

Archiva Moldaviæ

XII (2020)

Editor-in-Chief

Mihai Chiper

Associate Editor

Mihai-Cristian Amărieuței

Editorial Board

Alexandru-Dumitru Aioanei, Ludmila Bacumenco-Pîrnău,
Cătălin Botoșineanu, Dorin Dobrinu, Ligia Dobrinu, Mihai Mîrza, Iurie Stamati

International Advisory Board

Viorel Achim (Bucharest)	Lucian Nastasă (Cluj-Napoca)
Ovidiu Buruiană (Iași)	Petru Negură (Chișinău)
Maria Bucur (Bloomington, Indiana)	Marian Olaru (Rădăuți)
Igor Cașu (Chișinău)	Virgil Pâslariuc (Chișinău)
Adrian Cioflâncă (Iași)	Alexandru-Florin Platon (Iași)
Mihai Cojocariu (Iași)	Leonidas Rados (Iași)
Valentin Constantinov (Chișinău)	Oliver Jens Schmitt (Vienna)
Florin Curta (Gainesville, Florida)	Grigory Shkundin (Moscow)
Andrei Cușco (Chișinău)	Flavius Solomon (Iași)
Dennis Deletant (Washington, DC)	Victor Spinei (Iași)
Marius Diaconescu (Bucharest)	<u>Mihai D. Sturdza</u> (Paris)
Vasile Docea (Timișoara)	Svetlana Suveică (Regensburg)
Alexander Drace-Francis (Amsterdam)	Igor Șarov (Chișinău)
Emil Dragnev (Chișinău)	Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău)
Armand Goșu (Bucharest)	Victor Taki (Edmonton/Moscow)
Ion Gumenăi (Chișinău)	Vladimir Tismăneanu (Washington, DC)
Radu Ioanid (Washington, DC)	Valentin Tomuleț (Chișinău)
Florea Ioncioaia (Iași)	Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca)
Constantin Iordachi (Budapest)	Marius Turda (Oxford)
Charles King (Washington, DC)	Virgiliu Țârău (Cluj-Napoca)
Gail Kligman (Los Angeles, California)	Octavian Țicu (Chișinău)
Ștefan Lemny (Paris)	Florin Țurcanu (Bucharest)
Hans-Christian Maner (Mainz)	Constantin Ungureanu (Chișinău)
Paul Michelson (Huntington, Indiana)	Daniel Ursprung (Zürich)
Nicolae Mihai (Craiova)	Ion Varta (Chișinău)
Andi Mihalache (Iași)	Vitalie Văratie (Bucharest)
Bogdan Murgescu (Bucharest)	Petru Vicol (Chișinău)
Sergiu Musteață (Chișinău)	

Desktop Publishing

Mihaela Răducă

Cover

Romeo Cîrjan, Iulian Constantin Copăcel, Adrian Solomon

Archiva Moldaviae

XII (2020)

Revistă publicată sub egida
Societății de Studii Istorice din România

This journal is published under the auspices of the
Romanian Society for Historical Studies

Iași

Adresa redacției

Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18,
cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România

email: editor@archivamoldaviae.ro

website: www.archivamoldaviae.ro

© Archiva Moldaviæ

ISSN: 2067-3930

Cuprins

<i>Abrevieri</i>	11
------------------	----

Studii de istorie

Mitologii istorice versus istorii veridice

Dan Ioan MUREȘAN, <i>Rex Dacie / regina Dacie. O istorie conectată de la Marea Baltică la Marea Neagră la amurgul Evului Mediu (I)</i>	15
--	----

Chestiunea țărănească, proiecte politice, realități etnice și electorale

Constantin BĂRBULESCU, <i>O simbioză perfectă – Ion Ionescu de la Brad și țărani</i>	89
Flavius SOLOMON, <i>Reglementări postbelice în mișcare. Un memoriu din anul 1918 pentru o autonomie germană în nordul Mării Negre</i>	145
Mihai GHITULESCU, <i>Despre Ardealul electoral (1919-1920). Note privind decretul pentru organizarea alegerilor în „Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”</i>	163
Philippe Henri BLASEN, <i>The Roman Catholic Bishopric of Iași and the Jews (1941-1944)</i>	193

Tendințe istoriografice din „vecinătatea imediată”

Iurie STAMATI, <i>Autori alofoni despre Moldova istorică și teritoriile învecinate. Pledoarie pentru un demers istoriografic</i>	229
Leonid MOSIONJNIC, <i>Constituirea societății multietnice în Basarabia secolului al XIX-lea</i>	235
Florin CURTA, <i>The Romanian Ethnogenesis in Polish Historiography</i>	275

Istoria arhivelor. Prezentări de fonduri arhivistice

- Mihai Anatolii CIOBANU, *Spațiul românesc în izvoare topografice și cartografice rusești aflate la Kiev* 291
- Daniel CHIRIAC, *Informații despre arhivistica perioadei comuniste: fondul de Cămară al Arhivelor Statului din Iași (1950-1957)* 307
- Cătălin BOTOȘINEANU, *Între nevoia de memorie a comunităților și buna administrare a instituțiilor publice. Folosirea documentelor și rolul Arhivelor Naționale ale României* 321

Documente

- Lucica IORGA, *Regimul Ceaușescu văzut din interior. Convorbirile purtate de Vasile Malinschi, guvernatorul Băncii Naționale a RSR, cu diplomații sovietici de la București (1966-1976) (II)* 339

Dezbateri istoriografice

- ***, *Dezbaterea „Archiva Moldaviae” la bilanț: un deceniu de cercetări independente și lansarea volumului XI/2019 al revistei* (editor: Dorin DOBRINCU) 383

In memoriam

- Paul E. MICHELSON, *Keith Hitchins (1931-2020): Trailblazer, Ambassador, and Elder Statesman of Romanian Studies* 409
- Sorin ANTOHI, *Keith Hitchins and the Romanian Historical Canon* 431

Recenzii

- Radu Oltean, *Cetăți, castele și alte fortificații din România*, volumul II, *Secolul al XVI-lea*, București, Editura Humanitas, 2019, 120 p. (Andrei Pogăciaș) 441
- Arhivele Naționale ale României, *Testamente Regale*, editor Mirela Daniela Tîrnă, cuvânt introductiv Ștefania Dinu, București, 2019, 304 p. (Cătălin Botoșineanu) 442

- Lupu C. Kostaki, *Memoriile unui trădător. Un înalt funcționar român sub guvernământul militar german (1916-1918)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Alexandru Istrate și Claudiu-Lucian Topor, București, Editura Humanitas, 2020, 384 p. (Mihai Chiper) 444
- Sabrina P. Ramet (ed.), *Interwar East Central Europe, 1918-1941. The Failure of Democracy-building, the Fate of Minorities*, London and New York, Routledge, 2020, 360 p. (Dorin Dobrinu) 448
- Tatiana Niculescu, *Seducătorul domn Nae: viața lui Nae Ionescu*, București, Editura Humanitas, 2020, 246 p. (Bogdan Caranfilof) 453
- Carmen Ciornea, *Sandu Tudor și asociațiile studențești creștine din România interbelică*, București, Editura Eikon, 2017, 364 p. (Roland Clark) 457
- Iurie Stamati, *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, translated by Ruxandra Iuliana Petrinca, Leiden/Boston, Brill, 2019, 310 p. (Armand Goșu) 459
- Elena Dragomir, *Opoziția din interior. România și politicile CAER față de CEE (1957-1989)*, vol. I, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2019, 336 p. (Alexandru Aioanei) 463
- Claudia-Florentina Dobre, *Ni victime ni héroïne. Les anciennes détenues politiques et les mémoires du communisme en Roumanie*, București, Editura Electra, 2019, 246 p. (Iurie Stamati) 465
- Guillaume Sauvé, *Subir la victoire. Essor et chute de l'intelligentsia libérale en Russie (1987-1993)*, Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 2019, 394 p. (Iurie Stamati) 468
- Jill Massino, *Ambiguous Transitions: Gender, the State, and Everyday Life in Socialist and Postsocialist Romania*, New York, Berghahn Books, 2019, 454 p. (Roland Clark) 470

Contents

<i>Abbreviations</i>	11
----------------------	----

History Studies

Historical Mythologies versus Truthfully Histories

Dan Ioan MUREȘAN, <i>Rex Dacie / regina Dacie. A Connected History from the Baltic to the Black Sea at the Waning of the Middle Ages (I)</i>	15
--	----

The Peasant-Question, Political Projects, Ethnic and Electoral Facts

Constantin BĂRBULESCU, <i>A Perfect Symbiosis – Ion Ionescu de la Brad and the Peasants</i>	89
Flavius SOLOMON, <i>The Postwar Settlement in Motion: A 1918 Memorandum in Favor of Establishing a German Autonomous Region in the Northern Black Sea Area</i>	145
Mihai GHIȚULESCU, <i>The Electoral Transylvania (1919-1920). Notes on the decree for the organization of elections in “Transylvania, Banat, Crișana and Maramureș”</i>	163
Philippe Henri BLASEN, <i>The Roman Catholic Bishopric of Iași and the Jews (1941-1944)</i>	193

Historiographical Tendencies in the “Close Neighborhood”

Iurie STAMATI, <i>Allophone Authors about Historical Moldova and Neighboring Territories. Pleading for a Historiographical Approach</i>	229
Leonid MOSIONJNIC, <i>The Formation of a Multi-ethnic Society in the 19th Century Bessarabia</i>	235
Florin CURTA, <i>The Romanian Ethnogenesis in Polish Historiography</i>	275

The History of Archives. Funds Presentations

- Mihai Anatolii CIOBANU, *The Romanian Space in Russian Topographic and Cartographic Sources from Kiev* 291
- Daniel CHIRIAC, *Information Regarding the Chancellor Fund of the Archives of the State of Iași (1950-1957)* 307
- Cătălin BOTOȘINEANU, *Between the Necessity of Collective Memory and the Efficient Administration of Public Organizations. The Access at the Documents and the Role of National Archives of Romania* 321

Documents

- Lucica IORGA, *Inside Ceaușescu's Regime. Conversation between Vasile Malinschi, Governor of the National Bank of the S.R. of Romania, and the Soviet Diplomats Accredited in Bucharest (1966-1977) (II)* 339

Historiographic Debates

- ***, *The "Archiva Moldaviae" Debate: A Balance Sheet of a Decade of Independent Research and the Launch of the Journal's Volume XI/2019* (editor: Dorin DOBRINCU) 383

In memoriam

- Paul E. MICHELSON, *Keith Hitchins (1931-2020): Trailblazer, Ambassador, and Elder Statesman of Romanian Studies* 409
- Sorin ANTOHI, *Keith Hitchins and the Romanian Historical Canon* 431

Reviews

- Radu Oltean, *Cetăți, castele și alte fortificații din România*, volumul II, *Secolul al XVI-lea*, București, Editura Humanitas, 2019, 120 p. (Andrei Pogăciaș) 441
- Arhivele Naționale ale României, *Testamente Regale*, editor Mirela Daniela Tîrnă, cuvânt introductiv Ștefania Dinu, București, 2019, 304 p. (Cătălin Botoșineanu) 442

- Lupu C. Kostaki, *Memoriile unui trădător. Un înalt funcționar român sub guvernământul militar german (1916-1918)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Alexandru Istrate și Claudiu-Lucian Topor, București, Editura Humanitas, 2020, 384 p. (Mihai Chiper) 444
- Sabrina P. Ramet (ed.), *Interwar East Central Europe, 1918-1941. The Failure of Democracy-building, the Fate of Minorities*, London and New York, Routledge, 2020, 360 p. (Dorin Dobrinu) 448
- Tatiana Niculescu, *Seducătorul domn Nae: viața lui Nae Ionescu*, București, Editura Humanitas, 2020, 246 p. (Bogdan Caranfilof) 453
- Carmen Ciornea, *Sandu Tudor și asociațiile studențești creștine din România interbelică*, București, Editura Eikon, 2017, 364 p. (Roland Clark) 457
- Iurie Stamati, *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, translated by Ruxandra Iuliana Petrinca, Leiden/Boston, Brill, 2019, 310 p. (Armand Goșu) 459
- Elena Dragomir, *Opoziția din interior. România și politicile CAER față de CEE (1957-1989)*, vol. I, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2019, 336 p. (Alexandru Aioanei) 463
- Claudia-Florentina Dobre, *Ni victime ni héroïne. Les anciennes détenues politiques et les mémoires du communisme en Roumanie*, București, Editura Electra, 2019, 246 p. (Iurie Stamati) 465
- Guillaume Sauvé, *Subir la victoire. Essor et chute de l'intelligentsia libérale en Russie (1987-1993)*, Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 2019, 394 p. (Iurie Stamati) 468
- Jill Massino, *Ambiguous Transitions: Gender, the State, and Everyday Life in Socialist and Postsocialist Romania*, New York, Berghahn Books, 2019, 454 p. (Roland Clark) 470

Abrevieri

„Arhiva”	= Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
„Boabe de Grâu”	= Boabe de Grâu. Revistă de cultură, București
„Candela”	= Candela. Revistă teologică și bisericească, Cernăuți
„Carpica”	= Carpica. Muzeul de Istorie Bacău
AAR	= Analele Academiei Române, București
AAR.MN	= Analele Academiei Române. Memorii și Notițe, București
AAR.MSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AAR.MSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București
AARSR	= Analele Academiei Republicii Socialiste România, București
AB	= Arhivele Basarabiei
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
AERC-Iași	= Arhiva Episcopiei Romano-Catolice Iași
AFTO	= Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea București
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași (fost AIIAI)
AIR	= <i>Arhiva Istorică a României</i> (ed. B. P. Hasdeu)
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe – București
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AMR	= Arhivele Militare Române (București, Pitești)
AMS	= Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoșani
AN-Bacău	= Serviciul Județean Bacău al Arhivelor Naționale
AN-Bihor	= Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale
AN-Botoșani	= Serviciul Județean Botoșani al Arhivelor Naționale
AN-Cluj	= Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale
AN-Galați	= Serviciul Județean Galați al Arhivelor Naționale
AN-Iași	= Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale
ANIC	= Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale – București
AnM	= Analele Moldovei
ANM-București	= Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale
AN-Mehedinți	= Serviciul Județean Mehedinți al Arhivelor Naționale

AN-Neamț	= Serviciul Județean Neamț al Arhivelor Naționale
ANR	= Arhivele Naționale ale României
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AN-Timiș	= Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale
AN-Vaslui	= Serviciul Județean Vaslui al Arhivelor Naționale
AOSPRM	= Arhivele Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArchM	= Archiva Moldaviae, Iași
Arh. St.-Cernăuți	= Arhiva de Stat din regiunea Cernăuți
ArhGen	= Arhiva Genealogică, Iași
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARMSL	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare, București
ARMSȘ	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice, București
AS	= Analele Sighet
ASRI	= Arhivele Serviciului Român de Informații – București
AȘRS	= Arhiva pentru Știința și Reforma Socială, București
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București, București
BAR-București	= Biblioteca Academiei Române, București
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României, București
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București și Vălenii de Munte
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BI	= Buletin Istorice, Iași
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BNB	= Biblioteca Națională București
BOR	= Biserica Ortodoxă Română. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, București
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
CC	= Codrul Cosminului. Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă”, Universitatea din Cernăuți
CC, Serie nouă	= Codrul Cosminului, Serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” – Suceava
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului (Direcția Arhivelor Centrale)</i>
CDM. S.1	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I (1403-1700)</i>
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Arhivele Naționale)</i>
cf.	= <i>confer</i>
CI	= Cercetări Istorice. Revistă de istorie românească, Iași
CL	= Cercetări Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CR	= Cuget Românesc

CvL	= Convorbiri Literare
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DEX	= <i>DEX. Dicționarul Explicativ al Limbii Române</i>
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Dosarele Istoriei
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
doc.	= document
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EN	= Economia Națională. Revista economică, statistică și financiară, București
f.	= fila, filele
FF	= Făt-Frumos. Revistă de literatură, artă, știință, viață socială
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii, București
IN	= „Ioan Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași
inv.	= inventar
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LA	= Literatura și Arta
LC	= Lumina Creștinului, Iași
LL	= Limba și Literatura, București
LR	= Limba Română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de Mărturii Istorice, Bârlad
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MEF	= <i>Moldova în Epoca Feudalismului</i>
MemAnt	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
menț.	= mențiune
MI	= Magazin Istoric, București
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
ms. rom.	= manuscris românesc
ms. sl.	= manuscris slavon
MSȘIA	= Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, București
NEdH	= Nouvelles Études d'Histoire, București
nr.	= număr
NRR	= Noua Revistă Română, București
op.	= opis
p.	= pagina, paginile
pach.	= pachet
r.	= recto
RA	= Revista Arhivelor, București
RdI	= Revista de Istorie, București
REB	= Revue des Études Byzantines, Paris
REI	= Revue des Études Islamiques, Paris
RER	= Revue des Études Roumaines, Paris
RES	= Revue des Études Slaves, Paris

RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RFR	= Revista Fundațiilor Regale, București
RH	= Revue Historique, Paris
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RI	= Revista Istorică, București
RIAB	= Revista Istorică Arheologică Bisericească, Chișinău
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București
RIR	= Revista Istorică Română, București
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară, București
RM	= Revista Muzeelor, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RSIABC	= Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica, București
SAHIR	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
SAI	= Studii și Articole de Istorie, București
SAMBN	= Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”
SAO	= Studia et Acta Orientalia, București
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie, București
SCI	= Studii și Cercetări Istorice. Buletin al Institutului de Istorie Națională „A. D. Xenopol”, Iași (ultimele din CI, seria veche)
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCILF	= Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor, București
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice, seria Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review, Londra
SMIC	= Studii și Materiale de Istorie Contemporană, București
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	= Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdl	= Studii. Revista de Istorie, București
ST	= Studii Teologice, București
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj
TC	= „Teodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
tr.	= transport
TV	= Teologie și Viață, Iași
v.	= verso
VR	= Viața Românească, Iași

Rex Dacie / regina Dacie.

**O istorie conectată de la Marea Baltică la Marea Neagră
la amurgul Evului Mediu (I)**

Dan Ioan MUREȘAN*

§ 1. *Cuius est Dacia?* Invenția pontificală a Daciei nordice; § 2. *Re de Dacia* – monarh baltic sau pontic? Mărturia lui Francesco Filelfo; § 3. Imperiul septentrional *al Daciei*; § 4. *Archiregnum / archirex* al Daciei; § 5. Duci și voievozi de la marginile *Sfântului Imperiu Roman al Națiunii Germane*; § 6. Marșul triumfal spre Roma (*Romzug*) al regelui creștin al Daciei: 1474; § 7. *Camera papagalului* și misterul rozei de aur de la 1475; § 8. *Regina Daciei* la Roma: 1475 și 1488; § 9. Enigma „dacilor bavarezi”; § 10. *I Libri commemoriali della repubblica* și „Dacia venețiană”; § 11. Sfârșitul Daciei baltice; § 12. De la Dacia baltică la Dacia pontică.

§ 1. *Cuius est Dacia?* Invenția pontificală a Daciei nordice

În istoriografia daneză, *Dacia* ca desemnare a Danemarcei medievale este un dat elementar, care ține de domeniul evidenței. Prin urmare, problema provenienței, sensului și destinului acestui toponim de origine danubiano-pontică strămutat, în mod totuși atât de straniu, în spațiul baltic, practic nu se pune. Bibliografia subiectului este prin urmare exigua: toate referirile, când se fac, consistă în mod concret în trimiterea la o voce realizată în 1957 de marele medievist Jarl Gallén, într-o notă de dicționar consacrată ideii de *Dacia* în istoria daneză¹. Redactat dens și bine documentat, acest text esențial rămâne

* *Maître de conférences* în istorie medievală la *Université de Rouen Normandie*, UNIROUEN, GRHis, 76000 Rouen, France; e-mail: dan.muresan@univ-rouen.fr.

Autorul mulțumește profesorilor Edoardo Fumagalli, de la Universitatea din Fribourg (Elveția), John H. Lind, de la Universitatea Danemarcei de Sud din Odense, și Carsten Jahnke, de la Universitatea din Copenhaga, pentru materialele trimise și consultările extrem de utile acordate cu amabilitate pe parcursul elaborării acestei lucrări.

¹ Jarl Gallén, *Dacia*, în *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, vol. II, Copenhaga, 1957, col. 607-609. Profesorul John Lind – student al lui Jarl Gallén și remarcabil slavist, specialist al relațiilor slavo-scandinave – ne-a procurat cu sollicitudine o copie a acestui articol scurt, dar cuprinzător.

totuși prea concis pentru importanța subiectului. În plus, este semnificativ faptul că autorul său, Jarl Gallén, nu era un istoric danez, ci finlandez.

Așa cum a stabilit Jarl Gallén, într-un mod iarăși destul de curios, la originea confuziei care a făcut să basculeze numele antic al Daciei din zona Mării Negre în cea a Mării Baltice se află istoricii normanzi ai secolului al XI-lea². Responsabilul principal pentru această confuzie a fost tocmai părintele scrisului istoric normand, Dudon de Saint Quentin, capelanul ducelui Richard al II-lea (996-1026). În lucrarea *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*, bazându-se pe tradiții încă vii la curtea ducală din Rouen, Dudon situează originea fondatorului Normandiei, celebrul Rollon, în Danemarca, numită însă *Dacia*, redefinită spațial ca o parte a Scandinaviei³. Potrivit acestei narațiuni, locuitorii țării se trăgeau din troianul Antenor, care după căderea cetății sale se instalase în Iliria ([...] *Daci nuncupantur a suis Danai, uel Dani, glorianturque se ex Antenore progenitos. Qui, quondam Trojae fuerunt depopulatis, mediis elapsus Achiuis Illyricos fines penetrauit cum suis* ([...])⁴. În acest *regnum Daciae*, un duce puternic, care refuza să recunoască orice autoritate superioară lui, avea doi fii, Rollon și Gurim. Insultat de refuzul lor de a-l accepta ca stăpân, „regele Daciei” (*rex Dacie*)⁵ i-a combătut, ucigându-l pe Gurim și forțându-l pe Rollon să-și părăsească țara, pentru a se îndrepta mai întâi spre insula Scandia, pe urmă spre Anglia, instalându-se în fine în nordul Franciei, unde a întemeiat ducatul Normandiei (911-932). Polemizând implicit prin această reconstrucție cu reputația lui Rollon de pirat norvegian, care se găsește în unele *saga* islandeze, Dudon de Saint-Quentin face astfel din acesta fiul unui duce danez, de ilustră sorginte troiană, demn așadar să devină la rândul său un duce pe meleagurile france. În aceeași lucrare se precizează că urmașul său, ducele normand Richard I (943-996), în lupta sa împotriva regelui franc Louis al IV-lea, a beneficiat de sprijinul puternic al lui *Haigroldus uero rex Daciae magnanimus*, adică a regelui Harald „Dinte albastru” (958-986)⁶. Imaginea pozitivă a acestuia din urmă, în comparație cu cea a persecutorului lui Rollon, se datorează faptului că devenise primul rege creștin al Danemarcei.

Guillaume de Jumièges, în lucrarea *Gesta Normannorum ducum* realizată în două ediții, înainte și după cucerirea normandă a Angliei (1066), preia,

² *Ibidem*, col. 607. Precizare făcută în aceeași vreme și de Arno Borst, *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, Stuttgart, Hiersemann, 2 volume, 1957-1958, vol. II/1, p. 560-561. Notată în istoriografia română de Adolf Armbruster, *Evoluția sensului denumirii de Dacia: încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică*, în SRdI, vol. 22, 1969, 3, p. 423-444, aici p. 433-434.

³ Jules Lair (ed.), *De moribus et actis primorum Normanniae ducum auctore Dudone Sancti Quintini decano*, Caen, Le Blanc-Hardel, 1865 (col. Mémoires de la Société des antiquaires de Normandie, 33), p. 129. A se vedea și excelenta traducere engleză pe baza acestei ediții: Dudo of Saint Quentin, *History of the Normans*, trad. Eric Christiansen, Woodbridge, The Boydell Press, 1998.

⁴ Jules Lair (ed.), *De moribus et actis primorum Normanniae ducum...*, p. 130.

⁵ *Ibidem*, p. 140-141.

⁶ *Ibidem*, p. 239-240.

rezumând și modificând, narațiunea lui Dudon⁷. Corelând-o cu realitățile vremii sale, el indică fără echivoc faptul că este vorba de *Dacia qua et Danamarcha* („Dacia numită de asemenea și Danemarca”), deoarece „Dacii se numesc Dani, de la numele regelui lor *Danaus*”⁸. Redactând expunerea dintr-o perspectivă normandă, constatăm la Guillaume de Jumièges o inversiune între endonimul *Dani* atestat deja de sursele france din perioada carolingiană⁹ și exonimul *Daci* aplicat acestora de normanzi, aflat însă doar la începuturile elaborării sale literare. Se poate vedea însă forța cu care ficțiunea etimologică uzurpa terenul realității istorice.

Această improbabilă apropiere se fonda pe o conexiune hazardată între două crâmpie de informații găsite de cei doi autori în trei opere de referință pentru cultura istorico-geografică a învățaților de limbă latină de la finele Evului Mediu timpuriu. În primul rând, *Getica* lui Iordanes, atât prin reprezentarea făcută țării Scandiei (*Scandza*) ca patrie de origine a popoarelor germanice, cât și prin celebra sa confuzie dintre *gefi* și *goþi*¹⁰. Pe urmă, reprezentarea pe care Dudon și Guillaume o aveau asupra Europei de Est deriva din *Istoria universală* a lui Paulus Orosius (începutul secolului al V-lea), preluată ulterior în celebrele *Etymologiae* ale lui Isidor din Sevilla, unde se preciza succint următoarea lor ordine spațială: „*ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothia, deinde Germania est*”, suprapunere derivată, cum se știe, din înstăpânirea goților asupra Daciei traiane, după retragerea aureliană de la c. 270. Apropiind cele două informații, istoricii normanzi – în efortul lor de exaltare a originilor ilustre ale fondatorului semi-legendar al Normandiei – par să fi dedus că, dacă *Gothia* / *Getia* era vecină cu *Dacia*, iar *Scandia* era *Gothia* originară, atunci regiunea vecină acesteia, adică peninsula Jutlanda și insulele înconjurătoare, nu putea, pe cale de consecință, decât să fie identică cu *Dacia*¹¹.

⁷ Elisabeth M. C. van Houts (ed. și trad.), *The Gesta Normannorum Ducum of William of Jumièges, Orderic Vitalis, and Robert of Torigni*, 2 volume, Oxford, Oxford Clarendon Press, 1992.

⁸ *Ibidem*, vol. I, p. 14-15 și comentariul editoarei p. xxxvi–xxxvii.

⁹ Paul Gazzoli, *Denemearc, Tanmaurk Ala, and Confinia Nordmannorum: The Annales regni Francorum and the Origins of Denmark*, în „Viking and medieval Scandinavia”, vol. 7, 2011, p. 29-43.

¹⁰ Walter A. Goffart, *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550-800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*, Princeton, Princeton University Press, 1988, p. 20-111 și, mai recent, Peter Van Nuffelen, *Beside the rim of the Ocean: the edges of the world in fifth- and sixth- century historiography*, în Peter Van Nuffelen (ed.), *Historiography and Space in Late Antiquity*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019, p. 36-56, mai ales p. 46-48.

¹¹ Jarl Gallén, *Dacia*, art. cit., col. 607; Claude Carozzi, *Des Daces aux Normands. Le mythe et l'identification d'un peuple chez Dudon de Saint-Quentin*, în Claude Carozzi, Huguette Taviani-Carozzi (ed.), *Peuples du Moyen Âge. Problèmes d'identification. Séminaire Sociétés, Idéologies et Croyances au Moyen Âge*, Aix-en-Provence, Publications de l'Université de Provence, 1996, p. 7-25; Barbara Auger, *The Making of Normandy as a Northmen Land: Mythological Cultivation and Coastal Way-Finding*, în Dolly Jørgensen, Virginia Langum (ed.), *Visions of North in Premodern Europe*, Turnhout, Brepols, 2018 (Cursor Mundi, 31), p. 81-99, mai ales p. 87-89.

Cercetările mai recente ale lui Pierre Bouet, Claude Carozzi și Benjamin Pohl asupra începuturilor istoriografiei normande au pus însă în evidență mobilul politic al acestei confuzii, care pare a fi mai degrabă deliberată, deloc anodină. Dudon de Saint-Quentin, scriind la comanda ducelui Normandiei, dorea să facă din normanzi un soi de „popor ales” cu o vocație imperială, construcție în care botezul lui Rollon era asimilat celui al lui Constantin cel Mare¹². Or, „filiera dacică” era în acest scop promițătoare: dacii fiind de origine troiană, rezulta că normanzii „daci” erau ei înșiși troieni. Astfel, normanzii puteau să se înalțe fără niciun complex la un nivel de egalitate cu noii lor vecini franci care, și ei, se considerau descendenți ai troienilor, provenind de altfel din același Antenor¹³.

Însă, dincolo de aceste ambiguități deliberate, trebuie reținut un fapt esențial: Dudon de Saint-Quentin nu este doar la originea echivalenței între *Daci* și *Dani*, ci și autorul cuplului conceptual de *regnum Dacie* – *rex Dacie*. Aceasta explică atracția pe care istoricii normanzi, profitând de strălucirea dobândită de Normandia după 1066, au exercitat-o asupra primilor mari autori ai scrisului istoric medieval danez, anume Sven Aggesen și celebrul Saxo Grammaticus (c. 1150 – c. 1220). Cei doi erau contemporani și familiari unul cu altul: primul spune despre celălalt că era al său *contubernalis* („camarad de cort”). Ambii, membri ai aristocrației daneze, educați la Paris, serviseră, cu spada și cu pana, pe regii Danemarcei Valdemar I cel Mare (1154-1182) și pe fiul acestuia, Valdemar al II-lea Cuceritorul (1202-1241)¹⁴. Primul – descendent pe linie maternă din, și purtător al numelui lui Vladimir I, întâiul *rege* creștin al Rusiei kievene¹⁵ – reunificase Danemarca după o serie de ruinătoare războaie civile; pe când al doilea o mărise prin cuceriri (între care Estonia) ce au făcut la începutul secolului al XIII-lea din regatul său puterea dominantă a spațiului baltic. Valdemar I era fiul lui Knut Lavard, fiul regelui Eric I al Danemarcei (1095-1103). Recunoscut ca duce de Schleswig de noul rege Niels I (1104-1134), fratele lui Eric și unchiul său, constituit duce de Holstein de către împăratul romano-german, Knut Lavard asumase în 1129 titlul de *rex Slavorum*, în calitate sa de *knes* (cneaz) al slavilor obodriți. Acest titlu a fost resimțit ca o

¹² Benjamin Pohl, *Dudo of Saint-Quentin's Historia Normannorum: Tradition, Innovation and Memory*, Woodbridge, Rochester, NY, Boydell Press, 2015.

¹³ Pierre Bouet, *De l'origine troyenne des Normands*, în „Cahier des Annales de Normandie”, vol. 26, 1995, p. 401-413; despre locul Daciei în mitul troian al secolului al XII-lea european, a se vedea Kordula Wolf, *Troja – Metamorphosen eines Mythos: Französische, englische und italienische Überlieferungen des 12. Jahrhunderts im Vergleich*, Berlin, Akademie Verlag, 2009, p. 95-97, 105-106.

¹⁴ Pentru primele secole ale istoriei daneze, a se vedea mai recent Nils Hybel, *The Nature of Kingship c. 800-1300: the Danish Incident*, Leiden – Boston, Brill, 2018 (col. The Northern World, 83), cu o excelentă punere la punct bibliografică.

¹⁵ Cum trebuie tradus corect, conform argumentației convingătoare avansate de Christian Raffensperger, *The Kingdom of Rus'*, Kalamazoo, Arc Humanities Press, 2017 (col. Past imperfect): termenul de (*veliki*) *knjaz*, a cărui origine este scandinavă, derivă din termenul vechi germanic **kuningaz*, care a dat *kuning* în limba francă, *kyning* în anglo-saxonă, termeni ce au evoluat în germ. *König* și engl. *king*, toate cu aceeași semnificație: „rege”.

uzurpare de regele Niels al Danemarcei, ceea ce a dus la un război în care fiul lui Niels, regele Magnus al Suediei, l-a ucis pe Knut Lavard în 1131¹⁶. Cerceările mai recente ale lui Christian Raffensperger asupra semnificației regale a titlului de *knes* / *knjaz* explică alegerea terminologică a lui Knut Lavard, deși aceasta avea să-i fie fatală. Odată însă cu canonizarea lui, titlul de *rex Slavorum* a intrat în titulatura regilor danezi.

Câștigând tronul în 1154, Valdemar I a promovat insistent un cult dedicat memoriei tatălui său, obținând în cele din urmă de la papă canonizarea lui oficială, conferind astfel propriei sale linii dinastice sacralitatea necesară pentru consolidarea puterii¹⁷. Ambii regi erau sprijiniți în politica lor centralizatoare de doi mari arhiepiscopi de Lund, Absalon (1177-1201) și nepotul acestuia Anders Sunesen (1201-1223), care, prin introducerea ungerii regale în ceremonia de încoronare, au încurajat formarea unei monarhii puternice, susținută activ de Biserica Romei. Și aceștia studiaseră la Paris, în vremea înfloririi culturale a „Renașterii secolului al XII-lea”, putând lua aici cunoștință de lucrările istoricilor normanzi.

Procedând astfel, Valdemar I și urmașul său omonim căutau să dea un răspuns instituțional eficient chestiunii esențiale care survenise în vremea luptei pentru putere din prima jumătate a secolului al XII-lea: era vorba de natura însăși a puterii regale¹⁸. Profund electivă și comunitară, ea avea tendința să devină în secolul Valdemarilor una ereditară și teritorială. *Această* problematică a fost rezumată în schimbul de replici survenit – potrivit scrierii hagiografice *In passione sancti Kanuti* – chiar înaintea uciderii lui Knut Lavard (aici desemnat ca *dux Dacie Kanutus*) de vărul său regele Magnus al Suediei, fiul regelui Niels al Danemarcei, în 1131:

*Sermonibus odij Magnus ducem circumdedit dicens: „Kanute, cuius est Dacia?” Vir sanctus simpliciter respondit, dicens: „Frater, interrogacio talis unde uenit, et quo habet procedere? Dacia cuius est, nisi patris tui et patruī mei est? et eris, quamdiu placuerit ei, per quem reges regnant”*¹⁹.

¹⁶ Agnès Guénolé, *La conversion des Slaves et le titre rex attribué à saint Knud Lavard, duc de Schleswig et «prince des Abodrites» (XIIe siècle)*, în „Cahiers d'études du religieux. Recherches interdisciplinaires”, Numéro spécial 2011, URL: <http://journals.openedition.org/cerri/823>; John H. Lind, *Knes Kanutus: Knud Lavard's Political Project*, în John Bergsagel, Thomas Riis, David Hiley (ed.), *Of Chronicles and Kings: National Saints and the Emergence of Nation States in the High Middle Ages*, Copenhaga, Museum Tusculanum Press, 2015 (col. Danish Humanist Texts and Studies), p. 103-128.

¹⁷ Tore S. Nyberg, *Les royautés scandinaves entre sainteté et sacralité*, în Alain Boureau, Claudio Sergio Ingerflom (ed.), *La royauté sacrée dans le monde chrétien. Colloque de Royaumont, mars 1989*, Paris, EHESS (col. L'histoire et ses représentations, 3), 1992, p. 63-69.

¹⁸ Lars Kjaer, *Political Conflict and Political Ideas in Twelfth-Century Denmark*, în „Viking and Medieval Scandinavia”, vol. 13, 2017, p. 61-100.

¹⁹ John Bergsagel, „Kanute, cuius est Dacia?” *Knud Lavard, dux danorum: Murdered or Martyred?*, în John Bergsagel, Thomas Riis, David Hiley (ed.), *Of Chronicles and Kings, op. cit.*, p. 73-90, cf. textul editat în Martin Clarens Gertz (ed.), *Vitae sanctorum Danorum*, Copenhaga, G.E.C. Gad, t. I-III, 1908-1912, *In passione sancti Kanuti*, Lectio VIII, p. 198-199.

Cheia răspunsului la întrebarea regelui Magnus constă în canonizarea lui Knut Lavard de către papa Alexandru al III-lea (1159-1181), la cererea insistentă a fiului celui martirizat. Evident, voința *Celui prin care regii domnesc* nu o putea exprima altul mai bine decât tocmai *Vicarius Christi*. Cu atât mai mult cu cât, atunci în conflict deschis cu împăratul Frederic I Barbarossa, papa avea nevoie de un aliat puternic la nord de Imperiu. Or, trebuie notat că, în bula de canonizare din anul 1170 (*Epistola de canonizatione S. Kanuti Ducis*), Alexandru al III-lea se referă la Valdemar I ca *in Christo filij nostri Waldemari, illustris Danorum regis*²⁰, de unde rezultă că termenul teritorial de *Dacia* a trebuit să apară ulterior în discursul politic oficial. Totuși, acest nou concept trebuie în mod necesar să fi fost oficializat în vremea domniei lui Valdemar I, perioada în care hagiografia *In passione sancti Kanuti* a fost redactată, deoarece subiectul acesteia este desemnat în text ca fiind *dux Dacie Kanutus, regis Herici proles paterque uenerabilis regis Waldemari*²¹.

Într-adevăr, pentru a conferi o nouă conștiință istorică regatului restaurat, cei doi Valdemar și arhiepiscopii lor au patronat dezvoltarea scrisului istoric, încurajând redactarea operelor complementare ale lui Sven Aggesen și Saxo Grammaticus. Cel dintâi scrie în jurul lui 1188 o *Brevis historia regum Dacie*, care prelua identificarea cu *Dacia* de la istoricul normand, așezând-o la baza concepției sale despre regalitate²². Or, pentru Aggesen, bazându-se pe exemplul lui Knut cel Mare, *Dacia* avea vocația să devină un al treilea *imperium* al Creștinătății, juxta pus celui roman și celui bizantin și dominând Nordul, din *Hybernia* (Irlanda) până în *Slavia cum Samia* (la frontierele Rusiei kievene)²³. Saxo Grammaticus a redactat la rândul său o mai detaliată *Gesta Danorum*, încheiată în 1216, tratând o vastă materie de la perioada legendară a fraților Dan I și Angul, strămoșii eponimi ai danezilor și ai anglilor, narațiunea fiind condusă până la anul 1188. Însă, așa cum apare clar încă din titlu, această lucrare se referă la danezi cu numele de *dani*, într-o notă critică față de falsa identificare operată de Dudon de Saint-Quentin²⁴. Analiza mai fină a concepției ideologice a lui Saxo Grammaticus operată de Birgit Sawyer a putut însă pune în evidență faptul că acesta, în ciuda loialismului său (sau poate tocmai de aceea !), nu și-a reținut criticile, explicite sau implicite, față de politica regelui Valdemar I,

²⁰ *Ibidem*, p. 246-247.

²¹ *Ibidem*, p. 200.

²² Martin Clarentius Gertz (ed.), *Scriptores minores historiae Danicae medii ævi*, 2 volume, Copenhagen, G.E.C. Gad, 1917-1922, vol. I, p. 94-141; traducere engleză adnotată în Eric Christiansen (ed.), *The Works of Sven Aggesen, Twelfth-century Danish Historian*, Londra, Viking Society for Northern Research – University College London, 1992 (col. Viking Society for Northern Research, 9).

²³ Roland Scheel, *Byzantium – Rome – Denmark – Iceland: Dealing with Imperial Concepts in the North*, în Jan Clausen, Torben Gebhardt, Christian Scholl (ed.), *Transcultural Approaches to the Concept of Imperial Rule from Iceland to Jerusalem*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2017, p. 245-294, la p. 272-274.

²⁴ Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum / The history of the Danes*, ed. Karsten Friis-Jensen, trad. Peter Fisher, Oxford, Clarendon Press, 2015, 2 volume (col. Oxford Medieval Texts).

formulate însă într-o grilă favorabilă arhiepiscopului Absalon, adevăratul erou al scrierii sale. Fără îndoială că, în ciuda calităților reale ale întreprinderii sale istoriografice, această abordare, mult prea obiectivă pentru vremea sa, nu a putut să ajute la validarea finală și difuzarea operei lui Saxo de către o instituție monarhică atunci în plină afirmare. „Purtătorul de cuvânt” al perspectivei regale a fost, în acest context, tocmai Sven Aggesen, această divergență de interpretare explicând perfect de altfel bifurcarea demersului istoriografic al epocii²⁵.

Această dispută istoriografică (reflex al unei tensiuni interne între cele două puteri, temporală și spirituală) a fost tranșată de Biserica romană prin mijloacele implacabile ale rutinei administrative. Sub pontificatul lui Celestin al III-lea (1191-1198), mai precis în 1192, cardinalul Cencius (Cencio Savelli), trezorerierul Bisericii Romane, realiza *Liber censuum*, registru destinat raționalizării fîscului roman extins de acum la dimensiunile întregii *Christianitas*²⁶. Acest document sintetiza o serie de acte elaborate începând de la pontificatul lui Pascal al II-lea (1099-1118), Cencius adăugând însă și dezvoltările sale proprii, producând astfel un formidabil instrument de guvernare destinat funcționării noii instituții a Camerei apostolice²⁷. Sintetizând în mod remarcabil esența acestui complex document, Thomas Bisson a arătat că el reprezintă prima mare manifestare a guvernământului de tip rațional, fiind în acest sens un model pentru monarhiile medievale care s-au dezvoltat în umbra Bisericii romane. Prezentând o sistematizare a „drepturilor și proprietăților Sfântului Petru” asupra Bisericilor și regatelor Europei, autorul le reducea pe toate la statutul de plătitori (*censuales*), supuși fiscali ai Sfântului Scaun. Această măsură nu se limita la teritoriul istoric al statelor papale italiene, ci se extindea de acum – conform ordinii din *Liber* – și asupra Ungariei, Poloniei, Germaniei, Burgundiei, Franței, Gasconiei, Spaniei, Angliei, Țării Galilor, *Daciei*, Norvegiei, Suediei, Scoției, Irlandei, Sardiniei și Țării Sfinte. Ceea ce importă este tratarea omogenă a tuturor acestora, ca și când toate figurau, cu un titlu patrimonial identic, în proprietatea *de iure* a Bisericii romane²⁸. Ceea ce a rezultat însă este o amplă sinteză de geografie ecleziastică, o reprezentare mentală de tip cartografic al unei *Christianitas* articulată nu atât pe baza unor teorii abstracte, cât pe venituri concrete derivate din „obolul Sfântului Petru”. Acest document a căpătat o nouă relevanță sub pontificatele imperialiste al lui Inocențiu al III-lea (1198-1216) și al lui Honoriu al III-lea (1216-1227), nimeni altul decât cardinalul Cencius însuși, ales după dispariția marelui său predecesor, după zenitul puterii acestuia la Conciliul Lateran IV (1215).

²⁵ A se vedea pe larg Birgit Sawyer, *Valdemar, Absalon and Saxo: Historiography and Politics in Medieval Denmark*, în „Revue belge de philologie et d’histoire”, vol. 63, 1985, p. 685-705.

²⁶ Paul Fabre, Louis Duchesne (ed.), *Le Liber censuum de l’Église romaine*, Paris, Fontemoing, 1910-1952, 3 volume (col. Bibliothèque de l’École française d’Athènes et de Rome, 2e série, Registres des papes du XIIIe siècle).

²⁷ Montecchi Palazzi Teresa, *Cencius camerarius et la formation du Liber censuum de 1192*, în „Mélanges de l’École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes”, vol. 96, 1984, p. 49-93.

²⁸ Thomas N. Bisson, *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government*, Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2015, p. 417-419.

Cum s-a putut observa, pentru indicarea Danemarcei, Cencius a utilizat numele de *Dacia*, probabil datorită familiarității sale cu opera lui Sven Aggesen²⁹. Indicând organizarea ecleziastică a Danemarcei, cardinalul include într-adevăr un extras din diploma de ridicare a episcopiei de Lund la rang de arhiepiscopie metropolitană (1104)³⁰, găsită în registrul pontifical al lui Pascal al II-lea:

*DACIA. In episcopatu Lundensi. Excerptum ex registro Paschalis pape II. Episcopis per Datiam constitutis, inter cetera. De censu etiam quem beato Petro predecessores vestri singulis annis instituerunt, fraternitatem vestram una cum eodem fratre nostro Lundensi archiepiscopo volumus esse sollicitam, ne in ipso negotio fraudem Romana ecclesia ulterius paliatur, sed integre huiusmodi caritatis debitum prudentia vestra salis sapienter suscipiat. Datum Laterani viii idus maii*³¹.

Evaluarea acestui text depinde de un detaliu cronologic: toponimul Dacia se găsea deja în registrul lui Pascal al II-lea sau era o „aducere la zi” operată de Cencius? În primul caz, bazat pe o lectură literală a extrasului din *Liber censuum*, ar fi vorba de o impulsioneare a ideii de Dacia chiar de către urmașul lui Urban al II-lea și încă de la începutul domniei lui Niels I (1104-1134), ceea ce ar întări interpretarea *pontificală* pe care o avansăm, conferindu-i o vechime mai mare cu trei sferturi de secol³². Într-adevăr, aceasta ar putea da sens unei referințe destul de timpurii, datate aproximativ între 1162 și 1176, la *ecclesiam Omnium Sanctorum in civitate Lundensi que est metropolis Dacie*³³. Să urce oare originile acestei identificări chiar la începutul secolului al XII-lea, odată cu întemeierea mitropoliei Lundului?

Lăsând în suspensie deocamdată această discuție, se știe însă că, încă din vremea pontificatelor lui Leon al IX-lea (1049-1054) și al lui Grigore al VII-lea (1073-1085), s-a creat o veritabilă alianță strategică între Danemarca și Sfântul Scaun, afirmată mai cu seamă în contextul raporturilor tensionate dintre Roma și Imperiu³⁴. În acest conflict, Danemarca s-a aliat în general cu papalitatea, de

²⁹ Pentru politica scandinavă a lui Celestin al III-lea: Torben K. Nielsen, *Celestine III and the North*, în John Doran, Damian J. Smith (ed.), *Pope Celestine III (1191-1198): Diplomat and Pastor*, Farnham – Burlington, Vt., Ashgate, 2008 (col. Church, Faith and Culture in the Medieval West), p. 159-178.

³⁰ Martin Schwarz Lausten, *A Church History of Denmark*, Londra/New York, Routledge, 2002, p. 18-20.

³¹ Paul Fabre et Louis Duchesne, *Le Liber censuum de l'Église romaine*, op. cit., p. 226-227.

³² Pentru context, a se vedea Aksel E. Christensen, *Archbishop Asger, the emperor and the Pope. The first Archbishop of Lund and his struggle for the independence of the Nordic Church*, în „Scandinavian Journal of History”, vol. 1, 1976, p. 25-42; Frederik Pedersen, ‘A good and sincere man... even though he looked like a Slav’: Asger of Lund, canon law, and politics in Denmark, ca 1085–1140, în „Mediaeval Scandinavia”, vol. 20, 2010, p. 141-162.

³³ Tore S. Nyberg, *Die Kirche in Skandinavien: mitteleuropäischer und englischer Einfluss im 11. und 12. Jahrhundert: Anfänge der Domkapitel Børglum und Odense in Dänemark*, Sigmaringen, J. Thorbecke, 1986 (col. Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, 10), p. 184.

³⁴ Herbert E. J. Cowdrey, *Pope Gregory VII, 1073-1085*, Oxford/New York, Clarendon Press/Oxford University Press, 1998, p. 454-459; Anthony Perron, *Metropolitan Might and Papal*

la care a obținut în schimb o serie de concesiuni structurante în procesul de formare a monarhiei naționale. Sintetizând acest raport privilegiat, însuși papa Inocențiu al III-lea putea afirma următoarele, în 7 mai 1210, într-o scrisoare adresată regelui Valdemar al II-lea Cuceritorul:

*Illustribus regibus, et principibus, et uniuersis dei fidelibus regno Dacie circumpositis catholicam seruantibus unitatem. Quanto specialius regnum Dacie ad ecclesie Romane noscitur jurisdictionem spectare, tanto ad conseruationem eius propensiori studi debamus intendere, qua non immerito multa reprehensione digni existere uideremur [...]*³⁵.

Cu totul remarcabil, această poziție de principiu a fost reiterată, într-o formulare cvasi-identică, într-o a doua scrisoare, adresată aceluiași Valdemar al II-lea în 4 decembrie 1220, de această dată însă de papa Honorius al III-lea, nimeni altul, cum am văzut, decât cardinalul Cencius:

*Karissimis in Christo filiis illustribus regibus et dilectis filiis principibus, et universis Dei fidelibus regno Dacie circumpositis catholicam servantibus unitatem. Quanto specialius regnum Dacie ad ecclesie Romane noscitur jurisdictionem spectare, tanto ad conseruationem eius propensiori studi debamus intendere, qua non immerito multa reprehensione digni existere uideremur [...]*³⁶.

Prin ambele bule, papii luau, așadar, *regnum Dacie* sub înalta lor protecție, amenințând cu excomunicarea pe oricine contesta domnia regelui Valdemar al II-lea, plasat de drept printre *regibus censualibus et vassallis Romane ecclesie*³⁷. Desigur, această afirmație a celor doi mari actori ai monarhiei pontificale trebuie tratată în contextul mai larg al politicii feudale a papalității față de regalitățile latine,

Power on the Latin-Christian Frontier: Transforming the Danish Church around the Time of the Fourth Lateran Council, în „The Catholic Historical Review”, vol. 89, 2003, p. 182-212.

³⁵ Niels Skyum-Nielsen (ed.), *Diplomatarium Danicum: utgivet af det Danske sprog-og litteraturselskab... Raekke I, 4, 1200-1210*, Copenhagen, E. Munksgaard, 1958, nr. 173, p. 314. Pentru relațiile lui Inocențiu al III-lea cu Danemarca și, mai general, cu Scandinavia în ansamblu, a se vedea: Torben K. Nielsen, *Pope Innocent III and Denmark, Sweden, and Norway*, în „Analecta Romana Instituti Danici”, vol. 28, 2001, p. 7-32; Torben K. Nielsen, Kurt Villads Jensen, *Pope Innocent III and Denmark*, în Andrea Sommerlechner (ed.), *Innocenzo III – Urbs et Orbis. Atti del Congresso Internazionale, Roma, 9-15 settembre 1998*, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2003 (Nuovi studi storici 55), vol. II, p. 1133-1168.

³⁶ Niels Skyum-Nielsen (ed.), *Diplomatarium Danicum: utgivet af det Danske sprog-og litteraturselskab... Raekke I, 5, 1211-1223*, Copenhagen, E. Munksgaard, 1957, nr. 177, p. 230; publicat și de Alfred Krarup, *Bullarium danicum: pavelige aktstykker vedrørende Danmark, 1198-1316*, vol. I, Copenhagen, G. E. C. Gad, 1932, p. 74.

³⁷ Paul Fabre, *Étude sur le Liber censuum de l'Église romaine*, Paris, E. Thorin, 1892 (col. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 62), p. 128; Jerzy Kloczowski, *Innocent III et les pays chrétiens autour de la mer Baltique*, în volumul Henri Dubois, Jean-Claude Hocquet, André Vauchez (ed.), *Horizons marins, itinéraires spirituels (Ve-XVIIIe siècle). Mélanges Michel Mollat*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1987 (col. Histoire ancienne et médiévale, 20-21), vol. I, p. 163-170.

care nu era decât o aplicare în dreptul feudal a principiilor generale derivate dintr-o hermeneutică extensivă a celebrului *Constitutum Constantini*³⁸. Așa cum am argumentat recent, acest document – desigur un fals din punct de vedere tehnic – era de fapt un veritabil manifest teologico-politic conținând premisele *imperializării* Bisericii romane. Readus în actualitate de actorii principali ai *Revoluției papale*³⁹, el constituia baza juridică a monarhiei pontificale, care nu este altceva decât o concepție imperială a puterii temporalo-spirituale a Bisericii romane⁴⁰. Conform acesteia, *papa est verus imperator*: adică veritabilul urmaș al împăraților romani, iar nu împărații germanici, reduși la statutul de simpli *reges Teutonicorum*, a căror încoronare depindea în ultimă instanță de bunăvoința suveranului pontif. În acest sens, Biserica romană era noul *Imperium romanum*⁴¹, care – cum afirma în 1075 Grigore al VII-lea tocmai într-o scrisoare adresată regelui Sven al II-lea al Danemarcei (1047-1076) – depășea prin extensie chiar și vechiul imperiu roman al lui Augustus⁴².

Aceste premise istorice permit înțelegerea instituționalizării *Daciei* ca provincie ecleziastică latină odată cu întemeierea marilor ordine mendicante în prima jumătate a secolului al XIII-lea, una din dimensiunile esențiale ale caracterului *imediat* al monarhiei feudale pontificale, impulsionate tocmai de Inocențiu al III-lea și Honoriu al III-lea. Astfel, în momentul organizării Ordinului Predicatorilor (dominican), sub autoritatea Sfântului Dominic, însuși patriarhul congregației, acesta s-a structurat în 1226 sub forma a opt provincii (Spania, Provence, Franța, Lombardia, Roma, Germania, Anglia și Ungaria). Însă nu mai târziu de 1228, acestora li s-au adăugat încă patru: Țara Sfântă, Grecia, Polonia și *Dacia* (cuprinzând întregul teritoriu, nedefinit, al Scandinaviei)⁴³.

³⁸ Alfons Becker, *Politique féodale de la papauté à l'égard des rois et des princes (XIe-XIIe siècles)*, în *Chiesa e mondo feudale nei secoli X-XII: atti della dodicesima Settimana internazionale di studio, Mendola, 24-28 agosto 1992*, Milano, Vita e pensiero, 1995 (col. Miscellanea del Centro di studi medioevali, 14), p. 411-445. (Alfons Becker nu consideră impactul major al *Donăției lui Constantin* în toată amploarea sa.) A se completa cu lucrarea clasică a lui Giuseppe Martini, *Traslazione dell'Impero e donazione di Costantino nel pensiero e nella politica d'Innocenzo III*, în „Archivio della Società Romana di storia patria”, vol. 56/57, 1933/34, p. 219-362.

³⁹ Termen care descrie mult mai adecvat așa-numita „reformă gregoriană”, conform analizei lui Harold Joseph Berman, *Law and Revolution, I, The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge (Mass.) – Londra, Harvard University Press, 1983, p. 85-119.

⁴⁰ Dan Ioan Mureșan, *Le Constitutum Constantini et l'imperialisation de l'Église romaine. Les récits ecclésiologiques du 'papa universalis'*, în volumul Irène Bueno et Camille Rouxpetel (ed.), *Les récits historiques entre Orient et Occident (XIe-XVe siècle)*, Roma, École française de Rome, 2019 (Collection de l'École française de Rome, 554), p. 139-206.

⁴¹ Johannes Baptist Sägmüller, *Die Idee von der Kirche als Imperium Romanum im kano-nischem Recht*, în „Theologische Quartalschrift”, vol. 80, 1898, p. 50-80.

⁴² Herbert E. J. Cowdrey, *Pope Gregory VII, op. cit.*, p. 423.

⁴³ Augustin Fliche, *La chrétienté romaine (1198-1274)*, Paris, Bloud & Gay, 1950 (*Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, fondée par Augustin Fliche et Victor Martin, vol. X), p. 272. Pentru istoria provinciei dominicane a Daciei a se vedea E. de Wedel-Jarlsberg, *Une page de l'histoire des Frères Prêcheurs, La Province de Dacia*, Rome-Tournai, Desclée-Lefebvre, 1899, și Jarl Gallén, *La Province de Dacie de l'Ordre des Frères prêcheurs, I, Histoire jusqu'au*

Emulându-i pe dominicani, și franciscanii au întemeiat în 1239 o provincie a propriului lor ordin cu același nume de *Dacia*⁴⁴. Aceștia li se adaugă, tot în această perioadă, prioratul *Daciei* al Ordinului ospitalier (Ioanite), cuprinzând de asemenea Danemarca, Norvegia și Suedia (cu Finlanda)⁴⁵. În acest fel, *Dacia* nordică apare în două accepțiuni concentrice: una restrânsă, politică, cu referire la regatul danez propriu-zis, și una largă, ecleziastică, desemnând generic spațiul celor trei provincii ecleziastice: arhiepiscopiile de Lund (1104), Nidaros – Trondheim (1152) și Uppsala (1164).

Luând în considerare toate aceste evoluții, se poate în fine înțelege preferința Bisericii romane pentru numele de *Dacia*. Utilizarea acestuia permitea afirmarea faptului că *Dacia* baltică devenise o provincie a noului *Imperium romanum* pontifical, în aceeași măsură în care *Dacia* clasică fusese constituită, după cucerirea lui Traian, într-o provincie a vechiului Imperiu roman. Din acest punct de vedere, se poate spune că alegerea termenului, din evantaiul terminologic destul de larg oferit virtual de operele lui Saxo Grammaticus și Sven Aggesen, nu a fost deloc inocentă. Noul termen *provincializa* (în sensul etimologic) Danemarca în beneficiul Bisericii romane, semnificând statutul său de regat vasal, sub protecția specială a Sfântului Scaun. Consacrând noul nume de *Dacia* prin intermediul bulelor pontificale, făcând autoritate în această perioadă constitutivă pentru dreptul canonic roman, sau printr-un document de natură fiscală de o importanță esențială precum *Liber censuum*, papalitatea a instituit *Dacia* ca mit istoric fondator al raporturilor privilegiate dintre Biserica romană și Nordul Creștinătății. La rândul lor, regii danezi au sfârșit prin a accepta acest termen convenabil, adoptându-l în mod deliberat în titulatura lor oficială: *rex Dacie*. Din acest punct de vedere, se poate vorbi de o veritabilă *invenție pontificală a Daciei baltice*, fără de care erorile istorice mai mult sau mai puțin voite ale cronicarilor normanzi sau danezi ar fi rămas fără urmări notabile. Eroare sau falsificare istorică? De bună seamă. Dar nici *Constitutum Constantini* nu a fost altceva. Însă ce contează pentru un istoric este mai cu seamă semnificația pe care i-au acordat-o cei care au utilizat-o în trecut⁴⁶.

Grand Schisme, Helsingfors, Söderström Mercators Tryck, 1946 (din păcate, al doilea volum nu a mai apărut); Marek Tamm, *Deprovincialising Livonia: St. Catherine's Convent of Tallinn in Thirteenth-Century Dominican Networks*, în Anti Selart, Matthias Thumser (ed.), *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*, Köln – Weimar – Viena, Böhlau Verlag, 2017, p. 61-90. A se vedea mai cu seamă monumentalul *Diplomatarium OP Dacie*, realizat online în 4 volume, cuprinzând perioada de la 1220 la 1500, de directorul Center for Dominican Studies of Dacia, profesorul Johnny G. G. Jakobsen, de la Universitatea din Copenhaga: <http://www.jggj.dk/DOPD.htm>.

⁴⁴ Henrik Roelvink, *Franciscans in Sweden: Medieval Remnants of Franciscan Activities*, Assen, Van Gorcum, 1998, a se vedea panorama istoriei Daciei franciscane realizată în acest volum (p. 6-21) de Jørgen Nybo Rasmussen.

⁴⁵ Thomas Hatt Olsen, *The Priory of Dacia in the Order of Saint John of Jerusalem*, în „Annales de l'ordre souverain militaire de Malte”, vol. 18, 4, 1960, p. 19-34.

⁴⁶ Am rezumat mai sus doar câteva puncte dintr-un studiu mai larg intitulat *L'invention pontificale de la Dacie baltique*, în pregătire pentru publicare în revista „Annales de Normandie”, 2021.

După această schiță rapidă a unei cercetări mai ample în curs, ne vom concentra în cele ce urmează pe o serie de evoluții legate de perioada finală a istoriei acestui titlu înconjurat de un atât de mare prestigiu istoric, evoluții impulsionate de fondarea, la 1397, a Uniunii de la Kalmar încheiate între cele trei coroane regale scandinave. Pornind de la o recentă lucrare ce pare să pună sub semnul întrebării cronologia acestui proces, concepând o discontinuitate majoră care s-ar fi ivit la sfârșitul anilor 1480, vom reuni o serie de documente menite să illustreze ceea ce ni se pare a fi adevăratele rupturi și continuități ale acestei evoluții terminale. La capătul acestei anchete, vom încerca să elucidăm condițiile în care *regnum Dacie* din Nordul Europei a luat sfârșit în anii 1536-1537 și câteva din soluțiile de continuitate care au fost atunci elaborate.

§ 2. *Re de Dacia* – monarh baltic sau pontic?

Mărturia lui Francesco Filelfo

Într-o publicație recentă dedicată lui Ștefan cel Mare, au fost însumate o serie de documente și analize care par să aducă un progres nesperat la cunoașterea epocii și activității acestui însemnat domn al Țării Moldovei⁴⁷. Pe baza unor cercetări în arhivele din Milano și Veneția sunt aduse la lumină câteva noutăți destul de surprinzătoare, ce par să răsplătească o strădanie susținută de explorare și identificare de noi surse documentare pentru finele Evului Mediu românesc. Potrivit concluziilor derivate din aceste revelații, la începutul anului 1489 nimeni altul decât papa Inocențiu al VIII-lea i-ar fi acordat lui Ștefan cel Mare titlul de *Re de Dacia*, recunoscut mai mult sau mai puțin tacit de Milano, Veneția, de regele Ungariei, Mathias Corvin și de restul capetelor încoronate ale Europei, inclusiv de către împăratul Frederic al III-lea. Mai mult, pe baza a ceea ce apare ca o integrare la nivel înalt în corpul *Creștinătății*, românii – identificați în diverse surse occidentale ca „daci” – în spiritul clasicist al Renașterii, ar fi fost incluși în mai multe proiecte de cruciadă elaborate la finele secolului al XV-lea, în calitate de unici cruciați de „rit grec” recunoscuți ca atare de Papalitate. Din aceste postulate generale se deduc ulterior o serie de concluzii particulare, aparent argumentate documentar, dar a căror validitate depinde, bineînțeles, de caracterul bine fondat al propozițiilor novatoare inițiale.

Această lucrare, publicată în condiții grafice excelente, cu numeroase ilustrații în culori și consecvente referințe bibliografice, are așadar vocația să reînnoiască în mod profund baza documentară și concepțiile curente legate de semnificația secolului al XV-lea, subliniind mai ales impactul acestui Ev înnoitor asupra evoluției ulterioare a românilor. În această grilă de interpretare, unitatea românească din epoca modernă ar fi avut la bază opera și realizările „întâiului rege creștin al Daciei”, i.e. Ștefan cel Mare. Publicată de doi cercetători – profesorul nostru Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon – cu numeroase contribuții în

⁴⁷ Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon, *Re de Dacia. Un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2018 [în continuare *Re de Dacia*].

domeniu, lucrarea este semnată împreună. Totuși, particularitățile stilistice înconfundabile și publicarea anterioară în nu mai puțin de trei ocazii sub semnătura unică a lui Alexandru Simon a sursei interpretate care stă la baza acestor elaborări⁴⁸ demonstrează suficient că acestuia îi revine de fapt meritul (sau responsabilitatea) „descoperirilor” documentare și a analizelor din capitolul I al lucrării⁴⁹. Din motive care vor deveni clare, vom disocia net în cele ce urmează aportul în acest volum al profesorului nostru Ioan-Aurel Pop, pe care îl considerăm unul autentic⁵⁰, de contribuțiile fostului coleg clujean, identificate fie pe baza publicațiilor precedente, fie prin considerații stilistice. Să o spunem din capul locului: acestea din urmă ni se par profund contestabile, lucru pentru care le vom supune unei discuții critice amănunțite. Demersul nostru va consta în repunerea într-o perspectivă realmente medievală și europeană a unor aserțiuni care, deși intră în tangență cu o serie impresionantă, în aparență, de entități occidentale și orientale, o fac în realitate cu o lipsă atât de totală de empatie cognitivă încât produc constant profunde deformări. Lăsând la o parte detaliile, prea numeroase pentru a le lua la rând, ne vom concentra pe aspectele esențiale, reintroducând sistematic ordinea acolo unde în prezent domnește haosul.

Întâi de toate, aspectul documentar propriu-zis. Reînnoirea interpretativă rezumată mai sus pornește în esență de la publicarea a ceea ce editorul documentului numește un „cifru”, găsit în fondul *Ungheria* al Arhivelor Statului din Milano, purtând ca dată 27 februarie 1489. Izvorul este atribuit lui Giovanni Francisco Oliva, cancelarul ducatului milanez, și lui Guidantonio Arcimboldi (nu Arcimboldo), care tocmai succedase atunci ca arhiepiscop de Milano fratelui său Giovanni, decedat în anul precedent. Nu se specifică pe ce bază s-a făcut această atribuire, nu lipsită altfel de plauzibilitate: dacă rolul cancelarului este o evidență, mai puțin clar pare cel al arhiepiscopului. Totuși, luând în considerare familiaritatea editorului cu arhivele milaneze, acceptăm în cele ce urmează această atribuire.

În mod concret, documentul în cauză este de fapt o listă de demnități, distribuită pe patru coloane, fiecare conținând între 11 și 13 elemente – făcând referință la numeroși actori politici europeni, laici și ecleziastici –, având fiecare în dreptul lor simboluri cifrate corespunzătoare. Acest „cifru” servea la deciprarea corespondenței secrete milaneze – unul din primele servicii diplomatice de acest tip la nivel european –, ceea ce a asigurat în epocă ducatului de Milano un

⁴⁸ Alexandru Simon, *La 27 februarie 1489, Ștefan cel Mare era Regele Daciei*, în „Gazeta de Cluj”, 27 februarie 2017 consultată online la <https://gazetadecluj.ro/in-27-februarie-1489-stefan-cel-mare-era-regele-daciei/>; idem, *Al treisprezecelea apostol: Valachorum regulus*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2017, p. 229-233; Adrian Ioniță, Beatrice Kelemen, Alexandru Simon, *AL WA: Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2017, p. 116-119. (Pentru cititor, fără nicio legătură; potrivit autorilor însă, o conexiune misterioasă ar fi existat între coroana latină a lui „Alexandru Andrei”, alias *AL WA*, și coroana de „Re de Dacia” a lui Ștefan cel Mare.)

⁴⁹ *Re de Dacia*, p. 7-44.

⁵⁰ Vom reveni mai detaliat asupra acestor aspecte în partea a doua a studiului nostru, în curs de apariție în ArchM din 2021.

rol proeminent în Italia, iar actualmente conferă arhivelor din capitala lombardă un interes cu totul excepțional. Într-adevăr, pe coloana a treia, în al treilea rând – după „*Re de Hungaria*” și „*Re de Polonia*”, dar înainte de „*Re de Boemia*”, având la stânga, în coloana a doua, pe „*Duca de Austria*”, iar la dreapta, în coloana a patra, pe „*Re de Inghilterra*” – este menționat acel „*Re de Dacia*” care constituie obiectul cărții și care, de altfel, îi împrumută chiar titlul⁵¹.

Din păcate, contrar normelor curente ale editării, documentul nu e livrat în formatul său genuin, ci însoțit de comentariile extensive interpolate ale editorului, ceea ce îngreunează și orientează dintru început interpretarea⁵². O asemenea metodă poate eventual ajuta, dar prezintă mai cu seamă pericolul de a îndepărta pe cititor de sensul real al documentului. De aceea, confruntarea interpretărilor cu documentul original – pentru publicarea căruia în fotografie nu putem decât să îl felicităm călduros pe editor – se impune cu rigoare în discuția noastră.

Patru perplexități întâmpină însă pe orice specialist confruntat întâia oară cu acest document. Întâi de toate, cum se poate observa, textul publicat nu comunică decât o serie de titulaturi, fără niciun nume atașat acestora. Prin urmare, lui *Re de Dacia* nu i se conferă nicio identitate, cum nu se dă nici celorlalte titluri menționate în listă. Trebuie deci precizat cât se poate de clar, din capul locului, că numele lui Ștefan al Moldovei nu figurează absolut defel în document, ci numai în interpretarea, fastidioasă, dată de editor, pornind de la un tablou detaliat realizat de el însuși în care încearcă să repereze persoanele din spatele acestor titluri. Este deci relativ exagerat să se afirme, cum a apărut în presă, că ar fi fost găsit un document „tulburător” care i-ar atribui lui Ștefan cel Mare titlul de „rege al Daciei”. În realitate, documentul în chestiune evocă doar pe un oarecare *Re de Dacia*, atât și nimic mai mult. Identificarea cu marele domn român ține exclusiv de exegeza din secolul al XXI-lea și are tot atâta consistență câtă are interpretarea avansată, nici mai mult, nici mai puțin.

În al doilea rând, caracterizarea acestui document ca fiind un „text cifrat” este cu totul eronată. Textul în cauză nu este nicidecum „cifrat”, deoarece poate fi citit cu mare ușurință chiar în fotografia publicată. Or, se observă că acest text nu comunică absolut niciun mesaj – cum ar fi cazul unui „text cifrat” în adevăratul sens al cuvântului. Avem în realitate de a face cu ceva cu totul diferit, anume cu o *grilă de (de)criptare*, o cheie practică ce servea atât la cifrarea, cât și la descifrarea mesajelor.

Prin urmare, în al treilea rând, prin însăși natura sa de grilă de decriptare, acest document nu putea nicidecum avea un caracter oficial, public, fiind în realitate un document de uz intern, având, prin definiție, un caracter profund *secret*. Ce utilitate mai putea avea un cifru, presupus secret, odată adus la cunoștința publică? Niciuna, de bună seamă. Încadrarea documentului ca „text cifrat” nu este așadar numai eronată, ea este în plus și înșelătoare.

⁵¹ Fotografia în *Re de Dacia*, p. 13.

⁵² Cf. tabelul din *Re de Dacia*, p. 14-16, deja publicat ca atare de Alexandru Simon, *La 27 februarie 1489, Ștefan cel Mare era Regele Daciei*, în „Gazeta de Cluj”, 27 februarie 2017 <http://gazetadecluj.ro/in-27-februarie-1489-stefan-cel-mare-era-regele-daciei/>.

În fine, tocmai datorită caracterului său secret, acest document nu poate fi altceva decât un act cu caracter pur milanez. Nu i se poate sub niciun considerent atribui caracterul de text „milanezo-ungar”, chiar dacă el se găsește în fondul *Ungheria*. Aranjamentul fondurilor arhivistice nu este decât orientativ, deoarece în timp s-au produs numeroase deplasări, inversiuni de fonduri, răstăciri de documente etc., tot atâția factori aleatorii care îndeamnă la prudență. Cu atât mai mult este imposibil de susținut că acest text ar reflecta perspectiva pontificală, deducându-se, grație lui, că papa Inocențiu al VIII-lea însuși recunoștea (acorda) cuiva titlul de *Re de Dacia*, oricine ar fi acesta. Prin însăși natura lui secretă, documentul are o origine, o aplicare și deci o semnificație privind strict Milano.

Încercarea de a conferi o semnificație geografică coloanelor – atribuindu-se de pildă coloanei a treia semnificația spațială de „Europa răsăriteană” – nu este câtuși de puțin convingătoare. Astfel, după lista de regi „orientali” (un fel de a spune, căci Ungaria și Boemia se situează de fapt în centrul Europei), în jumătatea inferioară a coloanei sunt enumerate o serie de categorii sociale: *Baroni, Signori, Citta, Castelle, Populi, Gentedarme*, ba chiar *Denari* – care nu au nicio legătură specială cu Europa orientală sau cu Ungaria. Atașarea lor la presupuse realități maghiare este deci profund arbitrară și se bazează pe postulatul nedemonstrat (și, cum am văzut, inexact) al unei origini „milanezo-ungare” a documentului. Cu atât mai mult, a pretinde că acest document din 1489 ar exprima nici mai mult nici mai puțin decât „punctul de vedere al diplomației medievale” (!) este o generalizare fără fundament, menită să susțină că „*dacii* și *Dacia* nu erau străini de Răsăritul Europei cu ai săi valahi”⁵³. Acest lucru nu reflectă câtuși de puțin conținutul documentului, ci proiectează asupra lui concluzia la care se dorește să se ajungă. În realitate, cântărit obiectiv, documentul în chestiune este pur și simplu o listă de cuvinte-cheie cu caracter politic sau socio-economic, distribuite relativ aleatoriu și cărora li se atribuie un simbol aferent, necesar pentru redactarea textului cifrat. Aceste concepte se referă la realități sociale ale întregii Europe latine.

Se poate astfel constata din capul locului că, din punct de vedere metodic, editorul documentului – al cărui interes nu se poate nega – a fost aproape complet indus în eroare în privința adevăratei naturi și relevanțe a actului descoperit. Atunci când unui document de uz intern și secret i se atribuie prin inadvertență un caracter public și oficial, se poate prevedea că orice concluzie riscă să supra-interpreteze, să supra-evalueze, deci să denatureze semnificația sa reală. Documentul nereflectând altceva decât o perspectivă milaneză, pentru a accede la o viziune pontificală sau maghiară asupra realităților politice contemporane trebuie căutate cu totul alte surse, derivând de la cele două autorități. Mai mult, trebuie subliniat că perspectivele pontificală și ungară erau profund conflictuale în anul 1489. Cercetările majore ale lui Vilmos Fraknói au pus în lumină criza profundă a relațiilor dintre Inocențiu al VIII-lea – în război contra regatului napolitan – și Mathias Corvin, ginerele și aliatul regelui Ferrante de Aragon,

⁵³ *Re de Dacia*, p. 19.

acutizată de secesiunea Anconei de sub autoritatea pontificală și plasarea sa sub protecția regelui Ungariei⁵⁴. Chiar dacă, prin reducere la absurd, s-ar accepta că acest document ar fi un text „milanezo-ungar”, el nu ar putea în vreun fel exprima punctul de vedere pontifical. Dimpotrivă, acesta ar risca să fie în 1489 chiar unul opus perspectivei ungare.

Prin urmare, excluderea identificării lui *Re de Dacia* cu regele Danemarcei pentru simplul fapt că s-ar găsi în coloana „regatelor orientale” se dovedește a fi de o deconcertantă naivitate: prins în mrejele propriei sale „descoperiri”, autorul uită că această „coloană orientală” este de fapt propria sa creație, proiectată asupra sursei, iar nicidecum un dat intrinsec al documentului. În realitate, tocmai absența regatelor Danemarcei, Norvegiei și Suediei din această listă ar fi trebuit să dea de gândit. Doar dacă un eventual *Re de Dania* – sau un titlu echivalent – ar fi fost simultan prezent alături de *Re de Dacia* în lista milaneză s-ar fi putut exclude cu atât de puțin efort identitatea dintre cei doi monarhi. Or, tocmai faptul că Scandinavia catolică nu apare defel în listă, câtă vreme ea constituia în epocă un veritabil imperiu (*archiregnum*) al Creștinătății nordice, indică faptul că ea trebuia, chiar înaintea Moldovei, să fie căutată în *grila de (de)criptare* din arhivele ducatului de Milano.

După aceste considerații metodologice, care ni se par absolut necesare, rămâne în cele ce urmează să verificăm, așadar, în ce măsură identificarea dintre *Re de Dacia* și Ștefan cel Mare își păstrează cel puțin relevanța. *Se non è vero, è ben trovato?* Pentru a răspunde la întrebare, vom aborda chestiunea dinspre celălalt capăt al ei, până acum neglijat, întrebându-ne anume dacă îndepărtata Danemarcă juca vreun rol oarecare în viața politică a ducatului milanez în a doua jumătate a secolului al XV-lea? Altfel reformulat: unde se orientau, în definitiv, prioritățile diplomației milaneze – spre Marea Baltică sau spre Marea pontică?

Singura cale sigură de a accede la identitatea misteriosului *Re de Dacia* este, așadar, aplicarea metodelor tradiționale ale istoriografiei. Chiar dacă editorul documentului discutat pare certat cu ele, este absolut necesară repunerea documentului în contextul socio-istoric al producției sale: curtea și cancelaria ducatului de Milano⁵⁵. Natura actului din 1489 trimite deîndată spre creatorul formidabilului aparat diplomatic, de curierat și de spionaj milanez, celebrul Cicco Simonetta (1410-1480)⁵⁶. Originar din Calabria, acest personaj intrase devreme în serviciul lui Francesco Sforza începând din perioada mercenariatului acestuia, preluând deîndată după cucerirea Milanului în 1450 funcția de șef al *cancellaria secreta*ria, calitate în care a dirijat până la sfârșitul tragic al vieții sale diplo-

⁵⁴ Vilmos Fraknói, *Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál (1488-1490)*, în „Katholikus szemle”, vol. 12, 1898, p. 373-425.

⁵⁵ Despre cultura diplomatică italiană din epocă, a se vedea Marcello Simonetta, *Rinascimento segreto: il mondo del Segretario da Petrarca a Machiavelli*, Milano, Franco Angeli, 2004.

⁵⁶ Maria Nadia Covini, *Simonetta, Cicco*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 92, 2018 consultat online https://www.treccani.it/enciclopedia/cicco-simonetta_%28Dizionario-Biografico%29/; eadem, *Potere, ricchezza e distinzione a Milano nel Quattrocento. Nuove ricerche su Cicco Simonetta*, Milano, Bruno Mondadori, 2018 (Scritti di storia, 6).

mația ducală cu perfectă loialitate, prudență și viziune, obținând rapid recunoașterea europeană a legitimității stăpânului său. Beneficiarul unei profunde educații umaniste, autentic patriot italian, Cicco Simonetta este unul din artizanii echilibrului intern al peninsulei, bazat pe Liga de la Lodi (1454) renăscută sub forma Ligii italiene (1470), menite să asigure pacea internă și rezistența în fața proiectului lui Mehmed al II-lea de ocupare a peninsulei, anunțat încă de la cucerirea Constantinopolului în 1453.

Bazat pe colaborarea dintre republicile aristocratice nordice și regatul napolitan, prin funcția mediatore a Sfântului Scaun, acest echilibru avea în Cicco Simonetta pe unul din principalii actori și garanți. Această poziție a devenit și mai proeminentă după asasinarea lui Galeazzo Maria Sforza (26 decembrie 1476), când cancelarul a asigurat funcționarea regenței ducesei Bona de Savoia (1476-1479) în numele fiului său minor Gian Galeazzo Maria. Toată această arhitectură a fost însă aruncată în aer cu iresponsabilitate de nimeni altul decât papa Sixt al IV-lea, pe care descoperirile documentare ale medievistului italian Marcello Simonetta – un descendent al lui Cicco – l-au revelat definitiv a fi la originea proiectului de asasinare a familiei Medici, eşuat datorită salvării în ultimă instanță a lui Lorenzo Magnificul. Nereușita tentativă pontificală de supunere a republicii de pe Arno a dus la declanșarea în 1478 a „războiului Pazzi-lor” dintre papă, aliat cu regele Neapolelui și cu ducele de Urbino, Federico de Montefeltro, pe de o parte, și Florența aliată cu Milano, de cealaltă. Acest conflict fratricid a năruit *de facto* Liga italiană, obligând Veneția să încheie cu orice preț pacea cu Imperiul otoman, în condițiile în care însuși papa abandonase politica de cruciadă lansată de Eugen al IV-lea și de Nicolae al V-lea. Asistând disperat la năruirea operei sale de o viață, Cicco Simonetta a plătit cu capul verticalitatea sa morală: revenit la putere, în calitate de tutore, turbulentul Ludovico „il Moro”, unchiul ducelui minor și adversarul de moarte al cancelarului, a dus la căderea și la execuția sa la finele anului 1480⁵⁷.

⁵⁷ Demonstrația impecabilă bazată pe noi surse documentare, a lui Marcello Simonetta, *L'enigma Montefeltro*, Milano, Rizzoli, 2008; ediția engleză idem, *The Montefeltro conspiracy: a Renaissance mystery decoded*, New York – Londra – Toronto, Doubleday, 2008, și franceză idem, *L'énigme Montefeltro: la vérité sur les Médicis*, Paris, Albin Michel, 2018. Această lucrare ar trebui să ducă și în istoriografia română la o reevaluare a ceea ce se poate numi „mitul lui Sixt al IV-lea” legat în mod inerent de mitul lui Ștefan cel Mare. Pentru istoricii români, Sixt al IV-lea este un personaj esențialmente „pozitiv”, mai cu seamă pentru meritul de a-l fi gratificat pe Ștefan al Moldovei cu titlul de „atlet al lui Hristos”. Istoriografia italiană furnizează însă o imagine mult mai exactă, nuanțată și complexă a acestui pontif. Am ridicat în studiul nostru *Girolamo Lando, titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474-1497), et son rôle dans la politique orientale du Saint-Siège*, în „Annuario dell' Istituto romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, vol. 8, 2006, p. 153-258, problema originilor și eșecului proiectului pontifical legat de Moldova, indicând rolul esențial – până atunci complet ignorat – al patriarhului latin de Constantinopol, Girolamo Lando, una din figurile eminente ale cruciadei încă din vremea lui Pius al II-lea. Analizând consecințele conspirației familiei Pazzi (*ibidem*, p. 221-228), decisă din umbră de însuși Sixt al IV-lea, am arătat în ce măsură aceasta a contribuit la ruina proiectului est-european construit cu răbdare de cardinalul Bessarion și continuat de Girolamo Lando. Împotriva papei, care și-a trădat misiunea prin declanșarea războiului fratricid italian, patriarhul latin – legat încă din tinerețe de

Toată elita politică milaneză de la finele secolului al XV-lea nu era însă mai puțin produsul îndelungatei activități a cancelarului. Chiar și frații Arcimboldi, apropiați ducelui Galeazzo Maria Sforza, și deținători succesivi ai demnității arhiepiscopale milaneze, fuseseră formați la școala lui Simonetta⁵⁸. Se poate argumenta astfel că instrumentele diplomatice ale cancelariei milaneze în 1489-1490, printre care și grila de (de)criptare publicată recent, respectau în continuare directivele puse la punct de geniul său remarcabil.

Tocmai Cicco Simonetta era creatorul regulilor de cifrare a corespondenței pe care le urmăreau cu scrupulozitate scribii și diplomații milanezi⁵⁹. Intitulat *Regule ad extrahendum litteras ziferatas sine exemplo*, acesta se regăsește în manuscrisul italian nr. 1595 din colecțiile de la Bibliothèque nationale de France, un manuscris prețios care conține și fundamentalul *Diario* al lui Simonetta⁶⁰. Utilizarea sistematică a cifrării documentelor diplomatice făcea parte dintr-o reformă instituțională de durată promovată de el pentru ameliorarea muncii de cancelarie, pusă în serviciul diplomației și administrației de o redutabilă eficacitate a lui Francesco Sforza și a urmașilor săi. În acest sens, secretarul prezentase ducelui încă din 1465 un tratat de cancelarie intitulat *Constitutiones et ordines cancellariee secretioris illustrissimi principis et excellentissimi d. Francisci Sfortis Vicecomitis ducis Mediolani*, din păcate pierdut. Așadar, pentru a înțelege modul în care lucra cancelaria ducală la 1489 trebuie urmate direcțiile diplomatice trasate încă din vremea lui Cicco Simonetta.

Acestuia îi revenise în 1474 una din misiunile cele mai importante ale carierei sale de om de stat: organizarea primirii fastuoase în capitala lombardă a nimănui altuia decât a misteriosului *Re de Dacia*, a cărui identitate este de câțeva vreme intens scrutată în istoriografia română. Ne facem prin urmare datoria de a aduce într-o manieră ceva mai detaliată o modestă contribuție la limpezirea identității acestui personaj.

Grație jurnalului lui Cicco Simonetta – publicat cu titlul modest de *Diarii* de Alfio Rosario Natale⁶¹ – cunoaștem bine sejurul lui *Re de Dacia* în Italia. Pentru a evita orice posibil conflict de etichetă, ducele Galeazzo Maria s-a adresat unui specialist nu doar al literelor, ci și al diplomației europene, mare umanist de cultură latină și greacă, celebrul Francesco Filelfo, cerându-i în mod specific lămuriri asupra titlului oarecum misterios de *Re de Dacia*. Instalat în capitala lombardă, la capătul peregrinărilor sale de-a lungul Europei, Filelfo

familia Medici – face parte dintre cei care au făcut apel la un conciliu general pentru a-l judeca pe suveranul pontif. Concluziile noastre au fost acceptate de Norman Housley, *Crusading and the Ottoman Threat, 1453-1505*, Oxford, Oxford University Press, 2012, p. 52 sq.

⁵⁸ Francesco Somaini, *Un prelado lombardo del XV secolo. Il cardinale Giovanni Arcimboldi vescovo di Novara, arcivescovo di Milano*, Roma, Herder, 2003, 3 volume, aici vol. I, p. 292-298.

⁵⁹ Paul-Michel Perret, *Les règles de Cicco Simonetta pour le déchiffrement des écritures secrètes (4 juillet 1474)*, în „Bibliothèque de l'École des chartes”, vol. 51, 1890, p. 516-525.

⁶⁰ Reprodus în *I Diari di Cicco Simonetta*, op. cit., p. 124-126.

⁶¹ Alfio Rosario Natale (ed.), *I Diari di Cicco Simonetta. Tomo primo*, Milano, A. Giuffrè, 1962 (col. Acta italica, 1). Din păcate volumul II nu a mai apărut.

redactase o epopee, intitulată *Sphortias*, consacrată fondatorului dinastiei ducale și dispensa cunoștințele sale, în calitate de „consultant politic”, nu doar pe lângă duce, dar și pe lângă alți potentăți italieni, printre care și suveranii pontifi⁶². Răspunzând la o întrebare concretă pusă de duce, Filelfo nu s-a mulțumit cu răspunsul dat verbal, dar, semnând și persistând, a revenit într-un mesaj scris, abandonând pomposul stil latin pe care îl stăpânea ca nimeni altul, în beneficiul unui răspuns clar și la obiect în italiana vernaculară⁶³. Acest document, rezultatul unei solicitări oficiale, conferă avizului lui Filelfo o relevanță imediată. Reproducem integral acest prețios document, conservat în arhiva de stat din Milano, colecția *Autografi 127, 3, Documenti senza data, nr. 30*.

Illustrissimo signore.

*Ho pensato in quanto per la vostra excellenza cerchò heri volere intendere da me se io sapea alchuna notitia d'uno re chiamato de Donmarche. Come allora resposi, chi ve ha messo questo inançi non deve sapere bono italiano né ancho bona grammatica. Ma quello re se deve chiamare **re de Datia**, il quale è re verso et a l'estremitate dil mare oceano oltra la Magna et la Boemia et come potrete vedere per una lettera che me trovo havere de le sue insino dal XXVIII è re de **tri reami: Datia, Norvegia et Soevia**, potentissimo de gente ma poverissimo de denari. Questo io so, perché trovandome io in Hungharia a quel tempo mandato da l'imperadore de Constantinopoli a l'imperatore Sigismondo, **re de Datia chiamato re Henrigo** venne in Hungharia al prelibato re Sigismondo suo cugino come a l'imperadore di Romani per fare decidere una controversia che lui haviva con doi suoi nepoti, et il prefato imperadore Sigismondo mandò come vece re uno messer Aloysi da Verona in Datia per vedere et decidere la dicta questione. Il quale andò et tornoe mentre io era in Hungaria et referì molte cose: tra le altre che la nocte era calata insino a le III hore et che se poteva così leggere de nocte come de giorno et che 'l paese era molto salvatico et for de formento et animali asai çebellini, martori, fuine, armellini et vari et simile animali, altro non recogliua. Quel reame è distante da l'Inguilterra miglia V^e per mare et molte navi, presso che V^e, vanno ogn'anno in Inguilterra et a Bruges di quelli reami. Raccommandandome a la vostra illustrissima signoria.*

*Illustrissimae tuae excellentiae fidelissimus servus Franciscus Philelfus*⁶⁴.

Așa cum precizează editorul actului, profesorul Edoardo Fumagalli, indicația *a tergo* a destinatarului „*Illustrissimo Principi nostro*” arată că mesajul era redactat cu scopul de fi remis de urgență direct în mâna ducelui, urmare a întrebărilor sale punctuale privind situația Danemarcei și a suveranului ei. Or,

⁶² Diana Robin, *Filelfo in Milan: writings 1451-1477*, Princeton, Princeton University Press, 1991; Jeroen De Keyser (ed.), *Francesco Filelfo and Francesco Sforza: critical edition of Filelfo's 'Sphortias', 'De Genuensium deditione', 'Oratio parentalis', and his polemical exchange with Galeotto Marzio*, Hildesheim–Zürich–New York (N.Y.), Olms, 2015 (Noctes Neolatinae; 22).

⁶³ Publicat și comentat exhaustiv de Edoardo Fumagalli, *Francesco Filelfo e il re di Dacia*, în „*Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*”, vol. 110, 2008, 2, p. 117-130.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 121. Mulțumim călduros profesorului Edoardo Fumagalli pentru trimiterea amabilă a unei copii a studiului Domniei sale, cu permisiunea de a reproduce integral acest text.

cum se poate vedea, pentru Filelfo identitatea lui *Re de Dacia* este una cât se poate de clară: era vorba de nimeni altul decât de regele Danemarcei, anume Cristian I (1448-1481). Distingând între forma uzuală și forma oficială, latină, a titulaturii regale, Filelfo recuză ferm utilizarea titlului vernacular de „re chiamato de Donmarche”, indicând că acesta trebuie numit în mod oficial „Re de Datia” (în scrierea medievală „c” și „t” confundându-se în mod curent⁶⁵). A se înșela asupra identității politice a lui „Re de Dacia” era pentru proverbiala lui exigență – care i-a adus polemici aprige cu veleitari de divers calibru din vremea sa – semnul lipsei unei culturi de bază („*chi ve ha messo questo inançi non deve sapere bono italiano né ancho bona grammatica*”)⁶⁶. Este astfel cu totul regretabil că, în explorările sale prin arhivele din Milano, Alexandru Simon a trecut chiar pe lângă documentul esențial care i-ar fi dat cheia identității – îndelung căutată – a nu chiar misteriosului *Re de Dacia*...

Pentru așezarea discuției pe teren solid, trebuie înțeles faptul că nu avem de a face aici cu o problemă de geografie istorică, ci cu una de *geografie politică*. Nu atât diversele accepțiuni geografice ale conceptului de *Dacia* sunt de fapt miza discuției, ci cele ale cuplului conceptual de *regnum Dacie*, în sensul de denumire oficială a unui regat. Ca să ilustrăm această distincție, merită reamintit că migrația geografică a toponimelor nu este un deloc un unicat. Exemplul cel mai frapant este desigur exonimul *India* (subcontinent numit însă în sanscrită sau hindi *Bhārata*). Datorită confuziei lui Cristofor Columb, numele de *Indiile* occidentale, de *indieni* sau *amerindieni* au fost impuse artificial asupra unui continent întreg, chiar și când, după Amerigo Vespucci, a devenit evident că cele două nu aveau absolut nicio legătură. Aceasta nu i-a împiedicat pe olandezi, când au întemeiat la finele secolului al XVII-lea compania Indiilor orientale, să difuzeze numele subcontinentului mai la est, în ceea ce avea ulterior să devină *Indonezia*. Dar dincolo de această multiplicitate a Indiilor, în prezent nu există decât o singură *Republică India*. Nu departe de aceasta, o dispută se poartă de peste o jumătate de veac între Republica Populară a Chinei și Republica China (Taiwan) pentru monopolul utilizării la nivel internațional a numelui istoric de *China*. Alt exemplu, mai apropiat, al tensiunii între registrul geografiei istorice și cel al geografiei politice este cel al FYROM, Fosta Republică iugoslavă a Macedoniei, recent devenită Macedonia de Nord, după o lungă dispută cu Grecia asupra dreptului utilizării oficiale a acestui nume.

Este deci imperios să replasăm din acest moment discuția, urmând pe Francesco Filelfo, din câmpul geografiei istorice în cel al geografiei politice. Un răspuns temeinic nu se poate reduce la constatarea, de altfel banală, a disparității geografice dintre Dacia clasică (pontică) și Dacia medievală (baltică). Acest lucru a fost deja făcut în istoriografia română cu multă competență acum exact

⁶⁵ Cf. Adolf Armbruster, *Evoluția sensului denumirii de Dacia...*, art. cit., p. 429, n. 34.

⁶⁶ Edoardo Fumagalli, *Francesco Filelfo e il re di Dacia*, op. cit., p. 122, 124-127, unde se explicitează această aluzie în contextul concepției generale a lui Filelfo despre relația dintre limbile clasice și italiana vernaculară, mult dezbătută în epocă.

șase decenii de eruditul geograf Alexandru Bărcăcilă, într-o publicație *mainstream*, și se presupune deja perfect cunoscut⁶⁷. Dacia baltică nu poate fi însă pur și simplu desconsiderată, fără măcar să se ia în considerare în mod serios sensul și destinul politic al acestei terminologii medievale particulare care a marcat în mod major istoria Scandinaviei, și astfel a Creștinătății latine, vreme de cinci secole.

§ 3. Imperiul septentrional al Daciei

Francesco Filelfo insistă, așadar, asupra situației septentrionale a Daciei și dominației coroanei daneze asupra a trei regate distincte, dar unite sub o unică autoritate: *Datia, Norvegia et Soevia*. El nu derivă cunoștințele sale doar din repere de geografie generală, sau din scrisori oficiale. La acestea se adaugă și o experiență directă, datând din vremea misiunii sale diplomatice în serviciul coroanei imperiale bizantine, în 1424, când, în compania lui Ioan al VIII-lea Paleolog, l-a putut întâlni la Buda, la curtea lui Sigismund de Luxemburg, pe nimeni altul decât pe unul dintre predecesorii lui Cristian I, regele danez Eric al VII-lea. Acesta venise în vizită oficială pe lângă împărat cu scopul de a efectua un pelerinaj la Sfântul Mormânt din Ierusalim, dar și pentru a regla un conflict vizând teritoriile din Imperiu asupra cărora Danemarca deținea drepturi feudale. Regina Margareta a Danemarcei, pentru a lega mai strâns de *coroana Daciei* pe conții de Holstein – duci de Schleswig cedase în trecut acestora teritorii daneze din Jutlanda de Sud cu titlu de fief. Această suprapunere de drepturi feudale însă a dus la noi conflicte între cele două părți. În prezent, *regele Daciei* adresase împăratului o plângere împotriva lui Henric al IV-lea, conte de Holstein și duce de Schleswig (1404-1427), și a fraților săi Adolf și Gerard, acuzați de încălcarea drepturilor sale suverane asupra acestor teritorii.

O misiune a fost atunci trimisă de împăratul Sigismund în Danemarca, condusă de „messer Aloysio da Verona” căruia i s-a conferit calitatea de „*vece re de Datia*” pentru a investiga bazele solicitărilor regelui Eric. La întoarcere, Aloysio da Verona a comunicat o descriere a particularităților geografice ale acestui regat nordic, legat prin confesiune de lumea catolică, dar atât de particular prin structura sa politică și amplasarea geografică⁶⁸. Remarcăm relațiile cu

⁶⁷ Alexandru Bărcăcilă, *Dacia și Dania în istoriografia și cartografia medievală*, în SMIM, vol. 3, 1959, p. 341-357, studiu cu titlu elocvent, absent însă în mod straniu din bibliografia cărții *Re de Dacia*, deși informațiile de sec. XV-XVI culese de harnicul cercetător oltean ar fi fost, cu siguranță, foarte utile (cf. *ibidem*, p. 341: „Pe *dani* îi găsim menționați cu numele de *daci* până târziu în secolul al XVI-lea, când Henric al VIII-lea al Angliei (2 martie 1517) și Carol I al Spaniei (19 mai 1517), adresându-se regelui Cristian al II-lea al Danemarcei, îl numesc *Dei gratia Dacie, Norvagie, Sclavorum, Gotthorum Rex...*”, cu referințe). Comentând importanța acestei lucrări pioniere în istoriografia noastră, Adolf Armbruster, *Evoluția sensului denumirii de Dacia...*, art. cit., p. 433, n. 57, observa la rândul său cu multă acuitate: „Un indiciu destul de sigur pentru identificarea acestor *Dacii* cu cea a lui Traian sau cu Danemarca este ordinea enumerărilor, locul ocupat între diferitele țări, cât și contextul (de exemplu, Dacia din formulele *regnum Daciae* sau *rex Daciae* va fi întodeauna (!) în veacurile XI-XVI Danemarca).

⁶⁸ Edoardo Fumagalli, *Francesco Filelfo e il re di Dacia*, op. cit., p. 122-123.

totul particulare care legau „Datia” de împăratul romano-german, la curtea căruia regele danez se înfățișa pentru a obține o decizie privind afacerile sale interne, împăratul putând chiar numi un vice-rege pentru rezolvarea problemelor litigioase ale coroanei daneze. Într-adevăr, în această speță, împăratul a luat o decizie favorabilă lui Eric al VII-lea. Acest detaliu cu totul special ridică astfel problema statutului pe care *Re de Dacia* îl deținea în cadrul Sfântului Imperiu Roman al Națiunii Germane.

Înainte de a ne apleca mai în detaliu asupra vizitei regelui Daciei Cristian I în Italia în 1474 și a implicațiilor politico-diplomatice ale acesteia, este necesar să vedem mai îndeaproape care era baza cunoștințelor geografice și politice ale afirmațiilor atât de tranșante și de precise ale lui Filelfo. Inventă el aceste lucruri sau prezenta, cum pare să susțină, unele realități care, pentru vremea sa, țineau de cultura generală? Pentru a ne lămurii, urmează să poposim asupra circumstanțelor în care celălalt „Rege al Daciei” pomenit mai sus, Eric al VII-lea, se prezentase, cu exact o jumătate de secol mai înainte, la curtea cezaro-crăiască a lui Sigismund de Luxemburg.

În 4 iulie 1413, regele Eric al VII-lea al Danemarcei îngropase cu pioșenie în catedrala din Roskilde, în mijlocul unui cortegiu impresionant de prelați scandinavi conduși de arhiepiscopul de Lund, în prezența a doi duci germani, al Pomeraniei și al Saxoniei, pe venerabila regină Margareta (*Margrethe*) I, arhitecta Uniunii de la Kalmar încheiată în anul 1397. Regele Eric avea toate motivele să-i fie recunoscător: adoptat de regină, tocmai el fusese beneficiarul politicii înțelepte a acesteia de reunire a tuturor coroanelor scandinave pe fruntea unui singur suveran. Inspirată de profețiile Sfintei Brigita a Suediei, Margareta avusese într-adevăr viziunea creării a ceea ce devenise atunci un veritabil imperiu al Nordului, depășind până și precedentul lui Knut cel Mare din secolul al XI-lea. Cuprinzând, pe lângă teritoriul actualelor regate ale Danemarcei, Suediei, Norvegiei, și pe cel al Finlandei, o bună parte din litoralul baltic, insulele Feroe, Islanda și Groenlanda – Uniunea de la Kalmar devenise a doua putere a Europei, nu doar teritorială, ci și maritimă, putând rivaliza chiar și cu Liga hanseatică ce domina atunci spațiul baltic și al Mării Nordului. Obiectivul Uniunii era asigurarea păcii interne în cele trei regate, dobândirea independenței economice față de Hansă, și sprijinirea Danemarcei în fața expansiunii germane și a Suediei împotriva celei rusești. Din păcate, pe termen lung, politica hegemonică obtuză a Danemarcei, lovindu-se de rezistența tenace a suedezilor, a dus la năruirea acestui proiect vizionar⁶⁹.

Se înțelege astfel că, la dispariția reginei, un *requiem* a fost intonat din porunca regală în nu mai puțin de 50 de biserici din întreaga Uniune, fiecareia

⁶⁹ Despre Uniunea de la Kalmar, a se vedea Carl-Ferdinand Allen, *Histoire de Danemark: depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Copenhaga, A. F. Høst, 1878, 2 vol., vol. I, p. 202-286; Thomas Riis, *The States of Scandinavia, c. 1390 – c. 1536*, în Christopher Allmand (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, Vol. VII, c. 1415 – c. 1500, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, p. 671-706; Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, Vol. I, *Prehistory to 1520*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 683-709, 726-770.

făcându-i-se cadou, cu această ocazie, câte un potir votiv. Câteva din ele se mai păstrează în colecțiile muzeelor din Scandinavia. Pe soclul lor se poate citi inscripția latină „† *elemosina domine Margarete regine Dacie Swecie et Norwegie. Orate pro ea*”⁷⁰. Așa cum vom vedea, Margareta nu a fost ultima „regină a Daciei” care a marcat prin activitatea sa istoria Europei de Nord.

Acest imperiu nordic nu a intrat într-un conflict direct cu Sfântul Imperiu, datorită faptului că suveranii săi erau originari tocmai din acest Imperiu. De origine fie poloneză în cazul lui Eric al VII-lea (fiul ducelui de Pomerania, numele său de botez era Bogusław, abia după adopția sa de către Margareta primind numele său regal), fie germană în cazul urmașilor săi, Cristofor de Bavaria (1440-1448) și Cristian I de Oldenburg (1448-1481) – regii Danemarcei exercitau în plus o autoritate (adesea contestată) asupra ducatului de Schleswing și comitatului de Holstein, ultimul ca fief în cadrul Imperiului. Prin origine și prin această suprapunere de fiefuri meridionale, coroana Danemarcei era astfel puternic atașată Sfântului Imperiu. Mai mult, căsătoria lui Eric al VII-lea cu Philippa, fiica regelui Angliei Henry al IV-lea (1399-1413), ridică prestigiul său pe lângă curtea imperială romano-germană, unde, conform specialiștilor, „era considerat ca unul din cei mai importanți monarhi ai Europei”⁷¹.

Acest lucru a fost afirmat pe plan european în contextul Conciliului de la Konstanz (1415-1418), convocat de împăratul Sigismund de Luxemburg pentru a pune capăt Marii Schisme a Occidentului ce divizase de aproape o jumătate de veac Biserica romană în două, apoi trei obediențe pontificale rivale. Punând la baza reorganizării Creștinătății principiul națiunilor, acest Conciliu marchează o etapă esențială în evoluția Europei către națiunile de tip modern. Spunem bine „o etapă”, deoarece națiunile atunci constituite mai păstrau încă forme de atașament de tip medieval. Aceasta se poate observa din analiza structurii națiunii germanice, care agrega nu doar națiunea germană propriu-zisă, dar și celelalte care, sub o formă sau alta, erau atașate Sfântului Imperiu Roman. Potrivit jurnalei cardinalului francez Guillaume Fillastre (*Gesta Concilii Constantinensis*), care ne introduce detaliat în discuțiile și temele abordate în acest conciliu hotărâtor pentru destinele Europei, *natio Hyspanie* includea Aragonul, Castilia, Navarra și Portugalia, *natio Anglicana* cuprindea și Scoția și Irlanda, câtă vreme *natio Gallicana* reunea Franța, Savoia, Provence, Dauphiné, Lotharingia, iar în fine *natio Italica* includea regatul Siciliei și celelalte *multa dominia* ale peninsulei. Chiar dacă regele Eric al VII-lea trimisese legați proprii la lucrările conciliului, cele trei coroane scandinave fuseseră incluse din oficiu în *natio Germanica*. Aceasta nu se datora doar originii popoarelor scandinave (deoarece această *natio* cuprindea și țări slave sau fino-ugrice), ci și vechilor legături politice între aceste coroane și Imperiul romano-german (amintim rolul lui Otto al III-lea în crearea, în jurul lui 1000, a coroanelor regale maghiară și poloneză).

⁷⁰ Vivian Etting, *Queen Margrete I (1353-1412) and the Founding of the Nordic Union*, Leiden – Boston, Brill, 2004 (The northern world, 9), p. 157-158.

⁷¹ Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, op. cit., Vol. I, p. 727-728.

*Preterea ad hoc tollendum reges alii vellent plures habere nationes utpote nacio Germanie, in qua sunt **regna imperii** Romani, Hungarie, Dalmacie, Croacie, **Dacie**, Norvegie, Suessie, Bohemie, Polonie⁷².*

Se cunoaște rolul major al regelui Ungariei, împărat roman ales, Sigismund de Luxemburg, la acest conciliu, terminat cu reunificarea Papalității sfâșiate, prin alegerea de către cardinali a papei Martin al V-lea în 1418. Această libertate electorală fusese smulsă de cardinali prin concesiia oficială a patronajului regal *de facto* al regelui Sigismund asupra Bisericii Ungariei ca garanție a libertății Bisericii romane în ansamblu⁷³. Pentru obținerea acestui triumf absolut, împăratul-rege fusese așadar susținut de către delegația *regelui Daciei*, Eric al VII-lea, lucru pentru care Sigismund îi va rămâne în continuare îndatorat, sprijinindu-l de câte ori avea să aibă nevoie.

Ocazia s-a ivit tocmai în vremea pelerinajului lui Eric al VII-lea către Ierusalim, trecând prin Europa Centrală până la Venetia, așadar prin teritoriile aflate sub controlul lui Sigismund. Istoricul polonez Jan Długosz ne oferă o prezentare relativ detaliată a vizitei lui Eric prin Polonia și Ungaria, coroborând perfect amintirile lui Francesco Filelfo. În 1424, bătrânul rege Vladislav al II-lea Jagellon al Poloniei a invitat atât pe *regele Daciei* cât și pe împăratul Sigismund la ceremonia încoronării tinerei sale regine, de origine ruteană, Sofia Holszańska, a patra lui soție, atunci însărcinată cu moștenitorul tronului, viitorul Vladislav al III-lea (eroul de la Varna). Încoronarea a avut loc la Cracovia, în 5 martie 1424. Regele Eric (de origine poloneză, cum am văzut) a sosit primul în Polonia după Crăciun, ajungând la Cracovia și de acolo vizitând în Ungaria pe Sigismund.

Iam et Ericus Daciae Rex in pulcherrimo apparatu, singula utensilia et vasa in usum et administrationem mensae necessaria habens aurea, non petita securitate, sed cum omni fiducia, Posnaniam primum, statim festo Nativitatis Christi elapso, advenerat, et per notabiles Poloniae barones, iussu et Ordinatione Poloniae Regis deputatos, exceptus et in Cracoviam deductus erat. Ex Cracovia quoque in Hungariam descenderat, et visitato Sigismundo Romanorum et Hungariae Rege, in Poloniam rursus redierat⁷⁴.

Revenit în Polonia, Eric al VII-lea facilita problemele de etichetă, așteptându-l pe împăratul Sigismund la frontiera ungară împreună cu alte somități ale

⁷² Johannes Hollnsteiner, Heinrich Finke (ed.), *Acta Concilii Constanciensis. Zweiter Band, Konzilstagebücher, Sermones, Reform- und Verfassungakten*, Münster i.W., Regensburg, 1923, p. 73.

⁷³ Elemér Mályusz, *Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1959 (col. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 18); Dan Ioan Mureșan, *Une histoire de trois empereurs. Aspects des relations Sigismund de Luxembourg avec Manuel II et Jean VIII Paléologue*, în Ekaterini Mitsiou et alii (ed.) *Sigismund of Luxembourg and the Orthodox World*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienne, 2009 (col. Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 222), p. 41-101, la p. 74-81.

⁷⁴ *Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis historiae Polonicae libri XII*, ed. Ignatius Zegota Pauli, Alexander Przewdziecki, Cracovia, Ex typographia ephemeridum „Czas”, tom IV, Libri XI-XII, p. 318.

regatului gazdă, conducându-l cu un mare alai până la Cracovia, unde nimeni altul decât *regele Daciei* ținu un discurs în onoarea împăratului.

*Gesturus illi Wladislaus Poloniae Rex morem, **Ericum Daciae Regem**, Sbigneum Cracoviensem episcopum, Sbigneum de Brzesze Regni Poloniae marsalcum, transmittit. Qui cum illi in Villa antiqua post Sramowicze feria quarta ante Dominicam Esto mihi, occurrissent; Ericus Daciae Rex sic ad Sigismundum Romanorum Regem locutus est: Et pro meo in te, serenissime Rex, officio, et pro illustrissimi Wladislai Poloniae Regis desiderio, spontaneus, cum duobus Regis praefati nuntiis, adveni, vivam securitatem tibi praestiturus, qua tenus nos liberos aut victos in Regno tuo Hungariae detineas, donec so spes et incolumis ex Polonia revertaris. Sigismundus Rex ea legatione tam submissa audita, respondet: Tam notabili securitate unquam se eguisse, et de Wladislai Poloniae Regis fide nihil se unquam veritum, Cracoviam sine quolibet salvo conductu venire velle. Feria quinta **ambo Reges, Romanorum videlicet et Daciae**, sed et Barbara Romanorum Regina, in oppidum Nowitarg ad prandium et ad noctem perveniunt. Feria sexta inde egressi, procedunt in Mislimicze, quo illos Wladislaus Poloniae Rex in campestribus excipiens et humanissime invitans, in Mislimicze deduxit⁷⁵.*

Primiți cu tot alaiul la Cracovia de regele Vladislav al II-lea și de regina Sofia, distinșii oaspeți au fost găzduiți într-un palat luxos pe măsura rangului lor deosebit. Nu departe de împăratul Sigismund și de regina Barbara, regele Eric „al Daciei” primi și el propriile sale apartamente: „*Erico Regi caminata superior consignata, quae ex illo tempore vocabulum ab hospite sortita, cubiculum Regis Daciae nominatur*”⁷⁶.

Participând și el la ceremonia încoronării ca reprezentant al împăratului bizantin, tânărul Filelfo făcuse atunci proba capacităților sale literare și oratoricești, compunând și declamând discursul nupțial. De acest moment de glorie juvenilă își amintea în termenii următori, în 1464:

*Is inquam Wladislaus rex admodum senex me ut oratorem imperatorum per nundum invitat ad nuptias. Quare profectus Cracoviam non modo eis interfui nuptiis, sed orationem etiam habui nuptialem in maxima regum principumque et variarum gentium multitudine. Nam et imperator ipse Sigismundus et **Henricus Daciae rex** et electores omnes imperii et innumerabiles fere alii duces ac principes cum ex finitimis tum ex longinquis etiam regnis ad eas nuptias invitati honoris gratia convenerant⁷⁷.*

După încoronarea și ungerea reginei de către arhiepiscopul Albert de Gniezno în ziua de 5 martie 1424, cei trei monarhi au luat masa împreună, toate mărimile prezente acolo, bisericești și lumești, așezându-se conform etichetei, la stânga sau la dreapta regilor, în prezența mai cu seamă a cardinalului Branda Castiglione,

⁷⁵ *Ibidem*, p. 318-319.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 319.

⁷⁷ Edoardo Fumagalli, *Francesco Filelfo e il re di Dacia*, op. cit., p. 127-128.

legatul pontifical în Europa Centrală însărcinat atunci cu organizarea cruciadei anti-husite.

*Coronatione expleta, omnes tres Reges in stuba apud Laskowycz, apud unam tabulam epulati: et Sigismundo Romanorum et Hungariae Rege consedente in medio, Wladislaus Poloniae Rex dextrum, Ericus Daciae Rex laevum latus ambiebant*⁷⁸.

În zilele care au urmat încoronării, cei trei regi, împreună cu legatul papal, au discutat detaliile cruciadei anti-husite prevăzute pentru anul următor, atât regele Poloniei, cât și cel al Daciei promițând trimiterea câtorva mii de cavaleri în sprijinul lui Sigismund de Luxemburg. După care, încărcăți de daruri suntuoase, suveranii roman și dac și-au luat rămas bun de la regele Poloniei. Împreună s-au îndreptat spre Ungaria, de unde, ne informează în fine Długosz, regele Daciei și-a continuat drumul ca pelerin înspre Ierusalim, împlinind astfel un legământ mai vechi: „*Et Sigismundus quidem Romanorum et Hungariae Rex simul una cum Erico Daciae Rege in Hungariam profecti sunt; ex qua Daciae Rex vice altera Hierosolymam adiit*”⁷⁹. Mai rămâne să precizăm că, așa cum a promis, Eric a trimis într-adevăr în același an ajutor militar împotriva „ereticilor boemi”: „*Eodem tempore Ericus Daciae Rex, et Infans Petrus Regis Portugaliae germanus, ad Sigismundum Romanorum et Hungariae Regem accedentes, copias eius suis auxiliis auxere*”⁸⁰. Eric al VII-lea a devenit în continuare oaspetele lui Sigismund de Luxemburg la Buda. Aici l-a întâlnit pe împăratul bizantin Ioan al VIII-lea Paleologul, sosit, prin Veneția, în capitala Ungariei în ziua de 22 iunie 1424, unde rămase vreme de două luni⁸¹. Eric al VII-lea petrecu în compania celor doi împărați, înainte de a-și lua rămas bun la sfârșitul lunii iulie, îndreptându-se, cum vom vedea, spre Veneția.

Cum se explică această apropiere, am spune aproape fuzională, în *rex Dacie* și *rex Romanorum* (titlul exact al lui Sigismund înainte de încoronarea lui formală în 1433)? Răspunsul îl găsim în *Cronica Holsteinului* a preotului din Bremen, scrisă la mijlocul secolului al XV-lea. Am văzut că, în disputa lui Eric al VII-lea cu conții de Holstein / duci de Schleswig, Sigismund tranșase în 1424 în favoarea celui dintâi, decretând că Schleswigul devenea parte integrantă și inalienabilă a coroanei daneze⁸². Această decizie însă a displicut conților de Holstein, care au decis să se adreseze în apel însuși papei Martin al V-lea. Motivul? Un „conflict de interese”, anume *consanguinitatea* dintre Sigismund și Eric, de unde parțialitatea primului în favoarea celui din urmă.

⁷⁸ Joannis Dlugossii... *historiae Polonicae libri XII, op. cit.*, p. 320.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 322.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 326.

⁸¹ Dan Ioan Mureșan, *Une histoire de trois empereurs, op. cit.*, p. 84-85, cu bibliografie.

⁸² Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia, op. cit.*, vol. I, p. 729-730; despre acest conflict în perspectivă, a se vedea Carsten Jahnke, „National” conflicts in the medieval Schleswig-Holstein?, în Kurt Villads Jensen, Michael Bregnsbo (ed.), *Schleswig-Holstein – contested region(s) through history*, Odense, Syddansk Universitetsforlag, 2016, p. 147-175.

Cap. XLIV. Insuper rex Vngarie et **rex Dacie** sunt simul in secundo gradu consanguinitatis alligati, quia mater regis Vngarie et pater **regis Dacie** fuerunt soror et frater. Et hec est legitima causa declinare iudicem. Vnde, si placeret dictum meum, uobis consulerem, quod ad papam appellaretis, quia estimo causam huiusmodi papam acceptare. [...]

Dictus autem Henricus, dux senior, pro se et fratribus suis cum domino Johanne Schelen, Lubicensi episcopo, ac Nicolao Sachow, tunc canonico, postmodum autem dicte ecclesie eciam electo et confirmato episcopo, ad regem Romanorum in ciuitate Owen [i.e. Ofen, adică Buda], in regno Vngarie sitam, se transtulit, responsurus, verisimiliter estimans bono zelo clemenciam dicti regis Romanorum interuenire, et non ferri contra se aliquam sentenciam secundum promissa dicti regis formidauit. **Erico regi Dacie** eciam ibidem existente, proch dolor! respectus munerum et consanguinitatis inter eosdem regis attinencia excecabat, si phas dici est, dicti Sigismundi, regis Romanorum et Vngarie, iusticie et equitatis obtutum et sine aliquali audienca legitima, non assumptis principibus imperii, sicut in arbitrio cautum fuit, sed aliquibus baronibus regni Vngarie, sedens pro tribunali, contra duces Sleszwicenses sentenciam tulit iniustam et iniquam, uidelicet quod Henricus, Adolphus et Gherardus, dicti comites Holtzacie, ducatum Sleszwicensem minus iuste possiderent et ad restituendum **regi Dacie** condempnauit⁸³.

Această acuzație, care pentru preotul de Bremen explica o decizie injustă și nulă *de iure*, justificând un apel direct pe lângă papă, era pe jumătate îndreptățită. Bogusław al V-lea, ducele Pomeraniei (1326-1374), era într-adevăr bunic atât al lui Sigismund, cât și al lui Eric, însă mama, respectiv tatăl acestora erau rezultați din două căsătorii diferite. Mama lui Sigismund, împărăteasa Elisabeta de Pomerania (1347-1393), a patra soție a împăratului Carol al IV-lea de Luxemburg, era născută din prima căsătorie a lui Bogusław, cu prințesa Elisabeta a Poloniei, fiica regelui Cazimir al III-lea. În schimb, tatăl lui Eric, Wartisław de Pomerania, se născuse din a doua sa căsnicie, cu Adelheid de Brunswick. Astfel că cei doi suverani, strâns înrudiți și ajunși ambii, prin jocul alianțelor matrimoniale, în fruntea a două uriașe conglomerate monarhice din centrul și din nordul Europei, se remarcă prin convergența obiectivelor și acțiunii lor politice.

Continuarea călătoriei regelui Daciei către Țara Sfântă ne este cunoscută grație marelui istoric venețian Marino Sanudo, care ne dă detalii în remarcabila sa *Istorie a dogilor Veneției* ce precede renumitele sale *Diarii*, asupra cărora de altfel vom reveni în partea finală a studiului nostru. Aflăm astfel că, încă din Ungaria, unde era oaspetele lui Sigismund, el comandă în Republica lagunelor o galeă pentru pelerinajul la Ierusalim, care fu pregătită rapid. În așteptarea plecării, regele Daciei a fost oaspetele de onoare al dogelui, care îi făcu vizita oficială a minunatei Veneții (al cărei peisaj lacustru trebuie să-i fi evocat regelui un fel de „Copenhaga mediteraneană”), Eric răspunzând prin distribuirea onorurilor cavaleresti proprii rangului său monarhic.

⁸³ Johann Martin Lappenberg, *Chronicon Holtzatiae, auctore presbytero Bremensi*, Kiel, Akademische Buchhandlung, 1862 (Quellensammlung der schleswig-holstein-lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte, 1), p. 146-147.

*A dì ultimo lugio fo preso, atento il **Re di Dacia** è a Segna e ha mandà do sui horatori in questa Terra a rechieder una galia per armarlla e andar al Santo Sepulchro e vol venir in questa Terra, però sialì dà la ditta galia grossa⁸⁴ et scritto al Capetanio di Quarner lo lievi et condugi in questa Terra et mandarli 6 nobeli incontra e – a dì 23 agosto – preso per honorar il ditto Re si spendi fino ducati 50. A dì primo agosto [...]. In questo tempo vene il **Re di Dacia** in questa Tera. Vol andar al Santo Sepulcro, et li fo fatto uno singularissimo honor; li andò in contra il Dose con il bucintoro con molti zentilomeni, paraschermi et zente assai. Fo acompagnado⁸⁵ fino alla casa del Marchese⁸⁶. Stette assai zorni in questa Terra fino fo armada la so galia, patron della qual fo sier Zuan Zustignian quondam sier Marco, el qual fo fatto cavalier da lui et foli fatto notabilissimi presenti, confecion e vini e molte feste, poi si partì et andò al suo viazo⁸⁷.*

Tot Sanudo ne informează, într-un paragraf intitulat marginal *Ritorno di Dacia in Ven(ezia)*, că întoarcerea lui Eric al VII-lea din pelerinajul la Ierusalim a avut loc la începutul lui ianuarie 1425, după o escală forțată la Ragusa, pentru care regele Daciei s-a crezut obligat să se explice autorităților Serenissimei.

*A dì 3 zener zonse in questa Terra la galia statta al Zaffo con el **Re di Dacia** – patron sier Zuan Zustignian – el qual ditto Re lo fece cavalier, e così el suo tursiman, nomeva Zuan Francho. Il qual Re si mandò a escusar alla Signoria haver convenudo smontar a Ragusi, perché 'l 'aveva hauto nuova che prestissimamente conveniva esser nel suo regno per molte ardue cason et per quello di Ragusi li fo prestà ducati 4^{m.le88}.*

Întoarcerea precipitată a regelui spre Europa în plină iarnă, perioadă în care în mod normal circulația maritimă era închisă, se explică prin știrile îngrijorătoare venite din regatul celor trei coroane scandinave, unde îndelungata sa absență a creat mari nemulțumiri. Acestea au dus la izbucnirea unui lung război împotriva conților de Holstein, aliați cu Liga Hanseatică (1426-1435), profund îngrijorată de constituirea Uniunii de la Kalmar, care pune sub semnul întrebării dominația sa asupra Mării Baltice.

În ciuda acestui conflict de lungă durată, la începutul secolului al XV-lea, Dacia nordică devenea din ce în ce mai bine cunoscută în spațiul italian. Nu doar grație prezenței fizice a regelui Daciei însuși sau a emisarilor săi, ci și prin explorările cutezătoare ale negustorilor venețieni, veritabili urmași ai lui

⁸⁴ Manuscrisul precizează într-o notă marginală: *Galera per il Re di Dacia*.

⁸⁵ Altă notă marginală indică: *Re di Dacia a Ven(ezia)*.

⁸⁶ Pentru a oferi ilustrului oaspete o locuință demnă, i s-a atribuit astfel somptuosul palat al marchizilor de Ferrara din cetatea lagunelor (cf. Giuseppe Tassini, *Alcuni appunti storici sopra il Palazzo dei Duchi di Ferrara poscia Fondaco dei Turchi*, în „Archivio Veneto”, vol. 6, 1873, 2, p. 285-292).

⁸⁷ Marin Sanudo il Giovane, *Le vite dei dogi (1423-1474)*, tom I, a cura di A. Caracciolo Aricò, trascrizione di Chiara Frison, Veneția, La Malcontenta, 1999, p. 25-26.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 29.

Marco Polo. Cel mai cunoscut este fără îndoială Pietro Querini (1402-1448)⁸⁹. Aventura sa, redactată la întoarcere la solicitarea Senatului venețian și completată cu o relatare a altor doi membri ai echipajului său, a fost publicată în 1559 în celebrele *Navigazioni e viaggi* ale lui Giovanni Battista Ramusio (1485-1557), sub titlul elocvent: *Viaggio del magnifico messer Piero Quirino viniziano, nel quale, partito di Candia con malvagie per ponente l'anno 1431, incorre in uno orribile e spaventoso naufragio, del quale alla fine con diversi accidenti campato, arriva nella Norvegia e Svezia, regni settentrionali*. Plecat în 1431 către Marea Nordului într-o *cocca* cu *muda de Fiandra*, convoiul anual oficial al Veneției către Marea Nordului, Pietro Querini spera să obțină un bun profit vânzând în regiunile septentrionale mult prețuitul vin de Malvasia. Obiectivul era să ia acolo legătura cu un nobil venețian instalat în spațiul Uniunii de la Kalmar, nimeni altul – așa cum am văzut – decât traducătorul (*tursiman*) intrat în serviciul lui Eric al VII-lea în timpul pelerinajului său la Ierusalim și înălțat la rang de cavaler de către rege⁹⁰:

*Dopo molte parole fu concluso che per più sicurtà della guerra e per non passar tanto mare, e per aver soccorso e aiuto alle nostre miserie, che dovessimo andar a trovar uno messer Zuan Franco, cavaliere fatto per il re di Dacia, della nostra nazione, il qual abitava in uno suo castello nel regno di Svezia distante per giorni cinquanta*⁹¹.

Însă, cum socoteala de acasă nu se potrivește cu cea din târg, în preajma anului nou 1432, *cocca* venețiană a fost surprinsă în Marea Mânecii de o teribilă furtună, care a târât-o spre Nord, către „ultima Thule”. De sărbătoarea Epifaniei (6 ianuarie 1431), o duzină de supraviețuitori se regăsiră „in questo disabitato e arido luogo, chiamato l'isola di Santi, in la costiera di Norvega sottoposta alla **corona di Dacia**”. Este vorba de insula Sandøya, pe atunci nepopulată, din arhipelagul norvegian Lofoten. Recuperati o lună mai târziu de pescari norvegieni, ei au fost aduși pe insula Røst, din același arhipelag, fiind găzduiți aici în

⁸⁹ Carlo Bullo, *Il viaggio di m. Piero Querini e le relazioni della Repubblica veneta colla Svezia*, Veneția, Tip. Antonelli, 1881; Luigi De Anna, *Il viaggio settentrionale di Pietro Querini nella redazione ramusiana*, în „Miscellanea di storia delle esplorazioni”, vol. 15, 1990, p. 59-102; Franco Giliberto, Giuliano Piován, *Alla larga da Venezia. L'incredibile viaggio di Pietro Querini oltre il circolo polare artico nel '400*, Veneția, Marsilio, 2008; Franco Brevini, *La sfinge dei ghiacci: viaggiatori italiani nel Grande Nord dal XIV al XX secolo*, Roma, U. Hoepli, 2009, p. 45-78 (care reproduce și pasajele relevante din Ramusio); Francesco Surdich, *Querini, Pietro*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 86 (2016), consultat online [http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-querini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-querini_(Dizionario-Biografico)/)

⁹⁰ Îl putem astfel identifica pe „a certain, hitherto unidentified Zuan Franco, who remained in Sweden as a retainer of the Swedish king” evocat de Elizabeth Horodowich, *The Venetian Discovery of America: Geographic Imagination in the Age of Encounters*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2018, p. 149, cu precizarea că este vorba, desigur, de regele Danemarcei și Norvegiei care, în acest moment, purta și coroana Suediei.

⁹¹ Giovanni Battista Ramusio, *Navigazioni e viaggi*, vol. IV, ed. Marica Milanesi, Torino, Einaudi, 1983, p. 72.

așteptarea primăverii. Acest sejur forțat stă la originea unei descrieri plină de pitoresc a unui spațiu pe atunci încă prea puțin cunoscut în lumea mediteraneană.

*In questa isola sono dodici casette con circa bocche 120, per la maggior parte pescatori, e sono dalla natura dotati di ingegno di saper far barche, secchie, tine, cesti, reti d'ogni sorte e ogni altra cosa che sia necessaria per il suo mestiero, e sono l'un verso l'altro molto benivoli e serviziali, desiderosi di compiacersi più per amore che per sperar alcun servizio o dono all'incontro. Il forzo de' loro pagamenti e baratti, in luogo di moneta battuta, sono pesci chiamati stochfis, quasi tutti d'una misura, di quali ogn'anno seccano al vento copia infinita, e li caricano al tempo di maggio, conducendoli **per li reami di Dacia, cioè Svezia, Dacia e Norvega, pur tutti sottoposti al re di Dacia**, dove barattano detti pesci a corami, panni, ferro, legumi e altre cose delle quali essi hanno carestia. Poche altre cose per vivere si trovano qui oltra il pesce [...]. Vestono gli uomini di pelle rosse e tal nere, difensive dell'acqua, e se usano panni sono grossi, di colori azzurri, rossi e berrettini, condotti di Dacia, di picciol prezzo. Usano questi paesani di frequentar molto le chiese, perchè sono devotissimi e hanno somma reverenzia al culto divino⁹².*

*Stemmo in Rustene mesi tre e giorni undici, pur aspettando tempo congruo di passar col nostro ostiero in Svezia, con l'usato suo carico di pesce stochfis, il qual è a punto di maggio, dove questi paesani si partono, conducendone copia infinita per li reami dell'antedetto **re di Dacia**. Adì 14 di maggio 1432 venne la tanto desiderata ora di rivolger il viso verso l'amorosa e amata patria, com'avemo avuto sempre il desiderio e l'animo, e lasciar il caritativo sito di Rustene, che fu l'ultimo sussidio e restauro alle nostre miserie. [...]. Adì 29 maggio 1432 capitammo con la predetta fusta al Trondon, in la costiera di Norvega, luogo del **re di Dacia**, dove si riposa l'onorato corpo del glorioso santo Olao. Qui dimorammo giorni 10, per aspettar passaggio e tempo conforme al nostro cammino [...]*⁹³.

La periferia septentrională a Creștinătății, echipajul lui Pietro Querini s-a familiarizat astfel cu o lume aspră, austeră, firav populată, dar în același timp pătrunsă de devoțiune creștină, centrată pe cultul sfântului rege Olaf al Norvegiei, adică Olaf al II-lea Haraldsson (1015-1028), mort ca martir în 1030, supranumit *Rex Perpetuus Norvegiae*, ale cărui relicve sunt păstrate cu venerație în catedrala din Trondheim. (Decedând înainte de Marea Schismă, Sfântul Olaf este de asemenea recunoscut de Biserica ortodoxă.) Astfel reîntremați, naufragiații italieni au putut să ajungă pe coasta norvegiană, de unde au revenit în Veneția la începutul lui 1433, unde au făcut publice aventurile lor. Relatările acestor martori oculari întăreau informațiile ajunse în Italia odată cu vizita regelui Daciei Eric al VII-lea, reconfirmând realitatea imaginii unei triade de coroane așezate pe fruntea monarhului danez. Această reprezentare cât se putea de fidelă în secolul al XV-lea a fost astfel adoptată de Senatul venețian, care solicitase dările de seamă oficiale asupra acestei călătorii.

⁹² *Ibidem*, p. 92.

⁹³ *Ibidem*, p. 96.

Fig. 1. Scandinavia în mapamondul venețian al lui Fra Mauro (1450), detaliu (realizat în perspectivă inversă, cu nordul situat în partea inferioară).

Sintetizând informațiile despre nordul Europei ajunse astfel la Veneția, mapamondul lui Fra Mauro, din Ordinul camaldulez, realizat în jurul anului 1450, al cărui original este conservat în prezent la Biblioteca nazionale Marciana, plasa astfel cât se poate de firesc *Datia* la nord de Germania, cu precizarea în legendă: *Datia e parte in isola e in tera fermo e confina cum Alemagna bassa*⁹⁴. Prin tipărirea rapoartelor misiunii lui Pietro Querini de către Ramusio în *Navigazioni et viaggi*, reprezentarea Daciei nordice avea să domine încă multă vreme spiritele cultivate ale Europei latine începând de la mijlocul secolului al XVI-lea încolo, grație circulației acestei lucrări populare și accesibile (prin utilizarea limbii vernaculare). Fără să anticipăm prea mult, se poate vedea prin ce mecanisme intelectuale tocmai Veneția, departe de a „crea” în mod inopinat vreo *Dacie* danubiană, va promova dimpotrivă cu energie ideea unei Dacii baltice chiar și după „suprimarea” oficială a acesteia în 1537, prin ordinul regelui danez Cristian al III-lea.

Pierzând însă războiul contra Ligii hanseatice în 1435, Eric al VII-lea fu nevoit să renunțe la ducatul de Schleswig în favoarea conților de Holstein și să abandoneze politica protecționistă contra Hansei. Această pace defavorabilă stârni mari nemulțumiri, amplificate de o conduită din ce în ce mai haotică prin

⁹⁴ *Il mappamondo di Fra Mauro Camaldolese descritto ed illustrato da D. Placido Zurla dello stess' Ordine*, Veneția, 1806, p. 18; Piero Falchetta, *Fra Mauro's World Map: with a commentary and translations of the inscriptions*, Turnhout, Brepols, 2006, p. 118, 657, nr. 2588, 2599.

care regele și-a pierdut una după alta coroanele *Daciei*, Suediei (1439) și a Norvegiei (1440), ajungând pe urmă să își câștige existența ca un șef corsar bazat în insula Götland, abia într-un târziu putând reveni în ținutul său de origine (de unde titlul „de Pomerania”)⁹⁵.

În ciuda acestui sfârșit lamentabil, prin alegerea reședinței sale în Copenhaga, pe atunci abia un orașel obținut din partea episcopului de Roskilde, controversatul Eric al VII-lea este totuși la originea transformării acesteia în capitala regatului danez, având intuiția formidabilelor avantaje ale poziției sale centrale în strâmtoarea Øresund, ce leagă Baltica de Marea Nordului și de Oceanul Atlantic. O altă inițiativă însemnată a fost tentativa de a introduce o monedă proprie pentru triplul regat, cu scopul de a emancipa economia scandinavă de sub dominația comercială a Ligii Hanseatice. Astfel, inspirându-se din circulația monedei de tip *witten* din Nordul Germaniei, el a început baterea unei monede proprii la Næstved în 1397-1405. Pe urmă, a continuat emiterea la Næstved și la Lund a *sterling*-ului din aramă pură, spre marea nemulțumire a Hansei, a cărei economie se vedea astfel puternic concurată de noua arhitectură politică de la Kalmar. Indicată pe avers, inscripția emițătorului începând din 1397 era ERICUS: REX: D: S: N (adică *Rex Dacie, Suecie et Noruegie*), dezvoltată din 1424 încolo prin semnificarea originii divine a puterii regale (*Dei gratia*): ERIC: DI: GRA: REX: D: S: N (pe revers indicându-se monetăria)⁹⁶. Titlul oficial al meșterului din Lund însărcinat cu această misiune, expresie a suveranității depline, adică inclusiv economică, spre care tindea în zilele sale bune Eric al VII-lea, era cel de *monetarius regni Dacie*⁹⁷.

§ 4. *Archiregnum* / *archirex* al Daciei

Beneficiarul efemer al depunerii lui Eric al VII-lea a fost un nepot al acestuia, un prinț elector german, ducele Cristofor de Bavaria. Ales *rege al Daciei* în 1440, cu titlul de Cristofor al III-lea, al Suediei în 1441, în fine al Norvegiei în 1442, acesta s-a revelat o figură de compromis, moderat, afabil și capabil, care a știut reconcilia nemulțumirile stârnite de predecesorul său și a restaurat cu succes autoritatea monarhică⁹⁸. Cu ocazia încoronării și ungerii regale ca rege al Danemarcei, la 1 ianuarie 1443, în catedrala episcopiei de la Ribe (*Ecclesia Ripensis*) s-a petrecut un fapt cu totul însemnat în istoria gândirii politice daneze medievale. Păstrat într-un act public notarial retranscris în *Annales ecclesiae Danicae* ale lui Erich Pontoppidan, erudit danez din secolul

⁹⁵ Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, op. cit., p. 731-737.

⁹⁶ Fritze Lindahl, *Danmarks mønter 1377-1448*, în „Nordisk numismatisk årsskrift. Scandinavian numismatic journal”, 1955, p. 73-92, consultat online: <https://www.danskmønt.dk/artikler/lind1955.htm> (cu reproducere).

⁹⁷ Gerald Stefke, *Der Beginn der Sterling-Prägung in Lund und das Ende der Münzstätte Næstved Zur Geschichte der Münzprägung des frühen 15. Jahrhunderts im regnum Dacie und im östlichen Norddeutschland*, în Ivar Leimus (ed.), *Studia Numismatica. Festschrift Arkadi Molvögin* 65, Tallinn, 1995, p. 151-171, consultat online: <https://www.danskmønt.dk/artikler/stefke.htm#118a>.

⁹⁸ Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, op. cit., p. 737-743.

al XVIII-lea, acesta conține primul *ordo* de încoronare conservat al unui rege danez, care a influențat decisiv ceremoniile ulterioare până la introducerea Reformei protestante⁹⁹. Ceea ce atrage atenția este titlul neobișnuit adoptat cu această ocazie de rege și de consecratorul său, arhiepiscopul Johannes (Hans) de Lund.

*In nomine Domini Amen. Anno a nativitate Domini 1443, indictione secunda, ipso die circumcissionis Domini, Pontificatus Sanctissimi in Christo Patris ac Domini Nostri, Domini FELICIS Papæ Quinti, anno ejus tertio [...], per Reverendissimum in Christo Patrem & Dominum JOHANNEM Archiepiscopum Lundensem & Episcopos Provincias Lundensis ibidem congregatos, inungi & coronari deberet Serenissimus Princeps & Dominus, Dominus **CHRISTOPHORUS Daciæ, Svedię, & Norwegię etc. Rex, ac Bauariæ Dux Comesque Palatinus Rheni**, instanter requisivit, ut super juramento per dictum Dominum CHRISTOPHORUM Regem statim eo tempore præstando, ad cautelam futurorum, sibi unum vel plura conficeremus vel conficere faceremus, publicum vel publica instrumentum vel instrumenta. Paulo post descendit dictus Dominus JOHANNES Archiepiscopus, cum suis suffraganeis præsentibus, in Archivario Ecclesiæ Ripensis, in qua dicta depositio facta extitit, & eundem **Dominum CHRISTOPHORUM in Archiregem Regni Danię consecravit & inunxit**, eodem Rege in Cathedra Regali, in ostio occidentali ejusdem Chori præparato, regalique Corona ornato, Dalmatico ac Choralis Cappa induto [...]*¹⁰⁰.

Cum a argumentat convingător Jens Olesen, cheia acestui titlu inedit este originea noului *rege al Daciei*: membru al dinastiei Wittelsbach, marea rivală a Habsburgilor, bunicul său Rupert, duce al Palatinatului, fusese rege al romanilor între 1400 și 1410, întrerupând astfel șirul dinastiei de Luxemburg, între depunerea lui Wenceslas la 1399 și alegerea contestată a lui Sigismund în 1410/1411. Dat fiind că, în prima parte a documentului, este utilizat titlul clasic de *Daciæ rex*, conform titulaturii obișnuite din documentele lui Cristofor al III-lea, rămâne de văzut dacă forma de *archirex regni Danię* apărea într-adevăr în original, ori era o aducere la zi operată de Erich Pontoppidan în conformitate cu practica diplomatică a epocii sale. În primul caz am avea eventual de a face cu una din primele ocurențe ale titlului de *Dania*, care nu avea să se impună, cum vom vedea, decât în prima treime a secolului al XVI-lea. În al doilea caz, titlul exact din 1443 ar fi fost de fapt cel de *archirex regni Daciæ*¹⁰¹. Oricum, pentru istoricii scandinavi, pentru care *Dacia* este o formă banală pentru desemnarea Danemarcei medievale, această problemă se pune prea puțin. În orice caz,

⁹⁹ Analizat de Erich Hoffmann, *Coronation and Coronation Ordines in Medieval Scandinavia*, în János Bak (ed.), *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, Berkeley, University of California Press, 1990, p. 125-151, la p. 132-137.

¹⁰⁰ Erich Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ diplomatici oder nach Ordnung der Jahre abgefasste und mit Urkunden belegte Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck*, 4 volume, Copenhagen, 1741-1752, aici vol. II, 1744, p. 586-587.

¹⁰¹ Cum crede Jens E. Olesen, *Analyse und Charakteristik der Kalmarer Union*, în Zenon Hubert Nowak (ed.), *Der Deutsche Orden in der Zeit der Kalmarer Union 1397-1521 (= Ordines militares; Colloquia Torunensia Historica 10, 1999)*, p. 9-32, aici p. 27.

sensul ei era unul cu dublă țință: Cristofor al III-lea, ca rege al celor trei regate ale Uniunii de la Kalmar, deținea o poziție hegemonică. Dar, rămânând în același timp și duce al Bavariei, adică un actor principal al Sfântului Imperiu, el accentua faptul că deținea o putere imediat secundă doar împăratului romano-german. Așa s-ar explica nu doar purtarea însemnelor regale daneze de către patru prinți germani, dar și introducerea în momentul încoronării de la Ribe a ceremonialului recitării Evangheliei lui Luca 2:1, cu spada trasă din teacă, preluată din ceremonialul imperial, menită să pună în evidență rolul împăratului, și pe cale de consecință și a „arhiregelui”, în calitatea lor de urmași ai lui Augustus¹⁰².

Căutând să își consolideze poziția în interiorul Imperiului, Cristofor al III-lea s-a căsătorit în 1445 cu Dorothea, fiica lui Johannes de Hohenzollern, supranumit „Alchimistul”, marchizul de Brandenburg, nepoată a împăratului Sigismund de Luxemburg¹⁰³. După moartea neașteptată a primului ei soț în 1448, în calitate de regentă a Coroanei, tocmai Dorotheei i-a revenit sarcina să aleagă un succesor, printre mai mulți candidați, ea preferându-l pentru frumusețea lui bărbătească și impresionanta sa forță fizică pe Cristian de Oldenburg. Căsătorindu-se cu Dorothea la 28 octombrie 1449, acesta urcă, într-un mod cu totul neașteptat, sub numele de Cristian I, pe tronul celor trei regate ale Nordului. Recunoscut ca rege al Norvegiei în 1450, el a beneficiat de pe urma alungării regelui Carol al VIII-lea al Suediei în 1457, când a știut să își atragă simpatiile prelaților și marilor nobili suedezi, fiind încoronat ca rege al Suediei în acest an. Să remarcăm faptul că restaurarea Uniunii de la Kalmar în jurul coroanei *regelui Daciei* Cristian I în 1457 coincide cu încoronarea de la Siret a lui Ștefan al III-lea ca domn al Moldovei¹⁰⁴. Însă în 1464 suedezi s-au răsculat, respingând din nou autoritatea daneză și restaurându-l efemer pe Carol al VIII-lea. Nu va fi singura ocazie cu care, cum vom vedea, opoziția suedeză a continuat să sfideze pretențiile *regelui Daciei* și Norvegiei de restaurare a Uniunii de la Kalmar¹⁰⁵.

Cum am văzut, Francesco Filelfo caracteriza pe Cristian I ca un „*re de tri reami: Dacia, Norvegia et Soevia, potentissimo de gente ma poverissimo de denari*”. Înceleștarea dintre Uniunea de la Kalmar și Liga Hanseatică, pricinuită de tentativa monopolistă a lui Eric al VII-lea și de punerea în circulație a unei

¹⁰² Niels Skyum-Nielsen, *Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536*, în „Scandia”, vol. 23, 1955-1957, p. 1-101, la p. 45-47; Jens E. Olesen, *Archiregem Regni Daniae*, în „Nowele. North-Western European Language Evolution”, vol. 21-22, 1993, p. 205-216, mai cu seamă p. 208-211.

¹⁰³ Carsten Jahnke, *Two Journeys and One University: King Christian I and Queen Dorothea's Journeys to Rome and the Foundation of the University of Copenhagen*, în Kerstin Hundahl, Lars Kjær, Niels Lund (ed.), *Denmark and Europe in the Middle Ages, c. 1000-1525: Essays in Honour of Professor Michael H. Gelting*, Farnham, Ashgate, 2014, p. 139-153, aici p. 140-141.

¹⁰⁴ Dan Ioan Mureșan, *Teotist I și ungerea domnească a lui Ștefan cel Mare*, în Dumitru Țicu, Ionel Cădea (ed.), *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, Brăila, Editura Istros, 2008, p. 303-416.

¹⁰⁵ Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, op. cit., p. 743-750.

monede concurente, a inhibat dezvoltarea economică a confederației scandinave. Totuși, Cristofor al III-lea a reluat baterea de monedă după modelul german al *witten*-ului (în daneză *hvid*) în monetăria principală a regatului, la Malmö. Emisiunile sale poartă, începând cu 1440, inscripția CRISTOFER' REX: DACIE, îmbogățită începând din 1444 – adică după încoronarea ca *archirex Dacie* – cu forma CRISTO': REX: D: S: N (adică *rex Dacie, Suecie, Norvegie*)¹⁰⁶. În perioada celor nouă luni de interregnum, consiliul regal a asigurat tranziția monetară cu o emisiune specială purtând inscripția MONETA REGNI DACIE. Odată cu preluarea puterii, Cristian I reia și duce mai departe tipurile monetare ale înaintașului său, subliniind ideea continuității (asigurate, reamintim, prin regina Dorothea, succesiv soția celor doi). Intrată în conștiința publică, moneda daneză se mulțumește însă sub domnia lui Cristian I cu abrevieri extreme: CRISTIERN' REX D' (*rex Dacie*) sau CRISTIERN' D' G' R' D' (*Dei gratia Rex Dacie*)¹⁰⁷.

Acesta este contextul în care un mare umanist italian și în curând suveran pontif – Enea Silvio Piccolomini (Pius al II-lea) – a realizat cea mai perspicace descriere a Danemarcei vremii sale în două din operele sale. În prima din ele, *De viris illustribus*, redactată între 1440 și 1450, Piccolomini furnizează un portret extrem de sugestiv al regelui Eric al VII-lea. Lăsând la o parte detaliile picante despre masculinitatea debordantă a personajului, vom poposi rapid doar asupra celor instituționale. Notând înrudirea lui cu împăratul Sigismund (*Ericus ex domo stetinensi ex fratre matris Sigismundi generis filius admodum juvenis Daciae atque Norvegiae regnum adeptus est*), Piccolomini evocă în continuare întâlnirea dintre cei doi în drumul spre Ierusalim al regelui danez, inclusiv primirea fastuoasă din Veneția, aspecte deja evocate mai sus. Un detaliu cu totul inedit este însă cererea, la întoarcerea din pelerinaj, de a fi primit în rândurile Ordinului teutonic, oferindu-se în schimb să cedeze acestuia regatele sale (*Daciam ego vobis Norvegiamque Gothiamque relinquo, ut sit religionis; nec enim mihi quisquam est necessariorum, quem regno dignum aestimem. Vos bene haec regna gubernabitis atque illorum hominum proterviam compescetis; nam mihi parum obiedientes sunt*). Deși un asemenea proiect cadrează cu personalitatea lui Eric al VII-lea, el trebuie de asemenea văzut din perspectiva idealului cruciat al epocii. Aidoma a procedat, la sfârșitul vieții, Alfons I „Bătăiosul” (1104-1134), *imperator Hispaniae* și rege al Aragonului, care a

¹⁰⁶ Fritze Lindahl, *Danmarks mønter 1377-1448*, în „Nordisk numismatisk årsskrift (Scandinavian numismatic journal)”, 1955, p. 73-92, consultat online: <https://www.danskmoent.dk/artikler/lind1955.htm> (cu reproducere). Trebuie precizat că regii danezi produceau și emisiuni monetare separate pentru Holstein sau Suedia, dar urmărirea acestora iese din zona de interes a prezentului studiu.

¹⁰⁷ Kolbjörn Skaare, *Coins and Mints*, în Phillip Pulsiano, Kirsten Wolf (ed.), *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*, Abington – New York, Routledge, 1993¹, 2017² (Routledge Revivals: Routledge Encyclopedias of the Middle Ages), p. 101-104, aici p. 103. Detaliat, cu reproducere, la Peter Christian Hauberg, *Danmarks myntvæsen i tidsrummet 1377-1481*, Copenhaga, 1886, consultat online: <https://www.danskmoent.dk/hauberg/hbg4c.htm>.

lăsat prin testament coroana ordinelor religioase din Țara Sfântă, lucru pe care aragonezii înșiși l-au refuzat însă. Realisti, conștienți de opoziția pe care un asemenea plan ar fi produs-o printre națiunile scandinave care învățaseră lecția dureroasă a pruișilor, teutonii au declinat oferta în mod cavaleresc.

Totuși, în fața *hybris*-ului neînfrânat al regelui Eric, stările regatului s-au adresat direct împăratului Sigismund de Luxemburg pentru a-i solicita numirea unui nou suveran:

[...] *scribuntque principes et praelati atque communitates Sigismundo Caesari. Regnum Daciae quamvis ex sui magnitudine archiregnum dici possit (nam quattuor in se continet amplissima), fateri se tamen romano imperio subjectos inquit petuntque uti Sigismundus regem eis tradat auctoritate romana; nam quem habent regem inutilem dicunt, regni pessumdatorem. Sed Sigismundum magis vinculum carnis quam imperii decus movit; postponere namque utilitatem imperii, quam cum iustitia tueri poterat, voluit quam fratrem relinquere, quem non poterat honeste tueri. Misit igitur oratores in Daciam cumque his fecit, uti principes magis timore quam amore Erico conciliarentur; timebant enim Sigismundum, qui frater ejus erat et imperator. Sicque vivo Sigismundo Ericus regnavit. At eo mortuo, cum vetusta vigerent odia et Erici vitia non essent minora, rursus primates regni ad Albertum Caesarem mittunt novumque regem petunt, cujus opera **Christoforus dux Bavariae in regem Daciae assumptus est**, Erico proximus sanguine. Sed nec sanguis nec ullum vinculum jura imperii tenet*¹⁰⁸.

Aceste informații prețioase se datorează poziției lui Enea Silvio Piccolomini în momentul scrierii lucrării *De viris illustribus*: secretar în cancelaria imperială a lui Frederic al III-lea. Regăsim aici cele două aspecte fundamentale puse în evidență de încoronarea din 1443. Cristofor al III-lea putea să se numească *archirex regni Daniae / Daciae* tocmai pentru că, deja din vremea predecesorului său, *Regnum Daciae* putea fi considerat un *archiregnum*, dat fiind faptul că domina un conglomerat de patru coroane puse una lângă alta (Piccolomini socotea probabil Finlanda un *regnum* aparte). Dar, în ciuda acestei hegemonii nordice, stările daneze recunoșteau totuși un soi de preeminență împăratului romano-german, căruia îi solicitau intervenția pentru a arbitra între ele și rege, ba chiar pentru a-l înlocui pe acesta. Este remarcabil faptul că, în ciuda acestor solicitări, tocmai sprijinul lui Sigismund – judecat aspru pentru a fi pus înru-direa sa cu Eric deasupra rațiunii de stat – ar fi permis lui Eric să se mențină pe tron mai mulți ani la rând, în ciuda puternicei opoziții interne. Abia după moartea lui Sigismund (1437), vărul său a putut fi depus. Totuși, stările scandinave au recurs din nou la autoritatea lui Albert de Habsburg, rege al romanilor între 1437 și 1439, pentru a obține numirea lui Cristofor al III-lea, ducele Bavariei, în

¹⁰⁸ *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp. II De viris illustribus*, ed. A. van Heck, Città del Vaticano, 1991 (Studi e Testi, 341), p. 96-97; a se vedea în detaliu traducerea și comentariul lui Michael Cotta-Schönberg, *Two Texts by Eneas Silvius Piccolomini on Denmark*, 2010. Publicat on-line pe website-ul HAL Archives ouvertes: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hprints-00457736>, p. 5-6.

fruntea Uniunii de la Kalmar restaurate. Cum a remarcat în acest sens Michael Cotta-Schönberg, profund cunoscător al activității și operei lui Pius al II-lea, aceste exemple sunt desigur în perfectă coerență cu argumentele aceluiași Piccolomini din tratatul său de gândire politică, de orientare ghibelină, *De ortu et auctoritate imperii Romani* (redactat în 1446 pentru Frederic al III-lea), în care secretarul imperial reitere argumentele clasice în sprijinul ideii de autoritate universală a împăratului Sfântului Imperiu Roman¹⁰⁹. Observăm cum se concretizează astfel instituțional ideea, afirmată în vremea Conciliului de la Konstanz, a apartenenței Danemarcei la „națiunea germană”: prin originile germanice comune ale națiunilor scandinave, prin rolul dominant al unor suverani de origine germană ajunși în fruntea lor, în fine, prin intervenția împăraților, la solicitarea stărilor daneze, în afacerile politice scandinave.

În celebrul său tratat de geografie istorică a Creștinătății, *De Europa*, încheiat de Enea Silvio Piccolomini, devenit cardinal, chiar înainte de alegerea sa pontificală (1458), umanistul toscan procedează la descrierea întregii Scandinavii sub capitolul închinat Danemarcei. Acest unghi de atac nu era decât consecința epistemologică a hegemoniei daneze asupra regiunii.

*Hoc loco, quoniam Saxoniae Dania jungitur, priusquam Germaniae reliquas partes absolvere, de ipso Daniae regno vicinisque regionibus in aquilonem versis aliqua referre institui non indigna cognitu. Tria sunt in septentrionem vergentia regna sibi invicem cohaerentia: **Danorum, quod hodie Dacum** [lege **Dacorum**] **appellant**, Sveciorum ac Norvegiarum. **Dania (sive Daciam dicere volumus, consuetudini servientes)** Germaniae portio est, cheronnesi habens formam [...]. Suecia cincta undique mari plures continet insulas, inter quas Scandavia est apud Veteres late memorabilis. Hinc quoque populorum innumerabilis multitudo egressa omnem olim Europam armorum turbine ac procella involvit; nam Gothi, qui Hunnos bello vicere, Pannoniam, Mysiam, Macedoniam et omnem Illiridem occupavere, Germaniam, Italiam ac Galliam vastavere, et demum in Hispania consedere. Hinc fuit origo Norvegiae, quae de ipso septentrione sortita est nomen. Continenti per Ruthenos jungitur et in Arcton protensa incognitae terrae seu structo glacie oceano, ut plerique fabulantur, contermina est. Ad orientis partem ac meridiem balthico mari alluitur, ad occidentem britannicus finit oceanus. **Daciam Theutones hodie Danorum appellant Marchiam**, cujus lingua Germanis incognita est. [...]*

După ce a pus jaloanele acestui amplu cadru geografic al Scandinaviei (*Scandavia*), Piccolomini prezintă succint istoria Danemarcei de la Valdemar al IV-lea până la depunerea lui Eric al VII-lea și la încoronarea lui Cristian I: *Christophoro autem ex humanis abeunte Daciae ac Norvegiae coronam Christigernus accepit*. În fine, după o lungă paranteză care înfățișează condițiile secesiunii Suediei din Uniunea de la Kalmar sub domnia lui Carol al VIII-lea Knutsson (1448-1457), evocă prăbușirea acestuia și, într-o frază finală, restaurarea

¹⁰⁹ Michael Cotta-Schönberg, *Two texts by Eneas Silvius Piccolomini on Denmark*, op.cit., p. 8-11.

Uniunii în 1457 sub domnia lui Cristian I: *Christigernus in locum ejus assumptus, pietate ac justitia melior, iterum tria regna nostro tempore in unum redegit, cui et Gothia paret, Gothorum quondam sedes et patria*¹¹⁰.

Observăm dificultățile unei terminologii etnice confuze pe care Piccolomini trebuie să le înfrunte pentru a degaja un tablou coerent: apropierea dintre *dani* și *daci*, dintre *suedezi* – *goți/geți*, similitudinile dintre *cimbri* (germanici) și *cimerieni* (iranofoni). Bazându-se pe Iordanes, umanistul italian înțelege însă rolul acestei regiuni în geneza marilor mișcări de populație de la sfârșitul Antichității. Remarcăm pe urmă tensiunea dintre cunoașterea faptului că Norvegia și Rusia au o frontieră comună nordică, dar în același timp percepția Suediei (și Finlandei) ca un arhipelag complet înconjurat de apă. În același timp, cardinalul toscan are meritul de a fi înțeles dimensiunea maritimă ca liant al acestui vast ansamblu nordic al Europei, între Atlanticul de nord și Marea Baltică.

Fără să ne angajăm într-un comentariu detaliat, realizat deja de Michael Cotta-Schönberg¹¹¹, notăm doar criza de percepție, introdusă de erudiția umanistă, între terminologia clasică și cea medievală. Cunoașterea critico-istorică a lucrării *Getica* a lui Iordanes, precum și a geografiei antice, i-au permis lui Piccolomini să distingă clar atât între Dacia antică (pontică) și cea medievală (baltică), cât și între accepțiunea politică (*Dacia*) și cea vernaculară (*Dania*). Este începutul criticii istorico-filologice care va duce la impunerea oficială a acesteia din urmă începând cu domnia lui Cristian al III-lea (1533-1559). Totuși, deși avansează cu precizie această corecție umanistă, Piccolomini nu notează mai puțin insistent utilizarea curentă a terminologiei „dacice”: astfel, „danii” sunt „numiți îndeobște daci”, căta vreme Dacia este „numele obișnuit” al Daniei. În fine, Dacia este numită „astăzi de către germani *Danorum Marchia*”, i.e. Danemarca. Se remarcă faptul că, de fiecare dată când se prezintă structura regală tripartită, Piccolomini părăsește registrul umanist și îl adoptă în mod natural pe cel al uzanțelor politice oficiale.

Tocmai așa va proceda papa Pius al II-lea, ca de pildă în charta de confirmare, emisă în 1462, a donațiilor făcute de regele Cristian I și de soția sa Dorothea capelei Sfintei Treimi și a celor Trei Regi (magi) din Roskilde – cult imperial prin excelență a relicvelor depuse din 1160 la Köln de împăratul Frederic I – în care unii specialiști au văzut actul de întemeiere (sau cel puțin de reînnoire) de către cei doi suverani al Ordinului danez al Elefantului.

Cum itaque, sicut ex charissimi in Christo filii nostri, Christierni regis Dacie illustris institutione percepimus, ipse quandam confraternitatem, pro piis exercendis operibus, sub vocabulo S.S. Trinitatis, passionis Domini nostri Jesu Christi et beate Marie, de qua idem rex et charissima in Christo filia nostra, regina Dacie

¹¹⁰ *Eneae Silvii Piccolominei postea Pii pp. II de Europa*, ed. A. van Heck, Città del Vaticano, 2001 (Studi e Testi, 398), p. 133-136; trad. engl. Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c. 1400-1458)*, trad. Robert Brown, introd. și note Nancy Bisaha, Washington, D.C., The Catholic University of America Press, 2013, p. 165-170; Michael Cotta-Schönberg, *Two texts by Eneas Silvius Piccolomini on Denmark*, op. cit., p. 12-15.

¹¹¹ Michael Cotta-Schönberg, *Two texts by Eneas Silvius Piccolomini on Denmark*, op. cit., p. 15-18.

*illustris, ne non multi principes et nobiles et ipsius regis consiliarii existunt, de novo constituerit [...]*¹¹².

În Scandinavia catolică măcinată de lupte intestinale, apelurile repetate papale în favoarea cruciadei anti-otomane nu puteau avea decât un efect limitat. Astfel, papa Calixt al III-lea (1455-1458) îl informa în 1456 pe cardinalul Juan Carvajal, legat pontifical în Ungaria, că scrisese nu doar împăratului, regilor Ungariei, Poloniei, **Daciei** și Suediei (la această dată cele două regate erau separate), dar și electorilor imperiali și tuturor prinților și statelor catolice, cerându-le să trimită ambasadori la Roma cu scopul de a negocia termenii unei cruciade¹¹³. Cum se știe, entuziasmul primului papă Borgia în favoarea cruciadei a fost dezmințit când, în urma victoriei de la Belgrad (1456), flota pontificală a fost singura care a intervenit, cu prea puține rezultate concrete, în Orientul creștin. Totuși, papa numea în 1457 atât un colector papal pentru Scandinavia, în persoana lui Marino de Fregeno, destinat să strângă banii pentru „preasfânta cruciadă” (*sanctissime cruciate*), cât și un nou episcop de Bergen, Paolo Giustiniani, cu misiunea de a reconcilia pe regii Danemarcei și Suediei, Cristian I și Carol al VIII-lea Knutsson. La sosirea acestuia însă, Cristian devenise deja și rege al Suediei, ceea ce noul episcop se grăbea să anunțe, plin de speranțe, papei¹¹⁴. Astfel, în ciuda târăgărilor regelui, Uniunea de la Kalmar participa la efortul rezistenței anti-otomane prin contribuții financiare însemnate, recoltate de agenți fiscali întreprinzători trimiși de Roma sub autoritatea lui Marino de Fregeno, chiar până în Groenlanda. Recuperarea coroanei sudeze între 1457 și 1464 a fost însă de prea scurtă durată pentru a permite lui Cristian I să se dedice altor proiecte de anvergură. Astfel, profitând de sprijinul continuu al unei părți a aristocrației și a burghezilor din Stockholm, regele Carol al VIII-lea reveni pentru o a doua (ianuarie 1464 – ianuarie 1465) și o a treia domnie (1467-1470). Pe patul de moarte, el numi ca regent al Suediei pe fiul surorii sale, Sten Sture, asigurându-se astfel de faptul că rezistența suedeză avea să continue cu aceeași tenacitate și după dispariția lui.

În 1471, a fost convocată la Regensburg o Dietă imperială lărgită pentru a răspunde atacurilor otomane, care începând din 1469 încălcau frontiera sudică a Imperiului. Sosirea personală a împăratului, care fusese absent la acest tip de manifestări din 1454, a adus nu doar participarea principilor germani, dar și a unui legat pontifical (cardinalul Francesco Todeschini Piccolomini, viitorul papă Pius al III-lea) și a ambasadorilor altor state europene (Danemarca, Ungaria, Polonia, Veneția și Burgundia). Astfel, dintr-o simplă Dietă a Imperiului (*Reichstag*) ea deveni, în mod excepțional, o Dietă a Creștinătății (*Christentag*)¹¹⁵.

¹¹² Frédéric Munter, *Recherches sur l'origine des Ordres de Chevalerie du royaume de Dannemarc*, Copenhaga, André Seidelin, 1832, p. 36.

¹¹³ Matteo Sciambra, Giuseppe Valentini, Ignazio Parrino, *Il Liber brevium din Callisto III: la Crociata, l'Albania e Skanderbeg*, Palermo, Scuola grafica salesiana, 1968, p. 178.

¹¹⁴ Janus Møller-Jensen, *Denmark and the Crusades, 1400-1650*, Leiden – Boston, Brill, 2007 (The Northern World, 30), p. 83-84.

¹¹⁵ Dan Ioan Mureșan, *Bessarion's „Orations against the Turks” and Crusade Propaganda at the Große Christentag of Regensburg (1471)*, în Norman Housley (ed.), *Reconfiguring the*

Supralicitând cu scopul de a obține sprijinul imperial în lupta contra opoziției condusă de Sten Sture (mai târziu numit „cel Bătrân”), delegația daneză s-a înfățișat la Dietă cu un proiect ambițios de proporții semi-continentale. Potrivit acestuia, o flotă venețiană trebuia să creeze o diversiune în Balcanii occidentali, prin debarcarea a 10.000 de soldați meniți să atragă armata otomană. Aceasta ar fi dat răgazul necesar armatei lui Cristian I, întărită cu contingente din Anglia, Scoția și Brandenburg, să străbată Rusia (să înțelegem aici Ruthenia polono-lituaniană sau Moscovia?) și să atace Imperiul Otoman dinspre Dunăre (trecând adică prin Moldova). Deosebit de optimist, reprezentantul danez conta pe o înaintare până la... Ierusalim, nici mai mult, nici mai puțin. Acest plan puțin realist se baza de fapt, cum explică Janus Møller-Jensen, pe profețiile Sfintei Brigitta, care anunțase în secolul al XIV-lea că Ierusalimul urma să fie eliberat de către un rege danez numit *Christopher*, în vremea domniei unui împărat al cărui nume începea cu litera „F” – Frederic al III-lea¹¹⁶.

Singura piedică în fața acestui ambițios proiect rămânea opoziția suedeză, probabil vizată în subsidiar prin această cruciadă a regelui prin Rusia. Denunțând ceea ce era pentru el o uzurpare a drepturilor sale legitime ca rege încoronat al Suediei, Cristian I invadează regatul vecin în același an cu o flotă de război menită să blocheze orașul Stockholm și o puternică armată terestră destinată să pună capăt odată pentru totdeauna rezistenței. Însă rebelii suedezi, conduși de Sten Sture, au zdrobit armata de invazie daneză în marea bătălie de la Brunkeberg (Brunkebjerg), în preajma capitalei, în ziua de 10 octombrie 1471. În cumplita înclăștare, devenită simbol al independenței suedeze, Cristian I însuși a fost grav rănit de o săgeată care i-a străpuns obraji¹¹⁷. Această rană dureroasă și înfrângerea umilitoare ce a urmat au mai domolit ardoarea cruciată a lui Cristian I, fără însă a o răci de tot. Scăpat ca prin miracol de o moarte sigură, el făcu legământ să meargă în penitență, ca pelerin, în Cetatea sfântă a Creștinătății occidentale – Roma.

§ 5. Duci și voievozi de la marginile Sfântului Imperiu Roman al Națiunii Germane

În acest context trebuie, așadar, plasată marea vizită oficială a regelui Cristian în Italia, traversând Germania, din anul 1474¹¹⁸. Pe ziua de 9 ianuarie,

Fifteenth-Century Crusade, Palgrave Macmillan, London, 2017, p. 207-243, cu bibliografia aferentă.

¹¹⁶ Planul detaliat, în limba germană, publicat în Gabriele Annas și Helmut Wolff, *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III. Abt. 8. 1468-1471: Verzeichnisse und Register*, vol. II, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001 (*Deutsche Reichstagsakten*, 22), p. 611-613; cf. analiza lui Janus Møller-Jensen, *Denmark and the Crusades*, op. cit., p. 100.

¹¹⁷ Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, op. cit., p. 743-750; Margaretha Nordquist, *Celebrating the Memory of Victory: Tracing the memories of the Battle of Brunkeberg (1471)*, în „Scandinavian Journal of History”, vol. 45, 2020, 1, p. 121-142.

¹¹⁸ Caspar Paludan-Müller, *Kong Christiern den Førstes Reiser i Tydskland og Italien i Aarene 1474 og 1475*, în „Dansk Historisk Tidsskrift”, vol. 2, 1880, 5, p. 241-347; Johannes Lindbæk, *Dorothea, Kristien den førstes dronning og familien Gonzaga*, în „Dansk Historisk

din castelul său din Segeberg (Holstein), *Christiernus Dei gratia Dacie, Svecie, Norwegie Slavorum Gottorumque rex, dux Sleszwicentis, comes Holtzacie, Stormarie, Oldenburg et Delmenhorst* scria marchizului de Mantova, Ludovico de Gonzaga (1444-1478), *affini nostro carissimo*, aducându-i la cunoștință dorința de a îndeplini proiectul de a se deplasa personal în pelerinaj *ex voto limina beatorum Petri et Pauli apostolorum in urbe Romana*, solicitându-i un salvconduct. Apelativul indicând înrudirea celor doi se explică prin faptul că regele danez și marchizul italian erau cumnați: Ludovico se căsătorise în 1433 cu Barbara de Brandenburg, fiica marchizului Johannes de Hohenzollern, așadar sora Dorotheei, *regina Daciei*.

Cunoaștem, grație jurnalului (*Diarii*) cancelarului milanez Cicco Simonetta, atât compoziția delegației care îl însoțea pe Cristian, cât și traseul urmat din Holstein până la Roma. Astfel, în *Copia de la compagna de la Maestà del Re de Datia* posedăm o listă detaliată, conținând numele fiecărui membru de seamă al suitei regale daneze, specificând pentru fiecare și numărul de cai utilizați pentru drumul către Roma¹¹⁹. Notăm prezența, alături de înalte figuri ale curții daneze, și a ducelui Ioan de Saxonia, companion de rută pe întregul parcurs. Aflăm că delegația daneză utiliza astfel 149 de cai, din care 36 aparțineau personal regelui și 17 ducelui saxon. Mai mult, Simonetta adaugă chiar și o listă cu traseul amănunțit al călătoriei lui Cristian I de la Lübeck până la Milano, specificând pentru fiecare etapă numărul de leghe, atât germane cât și lombarde: *El camino et viaggio facto per il Re de Datia fin ad Milano in Allamagna bassa*¹²⁰. Se poate astfel măsura calitatea cu totul remarcabilă a informațiilor precise și verificate pe care rețeaua diplomatică a lui Cicco Simonetta a putut-o obține cu referire la *regele Daciei*.

În drumul său spre Roma, Cristian I a ajuns pe 8 februarie în orașelul Rothenburg *ob der Tauber*, unde a fost întâmpinat „cu pompă imperială” de împăratul Frederic al III-lea și de fiul acestuia, ducele Maximilian. *Regele Daciei* și împăratul romanilor au petrecut împreună o săptămână întreagă, discutând numeroasele probleme interne și externe de care se lovea atunci Sfântul Imperiu. Cu această ocazie, în semn al prețuirii de care se bucura pe lângă împărat, Cristian a obținut una din concesiile cele mai importante din istoria relațiilor dintre *regatul Daciei* și Sfântul Imperiu Roman. Este vorba de ridicarea comitatului de Holstein (*Holsatia* în latină) la rangul de ducat și acordarea lui ca feud imperial regelui Danemarcei, ca bază a unor relații și mai strânse între cele două monarhii.

Tidsskrift”, vol. 7, 1900-1902, 3, p. 455-512, aici p. 478-495; Oscar Browning, *The Life of Bartolomeo Colleoni of Anjou and Burgundy*, fără loc, The Arundel Society, 1891, p. 57-72 (traducerea *Cronicii ducatului de Holstein*); Bortolo Belotti, *Una visita del re di Danimarca all'Italia nel 1474*, în „Emporium. Rivista mensile illustrata d'arte e di coltura”, vol. 53, 1921, p. 22-33; Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, în „Il Veltro”, vol. 25, 1981, p. 23-57; Carsten Jahnke, *Two Journeys and One University*, *op. cit.*, la p. 144-147.

¹¹⁹ *I Diari di Cicco Simonetta*, *op. cit.*, p. 97-98.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 98-100.

În urmă cu peste un deceniu, am redeschis dosarul relațiilor dintre dinastia de Habsburg și spațiul românesc, care nu încep cu Maximilian I, cum se știa atunci, ci cu părintele acestuia, Frederic al III-lea. După încoronarea lui Frederic ca împărat în 1452, acesta a inclus regatul Ungariei sub protecția imperială, făcând din Iancu de Hunedoara, numit căpitan general al Ungariei (și comite de Bistrița), vârful de lance al reacției imperiale la asediul Constantinopolului. Am putut astfel contextualiza pentru prima oară importanta scrisoare cruciată a lui Frederic al III-lea adresată lui Mehmed al II-lea în 1453¹²¹. Cum istoriografia română, în ciuda înfiripărilor sale firave în comparație cu medievistica occidentală, nu se remarcă întotdeauna printr-un spirit constructiv, rezultatele cercetărilor noastre au fost pe urmă fie tănuite, fie însușite în mod tacit. Se poate totuși constata un interes crescut față de rolul Habsburgilor, dar care pare să atingă proporții hiperbolice, câteodată chiar de-a dreptul irealiste. De aceea, considerăm necesar să ne oprim asupra implicațiilor mai largi ale întâlnirii dintre Frederic al III-lea și Cristian I, cu scopul redimensionării realiste a unora din aserțiunile la care ne referim.

Să notăm întâi de toate conjunctura cu totul particulară în care *regele Daciei* se întâlnea atunci cu împăratul romanilor. Doar câțiva ani mai înainte, în contextul mării Diete a Creștinătății de la Regensburg din 1471, titulatura oficială a Sfântului Imperiu a suferit un adaos de mare însemnătate¹²². O astfel de modificare a titulaturii nu se mai petrecuse de la 1158, când Frederic I Barbarossa, cu prilejul Dietei de la Roncaglia, alipise adjectivul *Sacrum* titlului de *Romanum Imperium*, pentru a sublinia *expressis verbis* caracterul sacral al Imperiului, emulând astfel sanctitatea Bisericii Romane, cu care intra atunci într-un conflict acerb pentru restaurarea *honor Imperii*, știrbit de tentativa pontificală de înfeudare a împăratului. Nu întâmplător, în vremea lui Frederic al III-lea, când a renăscut mitul lui Frederic I, a început să fie utilizat în mod public adaosul *Nationis Teutonicae*, la cazul genitiv singular, ceea ce corespundea versiunii germane *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*¹²³. S-a crezut multă vreme că primele ocurențe ale acestui titlu ar data din jurul anului 1474. Însă contribuțiile istoricului elvețian Claudius Sieber-Lehmann au arătat, fără putință de tăgadă, că este vorba mai degrabă de anul 1471, mai exact de contextul Dietei de la Regensburg¹²⁴. De pildă, apelul Comisiunii imperiale din

¹²¹ Dan Ioan Mureșan, *Le Royaume de Hongrie et la prise de Constantinople. Croisade et union ecclésiastique en 1453*, în Ana Dumitran et alii, *Extincta est lucerna orbis. John Hunyadi and his Time*, Cluj-Napoca, Romanian Academy, The Center for Transylvanian Studies, 2009, p. 465-490.

¹²² Dan Ioan Mureșan, *Bessarion's „Orations against the Turks”*..., *op. cit.*, *passim*.

¹²³ Conform cronologiei stabilite încă de Karl Zeumer, *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation: eine Studie über den Reichstitel*, Weimar, H. Böhlau, 1910 (Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, Bd. IV, Heft 2).

¹²⁴ Claudius Sieber-Lehmann, *Teutsche Nation und Eidgenossenschaft: der Zusammenhang zwischen Türken- und Burgunderkriegen*, în „Historische Zeitschrift”, vol. 253, 1991, 1, p. 561-602; idem, *Spätmittelalterlicher Nationalismus: die Burgunderkriege am Oberrhein und in der Eidgenossenschaft*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1995 (col. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte), p. 174-191.

6 iulie 1471 pentru organizarea unui „*kristenlichen Zug wider die Türken auss dem heiligen Römischen Reiche teutscher nacion*”¹²⁵. La acesta corespunde mesajul dintr-o scrisoare nedată a împăratului Frederic al III-lea către ducele Saxoniei, păstrată în arhivele de la Weimar, dar care se plasează tot în acest context, privind necesitatea unei campanii anti-otomane în virtutea *Cristenlichen Namen Ere und Stannde des heiligen Romischen Reichs Teutsche Nacion*¹²⁶. Toate celelalte ocurențe similare din anul 1471 sunt, într-un fel sau altul, legate de marele eveniment al Creștinătății¹²⁷.

Din păcate, traducerea încetățenită în limba română a acestui titlu este cea de „Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană”¹²⁸, deși aceasta nu este doar incorectă gramatical, ci și profund inexactă din punct de vedere istoric. Traducerea corectă a conceptului politic de *Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicæ*, cu respectarea cazului genitiv, este cea de *Sfântul Imperiu Roman al Națiunii German(ic)e*. Această precizare nu este o simplă pedanterie, ci relevă cu necesitate obligația de a corecta versiunea curentă utilizată în limba română. Cu atât mai mult cu cât în istoriografia germană s-a purtat o lungă dezbatere privind natura, deci sensul, acestui genitiv. Pentru unii istorici ar fi fost vorba de un *genitivus possessivus*, caz în care *teutsche Nation* ar fi reprezentată ca proprietară a *Reich*-ului. Pentru alții, ar fi vorba de un *genitivus definitivus / explicativus*, sens în care *teutsche Nation* ar fi o parte determinată a unui *Reich* supranațional. Reluând însă chestiunea din perspectiva istoriei conceptuale (*Begriffsgeschichte*) a lui Reinhart Koselleck, istoricul Peter Moraw a conchis că această opoziție era una irelevantă, primul sens sprijinindu-se în realitate pe al doilea¹²⁹. Oricum ar fi, este totuși imperios ca în limba română genitivul din această titulatură să fie reprodus cu fidelitate conceptuală.

În opinia noastră, noul apendice explicativ nu putea avea ca vocație să sublinieze coloratura etnică germană a Imperiului, deoarece acesta – ca orice imperiu – era unul multiethnic prin definiție, numărând printre locuitorii săi nu doar germani de toate soiurile, dar și cehi, italieni, francezi, rheto-romani, flamanzi, olandezi, polonezi, sorabi, sloveni etc. Funcția sa reală era de fapt afirmația viguroasă de către națiunea germană – devenită actor politic odată cu

¹²⁵ Jakob Reissermayer, *Der grosse Christentag zu Regensburg 1471*, Regensburg, Demmler, 2 volume, 1887-1888, aici t. II, p. 45.

¹²⁶ *Ibidem*, t. II, p. 158.

¹²⁷ Claudius Sieber-Lehmann, *Teutsche Nation und Eidgenossenschaft...*, op. cit., p. 570-573.

¹²⁸ A se vedea nu mai departe decât *Re de Dacia*, op. cit., p. 14, 22, 48, 130. Dar deja la Nicolae Iorga, *Originea și dezvoltarea statului austriac: zece lecții făcute la Iași în 1917*, București, I. E. Torouțiu, 1938², p. 93: „Sfântul Imperiu Roman de nație germanică”; idem, *Cugetare și faptă germană: zece lecții făcute la Iași în 1917*, București, I. E. Torouțiu, 1938², p. 39, 52: „împărați romani de nație germanică”, deși referințele la „națiunea germană” nu apar de fapt în surse decât din secolele XIV-XV.

¹²⁹ Peter Moraw, *Reich*, în Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. I-VIII, Stuttgart, Klett-Cotta Verlag, 1972-1997, aici vol. V, 1984, p. 423-456, la p. 454-456.

Conciliile de la Konstanz și Basel – a dreptului său de proprietate exclusivă asupra acestui Imperiu roman¹³⁰.

Scopul imediat al acestei poziționări *programatice* era unul dublu. Mai întâi, necesitatea apărării frontierelor amenințate ale Imperiului, atât contra turcilor din Orient cât și împotriva „turcilor occidentali” cum erau numiți atunci burgunzii¹³¹. Pe urmă, această afirmație viza îndepărtarea concurenței pentru tronul imperial a unor candidați de origine etnică diferită la rangul de *rex Romanorum*, treapta prealabilă a unei încoronări imperiale după dispariția, îndelung (și în zadar) așteptată a longevivului Frederic al III-lea. Este vorba de *cehul* George Poděbrady, *francezul* Carol Temerarul sau *româno-maghiarul* Mathias Corvin¹³². Concretizarea acestei excluziuni principiale a fost în 1486 alegerea contestată, dar validată de papa Inocențiu al VIII-lea pus în fața faptului împlinit, a lui Maximilian de Habsburg ca *rex Romanorum*. Pe termen lung însă, proprietatea națiunii germane asupra Imperiului era dirijată împotriva pretențiilor Papalității înseși de a-l crea împărat pe *rex Romanorum*, după validarea printr-o anchetă a persoanei în cauză, printr-o încoronare efectuată la Roma. Acest intervenționism – fondat pe *Donația lui Constantin*, document dezmințit în prima jumătate a secolului al XV-lea de Nicolaus Cusanus și de Lorenzo Valla – era cu atât mai resimțit cu cât papii Renașterii se identificau din ce în ce mai mult cu națiunea italică. Excluz parțial din procedura ascensiunii la Imperiu prin Bula de Aur de la 1356 (care conferea această atribuție exclusiv prinților electori), rolul papei nu a mai fost păstrat decât în virtutea tradiției, inerției și interesului. Papa a fost scos din sistem tocmai în timpul împărăției lui Maximilian I, care a renunțat în cele din urmă la încoronarea pontificală, devenită un simplu accesoriu tocmai pentru că, odată cu el, și prin el, Imperiul devenise o proprietate a națiunii germane, în conformitate cu noua sa titulatură programatică. Încoronarea lui Carol Quintul la Bologna, iar nu la Roma, în 1530 a fost ultimul

¹³⁰ Alfred Schröcker, *Die deutsche Nation: Beobachtungen zur politischen Propaganda des ausgehenden 15. Jahrhunderts*, Lübeck, Matthiesen, 1974 (col. Historische Studien, 426).

¹³¹ Claudius Sieber-Lehmann, *Teutsche Nation und Eidgenossenschaft...*, op. cit., p. 599-602.

¹³² Nuanța a scăpat astfel complet lui Alexandru Simon, *Al treisprezecelea apostol. Valachorum regulus*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2017, care recuză superficial ideea imperială romană a lui Mathias Corvin (p. 218-219), propusă totuși de un cunoscător uriaș al subiectului de talia lui Vilmos Fraknói, avansând împotriva ei strania interpretare după care toată cariera lui Mathias Corvin s-ar fi redus la idealul provincial al unui simplu „crașor al valahilor” (*Valachorum regulus*), deși acesta nu era un titlu, ci o remarcă depreciatorie a adversarilor săi. Potrivit acestei reconstrucții neverosimile – din care ideea de *Re de Dacia* face parte ca o „cheie de boltă” (p. 229-242) – după ce pe parcursul întregii sale domnii Mathias I s-a străduit să adune cât mai multe coroane și teritorii, râvnind chiar și la titlul imperial, spre sfârșitul vieții ar fi fost cuprins subit de febra împărțirii regatului „augmentat” al Sfântului Ștefan al Ungariei cu celălalt „crașor al valahilor”, Sfântul Ștefan al românilor. Caracterul ucronic al unei asemenea interpretări, scrisă sub semnul programatic al „refacerii trecutului dorit”, o situează în afara domeniului științei. Pentru a înțelege decalajul definitiv al unor astfel de abordări meta-realiste față de mersul actual al științei, ajunge să se compare această lucrare cu András Kubinyi, *Mathias Rex*, trad. Andrew T. Gane, Budapesta, Balassi, 2008 și Marie-Madeleine de Cevins, *Mathias Corvin: un roi pour l'Europe centrale (1458-1490)*, Paris, Les Indes savantes, 2016.

act al acestei lente separații, având ca menire afirmarea unității Creștinătății în fața atacului lui Soliman Magnificul din 1529 și a Reformei, prin reconcilierea celor două instituții după jaful Cetății Eterne de către imperiali în 1527.

Întâlnindu-l la Rothenburg pe Frederic al III-lea, regele Cristian I făcea așadar o vizită oficială „la cel mai înalt nivel” tocmai celui care încarna instituțional proprietatea națiunii germane asupra teritoriului Sfântului Imperiu Roman. Se înțelege astfel de ce întrevederea a fost consacrată soluționării problemelor legate de stăpânirea daneză asupra Holsteinului și a teritoriilor învecinate, mai cu seamă Ditmarchia (*Dithmarschen*), o mică regiune situată în sudul peninsulei Jutlanda, la nordul estuarului Elbei¹³³. *Cronica Țării Holsteinului* precizează că regele a atras atenția lui Frederic al III-lea asupra rezistenței „republicii țărănești” a locuitorilor Ditmarchiei, „care nu vor să se supună nimănui”, cerând concesiunea acestora prin autoritate împărătească, pe motivul că „nu se cuvenea ca acest popor să trăiască fără o curte sau un domn”. Mai mult, regele solicita adăugarea acestui teritoriu la Holstein și Stormarchia, deja supuse lui, cu scopul reunirii lor într-un unic ducat. Împăratul a răspuns favorabil, făcând din cele trei țări un singur ducat, ducatul de Holstein, acordându-l regelui, investindu-l printr-o bulă de aur cu titlu de fief (literalmente, un hrisov)¹³⁴. Documentul la care *Cronica* face referire s-a conservat, fiind emis în ziua de 14 februarie 1474 și prevăzut cu un somptuos sigiliu imperial de aur.

In nomine sancte et indiuidue Trinitatis. Fridericus diuina fauente clemencia Romanorum imperator semper augustus, Hungarie Dalmacie Croacie rex, ac Austrie Stirie Karinthe et Carniole dux, dominus Marchie sclauonice ac Portusnaonis, comes in Habsburg Tyrolis Pherretis et in Kyburg, marchio Burgouie et lantgrauus Alsacie, ad perpetuam rei memoriam. Cum imperii sacri decus populique Romani cultus honoris dignitatisque largicione plurimum consistent, tunc maxime augere ornareque existimamus, vbi eos liberalitatis munere prosequimur, quos summa probitatis studia nostra clementia dignos reddiderant, eoque augustum solium ampliori corona reluceat, quo imperatoria maiestas munus serenitatis diffundens vberiori splendore refulget. Summa itaque Romani imperii autore deo feliciter gubernantes, idque semper honoribus et dignitatibus amplificare et decorare satagentes, matura deliberacione preuia, accedente ad hoc electorum aliorumque principum comitum baronum et proceram

¹³³ Carsten Jahnke, *Two Journeys and One University*, op. cit., aici 145-146.

¹³⁴ Oscar Browning, *The Life of Bartolomeo Colleoni of Anjou...*, op. cit., p. 59-60; trad. engl. după *Cronica Țării Holsteinului* a lui Johan Petersen, *Chronica der Lande zu Holsten, Stormarn, Dithmarschen vnd Wagern Zeitbuch...*, Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1557, inclusă de marele istoric danez Arild Huitfeldt (1546-1609), cancelarul regatului, în ampla sa istorie a regilor Danemarcei, *Danmarks Riges Krønike*, Copenhaga, 8 volume, 1595-1603, în volumul consacrat lui Cristian I: *Historiske Bescriffuelse: om huis sig haffuer tildraget under den Stormectigste Første oc Herre, Herr Christiern, den Første aff det Naffn, Danmarckis, Suerigis, Norgis, Vendis oc Gotthis Konge, &c. som vaar den Første aff det Oldenborgiske Stamme Oc regerede udi 33 Aar, fra det 1448, oc indtil det 1481 Aar*, Copenhaga, Henrich Waldkirch, 1599, p. 236-237, pe care am putut-o consulta pe website-ul Bibliotecii Naționale a Norvegiei: <http://www.nb.no/nbsok/nb/45efd46d07780e7b1a104c3da6e284aa?index=1#263>.

*nostrorum consilio, motu proprio ex certa sciencia et de plenitudine Cesaree potestatis nostre, titulos comitatuuum videlicet Holsacie Stormarie extinximus cassauimus, eoramque comitatuuum terras dominia vniuimus, eisque districtum Dietmersie incorporauimus, huiusmodique terras districtus et dominia vnita et incorporata in ducatum ereximus extulimus et constituimus, conferentes eidem omnia et singula ducalia ac principatuuum jura honores prerogatiuas eminendas, ac imponentes eidem titulum ducalem de Holsacia, volentes ac mandantes in antea huiusmodi titulo ab omnibus appellari, considerantes denique illustrissimi principis **CRISTIERNI Dacie regis**, fratris nostri carissimi, excelsa merita ac in nos sacrumque Romanum imperium officia affectumque optimum, deliberacione motu sciencia et potestate predictis eidem fratri nostro tamquam duci Holsacie ducatum de Holstein sic erectum et constitutum in feodum dedimus concessimus, caritatemque suam, recepto prius ab eo tamquam a duce Holsacie corporali fidelitatis et obediencie solito iuramento, solemniter inuestiuimus, damusque concedimus et inuestimus per presentes, ita vt inantea caritas sua eiusque in huiusmodi ducatu legitimi successores eundem ducatum ita erectum tenere et cum omnibus ducalibus ac principatuuum dignitatibus juribus honoribus titulis eminenciis vtilitatibus et prerogatiuis possidere, et presertim jure auream argenteamque monetam fabricandi, venationes banniendi gabellas et theolonia solita subleuandi et saluos conductus et securitates prestando vti frui et gaudere possint et valeant sine contradictione molestatione aut renitenda cuiuscunque. Teneanturque prefatus frater noster, tamquam dux Holsacie, eiusque in dicto ducatu pro tempore successores huiusmodi ducatum a sacro Romano imperio in feodum recognoscere, eo videlicet modo quo hactenus dicti comitatus recogniti et comitatuuum possessores inuestiti fuerunt. Hoc nostro perpetuo edicto statuantes, possessores ducatus prefati vt supra inuestitos perpetuis futuris temporibus duces fore, eosque duces per omnia haberi et reputari; omnibus denique et singulis principibus, tam ecclesiasticis quam secularibus, comitibus baronibus nobilibus communitatibus communitatumque rectoribus aliisque sacri imperii subditis fidelibus dilectis districte precipiendo mandantes, vt eisdem ducalis dignitatis honoris et reuerencie debita et maxime in ascribendis titulis ac aliis prerogatiuis et eminenciis exhibeant et impendant. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc nostre cassationis vnionis incorporationis erectionis infeodationis statuti et precepti paginam quouis quesito colore infringere aut ausu temerario contrarie. Signum serenissimi ac inuictissimi principis et domini Friderici tercii Romanorum imperatoris semper augusti, Hungarie Dalmacie Croacie etc. regis, ac Austrie Stirie Karinthe et Carniole ducis etc¹³⁵.*

Cum se poate observa, prin această proză densă și solemnă, într-o limbă imperială moștenită din retorica lui Pietro della Vigna, împăratul Frederic al III-lea nu doar că recunoștea în modul cel mai oficial posibil titlul de *rege al Daciei* al lui Cristian I, dar îl lega pe acesta strâns de Imperiul Roman prin crearea *ad hoc* (*erectum et constitutum*) a noului ducat imperial de Holstein (*Holsatia* în

¹³⁵ Hans Knudsen, Caspar Frederik Wegener (ed.), *Diplomatarium Christierni Primi: Samling af Aktstykker, Diplomer og Breve henhørende til Kong Christiern den første Historie*, Copenhagen, J. D. Qvist, 1856, n° 196, p. 292-294.

latină), acordându-l imediat ca fief (*in feodum dedimus concessimus*), printr-o ceremonie suzerano-vasalică efectuată personal între cei doi suverani. Martorii atestând autenticitatea acestui impunător hrisov imperial erau doi prinți electori: Adolf, arhiepiscopul de Mainz, și Albert Achilles, marchizul de Brandenburg, dar și însuși fiul împăratului, în calitate de duce de Austria. Prezent la acest eveniment așadar, Maximilian – ales în 1486 *rege al Romanilor*, urmând la tron după moartea părintelui său în 1492 ca *împărat ales* – se obliga în mod egal să recunoască, să conserve și să apere *toate* drepturile noului vasal al Sfântului Imperiu. În schimbul acestei concesi, Cristian I se angaja să trimită trupe daneze pentru a ajuta Imperiul să lupte împotriva atacurilor otomane¹³⁶.

Confruntată cu acest hrisov solemn din 1474, opinia potrivit căreia cei doi împărați ar fi consimțit în 1489, în condițiile negocierilor cu inamicul lor ereditar Mathias Corvin, să își abandoneze fidelul vasal danez, smulgându-i titlul de *Re de Dacia* pentru a-l conferi lui Ștefan cel Mare, apare ca fiind cel puțin hazardată. De fapt, ea contravine flagrant realităților dreptului feudal care structura funcționarea internă a Sfântului Imperiu Roman. Aidoma vasalilor, și suzeranii aveau obligații față de cei dintâi, în primul rând cea de garantare și de protecție legală a drepturilor lor.

În lumina acestui document de o crucială importanță, trebuie revăzută așadar aserțiunea recentă potrivit căreia Ștefan cel Mare ar fi fost în vreun fel numit voievod al Moldovei sau al Valahiei în 1473 tocmai de către Frederic al III-lea, transformându-l astfel într-un vasal al Sfântului Imperiu Roman al Națiunii Germane. Această aserțiune se bazează pe o interpretare mai veche a lui Alexandru Simon, reluată de asemenea în volumul *Re de Dacia...* (într-un loc care sfidează însă orice cronologie)¹³⁷. Izvorul în discuție a fost publicat de mai multe ori, sub aspectul unui text regrupat, ca și când ar constitui un document în sine, pe baza căruia s-a solicitat acceptarea ideii unei legături vasalice între Ștefan cel Mare și „celălalt Imperiu”, mai exact împăratul Frederic al III-lea, în calitatea sa de rege al Ungariei.

Confruntat cu ediția originală, se poate observa însă că avem de a face cu o citare greșită din care decurge o reproducere infidelă, pe baza căreia se operează o evaluare incorectă a documentului în chestiune. Într-adevăr, în *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, „documentul” în chestiune nu figurează doar sub nr. 3539, cum ni se comunică în mod inexact, ci la numerele 3534-3542, pentru simplul motiv că avem de a face cu mai multe note extrase dintr-un registru de taxe (*Taxregister*) al cancelariei imperiale. Acesta nu conține deci documentele ca atare, ci doar extrasele de cont care atestă eliberarea acestora, fiecărui adresant fiindu-i trimisă câte o scrisoare diferită, misive care însă nu au fost încă descoperite. Tot acest pachet de documente a fost emis la 6 noiembrie 1473, în beneficiul patriarhului latin al Antiohiei, Ludovico Severi da Bologna, într-un mod gratuit, din cauza sărăciei acestuia (la bază, un frate „cerșetor”

¹³⁶ Carsten Jahnke, *Two Journeys and One University*, op. cit., p. 144.

¹³⁷ *Re de Dacia*, p. 158.

franciscan)¹³⁸. Nu este vorba de altceva decât de o serie de salvconduce (*pasbrief*) adresate mai multor state, prin care beneficiarul trebuia să treacă pentru a ajunge la curtea lui Uzun Hasan. Prin urmare, aceste „întrări” ale registrului de taxe se prezintă de fapt în felul următor:

VI Novembris 1473 [...]

[n° 3534] *Item litera passus pro patriarcha Anthioceno.*

[n° 3535] *Item missiva ad consules et massarios in Caffa ad habendum eundem patriarcham recommisum, ut possitire per certas eorum secure.*

[n° 3536] *Item ad idem principi Megerili, domino Tartarorum.*

[n° 3537] *Item ad idem ad principem Assembegk, Persarum domino.*

[n° 3538] *Item ad idem ad archiepiscopum de Magno Novagarda.*

[n° 3539] *Item ad idem ad Vanoida, in Walachia capitaneo.*

[n° 3540] *Item ad idem ad Aleca, capitaneo de Plotzko.*

[n° 3541] *Item ad idem ad Martinum Gostoldo, capitaneo in Thino.*

[n° 3542] *Item ad idem ad Kazimiro, rege Polonie; dominus ad voluntatem domini imperatoris dedit omnes predictas literas gratis patriarche predicto quia pauper fuit*¹³⁹.

Este drept că unele surse în italiană sau latină îl numesc pe Ștefan cel Mare *capitaneus*. Conform unei analize recente, această terminologie reflectă un efort conceptual al cancelariei domnești de a găsi un echivalent occidental pentru termenul slav de *voievod*¹⁴⁰. Textul reprodus mai sus, echivalând cei doi termeni („*Vanoida*, [recte *Vaivoda* – n.n.] *in Walachia capitaneo*”), pare într-adevăr să coroboreze această interpretare. Dar implică această simplă ocurență existența unui raport de tip feudal între voievodul moldovean și împăratul romano-german? Că *a priori* Ștefan cel Mare nu putea fi un simplu „căpitan” numit de Frederic al III-lea la 1473 se poate deduce din faptul că tocmai în 1471-1475 domnul Moldovei adoptase titlul monarhic de „țar”, inserat în *Letopiseșul* oficial al Moldovei și utilizat în aclamațiile liturgice ale ierarhilor Bisericii sale¹⁴¹. Nu

¹³⁸ Acest frate franciscan fusese recrutat la Bologna de cardinalul Bessarion în perioada guvernoratului său (1450-1455), devenind unul dintre cei mai activi militanți pe terenul oriental al cruciadei (cf. Dan Ioan Mureșan, *Girolamo Lando, art. cit.*, p. 181-183, cu bibliografie).

¹³⁹ Paul-Joachim Heinig, Ines Grund (ed.), *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440-1493). Sonderband 2, Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471-1475 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hss. „weiss 529” und „weiss 920”)*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Deutsche Kommission für die Bearbeitung der Regesta Imperii, Wien, Böhlau, 2001, 2 volume, aici, vol. II-1, nr. 3534-3542, p. 523-524.

¹⁴⁰ Alexandru Pinzar, „*El Capitano Generale del Re d'Ungheria et del Valacho chiamato Stefano Vajovoda*”. *Statut și prestigiu reflectate în limbajul diplomatic al epocii lui Ștefan cel Mare*, în „*Analele Putnei*”, vol. 10, 2014, 1, p. 143-156.

¹⁴¹ Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în SMIM, 16 (1998), p. 65-102; Dan Ioan Mureșan, *De la Nouvelle Rome à la Troisième: la part des Principautés roumaines dans la transmission de l'idée impériale*, în Alberto Castaldini (ed.), *L'eredità di Traiano. La tradizione istituzionale romano-imperiale nella storia dello spazio romeno*, Roma – București, 2008, p. 123-166; idem, *Zographou et la transmission de l'idée impériale bulgare en Moldavie*, în „*Bulgaria Mediaevalis*”, 2 (2011), p. 705-755.

contează că acest act esențial al politicii domnului Moldovei este minimizat fără niciun argument serios, prin vane strategii retorice, de către mai tânărul autor clujean, ale cărui extravagante hermeneutice sunt relativ notorii. Nu rămâne însă mai puțin adevărat faptul că acest titlu apare în surse istorice *reale*. Urmează deci să examinăm în continuare conținutul a ceea ce a înțeles Alexandru Simon să pună în locul lor, anume ideea unei dependențe a Moldovei de Frederic al III-lea sau existența însăși a unei coroanei pontificale de *Re de Dacia* acordate, chipurile, lui Ștefan al III-lea.

Ideea stranie că salvconductul implicat de lista de mai sus ar fi proba unei numiri a lui Ștefan al III-lea ca un căpitan (*capitaneus*) al împăratului Frederic al III-lea pare să fi apărut în 2007. Ea se fondează concret pe analogia cu alt *capitaneus* din aceeași listă, *Martinus Gostoldo* din *Thino*, oraș identificat de autor ca fiind Knin (în Croația)¹⁴². Pare să se ignore că orașul Knin se afla de fapt în epocă în componența regatului Ungariei și că, în condițiile conflictului dintre Mathias Corvin și Frederic al III-lea, acesta din urmă nu putea numi niciun „căpitan” pe teritoriul Sfintei Coroane. Destul de curios, în ultima lucrare, deși Knin din Croația continuă să apară, se mai adaugă precizarea că ar putea fi vorba și de un anume „Martin Gasztold, voievodul Kievului, mai probabil”. Nu știm ce îl va fi mânat pe acest autor la un asemenea adaos nu tocmai anodin și nici de ce consideră noua identificare mai verosimilă. Ce știm doar este că ultima cercetare în istoriografia română care s-a aplecat asupra figurii acestui Martin Gasztold ne aparține¹⁴³. Așadar, putem afirma cu tărie că salvconductul dat lui Ludovico da Bologna l-a privit într-adevăr pe voievodul polonez al Kievului din marele ducat al Lituaniei, cu atât mai mult cu cât în studiul nostru am pus în evidență chiar și existența unei bule pontificale remisă personal cu această ocazie de patriarhul latin de Antiohia în mâna lui Martin Gasztold. Apariția neașteptată a acestui personaj până acum ignorat confirmă faptul că Alexandru Simon a recitat recent studiul nostru dedicat lui Girolamo Lando, putând astfel să se lămurească, în fine, cum stau lucrurile de fapt cu eroarea pe care a introdus-o și perpetuat-o vreme de un deceniu în istoriografia română.

¹⁴² Alexandru Simon, *Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidence from the Archives of Milan*, în RRH, 46 (2007) p. 25-40, publicat însă și în „Crisia”, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 37 (2007), p. 113-139, aici p. 121 (prima nu ne-a fost accesibilă și nu am putut confrunța cele două ediții simultane); idem, *The Limits of the Moldavian Crusade (1474, 1484)*, în „Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica”, 9, 2007, p. 193-244, aici p. 215; Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)*, în vol. Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr (ed.), *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Brăila, Editura Istros, 2008, p. 331-406, aici p. 349; Alexandru Simon, *Western and Eastern Riders of the Storm: The Quest for Crusader Supremacy and Ottoman Endurance in the 1470s*, în vol. *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, ed. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2011, p. 141-166, aici p. 151 etc.

¹⁴³ Dan Ioan Mureșan, *Girolamo Lando*, art. cit., p. 181, 183-184. Identificarea cu orașul Knin a fost, așadar, încă de la început produsul unei analize cu totul superficiale, ignorând istoriografia chestiunii, ceea ce reduce la neant concluziile trase pe baza ei.

Deloc straniu însă, referirile la studiul respectiv au dispărut cu desăvârșire din bibliografia lucrării, chiar și în locul în care menționarea sa era absolut obligatorie, conform bunelor uzanțe academice: referitor la misiunea ambasadurului venețian Emanuele Gerardo în favoarea patriarhului latin Girolamo Lando, câtă vreme cercetarea în chestiune este singura din istoriografia problemei publicată *în lume* care se ocupă (pe mai mult de o sută de pagini) de acest aspect¹⁴⁴.

Dar, oricare ar fi motivul pentru care a operat în regim tardiv această rectificare, Alexandru Simon pare să nu realizeze în ce măsură restaurarea adevăratei identități a căpitanului *de Thino*, i.e. Martin Gasztold de Kiev, ruinează definitiv vechea lui interpretare construită pe fundamente atât de șubrede. Desigur, nimeni nu poate susține că Gasztold ar fi fost numit căpitan al Kievului de către împăratul Frederic al III-lea, câtă vreme se știe în mod precis că a fost numit în această funcție de regele Cazimir al IV-lea al Poloniei, odată cu îndepărtarea de la fața locului a cumnatului lui Ștefan cel Mare, Mihail Olelkovici, fratele Evdochiei din Kiev. Dacă ar fi să aplicăm coerent această interpretare avansată pe baza extraselor de cont de mai sus, ar rezulta că Frederic al III-lea l-a numit nu doar pe Ștefan căpitan al Moldovei, dar și pe Cazimir rege al Poloniei și, de ce nu?, pe Mengli Gherei han al Crimeii, ba chiar pe Uzun Hasan „domn al Persilor”. Evident, absurditatea acestei supra-interpretări reiese la o simplă citire cât de cât atentă a documentelor (la plural) în chestiune. Tot ceea ce demonstrează salvconductul dat lui Ludovico da Bologna pentru a trece pe la curtea lui Ștefan cel Mare și a Mariei Asanina Paleologhina în 1473 este că proiectul oriental al cardinalului Bessarion, al cărui reprezentant și propagandist în Orient era încă din 1458 acest patriarh latin al Antiohiei¹⁴⁵, continua și după moartea inițiatorului său (1472), consolidând de fapt argumentul nostru mai vechi în acest sens.

Aceste opinii eronate date la o parte, se poate conchide, așadar, cu deplină certitudine că, la 1473-1474, prioritățile de politică externă ale lui Frederic al III-lea nu constau nicidecum în elevarea voievodului Moldovei, ca virtual *Re de Dacia*, la rang de *capitaneo in Walachia*, ci în acordarea prin hrisov imperial a titlului ducal ereditar de Holstein lui Cristian I de Oldenburg – autenticul *rex Dacie*, recunoscut oficial în această calitate de însuși suveranul *Sfântului Imperiu Roman al Națiunii Germane*.

§ 6. Marșul triumfal spre Roma (*Romzug*) al regelui creștin al Daciei: 1474

De la curtea lui Frederic al III-lea, încurajat de acest prim succes, Cristian I și-a continuat călătoria spre Italia¹⁴⁶. Cunoaștem cu mare precizie traiectoria pelerinajului său, păstrată în modul cel mai amănunțit în *Diarii* lui Cicco

¹⁴⁴ *Re de Dacia*, p. 140.

¹⁴⁵ Paolo Evangelisti, *Politica e credibilità personale. Un diplomatico francescano tra Tabriz e la Borgogna (1450 circa-1479)*, în „Quaderni Storici”, n.s., vol. 118, 2005, p. 3-40; Dan Ioan Mureșan, *Girolamo Lando*, art. cit., p. 181-183.

¹⁴⁶ Carsten Jahnke, *Two Journeys and One University*, op. cit., aici p. 145-146.

Simonetta, atotștiutorul cancelar al ducelui de Milano. Inițial, nu era prevăzută o vizită prin Milano, ci doar un drum direct de la Mantova la Roma. Însă Galeazzo Maria Sforza avea propriile sale planuri, intenționând să folosească trecerea regală și poziția deosebită dobândită de Cristian I pe lângă împărat pentru netezirea drumului spre țelul ultim al politicii sale externe. Frederic al III-lea nu se împăcase niciodată cu ideea acaparării puterii la Milano de către familia Sforza, considerându-l pe fondatorul acesteia un simplu uzurpator. Sperând să remedieze această carență, ducele Galeazzo Maria dorea să își legitimeze poziția și să obțină în fine recunoașterea imperială pentru Milano. Dar, cum vom vedea de îndată, ambițiile sale ținteau încă și mai sus.

Cei doi întrețineau legături epistolare directe din 1469, când regele Cristian solicitase o armură de lux direct atelierelor ducale din Milano¹⁴⁷. Cunoscând astfel excelența civilizației citadine a Milanului, regele nu a ezitat să își modifice traiectoria deîndată ce a primit invitația ducală. În 12-13 martie 1474, Cristian I fu primit cu fast de către căpitanul general al Republicii venețiene, Bartolomeo Colleoni, în castelul său de la Malpaga. Grație jurnalului lui Simonetta, cunoaștem destul de amănunțit modul în care a decurs sejurul milanez al *regelui Daciei*. Ducele de Milano abia își luase rămas bun de la regele napolitan Ferrante de Aragon, primit cu deosebit fast în capitala lombardă, când sosi vestea, la 14 martie 1474, că „*la Maestà del serenissimo Re de Datia*”, așteptat să sosească prin pasul Valtolina, trebuise să își schimbe drumul prin „*via de Bressa*” din cauza căderilor masive de zăpadă, ajungând, cum am văzut, la Malpaga.

Plăcut surprins, ducele de Milano numi de urgență cinci *zentilomini* însărcinați să-l salute aici pe rege din partea sa¹⁴⁸. O altă delegație de 16 *zentilomini* îl întâmpină cu reverență pe Cristian I în apropiere de Milano, unde ducele îl primi în ziua de 14 martie, înconjurat de cei mai iluștri *feudatarii* și *camareri* ai săi. Alaiul continua în ritm festiv, prezentându-se *regelui Daciei* cheile capitalei padane, putând astfel să traverseze în aclamațiile populare porțile orașului împodobite de un somptuos baldachin. Odată *intra muros*, regele și ducele fură întâmpinați de poporul milanez, înveșmântat de sărbătoare și ieșit pe străzile împodobite festiv pentru a onora pe distinsul oaspete venit din Nord. Ajunși în fine în *piazza del Duomo*, regele și ducele descălecară pentru a venera sfânta cruce a catedralei ambroziene. Aici fură întâmpinați de *arhipreotul* Domului, fiind așteptați în biserică de ducesa Bona di Savoia, *la nostra illustrissima Madonna cogli tri suoy illustri figlioleti*, înconjurați de elegante curtezane. După slujbă, regele fu însoțit de duce *per la scalla grande* până la apartamentul *apparechiato dignissimamente* pregătit special pentru el, după care Sforza se retrase în castelul ducal. În ziua următoare, ducele prezintă regelui somptuosul castel, făcându-i prețioase cadouri de bun venit. În 16 martie fu efectuat un tur al metropolei lombarde: *la Maestà del Re de Datia et così il Signore montono*

¹⁴⁷ Gregory Lubkin, *A Renaissance Court: Milan under Galeazzo Maria Sforza*, Berkeley – Los Angeles – Londra, University of California Press, 1994, p. 182.

¹⁴⁸ *I Diari di Cicco Simonetta*, op. cit., p. 95-96.

*ad cavallo, circa le XXI hore ad vedere la cità de Milano*¹⁴⁹. Pe 17 martie călătoria continuă spre Pavia pe calea fluvială:

La Maestà del Re de Dacia, questa matina, venne in castello accompagnata da li fratelli del Signore et da altri cortesani. El Signore gli venne ad scontro fuori de la salla verde et andono in rocha et, deinde, in zardino ad montare in nave per andare ad Pavia.

O altă mărturie importantă a etapei paveze a călătoriei lui Cristian I în Italia provine din amintirile marelui istoric al cetății milaneze, Bernardino Corio (1459-1505), conservată în lucrarea sa fundamentală, *Storia di Milano*, publicată în ediție princeps în anul 1503. Relatarea din partea sa a vizitei lui Cristian I la curtea lui Sforza are o valoare cu totul însemnată, deoarece ea este în același timp o mărturie directă, autorul fiind martor ocular la ceremoniile fastuoase pe care le descrie. Într-adevăr, cu ocazia festivităților Crăciunului din iarna anului 1473-1474, Corio făcuse parte din cei 20 de *camerieri* care, din cei o sută creați cu acea ocazie, fuseseră numiți de *magnanimo duca* în serviciul său direct:

*[...] venti di questi li prese presso di se, acciecchè le seguissero dovunque andava, e li provvide di ottanta ducati all'anno oltre a venticinque che denava loro per un cavallo. Nel numero di questi vi fui pur io Bernardino Corio presente autore in età di quattordici anni*¹⁵⁰.

Am văzut că acești camerieri roiau atunci în jurul ducelui și regelui pentru a îndeplini în modul cel mai perfect programul bine stabilit al vizitei milaneze a regelui Daciei. Imediat după această precizare cu titlu personal, autorul narează următoarea succesiune de evenimente derulate la Pavia cu ocazia găzduirii regelui danez:

Pescia [ducele Sforza – n.n.] si recò a Pavia, dove addì undici di marzo [memoria lui Corio se înșeală, cum am văzut, cu câteva zile, regele ajungând în Pavia pe 16 martie – n.n.] da Sant' Jacopo in Galizia ove veniva per veto giunse il re di Dacia, uomo grave d'aspetto e d'età, con barba lunga, e canute. Il duca gli andò incontro cella sua corte fine a Sant' Jacopo pece fuori della città di Pavia, ed avendolo ricevuto con grande cortesia lo accompagnò entro il castello, dove regalmente alloggiato, Galeazzo fece mostrare a quel re il suo tesoro che era di due milioni d'oro, oltre alle margherite che ammontavano quasi ad un milione. Tali ricchezze furono biasimate dal re, dicendo per mezzo di un interprete che ad un vero e magnanimo principe non si addiceva l'ammassar denari. Gli furono poscia mostrate le reliquie che furono già di Giovan Galeazzo primo duca, che per verità erano una cosa di gran divozione, considerato che tra molte cose sacre v'eran dei capein di Maria Vergine, del sangue del manto di Cristo suo figlio,

¹⁴⁹ Gregory Lubkin, *A Renaissance Court*, op. cit., p. 182-184.

¹⁵⁰ Bernardino Corio, *Storia di Milano*, riveduta e annotata dal Prof. Egidio de Magri e da Luigi Ferrario, Milano, F. Colombo, 3 volume, 1855-1857, aici vol. III, p. 277.

l'intero corpo di un innocente, un braccio della Maddalena, un dente di San Cristoforo, un pezzo della verga di Mosè, quando converti il sasso in un fonte; gli fu pure mostrata la libreria che si può dire esser stata la più bella di tutta l'Italia, con un corno d'alicorno lungo sette cubiti. A titolo di mutuo il re ebbe dal duca diecimila ducati. Dopo che ebbe quivi dimorato quattro giorni, prese buona licenza dal duca entro il castello, e siccome era giorno piovoso montò in carretta colla coperta e letto di panno d'oro rizzo, e tirata da quattro cavalli bianchi prese la strada verso Milano, seguito dalla sua comitiva ch'era di trecento cavalli oltre a quelli mandati dal duca. A guisa di re per ordine di Galeazzo Sforza Visconti fu ricevuto nell'inclita città, e fattegli le spese nella corte maggiore detta dell'Arrengo, e dopo essersi fermato tre giorni prese finalmente il cammino alla volta della Dacia¹⁵¹.

Revenind, după acest detur memorialistic, la jurnalul contemporan al lui Cicco Simonetta, aflăm că, la 18 martie, cei doi monarhi au găsit răgazul să participe, cum se cuvenea în Italia, la un joc cu balonul rotund, ce pare a fi un strămoș al fotbalului: „[q]uesta matina, el Signore fu ne la salla grande, in Pavia con la Maestà del **Re de Datia**, per darli piacere col zogho de la balla”. Toate aceste minunății ale rafinatei civilizații citadine renaștentiste nu l-au făcut însă pe Cristian I să uite care era obiectivul vizitei sale. Astfel că, la 19 martie, cei doi își luară rămas bun, dând ocazia lui Sforza să mai facă un efort financiar menit să sublinieze bogăția și puterea de care dispunea¹⁵².

*Questa matina, circa le XV hore, la Maestà del **Re de Datia** se partite da Pavia con la compagnia sua per andare ad Roma; el Signore li fece compagnia fin ad Tesino, deve la prefata Maestà montò suso uno bucintorro, ornato de tapezarie et coperto de veluto cremosino; et, bracciatosi insieme la prefata Maestà et il Signore, con grande tenerezza et amorevolezza, tolse licentia et, così, se ne partite; et el prefato Signore nostro gli dete in compagnia alcuni de li suoy principali faudatarii, che la compagnassero fin ad Mantoa, facendoli fare le spese per tutto il dominio suo. Inante la partita del prefato signore Re, l'Excellentia del Signore donò ad tutti quelli signori zentilhomini et fameglia, che erano in compagnia sua, cioè, drappo d'oro et veluti, secundo il grado loro¹⁵³.*

Cum nota Gregory Lubkin, marele specialist american al istoriei Milanului renaștentist, „during the course of the royal visit, Galeazzo gave more, displayed more, and did more honor to Christian than to any other person who visited during his reign”¹⁵⁴. Care a fost scopul acestei formidabile puneri în scenă a splendorii și bogăției ducale? Cum a stabilit definitiv Rodolfo Signorini, pe baza rapoartelor mantovane pe care le-a găsit și publicat, obiectivul acestui uriaș efort financiar era unul politic. Proiectul lui Galeazzo Maria Sforza era să

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 277-278.

¹⁵² Gregory Lubkin, *A Renaissance Court*, op. cit., p. 184.

¹⁵³ *I Diari di Cicco Simonetta*, op. cit., p. 100.

¹⁵⁴ Gregory Lubkin, *A Renaissance Court*, op. cit., p. 182.

obțină din partea lui Frederic al III-lea nu doar o simplă legitimare, ci nici mai mult nici mai puțin decât ridicarea ducatului de Milano la statutul de regat și a Paviei la cel de ducat aferent. Conform ambasadurului Zaccaria Saggi, Sforza „*ha richiesto la maestà del re che si vogli interponere per quella miglior via e modo gli parerà che l'imperatore vogli fare Milano reame e Pavia ducato*”¹⁵⁵. Ducele se arăta în acest scop dispus să ofere împăratului – constrâns să facă față, cu un tezaur gol, amenințărilor concomitente din partea husiților, maghiarilor, burgunzilor și otomanilor – nu mai puțin de 200.000 de ducați în lichid. Ținând seama de influența pe care *regele Daciei* o avea pe lângă împăratul romanilor, Sforza spera să beneficieze de mijlocirea lui¹⁵⁶. Se poate pune întrebarea dacă fastul afișat nu a stârnit mai degrabă invidia regelui, cum pare să rezulte din replica seacă dată ostentației ducale (*Tali ricchezze furono biasimate dal re, dicendo per mezzo di un interprete che ad un vero e magnanimo principe non si addiceva l'ammassar denari*).

Nu este nevoie să reiterăm cu aceleași detalii primirea aproape tot atât de fastuoasă făcută lui Cristian I de către cumnatul său, ducele Ludovico de Mantova. Totul a fost pus în mișcare „*ad honorare un tanto re come è la maestà di questo serenissimo re di Dacia*”, cu atât mai mult cu cât ducele de Milano ceruse aceasta prin emisarii lui¹⁵⁷. Continuându-și drumul, pe 26 martie, conform unei cronici locale, „*vene in Bologna el re Christene re de Dazia, homo cristianesimo e de gran virtù, el quale aveva sotto de sì tri reami*”. Autoritățile pontificale nu se lăsă mai prejos primind cu același fast pe rege. Aflăm însă din același izvor scopul oficial al călătoriei: „*andava a Roma e da Roma voleva andare a Santo Sepolcro, e portava del petto tutta la soa fameglia un I [de la „Iacopo” de Compostella – n.n.] como fano quilli che van a San Iacomo*”¹⁵⁸. Vizita la Roma se prezenta astfel ca un veritabil pelerinaj: tocmai în calitate de penitent, regele își lăsase barba să crească de mai mulți ani, podoabă masculină impozantă, care îi dădea o aparență bătrânicioasă.

Apropiindu-se de Roma, regele se odihni la Viterbo, fiind găzduit în palatul nepotului său, cardinalul mantovan Francesco Gonzaga, fiul lui Ludovico și al Barbarei. Aici, papii și cardinalii se retrăgeau de obicei în timpul verii pentru a scăpa de dogoarea climatului estival roman. Conform unei cronici locale:

Lunedì a di 4 d'aprile, cioè lunedì santo, venne in Viterbo il re di Dazia o de Goti e di un altro reame, e alloggiò nel palazzo di Santo Sisto ove era il cardinale di Mantova. Aveva detto re per moglie la sorella carnale della moglie del marchese di Mantova, madre di detto cardinale; e menò detto re di suo paese grande

¹⁵⁵ Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., p. 43-44, n. 8; Gregory Lubkin, *A Renaissance Court*, op. cit., p. 187-188; Edoardo Fumagalli, *Francesco Filelfo e il re di Dacia*, op. cit., p. 118-119.

¹⁵⁶ Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., p. 29.

¹⁵⁷ Document publicat de Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., p. 29.

¹⁵⁸ Albano Sorbelli (ed.), *Corpus chronicorum Bononiensium*, Bologna, Nicola Zanichelli, 4 volume, 1910-1940, aici vol. IV, p. 439-440.

quantità di giovani, belli, politi, bianchi, biondi, bene a cavallo, avevano arie di polacchi, e tutti erano vestiti di panno nero. E veniva a Roma per voto; o il marchese di Mantova suo cognato lo fe' accompagnare da tutti li suoi cavalieri speron d'oro, o fèlli fare le spese per tutta Italia allo andare e allo tornare. Benché il papa li fe' le spese da Acquapendente a Roma, o così al tornare. E tornò in Viterbo il giovedì a di 28 di detto mese d'aprile; poi tornò al suo paese. Era d'età d'anni trentacinque o circa, bello, pieno nel viso, e ben formato, e non sapeva parlare niente in nostra lingua¹⁵⁹.

Astfel, regele Daciei, în aceeași atmosferă de entuziasm popular și efort instituțional de găzduire la cel mai înalt nivel, ajunse în fine la Roma în ziua de 6 aprilie, rămânând în Cetatea Eternă vreme de trei săptămâni, până la 27 aprilie 1474¹⁶⁰. *Cronica ducatului de Holstein* ne informează că regele a fost primit cu fast deosebit la Roma în compania papei, cardinalilor și senatorilor capitalei pontificale¹⁶¹.

În ziua de 3 aprilie regele ajunse călare până la Acquapendente. Aici papa îi trimise doi cardinali în întâmpinare, care îl primiră aici, cei doi prelați conducându-l apoi în chip maiestuos până la Roma. Aici papa trimise înaintea regelui pe toți cardinalii, episcopii și prelații care erau în Cetate, apoi senatul și toți nobilii, pe urmă poporul de rând, călare sau pe jos.

Aceștia parcurseră Roma împreună cu regele până la palatul pontifical. Papa îl aștepta aici pe rege și pe seniorii săi: dădu mâna regelui, principilor și prelaților, tuturor celor care veniseră cu el, și îi admise la (ceremonia) sărutării piciorului. Acestea se petrecură în miercurea sfântă de dinainte de Paști, adică pe 6 aprilie. Regele rămase împreună cu papa în palatul său¹⁶², împreună cu 20 de persoane și 20 de cai, vreme de 21 de zile, iar ceilalți care erau cu el fură găzduiți în hotelurile din oraș.

Aflând papa că regele nu înțelegea latina se minună mult că un domn atât de mare și atât de puternic nu studiase această limbă.

În joia sfântă papa, în onoarea oaspetelui său regesc, dădu binecuvântarea sa tuturor celor personal prezenți, precum și indulgența, iertarea tuturor păcatelor lor și izbăvire de chinuri și de purgatoriu. În Sfânta Duminică a Paștilor papa însuși dădu cu propria lui mână sfânta împărtășanie regelui și tuturor alor săi.

¹⁵⁹ Ignazio Ciampi, *Cronache e statuti della città di Viterbo*, Bologna – Firenze, M. Cellini, 1872¹, A. Forni, 1976² (ed. anast.) (Documenti di storia italiana pubblicati a cura della R. Deputazione sugli studi di storia patria, per le provincie di Toscana, dell'Umbria e delle Marche, 5), p. 111.

¹⁶⁰ Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., p. 30-33; Ludwig von Pastor, *The History of the Popes: from the close of the Middle Ages, drawn from the secret archives of the Vatican and other original sources*, vol. IV, Londra, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1910, p. 256-272.

¹⁶¹ Arild Huitfeldt, *Historiske Beskriffuelse*, op. cit., p. 249-251. Propunem mai jos o traducere „de lucru” în limba română a versiunii daneze, cu un scop pur informativ, executată după traducerile engleză și italiană furnizate de Oscar Browning, *The Life of Bartolomeo Colleoni*, op. cit., p. 62-64, și Bortolo Belotti, *Una visita del re di Danimarca all'Italia nel 1474*, în „Emporium. Rivista mensile illustrata d'arte e di coltura”, vol. 53, 1921, p. 22-33, tranșând tacit între micile diferențe de interpretare dintre cele două.

¹⁶² Mai exact, în aceleași apartamente în care fusese găzduit în 1468 împăratul Frederic al III-lea în vremea vizitei sale la Roma (Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, op. cit., p. 258).

Luni, în fața bisericii Sfântului Petru, papa încredință în mâna regelui roza sfințită și consacrată, iar acesta o purtă public prin orașul romanilor până la palatul cardinalului de San Pietro ad Vincula, care îl rugase pe rege să-i fie oaspete. Îl însoțeau, călare sau pe jos, toți cardinalii, episcopii, prelații și întreaga curte (pontificală).

Papa îi dăruie regelui multe lucruri prețioase: un frumos veștmânt, împreună cu o centură, o teacă și un acoperământ, toate aurite, pe urmă o asină cu o șea de aur, un baldachin aurit în valoare de 700 de ducați, și mai multe cruci de aur precum și un *Agnus-Dei* [probabil o medalie cu reprezentarea lui Iisus Hristos ca miel al răscumpărării – n.n.]. Îi dăruie pe deasupra și o bucată din Sfânta Cruce și multe lucruri sfințite de tot felul, relicve, indulgențe, prosoape și batiste binecuvântate, precum și privilegiile și concesiile pe care le ceruse. Papa suportă în plus toate cheltuielile regelui, în Roma și în afara Romei, în toate pământurile sale, atât la venire cât și la plecare.

Regele adusese cu el la Roma cadouri din cele trei regate ale sale: heringi uscați [i.e. Danemarca], pești „din Bergen” [i.e. Norvegia – celebrul somon] și blănuri de hermină [i.e. Suedia, care includea și Laponia], pe care le dădu papei și cardinalilor, fiecare după rangul său. Domnul Francesco, cardinalul de Mantova, dăruie regelui trei măgărițe, fiecare cu două coșuri aurite și cu asinarul lor.

În miercuri de după *Misericordias Domini*, adică pe 27 aprilie, regele părăsi Roma, întorcându-se spre casă, iar papa trimise doi cardinali să îl însoțească până la frontieră.

În semn al înaltei prețuiri de care Cristian I se bucura pe lângă Sfântul Scaun, papa Sixt al IV-lea a decis, așadar, să îi confere roza de aur, acest simbol prin excelență acordat anual unui suveran catolic sau unei comune urbane, ca distincție pentru meritele avute în slujba Bisericii romane¹⁶³. Acest eveniment a fost immortalizat într-una din frescele pictate din *corsia Sistina* a spitalului Sfântului Spirit în Saxia¹⁶⁴. Dat fiind că până atunci raporturile lui Cristian cu Roma fuseseră mai degrabă tumultuoase, se poate aprecia că roza de aur i-a fost decernată nu atât pentru înfăptuiri din trecut, cât ca un gaj pentru viitor: este vorba de speranța papalității de a face din *regele Daciei* conducătorul cruciadei anti-otomane. Reluându-se discuțiile din cadrul Dietei Creștinătății de la Regensburg din 1471, unde ambasadorul lui Cristian I făcuse public un proiect foarte ambițios de cruciadă, tema luptei anti-otomane a fost desigur abordată, în compania papei și a colegiului cardinalilor, instituție ce era, cum am argumentat în altă parte, Marele Stat Major al cruciadei, cea care asigura continuitatea politică de la un pontificat la altul și proiectarea cruciadei prin legații *a latere* la nivelul întregii Creștinătăți¹⁶⁵. După primirea rozei de aur,

¹⁶³ Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, op. cit., p. 260; Elisabeth Garms-Cornides, *Rose und Schwert im päpstlichen Zeremoniell von den Anfängen bis zum Pontifikat Gregors XIII*, Viena, H. Geyer, 1967 (Wiener Dissertationen aus dem Gebiete der Geschichte, 9), p. 97.

¹⁶⁴ Rodolfo Signorini, *Federico III e Cristiano I nella Camera degli Sposi del Mantegna*, în „Mitteilungen des Kunsthistorischen Instituts in Florenz”, vol. 18, 1974, p. 227-231, aici p. 241.

¹⁶⁵ Dan Ioan Mureșan, *La croisade en projets. Plans présentés au Grand Quartier Général de la croisade, le Collège des cardinaux*, în Jacques Paviot (ed.), *Les projets de croisade. Géostratégie et diplomatie européenne du XIVe au XVIIe siècle*, Presses universitaires du Midi, Toulouse, 2014 [série Croisades tardives, 1], p. 247-286.

regele a fost găzduit în casa cardinalului de San Pietro in Vincoli, nimeni altul decât nepotul lui Sixt al IV-lea, redutabilul Giuliano della Rovere, mai târziu inamicul ireconciliabil al familiei Borgia. Astfel, *Regele Daciei* a socializat, fără să știe, cu viitorul „papă războinic” Iuliu al II-lea, ce avea să corespundă în vremea pontificatului său cu fiii lui Cristian I.

Să completăm această cronologie cu alte două momente importante, furnizate de un raport mantovan contemporan destinat marchizei Barbara de Hohenzollern. Mai întâi, vizitarea în ziua de 22 aprilie a „celor șapte biserici”, care concluda parcursul peregrin al lui Cristian I¹⁶⁶. Este vorba despre cele șapte basilici a căror devoțiune era impusă, cu titlul de penitență, pelerinilor veniți la Roma: cele *intra muros* San Giovanni din Lateran, San Pietro din Vatican, Santa Maria Maggiore și Santa Croce în Gerusalemme, alături de cele *fuori le mura* San Paolo, San Lorenzo și San Sebastiano. După efectuarea acestei obligații penitențiale, Cristian I își rase impunătoarea barbă de pelerin, ca semn al reconcilierii spirituale obținute din partea suveranului pontif, ceea ce explică de ce imaginile sale (figurative sau narative) îl reprezintă imberb la revenirea sa de la Roma¹⁶⁷.

Un alt moment esențial fu recepția privată acordată de papa Sixt al IV-lea în celebra Cameră a papagalului (lat. *Camera papagalli*). Această sală de audiențe era unul din locurile puterii cele mai importante ale palatului din Vatican¹⁶⁸.

*Lo sabato, che fu heri, doppo mangiare, nostro signore fece chiamare tuti li cardinali per la licentia che voleva tuore la maestate suoa. E cussi, compagnato suso per monsignore de Siena [cardinalul Francesco Todeschini Piccolomini] e lo mio [cardinalul Francesco Gonzaga], prese da tuti licentia. E nel partire suo de la camera del Papagallo, nostro signore scese de la sedia suoa e feceli compagna fin a l'usso de la camera, benché etiam in le audientie private ha fatto simel acto*¹⁶⁹.

Numele puțin neobișnuit al acestei săli venea de la un episod din *Viața Sfântului Leon al IX-lea* (papă 1049-1054), scrisă în secolul al XI-lea, probabil chiar de trist celebrul cardinal Humbert de Silva Candida, în care se menționa un cadou primit de acest papă din partea... regelui Danemarcei: un papagal care repeta continuu numele pontifului – „*Papa Leo!*”¹⁷⁰. Cronologic, nu poate fi

¹⁶⁶ Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., nr. 20, p. 50: raport mantovan datat duminică, 24 aprilie 1474, informând că regele Christian „Lo veneri andoe per devotione suoa a visitare le sette chiese”.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 33.

¹⁶⁸ Arnold Nesselrath, Fabrizio Mancinelli, *Gli appartamenti del Palazzo Apostolico Vaticano da Giulio II a Leone X*, în Carlo Pietrangeli (ed.), *Palazzo Apostolico Vaticano*, Florența, 1992, p. 107-138, aici p. 109. Cf. Eugène Müntz, *Les arts à la Cour des Papes pendant le XVe et le XVIe siècle*, vol. I, *Martin V – Pie II, 1417-1464*, Paris, Ernest Thorin, 1878, p. 272-277. Pentru amplasamentul acesteia, a se vedea planul Vaticanului la începutul secolului al XVI-lea publicat de Charles L. Stinger, *The Renaissance in Rome*, Bloomington, Indianapolis, Indiana University Press, 1998, p. 265.

¹⁶⁹ Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., nr. 20, p. 50.

¹⁷⁰ Michel Parisse, Monique Goulet (ed.), *La vie du pape Léon IX: Brunon, évêque de Toul*, Paris, Les Belles Lettres, 2009, p. 84-85: „[...] regele Danemarcei (*rex Danamarciae*) i-a

vorba decât de Sven al II-lea (1047-1076). Primirea tocmai aici a altui rege al Danemarcei era astfel cât se poate de topică, și cu siguranță unul din erudiții cardinali prezenți i-a semnalat această conexiune ilustrului vizitator.

Raportul nu detaliază din păcate obiectul acestei recepții pontificale în prezența tuturor cardinalilor. Foarte probabil că prezența cardinalului Piccolomini, care reprezentase Sfântul Scaun la Dieta Creștinătății de la Regensburg în 1471 (și care cunoștea bine limba germană), indică una din temele atunci evocate: cruciada anti-otomană. Însă, pentru rege, mult mai stringente par să fi fost afacerile daneze propriu-zise. Nu mai puțin de 81 de bule au fost acordate cu această ocazie pentru a răspunde celor mai diverse solicitări ale lui Cristian în favoarea sa și a supușilor săi¹⁷¹. Printre acestea însă, o prerogativă esențială concedată de Sixt al IV-lea a fost recunoașterea dreptului regal de patronaj asupra Bisericii din întreaga provincie ecleziastică a Daciei (Scandinavia în sens larg). În mod concret, era vorba de dreptul de prezentare de către rege a candidaților săi favoriți în capitlurile catedrale ale celor mai importante prelaturi ale regatului, începând cu arhiepiscopia de Lund și episcopia de Roskilde. Acest drept, deja exercitat *de facto*, era în plus extins prin bula pontificală redactată la 22 aprilie 1474 – acordată de Sixt al IV-lea *carissimi in Cristo filii nostri Cristierni Dacie Suecie Norwegie Slauorum Gottorumque regis illustris* – asupra a nu mai puțin de 16 prelaturi din Danemarca, Norvegia, Suedia și Finlanda¹⁷². Această concesiune, analoagă celei obținute de Sigismund de Luxemburg în 1418 asupra Bisericii din regatul Ungariei, reconfigura în mod radical termenii raporturilor dintre Sfântul Scaun și *regnum Dacie* la finele Evului Mediu, reechilibrându-le în beneficiul monarhiei nordice. Foarte probabil că recepția din 23 aprilie avea ca obiect principal tocmai remiterea acestei charte solemne emise în ziua precedentă, ce trebuie să fi satisfăcut cu peste măsură așteptările lui Cristian I. Astfel se pune capăt tensiunilor iscate între cei doi parteneri încă din vremea domniei lui Eric al VII-lea. Dar, fără să bănuiască desigur, Sfântul Scaun conceda astfel monarhilor scandinavi o largă autoritate asupra Bisericilor naționale atunci în plină formare, de care aceștia aveau să profite în momentul Reformei, odată cu sistarea legăturilor cu Roma și asumarea, în locul papei, a funcției de capi vizibili ai Bisericilor protestante.

oferit un papagal prin care se manifesta un minunat efect al harului divin [...]”. De fiecare dată când era obosit din cauza lucrului și a grijilor, Leon al IX-lea se destindea în compania păsării care-i striga numele: *Papa Leo!* Autorul simte nevoia să justifice această delectare nevinovată prin apelul la exemplele similare ale sfinților Augustin și Antonie. Observăm că această hagiografie, datând de dinaintea creării mitului regatului Daciei nordice în secolul al XII-lea, utilizează denumirea vernaculară a regatului scandinav.

¹⁷¹ Martin Schwarz Lausten, *A Church History of Denmark*, op. cit., p. 65-66; Carsten Jahnke, *Two Journeys and One University*, op. cit., aici 146-147.

¹⁷² *Diplomatarium Christierni Primi*, op. cit., n° 201, p. 300-301; comentat de Per Ingesman, *Border Warfare between King and Pope in Late Medieval Denmark: A Case Study of Royal Politics towards Ecclesiastical Benefices and Papal Provisions c. 1350-1525*, în Kerstin Hundahl, Lars Kjær, Niels Lund (ed.), *Denmark and Europe in the Middle Ages, c. 1000-1525: Essays in Honour of Professor Michael H. Gelting*, Farnham, Ashgate, 2014, p. 215-234, la p. 220, 223, 225, 230-231.

Se poate în schimb judeca gustul destul de particular al lui Cristian I pentru simbolismul politic. În schimbul unora dintre cele mai largi concesii și bogate cadouri făcute de papalitate vreunui suveran catolic, regele distribuia ecleziastilor romani, cu multă generozitate, simboluri ale regatelor sale de marinari și pescari: pești uscați, probabil printre cei mai scumpi plătiți vreodată în istoria mondială a pisciculturii.

Dintr-un motiv ce rămâne să fie explicat, regele nu a mai continuat vizita către Napoli, unde îl invitase cu insistență regele Ferrante de Aragon. Cristian I-a trimis însă acolo, în numele său, pe contele Borckard, unul dintre membrii cei mai de seamă ai delegației daneze, care a revenit și el încărcat cu daruri scumpe, dar și cu propunerea napolitană a unei căsătorii a prințesei Beatrice de Aragon cu prințul moștenitor danez Ioan¹⁷³. De refuzul acestuia, atunci amoretat de o prințesă franceză, a profitat, cum se știe, Mathias Corvin, în 1476. Însă vizita regelui nordic nu a lăsat mai puțin un ecou puternic în *Cronica di Napoli* a Notarului Giacomo, care relatează următoarele în legătură cu acest subiect, sub anul 1474:

*In lo quale anno Cristene **Re de Dacia** et de Supetia, de Nouergia, de Gothia et duca de Estonia essendo [huomo] christianissimo [et de infinite virtu ornato] venne in Roma per [andare] satisfare vno voto et fo receputo da omne potencia honoreuolemente ma piu per exortare li christiani contro lo gran turcho: doue seli fe incontra per intrare in Roma tucto el collegio de cardinali et dal summo pontifice; Receputo con benignita et honore grandissimo et daquello li fo donata la Rosa quale se dona la domenica delle palme et quello ritorno indireto et Receputo da tucti honorelmente¹⁷⁴.*

Această prezentare a informației pare să derive dintr-un soi de *avvisi*, deoarece regăsim structura de bază în celebrul *Supplementum chronicarum* al canonicului augustinian Giacomo Filippo Foresti da Bergamo (1434-1520), tipărit la Veneția în 1483 și care a cunoscut numeroase ediții, fiind foarte repede transpus în vernaculară. Astfel, în ediția italiană din 1508 apare următoarea relatare a aceluiași eveniment:

*[An marginal: 1474] Cristene **Re de Dacia**: de Supetia: de Nouergia: de Gothia: et Ducha de Estonia essendo huomo christianissimo et de infinite virtu ornato venne questo anno per andare ad Roma ad satisfare un voto et fu da ciaschuna potentia honoreuolemente ricevuto: et non solamente se disse chel andava a Roma per voto ma che venne in Italia per exhortare gli christiani contra al gran cane Turcho: esendo gionto ad Roma se gli fece incontra tutto quanto el collegio de gli signori Cardinali: et da loro et simelmente dal summo pontifice fu ricevuto con benignita et anchora honore grandissimo: et fugli donata dal Papa quella rosa doro bellissima: la quale rosa si e consueto dare ogni anno el giorno de la*

¹⁷³ Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., nr. 20, p. 50.

¹⁷⁴ Paolo Garzilli (ed.), *Cronica di Napoli di Notar Giacomo*, Napoli, Stamperia reale, 1835, p. 100.

*Domenicha de le palme per singulare dono ad qualche grand principe christiano: et dappoi ritornando indietro verso del suo regno fu molto honorato per tutta quanta la Italia de ogni signore: et sopravvixi molti anni con grandissima sanctita*¹⁷⁵.

Textul derivă cu siguranță din ediția *princeps* din 1483, dată la care autorul a putut lua în considerare dispariția regelui Cristian I în anul 1481. Cum se vede, contemporanii erau convinși că unul din obiectivele principale ale vizitei regelui era cruciada anti-otomană. Pare însă mai degrabă că papa și cardinalii au dorit să utilizeze această vizită pentru a exalta o cauză în care – în ciuda pericolului otoman iminent – italienii înșiși abia mai credeau. În mod concret, Roma aștepta ca regele Cristian I să-l reconcilieze pe împăratul Frederic al III-lea cu ducele Carol Temerarul al Burgundiei, în plină criză după eșecul reuniunii de la Trier (1473), conflict care dăuna grav proiectului cruciat anunțat la Dieta de la Regensburg (1471) și adoptat de Sixt al IV-lea¹⁷⁶.

La întoarcere, *regele Daciei*, trecând prin Viterbo, a fost din nou primit de ruda sa, marchizul Ludovico Gonzaga, care făcu o surpriză ilustrului oaspete, apelând la serviciile umanistului Filippo Nuvoloni, însărcinat cu pronunțarea discursului oficial de recepție în Palatul princiar al cetății¹⁷⁷. Discursul ne este cunoscut datorită imprimării lui imediat după plecarea regelui. Acest incunabul a fost imprimat la Mantova de către tipografia Pietro Adamo de' Micheli și Paolo Butzbach, în 1474, marcând tocmai începutul tipografiei mantovane, din el păstrându-se cinci exemplare. Purtând pe copertă titlul *Philippi Nuvolini equitis indigni oratio habita Coram Christierno rege Daciae atque Gottorum*, discursul conține, cum se cuvenea, titlul oficial complet al lui Cristian I în chiar primele linii introductive ale discursului (f. 1 r.): *Oratio Domini Philippi Nuvoloni ad Serenissimum Dominum Christiernum Datie: Noruegiae: Suetiae: Gothorum: Slauorumque Regem*¹⁷⁸.

Stăpânind desăvârșit regulile artei, Filippo Nuvolini explorează în profunzime tema originilor gotice ale regelui, prezentând cu numeroase detalii istoria

¹⁷⁵ Giacomo Filippo Foresti da Bergamo (Jacobus-Philippus Foresti), *Supplemento de le Chroniche vulgare... da principio del mondo insino al anno 1503*, Veneția, 1508, f. CCCXV v. Despre această lucrare și autorul ei, a se vedea Achim Krümmel, *Das Supplementum chronicarum des Augustinermönches Jacobus Philippus Foresti von Bergamo: eine der ältesten Bilderchroniken und ihre Wirkungsgeschichte*, Herzberg, Traugott Bautz, 1992 (col. Bibliothemata, 6).

¹⁷⁶ Janus Møller-Jensen, *Denmark and the Crusades*, op. cit., p. 102.

¹⁷⁷ Roberto Signorini, *Le discours latin de Philippe Nuvolini à Chrétien Ier roi de Danemark, de Norvège et de Suède à Mantoue le 12 mai 1474*, în *Genealogica et Heraldica Copenhagana 1980. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen 25-29 August 1980*, Copenhaga, 1982, p. 43-53; Stefano Cracolici, *In margine al Dante mantovano (1472): Filippo Nuvoloni (1441-1478) tra Colombino Veronese e Alessandro Agnelli*, în „Paratesto”, vol. 6, 2009, p. 9-35.

¹⁷⁸ Vivian Etting, Rodolfo Signorini, Birgitte Werdelin (ed.), *Fra Christian I's Italiensrejse 1471. En latinsk hyldestale af Filippo Nuvoloni udgivet med indledning og Christiern Pedersens gammeldanske bearbejdelse*, Copenhaga, Det kongelige Bibliotek, Museum Tusculanums Forlag, 1984, p. 48-85: ediție critică a textului latin și versiune daneză în oglindă, urmate de reproducerea în facsimil a incunabulului din 1474. Titlul citat la p. 48.

goșilor de la Theodoric la Totila, redutabili cuceritori ce au prădat Italia și Roma, feroci seniori ai războiului. În contradistincție cu aceștia, Cristian I revine în prezent în peninsula ca un mare suveran creștin, blând și supus pontifului roman, ca un domn al păcii. Dacă cei dintâi, păgâni sau eretici, au jefuit odorele sfinte ale Romei, creștinul Cristian a venerat relicvele ei (aluzie la statutul de pelerin a regelui). Primii purtau înaintea armatelor lor animale totemice, pe când, în suveran creștin exemplar, Christian avansează în urma crucii și a icoanelor Mântuitorului și Fecioarei Maria. Prin urmare, într-un glas cu perla peninsulei, ducatul de Milano, întreaga Italie salută pe acest rege al regilor, rege ales al Daciei, purtătorul a trei coroane regale, un nou Cezar și Augustus. Oferim doar un extras pentru a ilustra tonul general:

*Quae cum ita sint, quis Te, Rex Invictissime, major, quis Te dignior, quem omnes homines, etiam duri ac difficiles, non ament, foveant et toto pectore complectantur? Illud quoque in caelum efferendum est, quod sententia publica et communi consensu, cunctis annuentibus proceribus, ducibus et principibus ad illud culmen, splendorem amplitudinemque perveneris ut, post vetustam illam et antiquam Regum familiam tempore et aetate consumptam, **Tu in Regem Daciae prae ceteris electus sis et Dux eorum, Auctor et Caesar Augustus appelleris, Tibique non solum Regnum large et magnifice contulerint, sed superstitem Reginam virtute clarissimam castissimamque Tibi conjugio jure optimo junxerint***¹⁷⁹.

Cum observăm, conform regulilor exercițiului, Filippo Nuvoloni nu ezită să exagereze trăsăturile subiectului, când îl aclamă ca pe un rege neînvins care a lărgit prin mari victorii regatele sale nordice: remarci oarecum exagerate în fața învinsului bătăliei de la Bunkerberg (1471) care trebuise să se resemneze momentan (1472) cu pierderea *de facto* a Suediei. Deși, cum am văzut, regele nu cunoștea latina, cu siguranță că un traducător îi explicita sensul și nuanțele discursului lui Filippo Nuvoloni, deoarece, la sfârșitul acestui magnific panegiric, îndelung aplaudat, cum precizează nota finală a incunabulului, regele îl făcu cavalier și îl primi în prestigiosul Ordin al Elefantului atașat *coroanei Daciei*.

Tot la Mantova, în onoarea lui Cristian, orfevrierul Bartolomeo Melioli bătu două versiuni ale unei medalii festive în amintirea pelerinajului regelui Daciei la Roma. Cea reprodusă aici, din colecțiile British Museum (nr. inventar G3, Dan MIII.1) îl reprezintă pe rege cu capul descoperit și părul lung, cuirasat cu un dragon pe piept și un colier cu mască de leu. La soclul bustului: o coroană amintind statutul regal. Inscripția face acest aspect explicit: **CHRISTIERNVS DACIE REX CVI ENSIS E DEVS III SVBMISIT REGNA**. Pe revers, Cristian este însoțit de 8 alți călăreți precedați de un lăncier pedestru. Inscripția latină evocă pelerinajul roman care tocmai se sfârșise: **TALIS ROMAM PETIIT SISTI QVARTI PONT MAX ANNO III**¹⁸⁰. O a doua versiune a medaliei, bătută de

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 76.

¹⁸⁰ Eugène Müntz, *Les arts à la Cour des Papes pendant le XVe et le XVIe Siècle*, vol. III, *Sixte IV – Léon X, 1471-1521*, Paris, Ernest Thorin Éditeur, 1882, p. 89, et n. 1. Piesa din colecția

Melioli cu aceeași ocazie, îl înfățișează pe Cristian I cu un acoperământ ȕguiat, medalia având o legendă diferită pe margine **CHRISTIERNVS REX DACIE AC BELLORVM VICTOR**¹⁸¹. Două idei forȕă afirmate așadar de această emisiune faleristică: dominaȕia naturală, de origine divină, a *regelui Daciei* asupra celor trei regate scandinave și caracterul său victorios. Aceasta exprimă faptul că înfrângerea din 1471 nu era decât tranzitorie și că, pe termen lung, dominaȕia sa legitimă trebuia să fie acceptată și de Suedia. Ele exprimă astfel mai mult un proiect de guvernare viitor decât o descriere a stării de fapt. Se poate deci deduce că *regele Daciei* s-a deplasat atât de departe pentru restaurarea dominaȕiei sale atât de aproape: în Suedia. Chiar și pentru a rezolva o problemă la capătul nordic al *Christianitas*, *regele Daciei* înȕelesese perfect că toate drumurile duceau la Roma.

Fig. 2. Cristian I *rex Dacie* pe medalia festivă a lui Bartolomeo Melioli din Mantova (1474), Londra, British Museum.

Lăsând în urmă Mantova, Cristian I ajunsese pentru a doua oară la Milano, unde a fost din nou primit cu mare fast de ducele Galeazzo Maria Sforza¹⁸². Cicco Simonetta furnizează iarăși informaȕii detaliate privind circumstanȕele plecării spre Germania. Aflăm astfel motivul pentru care regele nu a mai vizitat Napoli, scurtându-și brusc sejurul italian. Devenit, de acum, duce de Holstein, deci membru cu drepturi depline al ierarhiei Sfântului Imperiu al Naȕiunii Germane, *regele Daciei* era așteptat, chiar grăbit, de mesagerii trimiși de împăratul Frederic al III-lea cu scopul de a ajunge în timp util spre a participa la

British Museum: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=943476&partId=1&people=49053&peoA=49053-2-42&page=1

¹⁸¹ Reprodusă de Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, *op. cit.*, fig. 3 în dosarul iconografic situat între p. 32 și 33. Medalia este păstrată la Muzeul naȕional din Copenhaga, colecȕia regală de monede și medalii.

¹⁸² Gregory Lubkin, *A Renaissance Court*, *op. cit.*, p. 186-187.

Dieta de la Augsburg din 1474. Plin de speranțe pentru această reuniune, ducele Galeazzo Maria Sforza, care a plătit toate cheltuielile venirii regelui, le-a suportat și pe cele de plecare, împrumutându-i, prin Cicco Simonetta, 4.000 de ducați în acest scop¹⁸³.

Papie, die sabbati xxi maii, 1474.

*Questa matina, la Maestà del **Re de Datia**, quale ritorna da Roma è zonta qua, cerca le xv hore. L'Excellentia del Signore gli andò incontra uno pezzo, fuori de porta, con li fratelli et cortesani suoi; benché, como intese la Signoria Sua de la zonta del prefato Re nel Dominio suo, gli mandò sin ad Cremona el conte Petro del Verme, el conte Manfredo de Landò, messer Palavicino et messer Zohanne Francesco Palavicino.*

Papie, die lune xxm maii, 1474.

*Hoggi, circa le xvi hore, dapoy el disnare, per la frequentia che **haveva la Maestà del Re de Datia** de ritrovarse alla dieta in Allamagna con el serenissimo Imperatore, deliberò de partirse, nonostante fosse grandissima pioggia. L'Excellentia del Signore fece grande instantia che Sua Maestà soprasedesse per qualche dì; fece exusatione assay de non potere, con dire haveva lettere da l'Imperatore, che lo acceleravano molto ad andare. Veduto l'Excellentia del Signore che, omnino, la Maestà Sua era disposta de andare, non volse contradire ad nessuno suo volere; et, per fare in parte qualche demonstratione de l'amore che Sua Signoria porta alla prefata Maestà, havendogli quella facto richiedere in prestito ducati IIII M. per il bisogno de questo suo retorno, piacque alla Signori a Sua de donarli dicti dinari. Et, così, per mi, Cecho, gli furono presentati dicti ducati IIII M. testoni, in una bacilla. Dapoy, facto il presente, el Signore se partite de la camera sua et venne alla salla de li lionpardi, dove era el prefato Re; feceli compagnia fin sotto al pé de la scalla; et, per la pioggia grande, esso Re montò in una carreta et aviose ad Milano, con intentione partirse el dì seguente et andare ad Como et, deinde, ad Bormi. El Signore in ogni luoco del Dominio suo ha ordinato che alla Maestà Sua et alla compagnia, sì como nella venuta, così nel ritorno suo, gli siano facte le spese honorevolmente.*

El Signore mandò in compagnia del soprascripto Re, messer Augustino Rosso et, così, Christofo da Cambiago, con opportuna commissione del facto de li privilegii del Ducato de Milano. Et partiranosi sabbato proximo, che sarà alli xxviii del presente¹⁸⁴.

La rândul său, căpitanul general al Republicii venețiene, condotierul Bartolomeo Colleoni, s-a oferit, din nou, să fie amfitrionul regelui în castelul său de la Malpaga, unde scena întâlnirii dintre cei doi este înfățișată. Istoricul bergamasc Pietro Spino (1513-1585), în importanta sa lucrare biografică *Istoria della vita, e fatti dell' eccellentissimo capitano di guerra Bartolomeo Colleoni*,

¹⁸³ Regele ceruse inițial un împrumut de 100.000 de ducați, dar se mulțumi cu ce putu obține: Rodolfo Signorini, *Cristiano I in Italia*, op. cit., p. 37-38; Edoardo Fumagalli, *Francesco Filelfo e il re di Dacia*, op. cit., p. 120.

¹⁸⁴ *I Diari di Cicco Simonetta*, op. cit., p. 116-117.

tipărită postum la Veneția în 1569, prezintă în termenii următori recepția oficială a lui Cristian I în reședința căpitanului general al armatei Serenissimei Republici.

Cristierno, rè della Dacia, tornandosene dal peregrinaggio di Roma, prima ch'egli uscisse d'Italia volle vedere il Coglione e visitarlo in Malpaga. Ove con grandi e sontuosi apparecchi Bartolomeo il raccolse e trattenne in conviti e torneamenti, in caccie et altri deporti Reali: con meraviglia di quel Re grandissima che in una quasi solitaria Terretta avesse tanto di magnificenza et splendore et copia di tutte le cose elettissime. Ma sopra tutto di novo et giocondo spettacolo, fu a Cristierno l'incontro che Bartolomeo gli fece. Il quale tra per lasciare al re et a suoi che fur molti (et era tempo d'estate) libera la stanza di sotto la Rocca, et dar insieme al re straniero alcun saggio dell'arma, et della disciplina militar d'Italia, s'era, poco fuor di Malpaga lungo la via in un piano per dove il Re veniva, posto sotto a padiglioni et tende; et dentro a fossi et steccati in apparenza et forme d'un vero et ben inteso alloggiamento campale. Di dove nell'approssimarsi del Re, Bartolomeo uscendo sopra un gran corsiero bardato et ben guernito da guerra: et esso fuori che il capo imperatoriamente ornato a tutt'arme, seguendo due soli scudieri che gli portavano elmi et lance, et di poco intervallo tutta la sua Banda ch'era da sè 100 cavalli in battaglia coi suoi condottieri et squadrieri, tutta gente fiorita et nobilissimamente armata et montata, a bandiere spiegate et a suono di tromba come se da vero ei conducesse loro a Giornata; in vista veramente meravigliosa et superba venne ad incontrarlo¹⁸⁵.

Impozanții „daci” nordici care îl însoțeau pe regele Cristian I au impresionat publicul italian prin talia, luxul veștmintelor, bravura și simțul „punerii în scenă”, desigur totul bine studiat cu menirea să confere cea mai mare strălucire suveranului pe care îl însoțeau. În societatea renascentistă peninsulară, unde spiritul de emulație devenise un veritabil „sport național”, cavalerii danezi au reușit să facă să vibreze coarda sensibilă a memoriei colective, făcând să se mai vorbească cu admirație despre ei chiar și un secol după trecerea lor meteorică prin Italia. Spino continuă astfel în lucrarea lui din 1569:

*L'ordine dell'istoria richiede che in questo luogo io non passi l'avenimento d'un fatto di memoria piacevole. – Havea trà suoi Cristierno un **Daco**, huomo di smisurata et mostruosa grandezza, il quale pochi trovando ch'ardissero et nessun che bastasse di contrastargli alla lotta, pigliavasi il Re a piacere di gire in lui ostentando la ferocità et robustezza della natione. Hora havendo egli un di costui, il Re et Bartolomeo presenti giocato et vinto alcuni, i quali con più coraggiosità che giudizio eran venuti con esso a troppo disuguale paragone di forza et tuttavia sfidando orgogliosamente ogniuno al certame, egli avvenne che fuor del cerchio tra gli altri ch'attendevano al giuoco trovossi un Montanaro de'nostri, il quale havea quel dì per la Corte condotto carbone. Giovinastro di un venticinque anni, et di persona ben soda et quadrata. Il quale come lungamente avezzo a lottare col*

¹⁸⁵ Pietro Spino, *Istoria della vita, e fatti dell' eccellentissimo capitano di guerra Bartolomeo Colleoni di nuovo ristampata*, Trieste, Colombo Coen Editore, 1859, p. 136-137.

suoi pari, havendo notato assai tosto che quanto di grandezza et di corporale forza vantaggiava quel **Daco**, altrettanto di maestria et di destrezza gli mancava nel gioco, ne sofferire potendo che con tanto avvilito et disprezzo dei nostri braveggiasse un Barbaro, et seco dispettosamente dicendo: s'egli avesse affar meco non vincerebbe me forse; fu sentito da tale che a Bartolomeo il rapportò. Il quale fattolsi chiamare in disparte, et da capo a piè esaminatolo et giudicatolo assai atto a quel fare che di sè prometteva, fattolo spogliare et forbire et tutto rivestire nobilmente in habito militare: Hor va animosamente, gli disse, et da valente huomo portandoti cotesti vestimenti sian tuoi. Scese il Carbonaio sul campo e venne alla prova col Daco. La smisurata forza del quale havendo egli per alquanto con mostre e viste false accortamente atteggiando schernita, presa l'occasion tantosto ch'ei se la vide bella, curvando il capo e il dosso d'un repentino lancio sotto esso all'avversario avventossi. Et sopra l'anche abbracciato et sollevatol di peso a capo in giù et piedi in alto l'ebbe steso in terra con lietissimo rumore et applausi di tutti gli astanti. Ai quali si multiplicò riso e festa facendo Bartolomeo portare al novo Campione in sul campo i suoi vili drappi. Dei quali colui fatto un fascio e gettatolsi in collo via se n'andò portandoselo quasi un nobil trofeo della sua vittoria¹⁸⁶.

Părăsind *Terra Ferma* venețiană, regele Cristian I se regăsea din nou pe teritoriul Sfântului Imperiu, ajungând în fine, pe 3 iunie 1474, la Augsburg, unde se reunise Dieta imperială destinată să trateze atât chestiunea pericolului otoman, cât și cea a amenințării burgunde, parcă și mai urgentă. Intervenind în conflictul ce opunea de mai mulți ani pe arhiepiscopul Rupert de Köln și supușii săi, Carol Temerarul supusese orașelul Neuss unui îndelungat asediu, vreme de un an de zile, invadând astfel un teritoriu imperial. Regele Cristian, care a rămas trei săptămâni la Augsburg, încercă fără succes să medieze o soluție pașnică, așa cum îl rugase însuși papa. Eșecul său l-a obligat pe bătrânul împărat să strângă o armată însemnată, cu care în vara lui 1475 mărșăluie către Neuss, obligându-l pe ducele Burgundiei să dea înapoi și să ridice asediul. Ce nu a reușit prin forța armelor, ducele burgund a încercat să repare atunci prin logodna dintre fiica sa Maria cu fiul Maximilian al împăratului¹⁸⁷. Deja departe, Cristian I nu mai avusese niciun merit în această reconciliere, deși se poate spune că el a pus bazele ei. Totuși, înainte de a-și lua rămas bun de la împărat, ne informează *Cronica Țării Holsteinului*, „[r]egele aplană diferendul dintre împărat și ducele de Milano, așa cum promisese”¹⁸⁸. Formularea este vagă și nu putem deduce altceva decât că *regele Daciei* a transmis lui Frederic al III-lea cererea ridicării la rang regal, așa cum îi ceruse Galeazzo Maria Sforza. Însă, conform reluc-tanței sale caracteristice, împăratul și-a rezervat decizia până când asasinarea ducelui, la finele lui 1476, a scos-o de pe ordinea zilei.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 137-138.

¹⁸⁷ Richard Vaughan, *Charles the Bold: the Last Valois Duke of Burgundy*, Woodbridge (U.K.) – Rochester (N.Y.), The Boydell Press, 2002, (col. The Dukes of Burgundy), p. 312-358.

¹⁸⁸ Arild Huitfeldt, *Historiske Beskriffuelse*, op. cit., p. 243; Oscar Browning, *The Life of Bartolomeo Colleoni*, op. cit., p. 66.

Cristian reveni în Danemarca la 24 august 1474. Părăsind Italia, *regele Daciei* a lăsat în urmă amintiri, e drept, amestecate. Astfel, cumnatul său, marchizul Mantovei, Ludovico Gonzaga, a decis să își împodobească cea mai frumoasă cameră a palatului princiar cu două portrete amintind de trecerea prin Italia a împăratului Frederic al III-lea (1468) și respectiv a regelui Cristian, șase ani mai târziu. În acest scop, a făcut apel la serviciile unuia din pictorii cei mai de seamă ai Renașterii, Andrea Mantegna, care se achită de sarcină cu măiestria-i proprie. Faima acestor tablouri străbătu rapid Italia, ajungând până la Milano. Orgoliosul Galeazzo Maria Sforza, care vedea că rezultatele investițiilor din anul precedent întârziu să apară, împăratul tergiversând, după metoda caracteristică, să ia o decizie în privința solicitărilor milaneze, regretă banii pierduți și se ofuscă de faptul de a nu fi fost, și el, reprezentat în camera „cea mai frumoasă din lume” a marchizului. Pentru a evita un incident diplomatic, Ludovico Gonzaga se simți dator să explice ducelui, prin ambasadorul său, rațiunile pentru care nu putea să renunțe la cele două portrete, promițând ducelui să-i comande un portret unui pictor încă și mai reputat decât Mantegna:

*Zacharia, tu ne scrivi del rasonamento [al ducelui – n.n] sopra l'imperatore e il re de Datia. Sii certo ch'el c'è rincresciuto ch'el prefato re habia facto cosa in Italia a carico suo; pur lo imperatore n'è signore e'l re de Datia cugnato et essendo stati veduti da tante persone come sono, seria troppo grande deshonestade a levarli: sia como se vogliono, a stare lì non danno impatio ad alcuno [...]*¹⁸⁹.

Se poate aprecia că ducele de Milano avea anumite motive să fie nemulțumit de rezultatele investițiilor de prestigiu făcute în 1474: amărât de lipsa de ecou a propunerilor sale adresate celor mai puternici suverani ai Sfântului Imperiu – împăratul roman și regele Daciei –, el nu ezita să îi numească plin de amărăciune „*i duy più tristi homini del mondo*”¹⁹⁰. Din păcate, toată această investiție în viitor nu avea să mai folosească în vreun fel lui Galeazzo Maria Sforza. Asasinat în dimineața zilei de Crăciun 1476 de trei conjurați milanezi, în principiu indignați de conduita sa tiranică, el lăsa în urma sa un fiu minor, Gian Galeazzo Maria Sforza (1477-1494), sub regența mamei sale Bona de Savoia și, până în 1480, a cancelarului Cicco Simonetta. După căderea acestuia în 1479 și execuția lui în anul următor însă, pradă dominației din umbră a ambițiosului Ludovico „il Moro”, ducatul deveni o jucărie în mâinile puternicilor săi vecini. Nereușind astfel să devină un regat, Milano intra succesiv, după 1500, sub dominația regelui Franței și a împăratului Carol Quintul.

Ceea ce s-a putut vedea grație extraselor reproduse mai sus este faptul că *regele Daciei* Cristian I a devenit în 1474 una din figurile cele mai populare în toată peninsula italiană, de la Napoli până în Veneția, fiind peste tot primit de cele mai înalte autorități ecleziastice și laice, dar mai ales întâmpinat de o

¹⁸⁹ Rodolfo Signorini, *Federico III e Cristiano I nella Camera degli Sposi del Mantegna*, p. 227-231, la p. 232.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 231.

fervoare populară care a făcut din el un adevărat „superstar” al momentului. Janus Møller-Jensen apreciază astfel pe bună dreptate: „*Christian visited Rome on a great pilgrimage that was probably a kind of political propaganda tour and one of the first of its kind in Europe*”¹⁹¹. Pentru Ludwig von Pastor, regele creștin al Daciei a fost promovat de propaganda pontificală ca un model de obediență pentru suveranii catolici: „*During the whole time of his sojourn in Rome, Christian paid such honour and attention to the Pope and the clergy, that he was often cited as an example to the Italians of the manner in which they ought to bear themselves towards the Church and her servants*”¹⁹².

Într-adevăr, sintetizând toate aceste speranțe, Hartmann Schedel putea încă să exprime, la sfârșitul secolului al XV-lea, în marea sa operă istorică *Liber chronicarum*, sentimentul exemplarității creștine a persoanei regale a lui Cristian I, utilizând masiv, cum se poate observa, *Supplementum chronicarum* al lui Giacomo Filippo Foresti:

*Christiernus rex Dacie, Suecie, Noruegie, Gothorum, dux Holsatie, Stormarie, in Oldenburg et Delmenhorst comes, vir quidem christianissimus et multis virtutibus ornatus, anno M.CCCC.LXXIII Romam solvendi voti gratia per universam Lombardiam Thusciamque transiit, ab omnibus potentatibus honorificentissime exceptus fuit. Inde Romam ingressus, prodeunte obviam honorato quoque cardinalium collegio, a Sixto Pont. Max. celebri honore exceptus est, ac pro singulari munere rosa aurea, quam pontifices singulis annis in Dominica Laetare alicui ex principibus christianis donare consueverant, et ipse a Sixto Pontifice donatus est. Ibidem etiam de universali Italicorum principum pace agi cepit, ut scilicet uno animo contra Turchum coirent, sed res perfici non potuit. Inde digressus, per omnes Italiae urbes transiens, per benigne ubique habitus est, domum denique reversus, aliquot annis cum omni sanctitatis exemplo supervixit*¹⁹³.

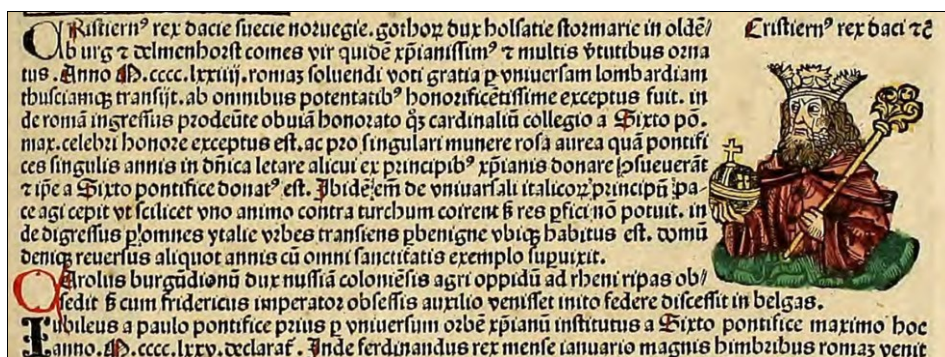

Fig. 3. Cristian I rex Dacie în Hartmann Schedel, *Liber chronicarum* (1493).

¹⁹¹ Janus Møller-Jensen, *Denmark and the Crusades*, op. cit., p. 102.

¹⁹² Ludwig von Pastor, *The History of the Popes*, op. cit., p. 259.

¹⁹³ Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Nürnberg, Anton Koberger etc., 1493, f. CCLIII.

Mai cu seamă, eforturile depuse de Galeazzo Maria Sforza la Milano au fost cu totul deosebite, din motivele politice pe care le-am expus mai sus: proiectul transformării ducatului în regat. Datorită apartenenței legale a Milanului de Sfântul Imperiu Roman al Națiunii Germane, această elevare de statut nu putea fi efectuată decât la inițiativa împăratului Frederic al III-lea de Habsburg. Or, acesta era extrem de solicitat în epocă de acest tip de veleități monarhice: Mathias Corvin al Ungariei și Boemiei, Carol Temerarul al Burgundiei asaltau – la propriu și la figurat – cu obiective similare pe taciturnul Habsburg. Cum se știe, acesta a ținut piept acestor revendicări, favorizând – ca un bun părinte și un iscusit împărat – pe propriul său fiu Maximilian, concepând cu mîgală mecanismul prin care dinastia de Habsburg a pus mîna definitiv, până la 1806, pe instituția imperială romană a Occidentului, în pofida caracterului electoral al acesteia.

Vom pune deci, pe această primă bază, întrebarea: dată fiind notorietatea fără precedent a *regilor danezi ai Daciei* în Italia și mai cu seamă la Milano, de la Eric al VII-lea la Cristian I, nu pare de la sine înțeles că o referire fugitivă într-un document din arhiva milaneză la „Re de Dacia” în 1489, fără altă specificare de nume, nu-i putea viza decât tot pe aceștia? Se poate imagina în mod realist chiar și pentru o clipă că împăratul Frederic al III-lea, care a refuzat obstinat ambițiile monarhice ale unora dintre cei mai puternici și mai bogați duci ai Occidentului (Galeazzo Maria Sforza al Milanului și Carol Temerarul al Burgundiei) sau regi ai Orientului catolic (Mathias Corvin), care-i oferiseră sume uriașe de bani, sprijin politico-militar efectiv sau alianțe matrimoniale de mare perspectivă pentru proiectele sale imperiale, ar fi putut în mod realist accepta veleitățile monarhice ale voievodului moldovean?

§ 7. *Camera papagalului și misterul rozei de aur de la 1475*

Legăturile dintre Filelfo și Cicco Simonetta, care colaboraseră impecabil pentru a duce la împlinire proiectul ducelui Galeazzo Maria Sforza de strângere a legăturilor cu *regele Daciei* Cristian I, au continuat, firește. Conform jurnalului cancelarului milanez, Filelfo, care în 1475 se deplasase la Roma, cu scopul de a se pune în slujba lui Sixt al IV-lea, profita de accesul la informațiile de la curtea pontificală pentru a-l ține la curent cu ultimele noutăți. Astfel că, la 12 martie 1475, Simonetta primea o scrisoare de la Filelfo, care conținea două informații esențiale.

Viglevani, die dominico XII martii 1475

El Filelpho scrive da Roma como l'Arcivescovo de Ragusi, quale è li, ad Roma, ha havute lettere da Bartholomeo Sfondrato, cancellero de Ragusei, date addì XI de febraro como il Bascià de Romania, essendo passato per la Vallachia in Moldavia, con grandissimo exercito, è stato rotto da Stefano Vayvoda, signore de Moldavia; et scampato il dicto Bascià con pochissimi de li suoi.

*Item, scrive como addi V de marzo, il Papa ha dato la Rosa al Duca de Urbino ne la camera del papagallo; el che non si sole donare se non ad Principi illustri et ad Re et a l'Imperatore, etc.*¹⁹⁴.

Prima parte a acestui „buletin de știri” nu este necunoscută istoriografiei române, extrasul fiind deja comentat de profesorul Andrei Pippidi¹⁹⁵. Aflăm astfel că primii care au adus la Roma vestea marii victorii a lui Ștefan cel Mare au fost, firește, autoritățile raguzane. Prezența unor comunități raguzane la Chilia și Cetatea Albă și rețeaua de care dispuneau ca vasali ai Imperiului Otoman făceau din cetatea dalmată o sursă esențială de informații balcanice pentru Sfântul Scaun. Observăm însă că Filelfo, a cărui remarcabilă scrisoare reprodusă integral mai sus arătase calitatea excepțională a cunoștințelor sale despre structura politică a lumii scandinave și sensul politic al titlului de *Rex Dacie* al lui Cristian I, cunoștea tot atât de bine și figura lui Ștefan al III-lea al Moldovei, *Stefano Vayvoda, signore de Moldavia*, distingând astfel cu claritate între cei doi suverani creștini.

Ultima parte a scrisorii lui Filelfo, încă neexploatăată, capătă un nou relief, punând în lumină sensul în care cercetarea istorică românească avansează în ultimul deceniu. Astfel, foarte recent, un autor ieșean a elaborat o teorie relativ sofisticată, străduindu-se să demonstreze că Ștefan cel Mare ar fi primit din partea papei Sixt al IV-lea distincția rozei de aur în 1475. Pornind de la constatarea că nu se cunoaște beneficiarul rozei pentru anul respectiv, acesta a pus în legătură un fascicul de indicii care, după opinia sa, ar indica faptul că înalta distincție papală ar fi fost decernată în 1475 tocmai domnului Moldovei. Apariția presupusei roze pe blazonul lui Ștefan, obținerea victoriei strălucite împotriva unei armate otomane la Vaslui în ianuarie 1475, pelerinajul *regelui Bosniei și Valahiei* Nicolae (Miklós) Újlaki la Roma în martie 1475, care ar fi răspândit vestea acestui triumf, în fine, reprezentarea primirii lui Újlaki de către papă din *corsia Sistina* sunt considerate tot atâtea indicii că Ștefan cel Mare ar fi putut obține cu această ocazie roza de aur. Cu o neobișnuită doză de onestitate intelectuală, autorul în cauză recunoaște totuși caracterul ipotetic al construcției, fără a avea însă vreo probă concretă în acest sens¹⁹⁶.

Metodologic, s-ar fi putut încă de la început formula cel puțin trei obiecții de principiu împotriva unei asemenea reconstrucții. Faptul că nu se cunoaște vreun deținător al rozei de aur pentru anul 1475 nu-l face un candidat plauzibil pe Ștefan cel Mare. *Argumentum ex silentio* este, cum se știe, unul falacios în

¹⁹⁴ Alfio R. Natale, *I Diari di Cicco Simonetta*, în „Archivio Storico Lombardo”, s.n., an 5, 1956, p. 292-318, la p. 299; *I Diari di Cicco Simonetta*, op. cit., p. 159.

¹⁹⁵ Andrei Pippidi, *Lettres inédites de Léonardo III Tocco*, în RESEE, 32, 1994, p. 67-72, la p. 71.

¹⁹⁶ Liviu Pilat, *Observații în legătură cu roza din stema lui Ștefan cel Mare și contextul de după victoria de la Vaslui*, în „Analele Putnei”, vol. 14, 2018, 2, p. 101-114. Dar, conform metodei formulate public de autor, sursele pot fi „forțate să vorbească”, așa cum se constată și din exemplul prezent.

măsura în care nu se bazează pe cunoaștere, ci pe contrariul acesteia. Cum se poate, pe urmă, crede chiar și o clipă că Ștefan cel Mare ar fi putut beneficia de înalta distincție pontificală înaintea Veneției, care nu o va primi decât în 1476, cum vom vedea în partea a doua a studiului nostru? Cum se poate concepe că Nicolae Újlaki – a cărui fidelitate față de regele Mathias Corvin a fost răsplătită în 1471 cu titlul de seamă de rege al Bosniei – putea să transmită o roză de aur către un vasal al acestuia, ceea ce ar fi constituit o insultă supremă pentru orgoliosul fiu al lui Iancu de Hunedoara care, spre deosebire de părintele său, nu a primit niciodată roza de aur? În fine, se știe totuși că papa nu decerna roza oricui, ci doar suveranilor, prinților sau cetăților *aparținând Bisericii Romane*, cum era și firesc¹⁹⁷. Când în 1462 despotul Toma Paleolog a primit roza la venirea sa la Roma, Pius al II-lea onora nu doar lupta sa anti-otomană, dar mai cu seamă cea în favoarea unirii ecleziastice. Or, câtă vreme Conciliul de la Florența și impactul acestuia au fost eliminați ca factori relevanți din istoria Moldovei¹⁹⁸, pe ce bază anume mai putea Sixt al IV-lea considera pe Ștefan cel Mare drept un principe *catolic*? Cum am stabilit deja, tentativele de atragere a lui Ștefan al Moldovei la unirea ecleziastică pe care mitropolitul Teoctist al Sucevei o combătuse alungând pe uniutul Ioachim în 1453/1454 au fost reluate odată cu căsătoria domnului cu Maria Asanina Paleologhina în 1471, parte din proiectul oriental al patriarhului unit de Constantinopol, cardinalul Bessarion, care au fost relansate în 1476 odată cu intervenția venețiană în favoarea urmașului acestuia, Girolamo Lando¹⁹⁹. Din păcate, noțiunile limitate de limbă poloneză și cehă ale lui Liviu Pilat par să îl fi împiedicat să ia cunoștință de progresele științei istorice românești la acest capitol, înregistrate cu onestitate de colegii străini pe ale căror lucrări se întemeiază²⁰⁰.

¹⁹⁷ Și în lucrarea fundamentală scrisă de Elisabeth Garms-Cornides, *Rose und Schwert*, *op. cit.*, p. 97, beneficiarul rozei din 1475 a rămas necunoscut.

¹⁹⁸ Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern border of Christendom during the 15th Century*, Leiden, Brill, 2018, p. 108-114: lent în a-și corecta erorile mai vechi, autorul principal al lucrării nici nu mai consideră necesar să menționeze, dincolo de banalități despre Conciliul de la Ferrara-Florența, prezența românească (unde Moldova a fost reprezentată totuși de trei delegați), ștergând-o astfel cu desăvârșire din istorie. Complăcându-se în schimb să evoce inutil și incomplet lucruri perfect cunoscute despre mitropolitul Isidor de Kiev și rezistența la unire în Rusia, omite prin urmare să mai menționeze pe mitropolitul Damian și rezistența la unire în Moldova, aspecte direct legate de subiectul lucrării. Astfel de abordări sunt simptomatice pentru *curentul anti-realist* din mediievistica românească. Pe o asemenea bază fragilă, producția recurentă de ficțiuni istoriografice precum cea discutată aici este prin urmare ineluctabilă.

¹⁹⁹ Dan Ioan Mureșan, *Girolamo Lando*, *op. cit.*, *passim*.

²⁰⁰ Liviu Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat*, *op. cit.*, p. 167. Deși în istoriografia occidentală un *status quaestionis* onest este baza de plecare a oricărei cercetări serioase, autorii preferă să ocolească deliberat lucrările pe care profesorul Norman Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, *op. cit.*, p. 2, le-a pus în evidență, deși au împrumutat de la acesta până și titlul propriei lor cărți. Inutil să se caute, prin urmare, într-o carte dedicată cruciadelor din estul Europei ceva cât de cât consistent despre cruciadele de la Nicopole (1396), campania cea lungă (1443), Varna (1444), Kossovopolje (1448) sau căderea Constantinopolului (1453), reduse la simple date,

Cum vedem, toată risipa de imaginație, erudiție, ba chiar și analizele de istoria artei ale autorului ieșean se dovedesc a fi zadarnice. Cum se știa de peste o jumătate de secol, de la prima publicare, în *Archivio storico lombardo*, a jurnalului lui Simonetta, roza de aur a fost decernată în 5 martie 1475, în *Camera papagalului* din palatul pontifical, nimănui altuia decât celebrului *condottiere* Frederic (Federico) conte de Montefeltro și duce de Urbino, ca parte a procedurii de acordare a acestui ultim titlu²⁰¹. În amintirea acestui moment, Federico a făcut în propriul său palat de la Gubbio o cameră decorată după modelul celei „a Papagalului” din Vatican²⁰². Căpitan general al armatei pontificale, în calitate de *gonfaloniere della Chiesa*, el adusese deja servicii însemnate lui Pius al II-lea și lui Sixt al IV-lea, supunând pe „tiranii” din statele pontificale, cum ar fi Sigismondo Malatesta din Rimini sau Niccolò Vitelli din Città di Castello. Cu atât mai mult, Sixt al IV-lea avea nevoie de sprijinul acestui excelent soldat pentru proiectul său de răsturnare a familiei Medici și de supunere a bogatei Florențe, plan urzit de multă vreme dar pus în execuție în 1478. Toate acestea erau prioritare atunci pentru Sfântul Scaun, chiar în detrimentul luptei anti-otomane, și ele meritau din plin o roză de aur.

*
* *

În partea a doua a studiului nostru vom continua prezentarea implicării *Daciei* baltice în proiectele cruciadei târzii de la cumpăna secolelor al XV-lea și al XVI-lea. Vom înfățișa cele două vizite oficiale pe care *regina Daciei* Dorothea, soția lui Cristian I, le-a efectuat cu un fast literalmente imperial la Roma și în Italia de Nord, în 1475 și în 1488, evenimente care dau fără îndoială cheia apariției lui *Re de Dacia* în arhivele milaneze de la începutul anului 1489. Va fi discutată în mod detaliat prezența *Daciei* în diverse surse din arhivele din

câtă vreme contribuțiile istoricului militar Emanuel Antoche, care au reînnoit cunoașterea acestor subiecte, sunt sistematic ocluate. Pentru a ilustra caracterul extrem de parțial și incomplet al acestor lucrări, ajunge să menționăm că, până și în legătură cu cruciada din 1448, amintită fugitiv într-un singur paragraf, autorii evocă (p. 118) trimiterea unui contingent moldovean de către Petru al II-lea, dar ignoră prezența personală a lui Vladislav al II-lea al Țării Românești, ca și când participarea unui domn român pe câmpul de luptă al unei cruciadei n-ar avea nicio importanță pentru o carte românească despre acest subiect (cf. Matei Cazacu, *La Valachie et la bataille de Kosovo Polje (1448)*, în RESEE, vol. 9, 1971, p. 131-139). De altfel, nu este evocată nici măcar moartea lui Ștefan cel Mare (1504) cu intervenția otomană în problema succesorală, strict legată de tematica afișată a lucrării (cf. Dan Ioan Mureșan, *Girolamo Lando, op. cit.*, p. 256-258, cu bibliografie). Nu se poate decât regreta faptul că, propunând un astfel de „produs finit”, autorii „transbordează” într-o colecție prestigioasă precum cea a Editurii Brill practicile tipice istoriografiei române, moștenite din perioada totalitară, când lucrările diasporei erau puse la index.

²⁰¹ Bernd Roeck, Andreas Tönnemann, *Federico da Montefeltro: arte, stato e mestiere delle armi*, trad. Sylvie Accornero, Torino, G. Einaudi, 2009, p. 194, 249.

²⁰² Olga Raggio, *The Gubbio Studiolo and Its Conservation, I. Federico da Montefeltro's Palace at Gubbio and its Studiolo*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1999, p. 149-151.

München și Veneția, împreună cu indiciile certe ale modului în care aceasta se distinge fără tăgadă de *Valachia*. O anchetă aprofundată va urmări contextul în care Dacia baltică și-a încheiat existența în mod oficial în anii 1530, în urma triumfului Reformei, prin decizia regelui Cristian al III-lea de a conferi un nou statut Bisericii Danemarcei și Norvegiei, rupte definitiv de Sfântul Scaun. Acest act marchează sfârșitul oficial al provinciei ecleziastice catolice a *Daciei* odată cu cel al autorității pontificale asupra regatelor scandinave.

În fine, pentru a desăvârși demonstrația, se va prezenta modul în care, tot în cursul anilor 1530, învățații moldoveni de la curtea lui Petru Rareș au redescoperit ideea antică a *Daciei* printr-un contact mediat cu opera geografică a lui Ptolemeu și cu cea juridică a împăratului Iustinian. Vom argumenta că dispariția *Daciei* baltice și reapariția *Daciei* pontice, deși sunt două fenomene practic concomitente, nu par să aibă o cauză comună. Totuși, în această „revenire” a *Daciei* la propriile sale origini geo-istorice, un rol neașteptat l-a mai jucat ultimul arhiepiscop catolic al *Daciei* baltice, arhiepiscopul de Lund Ioan de Weeze, aflat în acea vreme în exil în serviciul diplomației orientale a împăratului Carol Quintul.

Rex Dacie / regina Dacie.
A Connected History from the Baltic to the Black Sea
at the Waning of the Middle Ages
 (Abstract)

Keywords: Dacia, *regnum Dacie*, Denmark, political ideology, pontifical diplomacy, historical myths, Stephen the Great, Frederic III, Christian I.

Based on previous geographical confusions in Norman and Danish historiography in the 11th-12th centuries, the official creation of “Northern Dacia” pertains to the Roman Church, specifically to Pope Paschal II, simultaneously with the elevation in archbishopric of the siege of Lund, “metropolis Dacie”, in 1103/1104. By transforming Denmark in a *regnum Dacie*, we argue, the Roman Church “provincialized” it as a part of the new Christian Roman Empire of the Church, in the same way ancient Dacia was a province of the classical Roman Empire. From then on, “Dacia” in a restricted sense designates the Danish kingdom, while it regards in an extended meaning the Church province of all Scandinavia.

The crisis of this medieval political and ecclesiastical terminology is thereafter put under closer scrutiny, starting with the making of the Union of Kalmar in 1397 and Eric VII’s reign. The official visit of Christian I in Italy and Rome in 1474 as “*Rex Dacie*” is here studied in some detail as one turning point when “Baltic Dacia” became part of a comprehensive European political and cartographic representation. Put in their genuine context, the few documents concerning a “*Re de Dacia*” starting with 1489 – recently claimed to be identified allegedly with Stephen the Great of Moldavia – concern in reality exclusively the sovereigns of medieval Denmark. A rich selection of representative pontifical, imperial and Italian written sources as well as iconographic and cartographic documents is convoked here in order to highlight this reality.

Synopsis

§ 1. “Cuius est Dacia?” The pontifical invention of the Northern Dacia

Hypothesis regarding the reasons for the official imposition by the Roman Church of the name “Dacia” on the “regnum Danorum” during the 12th c., in connection with the elevation of the archbishopric of Lund, the “metropolis Dacie”, in 1103/1104.

§ 2. “Re de Dacia” – Baltic or Pontic monarch?

The crucial testimony of Francesco Filelfo about “Re de Dacia” against the background of recent Romanian historiography.

§ 3. The Northern Empire of Dacia

Eric VII “of Dacia” and Sigismund of Luxemburg: kinship, kingship and Empire at the beginning of the 15th century.

§ 4. “Archiregnum” / “archirex” of Dacia;

The crowning of Christopher III as “archirex Dacie” in 1440 and the duplication of *Dacia* in Enea Silvio Piccolomini’s *De Europa*.

§ 5. Dukes and voyvods on the borders of the Holy Roman Empire of the German Nation

Frederick III and Christian I: the creation of the duchy of Holstein and the official acknowledgment of Christian as “Rex Dacie” by the emperor (1474). Therefore, although the existing sources do not allow us to affirm the existence of feudal-vassalic relations between Emperor Frederick III and the Prince of Moldavia in 1473, they completely exclude any imperial support for some “Dacian” ambitions of the Romanian princes.

§ 6. The triumphal march to Rome (*Romzug*) of the Christian king of Dacia: 1474

The long Italian tour of Christian I “Re de Dacia”, the Danish king, seen by Italian humanists as a paragon of Christian virtues in the service of Papacy.

§ 7. The *Parrot's Chamber* and the mystery of the golden rose of the year 1475

Pope Sixt IV and Federico da Montefeltro confront the guesswork about Stephen the Great in the Romanian historiography. It was the Italian condottiere and not the Romanian prince who received the papal distinction of the Golden Rose in 1475.

O simbioză perfectă – Ion Ionescu de la Brad și țăranii

Constantin BĂRBULESCU*

Textul pe care îl aveți în față face parte dintr-o cercetare mai amplă dedicată imaginii țăranului în scrierile pașoptiștilor. O cercetare de imagologie socială¹. Care este miza acestei cercetări? Sau, altfel spus, de ce poate fi importantă o astfel de cercetare? – se va întreba cineva măcar puțin sceptic. Pentru a înțelege mai bine rolul ideologic al țăranului, propun o scurtă incursiune în peisajul etnografic și folcloric al României contemporane. Astăzi, țăranul este un personaj atotprezent: îl regăsim frumos îmbrăcat în haine de sărbătoare în muzeele etnografice pavilionare, în casa sa modestă cu stâlpii sculptați ai cerdacului și cu țesăturile de pe rudă din muzeele etnografice în aer liber; este prezent în mulțimea aproape nesfârșită a grupurilor și ansamblurilor de muzică și dansuri populare care animă multitudinea infinită a festivalurilor folclorice, în cele câteva canale de televiziune dedicate aceluiași fenomen, în institutele de cercetare din marile orașe ale țării, care îi studiază înalta spiritualitate turnată în geniul literaturii populare; îl regăsim chiar în acest studiu. Până la urmă, atât de prezentă, fantoma bunului țăran bântuie încă societatea românească; o bântuie atât de

* Dr., Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: barbulescucoo@gmail.com.

¹ În general, imagologia este asociată cu studiul imaginilor etnice și a devenit la noi, începând cu anii '90, un domeniu important al cercetărilor istorice. Vom aminti în acest context doar lucrarea clasică a lui Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, 1997. Ceea ce îmi propun eu să realizez în acest studiu și într-o serie de altele, centrate pe pașoptiștii din Principate, este să urmăresc modul în care țăranul ca personaj individual, dar mai ales colectiv, apare în scrierile lui Ion Ionescu de la Brad. Evident, demersul meu are ca bază metodologică analiza de discurs, dar doresc să urmăresc și modul în care acest discurs creează realitatea socială. O creează în sensul că interferează, de pildă, cu o ideologie națională care în această perioadă și cu acești autori (pașoptiștii munteni și moldoveni) își desăvârșește structura. Altfel spus, interesul generației pașoptiste pentru țăranul român este mediat de ideologia națională. În lipsa acesteia, nici țăranul nu ar fi ajuns în luminile istoriei. Demersul nostru se vrea unul de imagologie (socială), dar se poate încadra în istoria reprezentărilor și practicilor (Dominique Kalifa, *Représentations et pratiques*, în Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, Nicolas, Offenstadt (sous la direction), *Historiographies. Concepts et débats*, vol. II, Paris, Gallimard, 2010, p. 877-882) la fel de bine ca și în istoria socială, varianta sa mai nouă – socio-culturală (Christian Delacroix, *Histoire sociale*, în Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, Nicolas, Offenstadt, (sous la direction), *Historiographies. Concepts et débats*, vol. I, Paris, Gallimard, 2010, p. 420-435).

intens încât, nu cu mult timp în urmă, în fața modernizării devastatoare, un vicepremier al guvernului României își propunea să salveze, cât mai era posibil, civilizația țărănească autohtonă². Or, statutul ideologic al țăranului în societatea contemporană nu apare din neant, este și el un produs istoric. L-am regăsit și descris, este drept într-o paradigmă diferită – negativă, într-o carte dedicată imaginii sale în discursul medical de-a lungul secolului al XIX-lea³. În secolul al XIX-lea românesc, țăranul este un personaj de prim rang. O simplă parcurgere a scrierilor elitei intelectuale începând cu 1830 o dovedește cu prisosință. Țărănimea nu este doar „singura clasă reală”⁴ – cum o numește Titu Maiorescu în 1868, cea care prin munca sa asigură „sacul de grâu” pe care, simbolic vorbind, Ștefan Zeletin îl așază la baza României moderne⁵ –, ea este și baza identității naționale. Întreaga ideologie națională a secolului al XIX-lea este impregnată de țăranism. Țăranul și țăărănimea ca grup social sunt deci și un admirabil obiect „bun de gândit”, cum ar spune Levi-Strauss, iar intelectualii secolului al XIX-lea nu s-au sfiit să îl trateze ca atare. În concluzie, pentru a înțelege rolul extraordinar de important al țăranului în România de astăzi, trebuie să coborâm câteva secole în urmă și să vedem cum a luat naștere această imagine și ideologia care o creează.

Pe măsură ce mă familiarizez cu biografiile și scrierile pașoptiștilor, lucrurile parcă devin din ce în ce mai complicate, personajele tot mai complexe și cunoașterea lor tot mai superficială. Dezolant. După Vasile Alecsandri, care a fost o oază de cunoaștere luminoasă, încetul cu încetul mi-am dat seama de lacunele cunoștințelor noastre despre generația pașoptistă. Biografia niciunui dintre actorii importanți ai revoluției de la 1848 în Principatele Române, cu excepția poate a lui C. A. Rosetti, nu a fost reconstituită cu acuratețe. Și nici scrierile lor nu au fost editate, integral și profesionist. Vedeta istoriografică a secolului al XIX-lea românesc – Revoluția de la 1848 –, intrată pe deplin în mitologia istorică națională, este înfăptuită de oameni a căror viață nu ne-am învrednicit să o studiem, iar opera lor este astăzi uitată. Din păcate, Ion Ionescu de la Brad se încadrează perfect în acest portret de grup. Istoricul pornit pe urmele sale are mari dificultăți în a schița măcar o biografie. Cine este Ion Ionescu de la Brad? Ce știm despre familia sa? Despre prietenii și dușmanii săi de-a lungul vieții? Dar despre sursele sale de venit? Nu multe lucruri, în afară de puținele spuse de el însuși în foarte scurta scriere autobiografică, *Viața mea de mine însumi*⁶. Iar

² Este vorba de guvernul Dacian Ciolos, al cărui vicepremier era Vasile Dâncu. Vezi articolul lui Paul Cristescu în „Revista 22” (17.12.2015), *Vicepremierul Vasile Dâncu: integrarea în UE a dat o lovitură mortală țăranului român*, <https://revista22.ro/actualitate-interna/vicepremierul-vasile-dncu-integrarea-n-ue-a-dat-o-lovitura-mortal-aranului-romn> (accesat 16.03.2020).

³ Constantin Bărbulescu, *România medicilor. Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*, București, Editura Humanitas, 2015.

⁴ Titu Maiorescu, *În contra direcției de astăzi în cultura română*, în idem, *Opere*, vol. I, ediție, note, variante, indice de Georgeta Rădulescu-Dulgheru și Domnica Filimon, București, Editura Minerva, 1978, p. 151.

⁵ Ștefan Zeletin, *Burghesia română. Originea și rolul ei istoric*, ediția a II-a, București, Editura Humanitas, 1991, p. 107.

⁶ Ion Ionescu (de la Brad), *Viața mea de mine însumi*, Iași, Tipo-Litografia H. Goldner, 1889.

editarea operei sale cu indulgență poate fi socotită catastrofală. Au fost publicate, după moartea sa, două ediții de scrieri, amândouă parțiale. Prima⁷ comemorează cincizeci de ani de la moarte, este editată de Societatea Inginerilor Agronomi și cuprinde o parte însemnată din scrierile ilustrului înaintaș. Criteriile de editare sunt riguroase, adică textele sunt reproduse integral, ceea ce devine un vis frumos pentru următoarea ediție a operelor sale scoasă sub auspiciile celei mai prestigioase instituții culturale românești – Academia Română – pentru a comemora 150 de ani de la naștere. Se întâmplă în plin regim comunist, în anul de grație 1968, când România propunea și obținea aniversarea sa la UNESCO⁸. Și pentru a „onora” și mai mult memoria lui Ion Ionescu, noua ediție din operele sale, care reia cvasi-integral ediția anterioară publicată în timpul războiului, masacrează textele din rațiuni ideologice. De pildă, dărilor de seamă către alegători, pe care autorul le scoate în broșuri succesive în vremea în care este parlamentar (1876-1883) și mai târziu le adună în volum, sunt pur și simplu cenzurate până la pierderea lizibilității⁹. Dacă erau atât de incomode din punct de vedere ideologic, și erau!, mă întreb de ce nu au fost ignorate pur și simplu, cum au fost ignorate de către toate edițiile de scrieri cele trei monografii ale agriculturii din județele Dorohoi, Mehedinți și Putna. Nici în ceea ce privește publicarea corespondenței nu stăm mult mai bine; un sigur volum de scrisori¹⁰ – 42 de piese – a văzut lumina tiparului, parcă pentru a ne demonstra ceea ce pierdem lăsând să zacă acest fond epistolar în colecțiile Bibliotecii Academiei Române.

Până când l-am cunoscut pe Ion Ionescu de la Brad, credeam că cel mai mare iubitor de țărani din generația pașoptistă este Mihail Kogălniceanu. Mă înșelam însă. Pe măsură ce te afunzi în scrierile lui Ion Ionescu de la Brad, devine evident că el este personajul pașoptist cu cea mai mare empatie pentru țărani. El scrie aproape numai despre țărani și întreaga sa viață, de la un capăt la altul al perioadei active, este dedicată agriculturii și lucrătorilor pământului. Țăranul și lupta pentru drepturile lui par scopul vieții lui Ion Ionescu de la Brad. Un personaj excepțional, fără îndoială. Și cu toate acestea, el reprezintă exemplul tipic al fruntașului pașoptist uitat. De ce oare? El nu intră în canonul istoric pentru că nu strălucește pe firmamentul politicii românești a epocii: nu este nici un mare orator parlamentar, precum Kogălniceanu, nu face parte din niciuna dintre nenumăratele formule guvernamentale ale celei de-a doua jumătăți de secol XIX, nu este nici un publicist de excepție precum C. A. Rosetti, cu toate că publicistica nu îi este străină. Cu alte cuvinte, în afară de momentul special al anului 1848, nu este unul dintre personajele care se mișcă în zonele înalte, cu un aer atât de rarefiat, al cercurilor politice românești. Și, în plus, cum spuneam, își dedică întreaga forță apărării acelei clase subordonate economic și social care

⁷ Idem, *Opere*, vol. I-II, București, Imprimeriile „Curentul” S.A.R., 1943-1944.

⁸ Ion Ionescu de la Brad, *Opere agricole*, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 9.

⁹ *Ibidem*, p. 446-481.

¹⁰ Victor Slăvescu, *Correspondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica. 1846-1874*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1943.

este țărănimea. Clasă atât de importantă din punctul de vedere al ideologiei naționale, dar care, în fapt, este atât de disprețuită și neglijată de toți actorii economici și politici. Ceea ce nu scapă contemporanilor lucizi, fie ei și evrei, care la începutul secolului al XX-lea nu se sfiesc să remarce pe „țăranul român, numit *talpa țării*, se vede pentru că toată lumea calcă pe el”¹¹. Întreaga sa viață, Ion Ionescu de la Brad încearcă să scoată țărănimea de sub talpa apăsătoare a compatrioților lor. Fără prea mare succes, după cum știm astăzi. Strategia autorului nostru este una clasică pentru epoca în care a trăit: emanciparea țăranului înseamnă împrumut și luminare. Dar totul pornește de la o constatare elementară: „Munca muncitorului, a țăranului, au fost robite de la începutul lumii și este și până în ziua de astăzi”¹². În limbajul său, chestia țărănească se codifică într-o succesiune de „robii” fără de sfârșit, așa cum clarifică într-un text de la 1870:

Săteanul s-a emancipat, într-adevăr, de robia muncii; dară oare numai robiei pământului era el supus? Robia pământului desființată a lăsat locul liber unei alte robii și mai mare, robiei banilor [...]. Însă, mai presus și de robia banilor și de robia pământului este robia neînvățăturei. Aceasta este cea mai grea dintre toate robiele¹³.

În concluzie, țăranul, o dată scăpat prin legea rurală de la 1864 din robia pământului unită cu robia muncii, cade într-o nouă formă de robie – cea a banilor – totul agravat de robia fundamentală a ignoranței. Din acest cerc vicios țăranul nu poate scăpa decât cu ajutorul statului și al unei elite politice atente și binevoitoare față de nevoile lui. Rolul pe care și-l asumă Ion Ionescu de la Brad în întreaga sa operă este să arate acestei presupuse elite binevoitoare modul în care țăranul trece dintr-o robie în alta și să identifice căile prin care țărănimea poate și trebuie să fie emancipată. Opera sa are deci o dimensiune descriptivă a condiției țărănești și o alta normativă. El nu face întreaga viață decât, pe de o parte, să descrie la nesfârșit condiția țărănească și prin aceasta să demaște abuzurile, legale și ilegale, la care el este supus, iar pe de altă parte să propună soluții pentru scoaterea acestei clase din fundătura socială în care istoria a aruncat-o. Toată această luptă pentru emanciparea țărânimii, la care am văzut că participă, cu mai mult sau mai puțin entuziasm, toată elita pașoptistă, pornește de la constatarea fundamentală că țărănimea este cea mai importantă clasă socială a societății românești. O spune Mihail Kogălniceanu, o spun C. A. Rosetti și Nicolae Bălcescu, nu putea ca tocmai Ion Ionescu de la Brad să nu o spună. De-a lungul timpului și în texte diferite, el schițează portretul tipic pașoptist al țăranului ca bază esențială a națiunii:

¹¹ Adolphe Stern, *Din viața unui evreu român*, vol. I, București, Editura Hasefer, 2001, p. 24.

¹² Ion Ionescu (de la Brad), *Agricultura română de la Brad*, Roman, Noua Typografie G. I. Cubelca, 1886, p. 53.

¹³ *Ibidem*, p. 145.

Plugariul, neîncetat înconjurat de lucrările atotputernicului Creator, neîncetat în contact cu răsplătirile ce-i dă pentru ostenele sale, este cel mai dispus a primi sentimentele religioase cari sunt mângâierea omului în toate fazele existenței sale. Aerul cel mare, exercițiul, frugalitatea îi dau sănătatea, cel mai mare din *toate bunurile, și-i asigură o bătrânețe lipsită de infirmitate. El este, între lucrătorii ce fac să trăiască societatea, acela de la care toți atârnă, acela ce are mai puțină trebuință de dânsii. El dă țărilor așezătorii cei mai puternici în timp de război, și pre cetățenii cei mai folositori în timp de pace. Lui s-a dat partea de a scoate îmbelșugarea și avuția generale din pământul patriei. Rolul agriculturii nu se mărginește la a nutri numai societatea, el face și toate materiile primare cele mai necesare industriei. Din acest punct de vedere, nime nu poate să conteste agriculturii întâiul rang între ramurile cele mai importante ale travaliului. Afară de importanța meseriei ce exercita cultivatorul, numărul lucrătorilor pământului formează masa imponentă a populațiunii, a celei populațiuni devotate liniscei și ordinei și care nu pretinde nici cere decât dreptate, cu toate că într-nsa se află marea majoritate ce reprezintă puterea, suveranitatea unei națiuni*¹⁴ [1868].

Dar importanța demografică, economică și militară, așa cum apare în fragmentul de mai sus, este obligatoriu să fie completată printr-un portret moral flatant, precum întâlnim la mai toți pașoptiștii atunci când vorbesc de țăranul generic:

La locuitorii de la sate găsim virtuțile cele mai însemnate, însușirile morale cele mai indispensabile succeselor agricole: hărnicia, simplitatea, sobrietatea, paciența, dreptatea, onestitatea, respectul familiei, al proprietății și al autorității. Acestea sunt însușirile morale care fac pe cultivatorul român să treacă peste multe dificultăți și să se ridice din multe calamități¹⁵ [1867].

Portretul înalt moral al țăranului generic este completat și la Ion Ionescu de la Brad de tușe negative ale unor țărani concreți sau chiar generici. Mai ales „Calendarul bunului cultivator”, care la 1861 cunoaște deja a treia sa ediție, cuprinde asemenea tușe negative. Poate pentru că prima sa ediție, de la 1845, era (și a continuat să rămână) o operă de popularizare finanțată de stat și distribuită (la prima ediție) ca supliment al „Foi sătești”. Aceste nuanțe negative cu tentă moralizatoare par să facă parte din jocul subtil cu autoritățile pe care orice autor din deceniul cinci trebuia să îl practice. Oricum ar fi, de acolo aflăm că:

La răritul porumbului cu ațărare mă văd nevoit a pomeni de nelegiuirea ce s-a încuibat în inimile țăranilor care prășesc porumbul cel boieresc [...]. Țăranul nostru este vrednic de plâns, când a ajuns a fi atât de orbit cât cu cea mai mare dușmănie taie înadins porumbul la rărit ca să nu aibă mult de lucru la cules. Aceasta este o păcătuire de moarte. Să căutăm deci a-l lumina spre a-și cunoaște datoriile sale către sine și către aproapele său¹⁶.

¹⁴ Idem, *Agricultura română în județul Mehedinți*, București, Imprimeria Statului, 1868, p. 278.

¹⁵ Idem, *Opere*, vol. I, București, Imprimeriile „Curentul” S.A.R., 1943, p. 1.

¹⁶ *Ibidem*, p. 309.

Este drept că, în cazul său, mai ales dacă îl comparăm cu Kogălniceanu, referințele negative sunt extrem de puține, dar trebuie să remarcăm că ele există. Există până și suspiciunea de lene! Dovedită în același text de puțină aplecare a țăranilor către pomicultură:

„Mulți din locuitorii noștri se lenevesc a răsădi și altoi pomii. Unii zic: „Eh, Dumnezeu știe de voi mai ajunge să mănânc eu poame din acest pom și de ceilalți nu-mi pasă mie!” Alții n-au de unde căpăta niște soiuri bune, asemeni și mulți cred că în unele locuri n-ar putea crește niște pomi de un soi bun”¹⁷.

Dacă de la 1845 și până la 1861, Ion Ionescu de la Brad lasă să planeze asupra țăranilor suspiciunea de lene, care pentru mulți dintre contemporanii săi era o certitudine¹⁸, în texte mai târzii el se dovedește un inflexibil apărător al onoarei lucrative a țăranului. Țăranul din județul Putna numai de lene nu poate fi acuzat: „Muncește omul și pentru văraticul și pentru ernalticul vitelor sale, muncește pentru hrana sa, pentru datorii și dobânzi, și muncește până nu mai vede bine, și muncește până nu-i mai rămâne timp când să facă și lucrul său”¹⁹, ca și cei din Mehedinți de altfel: „Muncesc Românii pentru dâșșii și pentru alții, se hrănesc pre dâșșii și pre alții, și înavuțesc pre dâșșii și pre alții, și totuși sunt oameni cari zic că sătenii noștri sunt leneși!”²⁰

Robia pământului și robia muncii

Cum am văzut undeva mai sus, în reflecțiile sale asupra problemei sociale din România, Ion Ionescu de la Brad identifică trei categorii de servitute țărănească care se succed și se întrepătrund într-un cerc vicios din care țăranul nu poate scăpa. Prima categorie – robia pământului sau a muncii – se referă la o perioadă istorică aparte, cea dinainte de 1864, când proprietarii de moșii își exploatează pământul folosind munca servilă a clăcașilor. Este epoca regimului regulamentar, epocă de aur a relațiilor servile, atât de mult blamată la 1848 și asupra căreia își îndreaptă critica acidă toată această generație de tineri boieri pașoptiști. După 1864, când țăranul devine și el proprietar și părea să fi scăpat de robia muncii servile și deci a pământului, apare o nouă robie – cea a banului – care pare să fie și mai năprasnică decât cea veche. Or, singura șansă a micului proprietar de a obține independența economică față de marea proprietate, deci de a scăpa din multiplele feluri de servitute în care este prins ca musca în pânza de păianjen, este eficientizarea agriculturii sale. Țăranul nu poate transforma mica sa proprietate în fermă model, așa cum vrea și încearcă să-i și dovedească

¹⁷ *Ibidem*, p. 278.

¹⁸ Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici, *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții*, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2005, p. 105-170.

¹⁹ Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Putna*, București, Imprimeria Statului, 1869, p. 402.

²⁰ *Idem*, *Agricultura română în județul Mehedinți*, p. 145.

Ion Ionescu de la Brad, pentru că el este prins în mrejele unei agriculturi tradiționale subordonate, cum spune agronomul nostru, robiei neștiinței.

Cu toate că Ion Ionescu de la Brad este contemporan atât cu țăranul rob al pământului, cât și cu același țăran transformat în rob al banului, atenția lui se focusează, cum o să vedem, asupra acestuia din urmă. Altfel spus, robia pământului nu este atât de prezentă în scrierile sale. Ea apare totuși într-o primă formă, descriptivă, atunci când Ion Ionescu de la Brad pur și simplu prezintă pentru necunoscători modalitățile prin care o moșie poate fi exploatată:

Arenda moșiei se prezintă la noi supt trei forme foarte deosebite între dânsule. Cea dintâi formă a arendei moșiei este aceea ce se numește claca, boerescul, pontul, dijma, podvezile, zile de meremet, carul cu lemne, găina de Crăciun, mielul de Paște, puiul de Sânt-Petru, căleapul de casă, etc., etc. zicelnicii. Zicelnicii caracterizează mai cu osebire originea feudală a clăcașilor sau puntașilor noștri. Vecinici posesori ai pământului, clăcașii plătesc arenda pământului în muncă, într-o muncă de care ei, nefiind responsabili, nici nu o fac cum se cade, care fiind impusă, nu se face cu tragere de inimă; într-o muncă de care neconținut și la toate domniile s-au plâns clăcașii. Și cu toate aceste, nici până astăzi nu s-a făcut vreo punere la cale în această plătire a arendei pământului cu munca silită. A doua formă a arendei moșiei este o parte din produsele ce scot muncitorii din pământ și le dau proprietarului. Acestea sunt un venit al pământului; însă nu se pot numi nici clacă, nici câști. A treia formă supt care proprietarul primește venitul pământului, sau mai bine zicând, arenda moșiei este câștiul moșiei. Chiria pământului în acest caz se plătește în toți anii cu preț tocmit și hotărât de mai înainte în numărătoare, într-o sumă de bani, de monetă sunătoare, care se numesc câști, adică chiria anuală a capitalului foncier, a pământului ce s-a dat în arendă²¹ [1864].

Observăm tonul etic neutru al descrierii obținerii venitului boierului: claca, dijma și câștiul. Este doar o aparență, pentru că, în general, scrierile lui Ion Ionescu de la Brad sunt prin excelență texte de critică socială. El este interesat de starea socială a țăranilor doar pentru a realiza o critică corozivă a angrenajului social și economic care îi strivește. Și el este dintre aceia care nu își cântărește cu grijă cuvintele și acuzațiile:

Mult timp proprietarii au avut rătăcita idee de a se considera numai ca niște capitaliști cari, putând a-și da în arendă moșia lor, s-au mărginit la această tranșacțiune, fără a se mai gândi că nu pot să stea cu totul străini de soarta pământului lor, de îmbunătățirea și sporirea venitului lor. În această stare se găsesc mai toți proprietarii noștri. Dacă se mai ocupă și ei astăzi cu ceva, aceasta nu se raportează la îmbunătățirea capitalului lor foncier în sine însuși, ci numai la conservarea brațelor ce-l lucrează și-l fecundează, a brațelor cari, dacă ar lipsi sau s-ar împuțina, ar putea aduce o perturbațiune considerabilă în veniturile pământului. N-avem de gând să dăm povățuiri proprietarilor noștri cum să facă pentru ca să ție pe țărani legați de pământ. Din pricină că proprietarii noștri nu s-au ocupat cu agricultura,

²¹ Idem, *Opere*, vol. II, București, Imprimeriile „Curentul” S.A.R., 1944, p. 272-273.

nu s-au gândit la adevăratele și rezonabilele mijloace de producere a avuției, ei nu pot să vadă altă posibilitate de a scoate venituri din pământ decât constrângând prin orice mijloace brațele care-l lucrează și, ceea ce este încă și mai păgubitor, conservând brațe legate de pământ iar nu libere. Cu înproprietărirea sau fără înproprietărirea țăranilor, proprietarii dintr-o țară ca a noastră, în care o a treia parte din întinderea ei este domeniu public al Statului, nu pot spera ca să poată continua a exploata brațele prin nevoia ce ele au de pământ. Țăranii mai de grabă sau mai târziu au să-și ia o hotărâre în privința considerabilei pagube ce li se aduce prin plățirea pământului cu muncă; căci ei astăzi știu bine că, dând proprietarilor muncă, nu-i dau numai munca curată, dar și folosul muncii, care este de două și de trei ori mai mare decât însăși munca. Și-apoi, dacă țăranii noștri au fost odată în stare să se scoale în gloate cu miile și să treacă Dunărea, unde li se cerea numai dijmă, oare cum nu se vor scula în viitor ca să se mute de pe moșiile particularilor pe ale Statului²²?

Acestea sunt avertismente aruncate marilor proprietari în preajma anului 1864. Textul din care am extras citatul de mai sus are în mod programatic rolul de a oferi proprietarilor informații despre modul în care pot crește venitul moșiilor lor, cu scopul evident de a scădea împotrivirea la înproprietărirea țăranilor. Altfel spus, agronomul nostru încearcă să-i convingă pe marii proprietari că există viață și după reforma agrară! Încercă cu vorba bună, dar, am văzut, și cu amenințările. Ca toți pașoptiștii, și Ion Ionescu de la Brad crede că reforma agrară este o mare reformă socială justificată în primul rând moral: țăranii trebuie să primească pământ boieresc, pentru că ei prin munca lor au dat timp de secole valoare aceluia pământ; ei sunt în cele din urmă creatorii aceluia pământ, altminteri neproductiv:

Domeniul plugăriei au mers tot crescând în tot timpul cât a ținut munca silită. Cu rânduiala introdusă în chipul cel mai arbitrar de a se schimba sătenii din locuri, li se dau țelini și pământuri neproprie culturai și după ce le rumpeau, le destupau și le îmbunătățeau, apoi li se luau și li se dau altele pe care trebuia iarăși să le muncească ca să le puie în cultură și astfel s-au desfumat pământurile arabile și s-au sporit întinderea domeniului plugăriei. Putem zice că toate pământurile ce se cultivă astăzi sunt pregătite pentru a fi puse în cultură cu munca sătenilor, cu munca luată fără bani și fără tocmeală prin sistemul schimbării pământurilor, a mutării țăranilor dintr-un pământ într-altul. Printr-această sistemă profiturile proprietarilor s-au sporit; căci ei aveau totdeauna locuri bune de semănat, cele rele se dau sătenilor, locuri lesne de cultivat, cele grele se dau sătenilor. Și astfel, de acolo de unde mai înainte pământurile nu aduceau proprietarilor decât niște venituri foarte mici, fiind ocupate cu spini, și fiind de veacuri înțelenite, acum aduceau veniturile neconținute crescând cu toată munca și rodul muncii sătenilor, cu toată munca ce s-au dat de săteni afară din lege și fără nici o compensațiune pentru dânsii. Pe când însă venitul pământului creștea și prețul lui sporea, prețul muncii sta pe loc, cu toate că munca era aceea care în realitate da valoare pământului²³.

²² *Ibidem*, p. 265.

²³ *Idem*, *Agricultura română din județul Putna*, p. 207-208.

Că valoarea pământului este dată de munca țăranului o știm de devreme, de la un Nicolae Bălcescu, care de altfel pare să fie mentorul lui Ion Ionescu de la Brad în ale reformelor sociale. Bălcescu este acela care, unde altfel decât la Mânjina lui Costache Negri?, în anul de grație 1846 îl convinge pe la fel de tânărul Ion Ionescu „că este de neapărată trebuință a se îmbunătăți materialicește și moralicește soarta țăranului nostru, fără a lovi în buna stare materială a boierilor proprietari”²⁴. Ion Ionescu de la Brad este continuatorul direct al filonului ideologic liberal al chestiei sociale sau țărănești creat la origini de Bălcescu.

În preajma lui 1864, Ion Ionescu de la Brad încercă să zărească viitorul relațiilor dintre țăranul proprietar și fostul său stăpân. Acum el nu întrevede încă noua servitute obținută prin robia banilor, dar este deja conștient de ceea ce va susține o viață întreagă, și anume că agricultura în parte sau meteiajul este cel mai avantajos sistem de exploatare a pământului în noile condiții de după 1864:

Cu clăcașii dar de astăzi un proprietar sau arendașul său nu poate întrebuința scoaterea venitului pământului prin prefacerea deodată a clăcașului în arendaș, sau chiriaș, cum s-a încercat unii a-l numi în contra naturei și a obiceiurilor agriculturii noastre, ce sunt cu mult mai puternice de cât dorințele celor ce vor a pierde chiar și urma clăcașului și a nu se servi nici măcar cu numele acesta. Dar ce poate face un nume schimbat al unui lucru care există, măcar de s-ar numi muncitorul clăcaș sau chiriaș? Cu clăcașii emancipați de legăturile silite ce-i țin de proprietari nu pot proprietarii să introducă nici argăția, nici arendășia lor. Și aceasta pentru două cuvinte puternice. Clăcașul emancipat nu se va băga ca argat la proprietar, deoarece lui nu i-a plăcut iobăgia ce este mai ușoară decât argăția; și al doilea pentru că clăcașul nu se poate face arendaș din pricină că n-are bani cu care să poată arenda, și din pricină că de i-ar și avea, tot nu-i dă pentru un folos nesigur. Așa dar, trecerea de la starea de clăcaș la cea de arendaș nu se poate face decât prin mateiaj sau cultura în parte; căci aceasta permite clăcașului de a plăti renda moșiei după rodirile ce va scoate din pământ, și a o da dacă va lua ceva; a o da mare, când anul va fi rodit; a o da mică, când anul va fi rău; și a nu da nimica, când nu va aduna nimic din pământ. În acest caz, pierzând muncitorul munca, pierde și proprietarul venitul pământului. Această dreptate distructivă este cea care a făcut a se introduce pretutindeni meteiajul în locul clăcei și a exista chiar și astăzi nu numai în Orient, unde nu există de loc clacă, dar și în Occident: în Franța mai ales, în Italia, Portugalia, Spania, etc.²⁵

Dar despre această magică soluție, care produce solidaritate între marele și micul proprietar, o să mai vorbim.

Cum spuneam, cea mai mare parte a reflecției sale sociale, Ion Ionescu de la Brad o dedică robiei banilor.

Robia banilor

După 1864, țăranul clăcaș vine să se alăture țăranilor liberi, devenind și el proprietarul unei bucați de pământ. De acum încolo, o bună parte a țăranilor din

²⁴ Idem, *Agricultura română de la Brad*, p. 24.

²⁵ Idem, *Opere*, vol. II, p. 270.

România sunt mici proprietari. Momentul reformei agrare este unul esențial în raporturile dintre foștii clăcași și marele proprietar pe moșia căruia au fost împrumătați. Din cercetările mai vechi ale lui Ilie Corfus despre agricultura din Țara Românească știm că până la 1831 partea din moșie lucrată de către boier sau arendaș folosind munca țăranilor aserviți, așa numita rezervă, este infimă și că ea începe să se dezvolte abia după 1843²⁶. Aceasta înseamnă că veniturile unei moșii se realizează din convertirea clăcii în bani și din vânzarea pe piața internă sau externă a cerealelor obținute prin dijmă. Până la 1864 lucrurile au mai evoluat fără îndoială în direcția a ceea ce agronomul nostru numește robia muncii. Dar, dacă în esență până la legea agrară relațiile dintre țărani și proprietari se reglează prin intermediul muncii servile, după 1864 raporturile își schimbă substanța fără a-și modifica de fapt forma, țăranii oferind pentru pământul luat în arendă de la marele proprietar sau pentru împrumutul bănesc realizat la vreme de nevoie de la același mare proprietar, aceeași forță de muncă pe care au oferit-o dintotdeauna. Robia muncii și a pământului se transformă acum în robia banilor. Ion Ionescu de la Brad este contemporan al acestei transformări și poate din poziția de „inspector general de agricultură” este și cel mai bun cunoscător al acestui fenomen. În cele trei monografii dedicate agriculturii a trei județe ale țării el descrie pe larg mecanismele noii servituți. Dar cea mai bună sinteză a „creditului rural”, cum îl numește el, și al capcanelor sale, ne-o oferă într-o scrisoare din 1874 către Ion Ghica:

Cât despre Creditul rural, prin care înțeleg creditul ce se deschide sătenilor, acesta este înființat fără de statute și există constituind faptul cel mai ponderator și mai lățit în toată producerea agricolă a țării. Nu este și nici nu poate fi la noi producțiune, fără a se deschide credit personal sătenilor în chipul cel mai nemărginit. Și acest credit se deschide cu o mare ușurință, fiindcă interesează mai mult pe deținătorii de capitale decât pe acei cărora li se deschide. Numai prin deschiderea acestui credit sunt în stare la noi capitaliștii, proprietari sau arendași ca să cultive întinsele câmpii ale moșiilor ce exploatează. De nu s-ar deschide acest credit sătenilor, sau de ar găsi sătenii aiure banii de care au nevoie pentru a-și plăti impozitele mai cu seamă, producerea mare a țării s-ar face pe o scară excesivamente redusă. Se bagă de seamă că sătenii nu întrebuințează capitalele ce li se avansează în producerea lor propriu zis; abia le ajunge pentru a-și procura celor de nevoie existenței lor. Asemenea se bagă de seamă că sătenii cei înstăriți fug cât pot de a se folosi de creditul ce li se oferă. Și aceste două observațiuni dovedesc că creditul ce se deschide sătenilor nu este în folosul lor. Creditul rural caută a se face sătenilor pentru cuvântul că capitaliștii nu sunt rambursați cu moneda de argint ce o avansează, ci cu moneda de muncă. Pentru această muncă fără care ogoarele ar rămânea necultivate, se bucură sătenii de un credit rural nelimitat. Și tot pentru dobândirea muncii, capitaliștii umblă după săteni cu banii în mână, îi îmbie cu multe strategii și chiar câteodată iau în ajutorul lor și mijloace reprobate de morală. Cu una, cu alta, sătenii trebuie să aibă recurs la creditul rural. [...] Condițiunea, fără care nu

²⁶ Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1969, p. 145-166.

se deschide credit săteanului, este de a se restitui capitalul avansat în muncă. Și apoi munca nu este dată la prețul curent, cu prețul ce are când se dă, ci cu un preț foarte scăzut. Nevoia ce au capitaliștii de muncă și prețul redus cu care se dă munca sunt două cauze care fac ca să se deschidă sătenilor credit personal și să li se deschidă cât se poate mai mult. Aici la prețul muncii este nedreptatea, este spoliațiunea ce se face sătenilor²⁷.

Pe scurt, și altfel spus, nevoile bănești ale populației rurale, sau în natură la „vreme de lipsă” cum se spunea în epocă, sunt acoperite de arendaș sau de proprietar și sunt plătite de țăran mai totdeauna prin muncă. Însă munca agricolă angajată în avans se face la prețuri atât de mici față de cea din sezon și deci cu dobânzi atât de mari, astfel încât țăranii intră într-un cerc vicios al datoriei în muncă din care nu mai pot ieși. Și devin astfel robi ai banului. Mecanismul este simplu și necruțător și se instituie imediat în anii ce urmează reformei agrare care aduce cu sine dezorganizarea producției agricole. De pildă, în județul Dorohoi dezastrul este cvasi-complet:

Timpul cel rău din toamna anului 1864 și din primăvara anului 1865 s-a unit cu aplecarea noii legi rurale și au făcut să scadă întinderea semănăturilor mai mult decât s-ar fi putut aștepta cineva. Scăderea a fost atât de mare cât produsele dobândite nu au putut îndestula nici măcar subzistența locuitorilor județului. Ca să poată aprecia cititorii scăderea ce a urmat în semănăturile județului Dorohoi, le vom pune înainte semănăturile făcute în cei de pe urmă ani în toamna anului 1863 și primăvara anului 1864, care au avut 47.274 fălci. Semănăturile făcute în toamna anului 1864 și primăvara anului 1865, care nu s-au suit decât la 16.823 fălci, și în fine, semănăturile făcute în toamna anului 1865 care se sue la 20.650 fălci și care ne încredințează că producerea județului a început iarăși a-și lua cursul ei normal de sporire. Anul 1865 s-a întâmplat să fie rău: nici pânele nici fânul nu s-au făcut. Și când anul este rău, atunci pânele se scumpesc și vitele se eftinesc. Cultivatorii vând vitele pentru că: 1-iu nu au cu ce să le nutrească și al 2-lea pentru ca să cumpere cu dânsle pânea ce le lipsește. Pe la luna lui septembrie 1865 preciful unei vaci se pogărâse, în județul Dorohoi, până la 2 galbeni de la 10 galbeni ce avea mai înainte; iar preciful popușoilor se suise la 70 lei, adică pentru o merță de popușoi se da o vacă, și astfel în realitate merța nu costa 2 ci 10 galbeni. În anii trecuți cu o vacă se cumpărau 10 merțe de popușoi, și acum abia se dobândește una [...]. Acest raport arată că în județul Dorohoi este lipsă mare de pâne. Am putea zice că este chiar foamete; dar nu; căci pâne destulă se găsește pe la mulți proprietari și arendași și mai ales pe la neguțătorii de cereale. Această lipsă a venit parte de la Dumnezeu și parte de la oameni. Toamna anului 1864 a fost ploioasă, a împiedicat facerea semănăturilor de toamnă. Ploile au stricat chiar recolta de popușoi din anul 1864. Primăvara anului 1865 a fost secetoasă și oamenii n-au putut să lucreze pământul de uscat. Afară de aceasta, în primăvara anului 1865 oamenii nu cunoșteau pământurile lor, au întârziat cu facerea arăturilor și astfel semănăturile de popușoi au rămas nefăcute în mare parte; și popușoii cei ce au fost semănați târziu încă nu s-au făcut din cauză, că i-au bătut brumele. Oamenii

²⁷ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 168-169.

în genere au semănat puțin, timpul a umblat rău și astfel nici puținul semănat nu s-a făcut tot pretutindene²⁸.

Vedem deci că o combinație de factori meteorologici dar și sociali duc la dezastruoasele recolte de cereale din județul Dorohoi în anii 1864 și 1865.

Același fenomen și în județul Putna unde

[...] în lipsa cea mare, ce a fost anul trecut, au vândut oamenii vaca cu vițelul cu 30 lei și au cumpărat cu acești bani două baniți de popușoi, au dat dară o vacă cu vițel pe 24 oca de mălai! Oamenii au pierdut și vitele și s-au înglodat și în datorii²⁹.

Dezorganizarea producției în fragila agricultură de Vechi Regim din România i-a afectat mai ales pe cei care nu aveau decât o bucată de pământ și brațele lor pentru a se hrăni. Pentru a supraviețui își vând vitele, ceea ce-i afundă și mai tare în sărăcie, și cumpără cereale la prețuri exorbitante pe care se angajează să le plătească în muncă în anii care vor urma. Iar proprietarii, dacă nu au reușit să blocheze reforma agrară, vor reuși, în aceste condiții extrem de favorabile pentru ei, să domine economic și social populația rurală, aservindu-i forța de muncă. Cum se întâmplă din nou în județul Putna:

[...] proprietarii cultivatori și arendașii vânează munca omului, întinzându-i feluri de curse și oprind-o de a-și arăta și ea dorințele și nevoile sale. Nimeni alții nu sunt mai mult interesați decât arendașii și proprietarii mari ca proprietarii mici și foștii clăcași să aibă o neconținută lipsă de bani; și o nevoie atât de mare cât să fie siliți a-și da munca lor mai pe nimica. Nevoia cultivatorilor a fost mare în timpul lipsăi ce a bătuit județul în acești după urmă trei ani pentru ca să fi rămas vre un proprietar sau arendaș care să nu-și fi făcut o bună proviziune de muncă pe mai mulți ani. Sătenii s-au afundat în datorii de plătit cu munca, și unii, mai ales cei cu familia numeroasă, s-au afundat până într-atâta cât au pierdut și însăși speranța de a se mai putea plăti vreodată. Am adunat fapte din mai multe locuri cari ne arată că omul cu munca lui, disponibile în cursul unui an, nu este în stare a plăti nici măcar dobânda capitalului luat cu împrumutare; căci și dobânda se plătește în munca ca și capitalul. Într-această stare omul împovărat cu dobânzi vede crescând datoria cu toată dobânda ce a rămas neplătită, cu toată munca ce nu a fost chip ca să o poată face. Sunt oameni cari au murit, fără ca să fi putut plăti datoria lor; văduva, însă, și copiii lor sunt înhățați ca să muncească și să plătească³⁰!

Dar Ion Ionescu de la Brad nu descrie fenomenul robiei banilor doar la modul generic, el colindă țara în lung și-n lat, în primii ani de după reforma agrară, și în lucrările sale ne vorbește și despre situația concretă a țăranilor. Astfel, în satul Cornătiel din comuna Lunca-Dochiei, județul Putna:

²⁸ Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoi*, București, Imprimeria Statului, 1866, p. 163-165.

²⁹ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 369.

³⁰ *Ibidem*, p. 99-100.

Locuitorii, având nevoie de pâine, s-au îndatorat luând kila de popușoi pe 7 galbeni și aducând-o ei, ceea ce o suie la 8 galbeni. Datoria are să se plătească în cinci ani, lucrând datornicul pe fiecare an 80 prăjini de prașilă, 40 seceră, 40 coase și cât va putea mai mult; căci unii sunt datori cu 12, 16 și chiar 24 de galbeni. Afară de datoria pentru pâine, locuitorii muncesc și pentru imaș, și le vine de fiecare să mai facă încă 24 prăjini de prașilă, 9 de arătură și 5 zile de lucru, la orice lucru se vor cere. Exploatatorii de moșii au cumpărat kila cu 4 ½ galbeni și au vândut-o cu 7 ½. Munca pentru plata datoriei s-a socotit cu prețuri mai scăzute decât acele obișnuite. Așa falcea de arat se plătește cu 60 lei și în datorie se socoate numai 40; falcea de prașit merge până la 120 lei, și în datorie se socoate numai 80; falcea de secere se socoate 60-70 lei, și în datorie numai 40 lei; transportul la Galați se socoate 37 lei, și în datorie s-au pus numai 22 lei. Lucrul pentru datorie se face cel dintâi, din care pricină popușoi arendașului sunt foarte frumoși și ai locuitorilor foarte proști³¹.

Și să nu credem că robia banilor se instituie doar în județele Moldovei; nu, situația este asemănătoare și în județul Mehedinți, unde foametea a dus la aceleași rezultate:

Anul trecut a fost lipsă de pâine între săteni. Ei avea nevoie de bani ca să cumpere pâine. Săteanul [de la Butoiești] ce a luat o chilă de porumb cu prețul de lei 216, sau 6 ¾ galbeni chila plătește dobândă câte o zi de lucru de fiecare galben și pe fiecare lună, plătește dar pre lună 6 ¾ zile de lucru și pre an de 12 ori atâta, adică 81 de zile. Socotind ziua un sfanț, cu mâncarea săteanului, el plătește 81 de sfanți sau 182 ½ lei dobândă pe an pentru 216 lei capital, ceea ce face câte 84 la sută pre an. Proprietarul împrumută cu dobândă de 10 până la 15 la sută, săteanul însă plătește aproape de șase ori mai mult dobândă [...]. Săteanul plătește dobânda în muncă, prin urmare el dă și folosul muncii sale pre deasupra de dobândă în plata dobânzii, adică dă cel puțin încă o dată dobânda sau 168 la sută³².

Și nu doar foștii clăcași sunt afectați de dezorganizarea producției agricole, toată populația rurală săracă intră în jocul infernal al supraviețuirii și deci al îndatorării fără de sfârșit. Răzeșii nu fac excepție:

În timpul lipsei răzeșii atât s-au îndatorat pe pâine de nu știu cei mai mulți cum se vor mai plăti. Capetele le plătesc în bani și dobânzile în muncă, până la 9 prăjini de prașilă pentru un galben, ceea ce face câte 13 lei pentru 37 lei, sau un galben, adică mai mult de 30 la sută. Datornicii nu sunt în stare să plătească cu munca lor dobânzile, și astfel dobânzile ce rămân se încarcă la capete în fiecare an. Kila de popușoi s-au luat cu 7 galbeni, vra să zică pentru o kilă trebuie a munci 63 de zile pe an. În termene de mijloc răzeșii datoresc unul cu altul câte 3 kile, și trebuie să muncească câte 189 de zile pe an numai ca să plătească dobânda. Sătenii sunt mai greu îndatorați la d. C. Ghătia. Se bagă de seamă că datoriile la jidani sunt contractate mai cu ușoare condițiuni decât la creștini; însă socotelile cu jidanii se

³¹ *Ibidem*, p. 381-382.

³² *Idem*, *Agricultura română în județul Mehedinți*, p. 294-295.

fac mai des și dobânzile capitalizate fac să fie foarte grea datoria la jidani. Greul este până ce se pune jidanul în relațiune cu săteanul: și pentru ca să se puie se întind curse destul de amăgitoare, se oferă condițiuni favorabile și așa prins odată omul în datorie, nu mai poate scăpa de dânsa, îl mănâncă și-l potricălește ca și rugina pre fer, după cum zice Franklin. În timpul lipsei, răzeșii se îndatoriră fără să se mai gândească la durele condițiuni ce li se impuneau. Un răzeș, însă, anume: Gheorghe Diaconu, care nu are decât 6 stânjeni de moșie, sau 6 fâlci, pe care se hrănește, având 2 boi și 2 pogoane de vie, au cumpărat pâne cu banii ce avea strânși și au dat-o la cei nevoieși fără camătă! Sătenii, plini de recunoștință, citează cu laudă pre Ion Gheorghe Diaconu, pre care l-au numit și primarele lor”³³.

Iată în sfârșit un pașoptist recunoscând că evreii nu sunt răul cel mai mare pentru populația rurală, recunoscând că uneori compatrioții lor români sunt chiar mai spoliatori decât evreii. E drept că afirmația de mai sus este imediat amendată cu explicații suplimentare care anulează impresia favorabilă a unor evrei mai omenoși decât creștinii. Iar apoi gestul generos al răzeșului care-și investește economiile pentru a scăpa comunitatea de foamete anulează prin contrast și ultima rază de lumină de pe fruntea evreilor. Pentru că, moldovean fiind, Ion Ionescu de la Brad, în deceniul șapte al secolului al XIX-lea, are șanse foarte mici de a nu fi antisemit. Dar antisemitismul său este unul moderat; el nu face din problema evreiască punctul nodal al vremii sale, ci doar deplânge și el trecerea pământului din mâinile românilor în cele ale străinilor, mai ales în acele momente de după reforma agrară, atât de favorabile transferurilor de proprietate:

Mai înainte, și până mai anul-tiertiu, vânzările de veci ale proprietăților celor mari erau foarte rari; cele ale celor mici încetase cu totul. Lipsa ce a bântuit județul a stârnit între răzeși o pornire în vânzările proprietăților cu prețuri foarte scăzute. Omul sărac dă și din mână și din gură, dă tot ce are, numai ca să scape de foamete. Golăciunea, zice proverbul, înconjoară satul, dar foamea dă de-a dreptul, și au dat până și în Vrânceni, renumiți pentru tenacitatea cu care țineau moșioarele lor. Micii proprietari au vândut pe un cap moșioarele lor, atât în Vrancea cât și în celălalte plăși ale județului. Proprietarii mari, porniți din alte cauze, și mai ales din datoriile, în cari s-au înglodat nebunește, și din prețurile urcate ce li s-au oferit, au vândut moșiele lor, și astfel au adus și au lăsat în locul numelor românești alte nume de proprietari cu totul străine istoriei noastre naționale. Până acum în județul Putna numele grecești s-au substituit celor românești. Grecii însă sunt acum și la noi, în județul Putna, cum erau la începutul imperiului otoman, singurii dominatori prin capitalurile lor. Jidovi-i urmăresc de aproape, se luptă pentru ca să dobândească drepturi de cumpărat proprietăți; și când le vor dobândi, vor face o concurență teribilă grecilor, precum le-au făcut în Turcia și poate că vor și veni în locul lor. Nu știm care va fi soarta proprietăților noastre ce au început a se vinde la străini, a trece adică din mâinile românilor în mânele grecilor; dar cu durere vedem dispărând dintre proprietarii cei mari ai județului, nume ca cele de Catargiu, Sturdza etc. Știm numai atâta că dacă s-ar recunoaște jidanilor dreptul de a cumpăra moșii, n-ar trece mult timp și fii lui Israel ar deveni proprietarii terieni ai județului. Deja

³³ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 388-389.

vedem pe ici pe colea, câte o urmă din partea celor mai mici și mai săraci jidovi, cari s-au legat de capul bieților săteni și caută a le lua casele și locurile lor de casă, ce au dobândit în vatra satelor cu ocaziunea promulgării legii rurale. [...] Când sătenii vor perde pământul, ce li s-a dat pentru ca să fie acest pământ în veci românesc, atunci românii vor deveni străini în patria lor și vor rămânea fără patrie³⁴.

Vedem deci cum robia banului pentru micul proprietar și cheltuielile somptuare pentru marele proprietar amenință ființa profundă a statului modern român prin schimbarea raportului dintre etnie și proprietatea solului. Altfel spus, alături de concurența demografică pe care străinii o fac românilor și la care o să vedem că și autorul nostru este sensibil, există și o concurență asupra stăpânirii solului unde pericolul deromânizării este la fel de mare! România modernă este pândită de pericolul străinismului în multiple forme, cred contemporanii. Și trebuie să se apere, printr-o legislație care de pildă să nu permită evreilor proprietatea asupra pământului; sau prin scoaterea țăranului din robia banilor. Dacă accesul evreilor la proprietatea solului este blocat cu succes prin neacordarea cetățeniei și deci prin înglobarea lor într-o categorie mixtă, undeva la granița dintre cetățeni și străini, scoaterea țăranului din robia banilor se realizează mult mai dificil. Sau, mai precis, nu se realizează. De ce? Pentru că afectează interesele proprietarilor și arendașilor și doar generoșii și naivii precum Ion Ionescu de la Brad își pot închipui, în anii marii guvernări liberale, că bunăstarea țăranilor este esențială în agenda oricărei guvernări responsabile. Și cu toate acestea, între 1876 și 1883, cât durează activitatea lui parlamentară, Ion Ionescu de la Brad se străduiește să impună un set de legi care să mai atenueze măcar setea țăranilor de pământ, dar și de bani. Cu alte cuvinte, încearcă să rupă cercul vicios al robiei banilor prin vânzarea moșiilor statului, prin împrumutarea în sură și, nu în ultimul rând, prin ceea ce el numește „banca sătenească”, adică înlesnirea accesului micului proprietar la credit ieftin. Dintre cele trei componente ale reformei sale, doar împrumutarea în sură se realizează cu rezultate semnificative. Din celelalte două inițiative legislative, prima, care nu interesează doar țărănimea, ci și pe marii proprietari – vânzarea moșiilor statului – ajunge la legiferare, dar atât de modificată în defavoarea potențialilor cumpărători țărani, încât este dezavuată de chiar autorul nostru. Cea de-a doua însă, banca sătenească, pentru că reprezintă doar interesele micilor proprietari, va rămâne pentru totdeauna un simplu proiect de lege uitat și pierdut prin sertarele comisiilor parlamentare. Saga acestui proces legislativ întins pe câțiva ani ne este cunoscută din dările de seamă pe care deputatul Ion Ionescu de la Brad, reprezentant al colegiului al IV-lea de Roman, le publică anual pentru alegătorii săi țărani. Din 1876 și până în 1881, speranțele deputatului agronom sunt mari: în 1877 este adus în fața Camerei un proiect de lege pentru vânzarea moșiilor statului, unde autorul nostru reușește să introducă între categoriile de cumpărători și pe micii proprietari, precum și o clauză avantajoasă acestora, dar nu

³⁴ *Ibidem*, p. 196-198.

numai lor: eşalonarea plăţii pe un interval de 20 de ani. Există însă o clauză – plata în avans a unei treimi din valoarea pământului – care blochează accesul țăranilor săraci la această categorie de terenuri³⁵. Legea însă nu se va aplica nici în urma intervenţiilor sale din 1878³⁶. Abia în 1881,

[...] guvernul au adus în cameră legea pentru înstrăinarea unor părţi din bunurile statului şi răscumpărarea embaticurilor, lege care pune la îndemâna țăranilor, pământul de care au nevoie pentru a se hrăni. Raportorul acestei legi am fost eu. [...] Acum în această dare de seamă vă spun că am susţinut din toate puterile mele ca țăranii să nu plătească a cincea parte înainte, fiindcă n-au de unde plăti. Domnul Ioan Brătianu, preşedintele de consiliu de atunci, a zis, după cum puteţi vedea şi voi în desbaterile publice în Monitor, că „noi nu suntem chemaţi să facem acum o lege care să împroprietărească pe toţi acei cari n-au proprietate!” Şi a mai adăugat: „Eu am zis-o şi altă dată, în momente foarte grele, că nu e destul să facem pe țărani proprietari”. „Şi ceea ce voim noi mai întâi este să facem pe români să fie bărbaţi, să fie economi... Nu trebuie să facem proprietar pe omul care n-au dat dovadă de bărbăţie ori de economie, căci astfel îi facem să fie şi mai leneşi”. Aţi înţeles, oameni buni! Domnul Brătianu, guvernul, adevărat, n-are de gând să vă vândă pământ, de aceea au pus în lege un preţ foarte mare, de trei ori mai mare decât se vinde astăzi pământul ca să vă facă imposibilă cumpărarea. Au mai pus în lege ca să plătiţi înainte şi a cincea parte. „Eu vă spun drept, urmează mai departe domnu Brătianu, că am văzut cu părere de rău petiţiuni cari vin în Cameră şi prin care țăranii cer să cumpere pământ.” Să nu mai cereţi, oameni buni, să cumpăraţi pământ, că se supără domnu Brătianu, guvernul: eară cei ce vă zic cu domnul Isus Christos: „cereţi şi vi se va da, bateţi şi vi se va deschide”, aceia, zice domnul Brătianu, strică şi corump țăranimea³⁷.

Şi continuă, cu creionul în mână, cum ar zice Ion Ghica, să dovedească reaua credinţă a legislatorului, care înlătură pe țărani de la licitaţia publică şi născocesc o procedură specială pentru ei, cu scopul evident de a-i dezavantaja; dacă pentru licitaţiile publice preţul de pornire este cel al arendei pământului, pentru țărani se ia în calcul preţul cu care arendaşul dă pământ țăranilor, adică de trei ori mai mare. Ajungându-se în final pentru țărani la un preţ mult mai mare decât preţul de piaţă al terenurilor! În concluzie, cu asemenea condiţii, țăranii nu or să cumpere pământ. „Şi acesta este rezultatul definitiv al legii pentru vânzarea de pământ la țărani.”³⁸ Deja la sfârşitul sesiunii parlamentare din 1881, Ion Ionescu de la Brad îşi pierde iluziile şi, după cum se vede, devine un feroce adversar al guvernului Brătianu. E drept că faptele pe care le incriminează sunt pe măsura indignării sale. Deja în 1881 nu poate să mai afirme, ca un

³⁵ Idem, *Dărilor de seamă către alegătorii Colegiului al IV de Roman din partea deputatului lor*, Iaşi, Noua Tipografie a defunctului D. Gheorghiu, 1885, p. 18-19. Mulţumesc pe această cale colegului Simion Călţia, care a făcut să ajungă în mâinile mele o copie a acestui volum, de negăsit la Cluj.

³⁶ *Ibidem*, p. 57-59.

³⁷ *Ibidem*, p. 136-137.

³⁸ *Ibidem*, p. 139.

an mai înainte, că „cei mai mulți deputați, și pot zice că mai toți deputații, sunt foarte bine dispuși în favorul vostru”, astfel încât eșecurile sale legislative par neverosimile: „Este ceva la mijloc, și ce este nu e lucru curat”³⁹. Acest „lucru necurat” este de fapt simpla distanță, adică prăpastie, de care devin pe zi ce trece tot mai conștient, dintre discursul ideologic al elitei despre „talpa țării” și interesele ei proprii. Problema majoră în acest caz este că interesele elitei agrare a epocii se lovesc frontal de cele ale țăranimii. Cu cât țăranul, prin pământul care îl are în posesie, este mai independent de vecinul său mare proprietar și cu cât prețul muncii țăranului este mai ridicat, cu atât profitul marelui proprietar este erodat. În această relație nu câștigă ambele părți: cu cât câștigul unei părți este mai mare, cu atât scade profitul celeilalte. La 1881 deja masca a căzut, iar Ionescu de la Brad începe să realizeze că noua elită liberală nu dă doi bani pe inițiativele sale legislative în favoarea țăranilor. Insuccesul proiectului său pentru crearea băncii sătești îl edificase asupra intențiilor și bunăvoinței liberalilor guvernamentali. Încă de la începutul activității sale parlamentare, agronomul nostru propune înființarea de către stat a unei bănci care să acorde credite sătenilor cu o dobândă decentă. Legea este pe rând respinsă sau mutilată în trei rânduri și, într-un final, abandonată. În 1882, către sfârșitul carierei sale politice, în discursul rostit cu ocazia dezbaterilor la buget, Ion Ionescu de la Brad face sinteza luptei sale pentru drepturile economice ale țăranilor, dar și un rechizitoriu al elitei politice liberale în problema țăărănească:

Am venit și noi și am făcut o lege ca să se vândă pământ și la țăranii ce vor să cumpere. Cererile au năvălit la tribuna Camerei, s-au trimis guvernului ca să le satisfacă. Dar guvernul ce a făcut? Câți sunt țăranii care cer să cumpere? Cât pământ cer să cumpere? Ce preț face pământul? Nu se știe! Și aci întuneric și prăpastie. Cuza-Vodă a dat pământ țăranilor, plătind el singur a treia parte pentru dâșii, și voi ați zis că vindeți pământ țăranilor și să luați a cincea parte înainte. Ce deosebire mare la îngrijirea pentru popor a Domnului detronat și d-vostre! Dar țăranii zic că nu au de unde să vă dea, și în adevăr că nu au. Și noi am făcut propunerea să nu plătească nimica țăranii înainte; și cu toate acestea nimic nu s-a făcut pentru propunerea noastră! Nu vă doare inima de poporul pe care-l luați și-l duceți la război ca să moară pentru patrie și apoi celor ce au scăpat de moarte în bătălie să nu le dați nici măcar pământ cu plată ca să se hrănească! De n-ar fi pământ la domenii, încă ar trebui să căutați să cumpărați și să nu lăsați pe oameni fără pământul necesar subsistenței lor. În fine, țăranii scoși din robia pământului au căzut în robia banilor. Ce ați făcut ca să-i scoateți din robia banilor? Nimic! Raportul d-lui Fleva asupra propunerii mele de a se înființa banca sătenească, stă de mai mulți ani la ordinea zilei. În loc să veniți în ajutorul poporului, cu fondurile de faceri de bine, după exemplul ce v-a dat acel Domn ce le-a secularizat, în loc să împliniți datoria pusă de legea rurală de a da pământ însurăteilor și de a vinde la ceilalți țărani cari cer să cumpere, le-ați pus să se vândă pentru a le întrebuința prin Societatea de construcțiuni la construcțiuni, și prin aceasta ați deturnat fondurile

³⁹ *Ibidem*, p. 91-92.

de binefacere de la destinațiunea lor de faceri de bine. Din toate acestea văd și închei că nu vă doare inima de țărani⁴⁰.

Următoarea sesiune parlamentară, cea din 1883, a fost la fel de sterilă ca și celelalte în legi care să îmbunătățească soarta țăranului. Ion Ionescu de la Brad era tot mai dezamăgit de întreaga clasă politică. Era clar că nu își mai găsea locul pe acele bănci parlamentare care au fost martorele încercărilor și mai ales ale eșecurilor sale. Iar liberalii guvernamentali îl vor „ajuta” să nu le mai ocupe pentru a nu le mai striga din nou, în gura mare, indignat și exasperat, cum făcuse în ultima sesiune parlamentară, că nu a ajuns acolo pentru a da „pensiuni la boeri și la cucoane!”⁴¹.

Robia neînvățăturii

În mai multe rânduri, de-a lungul timpului, între servituțile condiției țărănești Ion Ionescu de la Brad numără și robia neînvățăturii. Ceea ce presupune în mod automat un țăran necultivat și un agronom luminat. Țăranul leneș, ignorant și încăpățânat – sunt stereotipuri pe care elita intelectuală a secolului al XIX-lea le-a cultivat fără încetare. Întrebarea care se pune este dacă marele iubitor de țărani Ion Ionescu de la Brad aderă la ele. Răspunsul trebuie căutat în scrierile sale. Personajul nostru are față de țărani, prin profesia sa însăși, o situație ambiguă: este agricultor ca și ei. Dar Ion Ionescu de la Brad este un agricultor aparte – format în Franța lui Mathieu de Dombasle –, el reprezintă prin știința sa agronomică tot ce era mai modern și eficient în epoca sa. Cum se împacă noua știință agronomică a lui Ion Ionescu de la Brad cu tradiționala agricultură a țăranilor moldoveni? Premisele nu par bune. De pe culmile științei agronomice moderne, Ion Ionescu de la Brad nu poate să pornească decât de la constatări de bun simț: de pildă, producția de grâu în România este mult inferioară celei din vestul Europei: „Noi nu căpătăm din una kilă de sămânță decât numai 4 sau 5 sau 6 kile, pe când în Franția se capătă 10, 15, 20 și chiar 30 de ori sămânța. Cât suntem de departe de cultura luminată și rațională!”⁴² De-a lungul carierei sale, astfel de remarci sunt constante. Mai cităm una, care la el devine un adevărat laitmotiv:

Cultivatorii noștri în genere țin obiceiul vechi ce ni-l descrie Voievodul Cantemir în geografia Moldovei: ei seamănă puțin, dar nu culeg mult; căci din nenorocire împrejurările agricole ale țării și puterile naturale ale pământului nu mai sunt astăzi cum erau cu 150 de ani mai înainte, de aceea astăzi cultivatorii seamănă mult și culeg puțin și câteodată nici n-au ce culege. Această faptă ar trebui să-i pue pe gânduri și să-i îndemne a părăsi obiceiul vechi și a pune în locul lui altceva, care să fie mai potrivit cu împrejurările de astăzi. Plugăria astăzi nu poate fi profitabile

⁴⁰ Idem, *Opere*, vol. II, p. 312.

⁴¹ *Ibidem*, p. 165.

⁴² Idem, *Agricultura română de la Brad*, p. 66.

decât făcându-se într-un pământ fertil, îngrășat bine și de multe ori lucrat. S-a trecut timpul de a semăna într-un an ici și într-altul dincolo, de a lăsa pământul să se odihnească și să se înoască de la sine. Astăzi pământul s-a scumpit și nu se poate lăsa să stea ani întregi ca să se înoască, lumea s-a înmulțit și nu poate trăi fără pâine; iar pâinea se capătă greu de tot și cu multe cheltuieli. Timpul a sosit ca să se facă și locuitorii satelor noastre ca oamenii din alte țări, să cultive puțin și bine decât mult și rău, să cultive pământul numai acela ce se poate îngrășa bine, și astfel ar putea să mănânce o pâine mai dulce, mai efină decât cea ce o mănâncă astăzi⁴³.

Altfel spus, în general agricultura din România este primitivă și deci neproductivă. Ca pentru toți pașoptiștii noștri, și Ion Ionescu găsește modelul de urmat în Occident. Atunci când revine de la studii din Franța, cu „multe fumuri” în cap, fără îndoială că nu apreciază în mod deosebit agricultura locală. Dar domnul Mihail Sturdza, în marea lui înțelepciune, după ce îl urcă pe Olimpul agronomiei epocii plătindu-i studiile, găsește de cuviință la întoarcerea în țară să îl arunce în mlaștina agriculturii locale, eveniment pe care îl rememorează la bătrânețe cu un zâmbet de satisfacție:

După patru ani de ședere în Franția la învățătură, întorcându-mă înapoi, Mihail Sturdza Vodă, care cheltuisese cu mine, m-au trimis la țară unde avea vite și m-au făcut văcarii! Văcar, ce-i dreptul, mai mare peste ceilalți văcari, dar tot văcar. Mâncam brânză și mămăligă, ascultam de toate poruncele arendașilor ce veneau de mă privegheau. Am stat un an de zile văcar⁴⁴.

Aici, între văcarii lui Vodă, Ion Ionescu de la Brad începe să aprecieze cunoștințele agronomice ale țăranilor și îl vom regăsi peste ani aducând adevărate ode închinat înțelepciunii agricultorilor locali.

Iată-l deci pe Ion Ionescu de la Brad, pe de o parte, criticând înapoierea agriculturii locale, dar pe de alta lăudând practici agricole la fel de locale. De fapt, aceasta este atitudinea sa generală față de cunoștințele țăranilor agricultori. Pentru început, contrar a ceea ce se credea în epocă, el acordă credit științei agricole țărănești:

Sunt mulți cari, în nesciința lor, au zis că cultivatorii români sunt niște proști, că n-au nici o știință, și apoi au venit de au înșirat moși pe groși pentru ca să-i scoată din prostie, să-i cioplească, să-i facă să fie cu știință. De n-ar avea știință cultivatorii noștri, cum ar putea să facă ca pământul să producă, ca vitele să se înmulțească și ca veniturile să covârșescă cheltuielile și să lase un câștig? Deoarece toate acestea se fac în țara noastră, ele se fac cu știință; căci nimic nu se poate face fără de știință. Este adevărat, cu toate acestea, că în producerea agricolă a țării, mulți s-au deosebit, au făcut stări colosale, mai mult cu altceva decât cu știința propriu-zisă a agriculturii; însă, dacă exploatarea omului este cauza averii lor, nu este mai puțin adevărat că omul acela exploatat a avut și are în realitate știința de

⁴³ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 76-77.

⁴⁴ Idem, *Vieața mea de mine însumi*, p. 6.

lucrările pământului și de îngrijirile vitelor, și această știință s-a exploatat dimpreună cu omul ce o posedă⁴⁵.

Dar acest credit nu este total, ci unul condiționat de renunțarea la unele practici „vechi și ruinătoare”, iar cel care trebuie să-i ghideze pe țărani pe calea unei agriculturi moderne și productive este chiar el:

Cultivatorii noștri nu citesc, nu știu să citească, și chiar de ar ști, cu greu i-am putea convinge să abandoneze știința și arta lor, pentru altă știință, pe care nu o cunosc și care, în opinia lor, nici nu este atât de bună ca a lor. A scoate pe cultivatorii noștri din această credință deșartă, și a-i face să abandoneze unele din obiceiurile cele vechi și ruinătoare și a pune în locul lor altele noi și folositoare, pentru asta am venit ca să vă fiu învățător⁴⁶.

Întreaga sa viață, Ion Ionescu de la Brad a încercat să îmbunătățească condițiile de viață ale țăranului. Și-a dorit mereu un țăran independent din punct de vedere economic, prosper și luminat. Calea pe care a urmat-o pentru atingerea acestui scop a fost aceea pe care un agronom putea să o urmeze: îmbunătățirea culturii țăranului. Și a pornit, din nou, de la constatarea generală: „Ce s-a făcut pentru îmbunătățirea culturii țăranului de la împrumutarea lui și până astăzi? Nimic. Dar, este de făcut ceva? Este și încă mult”⁴⁷. În viziunea sa, prosperitatea țărănească trebuia să vină de la cultivarea intensivă a terenului pe care îl are în proprietate. El este convins că țăranul mijlocăș împrumutat la 1864 poate să obțină prin aplicarea unor metode agrotehnice moderne dublul producției pe care o realiza în mod obișnuit. Dar înainte de a încerca să convingă pe țăran că pământul poate produce mult mai mult decât o face de obicei, a dovedit acest lucru pe propria piele, adică în cazul său. Experiențele sale practice în administrarea moșiilor încep la 1853, când, în urma recomandărilor lui Ion Ghica, ajunge să administreze moșiile din Tesalia ale lui Reșid pașa. În câțiva ani, reușește să aducă venitul acestor moșii de la 200.000 de lei pe an la un milion și, drept recompensă pentru serviciile aduse, Reșid îi promite o moșie despre care aflăm dintr-o scrisoare din 1855 către binefăcătorul său:

Nici tata, nici fratele, nici altul pe lume nu au făcut pentru mine aceeași ai făcut d-ta; să-mi ajute D-zeu să-ți pot răsplăti. Moșia ce am cerut mi-au dat-o astăzi, are 20.000 lei venit pe an; este la poalele Kesavaului și pe malul mării, la gura golfului de Salonic; are o pădure de măslini sălbateci pe care înmulțindu-i pot crea peste câțiva ani un venit de 200.000 lei pe an. Și când ne vom întoarce în țară o pot vinde cu un milion cu care am de gând [...] să-mi cumpăr moșie în România și să împrumutaresc țăranii. Am zis în cel întâi articol din „Propășirea” că prin muncă omul se învațuște și iată că am realizat vorba mea⁴⁸.

⁴⁵ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 5-6.

⁴⁶ Idem, *Opere*, vol. I, p. 3.

⁴⁷ Idem, *Agricultura română de la Brad*, p. 90.

⁴⁸ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 150.

Până la urmă, ceea ce părea sigur în scrisoarea de mai sus – moșia de la poalele Kesavaului – devine un vis frumos, și ceea ce era un vis frumos – cumpărarea unei moșii în România – va deveni în cele din urmă realitate. La 1869, Ion Ionescu va cumpăra moșia Brad – 104 hectare – la un preț fabulos. Moșia fusese scoasă la licitație cu 16.619 lei, iar el o cumpără în cele din urmă la un preț aproape triplu: 41.050 de lei. Motivul încrâncenării în a licita nu era unul economic, ci unul sentimental – Bradul fusese într-un fel moșia părintească, a cărei pierdere provocase moartea tatălui său în 1837⁴⁹: „[...] eu cumpăram mai mult schitul cu suvenirile părinților și a copilăriei mele decât pământul moșiei”⁵⁰. Dar chiar și așa, condițiile achiziției moșiei erau împovărătoare – o treime din sumă de achitat în momentul cumpărării (13.683 lei) și restul în rate anuale (3.284 lei) pe 12 ani⁵¹ – iar agronomul nostru trebuie să dea dovadă de întreaga sa măiestrie agricolă pentru a putea plăti ratele. Practic, după cumpărare, moșia, care înainte de 1869 producea un venit de 1.200 de lei, trebuia administrată astfel încât să producă triplu. Și a produs chiar mai mult, astfel încât, în 1882, moșia era cumpărată cu bani proveniți din venitul ei, iar la 1885, venitul total al moșiei era 4.000 de lei⁵². După ce și-a dovedit sieși, sau mai precis în timp ce și-a dovedit sieși, că un pământ bine administrat produce un venit considerabil, Ion Ionescu de la Brad încearcă să îi convingă și pe alții că un țăran cu doi boi și posesor al unui lot de pământ obținut la reforma agrară poate fi de două ori mai bogat decât este. Și, în acest scop, înființează la Brad o fermă model și o școală de agricultură. Cele două instituții fac parte din același plan de luminare a țăranimii și deci de scoatere a ei din robia ignoranței: ferma model prin oferirea unui exemplu direct și concret, pe care oricine îl poate vedea, al unei culturi mici și productive, iar școala de agricultură trebuia să formeze o elită de agricultori țărani care să ducă mai departe învățăturile maestrului:

[...] s-au început la Brad mai întâi îmbunătățirea culturai mici. S-au luat patru fâlcii de pământ, adică atâta pământ cât legea rurală a dat unui om cu 2 boi și o vacă, și s-au făcut un specimen de cultură mică, progresivă și înavușitoare. Cultivatorul acestei culturi mici este însuși directorul cu elevii școlii; iar scopul acestei culturi mici este de a se arăta, și prin fapte, constatate în autenticitatea lor de o comptabilitate în parte dublă aplicată la agricultură, și a se dovedi că din această mică întindere de pământ se pot dobândi produse cu cari să se hrănească un număr îndoit de oameni și vite⁵³.

Ferma model a fost un succes, adică a ajuns să producă în genere dublul recoltelor obținute de un țăran mijlocăș. Cu școala de agricultură însă este o altă poveste. În 29 august 1870, se deschide cu mare fast

⁴⁹ Ion Ionescu (de la Brad), *Agricultura română de la Brad*, p. IV.

⁵⁰ Idem, *Vieța mea de mine însumi*, p. 13.

⁵¹ Idem, *Agricultura română de la Brad*, p. 35.

⁵² *Ibidem*, p. 49-51.

⁵³ *Ibidem*, p. 100.

[...] în prezența revizorului școlar din această regiune, a mai multor profesori din Roman, catihetul Seminarului din Roman, care a și citit sfințirea apei, a mai multor învățători comunali din satele vecine, a primarilor din Domnești și Călinești și a subprefectului plasei Fundu în care se află Bradu, fratele meu însuși a asistat la deschiderea școlaei. Totul a fost gata pentru deschidere, grădina Botanică s-a înființat chiar lângă școală, ferma nouă a cultivatorului sătean este în lucrare, arăturile făcute, rapița semănată și răsărită. De mâne încep lucrările de horticultură, pepinierele de pomi roditori, de arbori forestieri, de garduri vii și de duzi; asemenea se încep lucrările de silvicultură și de agricultură și de cultura viei⁵⁴.

După cum observăm și după cum se poate vedea și din „călăuzul vizitatorului” publicat mai târziu, ambiția învățământului la școala particulară de agricultură de la Brad este mare: școala trebuie să ofere elevilor săi învățământ teoretic dar mai ales practic, despre toate tipurile de lucrări agricole de efectuat într-o exploatare mică, dar și în una mare. Nu sunt neglijate nici silvicultura, horticultura, pomicultura și apicultura. Elevii sunt hrăniți și locuiesc la țărani pentru a „nu contractă nici obiceiuri altele decât acele ale masei cultivatorilor săteni, nu se depărtează de la viața rustică în care au fost crescuți în căminul părintesc și apoi învață și o mulțime de lucruri care le sânt indispensabile carierii lor”⁵⁵. Deschiderea școlii se face sub bune auspicii: Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice hotărăște să finanțeze prin burse studiile a patru elevi la școala de la Brad⁵⁶, iar doctorul Carol Davila pare decis să trimită la Brad zece orfani⁵⁷. Orfanii lui Carol Davila au rămas doar o promisiune generoasă și neonorată, dar ministerul se ține deocamdată de cuvânt și, în octombrie 1870, cei patru bursieri ajung la Brad; nu par să fie însă genul de elevi pe care Ion Ionescu și-i dorea pentru că, în 2 noiembrie, din cei patru bursieri, doar unul rezistase regimului didactic instituit în școală: „Elevul Ioan Trofim s-a dus de la școală. Elevul C. Platon s-a lăsat de agricultură. Elevul Theodor Sârbu s-a pus în trista pozițiune de a i se aplica art. 18 din Regulament, alungându-se de la școală. Era și lipsit de vocațiune agricolă”⁵⁸. Se cere deci înlocuirea lor. Unul dintre noii bursieri este Gheorghe Harabagiu „de loc din satul Letea, comuna Miclăușeni, județul Roman, fiu de cultivator împroprietărit cu palmășia”⁵⁹, deci fiul unui țăran sărac, despre care am putea crede că, fiind motivat, ar fi trebuit să fie un elev model. Nu a fost așa – în iunie 1871 sentința este rostită:

G. Arabagiu: Conduita 4, Practica 4, Agricultură 1, Horticultura 4. Acesta din urmă merge rău de tot, nu răscumpără nici mâncarea ce i se dă; n-am nici o

⁵⁴ P. Paliu, *Documente inedite privitoare la Școala de Agricultură de la Brad*, în *In memoriam Ion Ionescu de la Brad (1818-1891). Volum omagial cu prilejul aniversării a 150 de ani de la nașterea marelui agronom, economist și patriot român*, București, Editura Academiei RSR, 1971, p. 255-256.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 260.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 253.

⁵⁷ Ion Ionescu (de la Brad), *Agricultura română de la Brad*, p. 178.

⁵⁸ P. Paliu, *op. cit.*, p. 259.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 262.

speranță de îndreptare și de aceea trebuie să avizez la remplasarea lui cu un altul mai demn de sacrificiile ce face ministerul⁶⁰.

La sfârșitul anului I, în august 1871, la școala de agricultură de la Brad sunt înscriși 10 elevi, din care 9 sunt bursieri. Examenele de final de an se țin cu același mare fast ca și inaugurarea și acum apar semnele primei defecțiuni cu reprezentatul noului minister conservator:

Examenele anuale s-au ținut în zilele de 25, 26, 27 și 28 ale curenteii, în prezența profesorilor Copăcineanu și părintele Floru de la Seminaria de Roman, a proprietarilor de la Peletuci, a preoților din Brad și Călinești, a primarului din comună, a posesorului din Drăgești și a revizorului Ministerului Cultelor în județul Roman [...]. Revizorul Ministerului, D. Dumitrescu, s-a purtat aici către mine ca către un învățător sătesc: am primit și aceasta și am răbdat până unde am putut, dându-i toate lămuririle pe considerațiunea vorbeii arabe că cine vine din partea leului, leu este: a verificat, cred călăuza ce am publicat și sper că poate se va fi încredințat că rară școală agricolă se va găsi în străinătate chiar înzestrată cu lucrurile ce am înființat în interesul învățământului [...]. După distribuirea premiilor, am dat o masă la 26 de persoane: profesori la seminaria din Roman, preoți, primari, proprietari și arendași ce au venit la solemnitatea distribuirii premiilor precum și o masă la elevi, cărora le-am dat și vacanță pe o lună de zile⁶¹.

Purtarea revizorului Dumitrescu este de rău augur pentru relația cu ministerul, care deja de la 1 iulie 1871 suprimase bursele acordate elevilor de la școala de agricultură din Brad, fără a înștiința însă și pe directorul școlii, așa că, la începutul noului an școlar, Ion Ionescu se vede silit să-și regleze conturile cu ministerul printr-o scrisoare demnă de un pașoptist mare iubitor de țărani:

Domnule Ministru, am primit adresa Domniei voastre sub nr. 7635 de la 28 august prin care îmi anunțați că s-au suprimat bursele de la școala aceasta. Vă mulțumesc, Domnule Ministru, și pentru ajutorul ce s-a dat până acum elevilor ce au terminat anul I al învățământului și care, sper, nu vor rămâne în mijlocul drumului; se vor găsi poate filantropi care vor ajuta să termine învățătura. Dar cum rămâne cu cheltuiala cu întreținerea lor, de plata gazdelor, care sunt săteni anevioiași, de la 1 iulie, de când ați decis suprimarea, până la 5 septembrie când am primit ordinul de suprimare dat în 28 august? Cine să le plătească? De ce nu ați făcut cunoscută această suprimare chiar de la 1 iulie? [...] Voiți, Domnule Ministru, să rămâie sătenii, care v-au hrănit bursierii, săteni nevoiași, păgubași de mămăliga ce le-au dat⁶²?

Știm doar că rezoluția ministrului dă dreptate directorului școlii și este probabil că banii ceruți pentru mămăliga, ce gazdele săteni au oferit-o bursierilor statului român, au fost în cele din urmă plătiți. Ce s-a întâmplat cu elevii

⁶⁰ *Ibidem*, p. 267.

⁶¹ *Ibidem*, p. 273-275.

⁶² *Ibidem*, p. 275-76.

promovați în anul II de studii nu știm, dar știm că în condițiile în care statul își retrage sprijinul, inițiativa generoasă a lui Ion Ionescu era sortită eșecului. Va închide școala după doar doi ani de funcționare⁶³. Înființată sub bunele auspicii ale guvernului Manolache Costache Epureanu, cu un ministru junimist la Culte, școala de agricultură de la Brad are ghinion, căci anul următor începe marea guvernare conservatoare a lui Lascăr Catargiu, care nu a fost o perioadă tocmai fastă pentru pașoptiști și inițiativele lor liberale⁶⁴. Și, în felul acesta, cea mai importantă inițiativă a lui Ion Ionescu de la Brad, de a scoate țărănimea din robia neștiinței, a eșuat. Cel puțin, el a încercat.

O simbioză perfectă: proprietarul și țăranii

După cumpărarea moșiei Brad, Ion Ionescu încearcă și reușește să pună în practică unul dintre dezideratele majore ale gândirii conservatoare din epoca reformelor sociale – armonizarea intereselor marelui proprietar cu cele ale țăranului împroprietărit, care duce în cele din urmă la o simbioză socială perfectă. Ne aducem aminte de situația financiară dificilă în care se găsea după cumpărarea moșiei Brad, de necesitatea de a tripla cel puțin venitul moșiei, ceea ce părea cvasi-imposibil. Ei bine, cu toate acestea, exploatarea moșiei a fost un succes. Care este secretul acestui succes? Cum reușește Ion Ionescu să câștige când toți ceilalți erau siguri că o să piardă? E destul de simplu – făcând în relația cu țăranii de pe moșie ceea ce toți ceilalți refuzau să facă. El știe că principalul mijloc productiv al pământului este munca omului. O spune clar manualul său de agricultură: „Omul, agentul principal al producției, lucrează cu atât mai mult și mai bine cu cât este mai bine format, mai bine hrănit, mai bine locuit, cu cât este mai învățat, mai moral, mai bine exercită lucrul ce face. Totul depinde de om, de iscusința și voința lui”⁶⁵; și, în aceste condiții, „tratarea cu dreptate și cu bunăvoință a muncitorilor este prima condițiune de împlinit din partea celor ce caută succese în agricultură”⁶⁶. Secretul deci pare să fie dreptatea, bunăvoința și, în cele din urmă, dragostea față de cei care îți oferă munca lor. Fie ei oameni sau animale. Pentru că prototipul muncitorului perfect pare să fie pentru agronomul nostru, Bălan, calul lui; din cele 18 pagini ale autobiografiei sale, aproape două îi sunt consacrate. Relațiile de afectivitate și întrajutorare dintre Bălan și stăpânul său sunt prototipul relațiilor lui Ion Ionescu cu țăranii:

Eu am căutat și tratat pe oameni ca și pe Bălan... Atâta ascultare, atâta afecțiune, din partea unui dobitoc cătră stăpânul său, au făcut să-mi fie foarte dureroasă pierderea lui. Și un dobitoc știe să cunoască pe făcătorul său de bine, și să-l asculte, ne cum un om, un țăran, un muncitor. Ceea ce am făcut cu Bălan am făcut mai

⁶³ Ion Ionescu (de la Brad), *Agricultura română de la Brad*, p. 112.

⁶⁴ Ion Mamina, *Monarhia constituțională în România. Enciclopedie politică. 1866-1938*, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 302-303.

⁶⁵ Ion Ionescu de la Brad, *Opere*, vol. I, p. 194.

⁶⁶ Idem, *Creditul*, București, Tipariul Tribunei Române, 1880, p. 80-81.

presus și cu toți muncitorii mei. Cum m-am purtat cu calul asemenea și mai cu inimă mă port și cu muncitorii mei. Cu de-mâncarea și cu grija am isbutit să fiu ascultat de Bălan, să vie când îl strigam, să stea unde-l lăsam, asemenea cu dreptatea și cu bunavoință, cu dragostea și cătarea de țărani, am isbutit să am mai mulți muncitori decât îmi trebuie, și via la lucru unde-i chem, să muncească bine și cu tragere de inimă pentru mine⁶⁷.

Astăzi, și poate și în epocă, ar putea părea puțin ciudată această apropiere dintre calul credincios al stăpânului și țărani de pe moșie, chiar dacă Ion Ionescu de la Brad este cât se poate de explicit: în joc sunt solidaritatea, afectivitatea și relațiile de întrajutorare dintre actorii puși în relație. Pentru că, în ceea ce Jean-Pierre Digard numește „sistemul domesticator occidental”⁶⁸, relațiile dintre crescător și animalele din primul cerc de sociabilitate, cele crescute în număr mic în gospodărie, sunt încărcate de afectivitate. Iar calul este arhetipul acestor relații. Prin urmare, de fapt atunci când Ion Ionescu de la Brad spune că și-a tratat lucrătorii țărani precum calul iubit, el nu comite nicio impietate, dimpotrivă.

În una dintre lucrările sale, Ion Ionescu de la Brad explică modul în care își exploatează moșia și care dă măsură despre acea simbioză perfectă dintre marele proprietar și țărani de pe moșie:

În cultura mare trebuie să am mai întâi boi de jug cu cari să lucrez pământul, și apoi vite cu care sa-l îngraș; și eu nu am nici vite, nici boi; și cu toate aceste lucrez pământul. Cum? Cu țărani. Precum cu țărani prășesc păpușoi, secer grâul, cosesc fânul, asemine tot cu dâșii ar și pământul. Dar ca să poată țărani ara pământul, trebuie să aibă boi, și la Brad, când am venit nu erau decât șase părechi de boi. Cu șase părechi de boi nu se ară 50 de fălci de țarină. Ce era de făcut? Am luat cuvenitele măsuri pentru ca să fac ca țărani să aibă boi și am ajuns de astăzi țărani de la Brad au 22 de perechi de boi!!! Le-am dat imaș ca să-i văreze și pentru aceasta îmi fac arătura de toamnă, le dau paie și strujeni și câteva stoguri de fân pentru ca să-mi facă arătura de primăvară. Îmbinând interesul meu cu al muncitorilor țărani, am ajuns de nu am nevoie să am eu boi de jug. Asemene rezultat nu se vede nicăiurea în țară. [...] Boii țăranilor mănâncă imașul și îndată ce se cosește iarba, mănâncă și fânașul. Ceva mai mult, îndată ce secer grâul, vitele lor pasc miriște, îndată ce se culege popușoiul, vitele lor pasc ciocălăiște și așa am ajuns a vedea că nu este om la Brad care să nu aibă cel puțin un cap de vită. Pentru păscutul miriștei și al ciocălăiștei țărani nu plătesc nimica, vitele cu băligile ce lasă pe miriște și ciocălăiște răscumpără mâncarea ce capătă. Așa pentru lucrarea de arătură din cultura mare de la Brad nu este nevoie să am eu boi de jug; – și neavând boi, nu am nici pluguri, nici care, nici mașini și instrumente ca în cultura mică. Un singur instrument agricol am fost silit să fac și să-l dau cu împrumutare țăranilor, și aceasta este grapa. Am făcut zece grăpi Valcourt, cu care țărani amănunțesc pământul și îngroapă sămânța și de popușoi ce se seamănă; și la

⁶⁷ *Ibidem*, p. 16.

⁶⁸ Jean-Pierre Digard, *L'Homme et les animaux domestique. Anthropologie d'une passion*, Paris, Fayard, 1990, p. 176-179.

grăpi am ajuns de mai toți țărani și-au făcut grăpile lor și așa ale mele au ajuns de stau astăzi mai toate sub șură. Nu am nici măcar mașină de trierat grăul; căci vecinii au îndestule și pot să-mi triere și grăul meu. Și cu toate acestea, până acum tot țărani îmi trieră grăul, plătindu-le și lor câte 4 lei pentru chila de grâu trierat. Și așa cu țărani lucrez pământul din cultura mare, cu dâșii ar, cu dâșii prășesc, cu dâșii secer, cu dâșii trier și pentru aceasta și ei și eu suntem mulțămii⁶⁹.

Relația lui Ion Ionescu cu țărani de pe moșia Brad este exemplară. Dar trebuie să fim conștienți că majoritatea proprietarilor din România știu că pentru a-și exploata moșiile au nevoie de colaborarea țăranilor. Problema este cum obțin această colaborare: dacă o obțin de pe poziții de forță, atitudine care pare să fie dominantă, atunci stârnesc împotrivirea țăranilor și relația funcționează cu dificultate. Era și dificil ca proprietarul de după 1864 să nu se posteze într-o poziție de forță în fața țaranului, devenit mic proprietar; secole întregi de aservire, mai mult sau mai puțin dură, îl îndeamnă să păstreze vechea cale în fața veșnicului inferior din punct de vedere economic și social – țaranul. Și poate Alecu Russo are dreptate când presupunea că distanța socială dintre boier și țaran se adâncește pe măsura europenizării elitei autohtone, pentru că țaranul rămâne, mai mult sau mai puțin, ceea ce a fost dintotdeauna, pe când boierul se transformă din patriarhalul stăpân de moșie al secolului fanariot în boierul cult, dar de multe ori absent al secolului al XIX-lea. Sau colaborarea țaranului este obținută de pe poziții clar ierarhice, care plasează în vârful piramidei pe marele proprietar, dar prin cointeresarea țaranului în procesul de producție, prin transformarea lui într-un partener. Lucrurile sunt de fapt mult mai simple decât ne place să credem: din colaborarea economică dintre proprietarul mare și cel mic, prosperitatea trebuie să meargă în ambele direcții. Atunci când marele proprietar se îmbogățește iar țăranii lui sărăcesc este evident că relația nu poate funcționa decât prin constrângere, care nu poate dura la nesfârșit. Idealul este atins atunci când țăranii prosperă alături de marele lor proprietar. În afara aspectului strict economic al relației dintre proprietar și țărani, foarte important este și aspectul strict social al legăturii ce trebuie să se realizeze între bunul proprietar și țăranii săi. Pentru Ion Ionescu de la Brad, țăranii nu sunt doar lucrătorii moșiei, ei sunt și prietenii săi pe care-i iubește și admiră. Unui asemenea prieten sătean agronomul nostru îi cedează cei 20 de stupi pe care îi primește în dar, cu condiția de a împărți mierea rezultată⁷⁰. Și tot cu prietenii țărani el își lucrează moșia; prieteni pe care-i plătește cinstit pentru munca făcută: „Plătesc munca țaranului mai mult decât toată lumea, de aceea toți se uită la mine ca la dracu, toți cari exploatează munca țaranului strâmbându-l și dezbrăcându-l”⁷¹. A plăti munca țaranului, la timp și la prețuri decente, este o altă condiție a simbiozei perfecte despre care vorbeam mai sus. În lipsa acestei condiții, atitudinea țăranilor nu poate să basculeze decât înspre ostilitate și împotrivire, iar prima și cea

⁶⁹ Ion Ionescu (de la Brad), *Agricultura română de la Brad*, p. 47-49.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 92.

⁷¹ *Ibidem*, p. 55.

mai curentă manifestare a acestei ostilități constă în nerespectarea înțelegerilor de plată în muncă pentru banii avansați de proprietar. Și de aici stereotipul extrem de răspândit în epocă cum că țărani nu sunt cinstiți și nu își țin cuvântul dat. Or, Ion Ionescu de la Brad ne asigură, din proprie experiență, că țăranel multumit este mult mai cinstit decât se spune:

Cu toate aceste, muncitorii țărani sunt mai cinstiți decât îi crede Administrația. Ei își țin cuvântul dat. Dintr-o sută de țărani nu sunt nici doi cari să-și calce cuvântul; și însuși aceștia sunt smomiți de cei ce-i vânează. Așa din 63 de țărani, căror le-am dat și bani și popușoi pentru a-mi face munca în 1882 numai 3 nu și-au ținut cuvântul, și nici aceștia nu sunt între muncitori ca neghina în grâu. În anul acesta am dat popușoi pe muncă la 80 de țărani și am băgat de seamă că lipsesc 9 din cei ce-mi sunt datori cu muncă încă pe doi ani, după legea veche a tocmelilor agricole. Unde sunt aceștia? Cine-i va căuta îi va găsi aiurea ademeniți de cei ce vânează țărani ca să le ia munca lor, fie chiar și prinși aiurea... Cât sunt de muncitori țărani și cât sunt ei de cinstiți în păzirea cuvântului dat, se vede și din faptul că la mine în trei zile se prășesc 35 de hectare de popușoi și tot în trei zile se seceră earăși 35 hectare de grâu. Nu rămâne muncă nefăcută nici de un hectar atât în prașilă cât și în secere. Dar, ceea ce face să-i iubesc și să-i admir și mai mult este silința ce pun în a face munca ce sunt datori, de aceea la prașilă, când sunt mai osteniți, îi cinstesc și eu cu câte un pahar de rachiu. Și apoi celor care au făcut toată munca, cât sunt datori să facă, le dau câte un spori de 10 bani la prăjina datorită și făcută. Fac cu deosebită plăcere aceste plăți pe deasupra ca să-i îndemn să fie cinstiți, să-și ție cuvântul și să facă munca ce datoresc⁷².

Iar experiența lui nu se rezumă doar la moșioara sa de la Brad, ci același sistem este aplicat cu același succes și atunci când devine co-arendaș al moșiei Călinești:

Când am început a cultiva moșia Călineștii, n-aveam muncă îngaiată. Cu bani pe șin, cu plata muncii pe prețurile politice, cu urcarea prețului muncii cu câte 5, 10, 20 și 30 parale prăjină, după felul muncii, am avut câtă muncă mi-a trebuit; am încălecat pe Bălan și m-am apucat de lucru. Oamenii au muncit cu toată inima și numai în patru ani, anul întâi fiind pierdut din cauza întârzierii urmată la darea moșiei în arendă, am câștigat 13 mii de galbeni, sau 32 oca de aur! Oamenii, plătiți bine și cinstiți, au muncit mai bine și mai cu tragere de inimă decât la cei ce plătesc rău și mult mai puțin decât face munca. Și moșia Călineștii, care din lipsă de muncă și de bună administrare căzuse de la 900 la 500 galbeni pe an, s-a urcat, la eșirea d-lui Anghel din arenda moșiei, la 2205 galbeni pe an. Arendașul grec ce o a luat, a mers bine în anul întâi cu munca ce i-am dat; dar în anul al doilea, și-a dat în petec și a continuat și fără muncă și cu frica de a se duce cu traista în băț. Cu sistema de muncă liberă, de muncă plătită bine, de nespoliare a săteanului, lumea se minuna de cultura moșiei și de frumoasele și bogatele ei holde. Cu sistema de muncă liberă, arendașul s-a folosit și proprietarul și-a sporit venitul. Din contră, cu sistema Grecului, cu munca robită la prețuri mici, cu lovirea dată

⁷² *Ibidem*, p. 57-58.

sătenilor în vitele lor de muncă, un grec, arendaș la Călinești, s-a spânzurat și celălalt se duce acum plângând în pumni⁷³.

Cazul său este un exemplu viu, pe care-l oferă prin scrierile sale tuturor cultivatorilor români, al succesului pe care îl are acel proprietar care își tratează corect lucrătorii țărani, și corelativ al primejdiilor care îl pasc pe acela care sărăcește țărani cu care lucrează. Răscoalele din 1888 și mai ales explozia din 1907 dovedesc cât de în pustiu a vorbit Ion Ionescu de la Brad.

În calitatea sa de agronom, de exploatator al moșiei proprii și de arendaș, Ion Ionescu de la Brad este un excelent cunoscător al sistemelor de cultură din România; pe care le evaluează din perspectiva relației ideale dintre proprietar și cultivatorii țărani. Dintre toate sistemele de cultură practicate în epocă, cel mai corect și cel mai productiv i se pare ceea ce se numea cultura în parte, pe care o întâlnește și o descrie pe larg așa cum se practică în județul Putna:

Când munca este prea scumpă, sau când este prea puțină, sau când nu se găsește, sau când nu sunt bani ca să se găsească, atunci se asociază proprietarii cu muncitorii, și cultivă pământul puind unii sau numai pământul sau și pământul și banii și alții munca. Această asociațiune se numește meteagiul sau cultura în parte, sau cultura cu dijma. Sistema această de cultivat pământul, dând dijma, era sistema general urmată în toată țara mai înainte de regulamentul organic, care a robit munca, care au asigurat munca ce trebuia proprietarilor. În tot cursul însă al duratei regulamentului, de la 1834 până la 1864 se vede în județul Putna existând cultura cu dijma, cultura în parte, între proprietarii mari și mici, mai cu seamă Vrâncenii. Meteagiul nu există numai la noi, ci și în alte țări [...]. Trebuie dar să fie, în principiul culturai în parte între muncitor și proprietar, o virtute secretă care se potrivește atât de bine cu slăbiciunile naturei omenești, care face să tacă gelosia și cupiditatea și care se pare potrivită cu situațiunea actuale a popoarelor, deoarece vedem meteagiul atât de răspândit în lume. În țările cu cultura în parte nu se vede acea furie oarbă împotriva proprietarilor care se vede acolo unde domnește iobăgia și acolo unde domnește căutarea moșielor prin darea lor în arendă. A se supune muncitorii și proprietarii la aceeași soartă, a se teme amândouă părțile de aceleași rele, a se bucura împreună de aceleași evenimente, a plânge la un loc și unii și alții, iată aceea ce se vede că produce meteagiul, care în cele din urmă statornicește o înfrățire între unii și alții, ce nu lasă a prinde rădăcină pasiunile cele rele⁷⁴.

Munca în parte contribuie astfel la vestita simbioză dintre proprietar și țăran și are marele avantaj pentru proprietar că nu necesită din partea lui decât teren disponibil spre a fi dat în lucru țăranilor. Toate celelalte forțe productive sunt aduse de partenerul țăran. Dezavantajul constă în solidaritatea dintre proprietarul pământului și arendașul țăran, solidaritate la câștig, dar și la pierdere. Făcând însă o analiză a acestui sistem de cultură în funcție de cele trei „puteri productive”:

⁷³ Idem, *Creditul*, p. 78-80.

⁷⁴ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 210-211.

munca, capitalul și pământul, tot meteiajul/cultura în parte/cultura cu dijma este cel mai avantajos pentru țărani:

După împrejurările economice ale țării, variază și renta. La noi [...] era la început dijma, adică din zece una; și aceasta una era renta pământului. După aceea s-a făcut dijma îndoită, apoi dijma întreită și în fine acuma jumătate și jumătate. Precum sunt trei puteri care se asociază: munca, pământul și capitalul, asemenea în trei părți se împart și roadele și fiecare element de producere ia câte una. Proprietarul ia a treia parte din producere sau dijma întreită, sau din trei una, când de exemplu proprietarul dă numai pământul; iar dacă dă și capitalul, atunci are dreptul să ia două părți din trei. Însă nicăierea proprietarii nu iau două părți din trei, cu toate că pun și pământul și capitalul, ci se mulțumesc a lua numai pe jumătate pentru renta și interesu, rămânând cealaltă jumătate pentru salariu, pentru plata muncii omului. Munca, dară, pretutindenea unde se întrebuițează meteiajul, este considerată ca parte egală cu pământul unit cu capitalul⁷⁵.

Legea rurală și avatururile ei

La sfârșitul lui noiembrie 1864, deci la trei luni de la decretarea legii rurale, guvernul instituie un corp de „inspectori de agricultură” al cărui rol era de a studia pe teren „izvoarele de avuție ale țării, toate îmbunătățirile ce sunt de făcut în deosebitele localități și toate încuragierile ce urmează a se da particularilor cari se silesc a face să prospere economia țarei”⁷⁶. Din fericire pentru noi, unul dintre acești inspectori, bănuim că de fapt singurul, a fost Ion Ionescu de la Brad. Între îndatoririle acestor inspectori era și redactarea anuală a unei monografii agricole a unuia dintre județele țării. În iulie 1865, lui Ion Ionescu de la Brad i se atribuie cercetarea județului Dorohoi și, în acest scop, a fost silit a merge din sat în sat și a observa pretutindenea și pământul, și oamenii, și mijloacele lor de exploatare, și de existență și de câștiguri.

Umblând prin județ – menționa el – am întâmpinat mai multe domenuri ale Statului, pe cari le-am studiat și din punctul de vedere al unui proprietar și din acela al unui arendaș, ca astfel atât Statul să cunoască proprietățile sale cu toate hotarele și resursele de sporire ale veniturilor lor, și să știe ceea ce dă în arendă, cât și arendașul să știe ceea ce ia⁷⁷.

Acesta este punctul de pornire a celor trei monografii agricole care îl transformă pe autorul lor, în câțiva ani, probabil în cel mai bun cunoscător al relațiilor agrare din România epocii. Scopul nemărturisit al acestor scrieri este însă de a vedea la fața locului, sat după sat, moșie după moșie, modul în care s-a aplicat reforma agrară, cu tot șirul nesfârșit al abuzurilor de tot felul, făcute de obicei de puternicii zilei în dauna foștilor clăcași. Pe care Ion Ionescu de la Brad

⁷⁵ *Ibidem*, p. 213.

⁷⁶ *Idem*, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. II.

⁷⁷ *Ibidem*, p. XI.

nu se sfiește să le demaște, ceea ce îi va atrage fără îndoială multe antipatii în clasa puternică, prosperă și influentă a proprietarilor și arendașilor. Peste ani, crede, și dacă citiți monografiile sunt convins că o să îi dați dreptate, că „amănuntele aplicării legii rurale, cu care m-am ocupat foarte mult în studiile ce am făcut județelor: Dorohoi, Mehedinți și Putna [...] poate au fost și cauza încetării acestor studii”⁷⁸. Eu sunt convins că așa este și mă mir doar cum a fost posibilă publicarea lor după lovitura de stat din 1866. Pentru că faptele pe care le așterne pe hârtie agronomul nostru dovedesc că bătălia pentru pământ între părțile în conflict – proprietarii și țăranii – s-a dus până în ultima clipă a aplicării legii agrare. Și că proprietarii, după ce au pierdut războiul legiferării, mută frontul luptei pe aplicarea legii agrare. Și în numeroase cazuri câștigă.

Nedreptățile care se fac țăranilor la aplicarea legii agrare sunt atât de generalizate, încât sunt surprinse pentru județul Dorohoi până și la nivel statistic:

Mai înainte de aplicarea legii rurale, țăranii din județul Dorohoi aveau, după statistica din 1859, în grădini 1.858 fălci, și în locuri de hrană 62.045 fălci, adică țarină, fâneță și imaș. Dupe ce s-au aplicat legea rurală, țăranii se găsesc posedând în vatra satului 4.691 fălci și în locuri de hrană 45.493 fălci, adică cu 17.552 fălci mai puțin decât ce aveau. Rezultatul, dar, definitiv al aplicării legii rurale, din punctul de vedere al împărțirii pământului sau al întrebuințării lui economice, se poate enunța în trei cuvinte: îngustare în locurile de hrană, sporire în locurile de case și grădini și micșurare sințitoare (17.552 fălci) în suma totală a pământului ce aveau țăranii la 1859⁷⁹.

Dar chiar dacă Ion Ionescu de la Brad crede că „totul în lumea aceasta se reduce la numere, numerele cârmuesc lumea”⁸⁰, nici nu putea să gândească altfel cel care o vreme a fost directorul serviciului de statistică al Moldovei⁸¹, chiar și fără ajutorul statisticii, prin colindarea în lung și-n lat a satelor și moșiilor Mehedinților, concluziile aplicării reformei agrare sunt la fel de dezolante ca și în județul Dorohoi:

Mai pretutindene clăcașii au fost strămutați din pământurile lor, și la puține moșii li s-au dat pământuri de aceeași calitate cu acelea ce li s-au luat. În genere, s-au luat pământurile cele bune și s-au dat altele rele. Sunt câteva moșii unde oamenii plătesc răscumpărarea clăcii fără ca să fi luat pământurile ce li s-au dat, atât de rele sunt aceste pământuri. Sunt multe moșii unde oamenii stremutați din locurile lor de hrană au fost siliți a lua cu învoiala pre cele vechi, dând pre dânsese și cât nu fac, și primind astfel condițiunile cele mai dure, condițiuni cu mult mai grele

⁷⁸ Idem, *Dărilor de seamă către alegătorii Colegiului al IV de Roman din partea deputatului lor*, p. 55.

⁷⁹ Idem, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 17.

⁸⁰ Idem, *Dărilor de seamă către alegătorii Colegiului al IV de Roman din partea deputatului lor*, p. 80.

⁸¹ G. Bogdan-Duică, *Viața și opera întâiului țăranist român Ion Ionescu de la Brad*, Craiova, Editura Ramuri, 1922, p. 62-63.

decât însuși claca ce s-au desființat, numai ca să nu rămâie fără semănături; fiindcă în locurile ce li s-au dat nici cutează a arunca seminția în ele, atât sunt de rele. Toate aceste puneri în lucrare a legei rurale putea-vor oare să rămâie până la sfârșit neîndreptate⁸²?

Din citatele de mai sus, aflăm și cele mai răspândite modalități prin care legea a fost deturnată în interesul marilor proprietari. În fruntea listei stă împrăștierea țăranilor cu mai puțin pământ decât prevede legea. Și cum spuneam undeva mai înainte, Ion Ionescu de la Brad nu se dă în lături în a prezenta, și deci în a publica, asemenea cazuri concrete. Astfel, moșia

[...] Oroftiana de Jos este a d-lui Iordachi Popovici, proprietar aici și arendaș mare în plasa Prutul de Jos. Proprietarul acesta are 830 fălci, dintre cari peste 400 sunt coperite cu păduri de toată esența [...]. La Oroftiana locuitorii sunt cu mult mai numeroși decât ce-i pot îndestula locurile pe care se hrănesc. Pământul moșiei a ajuns a fi atât de strâmt cât și dându-se locuitorilor 2/3 tot nu au pământ de ajuns cu sistemul vechi de cultură. Venind aplicarea legei rurale s-a dat locuitorilor 2/3 din întinderea pământului cultivabil; la refuială însă s-au scos afară 58 fălci de pământuri improductive, 86 fălci de pământuri destupate în pădure de către proprietar, cu toate că curăturile toate ale țăranilor s-au pus la mijloc. Scăzându-se dar o bucată de pământ pentru un cuvânt, o alta pentru alt cuvânt, au rămas de împărțit în trei numai 229 de fălci. Dintr-aceste dându-se o parte proprietarului au rămas locuitorilor două părți, adică 147 fălci peste tot. Și din aceste mai scăzându-se vatra satului în suma de aproape 13 ½ fălci, au rămas de împărțit între locuitori numai 133 de fălci; iar proprietarul a rămas cu 70 fălci, a treia parte a lui, cu 86 de fălci curăturile, cu 58 fălci pământul improductiv, adică peste tot cu 215 fălci. Astfel în realitate locuitorii, luând 221 fălci și proprietarul 215 fălci, împărțirea pământului nu s-a făcut după cum prescrie legea în trei spre a se da 2/3 locuitorilor, și 1/3 proprietarului, ci în două. Vederată această călcare de lege, răzimată pe vechiul obicei al pământului, cere îndreptare de la toți acei ce pun speranțele de liniște și proprietate pe temelia cea mai neclintită, adică pe dreptate⁸³.

Ce o fi gândind Iordachi Popovici dacă o fi citit vreodată lucrarea lui Ion Ionescu de la Brad? Nu știm și lui Ion Ionescu nici nu cred că îi păsa că își făcea tot mai mulți dușmani. Deja la 1866, el are o istorie întreagă de inamiciții făcute în numele marilor principii liberale pentru care lupta, dar și de lovituri din partea acelor care-l socoteau dușman. Ne asigură că este „deprins cu loviturile ca și țiganul cu scânțele”⁸⁴.

Următoarea modalitate, la fel de răspândită, de a defavoriza pe țăranii clăcași, este de a-i scoate din loturile ce le aveau în folosință înainte de 1864 și de a-i împrăști cu terenuri de o calitate mult inferioară. O astfel de situație găsește la

⁸² Ion Ionescu, *Agricultura română în județul Mehedinți*, p. 166.

⁸³ Idem, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 226-227.

⁸⁴ Idem, *Dărilor de seamă către alegătorii Colegiului al IV de Roman din partea deputatului lor*, p. 155.

Almăjelul, comună de 239 foști clăcași, este proprietatea domnului Ioan Hagisdi ce a cumpărat-o cu 4 ani mai înainte și care este trecut rolul imositolui fonciar numai cu 41.973 lei. Clăcașii s-au împroprietărit schimbându-se din locurile lor cele bune și dându-li-se altele nesipoase și petroase fără să scie dacă drumurile, ponoarele, locurile sterpe s-au scăzut sau nu după cum cere legea. Proprietarul caută singur moșia și este învoit cu sătenii din 4 una, a secera un pogon de grâu și a lucra alt pogon de porumb. Cu aceste proprietarul cultivă ca la 500 de pogoane. Un transport de două ore la schele (adică departe de 1 ½ poștă și costând 18 lei kila). Zile de lucru de fiecare 2 și câte trei de vita mare, un pui de găină. Pentru vii câte 1 galben de pogon și 2 sfanți. Această învoială împovărătoare scoate gemete din piepturile sătenilor aduși la desperare a lua câmpii sau a reduce vitele și prisoasele și a se mărgini în pământurile legiuite. Un sătean, anume Ioniță Ispășoiu, zice că mai bine era cu claca decât cu învoiala; pentru că când era claca, zice el, sătenii aici prășiau 2 pogoane, dau dijma din prisoase din 10 una, plăteau la vita mare 3 lei și duceau un transport la schele; acum cu învoiala de mai sus sătenii fac mai multă muncă, și ei se folosesc mai puțin decât înainte, sătenii sunt siliți să plătească și claca cea veche și să facă și pre cea nouă și astfel le vine rău, rău de tot, când proprietarul-i vine bine; căci face mai multă cultură decât înainte de legea rurală, face acum preste 1.000 de pogoane și tot gândește la sporitul ierbăritului cu zile de lucru⁸⁵.

Se pare că pentru țăranii din Almăjel reforma agrară s-a transformat într-un coșmar. Dar există coșmaruri chiar mai întunecate decât cel al țăranilor din Almăjel, tot în Mehedinți:

[...] ceea ce a disperat mulțimea cultivatorilor săteni este de a se vedea strămutați din locurile fie și rele, ce li s-au dat o dată. Sunt multe moșii unde s-au schimbat până acum de două și de trei ori oamenii din locurile lor, fără de nici o lege, și acum li s-a luat chiar pământurile lor încărcate cu recolte, deși puține, dară destule ca să le asigure subsistenția pe câțva timp. Înțeleg să se strămute oamenii, deși legea nu permite aceasta dară nu înțeleg ca strămutându-se din locuri cultivate în altele necultivate și multe chiar necultivabile să li se ia și recoltele. Mi s-a întâmplat a întâlni pe drum oameni, femei și copii plângând că cutare proprietar, de exemplu d. Mungescu, le culege în silă porumbul și îi lasă peritori de foame. Pământul ce l-au fost cultivat au fost dat lor din anul trecut, în ast an li se schimbă iarăși pământul și li se ia și ogoarele și recoltele de pe dânsule. Am văzut arendași care intrând astă-primăvară pe moșiile Statului, ca d. Dimitrie Buruleanu la Devesel, a găsit moșia delimitată și hotărâtă chiar de superarbitri, și cu toate acestea a făcut ce a știut și a stricat delimitarea făcută, a schimbat pământurile, le-a dat altele și le-a luat pe cele lucrate, pe cele semănate cu grâu și porumb și astfel a recoltat fără să semene și a făcut ce a voit umplând magasia cu grâul luat cu execuțiune și cu jaful de care s-a speriat până și Sârbii de peste Dunăre. A luat până și cenușa din vatră și a lăsat oamenii săraci, lipiți pământului, și iată aceasta este una din cauzele principale ale nemulțumirii cultivatorilor săteni, ale acelor focuri și omoruri de care se înfiorează omul gândind⁸⁶.

⁸⁵ Idem, *Agricultura română în județul Mehedinți*, p. 513-514.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 288-289.

Să nu îi dai atunci dreptate lui Mihail Kogălniceanu care credea că nici o lege, fie cât de favorabilă țăranului, atunci când se aplică se deformează la nivel local până devine de nerecunoscut? Și deci că problema nu ar fi legile, ci amoralitatea persoanelor care le aplică? E drept că uneori legile bune sus, se aplică rău jos, cum se exprima Kogălniceanu, dar am văzut deja că uneori până și sus legile nu sunt totdeauna croite în favoarea țăranilor.

Ion Ionescu de la Brad nu se mulțumește să prezinte toate nedreptățile și spoliățiunile făcute țăranilor cu ocazia reformei agrare, el pune în fața opiniei publice faptele tuturor acelor care, într-o formă sau alta, despoaie pe țărani de rodul muncii lor, ca subprefectul Ghiță Găleşteanu (plasa Zăbrăuți, județul Putna), care „a adunat de la oamenii din sate o contribuțiune de aproape 60.000 lei, pentru ca să se facă încăperile necesare subprefecturii: și a făcut o casă în paianturi, un grajd de bârne, care nu fac nici șase mii de lei. Se zice că și cheresteaua a fost dăruită de evreul Ilie Lupu”⁸⁷. Ion Ionescu de la Brad știe tot, spune tot și nu iartă pe nimeni. Ca și Nicolae Bălcescu sau C. A. Rosetti, Ion Ionescu este o veritabilă instanță morală.

Monografiile agricole ale lui Ion Ionescu de la Brad sunt aproape în întregime prezentarea unei succesiuni nesfârșite de abuzuri la care au fost supuși țăranii în momentul când el face cercetarea. Și bineînțeles că cele legate de aplicarea legii agrare sunt dintre cele mai recente. Ne trec prin fața ochilor proprietari rapaci care fac ce știu ei mai bine – își îngrijesc de propriile interese, dar au grijă în același timp să îngenuncheze comunitățile locale prin clasicele metode ale controlului terenului de pășune, fără de care țăranii nu pot crește vitele esențiale prosperității gospodăriei lor, sau „ajută” pe aceiași țărani să nu moară de foame în anii agricoli dificili de după 1864, îndatorându-i până dincolo de punctul în care mai există speranță de a scăpa din ciclul infernal al muncii pe datorie. Altfel spus – claca de după clacă –, neoibăgia lui Alexandru Gherea. Și asemenea proprietari sunt peste tot, îi întâlnește în județul Putna, la Bărcioaie unde proprietar este

[...] D. Al. Balș, care o exploatează singur. Junele proprietar caută mai bine de interesele exploatarei moșiei decât repausatul său părinte care, ca mulți boieri bătrâni și cu frica lui Dumnezeu, căutau de punga lor, dar căutau și de subzistența muncitorilor, se sileau să-i înstărească și niciodată nu-i lăsau să moară de foame, necum să profite de această calamitate pentru a-și umple punga. În Bărcioaie au fost 73 de clăcași cu 2 boi, 13 cu brațele și 32 cu locul de casă. La împrăștierea sătenilor li s-au luat fânațele și în locul lor li s-au dat țarine, adică alt pământ, nu de aceiași calitate duple cum prescrie legea; căci arenda fânațului este de 6 galbeni pe an, când a țarinei este numai de doi. Nedându-se fânaț cultivatorilor, s-au pus pentru totdeauna în necesitate de a primi orice condițiuni li s-ar impune în învoieli; căci sătenii nu pot să renunțe la ținerea vitelor și la îngrijirea de fân necesar nutrețului lor [...]. Pentru fânațul ce capătă de la proprietate, 50 de săteni cu câte 2 boi ară 80 de fălci, adică dau 320 de zile cu plugul sau 4.000 lei a

⁸⁷ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 59.

50 lei falcea de arătură, 30 fălci de secere, adică dau 300 de zile cu mânele, cari fac 1.200 lei a 40 lei falcea de secere, și 28 galbeni bani sau 1.000 de lei cari fac 250 de zile. Într-un cuvânt 50 de săteni dau în muncă 320 zile de arătură, 300 zile de secere, și 250 zile de lucru ceea ce face de fiecare 6 $\frac{2}{5}$ zile de arătură, 6 zile de secere și 5 zile de muncă. Munca aceasta este cât și jumătate din boierescul de mai înainte. În bani, socoteala urcându-se la 6.200 lei, vine de om câte 125 lei, sau ceva mai mult de trei galbeni, sau jumătate din boieresc numai pentru fânaț! Întregul boieresc se socotea 6 galbeni de om. Pământul ce s-a dat sătenilor este între Siret și Trotuș. Amândouă aceste ape mănâncă malurile și micșorează pământul dat. Afară de aceea în pământul dat a intrat mult prundiș [...]. Sătenii, dară, lipsiți de fânaț, neavând decât un imaș rău și fiind lipsiți și de țarină, văd bine că prin neaplicarea cu sinceritate a legii rurale, ei continuă a lucra claca, o clacă nouă pusă în locul celei desființate, o clacă pusă învoiala zisă de bună voie, dar uneltită a fi primită de nevoie⁸⁸.

Cu tânărul Al. Balș, Ion Ionescu de la Brad are probabil conflicte mai vechi, dovadă fiind că la Adjud, unde era centrul administrației moșiiilor familiei Balș,

[...] n-am putut căpăta informațiuni de la acel ce putea să ne inspire încrederea cuvenită, cu toate că ne-am presintat chiar la casa sa, la casa aceia în care odinioară răposatul său părinte ne-a primit cu atâta cordialitate și cu acea dragoste cu care românii bătrâni știau să primească pe străinii ce viniau să-i viziteze⁸⁹.

Cu sau fără aceste conflicte, este cert că tânărul Balș și Ion Ionescu aparțin unor universuri sociale diferite: unul este urmașul unei mari familii boierești cu atitudini conservatoare, avea și ce conserva – moșii de 80.000 de fălci! –, iar celălalt este un om nou, care la sfârșitul vieții își rememora parcursul social, în fapt destul de modest: „Fiu de popă, am ajuns acum, 1889, în vârstă de 71 de ani, și trăiesc la schitul de pe moșioara mea Bradul, ca proprietar mare, din proletar ce eram când m-am născut”⁹⁰. Dar deosebirea fundamentală dintre Al. Balș și Ion Ionescu nu este una de avere, ci una ideologică, acesta din urmă fiind impregnat în toată ființa sa de liberalismul generos al epocii. Și dacă tot am amintit ascendența sa preoțească, nu putem să nu remarcăm sensibilitatea de care dă dovadă față de slujitorii religiei. Nu la mult timp după secularizarea averilor mănăstirești, el deplânge dezastrul pe care legea rurală îl aduce unor comunități mănăstirești, cum ar fi schitul Trotușianu din județul Putna:

Schitul acesta este vechi și moșia lui este formată din daniile creștinilor. Moșia însă a schitului este întrupată cu moșia schitului Brazii. Maica Anastasia este de 18 ani stareță la acest schit. Ea a venit de la Galați și la 1858 au făcut biserica de cărămidă cu hramul Izvorul Tămăduirei și Sfântul Neculai, cheltuind 1.800 galbeni,

⁸⁸ *Ibidem*, p. 403-407.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 377.

⁹⁰ Idem, *Vieța mea de mine însumi*, p. 3.

toată averea ei; iar clopotnița au făcut-o lucrând pânda și vânzând-o și puind la o parte folosul muncii sale pe care în fine îl sacrificară spre înfrumusețarea schitului. La acest schit era mai înainte 53 de maice; iar acum au rămas numai 30, niște căzături, bătrâne și sărace, cari se țin cu munca lor și cu mila creștinilor. Mai înainte de secularizare se dau maicilor 10 kile de popușoi, 4 kile de grâu, 100 vedre de vin [...] acum nu li se mai dă nimica, ba încă un arendaș au voit să le ieie și căsuțele lor, făcute de dânsule, și au băgat plugul și în ograda bisericeii. Ce foc, ce prigonire pe bietele femei⁹¹!

Și nu este singurul caz pe care îl amintește. Nedreptățile de tot felul făcute tuturor categoriilor sociale de către puternicii zilei sunt de o bogăție infinită! Și evident ceea ce încercăm noi este să surprindem, pe cât posibil, în opera sa, o tipologie a acestor fapte și realități.

Dar inspectorul general de agricultură nu întâlnește în satele Vechiului Regat doar proprietari avizi de pământ și asupritori de țărani. Nu, el întâlnește și mari proprietari omenoși, care nu se dau în lături să ofere pământ chiar și acelor pe care legea nu îl obliga să le dea, sau care îi lasă pe țărani să-și aleagă pământurile cu care să fie împrumutate; care pun deci interesele țăranilor de pe moșie deasupra intereselor lor. Am fi nedrepti față de memoria lor și a lui Ion Ionescu de la Brad, dacă nu i-am aminti. Un astfel de exemplu, dar nu singurul cum o să vedem undeva mai jos, este Ion Docan, pe moșiile căruia la împrumutarea delimitarea pământului s-a făcut

[...] de către însuși locuitorii săteni, cărora proprietarul le-a dat voie să-și ieie pământurile oriunde le va plăcea. Și pământurile s-au luat astfel cât toate vin împrejurul comunei și mai mult despre Dorohoi și Botoșani. O dată cu darea în stăpânire locuitorilor a pământurilor lor, domnul Ion Docan a dat pământuri și la mulți din servitorii ce-i întrebuințează la cultura moșiei și chiar la slugile sale cari nu aveau nici un drept de împrumutare. [...] D. Ion Docan a fost cu deosebire îngrijire și chiar de lucrul propriu al sătenilor pe cari atât de bine i-au dirijat în lucrarea pământului cât cu greu am putut să deosebesc lanurile boierești de țarinele locuitorilor. Pretutindenea se vede la proprietarii sau arendașii cei ce n-au inteligența de a ști să-și identifice interesele lor cu ale muncitorilor, o deosebire foarte mare între țarinele unora și ale altora. Țarinele proprietarilor sunt cele mai frumoase și ale țăranilor cele mai proaste. Din contra la d. Ion Docan nu este nici o deosebire. Și aceasta militează foarte mult atât în favoarea proprietarului cât și în cea a sătenilor⁹².

Ce deosebire între Dimitrie Burleanu din Mehedinți și Ion Docan din Dorohoi! Și cât adevăr în vorba țărănească că omul sfințește locul!

Dacă în monografiile sale în care privește cu atâta atenție aplicarea legii rurale din 1864, principalele victime sunt țăranii, ei bine, uneori, acolo unde pot, adică pe moșiile statului, țăranii dovedesc că nu au mai multă „fibră morală”

⁹¹ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 335-336.

⁹² Idem, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 190-191.

decât obișnuirii lor asupritori. La Sovegea în județul Putna, Ion Ionescu de la Brad descoperă ceea ce el numește „o hoție” la aplicarea reformei agrare, iar autorii ei sunt chiar țăranii de pe moșie:

[...] în statistica de la 1860 s-a însemnat la Sovegea 100 fâlcii țarină, 1.065 fânaț, 415 imaș, 5 grădini, peste tot 1.585 fâlcii. La 1864, împroprietărindu-se sătenii și s-au dat 2.295 fâlcii, mai mult cu 642 fâlcii decât aveau cu patru ani mai în urmă. Este cu neputință ca în patru ani a se fi sporit cu a patra parte numărul clăcașilor, și în 552 de clăcași să fi fost aproape a treia parte câte cu 4 boi. La clasificare dară s-a sforțat numărul clăcașilor cu 4 boi; căci s-au pus 181, un număr nemaipomenit încă în vre un loc în țară, nici chiar la stat, necum la particulari. Asemene s-au însemnat în clasificare 204 clăcași cu 2 boi [...] Noi nu suntem în contra dărei de pământ la săteni; dară suntem în contra hoției ce se uneltește pentru a se călca legea și a se demoraliza sătenii [...]. Cred oare sătenii că pentru că sunt în fundul munților și la hotarul țării pot să ieie bunul Statului, și să-i ieie pământul și pădurea fără să fie văzuți și fără ca să fie pedepsiți? Se înșală⁹³.

Moșiile statului par locul ideal unde țăranii sunt împroprietăriți fără a avea dreptul. Beneficiarii pot fi țăranii de pe moșie ca în cazul Sovegei, sau clăcași de pe moșiile vecine cum întâlnește la Suhar, în județul Dorohoi:

Împroprietărindu-se țăranii, s-au dat pământ la 19 oameni cu 4 boi, la 108 cu 2 boi, la 103 cu palmele, la 6 cu casele. Între acești oameni, comisia de constatare a pus, fără să aibă drept, și 38 de oameni streini care n-au lucrat clacă pe moșia aceasta ci pe moșiile vecine, unde locuiesc și chiar acuma. Acești oameni sunt 13 din Dămilenii d-lui Miclescu unde au lucrat clacă, 3 oameni din Livenii lui Vârnăv și 22 din Comăneștii d-lui Vasile Miclescu. Toți acești oameni streini nu sunt din categoria celor despre care vorbesc Art. 6 din legea rurală. Comisiunea de constatare puind pe acești 38 de oameni între cei ce au dreptul de a se împroprietări, a lucrat în contra competenței ei ce-i dă legea rurală, a călcat legea. Comisiunea de delimitare n-a dat pământ la acești 32 de oameni. La Cordăreni și la alte moșii ale statului comisia de delimitare a dat pământ și la oameni străini. Ce mai lucrări imponcișate unele altora, parcă ar fi moșiile statului fără de stăpân⁹⁴!

Și tot în Dorohoi, tot pe o moșie a statului, descâlcește ițele unei arendări în care păgubiți sunt statul și țăranii săraci și cei avantajați sunt Teodor Pisoschi, membru al Tribunalului Dorohoi, și țăranii bogați de pe moșie:

Venitul moșiei se suie la 1.960 galbeni, cu toate aceste el s-a dat locuitorilor în arendă cu 1.001 galbeni. Moșia umbla mai înainte de legea rurală cu 2.700 galbeni. Legea rurală s-a aplicat la Zamostia dându-se locuitorilor [...] 800 fâlcii peste tot [...]. Locuitorii prezentându-se la licitațiune, după ce s-au aplicat legea rurală, o au luat în arendă cu 1.001 galbeni înlăturând pe fostul arendaș prin darea venitului

⁹³ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 467-469.

⁹⁴ Idem, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 444-445.

velniței pe un an. Ei au subarendat moșia cu 1.201 galbeni dând-o d-lui Teodor Pisoschi, membru trib. de Dorohoi, unde s-a făcut licitațiunea. Afară de 200 galbeni ce au dobândit-o locuitorii mai mult peste arenda ce au dat Statului, ei au dobândit și toate prisoasele ce le aveau mai înainte și care se suie la 100 de fâlci, au mai dobândit încă și 80 de fâlci din pământurile proprietărești, adică peste tot 180 de fâlci care au valoare de arendă anuală de 560 galbeni, ceea ce rădică subarendarea la 1.761 galbeni. Toți locuitorii nu au pământuri de prisos ci numai cei avuți; și cu toate aceste avuții tratând sub-arendarea moșiei au îndatorat cu lucru către arendaș pe toți ceilalți locuitori cari sunt cea mai mare parte săraci și fără prisoase. Această este o împilare ce fac locuitorii cei avuți celor săraci⁹⁵.

O lume feerică, în care, de sus până jos pe scara socială, toată lumea înșală și asuprește pe toată lumea. O lume care nu se potrivește deloc definiției pe care Ion Ghica o dădea la 1870 unei societăți civilizate:

Când într-un popor găsim oameni onești, afectuoși, binevoitori, îndatoritori, oameni cari trăiesc în bună înțelegere între dâșii, cari au simțul moral al binelui și al dreptului, oameni fără viciuri, învățați, muncitori, cari trăiesc cu îndeplănire din productul ostenelei lor, procurându-și toate trebuințele vieții materiale, mulțumirile spiritului și ale inimii; când în mijlocul lor găsim securitate și garanție pentru avere, pentru onoare și pentru viață, respect pentru dreptul fiecăruia, zicem că acel popor este civilizat⁹⁶.

Chiar dacă nu o spune, fără îndoială atât Ion Ghica, cât și Ion Ionescu de la Brad trăiesc printre barbari. Și pentru a întări toate cele prezentate mai sus, încheiem apoteotic cu situația de pe o altă moșie a statului din județul Dorohoi, unde pur și simplu timpul a rămas în loc:

Aici la Păltiniș, la marginea cea mai depărtată a țării, lucrările salutare ale guvernului ajung a fi foarte puțin simțite. Cu toate că monopolul băuturilor s-a desființat; însă oamenii din Păltiniș n-au voit să aducă alte băuturi din alte locuri. Cu toate că munca silită s-a desființat; însă locuitorii din Păltiniș, n-au voie să se ducă să muncească pe alte moșii. Cu toate că comunele s-au organizat și primarul s-a ales; însă pe primarele ales l-a destituit și altul s-a numit fără scirea oamenilor. Arendașul moșiei este rudenie cu puternicii județului cari caută mai mult de interesele lor particulare decât de aplicarea noilor instituțiuni⁹⁷.

Din scrierile agronomului nostru pare să reiasă că aplicarea reformei agrare s-a făcut după chipul și asemănarea proprietarilor: dacă proprietarul era om de omenie și ținea la țărani lui, atunci a fost generos și legea s-a aplicat în litera ei, punând și el ceva pe deasupra ca Ioan Docan din Dorohoi; dacă însă a fost hapsân

⁹⁵ Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 434-435.

⁹⁶ Ion Ghica, *Opere*, vol. I: *Scrisori către V. Alecsandri. Convorbiri economice*, ediție critică și studiu introductiv de Ion Roman, prefată de Eugen Simion, București, Academia Română. Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017, p. 721.

⁹⁷ Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 448.

și neiubitor de țărani, atunci a făcut ce a putut, și mulți au putut, și la împărțeala pământului au păstrat terenul cel bun și cel mult pentru ei, în detrimentul țăranilor, evident. Condițiile și raporturile de putere locale dintre țărani și proprietari, precum și dintre proprietari și administrația județeană și chiar centrală, par să fi fost esențiale în modul în care legea de la 1864 s-a transpus pe teren.

Tipuri de țărani

Pentru istoricul de astăzi, marele avantaj al monografiilor lui Ion Ionescu de la Brad constă mai ales în studiile de caz; el coboară cercetarea și descrierea până la nivelul individului și al gospodăriei, astfel încât putem vedea aieva, acum, tipuri de țărani și de proprietari din România deceniului șapte al secolului al XIX-lea! Aceste trei fantastice volume pun carne și viață pe oasele țăranilor și proprietarilor de altădată. Ion Ionescu de la Brad ne oferă astfel o șansă nesperată și atât de rară!

Atunci când personajele țărani se întrupează în oameni concreți, ca în dramaturgia lui Vasile Alecsandri, aceștia sunt mai degrabă țărani liberi decât clăcași. Am putea crede că poate domnul inspector de agricultură e un mare admirator al virtuților morale ale țăranilor liberi în fața chinuțiilor clăcași. Or, la o privire mai atentă, lucrurile nu stau într-un tot astfel. În primul rând nu există întotdeauna un țăran liber abstract, același în Dorohoi ca și în Putna sau Mehedinți, ci mai degrabă o tipologie multiplă de personaje, care nu totdeauna par bravi oameni de nădejde. Sunt personaje nici albe, nici negre, descrise adeseori în notă ironică, dar binevoitoare. Pentru început să-l cunoaștem pe vrânceanul Tudorachi Neagu, din satul Ticherislu și fulminanta sa ascensiune socială:

Acest vrâncean, fiul lui Neagu rotarul, a învățat carte, s-a dat pe lângă vornicul Vrancei (așa se numea autoritatea din vechime, subprefectul cum ar fi astăzi) și a ajuns a fi ales, la rândul său, vornic, și apoi în urmă a fost și privighetor, adică subprefect. Mulți ani a fost subprefect, și într-acest interval s-a înavușit, a luat și a cumpărat atâta pământ cât astăzi mai jumătate din întinderea pământului comunei este proprietatea sa. El are pământuri și în alte locuri din Vrancea. Vrâncenii s-au temut de boieri ca să nu-i cotopească și să le ia pământul; și iată că unul dintre dâșii s-au făcut boier. Domnul Tudorachi Neagu are foarte frumoase acareturi, făcute pe moșia sa, moara, chioa, hanuri, crâșme. Povarna are trei căldări și costă 600 galbeni, în care se lucrează 184 kile de perje, ce aduc 67 galbeni, din cari scăzând 38 galbeni cheltuielile, rămân 29 folosu. Chiua umblă cu trei roți și în fiecare tescă este câte două chiluge. Chioa este dată în arendă cu 60 galbeni unui bulgar din Bolgrad⁹⁸.

Iată deci rețeta succesului, sau cum se poate ajunge din răzeș sărac boier bogat.

Următorul la rând în anticamera noastră este un alt răzeș, din județul Dorohoi, ținutul Herței, pe numele lui adevărat Spiridon Tăutul, care se crede

⁹⁸ Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 350.

urmaș al vestitului Logofăt Tăutu⁹⁹. Cu ajutorul lui Ion Ionescu, o să-l cunoaștem acum și pe tizul său, răzeșul Tăutu:

Domnul Tăutu este tipul, originalul adevărat al răzeșului inteliginte, laborios, tenace, mândru, și buclucaș. El are o mare dosă de speranță în viitorul plan de prosperitate a oricăror lucruri întreprinde și mai ales procesele, cari sunt pasiunea răzeșului. Ca răzeș de sânge curat, D. Tăutul și-a pierdut timpul prin judecăți și ne mai având de ale sale au luat să caute pe ale altora, să le caute ca avocat; căci păcatul răzeșului este să îmble în judecăți sau cum se zice pe la icoane, adică pe la boierii cei mari, pe la Domnie. D. Tăutu datorește pârțicica sa de moșie recompensei ce a primit ca avocat; fiindcă p-a sa proprie a vândut-o, după obiceiul răzeșesc, unui boier mare, Logofătului Ghica, care din fășii fășii au format moșia Herței luând răzeșii și prefăcând pe răzeși din proprietari în clăcași. D. Tăutu, care se zice și om de casă lui Ghica, căci tot răzeșul mai ceva caută să fie om de casă vreunui boier mare, stăpânește astăzi moșia de 39 fâlcii 60 prăjini ce i-a dat-o patronul său. D. Tăutu are toate viciurile și toate virtuțile răzășului nostru. El n-a trădat pe nimeni; însă judecățile l-au zdruncinat într-atât cât el și astăzi chiar este strâmtorât; și pentru a scăpa de nevoie a fost silit să dea în arendă o parte din moșia sa. Arendașul domnului Tăutu este domnul Leizer Paponitu, un jidov din Herța. Răzășul a găsit de arendaș pe un jidov! [...] Acareturile domnului Tăutu sunt o casă în care locuiește, acoperită cu paie, cu două odăi și o cameră, având în lăuntru casei lumina prin ferești de sticlă, curățenia cea mai mare și divanuri cu salteli și perine de puf; iar în fundul odăii celei mai mari o masă ornată cu tot ce a putut el aduna, până și cu jucării stricate de copii, fereștile au perdeli de cit, în scurt imitarea vechilor case de boieri mari se vede în lăuntru casei combinată cu mobilarea caselor țărănești, rochiile de lână spânzurate în cuie, fermele, lăgicere, prosoape și alte pânzeturi puse pe culme și la capetele amânduror divanurilor lăzi de Brașov cu clitori de scoarțe pe dânsese, cu plapomi și cu o mulțime de perine puse unele peste altele până în podul casei. [...] Împrejurul casei de țară a d. Tăutu se află, făcute de dânsul, alte cinci case în cari șed locuitorii cu cari se servă în cultura moșiei sale. Acestor locuitori d. Tăutu le-au dat nu numai câte 12 ½ prăjini de fiecare, dar și chiar casele, fără de nici o despăgubire. Lucrul acesta ne arată dragostea cu care a îmbrățișat rezeșul legea de îmbunătățire a soartei țăranelor și sacrificiul de care a fost capabilă inima lui, a lui mai cu seamă care pentru un palmac de pământ este în stare să se judece toată viața. D. Tăutu are împrejurul casei sale o grădină de flori; căci florile sunt desfătarea și mângâierea și a rezeșului, are și o grădină de pomi roditori dupe obiceiul pământului, ținut de toți răzeșii, are și o grădină de 60 de prăjini în care cultivă planta industrială cea mai producătoare, tutunul, și care ne arată că rezeșul nostru este capabil a face progrese în agricultură, are și o grădină de verdețuri, cari se întrebă bine la târg la Herța, are și harbuserie, are și loc ca de 50 prăjini în care seamănă cânepă. Toate aceste culturi de plante industriale cele mai bănoase se fac de către d. Tăutu cu o îngrijire vrednică de toată lauda. D. Tăutu are, în fine, pe mica sa moșie, și o crâșmă! A trebuit ca rezeșul să-și dea în petec! De ar avea răzeșul numai câțiva stâneni de moșie, el nu poate să se rabde și să nu-și facă și o crâșmă pe dânsa; căci în această crâșmă el

⁹⁹ Este vorba fără îndoială de o genealogie fictivă cu Ionică Tăutul (1795-1830), căruia i se atribuie proiectul unei prime constituții românești.

pune toată fudulia sa de proprietar și toată superioritatea ce a avut-o până acum asupra țăranului clăcaș¹⁰⁰.

Se vede cu ușurință că Ion Ionescu simpatizează pe Spiridon Tăutul, în care vede toate calitățile dar și defectele răzeșului tipic. Pentru că mai totdeauna când ne este prezentat un țăran liber în carne și oase cu nume, prenume, acareturi și moșie, el este raportat constant, și într-un fel redus, la stereotipurile ce alcătuiesc răzeșul tip, cel fără nume și prenume, acareturi și moșie. E un veșnic du-te-vino între general și particular.

Dacă pe răzeșii din Putna și Dorohoi îi are la suflet, doar sunt moldoveni de-ai lui, oameni vrednici dar cu păcatele lor, ca tot omul, moșnenii din județul Mehedinți par făcuți dintr-o altă plămadă, mai rea. Calități nu prea observă, iar defectele generale ale țărănilor liberi la ei par mai pronunțate; între ele la loc de frunte – mândria: unul e moșnenul, și e de neam mare:

Moșnenii, mai ales cei despărțiți, se cinstesc între dâșii și de către alții zicându-se boieru Ion, boieru Gheorghie, boieru Vasile. Vorba de boier este foarte întrebuițată aici și ține locul vorbeii cucoane, care se dă la boierii cei mai mari. Boieru este întrebuițat în Mehedinți în loc de arhon cu deosebire că arhon când se zice trebuie să fie însoțit și de felul arhonției, în timp ce vorba de boieru precede numele de botez și arată o noblețe de naștere, pre când vorba de arhon este urmată de gradul arhonției care este personal; exemplu arhon postelnic, boieru Costea¹⁰¹.

Problema e că originea nobilă și fala moșneanului nu se potrivesc deloc bine cu sărăcia sa lucie: „El umblă mai gol, desculț și încins cu un curmei și zice că este moșnean, că este de neam, că se trage din familii mari, umblă cu mâțele ghiorăind de foame, bucurându-se când aude pre cineva zicându-i boierul cutare. Prunii îl înveselesc, prunii-l fac să nu muncească”¹⁰². Grave acuze, mai ales de la un iubitor de țărani! Dar cum spuneam, pe moșnenii mehedințeni domnul inspector nu-i are la inimă, mai ales când îi cunoaște la ei acasă în Mintii din Dos, plasa Motru-de-Jos, și-i găsește cu curtea înecată în noroaie și casa nemăturată:

Lucsul moșneanului de pre aici este de a avea la casa sa poartă frumoasă, naltă și acoperită. Înaintea porții este curățenie, însă înăuntru în ogradă și mai ales în casă murdăria este cu atât mai mare cu cât poarta este mai naltă: abia se poate găsi într-un sat una sau două case în care să intre cineva fără frică de a se umplea de vermină și mai ales de cea de găină care este cea mai teribilă. Moșnenii ar trebui să curățe, cum a zis Christos fariseilor, partea cea din lăuntru a paharului și a blidului ca să fie curată și cea din afară; partea cea din năuntru a casei ca să fie curată și cea din afară¹⁰³.

¹⁰⁰ Idem, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 204-208.

¹⁰¹ Idem, *Agricultura română în județul Mehedinți*, p. 438-439.

¹⁰² *Ibidem*, p. 470.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 476-477.

Dar nu toți moșnenii irită pe inspectorul nostru agricol; sărăcia lui Manolache Maglutescu din satul Covrigi, plasa Motru-de-Sus, îi înmoaie inima:

Manolache Maglutescu nu plătește pre an decât 24 parale impozit fonciar. Sunt mulți moșneni de aceștia. Manolache Maglutescu are 7 copii; iar moșia lui se alcătuiește din 3 pogoane. La ce se va reduce moșia aceasta când copiii săi, la rândul lor, o vor împărți? Moșneanul acesta sărac n-are decât o singură vacă, pre care o hrănește prin ogoare și la trebuință lucrează trei zile pentru pășunatul ei. El seamănă ½ pog. de grâu și 2 ½ pogoane de porumb și a recoltat în anul acesta 250 oca grâu. Porumbul nu s-a făcut și când se face totuși nu-i ajunge pentru casă, căci pământul este rău. Dar prunele s-au făcut, a luat 18 cazane sau 27 vedre rachiu din 150 pruni. Rachiul s-a vândut cu 4 sfanți vadra și a prins 240 lei, cu care a cumpărat 400 oca porumb. El este silit să muncească la alți moșneni cu ziua ce i se plătește 1 sfanț cu mâncarea sa și să se ducă și după agoniseală la câmpie, unde i se plătește ziua cu 1 ½ sfanți și de mâncare pre deasupra, adică un preț îndoit pre ziua de muncă. Pământul îl lucrează cu sapa și duple ce se seamănă porumbul apoi lasă femeia să-l prășească și el se duce la câmpie de unde se întoarce cu 4 sau 5 galbeni¹⁰⁴.

Manolache are toate calitățile bunului țăran: e sărac lipit pământului; e împovărat cu șapte copii și e ușor la moșie, doar 3 pogoane; muncește și pentru el și pe la alții, atât în sat cât și la câmpie și de bine – de rău supraviețuiește și își crește copiii. Ce ai putea să spui de rău de un asemenea om? Și dacă tot suntem la capitolul țărani săraci, și România epocii nu duce lipsă de astfel de țărani, ba chiar are prea mulți, mult prea mulți, vom încheia aruncându-ne ochii peste gard în curtea unui clăcaș – Barbu Papuc din Botoșești, pe drumul Craiovii:

Peste drum de primărie este aici într-o casă desgrădită un clăcaș sărac, anume Barbu Papuc. El a făcut claca cu brațele; însă pământul nu i s-a dat tot, nu i s-a măsurat decât trei pogoane pentru arătură și fânaț, islazul i s-a înecat în vatra satului unde nu are nici cei 400 stângeni de loc de casă. Vitele lui sunt numai o vacă și cinci oi. Se asupresc dar și sătenii între dâșii cei săraci de către cei bogați. D. Papuc a semănat 2 pogoane cu grâu și 2 cu porumb, unul luat cu întreială de la arendaș. Grâul s-a făcut, nu prea bine, dar tot a dat 500 oca la pogon; porumbul însă nu s-a făcut. D. Papuc în alți ani vindea grâul și consuma porumbul; acum va consuma grâul, dar celălalte nevoi cu ce le va întâmpina? Neavând vite ca să vândă și el una sau două, cum fac alți oameni ca să trăiască¹⁰⁵.

Domnul Papuc, cum îl gratulează Ion Ionescu, ca și Manolache Maglutescu, este parte din talpa țării, adică din baza piramidei sociale, care pentru a nu se răsturna și a da jos cu cei puțini din vârful ierarhiei, trebuie să fie stabilă, adică să fie lată, cu cât mai lată, cu atât mai stabilă! Și slavă Domnului pentru cei de sus, baza socială a României secolului al XIX-lea este extrem de lată și stabilă, pentru că aproape toată România este o uriașă talpă; triumghiul ierarhiei sociale

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 456-457.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 484-485.

în România este atât de aplatizat, încât te și întrebi dacă este chiar un triumghi, nu cumva e o simplă linie? Către această bază ar trebui să își îndrepte toată iubirea și empatia Ion Ionescu de la Brad și acest lucru chiar se întâmplă, dar nu necondiționat, cum am și văzut. Nu toți țărani săraci sunt buni și nu toți proprietarii mari sunt răi. Ion Ionescu de la Brad nu este nici utopist, nici radical, el crede cu tărie în exemplul său, anume că prin muncă și economisire, „cruțare” cum spune el, chiar și cel mai sărac țaran poate urca panta deloc abruptă a ierarhiei sociale. Dacă nu o face, în mare parte este vina lui, dar uneori pasul său poate fi oprit de lațul întins de cel de deasupra lui, în care și-a prins gâtul. De condamnat sunt aceia care nu se sinchiesc să urce scara socială, sau chiar coboară pe ea, precum și aceia, țărani sau proprietari, care blochează drumul celorlalți. Viziunea lui despre ierarhia socială și circulația în ambele sensuri de-a lungul ei este una morală, valoarea supremă a secolului al XIX-lea.

Tipuri de proprietari

Reforma agrară, marea tulburare a relațiilor sociale de la mijlocul secolului al XIX-lea, a dat la iveală tot ce era mai bun sau mai rău, atât în proprietari, cât și în țărani. Atunci s-a putut vedea cine ține cu adevărat la țărani și ce pot face țărani pentru o bucată de pământ. Unii au trecut testul, alții nu. Dar proprietari buni, care trăiesc în armonie cu țărani lor, au existat dintotdeauna și lui Ion Ionescu de la Brad nu îi este greu să-i întâlnească în Moldova natală. Bătrânul Plaino, proprietarul moșiei Broscăuți din județul Dorohoi, era un astfel de exemplu:

Exploatațiunea tatălui domnului A. Plaino era renumită în județ prin bogăția plugăriei și a păstoriei sale. Turmele de oi, herghelia de cai, tamslâcul de vite albe nu aduceau mai puține foloase decât țarinele întinse, țarinele acele cu pământuri de o mare fertilitate. [...] Acest mare proprietar, care a fost bun, nu numai pentru sine dar și pentru locuitorii săi, a lăsat între dâșii regretele cele mai sincere și memoria cea mai scumpă; pentru că au îngrijit și au căutat bine de dâșii, i-au înstărit și i-au făcut să nu știe ce vrea să zică nevoia. Regretăm că nu putem spune aici tot binele ce am auzit din gura locuitorilor despre dragostea și mila ce avea de dâșii proprietarul moșiei. Un lucru nu putem să-l trecem cu vederea, și acesta este silința ce a avut-o proprietarul de a face ca toți locuitorii să-și sădească livezi de pomi roditori împrejurul caselor lor. Aceste livezi fac ca să fie astăzi aspectul satului Broscăuți de o mare frumusețe. Obiceiu vechi este în plasa Coșula ca sătenii să-și facă livezi de pomi roditori atât pentru plăcerea și trebuința de a se bucura și ei de florile și de umbra copacilor, cât pentru folosul ce aduc, și mai ales pentru acesta. La Broscăuți rar om să fie care să nu aibă livadă de pomi împrejurul casei sale. Proprietarul nu numai că îi îndemna la aceasta, dar îi și înlesnea cu saduri și cu altoie fără nici o plată. Asemene sat împodobit cu livezi multe este mai cu seamă Văculeștii, a fraților Cartați, Saucenița, Prilipcele, Buhaiul, Hilișeul și altele. Exemplul cel bun se întinde astfel cât chiar unii arendași, ca d. Adam Haret, caută de cele de folos sătenilor ca și însuși proprietarii¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Idem, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 178-180.

Urmașul bunului proprietar Plaino se pare că a început să calce pe urmele tatălui său, atât în relația cu țărani de pe moșie, cât și în privința agriculturii de excepție pe care o practică. Familia Plaino și moșia lor Broscăuții par un exemplu numai bun de urmat. Ar trebui să remarcăm că atunci când vorbește despre marii proprietari, buni sau răi, Ion Ionescu de la Brad este atent nu doar la relația cu țărani, ci și la modul în care exploatează moșia, tipul de agricultură pe care-l practică și, evident, rezultatele pe care le obțin. Și moșia Dimăcheni a lui Ion Docan, cu care ne-am mai întâlnit, pare să fie un asemenea model:

Moșia Dimăchenii este înzestrată cu acareturi, pre cât de frumoase pre atât și de acomodate cu toate trebuințele agriculturii. Afară de aceasta, domnul Ion Docan are ateliere pentru toate meșteșugurile necesare agriculturii, precum: rotăria, ferăria, căruțăria, hămurăria, face șaiac și pânză, cu cari-și îmbracă slugile, ba încă și haine simple și comode de țară ce le pot purta chiar arendașii și proprietarii. D. Terenti era îmbrăcat cu haine de vară de pânză groasă făcute la d-nul Ion Docan¹⁰⁷.

Cum știm deja, semnul cel mai sigur al unei bune administrări a unei moșii este bogăția țărânului de pe moșie. Sau invers. De asemenea, știm că Mihail Kogălniceanu îl considera pe Mihail Sturdza un mare iubitor de țărani și Ion Ionescu de la Brad nu îl contrazice:

Pârâul Negru formă un trup de moșie cu Vlădenii și târgul Mihăilenii. Proprietarul acestei moșii este fostul Domnitor Mihail Sturdza. La Pârâul Negru se vede înrâurirea ce avea, sub legea veche, arendașul sau proprietarul asupra stărei sătenilor. Mihail Sturdza căuta mult de înstărirea sătenilor, și fiindcă da în arendă moșiele sale, avea obiceiul a face statistica averii țăranilor la toată schimbarea de arendaș. Când a intrat domnul Ohrinoschi în arenda moșiei Pârâul Negru erau în sat 70 de oameni cu boi și 35 fără de boi; iară în anul acesta, eșind de pe moșie, s-au găsit 25 de oameni cu boi și 70 fără de boi. Starea locuitorilor dar a scăzut pe când aceea a arendașului a crescut. Locuitorii păstrează o tristă suveniră de administrarea d. Ohrinoschi¹⁰⁸.

Marea iubire de țărani a fostului domn al Moldovei nu îl împiedică să dea moșia pe mâna unui Uhrinowski, care îi sărăcește pe săteni; același Uhrinowski despre care Mihail Kogălniceanu povestește mai târziu de la tribuna Parlamentului cum și-a găsit sfârșitul împușcat de țărani de pe moșia Buhaiului¹⁰⁹, pentru simplul motiv că nu doreau să aibă aceeași soartă ca cei de la Pârâul Negru. Și dacă tot suntem pe versantul negativ al caracterului proprietarilor sau arendașilor, ar trebui să amintim pe scurt și saga familiei Holban, care luptă cu îndârjire pentru a recupera, chiar și ilegal, ceea ce unul dintre membrii familiei

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 192

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 282-283.

¹⁰⁹ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. IV, *Oratorie II – 1864-1878*, partea a III-a, 1870-1874, text stabilit, introducere, note și comentarii de Georgeta Penelea, București, Editura Academiei RSR, 1982, p. 429-430.

înstrăinase. Evident, păgubiții nu pot fi decât țăranii sau statul. În acest caz este vorba de stat, veșnicul incapabil de a-și administra averea atunci când corupul social este profund viciat de corupție:

La Hilișeul Holbănescu, dară, am constatat pentru prima dată că pădurea este trecută în listă ca pădure a statului, iară moșia nu. Și cu toate acestea, pădurea de aici, cu toate că este a Statului, se taie de către domnul Iorgu Holban fără ca să scie ceva ministerul de finance care însemna această pădure între proprietățile statului. Domnul Iorgu Holban ia și venitul moșiei ca și când ar fi proprietarul monastirei Mogoșești și a tuturor moșiilor ei. Proprietarul moșiilor acestora a fost monahul Sava Holban care a zidit-o și a înzestrat-o cu moșiile ce le-a făcut danie. Murind monahul Sava, a lăsat cu diată ca moșiile să se administreze de o epitropie și nici o rudenie a lui să nu aibă nici un amestec, nici o împărțășire din venituri. Cu toate acestea, nepoții lui, Iorgu și Grigorie Holban, au pus mâna pe moșii, după moartea călugărului. Moșiile acestea erau înscrise în domeniile statului și se dau în arendă de Mitropolie ca toate moșiile mănăstirești. [...] Hilișeul este dat în arendă unui jidov anume Savid Zaharia. Întinderea moșiei este de 236 fălci pădure, și 986 fălci pământ liber, adică peste tot 1.222 fălci. Din această întindere, scăzând pământul dat locuitorilor, rămâne 650 fălci pe seama proprietății. Prețul arendei este ținut ascuns¹¹⁰.

Este unul dintre foarte puținele cazuri când nu poate afla prețul arendei, fără îndoială din cauza ostilității proprietarilor; pentru că trebuie să fim siguri că, atunci când domnul Iorgu Holban s-a trezit la ușă cu domnul inspector general de agricultură, numai încântat nu a fost. Foarte probabil că a făcut precum tânărul Balș – nu i-a deschis ușa.

Femeile române

După tipologia țăranilor și a proprietarilor, putem decela în scrierile lui Ion Ionescu de la Brad și un fel de tipologie – a femeilor. O tipologie poate e mult spus, dar ceea ce vreau să subliniez este că femeia nu este absentă în scrierile agromomului nostru; întotdeauna femeia generică – femeia română – sau eventual femeia/soția altuia, niciodată a sa. Pentru că, oarecum curios pentru sensibilitatea de cuplu din secolul nostru, cu unele excepții notabile, în scrierile pașoptiștilor, cele atât de încărcate de rememorare și autobiografie, soțiile acestor ilustre personaje aproape că lipsesc. Este drept că, în secolul romantic, femeile trăiesc mai degrabă în sfera intimă a privatului, pe când soții lor devin personaje publice, care prin scrierile lor încearcă să se poziționeze cât mai profitabil tocmai în această zonă. Doar în ceea ce numim scrieri private – scrisori, jurnale intime, dacă ele există – femeia/soția capătă relevanță narativă.

Din sumara autobiografie publicată către sfârșitul vieții, aflăm mai multe amănunte despre caii, câinii și vitele lui Ion Ionescu de la Brad decât despre căsătoria sa. Căci, da, Ion Ionescu de la Brad a fost căsătorit. În vremea când

¹¹⁰ Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 416-417.

administra moșiile lui Reșid pașa „la Perictos fiind, m-am și însurat, luând o fată a căria mamă era greacă și tata neamț de la Stuttgart. La Stuttgart au crescut fata și au învățat-o carte. Dar n-am trăit mult cu dânsa, căci, îndată ce m-am întors în țară și am venit cu dânsa de m-am așezat la Iași, m-au lăsat, dându-se în dragoste cu un altul”¹¹¹. În aceste condiții parcă putem înțelege dezmoștenirea narativă la care își supune fosta soție în autobiografie. După un deceniu de la abandonul matrimonial, traumatizant bănuiesc, într-o lucrare cu caracter didactic, Ion Ionescu de la Brad face apologia atât de necesarei soții pentru cultivatorul rural:

Treburile unui cultivator sunt prea multe, prea mari, prea serioase, pentru ca să nu se gândească chiar de la început a lua într-ajutor o soție capabilă de a conduce un menaj cu economia, de a se însărcina cu îngrijirile lăptăriei, a păsărilor, a grădinei de legume și de a comanda tuturor servitorilor moșiei. O bună soție, mai ales în menajurile cele mici, știe să tragă folos dintr-o mulțime de produse care fără dânsa ar rămâne fără nici o valoare. În menajurile cele mari, o soție bună nu este mai puțin folositoare prin ordinea cea bună ce poate să pue în serviciile atârinate de dânsa și prin privegherea care întâmpină necredința slugilor și împiedică neorânduieile ce ar putea să facă. O asemenea soție bună exercită, prin caracterul și lucrările sale, o înrăurire asupra înfloririi exploatațiunei, tot atât de însemnată ca și înrăurirea bărbatului ei. Acesta este cuvântul care ne face să zicem că este de neapărată trebuință ca fetele de proprietar, de arendaș, de țăran, să fie înzestrate cu cunoștința tuturor lucrărilor domestice, după cum și erau la noi în țară mai înainte de a ne lepăda de rostul nostru cel vechi și bun, de cel frumos și folositor, ca astfel să poată fi și în viitor, precum au fost în trecut, ajutoarele cele mai luminate și mai devotate bărbaților lor. Fetele crescute, după cum cerem noi, ajung a fi, când sunt soții, podoaba casei, temelia familiei și mărirea neamului¹¹².

Culmea este că, aproximativ în același moment, cumpără moșia Brad, trăiește până la final o viață de lucrător al pământului și nu urmează propriile sfaturi în a-și alătura o soție, podoabă a casei și temelie a familiei! Dacă Vasile Alecsandri, după tragedia relației cu Elena Negri care îi marchează tinerețea, va găsi puterea de a lega peste ani o altă relație, din câte știm până acum Ion Ionescu de la Brad își trăiește viața ca un schimnic pe moșia sa de la Brad. Sau, să nu fi fost oare așa? Oricum, în numeroasele sale scrieri nu mai apare nicio mărturie, cât de sumară, despre o altă femeie din viața sa. Dacă i s-ar fi editat corespondența, probabil că am fi știut mai multe. Din puținul publicat ne dăm seama că Ion Ionescu de la Brad nu este deloc un introvertit, care își ascunde cu grijă viața și sentimentele intime, cel puțin nu față de Ion Ghica, binefăcătorul său. Din Dobrogea, în vara lui 1850 îi scrie, printre altele, și despre o Ileană Cosânzeană, care i-a luat mințile:

Aici în Dobrogea femeia română are o importanță mare, este un lucru scump și respectat. Este rară în privirea numărului urieș al burlăcimei române ce trăiește în

¹¹¹ Idem, *Vieța mea de mine însumi*, p. 11.

¹¹² Idem, *Opere*, vol. I, București, Imprimeriile „Curentul” S.A.R., 1943, p. 180.

locurile aceste; femeia este scumpă; cel mai sărac flăcău trebuie să cheltuiască 2.000 lei cel puțin ca să se însoare, căci trebuie să cumpere haine la toate rudeniile fetei, lucru ce face ca o fată să fie privită în familia sa ca un odor neprețuit. Burlăciune în Dobrogea ca frunza de multă, însă femei rari. Și câte sânt, sânt pre frumoase, mai ales acele de pe lângă munți. La 1842 peste 500 fete s-au adus din Principate, pe care poți să zici că cu bani le-au cumpărat, atât de mult au costisit adusul lor. Frumuseța de bărbați este mare, oameni sdraveni și vârtoși, crescuți tot cu lapte dulce de la vaci și mocănimă de la mânăzi. [...] O, ce frumos loc Niculițalu, sat încongiurat ca o cetate de munți și codri, sat făcut pe ruinele antice romane, ce sânt fortificațiile acestui loc și pe care țăranii îi zic al lui Traian. În satul acesta se face și Panairi și sânt în ele circazienele române. Acolo am văzut o fată atât de frumoasă, cât, zeu, nici Ileana Cosânzeana n-au putut să o întrecă în mândrețe. Vestea de frumusețea fetei au eșit. Când [am] văzut-o, avea un trandafir în cosiță și sta la stativă, țăsând o pânză mai subțire decât a paiajenului, căci pe aice se face borangic și sânt aguzi poate și de 100 de ani de bătrâni. De când am văzut-o, nu o mai pot uita. Când aș fi un Făt-Frumos¹¹³!

Femeile reapar în forță în monografiile sale agricole. Fie sub forma femeii generice, ca în Mehedinți, unde femeile i-au plăcut, chiar dacă bărbații lor nu. Lor le dedică pagini frumoase în care le laudă hărnicia, devotamentul și simțul artistic:

Femeile române, muncitoare noastre femei, putem să le zicem cu tot cuvântul, sunt producătoare de avuții considerabile în sânul familiilor și în timpul care s-ar crede pierdut când n-ar ști cineva cât de bine știu ele să-l împartă ca s-ajungă la toate trebile, la lucrările cele din casă, la cele din afară, la grădină ca și la câmp, la grădina cea care aduce îndeustare în casă ca și la grădinile cele de flori cu flori galbene și roșii, cu busuioc și calupar, cu lemnul domnului și lăcrimioară, și cu câte alte plante aromatice. [...] Femeile cu munca lor fac stofele, dimiile, pânzele cu care îmbracă pre bărbații și copiii lor. Ele găsesc timp, în fine, cu toată grija ce au de ale casei, de a face mai ales vara de mâncare și a o duce bărbatului la câmp, a se gândi și la lucruri mai subțiri, mai delicate, mai de preț, cum este mătasea din care ele fac frumoasele acele cârpe (ștergare) ce le pun pre cap duminica și minunatele acele cusături numite riceri pre camesile lor [...] ¹¹⁴.

Reapar fie sub forma concretă a unor proprietari luminați, binevoitori față de țăranii de pe moșie ca acea Anica Schinteianca, ale cărei virtuți materne o transformă într-o binecuvântare pentru clăcașii săi:

Corobăile alcătuiesc o comună cu Trestioara în care locuiesc 102 moșneni deosebiți, 20 devălmași și 40 clăcași. Doamna Anița Schinteianca locuiește la moșie și o exploatează îngrijind de buna stare a foștilor săi clăcași, cărora le-a dat pământuri de mulțumire fără să-i strămute din locurile lor. Această bună proprietară este iubită și respectată nu numai de ai săi, dar și de toți moșnenii de prin alte sate cari

¹¹³ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 107.

¹¹⁴ Ion Ionescu, *Agricultura română în județul Mehedinți*, p. 373-374.

ori și de câte ori ajung la dânsa nu se duc neajutați făcând pentru dâșii mai mult de ce ar crede cineva că poate să facă. Doamna Schinteianca a făcut biserică de piatră la Trestioara și a înzestrat-o cu toate cele de trebuință pentru lauda lui Dumnezeu. Ea cultivă 12 pogoane de porumb și 2 de grâu, și, nejungându-i produsele ce scoate, cumpără în toți anii și cumpără de dă și la cei ce nu au. Ea muncește, nu atât ca să aibă cu ce trăi, căci are și încă mult, ci pentru ca să aibă cu ce să facă bine acelor ce vin și o roagă. Sărării și nevoiașii sunt cei dintâi care se bucură de rodul muncii sale. Ea are obicei la zilele cele mari a invita vecinii și a-i ospăta. Cât este de frumoasă viața doamnei acestia și cât trebuie să fie ea de fericită când face binele după pofta inimei sale¹¹⁵!

Fără îndoială, doamna Anica îl impresionează pe Ion Ionescu de la Brad, care scrie despre ea, cum vedem, doar la modul superlativ, el, care e atât de intransigent și de slobod la scris despre mizeria umană, în toate formele sale. Ea are toate calitățile pe care el le apreciază atât de mult: mare iubitoare de clăcași, și chiar și de moșneni, evlavioasă cum îi stă bine unei femei, miloasă până la uitare de sine. O femeie, pâinea lui Dumnezeu, cum ar zice țărani!

Dacă Anica Schiteianca pare să fie modelul văduvei care-și administrează cu înțelepciune și generozitate moșia, din tipologia lui Ion Ionescu nu putea să lipsească buna soție a marelui cultivator. Cea care îndeplinește, de asemeni la modul superlativ, această poziție taxonomică este Elena Docan, soția celui Ion Docan cu care ne-am tot întâlnit până acum:

Pe lângă șederea la țară a celui ce se ocupă cu exploatarea moșiei, ședere care, o repetăm, este una din cele mai dintâi de succes și de prosperitate în agricultură, observatorul poate vedea la Dimăcheni și cealaltă condițiune de succes, aceea de a fi căsătorit, de a avea o consoartă care să ieie parte activă la toate lucrările agriculturii. Când D. Ion Docan este cerut de interesele sale a se absenta de la moșie, ceea ce i se întâmplă foarte des, atunci consoarta sa îi ține locul, cu o inteligență și un devotament din cele mai rari și mai vrednice de laudă și de încurajare. Doamna Elena Docan caută nu numai de moșie ca și însuși soțul ei, dar și oferă serviciile sale la toți cei ce-i solicită ajutorul. Această bună menagiară este sora de haritate a tuturor bolnavilor și nevoiașilor de pe moșia sa. Ea merge cu sacrificiul până la a asista singură pe bolnavi, înfruntând astfel ostenelele cele mai grele. Ea este, după expresiunea unui țaran, numai o bucățică de om, dar inima-i e mare și îngrijirea-i nesfârșită pentru tot săracul și bolnavul¹¹⁶.

Chiar dacă își trăiește viața mai mult singur decât alături de o parteneră, în scrierile lui Ion Ionescu femeile nu numai că nu lipsesc, dar el este singurul dintre pașoptiștii a căror operă am analizat-o până acum unde femeile par să se constituie într-un nucleu narativ de sine stătător. Ceea ce, dacă ne gândim, nu e puțin lucru.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 454-455.

¹¹⁶ *Idem*, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 193.

California Orientului

În primăvara și vara lui 1850, cu sprijinul lui Ion Ghica, Ion Ionescu de la Brad întreprinde o „călătorie agricolă” în Dobrogea otomană. Scopul oficial al călătoriei era realizarea unei cercetări monografice a economiei provinciei și a tuturor factorilor care ar putea contribui la dezvoltarea ei economică: oamenii, solul, căile de comunicație. Lucrarea va fi publicată la Constantinopol în același an. Scopul neoficial al călătoriei răzbate însă din corespondența lui Ion Ionescu cu Ion Ghica, și este de altfel mărturisit pe față de acesta din urmă într-o scrisoare către Nicolae Bălcescu: „[...] să facem din Dobrogea o țară cu totul rumânească”¹¹⁷. Imediat după revoluție, Ion Ionescu și Ion Ghica visează la înființarea în teritoriul otoman a unor adevărate cuiburi „de români în care să crească ideile Proclamației”, pepiniere de adepți ai revoluției care va să vie¹¹⁸. Țăranii din Principate refugiați dincolo de Dunăre după înfrângerea revoluției sau mocanii din Dobrogea pot constitui asemenea nuclee de populații pe care căzușii îi și văd dedicați trup și suflet cauzei naționale.

În călătoria sa, Ion Ionescu se afundă în această lume țărănească în care unii dintre ciobani, pentru câteva parale, se dau drept călăuze și vizitii și se dovedesc în cele din urmă doar... niște ciobani:

Am plecat din Varna cu un cioban ce-mi făcea pe dragomanul și pe viziteul... El cunoștea toate pământurile din kazarul Bazargicului; însă, de cum am intrat în kazarul Balçicului, nici măcar drumurile nu le știa; viziticia nu o știa nici decum, striga să mergă calul și îl oprea după cum era obișnuit să strige la oi; bietul cal nedeprins cu astfel de chiote umbla buimac și nici nu trăgea. I-am dat drumul ciobanului și acum am rămas și stăpân și slugă. Până acum ziceam: „Așterne mări” și era cine să-mi zică „disbracă-te, cucoane”¹¹⁹.

Este bine primit în satele românești, ba chiar prea bine, astfel încât trebuie să găsească o soluție ca să înșele prea generoasa ospitalitate țărănească:

Și să știi că umblă românii după mine gărăfile de rachiu subțioară și muerile cu plăcintele. Mă tem să nu cad în patima beției. Ioranul în Paștele trecut știu că s-a cinstit. Eu acum am luat obiceiul: ieu garafa, fac cuvântul și, când să trag din ea, pun la gură și o astup cu limba. Așa mai scap de nu umblu biat toată ziua. Așezat în Dobrogea, o să înființez soțietatea temperanței mai mult ca să scap de cinstea ploștei decât ca să opresc pe bieții români a nu face chef. Și chef fac, căci trăesc aice ca în sânul lui Avram¹²⁰.

¹¹⁷ Ion Ghica, *Opere*, vol. III, *Corespondența*, ediție critică și studiu introductiv de Ion Roman, prefată de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017, p. 173.

¹¹⁸ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 51.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 60.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 83.

Și într-adevăr, bogăția românilor din zonă este un laitmotiv. În satele din jurul lacului Razim românii chiar trăiesc ca în sânul lui Avram:

Români bogați ca aice în Dobrogea rar vei găsi. Eri am fost la lacul Razâm, pe a căruie mal sunt sate românești; și între români am găsit mulți hagii, care au fost la hagilâc la Sfetagora. În acel nenorocit sat Calina cu 110 români și 30 ruși, sunt români care au vite de o valoare peste 15.000 galbeni, iară îndeobște aice deși au murit vitele de boală, totuși au rămas destule ca să fie oamenii îndestulați. Aice stupii, porcii și viile ce dau un venit minunat sunt ocupația de căpetenie. Țărani îndeobște ce au vii sunt asupriți în datul ușurului ca și în multe alte dări; tanzimatul n-au străbătut în cazalele acestea. Turcii din Baba mai ales sunt ciocoi românilor. Li ieu 3 zile de săcere, 3 zile de coase și multe alte lucrări, cu bani, însă bani dați cu sila la țărani, care are destul de lucrat pentru el ca să fie nevoit a se duce să lucreze la turci. Sunt românii, prin aptitudinea lor de muncă, vestiți muncitori și de aceea tot greul muncii din Dobrogea în spatele lor pică; aenul și cel mai răpănos turc îi poroncește [...]. Dar mai cu seamă ușurul din vie este foarte cu asuprire. El nu se ia după cum se face rodul, ci după cum binevoiește turcul a-i taxa rodul viei. Și de multe ori îi taxează așa, cât nice cu tot rodul nu-și plătește ușuru(l), dijma, și rămâne cu munca perdută¹²¹.

Dar chiar din scrisoarea de unde am extras citatul de mai sus, deja se poate vedea că traiul în sânul lui Avram are și un revers; ce sunt însă acele câteva zile de lucru pe care le cer turcii din Baba, pe lângă boierescul și toate dăjdiile regimului regulamentar din Principate! În alte zone însă, asprimea exploatării parcă începe să semene cu cea din Principate:

Românii de prin sate sunt luați la clăci și beilicuri, lucruri care îi apasă ca și ciocoi în țară și de care se tânguiesc cu amar, și mai ales de subașe, turcii ce stau în sate de mânăncă și beau degeaba și de necinstesc femeile oamenilor. Într-un sat am găsit subașă care cu trei ani mai înainte au fost hoț în pădure. Se aude de hoți. Dă Doamne să scap și din codru, sărac dar măcar teafăr. Nu mi-e frică de altă decât să nu mă stâlcească și betejească ca să nu mă pot hrăni. Aici în cazaoa asta ca și în toate celelalte, aenii grozav împilează pe români; îi ieu la muncă, la săcere și coasă pentru dâșii și bieții oameni lasă de se prăpădesc bucatele lor. Toți românii așteaptă scăpare. Și pe un mântuitor al lor de jafuri l-ar scoate ca pre un Mesia. Nu mă așteptam să găsesc abuzurile pašalâcului devenit abuzuri de aieni, cadii, capanlâii și orice bezmetic turc care tot la români aleargă pentru orice muncă. Aenul în cazaoa lui este ciocoiul pe moșia sa și iubași din sate, om al aianului, este un căpitan Costachi la patru putere rădicat. Mă înfioresc văzând bucatele oamenilor de săcere pe câmp și oamenii luați la aian și la pașă ca să secere la ciflicurile lor; și zicând că pe bani, adică ziua de 10 lei plătind-o cu 2 ½ lei. Țăranul n-are nevoie. El trebuie să fie nesupărat; căci și el pierde și Împăratul are scădere din ușur. Însă Împăratul este departe și bieții români țișă și plâng sub frica și silnicia iubașilor¹²².

¹²¹ *Ibidem*, p. 106.

¹²² *Ibidem*, p. 129.

Totuși, cu bune și cu rele, românii din Dobrogea au o condiție de invidiat față de cei din Principate, mai ales în anii imediat următori Revoluției de la 1848, când armatele de ocupație și reacțiunea boierească fac ravagii, astfel încât foști căzuși, care cunosc situația din țară, nu doresc țăranilor de acasă nimic mai mult decât să trăiască la fel de bine precum cei din Turcia!

Pe vaporul acesta am găsit un controlor român numit Rălescu, revoluționar, care mi-a dat să stau unde voi voi; el este lăcuior la Mehadia, iară pilotul asemenea este român, Dumitrașcu, din Țara Românească, om sdravăn și cu cea mai mare râvnă națională. S-au tânguit din inimă de robia în care au picat țăranii, cu îndoirea dijei și a lucrului celor două pogoane. Mi-au spus că, cu această măsură, moșia ce era 20.000 lei s-a vândut cu 30.000 și că acest spor de 50% s-au urmat în toate locurile. Doamne, zic eu, mort ești ori viu? De ești viu, cum de leși să muncească ciocoiu(l) pe țărani cum au muncit jidovii pe Hristos? Au oftat și cu ochii plini de lacrimi, îmi zice: „Te văd și te cunosc, Domnule, și te știu că ești al nostru. Dumnezeu să v-ajute! Faceți să fim în țară ca țăranii din Țara Turcească!”¹²³

Cât despre „râvnă națională” a țăranilor din Dobrogea, situația pare ideală: aici țăranii chiar au ajuns la conștiința națională a celui mai luminat și liberal boier din Principate! E un tărâm de vis pentru Ion Ionescu, care vede în fiecare sat românesc o miniatură a Daciei

[...] și înfrățirea tuturor românilor, care fugiți de la muscali, se liniștesc aice, hrănind și crescând ura asupra acestor dușmani [...]. Românii fugiți din Ardeal vin și împărtășesc ura asupra sașilor și ungarilor [...]. Românul din Principate vine în comunitatea acestor de aice cu ura neîmpăcată asupra ciocoiului, asupra Regulamentului, *încât toți locuitorii Dobrogei sunt urmați în gânduri la nivela gândului celui mai cu inimă și mai luminat român*¹²⁴.

În aceste minunate sate românești din Dobrogea, râvnă națională dă în clocot, alimentată de sentimentele antiruse ale basarabenilor, cele antimaghiare ale ardelenilor și aseasonate cu idealurile sociale cele mai generoase ale țăranilor din Principate. Aceste sate sunt de fapt imaginea vie a viitorului națiunii române așa cum o visau pașoptiștii, unde moldoveanul trăiește alături de ardelen și de muntean, și unde cu toții urăsc pe dușmanul fiecăruia dintre ei. Precum C. A. Rosetti sau Nicolae Bălcescu, și Ion Ionescu de la Brad remarcă forța identitară a țăranimii române, manifestată prin păstrarea cu îndârjire a limbii naționale și refuzul de a învăța o altă limbă, care este un stereotip extrem de persistent la pașoptiștii noștri:

Iar, în privirea etnografică, nu cred să fie vreo țară mai interesantă decât Dobrogea în privința felurimei neamurilor care o lăcesc și dintre care până acum românii au preponderență politică tăcută; căci ei au silit pe toți de li vorbesc limba și sunt

¹²³ *Ibidem*, p. 97.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 122-123.

zeleși pentru învățătură pe care cu sete neostoită o așteaptă să vie și cred, sperez că le va veni [...]. Ambiția românilor de pe țărmurile Dunării turcești de a-și susține naționalitatea lor este fără margini, dorul de a se lumina este nepilduit la alți români din clasa lor din celelalte provincii române. Românii până acum românizează. *Și poate că și anecdota babei din Odesa este tot de... ocazionată. Știi că baba asta, după ce au șezut 18 ani în târg, s-au rătăcit prin uliți și întreba, de unul de altul, să-i arate calea, însă rușii nepricepând-o nu-i putea îndestula lipsa ei. Atunci baba năcăjită, începu a-i înjura zicându-le: „bată-vă Dumnezeu, de 18 ani de când șed în târg cu voi și tot nu mi-ați învățat limba. Ce grei de cap sunt păcătoșii ăștia”. Așa e românul. El pretinde ca un târg întreg să-i învețe limba unuia, iar nu el singur pe a altora. Asta este Dobrogea și cu astă dispoziție a românului el au silit și pe turc și pe tătar și pe lipovan și pe bulgar și pe cazac și pe țigan a-i învăța limba dacă vra să aibă vorbă cu el. Și interes de vorbit cu românul au toți, fiindcă românul e cel mai muncitor, mai dibaciu la muncă, și fiind mai cu capu plecat, cine să scoală mai de dimineată acela câtă să-i vorbească ca să-i ceară munca. Oare nu cumva astă dispoziție de muncă este una din cauzele robiei românilor la cei mai leneși și mai dârji? Toată tătărimea de aici tot numai cu români se slujesc; oierii și hagiții tot numai cu ei se îmbogățesc. Și luptă este între celelalte neamuri de a pune mâna în chica românului. Și românul este tare în chică. El are puterea să-și scoată chica din mâna arendașilor de ușuri și să le ieie el singur. Putere de bani există, însă nu este curaj și îndrăzneală*¹²⁵.

Astfel, în această Californie a Orientului, Ion Ionescu de la Brad îi povestește lui Ion Ghica, cum a întâlnit viitorul, o țară plină de români din toate provinciile istorice, adică exact ceea ce va deveni peste decenii și mai ales în secolul următor România – o țară a românilor. Viziunea lui Ion Ionescu de la Brad nu se va împlini însă într-un tot pentru că, în această măreață Românie viitoare, țărani, chiar și împrăștiți, nu vor trăi ca în sânul lui Avram din Dobrogea otomană.

Fricile demografice ale unui mare agronom

Dacă în Dobrogea românii sunt mulți și se înmulțesc, la ei acasă, în România par amenințați în ființa lor cea mai profundă, cea demografică. Eram curios dacă Ion Ionescu de la Brad se arată sensibil la fricile demografice pe care bănuiam că discursul medical le inducea în societate, însă la o dată mai târzie¹²⁶. Acum nu mai sunt la fel de sigur de „vina” medicilor, pentru simplul motiv că aceste temeri par să apară destul de devreme în spațiul public, de pildă în scrierile agronomului nostru. Acesta nu pare la fel de îngrijorat precum Mihail Kogălniceanu sau Mihai Eminescu de concurența demografică pe care străinii o fac românilor în propria lor țară, dar asta nu-l împiedică, în vremea redactării monografiilor agricole, adică undeva între 1865 și 1869, să nu fie îngrijorat de creșterea nesemnificativă sau de stagnarea demografică a populației locale. Primele constatări

¹²⁵ *Ibidem*, p. 121-122.

¹²⁶ Constantin Bărbulescu, *România medicilor. Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*, p. 218-277.

alarmiste apar în județul Dorohoi, unde statistica îi arată o creștere demografică nesemnificativă:

Prințul Nicolae Șuțul dă, în notițele statistice asupra Moldaviei, un tablou din care vedem că numărul sufletelor din județul Dorohoi este de 101.930. Dupe 10 ani, statistica din 1859 ne-au dat un număr de 103.671 suflete. În cursul dar de 10 ani populațiunea județului s-a sporit numai cu 1.741 suflete!!! Este trist, trist cu totul, rezultatul acesta. Dupe acest rezultat de creștere a populațiunei, îndoirea ei nu se poate face nici în 300 de ani, adică mai târziu decât toate popoarele câte locuiesc în Europa și decât însuși acele cari viețuiesc în robia cea mai neagră. Societatea dar română suferă greu de toate boalele morale, și mai greu decât oricare alt popor de pe fața pământului. Pe când alte popoare cresc și se înmulțesc, al nostru de nu scade, stă pe loc: el n-are într-nsul nici măcar principiile vieții vegetative¹²⁷!

Cum ar putea însă țărani din Dorohoi să se înmulțească când statistica împroprietăririi arată că în județ au primit pământ doar „225 clăcași cu 4 boi, 5.014 cu doi boi și aproape opt mii fără de boi”¹²⁸; ceea ce înseamnă că „cea mai mare parte din clăcașii județului sunt reduși la trista stare de a nu avea nici măcar boii cu cari să se hrănească!”¹²⁹ Altfel spus, trăiesc într-o sărăcie cruntă. Nici în județul Putna situația nu pare mai bună. Aici accentul se deplasează dinspre statistică înspre o analiză mai calitativă, prin care încearcă să identifice cauzele acestei degingolade demografice:

Însuși esistenția și traiul populațiunii rurale, lipsită de hrana sufletului ca și de hrana trupului, este pusă în pericol de împrejurările nenorocite ce o bântuie. Foametea și cămătăria, care este mai teribilă în efectele ei decât însuși lipsa, s-au așezat la rădăcina populațiunei și a început a o roade. Mersul spre înmulțirea populațiunei s-a molcomit; căci și aceasta cere oarecari condițiuni pentru a se putea dezvolta. Faptul acesta este cel mai grav din toate câte ne arată statistica; fiindcă el reprezintă toate cauzele cele rele care bântuie populațiunea¹³⁰.

Iar în final, în Mehedinți, analiza se deplasează către accente mai teoretice, din care teoria lui Malthus nu putea să lipsească, plus un mic elogiu spus cam cu buzele strânse, despre una dintre calitățile vechiului regim agrar:

Populațiunea face puterea unui stat, ea crează avuția lui, ea este scopul și mijlocul al ori căria produceri și consumațiuni; pentru aceea înmulțirea populațiunei au fost totdeauna bunul căutat de către acei însărcinați cu destinele unei țări. Înmulțirea populațiunei însă este în strânsă legătură cu mijloacele ei de subsistintia [...]. Mijloacele de subsistintia au fost asigurate sporirii populațiunei noastre. Legea vechia rurale da spaciul oricărui născut pentru a se hrăni; căci pământul este cel mai dintâi mijloc de subsistintia. Și cu toate acestea, populațiunea noastră n-au

¹²⁷ Ion Ionescu, *Agricultura română din județul Dorohoi*, p. 73-74.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 19.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 19-20.

¹³⁰ *Idem*, *Agricultura română din județul Putna*, p. 188.

crescut duple legea descoperită de Malthus, n-au crescut adecă în acea progresiune geometrică cât se ajungă a fi lipsită de mijloacele de subsistintia, să ajungă a îngriji guvernele și popoarele; căci nu este destul ca populațiunea să aibă spaci, ci se cere ca să aibă și libertate. Afară de lipsa de libertate, populațiunea noastră a fost împiedicată în sporirea ei și prin multe alte rele, precum case nesănătoase, mâncare puciu restauratoria, posturi multe, munca multă și trai reu, nevoi, griji și dureri morale, nedreptăți, mesuri economice împilătoare și, în fine, boalile cari fac pre oameni să se ducă pe cealaltă lume, de unde s-a și luat la români vorba care zice că cutare a murit cu zile¹³¹.

Vedem deci că temerile sale demografice sunt reale, se manifestă din plin în scrisul său, și preced cu aproape un deceniu înflorirea acestora în discursul medical. Atunci discursul medical despre degenerarea rasei, cu componenta sa demografică implicită, nu este oare doar cutia de rezonanță care amplifică, la un moment dat, partitura pe care totuși societatea o cântă?

Liberalul și democratul de la Brad

Cea mai bună încheiere a analizei noastre cred că ar fi încercarea de a contura caracterul liberal al gândirii lui Ion Ionescu și democratismul atitudinilor sale. Aceste două dimensiuni ale ideologiei la care aderă, gravate parcă în ființa sa, îl apropie de C. A. Rosetti. Ionescu este un fel de Rosetti căruia îi lipsește atitudinea strident antiaristocratică și republicanismul.

Liberalismul și democratismul convingerilor lui Ion Ionescu ies la iveală, interesant, mai ales în analizele critice, pe care le face cu diverse ocazii sistemului fiscal și legii electorale. Cu toate că în societățile moderne raporturile de putere dintre guvernați și cei care guvernează, dintre păstori și oi cum spune el, s-au modificat în favoarea oilor,

Populațiunea [...] a fost mult timp considerată ca o turmă de oi care se mulgeau și se tundeau de către acei ce se constituiau înșii păstori și conducătorii lor. Păstori au crezut că turma este făcută pentru păstori, eară nu păstori pentru turmă. Astăzi, însă, lucrurile s-au schimbat și lumea crede că păstori sunt făcuți pentru turmă, și de aceea turma-i pune, turma-i ține, turma-i schimbă¹³².

Ei bine, în România lucrurile nu stau întru totul astfel: în România, oile încă sunt tunse de păstori. Și mai bine decât orice, acest lucru este dovedit de modul în care guvernânții liberali înțeleg să așeze povara fiscală. Povară fiscală care în România este uriașă, dar nu pe sine plânge Ion Ionescu, ci pe amărâtul de țaran. În discursul din ianuarie 1883 rostit la dezbaterile pe legea bugetului, bătrânul nostru agronom se dezlănțuie împotriva majorității liberale, pe tema modului injust în care este calibrat impozitul funciar:

¹³¹ Idem, *Agricultura română în județul Mehedinți*, p. 194-195.

¹³² Idem, *Agricultura română din județul Putna*, p. 170-171.

L-ați așezat în contra principiului de dreptate care trebuie să fie introduse în așezarea impozitelor. Dreptatea cere ca cel ce are mult, mult să dea; cel ce are puțin, puțin să dea; și cel ce n-are nimic, să nu dea nimic [...]. Afară de aceasta observ un lucru în estimațiunea venitului, un lucru ce mă amărăște și mă îndignează, observ de exemplu că Ioan Lupu din Drăgănești, comuna Călinești, plasa Fundu, plătește, pentru 4 fâlci 3 lei 40 bani pe falce, iar eu, care am 100, plătesc numai 240 lei, ceea ce face 2 lei 40 bani pe falce, adică un leu mai puțin, și cel ce are de exemplu 1.000 de fâlci, plătește numai 500 sau 1.000 lei, adică numai 50 bani sau cel mult 1 leu de falce, și așa, și în estimarea venitului fonciar, văd că pe cel mic l-au pus să dea un venit mare și pe cel mare un venit mic, și știți de ce? Pentru că cei mari au făcut estimațiunile și și-au tras spuza pe turta lor. Aici ceea ce se petrece nu mai este nedreptatea, ci reaua credință, înșelătoria, împilarea celor mici de estimatorii venitului¹³³.

Un alt impozit care îl îndignează chiar mai devreme, din 1881, este cel destinat construirii și întreținerii căilor de comunicație, pe care el îl asemănă cu regulamentul capitație:

Liberalii de astăzi de la guvern au întărit birul robiei schimbându-i numele din capitație în căi de comunicațiune, și apoi cutează a se numi liberali. Liberalii cei de astăzi de la guvern au făcut o pozna și mai mare. După ce s-au pus zilele de beilic a se plăti în bani, apoi au pus pe spatele voastre alte zile de Beilic în natură, ca nu cumva să rămâneți liberi de muncile publice, de zilele de beilic, de impozitul robiei și al nedreptății. Astfel, în loc de șase zile ce făceați sub Cuza-Vodă, vă găsiți astăzi cu 12, din care 6 le plătiți în bani și pe 6 le faceți în natură. Vai de steaua voastră¹³⁴!

Reflecțiile lui asupra acestui subiect apar în dările de seamă pe care le face către alegătorii țărani colegiului IV de Roman care îl trimiseseră în Parlament. Câți dintre parlamentarii noștri, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, scriu și publică dări de seamă către alegătorii lor?

La fel de nedrept așezată ca povara fiscală este legea electorală de după 1866, care îi transformă pe țărani în alegători indirecti. Și ca nedreptatea să fie și mai mare, legea electorală va permite de la un moment dat posibilitatea, repede transformată în realitate, ca delegații pe care țărani îi aleg în alegerile primare, să poată fi persoane din alte colegii electorale, adică să nu fie țărani. Și din nou Ion Ionescu de la Brad se întâlnește cu C. A. Rosetti pe tărâmul luptei pentru lărgirea dreptului de vot. La 1880, el le explică alegătorilor țărani nedreptatea funciară a sistemului electoral cenșitar, luând ca studiu de caz tocmai județul Roman:

Așa, din județul nostru Roman se duc la facerea legilor cinci deputați și doi senatori. Între acești șapte aleși de a face legile sunt numai eu, unul singur, din

¹³³ Idem, *Opere*, vol. II, București, Imprimeriile „Curentul” S.A.R., 1944, p. 306-307.

¹³⁴ Idem, *Dările de seamă către alegătorii Colegiului al IV de Roman din partea deputatului lor*, p. 135.

partea voastră, căci în județul nostru avem: 49 alegători din colegiul I cari dau un deputat; 57 alegători în colegiul II cari dau un deputat; 165 alegători în colegiul III cari dau doi deputați; 227 delegați în colegiul IV cari dau un deputat. Și acești 227 de delegați sunt aleși câte unul de fiecare grupă de 50 de săteni, și, prin urmare, reprezintă 11.350 de alegători săteni. Voi sătenii sunteți numărul cel mai mare, voi sunteți puterea și avuția țării, voi sunteți, cum se zice, greul pământului, și cu toate acestea, voi, 11.350 de gospodari săteni, nu alegeți decât un deputat, pe când cei 227 de alegători proprietari mari și mici și târgoveți aleg patru deputați! Și apoi nici acela nu v-au lăsat liberi să-l alegeți după cum ați voit voi; căci poarta colegiului vostru s-a deschis ca să intre toți din celelalte trei colegiuri, să vă ia locul și dreptul și să aleagă ei pentru voi, să aleagă pe cine vor voi ei, și așa să se voteze ei o dată pentru dânșii și altădată pentru voi. Acesta este un privilegiu. [...] La îndatoriri, la biruri la plăți, la toate nevoile țării, voi sunteți plătitori direcți și cu punga și cu viața; dar la drepturi sunteți alegători indirecti! Asta-i dreptate? Credința mea este, v-o spun curat, că toți românii să fie deopotrivă și înaintea drepturilor, ca și înaintea îndatoririlor¹³⁵.

O fi oare o întâmplare că de fiecare dată când candidează la un loc în Parlamentul României o face ca reprezentant al țăranilor? Nu cred. Dar aceasta mărturisește relația dificilă pe care o are cu egalii săi. Radicalismul liberalismului și democratismului său, lupta continuă și înverșunată pentru cauza țăranimii i-au atras, sunt convins, nenumărate dușmăanii din tabăra conservatoare, iar mai apoi și din cea liberală; încă din anii '60 sunt uși care i se închid în nas și ele se vor fi înmulțit pe măsura trecerii timpului.

Concluzii

Fie că reflectează asupra modului de distribuire a sarcinilor fiscale, fie se apleacă asupra sistemului electoral cenșitar, acul busolei politice a lui Ion Ionescu de la Brad se centrează totdeauna pe axa ce unește democrația cu liberalismul, evitând și condamnând întotdeauna nedreptatea, inegalitatea și privilegiul. Ca și C. A. Rosetti, Ion Ionescu este o ființă cu o fibră etică extrem de puternică. Dar dacă revoluționarul muntean își consumă energia etică în bătălia politică, moldoveanul Ion Ionescu și-o convertește pe a sa într-o continuă luptă pentru îmbunătățirea soartei țăranilor.

Iar acum, în chip de concluzie, o să reamintim că Ion Ionescu de la Brad pare cel mai interesat de chestiunea socială dintre toți pașoptiștii noștri. Pentru el, țăranii români nu sunt doar personaje conexe ideologiei naționale, ca în cazul lui Mihail Kogălniceanu, ci sunt pur și simplu rațiunea lui de a fi. Iar acest lucru răzbate în fiecare pagină din scrierile sale. Ion Ionescu de la Brad este un mare iubitor de țărani și un mare apărător al țăranimii, probabil cel mai mare pe care l-a dat secolul al XIX-lea românesc. Dovadă că el reușește să realizeze ceea ce și-au dorit dintotdeauna proprietarii – o simbioză socială perfectă între țăranii

¹³⁵ *Ibidem*, p. 89-91.

muncitori și marele proprietar, care îmbogățește ambele părți. El a încercat să ofere prin exemplul său personal o cale de rezolvare a problemei rurale în România. După reforma agrară din 1864 pe care a susținut-o din tot sufletul, această cale preconiza patronajul unei elite agrare luminate și atente la nevoile țăranilor, care în timp, pe măsura consolidării situației economice a gospodăriei țărănești, ar fi dus la o rezolvare graduală a problemei agrare. Evident, și cu ajutorul statului care trebuia să continue distribuirea de pământuri către masa dezmoștenită a țărănimii. Dacă în tinerețe, la 1848 și la 1864, el se poziționează ideologic printre liberalii radicali, după 1869, când devine la rândul lui mare proprietar, el virează către un soi de conservatorism la jumătatea drumului dintre realitate și utopie. Totuși real, pentru că reușește cu succes să îl pună el însuși în practică la Brad și pe moșiile pe care le are în arendă, dar în același timp și utopic pentru că speră că modelul său o să fie urmat și de ceilalți proprietari și de țăranii care le populau moșiile. Or, evident, acest lucru nu s-a întâmplat.

A Perfect Symbiosis – Ion Ionescu de la Brad and the Peasants
(Abstract)

Keywords: Moldavia, Ion Ionescu de la Brad, peasant, social imaginary.

In this paper we try to present the image of the peasant in Ion Ionescu de la Brad's writings. We are interested especially in the topography of this image, that is the manner this topic is developing in the writings of this Moldavian author.

I have thought for a long time that the historical character with greatest empathy for the peasant is Mihail Kogălniceanu. I could not be more wrong because this seat is taken still by a Moldavian, his contemporary – agronomist Ion Ionescu de la Brad. For all of his life our author writes about peasants and especially about how peasantry can be taken out of the vicious circle of poverty and ignorance. Ion Ionescu de la Brad through the three monographs of agriculture in Putna, Dorohoi and Mehedinti counties, introduces us in the social rural inferno and describes in detail the avatars of 1864 rural law's enforcement. This first stage of his work is in fact an acid critique of the social and economic system that keeps the peasant in an eternal state of inferiority. Now he defines the peasant condition in his epoch as a succession and a superposition of the three 'slaveries': of work and land (till 1864), followed by that of the money, everything being aggravated by the 'non-learning slavery'.

After 1869, when he buys Brad estate, we move to the second stage of his activity, the one when he tries to do the social reform. At a small scale through his model farm and school of agriculture in Brad. But maybe his most important contribution in this field is his model of exploitation of Brad estate where he tries to armonize the interests of the big landlord with those of the peasants at the estate. It is the long dreamed social symbiosis that the conservatory thinking projects upon the relations between landlords and peasants in the 19th century. He tries to put in practice and as he says, it seems to have succeeded.

Reglementări postbelice în mișcare. Un memoriu din anul 1918 pentru o autonomie germană în nordul Mării Negre*

Flavius SOLOMON**

La „Arhiva Politică” din Berlin¹, în fondul „Războiul Mondial”², se păstrează un număr însemnat de documente privitoare la istoria României în anii 1914-1918. Unele dintre acestea au fost introduse deja în circuitul istoriografic românesc, inclusiv prin colecția de microfilme păstrată la Arhivele Naționale din București³, altele sunt însă foarte puțin folosite de către istoricii noștri sau rămân chiar cu totul necunoscute. Analizate din punct de vedere cronologic, piesele de arhivă aduse în discuție acoperă patru etape distincte, care se suprapun, în linii mari, pe evoluția conflagrației la scară europeană: 1) anii 1914-1916 (perioada neutralității unei părți a statelor medii și mici, inclusiv a României); 2) sfârșitul anului 1916 – mijlocul anului 1917 (etapa luptelor de uzură, pentru România situație valabilă în primăvara-vara anului 1917); 3) toamna anului 1917 – prima jumătate a anului 1918 (prăbușirea Frontului rusec și încheierea de către Puterile Centrale a unor păci separate cu statele ieșite din război, inclusiv cu România); 4) vara-toamna anului 1918 (preluarea inițiativei de către Antanta și capitularea succesivă a Centralilor).

În rândurile de mai jos voi discuta despre un memoriu semnat la Berlin de către pastorul Immanuel Winkler și adresat conducerii Reich-ului, în calitatea sa

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-III – P-4-ID-PCCF-2016-0131.

** Dr., cercetător științific la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași, e-mail: flavius.solomon@xenopol.acadiasi.ro.

¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (în continuare, PA) = Arhiva Politică a Ministerului de Externe.

² „Weltkrieg”. Pentru istoria și organizarea fondurilor de arhivă ale Ministerului de Externe al RFG privitoare la Primul Război Mondial: Roland Thimme, *Das Politische Archiv des Auswärtigen Amts. Rückgabeverhandlungen und Aktenedition, 1945-1995*, în „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, vol. 49, 2001, nr. 2, p. 317-362; *A Catalogue of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives, 1867-1920*, ed. by The American Historical Association Committee for the Study of War Documents, 1959; *Auswärtiges Amt. Politisches Archiv. Findbuch. Auswärtiges Amt, 1867-1920 „Oxford”*, [f.a.].

³ ANIC, fond Microfilme RFG.

de „Președinte al Comitetului Suprem al Uniunii Cetățenilor Ruși de Naționalitate Germană din toată Rusia”, pe data de 2 martie 1918⁴. În documentul respectiv, deplângând faptul că Tratatul de Pace încheiat de Puterile Centrale cu Ucraina nu a ținut cont de interesele coloniștilor germani din fostele gubernii de la Marea Neagră și aducând în discuție soarta incertă a acestor teritorii, pastorul Winkler solicita crearea unei autonomii germane, cu o posibilă includere a acesteia în componența Germaniei, care urma să cuprindă sudul Basarabiei, o parte a guberniei Herson (fără Odesa) și Crimeea. Pentru a se putea deschide drumul către „o colonie germană înfloritoare la Marea Neagră și Dunăre”, Winkler propunea: 1) implementarea unor schimburi de populație; 2) promovarea unor politici care să asigure o dominație economică a etnicilor germani. În timp ce schimbul de populație era invocat în special în cazul sudului Basarabiei, prin strămutarea bulgarilor în Dobrogea și a românilor în partea centrală a regiunii, hegemonia economică era adaptată cu precădere la realitățile din Crimeea, unde „tătarul nu poate face față luptei economice actuale”⁵.

Autorul memoriului

I. Winkler s-a născut în 1886 în târgul Sărata din sudul Basarabiei⁶, într-o familie de coloniști germani. După ce a frecventat Școala Werner din localitate – un seminar pentru instruirea viitorilor învățători din școlile primare germane din Basarabia⁷ –, părinții l-au transferat la un liceu din Novgorod. Pentru formarea viitorului pastor și activist, în sens național german, hotărâtoare au fost mai ales studiile la Facultatea de Teologie (luterană)⁸ a Universității din Dorpat⁹, care, în ciuda măsurilor de rusificare promovate cu insistență de către autoritățile ruse, păstra încă, la începutul secolului al XX-lea, mult din specificul și tradiția universităților din spațiul de limbă germană¹⁰.

⁴ Documentul a făcut parte, un timp, din colecția „Kommissionsakten Brest-Litowsk/Bukarest”, iar în prezent are numărul de inventar PA, R 22865.

⁵ A se vedea documentul din anexă.

⁶ Immanuel Wagner, *Geschichte der Gründung der Kolonie Sarata 1822-1832*, Stuttgart, Heimatmuseum der Deutschen aus Bessarabien, 1967; Christian Fieß, *Heimatbuch Sarata: 1822-1940*, Mühlacker, 1979.

⁷ Pentru școlile germane din Basarabia înainte de Primul Război Mondial: Ute Schmidt, *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Potsdam, Deutsches Kulturforum östliches Europa, 2008, p. 145 și urm., aici p. 152-153. Ediția în limba română: *Basarabia. Coloniștii germani de la Marea Neagră*, traducere din limba germană de Cristina Grossu-Chiriac, Chișinău, Editura Cartier, 2014.

⁸ *Die Universität Dorpat (1802-1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrern und ehemaligen Schülern*, zusammengestellt unter der Redaktion von Hugo Semel, Dorpat, Druck von H. Laakmann's Buch – Steindruckerei, 1918, p. 39-50.

⁹ Юрьев/Iuriev (în limba rusă) / Tartu (în limba estoniană).

¹⁰ Erich Donnert, *Die Universität Dorpat-Jur'ev 1802-1918. Ein Beitrag zur Geschichte des Hochschulwesens in den Ostseeprovinzen des Russischen Reiches*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2007 (pentru o prezentare critică a acestei cărți: „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, vol. 57, 2009, nr. 1, p. 120-121; „Forschungen zur baltischen Geschichte”, 4, 2009, p. 331-334).

Revenit după studii în sudul Rusiei, Winkler a fost numit pastor¹¹ în colonia Hoffnungstal¹² din județul Tiraspol al guberniei Herson, păstorind, în această calitate, și comunitatea luterană din satul Kassel¹³. La începutul războiului a fost înrolat în armată ca preot militar. Foarte curând a fost însă acuzat de filogermanism, demobilizat și domiciliat forțat mai întâi în Hoffnungstal, iar mai apoi, împreună cu proaspăta sa soție¹⁴, la Saratov, oraș unde autoritățile militare ruse au deportat peste o mie de pastori germani din guberniile vestice ale Imperiului.

În anul celor două revoluții ruse, tânărul pastor devine unul dintre activiștii importanți ai comunității germanilor ruși, participând la diverse întruniri și implicându-se în tipărirea de manifeste, broșuri și reviste. Printre altele, I. Winkler s-a numărat printre inițiatorii „Uniunii Cetățenilor Ruși de Naționalitate Germană”, create la sfârșitul lunii martie 1917 la Odesa, al cărui președinte a și fost ales, și a editat un „calendar” pentru coloniile germane din Rusia¹⁵.

Contextul războiului

În ultimele decenii, istoricii au oferit numeroase interpretări celor „două revoluții ruse”. Indiferent de perspectiva de abordare, majoritatea absolută a lucrărilor consacrate istoriei Rusiei în anii 1917-1918 aduc în discuție chestiunea destrămării necontrolate a vechilor instituții politice și militare imperiale și apariției în locul acestora a altora, construite, în mare majoritate, pe noi principii de solidaritate etnică și congruență ideologică. Încă din primăvara anului 1917, un rol important în mișcarea de demolare a instituțiilor politice și militare țariste a revenit grupărilor de stânga – în special socialist-revoluționare, menșevice și bolșevice –, care își revendicau, fără menajamente, dreptul exclusiv asupra conștiinței unei populații extenuate de eforturile de război¹⁶. Preluarea puterii de către bolșevici la Petrograd și în alte câteva centre urbane ale Rusiei a fost puternic contestată nu doar de adepții ai fostului guvern provizoriu, monarhiști și partide construite pe principii etnice, ci și de facțiuni social-

¹¹ Pentru rolul pastorilor în viața religioasă, politică și culturală a germanilor din Imperiul Rus: Erik Amburger, *Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: Ein biografisches Lexikon*, Lüneburg, Inst. Nordostdt. Kulturwerk; Erlangen, Martin-Luther-Verl., 1998.

¹² Тeбpикoвo. *Hoffnungstal und seine Schwaben. Die historische Entwicklung einer schwarzmeerdeutschen Gemeinde, als Beispiel religiös bestimmter Wanderung und Siedlung und als Beitrag zur Geschichte des Rußlanddeutschtums*, herausgegeben von Georg Leibbrandt, zweite Auflage, Bonn, 1980.

¹³ Komarovka.

¹⁴ Felicia Henriette von Holmblad, fiica unui funcționar rus de origine germană.

¹⁵ „Kalender für die deutschen Kolonisten in Rußland, auf das Jahr 1918”, herausgegeben von P. J. Winkler, Petrograd, 1917.

¹⁶ Pentru o privire de ansamblu: Orlando Figes, *A People's Tragedy. A History of the Russian Revolution*, New York, Viking Penguin, 1997, p. 307-551; Александр Шубин, *Великая Российская революция. От Февраля к Октябрю 1917 года*, Москва, Родина МЕДИА, 2014.

democrate concurente și de anarhiști de stânga. De la sfârșitul lui 1917, timp de câțiva ani, într-o atmosferă de haos, în diverse părți ale fostului imperiu s-au succedat, în condițiile unor violențe greu de imaginat, administrații și guverne efemere¹⁷. Din perioada războiului civil datează și lozinca „Bate-i pe roșii până nu se vor înălbi, bate-i pe albi până nu se vor înroși”, folosită de unitățile paramilitare anarhiste, printre care s-au numărat și cele ale lui Nestor Mahno din stepele ucrainene¹⁸. La scurt timp de la proclamarea Republicii Populare Ucrainene, la începutul lunii noiembrie 1917, Rada de la Kiev și-a anunțat pretențiile asupra guberniilor Herson, Taurida, Ekaterinoslav și, chiar, Basarabia, provocând prin aceasta reacții din partea unor comitete locale bolșevice, social-revoluționare și menșevice, care revendicau, la rândul lor, controlul asupra regiunii. De la sfârșitul anului 1917 și până la instaurarea definitivă a autorității centrale sovietice, în fostele gubernii de la nordul Mării Negre s-au schimbat numeroase „guverne” locale, dintre care multe controlau doar localități separate sau doar cartiere ale marilor orașe¹⁹.

În guberniile „naționale” europene ale Imperiului, preluarea puterii de către bolșevici la Petrograd a fost urmată de crearea unor autonomii bazate pe principiul etnic, ca fază intermediară către statalități proprii. Această mișcare centrifugă, încurajată, evident, și de proclamarea de către guvernul sovietic bolșevic a dreptului popoarelor la autodeterminare, venea în continuarea firească a unei dinamici provocate de război²⁰. Mai întâi, mobilitatea fără precedent a populației, în special ca urmare a recrutării a milioane de bărbați din toate colțurile Rusiei, a însemnat și apariția unor canale rapide de propagare a ideilor naționale printre combatanții de pe fronturi, iar mai apoi în regiunile de origine. Deloc întâmplător, organizațiile naționale din armată s-au constituit, în cursul anului 1917, într-o alternativă importantă la comitetele organizate pe baza unor ideologii politice, în special de inspirație social-democrată. Apoi, suferințele tot mai apăsătoare provocate de efortul militar și politicile discriminatorii ale autorităților la adresa unor grupuri etnice, considerate „inamice”, au inaugurat o

¹⁷ Jonathan D. Smele, *The „Russian” Civil Wars, 1916-1926. Ten Years that Shook the World*, Oxford, Oxford University Press, 2016; Evan Mawdsley, *The Russian Civil War*, New York, Pegasus Books, 2007; James Ryan, *Lenin's Terror: The Ideological Origins of Early Soviet State Violence*, London, Routledge, 2012; Donald J. Raleigh, *The Russian Civil War, 1917-1922*, în *The Cambridge History of Russia*, volume III, *The Twentieth Century*, edited by Ronald Grigor Suny, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, p. 140-167.

¹⁸ М. И. Кубанин, Махно Н. И. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы Гражданской войны, Москва, Центрполиграф, 2017; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы, под ред. В. Данилова и Т. Шанина, Москва, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006.

¹⁹ А. С. Пученков, *Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории*, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2013; А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин, *Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму*, Симферополь, 2008; Виктор Файтельберг-Бланк, Виктор Савченко, *Одесса в эпоху войн и революций (1914-1920)*, Одесса, Оптимум, 2008.

²⁰ Pentru o perspectivă generală: Domenico Losurdo, *War and Revolution. Rethinking the Twentieth Century*, translated by Gregory Elliott, London / New York, 2015.

ultimă fază în procesul de „naționalizare a Imperiului”²¹, deschizând astfel larg calea unor alternative etnice, ca soluții pentru încheierea războiului și organizarea postbelică a fostelor stăpâniri ale Romanovilor. Această din urmă cheie de lectură a radicalizării unor grupuri etnice poate fi folosită, cu destulă siguranță, în cazul germanilor.

Încă din primele săptămâni ale războiului, germanii din Rusia au devenit țintă predilectă pentru presă și o parte a corpului ofițeresc, fiind acuzați de lipsă de loialitate, chiar dacă, prin vocea unor figuri publice reprezentative, aceștia își declaraseră atașamentul față de Imperiu și disponibilitatea de a susține necondiționat efortul militar. În timpul demonstrațiilor organizate în marile orașe încă din primele săptămâni ale războiului, au fost devastate magazine, librării, redacții de ziare care aveau nume germane²², iar de la începutul anului 1915 agresiunile împotriva germanilor au luat chiar forma unor pogromuri²³. Alături de violențele în masă, spontane sau orchestrate de anumite cercuri șovine, germanii din Rusia au avut de suferit și de pe urma unor măsuri luate de autoritățile militare și politice, printre care s-au numărat îndepărtarea din armată a ofițerilor de origine etnică germană, lichidarea unor afaceri cu proprietari germani, indiferent dacă aceștia erau supuși străini sau ruși, precum și anularea pentru „subiecții inamici” a dreptului de achiziționare a proprietăților agricole²⁴. Cea mai dură decizie luată însă împotriva germanilor ruși în timpul războiului, care a influențat puternic starea de spirit a acestora, a fost aceea de expropriere și deportare în „zone sigure” a coloniștilor din guberniile apropiate de linia frontului²⁵.

Chiar dacă raționamente de ordin economic au întârziat punerea în aplicare a deciziilor de deportare, în mediul coloniștilor germani din guberniile de la Marea Neagră s-a dezvoltat un puternic sentiment de frustrare și neîncredere în statul care le oferise găzduire timp de peste o sută de ani. Abolirea monarhiei și anunțarea de către Guvernul provizoriu a egalității în fața legii a tuturor cetățenilor au generat o agitație puternică în mediul germanilor ruși. Începutul mișcării politice a fost pus la o adunare desfășurată la Odesa la mijlocul lunii martie 1917, prin decizia de constituire a unei „uniuni a cetățenilor ruși de etnie germană”²⁶. Un rol important în mișcarea națională a germanilor din Rusia a fost asumat de către intelectuali locali din guberniile

²¹ A se vedea și: Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2003.

²² *Ibidem*, p. 12 și urm.

²³ Н. В. Савинова, *Российский национализм и немецкие погромы в России в годы Первой мировой войны: 1914-1917 гг.* Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук, Санкт-Петербургский государственный университет, 2008.

²⁴ Lohr, *op. cit.*, p. 66-83, 95-96.

²⁵ *Ibidem*, p. 98-137.

²⁶ Alfred Eisfeld, *Deutsche Autonomiebewegungen in der Ukraine und in Westsibirien 1917-1918*, în *Deutsche in Rußland und in der Sowjetunion 1914-1941*, hrsg. von Alfred Eisfeld, Victor Herdt und Boris Meissner, Münster, LIT Verlag, 2007, p. 128; *Zwischen Revolution und Autonomie. Dokumente zur Geschichte der Wolgadeutschen aus den Jahren 1917 und 18*, hrsg. von Victor Herdt, Köln, Verlag Wissenschaft und Politik, 2000.

de la Marea Neagră, care au reușit să organizeze, tot la Odesa, în zilele de 14-16 mai 1917, un congres, la care au fost enunțate principalele revendicări ale germanilor din sudul Rusiei și la care s-a decis organizarea unor asociații de promovare a intereselor acestora în relațiile cu autoritățile centrale și locale. În toamna anului 1917, comitetele germane din diferite orașe ale Rusiei au fost foarte active în mobilizarea populației pentru participarea la alegerile pentru Adunarea Constituantă rusă, de la care se aștepta recunoașterea pentru popoarele fostului imperiu a unor drepturi largi de autonomie politică și culturală²⁷.

Începând din lunile noiembrie-decembrie 1917 și până către mijlocul verii anului următor, situația coloniștilor germani din guberniile sud-vestice ale Rusiei a fost determinată în măsură covârșitoare de situația de pe fronturile de luptă. Pentru Centrali, în primul rând pentru Germania, schimbarea radicală a raportului de forțe în Est a deschis perspectiva încheierii unor păci separate cu Rusia și România și concentrarea întregului potențial pe Frontul de Vest. Încă din primăvara anului 1917, comandamentul armatei germane a elaborat schița unui acord separat cu Rusia, care prevedea, printre altele, acordarea pentru teritoriile din vestul Imperiului, populate compact de alte grupuri etnice decât rușii, a unei largi autonomii, dar sub control militar, politic și economic german. La începutul lunii decembrie 1917, la Brest-Litovsk au avut loc discuții între delegați ai Puterilor Centrale și Rusiei Sovietice, pentru ca, la mijlocul aceleiași luni, să fie încheiat un acord de armistițiu. Au urmat aproape trei luni de negocieri complicate, întrerupte de mai multe ori, care s-au încheiat cu semnarea, la 3 martie 1918 (stil nou), a unui Tratat de Pace, pe care diplomații germani și-l doreau drept model nu doar pentru rezolvarea litigiilor politice și naționale din fostele teritorii ale Romanovilor²⁸, „de la Murmansk la Baku”²⁹, ci și pentru alte părți ale Europei.

După Rusia, principala țintă a politicii germane în teritoriile fostului Imperiu Țarist a fost Ucraina. Din punct de vedere formal, în cea mai mare parte a anului 1918, relațiile dintre Germania și Ucraina au fost reglementate de Tratatul de Pace semnat la Brest-Litovsk, pe data de 9 februarie, între Rada Centrală, pe de o parte, și Germania, Austro-Ungaria, Bulgaria și Turcia, pe de altă parte³⁰. În realitate însă, Germania vedea în acordul respectiv doar o

²⁷ Eisfeld, *Deutsche Autonomiebewegungen in der Ukraine und in Westsibirien 1917-1918*, p. 129-133.

²⁸ Pentru repere bibliografice: Jonathan D. Smele (ed.), *The Russian Revolution and Civil War, 1917-1921: An Annotated Bibliography*, (revised edition), London, Continuum, 2006. Mai nou: Borislav Chernev, *Twilight of Empire. The Brest-Litovsk Conference and the Remaking of East-Central Europe, 1917-1918*, Toronto, University of Toronto Press, 2017.

²⁹ Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, München, R. Oldenbourg Verlag, 1966, p. 117 și urm.

³⁰ Ирина Михутина, *Украинский Брестский мир: путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и Правительством Украинской Центральной Рады*, Москва, Издательство Европа, 2007. Textul tratatului: *Treaty*

reglementare juridică de etapă, menită să asigure cadrul formal necesar pentru prezența militară și economică în sudul Rusiei. La momentul invadării Ucrainei, imediat după semnarea Tratatului, Berlinul nu avea încă o proiecție clară asupra viitoarelor relații cu noul stat, singurul lucru în jurul căruia se formase o anumită unitate de păreri în cercurile politice și militare fiind acela că teritoriile respective erau, prin furnizarea de materii prime și alimente, deosebit de importante pentru capacitatea militară a Reich-ului³¹. Deoarece raționamente asemănătoare prevalau și în calculele Vienei, în lunile februarie-martie 1918, Germania și Austro-Ungaria au fost angajate în guberniile din sudul Ucrainei într-o adevărată competiție pentru ocuparea și controlarea a cât mai multor teritorii³².

Negocierile de la Brest-Litovsk au fost importante și pentru stabilirea viitorului României. Generalul Erich Ludendorff, unul dintre principalii strategii militari germani, era convins că menținerea presiunii constante asupra Rusiei putea exercita o influență directă și asupra României, care trebuia obligată să accepte concesii teritoriale în favoarea Austro-Ungariei și Bulgariei. De fapt, chestiunea românească, mai precis viitorul politic al României, într-o Europă în care Centralii se vedeau dominanți după încheierea războiului, a constituit o temă de reflecție în etajele puterii de la Berlin încă din toamna anului 1916. Pe planul organizării interne politice a României s-au făcut diverse scenarii, care mergeau de la păstrarea Dinastiei și conservarea cel puțin parțială a granițelor antebelice, până la o reșezare din rădăcini a statalității românești, de pildă prin înlocuirea regelui Ferdinand cu un reprezentant al altei Case princiare germane, sau chiar prin instituirea republicii³³.

În elaborarea de către Germania a planurilor postbelice pentru Europa de Est, apetitul unei părți a decidenților de la Berlin pentru o pedeapsă exemplară aplicată României, în amintirea „trădării” de la 1916, era temperată de interesele imediate și de durată ale Reich-ului în regiunea Mării Negre. Cu referire la relevanța României, Ludendorff, de pildă, va reține următoarele:

Din cauza dependenței armatei și țării noastre de exporturile de petrol și cereale, implicațiile economice ale păcii cu România erau deosebit de importante. Pentru perioada de după [război] acestea ar fi trebuit să fie și mai importante [...]. Până la încheierea unei păci generale, Germania era obligată să țină cont în negocieri de situația de pe front, iar pentru perioada de după încheierea acesteia ea nu avea nici un interes în slăbirea României³⁴.

of Peace, Signed at Brest-Litovsk between the Central Powers and the Ukrainian People's Republic together with the Supplementary Treaty Thereto, London, H. M. Stationery Office, 1918.

³¹ Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 118-120.

³² *Ibidem*, p. 122-123.

³³ Flavius Solomon, *În căutarea unei dinastii sau a unei republici. România în proiecțiile postbelice ale Puterilor Centrale și ale Rusiei Sovietice*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca”, Series Historica, 2014, p. 269-280.

³⁴ Erich Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918*, Berlin, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1919, p. 454-455.

Atitudinea ambivalentă a Germaniei față de România poate fi ilustrată, poate cel mai bine, pe exemplul documentelor militare și diplomatice privitoare la pregătirea și desfășurarea negocierilor de pace. Într-o telegramă pe care o trimitea, la mijlocul lunii ianuarie 1918, negociatorilor germani de la Brest-Litovsk, Hilmar von dem Bussche-Haddenhausen, la vremea respectivă secretar de stat-adjunct în Ministerul Afacerilor Străine, sublinia că este în interesul Puterilor Centrale să „construiască o Românie puternică și stabilă”, căreia ar trebui să i se „asigure o ieșire sigură la mare”³⁵. În afară de aceste considerente, poziția Germaniei față de România la sfârșitul anului 1917 – începutul anului 1918 era influențată și de calcule militare pragmatice. Chiar dacă România rămăsese izolată în Est, după colapsul din Rusia, reorganizarea armatei și o anumită ameliorare a stării de spirit după lichidarea complotului bolșevic de la Iași din luna decembrie nu puteau fi trecute cu vederea. Într-un amplu memoriu adresat cancelarului Georg von Hertling la sfârșitul lunii februarie 1918, Richard von Kühlmann, secretar pentru Afaceri Străine al Reich-ului și conducător al delegației germane la Brest-Litovsk, atrăgea atenția asupra riscurilor subestimării capacității armatelor române de a relua luptele împotriva Centralilor și insista, în acest context, asupra urgenței găsirii unor compromisuri cu România în chestiunea granițelor postbelice³⁶. Von Kühlmann avea în vedere statutul Dobrogei și corectarea graniței pe linia Carpaților în favoarea Austro-Ungariei³⁷.

Ideea recompensării României pentru pierderea parțială sau integrală a Dobrogei se regăsește, de altfel, într-un număr important de documente militare și diplomatice germane din iarna-primăvara anului 1918, fiind pusă, de cele mai multe ori, în legătură cu statutul postbelic al Basarabiei. Așa cum rezultă dintr-o telegramă din 30 ianuarie 1918, trimisă de către von dem Bussche-Haddenhausen lui Hans von Rosenberg, membru al delegației germane de la Brest-Litovsk, chestiunea Basarabiei era discutată și în anturajul Kaiser-ului³⁸. Fără a intra în detalii, se impune, totuși, punctarea altor două aspecte relevante pentru poziția Germaniei în chestiunea basarabeană: 1) Acceptând o eventuală anexare a Basarabiei de către România, conducerea politică și militară germană nu dorea să asume oficial nicio inițiativă în acest sens, sugerând României cât mai multe „faits accomplis”³⁹; 2) În dependență de evoluția situației din Rusia și Ucraina, precum și de poziția guvernului român la negocierile de pace, România urma să obțină întreaga Basarabie sau doar o parte a acesteia⁴⁰.

³⁵ PA, R 22833 (notă: dosarele din fondul PA, R nu sunt paginate).

³⁶ PA, R 22857.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ PA, R 22833.

³⁹ PA, R 22865.

⁴⁰ PA, R 9825.

Discuții și concluzii

Memoriul lui Immanuel Winkler poate părea, la o lectură rapidă, scoasă din contextul schițat mai sus, doar produsul imaginației unui oarecare pastor, profund marcat de nedreptățile făcute comunității sale în timpul războiului și aflat sub impresia victoriei aproape certe a patriei sale etnice în conflagrația europeană. Examinat însă îndeaproape, documentul câștigă mult în relevanță, în special din perspectiva planurilor germane de reorganizare a lumii după război, în general, și a Europei de Est, în particular.

Modul în care Winkler și-a construit întreaga argumentație și a selectat termenii în memoriul discutat trimite la o anumită familiarizare a sa cu teoriile privind „menirea imperial-globală” a Germaniei și „lupta raselor pentru dominare”, dezvoltate la începutul secolului al XX-lea⁴¹ și reluate tot mai insistent la sfârșitul anului 1917 – începutul anului 1918 de către diverse asociații intelectuale și politice din Reich, dintre care unele cu o influență deloc neglijabilă în mediile politice și militare⁴². Unul dintre reprezentanții de vază ai acestui curent era Friedrich von Lindequist⁴³, fost guvernator în Africa de Sud-Vest (Deutsch-Südwestafrika) și fondator al Partidului German al Patriei, care era în căutarea „unor noi spații de planificare” în Europa de Est pentru colonizarea germană și care se bucura de sprijinul deschis al conducerii militare germane, inclusiv de susținerea lui Paul von Hindenburg și a lui Erich Ludendorff⁴⁴. Cu concursul acestora, la cumpăna anilor 1917-1918, una din asociațiile conduse de Lindequist reușea să revendice rolul de instanță principală în stabilirea calității „materialului uman” dintr-o anumită regiune, a predestinării acestuia de a „fi pierdut”, de a „fi rechemat” în patrie sau de a-și demonstra „viabilitatea” și de a se pune în „serviciul germanității”.

Analizat din perspectiva influenței pe care astfel de cercuri au avut-o asupra germanilor din Rusia, chiar de la primele contacte de la sfârșitul anului 1917 – începutul anului 1918, fragmentul de sfârșit din memoriul lui Immanuel Winkler nu mai surprinde deloc:

⁴¹ Andrew Zimmerman, *German Sociology and Empire. From Internal Colonization to Overseas Colonization and Back Again*, în George Steinmetz (ed.), *Sociology and Empire. The Imperial Entanglements of a Discipline*, Durham, Duke University Press, 2013, p. 166-187; George Steinmetz, *The Devil's Handwriting. Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and Southwest Africa*, Chicago, The University of Chicago Press, 2007; Malte Fuhrmann, *Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851-1918*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2006; Sönke Neitzel, *Außenpolitische Zukunftsvorstellungen in Deutschland um 1900*, în *1900: Zukunftsvisionen der Großmächte*, hrsg. von Sönke Neitzel, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2002, p. 55-80.

⁴² Frank Görlich, *Grenzüberschreitende Biographien und historische Kontinuitäten zwischen Erster Globalisierung, Erstem Weltkrieg und nationalsozialistischer Ostexpansion*, în *Der Holocaust. Neue Studien zu Tathergängen, Reaktionen und Aufarbeitungen*, hrsg. von Jörg Osterloh und Katharina Rauschenberger, Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2017, p. 30.

⁴³ Pentru repere biografice: *Neue Deutsche Biographie*, Band 14, Laverrenz – Locher-Freuler, Berlin, Duncker & Humblot, 1985, p. 601.

⁴⁴ Görlich, *Grenzüberschreitende Biographien und historische Kontinuitäten*, p. 30-31.

Faptul că noi putem oferi Imperiului German servicii importante în această luptă economică, în expansiunea sa către Orientul Apropiat, nu poate fi pus la îndoială; anume acolo ar avea coloniștii germani posibilitatea de a pune în serviciul germanității toată puterea și energia dobândită în timpul luptei seculare pentru existență națională și economică. În afară de aceasta, aceste noi teritorii bogate reprezintă un punct de atracție pentru tânăra forță de muncă țărănească germană, pe care Germania o poate folosi, în dependență de necesitate, în patrie sau, în calitate de pionieri, oriunde în altă parte. Este inutil să mai spun că tocmai în Orient așteaptă marile misiuni ale Imperiului German, iar faptul că noi, în calitate de țărani germani credincioși, putem fi folosiți și exploatați pentru aceasta reprezintă rugămintea față de patria noastră, exprimată de mine în numele compatrioților mei.

Nu este lipsit de relevanță faptul că memoriul pastorului Winkler a fost precedat, în luna decembrie 1917, de un apel adresat de Lindequist cancelarului Georg von Hertling și Înalțului Comandament Militar, de a pleda la Brest-Litovsk pentru „salvarea celor 600.000 coloniști germani de la Marea Neagră”⁴⁵.

Ajuns la Berlin în ianuarie 1918, după dizolvarea de către bolșevici a Adunării Constituante, Immanuel Winkler a intrat sub protecția „Asociației pentru Așezări Germane și Migrație”, fiind primit în audiențe la Ministerul Afacerilor Străine, la Înalțul Comandament Militar și chiar la Curtea Imperială⁴⁶. Evenimentele care au urmat lasă să se înțeleagă faptul că impresia creată la Berlin de către Winkler a fost una pozitivă. Foarte curând, pastorul a fost inclus într-o delegație trimisă în acțiuni de propagandă în coloniile germane de la Marea Neagră, din care mai făceau parte Lindequist însuși și publicistul Edmund Schmid. În continuare, pe Winkler îl regăsim la diverse „congrese” organizate în lunile aprilie-mai 1918 în diferite orașe din fostele gubernii Herson și Taurida, ocupate la vremea respectivă de către armatele germane⁴⁷.

Ideea creării unei autonomii germane la Marea Neagră, care a fost exprimată în detaliu de pastorul Winkler, nu a fost, așadar, produsul unor reflecții întâmplătoare, lipsite de impact, al unui reprezentant al țăranilor coloniști germani din guberniile de sud-vest ale Rusiei și nici măcar expresia frământărilor izolate din mediile dominate de ideile „supremației germane”, respectiv de „rolul civilizațional german în Orient”, ci au fost parte a viziunii unor largi cercuri intelectuale, politice și militare germane din timpul „marelui război”. Aceste idei nu s-au regăsit însă continuu într-un model clar definit, ci s-au accentuat sau au trecut în plan secund în dependență de situația de pe

⁴⁵ *Ibidem*. La 1912, în guberniile Basarabia, Taurida, Herson și Ekaterinoslav locuiau circa 500 de mii de etnici germani (Lohr, *Nationalizing the Russian Empire*, p. 136).

⁴⁶ Görlich, *Grenzüberschreitende Biographien und historische Kontinuitäten*, p. 30-31.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 33-34; Oleh S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917-1918*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1971, p. 205 (a se vedea și ediția în limba rusă: O. C. Федюшин, *Украинская революция, 1917-1918*, Москва, Центрполиграф, 2007); В. Г. Зарубин; А. Г. Зарубин, *Первое краевое правительство: попытка государственности (1918 год)*, în „Историческое наследие Крыма”, nr. 18, 2007.

fronturile de luptă și urgențele politico-diplomatice cu care s-a confruntat Germania la sfârșitul anului 1917 și în primele șapte-opt luni ale anului 1918.

În cazul specific al „autonomiei” imaginate și propuse de către Immanuel Winkler, mai întâi s-a renunțat la ideea includerii părții de sud a Basarabiei, care, de la sfârșitul lunii martie – începutul lunii aprilie 1918, era considerată trecută în componența României, drept compensație pentru iminenta pierdere de către aceasta a Dobrogei, germanii de aici urmând a-și „negocia”, cu concursul Germaniei, loialitatea față de noul stat⁴⁸.

Cât privește fosta gubernie Herson și, mai ales, Crimeea, în primăvara anului 1918, balanța părea a se înclina de mai multe ori într-o direcție sau alta. La mijlocul lunii aprilie 1918, într-un memoriu consacrat acestei chestiuni, generalul Ludendorff vorbea despre Crimeea ca despre cel mai bun teritoriu pentru crearea unui „bastion” al germanilor în Orient, propunând înființarea unei „Federații a Rusiei de Sud”, aflate sub patronajul Germaniei, din care urmau să facă parte Ucraina și Georgia și cu care respectiva „autonomie” trebuia să întrețină relații strânse. În acest proiect, orașului Sevastopol îi revenea rolul unui „Gibraltar german”⁴⁹. Planul respectiv a fost însă respins de către Ministerul Afacerilor Străine, care se declara îngrijorat de faptul că promovarea unor astfel de idei ar putea complica inutil relațiile germano-ucrainene⁵⁰. La rândul său, von dem Bussche-Haddenhausen propunea un schimb de populație între Ucraina și România, prin strămutarea germanilor din Herson și Crimeea în România, iar a ucrainenilor din Regat în localitățile lăsate libere de coloniștii germani. Se spera că în acest fel Germania va reuși să-și protejeze mai bine conaționalii, iar România va reuși să rezolve o parte din problemele „iredentismului ucrainean”⁵¹. În săptămânile care au urmat, schimbul de păreri dintre oficiali ai Ministerului Afacerilor Străine de la Berlin a continuat fără a se ajunge la o concluzie finală. Înfrângerea Germaniei în toamna anului 1918 va trimite definitiv planurile pentru o autonomie germană la Marea Neagră în dosarele de arhivă, iar statutul regiunii se va clarifica abia doi ani mai târziu, după instalarea definitivă a autorității Rusiei Sovietice în fostele gubernii Herson, Taurida și Ekaterinoslav.

⁴⁸ Svetlana Suveica, *Negotiating Loyalty. The Bessarabian Germans from the Russian Empire to the Romanian Nation-State (1917-1919)*, în Florian Kühner-Wielach, Markus Winkler (eds.), *Mutter: Land – Vater: Staat. Loyalitätskonflikte, politische Neuorientierung und der Erste Weltkrieg im österreichisch-russländischen Grenzraum*, Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 2017, p. 135-151; Claudiu-Lucian Topor, „Auf nach Rumänien!” *Beligeranța germano-română, 1916-1918*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, p. 338-340.

⁴⁹ Oleh S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East*, p. 206.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 209.

ANEXĂ

Berlin, den 2. März 1918

Der Friedensvertrag des Deutschen Reiches mit der Ukraina hat leider die Interessen der deutschen Kolonisten in Süd-Russland nicht in genügender Weise sichergestellt: 1) gewährt er den Kolonisten keine Entschädigung für die grossen, während des Krieges infolge der Kriegsgesetze erlittenen Verluste u[nd] 2) berücksichtigt er die neuen Landverhältnisse in der Ukraina nicht soweit sie bei Liquidation des Vermögens nach Deutschland zurückwandernder Kolonisten in Betracht kommen; jedenfalls bleibt im genannten Friedensvertrag ungeklärt, ob die Rückwanderer für ihren noch nicht enteigneten Landbesitz eine Entschädigung erhalten oder nicht, da Grund und Boden in der Ukraina bekanntlich socialisiert werden soll.

Da das Schicksal Bessarabiens einstweilen noch unbekannt ist, wohl aber im Zusammenhang mit den Friedensverhandlungen mit Rumänien bestimmt werden wird, so erlaube ich mir als Delegierter der Deutschen in Russland ein Projekt geneigter Erwägung zu unterbreiten, dessen Verwirklichung wohl die Zukunft eines grossen Teils der deutschen Kolonisten in Süd-Russland sicherstellen u[nd] zugleich für die zukünftige Entwicklung Deutschlands von allergrösster Bedeutung werden könnte.

1) *Bessarabien* wird durch die Eisenbahnlinie Bendery–Reni in zwei Teile getrennt, von denen der nördliche zum grössten Teil rumänische Bevölkerung aufweist, während im südlichen – in den *Kreisen Akkerman, Ismail u[nd] Bendery* – Deutsche, Rumänen, Bulgaren, Juden, Ukrainer, Russen und andere Völker durcheinander wohnen; die Deutschen zählen 80.000 Seelen, sind im Besitze von 50-60% der gesamten anbaufähigen Kulturfläche und bilden somit, namentlich im Akkermanischen Kreise, das vorherrschende Element. Wenn Bulgarien, wie zu erwarten steht, die Dobrudscha erhält, so ist wohl anzunehmen, daß es nicht abgeneigt wäre, seine im Süden von Bessarabien zahlreichen Kolonisten dahin zusammenzuziehen, um die bulgarische Volksschicht dort zu stärken, wogegen die deutschen Kolonisten aus der Dobrudscha jedenfalls gerne nach Bessarabien zögen, da sie zu den deutschen Kolonisten dort schon lange rege Beziehungen unterhielten. Wenn andererseits Rumänien den nördlichen Teil Bessarabiens erhält, dann könnte es seine Kolonisten aus dem Süden des Gebiets in den Norden überführen und auf diese Weise wäre Raum geschaffen für deutsche Siedler aus der Ukraina, die jetzt noch nicht ins Mutterland zurückziehen können.

2) *Odessaer und Tirasspolder Kreise und der südliche Teil des Ananjewer Kreises* im Gouvernement Cherson. Wir deutschen Kolonisten besitzen in der Ukraina mehr als 5.000.000 Dessjatinen Land, von denen ein Teil durch die bekannten, gegen das Deutschtum gerichteten Kriegsgesetze bereits von der

Revolution enteignet worden ist. Der größte und zweifellos der beste Teil der Kolonisten will auswandern, eine Entschädigung für ihr zurückgelassenes Eigentum zu erwirken ist, wie oben erwähnt, einstweilen noch nicht gelungen, und wird in Geld in Anbetracht der Armut des Landes an baren Mitteln wohl auch schwer zu erlangen sein. Deshalb müßte eine Entschädigung in Natura angestrebt werden; als ein Tauschobjekt in diesem Sinne erscheinen die obengenannten zwei und eineinhalb Kreise (ohne die Stadt Odessa) aus folgenden Gründen sehr geeignet: 1) das deutsche Element ist hier sehr stark vertreten und herrscht auf dem Lande durchaus vor; 2) die Ukrainer haben da sehr wenig Einfluß und bilden sowohl nach Seelenzahl als auch in Bezug auf Landbesitz eine Minderheit; 3) großer Landbesitz befindet sich in den Händen der Großgrundbesitzer, die von den deutschen Kolonisten leicht ausgekauft werden könnten. Das Deutsche Reich, dank dessen Gnade die Ukraina eigentlich nur existiert und das jetzt ihrer Regierung noch hilft, im eigenen Lande, Herr zu werden, dürfte doch wohl das Recht haben, von der Ukraina eine Entschädigung zu Gunsten seiner Stammesbrüder für ihr überlassenes Land in Form eines solchen Tausches zu fordern, wobei die Ukraina jedenfalls kein schlechtes Geschäft machen würde, denn nach dem Besitzstande der deutschen Kolonisten könnten diese ein viel größeres Areal, ungefähr das ganze Chersonsche Gouvernement beanspruchen.

Wenn auf diese Weise ein deutsches Siedlungsgebiet aus dem südlichen Teil Bessarabiens und dem süd-westlichen des Chersonschen Gouvernements (ohne Odessa, doch so, daß die Grenze unmittelbar im Süden von Odessa, etwa zwischen Odessa und der Kolonie Klein-Liebenthal, laufen müßte) geschaffen wäre, könnten sich die deutschen Kolonisten aus dem Süden Rußlands in dies Gebiet zurückziehen, um da nun als wirkliche *deutsche* Kolonisten, als Pioniere des Deutschtums am Schwarzen Meer ihre hundertjährige treue Arbeit fortzusetzen. In kurzer Zeit wäre dies Gebiet verdeutscht, d.h. die nichtdeutsche Bevölkerung auf friedlichem Wege durch Auskauf verdrängt, und Deutschland hätte dann eine blühende deutsche Kolonie an dem Schwarzen Meer und der Donau.

3) In diesen Zusammenhang muß auch auf die *Halbinsel Krim* hingewiesen werden. Die Stammbevölkerung dieser Halbinsel ist tatarisch, die jedoch in den letzten Jahrzehnten von den deutschen Kolonisten stark verdrängt worden ist. Heute wohnen in der Krim bereits zirka 50.000 Deutsche in blühenden reichen Kolonien, 2/3 des gesamten Anbaufähigen Flachlandes befindet sich in deutschen Händen. Die deutschen Bauer leben mit den Tataren in Eintracht und Frieden zusammen und waren sich immer einig im Kampfe gegen die Russen; einig waren sie auch, als sie ihre Selbständigkeit der Ukraina gegenüber wahrten. Befreit von dem Drucke der Russen und gestärkt durch Zuzug aus der Ukraina, wird es den Deutschen nicht schwer fallen, sich noch mehr auszubreiten, da der Tatare dem heutigen wirtschaftlichen Kampfe nicht gewachsen ist; hätte das Deutsche Reich am Schwarzen Meere erst Fuß gefaßt, so wäre es leicht, auch die Bevölkerung der Krim für einen Anschluß an diese Kolonie zu gewinnen, –

die Tataren haben aus ihrer germanophilen Gesinnung in diesem Kriege keinen Hehl gemacht.

Es ist von einigen Herren hier die Befürchtung ausgesprochen worden, daß ein solcher Außenposten militärisch schwer zu halten sei. Demgegenüber möchte ich mir erlauben, nur kurz darauf hinzuweisen, daß die an das hier besprochene Gebiet angrenzenden Völker in den nächsten Jahren zweifellos genügend mit sich selbst beschäftigt sein und noch lange an den Folgen dieses Krieges leiden werden. In dieser Zeit hätten wir Kolonisten die Möglichkeit unsere Verhältnisse zu ordnen und uns nach innen und außen zu kräftigen, um auch im Ernstfalle dem ersten Anprall widerstehen zu können. Andererseits sind wir uns durchaus der exponierten Stellung, die wir als Vorposten des Deutschen Reiches einnehmen würden, bewußt und setzen uns gerne auch dieser Gefahr aus, wenn uns unser Mutterland als seine Bürger mit allen Rechten und Pflichten annehmen will. Es darf ja wohl auch angenommen werden, daß diesem schweren Krieg, unter dem gerade auch die Schwarzmeerländer so schwer gelitten haben, eine längere Zeit friedlichen Zusammenlebens der Völker folgen und wirtschaftliches Ringen die Kräfte der Völker vollauf in Anspruch nehmen wird. Daß wir aber in diesem wirtschaftlichen Kampfe dem Deutschen Reiche gute Dienste auf dem Wege in den nahen Orient leisten können, unterliegt wohl keinen Zweifel; gerade dort hätten die deutschen Kolonisten die Möglichkeit, ihre in hundertjährigem Kampf um ihre nationale und wirtschaftliche Existenz erworbene Kraft und Energie in den Dienst des Deutschtums zu stellen. Außerdem bildeten diese neuen fruchtbaren Gebiete ein Aufnahmebecken für junge deutsche Bauernkraft, die Deutschland je nach Bedarf im Mutterlande oder als Pioniere in anderer Richtung verwenden könnte. Daß gerade auch im Osten große Aufgaben des Deutschen Reiches warten, brauche ich nicht zu betonen – gaß man aber auch uns, als treue deutsche Bauern dazu verwenden und ausnutzen möge, dahin geht meine im Namen meiner Landsleute ausgesprochene Bitte an unser Mutterland.

Pastor I. Winkler, Vorsitzender des Hauptkomitees des Allrussischen Verbandes russischer Bürger deutscher Nationalität.

Traducere

Berlin, 2 martie 1918

Din păcate, Tratatul de Pace încheiat de Imperiul German cu Ucraina nu a asigurat în suficientă măsură interesele coloniștilor germani din sudul Rusiei: 1) acesta nu prevede în cazul coloniștilor nici o despăgubire pentru pierderile suferite în timpul războiului, ca urmare a aplicării legilor de război și 2) nu ia în considerare noua situație din Ucraina, în special cu privire la despăgubirea averilor coloniștilor reveniți în Germania; în orice caz, amintitul tratat de pace nu conține clarificări legate de faptul dacă cei reveniți obțin sau nu despăgubiri pentru terenurile de care nu au fost încă expropriați, în condițiile în care, așa cum se știe, pământurile ar trebui să fie socializate în Ucraina.

Deoarece soarta Basarabiei rămâne încă necunoscută, știut fiind însă faptul că va fi stabilită în cadrul negocierilor de pace cu România, îmi permit, în calitate de delegat al germanilor din Rusia, să înaintez spre examinare un proiect, a cărui aplicare ar putea asigura viitorul unei mari părți a coloniștilor germani din sudul Rusiei și care ar putea fi, totodată, de maximă importanță pentru evoluția Germaniei în viitor.

1) *Basarabia* este divizată prin linia de cale ferată Bender¹–Reni în două părți, dintre care cea de nord se remarcă prin dominarea populației românești, în timp ce în partea de sud – în *județele Akkerman*², *Izmail și Bender* – germanii, românii, bulgarii, evreii, ucrainenii, rușii și alte popoare locuiesc amestecat; germanii numără 80.000 de suflete, se află în posesia a 50-60% din suprafața arabilă totală cultivată și reprezintă, astfel, anume în județul Akkerman, elementul dominant. În cazul în care Bulgaria va obține, așa cum se anticipează, Dobrogea, este de așteptat ca aceasta să nu fie împotriva strămutării încolo a numeroșilor săi coloniști din sudul Basarabiei, pentru a consolida elementul bulgăresc, situație în care coloniștii germani din Dobrogea ar putea fi atrași în Basarabia, știut fiind faptul că ei întrețin de multă vreme legături strânse cu coloniștii germani de acolo. În aceeași ordine de idei, dacă România obține partea de nord a Basarabiei, aceasta și-ar putea deplasa proprii coloniști din sudul regiunii în nord, eliberându-se, astfel, spațiu pentru coloniștii germani din Ucraina, care în prezent nu se pot strămuta încă în patrie.

2) *Județele Odesa și Tiraspol, precum și partea de sud a județului Ananiev* din gubernia Herson. Noi, coloniștii germani, posedăm în Ucraina peste 5.000.000 desetine de pământ, dintre care o parte au fost expropriate înainte de revoluție prin cunoscutele legi de război îndreptate împotriva germanității. Cea mai mare și, fără îndoială, cea mai valoroasă parte a coloniștilor dorește să emigreze, iar, așa cum se menționa mai sus, o despăgubire pentru proprietățile rămase nu a putut fi încă obținută și va fi, având în vedere lipsa acută a lichidităților în țară, greu de obținut. De aceea, ar trebui insistat asupra unei despăgubiri în natură; din următoarele motive, un obiect de schimb în acest sens ar putea fi reprezentat de cele două județe și jumătate (fără orașul Odesa): 1) elementul german este foarte bine reprezentat aici, fiind dominant în mediul rural; 2) ucrainenii au acolo o influență limitată și formează, atât după numărul de suflete, cât și după proprietățile deținute, o minoritate; 3) o mare parte a terenurilor arabile se află în mâinilor marilor proprietari, care pot fi răscumpărate cu ușurință de către coloniștii germani. Imperiul German, grație căruia există de fapt Ucraina, inclusiv prin sprijinul acordat guvernului său actual de a deveni stăpână în propria țară, ar avea de fapt dreptul de a cere din partea Ucrainei, sub forma unui astfel de schimb, o despăgubire în favoarea consanguinilor săi pentru pământurile pierdute; Ucraina ar profita și ea de pe urma unei astfel de afaceri, deoarece, având în vedere valoarea proprietăților funciare deținute, coloniștii germani ar putea revendica o regiune mult mai întinsă ca suprafață, aproximativ de mărimea întregii gubernii Herson.

În cazul în care se va reuși astfel crearea unei entități teritoriale germane formate din partea de sud a Basarabiei și partea de sud-vest a guberniei Herson (fără Odesa, dar astfel încât granița să treacă nemijlocit la sud de Odesa, aproximativ între Odesa și colonia Klein-Liebenthal), coloniștii *germani* din sudul Rusiei s-ar putea retrage în acest teritoriu, iar ca pionieri ai germanității la Marea Neagră aceștia ar putea să-și continue munca lor seculară plină de devotament. Acest teritoriu ar fi germanizat în scurt timp, adică populația negermană ar fi îndepărtată pe cale pașnică, iar Germania ar avea o colonie germană înfloritoare la Marea Neagră și Dunăre.

3) În acest context ar trebui discutată și situația *Peninsulei Crimeea*. Populația băștinașă a acestei peninsule este tătară, care a fost însă puternic strămtorată în ultimele decenii de către coloniștii germani. În prezent, în Crimeea, în colonii bogate înfloritoare, locuiesc circa 50.000 de germani, iar 2/3 din suprafața terenurilor arabile de câmpie se află în mâinile germanilor. Țăranii germani locuiesc în înțelegere și pace alături de tătari, aflându-se mereu împreună în lupta împotriva rușilor; ei au fost alături unii de alții și atunci când au trebuit să-și apere libertatea împotriva Ucrainei. Eliberați de presiunea rușilor și întăriți prin fluxul de noi coloniști din Ucraina, germanilor nu le va fi foarte greu să se extindă și mai mult, deoarece tătarul nu poate face față luptei economice actuale; odată ce a prins rădăcini la Marea Neagră, Imperiului German îi va fi ușor să câștige și populația Crimeii pentru o alipire la această colonie – în acest război tătarilor nu au făcut niciun secret din atitudinile lor filogermane.

Unii domni de aici au exprimat temeri că un astfel de avanpost ar fi foarte greu de apărat. În legătură cu aceasta, mi-aș permite să observ că popoarele limitrofe teritoriului adus aici în discuție vor fi, fără îndoială, ocupate în următorii ani cu ele însele și vor suferi încă mult timp de pe urma războiului. În acest răstimp, noi, coloniștii, am avea posibilitatea de ne ordona lucrurile și de a ne întări în interior și exterior, inclusiv pentru a rezista în caz de nevoie unui prim atac. Pe de altă parte, noi suntem întrutotul conștienți de poziția noastră expusă, pe care trebuie să o acceptăm în calitate de avanpost al Imperiului German și ne asumăm pe deplin acest pericol, dacă patria noastră dorește să ne accepte cu toate drepturile și obligațiile. Ar mai trebui să se ia în considerare și faptul că acestui război greu, de pe urma căruia au avut de suferit mai cu seamă țările de la Marea Neagră, îi va succeda o perioadă mai lungă de coabitare a popoarelor, iar lupta economică va solicita în întregime rezistența acestora. Faptul că noi putem oferi Imperiului German servicii importante în această luptă economică, în expansiunea sa către Orientul Apropiat, nu poate fi pus la îndoială; anume acolo ar avea coloniștii germani posibilitatea de a pune în serviciul germanității toată puterea și energia dobândită în timpul luptei seculare pentru existență națională și economică. În afară de aceasta, aceste noi teritorii bogate reprezintă un punct de atracție pentru tânăra forță de muncă țărănească germană, pe care Germania o poate folosi, în dependență de necesitate, în patrie sau, în calitate de pionieri, oriunde în altă parte. Este inutil să mai spun că

tocmai în Orient așteaptă marile misiuni ale Imperiului German, iar faptul că noi, în calitate de țărani germani credincioși, putem fi folosiți și exploatați pentru aceasta reprezintă rugămintea față de patria noastră, exprimată de mine în numele compatrioților mei.

Pastorul I. Winkler, Președinte al Comitetului Suprem al Uniunii Cetățenilor Ruși de Naționalitate Germană din toată Rusia.

¹ Tighina.

² Cetatea Albă.

**The Postwar Settlement in Motion:
A 1918 Memorandum in Favor of Establishing a German Autonomous Region
in the Northern Black Sea Area
(Abstract)**

Keywords: Immanuel Winkler, the German community in Russia, World War I, postwar settlement, the project of a German autonomous region in the northern Black Sea area.

This article discusses a memorandum sent by the German Protestant pastor Immanuel Winkler to the political and military authorities of the German Reich in early March 1918. The memorandum demanded the establishment of an autonomous region for the German communities inhabiting the former Russian *gubernii*s of Bessarabia, Kherson and Taurida. Hailing from Southern Bessarabia (Sarata), Winkler represents a fascinating case study regarding the emergence and increasing assertion of a growing intellectual and political elite within the traditionally and overwhelmingly rural ranks of the German community living in the northern Black Sea area. The impact of World War I was decisive in the process of generating a particular collective identity and in radicalizing the discourse of the German-language elites within the Russian Empire. The major elements highlighting this new dynamics were the following: 1) the growing discrimination against the German community residing in the Russian Empire during the period 1914-1916; 2) the dissolution of state authority in Russia during the years 1917 and 1918; 3) the collapse of the Eastern Front and the signing of separate peace treaties between the Central Powers, on the one hand, and Russia, Ukraine, and Romania, on the other hand; 4) the outbreak of the civil war in Russia. The memorandum authored by Pastor Winkler should thus be examined from the wider perspective of the constant preoccupation for and interest in the postwar organization of Eastern Europe exhibited by the political, military, and intellectual milieus of the German Reich in this period. It should also be analyzed from the point of view of the widespread theories concerning “Germany’s imperial and civilizational global mission and destiny”. These preoccupations also found some reflection in the drafting of ambitious plans aiming at German colonization in the East and at the creation of autonomous German-inhabited areas within certain regions of the European “Orient.”

**Despre Ardealul electoral (1919-1920).
Note privind decretul pentru organizarea alegerilor în
„Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”**

Mihai GHIȚULESCU*

O introducere

Despre alegerile din 1919 s-a scris destul de mult, în ultimii doi ani, plusul semnificativ de cunoaștere în materie fiind dincolo de orice îndoială¹. Este de menționat, în primul rând, volumul colectiv coordonat de Bogdan Murgescu și Andrei Florin Sora, care cuprinde atât o prezentare de ansamblu, cât și numeroase studii de caz privind județe din toate regiunile României Mari. De asemenea, mai ales ca sursă de informație brută, e de notat volumul aniversar editat în 2019 de Autoritatea Electorală Permanentă, în care se găsesc date privind rezultatele primelor alegeri pe baza sufragiului universal masculin și schițe biografice ale aleșilor². Sigur, alegerile din 1919 nu au fost descoperite de cercetători odată cu Centenarul lor. De-a lungul vremii, de la începutul perioadei interbelice³ până astăzi, evenimentului i-a fost acordată mai multă sau mai puțină atenție, de regulă în lucrări mai generale de istorie politică/electorală⁴.

* Lect. dr., Universitatea din Craiova, e-mail: mihai.ghitulescu@edu.ucv.ro.

¹ Bogdan Murgescu, Andrei Florin Sora (coord.), *România Mare votează. Alegerile parlamentare din 1919 „la firul ierbii”*, Iași, Editura Polirom, 2019.

² Alexandru Radu și Camelia Runceanu (coord.), *1919. Primele alegeri parlamentare din România Mare*, București, Editura „Monitorul Oficial”, 2019 (cu volumul anexă *1919. Primele alegeri parlamentare din România Mare. Culegere de acte normative*, București, Editura „Monitorul Oficial”, 2019, din păcate întocmit simplist, necritic și cu lacune). În categoria aparițiilor care și-au propus să marcheze centenarul sufragiului universal (masculin) se mai înscrie și Ștefan Deaconu, Marian Enache, *Votul la români. O incursiune în istoria sistemelor electorale în România*, București, Editura C. H. Beck, 2019. Aceasta din urmă nu aduce însă nimic nou privind sistemele de dinainte de 1990.

³ Prima cercetare identificată datează chiar din primăvara anului 1920: N. T. Ionescu, *Statistica electorală. Alegerile parlamentare din Noembrie 1919. Prima aplicațiune a votului obștesc în România*, în „Buletinul Statistic al României”, vol. XV, nr. 3, 1920, p. 1-39.

⁴ Din perioada interbelică, a devenit referențială pentru majoritatea autorilor de mai târziu lucrarea lui Marcel Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice. Studiu comparativ al rezultatelor alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919-1932*, Sibiu, Editura și tiparul Kraft & Dötlef s.a., f.a. Chiar dacă mai puțin citate, sunt de amintit și Crișan T. Axente, *Essai sur*

Dar, deși au fost tratate în detaliu multe aspecte de ordin general și particular privind campania electorală, organizarea, desfășurarea și rezultatele alegerilor, au rămas în plan secundar, pe de o parte, chestiunile de tehnică electorală (cu tot cu motivațiile și efectele lor), în general, iar pe de alta, particularitățile electorale ale regiunilor, în special ale Ardealului (înțeles ca ansamblu al teritoriilor de peste munți unite cu România: Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș). Contribuții semnificative în aceste două privințe sunt deocamdată doar cercetările politologului Cristian Preda și ale istoricului Sorin Radu, cel dintâi oferind o perspectivă analitică și comparativă asupra sistemelor electorale românești interbelice, iar cel de-al doilea – pe lângă prezentarea sintetică a evoluțiilor electorale – aducând detalii importante despre geneza sistemului ardelean⁵.

În cele ce urmează, voi vorbi despre Ardealul electoral⁶ în perioada imediat următoare Marii Uniri, mai exact despre sistemul electoral (în sens restrâns, cuprinzând tipul de scrutin, circumscriptiile și formula electorală) adoptat în 1919, în vremea autonomiei, și aplicat în județele de peste munți la primele trei

le Régime Représentatif en Roumanie, Paris, Librairie du Recueil Sirey, 1937; Ilie Gănescu, Const. Gr. Zotta, Alex. Kostachi, *Dreptul electoral român*, București, Institutul de Arte Grafice „Vremea”, 1937, precum și capitolul G. Alexianu, *Regimul electoral în România*, în *Enciclopedia României*, vol. I, *Statul*, București, 1938. În perioada imediat următoare celui de-al Doilea Război Mondial, când reforma electorală era la ordinea zilei, au apărut atât cartea devenită azi clasică, Matei Dogan, *Analiză statistică a democrației parlamentare românești*, București, Editura Partidului Social Democrat, 1946, cât și ideologizată și tendențioasă Mihail Florescu, *Alegerile parlamentare în lumina cifrelor și a faptelor (1918-1937)*, București, Editura Partidului Comunist Român, 1946. Din perioada regimului comunist, printre lucrările de istorie politică, mai mult sau mai puțin utilizabile azi, există și studii care au în centru problematica electorală de după Marea Unire: Gh. I. Florescu, *Partidele politice în alegerile parlamentare din 1919*, în AIIAI, IX, 1972, p. 313-331; Gh. I. Florescu, I. Saizu, *Alegerile parlamentare din România (1919-1922)*, în CI, serie nouă, IV, 1973, p. 309-334. După 1990, a crescut atât numărul volumelor, cât și cel al studiilor și articolelor consacrate istoriei electorale a României interbelice, cele mai multe prezentând sintetic textele legislative, fără a aduce informații sau interpretări noi. Enumăr selectiv: Vasile Budrigă, *Sistemul electoral din România (1918-1940)*, București, Editura Planeta, 1997; Dan Florin Velicu, *Sistemul electoral. O controversă redefinită*, București, Editura Semne, 2000; Andreea Zamfira, *Élections et électeurs aux XIXe et XXe siècles. Une généalogie de l'étude électorale en Roumanie*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, vol. VII, no. 2, 2007, p. 339-372; Corneliu Ciucanu, *Regimul electoral în România [1917-1938]*, în Gh. Buzatu, Stela Cheptea, Marusia Cîrstea [coord.], *Istorie și societate*, vol. III, București, Editura Mica Valahie, 2011, p. 167-194. În ultimele decenii, au apărut și o serie de studii consacrate alegerilor (din 1919, din anumite intervale sau din întreaga perioadă interbelică) din anumite zone ale țării, județe sau regiuni istorice, a căror listă, chiar dacă inevitabil incompletă, e prea lungă pentru a fi prezentată aici.

⁵ Cristian Preda, *România postcomunistă și România interbelică*, București, Institutul de Cercetări Politice, Editura Meridiane, 2002; Sorin Radu, *Electoralul din România în anii democrației parlamentare (1919-1937)*, Iași, Institutul European, 2004; idem, *Modernizarea sistemului electoral din România (1866-1937)*, Iași, Institutul European, 2005; Cristian Preda, *Rumâniilor fericiți. Vot și putere de la 1831 până în prezent*, Iași, Editura Polirom, 2011.

⁶ Formula este inspirată de titlul unui articol din epocă: Emil D. Fagure, *Banatul integral ori Banatul electoral?*, în „Adevărul”, 6 septembrie 1919, p. 1. Autorul susținea că insistența lui Ion I. C. Brătianu de a obține pentru România „Banatul întreg”, în condițiile în care acest lucru se dovedise imposibil, era determinată doar de rațiuni electorale.

alegeri parlamentare interbelice (1919, 1920, 1922). Împrumutând termenii din teoria generală a dreptului, dincolo de sursele formale, voi căuta să contribui la identificarea surselor materiale și reale ale sistemului electoral ardelean. Voi aduce în prim-plan și voi analiza o serie de chestiuni aparent marginale, din perioada dintre constituirea și desființarea Consiliului Dirigent, care pot explica parțial de ce ardelenii au decis să își desemneze reprezentanții în Parlamentul de la București altfel decât regătenii, cum au făcut asta și care au fost consecințele opțiunii lor. Concret, voi insista asupra adoptării scrutinului majoritar (în ciuda declarațiilor inițiale favorabile sistemului proporțional), asupra stabilirii numărului total de mandate și a repartizării acestora pe județe, deschizând drumul unei cercetări viitoare cu privire la delimitarea circumscriptiilor. Prezentarea acestui episod din perioada de început a României Mari poate servi la ilustrarea, pe de o parte, a destul de anevoioasei construcții a statului unitar, iar pe de alta, a modului în care reglementările electorale au fost și sunt adesea folosite ca instrumente pentru obținerea/menținerea dominației politice.

Dificultățile provin în primul rând din lacunele de informare, dar și din ambiguitatea instituțională a epocii și a regiunii, din retorica adesea (voit sau nu) înșelătoare a liderilor politici și din faptul că funcționarea mecanismelor formale a fost perturbată de o multitudine de factori informali. De aceea, cred că, după cele expuse, concluziile nu pot rămâne decât în sfera posibilului. De multe ori, mă voi limita la a semnală existența unor probleme fără nicio pretenție în plus. Pentru a nu complica discuția și urmând o cutumă în studiul alegerilor parlamentare, voi insista asupra *camerei inferioare*, Adunarea Deputaților, referindu-mă doar în trecere la Senat⁷.

Așteptări și amânări

România nu devenise încă Mare când s-au stabilit, pentru anul 1919, primele alegeri prin sufragiu universal (masculin) direct. Printr-un decret (nr. 3.272) din 5/18 noiembrie 1918, „corpul electoral al tuturor cetățenilor români majori din teritoriul vechi al Țărei și din Basarabia” era „convocat în zilele de 3, 4 și 5 ianuarie 1919 pentru a alege pe circumscripții electorale⁸, «prin vot Universal, egal, direct, obligatoriu și cu scrutin secret, pe baza reprezentărei proporționale» [citată din art. 57 al Constituției din 1866, revizuit în iulie 1917 – n.n., M.G.], numărul deputaților pentru Adunare, conform unui decret-lege

⁷ În cazul alegerii Senatului, diferențele sunt oricum atenuate de faptul că și în Vechiul Regat și Basarabia a fost adoptat un scrutin majoritar.

⁸ Prevederea „pe circumscripții electorale”, care avea să se repete în reglementările electorale, are, cel puțin privind retrospectiv, un caracter superfluu: nu se pot face alegeri decât pe circumscripții, oricum ar fi acestea. Totuși, în epocă, ea dorea să sublinieze „descentralizarea alegerilor”, adică votarea și alocarea mandatelor în teritoriu (în Ardeal se va folosi frecvent înșelătoarea formulă „pe comune”), nu la nivel național, iar în contextul particular al Vechiului Regat, dispariția colegiilor electorale, altfel spus a oricărei organizări electorale pe alte criterii decât cele geografice.

ulterior”⁹. Decretul-lege publicat în scurt timp (nr. 3402 din 14 noiembrie) a înlocuit formula constituțională „vot universal” cu aceea de „vot obștesc”, dar a instituit într-adevăr sistemul proporțional de listă (deschisă, cu panașaj) și alocarea mandatelor la nivel de circumscripție județeană, prin metoda d’Hondt¹⁰, care s-a aplicat la următoarele trei alegeri pentru Adunarea Deputaților.

Câteva zile mai târziu, la 18 noiembrie/1 decembrie, Rezoluția Marii Adunări Naționale de la Alba-Iulia a „decretat” unirea teritoriilor de peste munți cu România, însă rezervându-le „o autonomie provizorie până la întrunirea Constituantei, aleasă pe baza votului universal”, și proclamând, printre altele, ca „principii fundamentale la alcătuirea noului stat român”: dreptul de reprezentare în parlament a fiecărui „popor conlocuitor”, „în proporție cu numărul indivizilor ce-l alcătuiesc” și „regim curat democratic pe toate terenele vieții publice”, cu vot „obștesc, direct, egal, secret, pe comune, în mod proporțional, pentru ambele sexe, în vârstă de 21 de ani, la reprezentarea în comune, județe ori parlament”¹¹. Textul Rezoluției, elaborat cu o zi înainte de Vasile Goldiș¹² (care de altfel l-a și prezentat Adunării), a fost adoptat prin aclamație („Adunarea erupse în aclamațiuni unanime: Primim”) de cei 1.228 de delegați. Dorința de a da Adunării un caracter formal era vizibilă din chiar textul Convocării (7/20 noiembrie), care stabilea un fel de cote de reprezentare¹³ pentru populația de etnie românească, atât pe baze geografice, cât și socio-profesionale. Majoritatea delegaților (680) au fost aleși „aproape din toate cercurile electorale, adecă din 130 de circumscripții electorale”, „în care locuiesc români”. Ceilalți au reprezentat „societățile culturale românești”, „reuniunile” profesionale, „gărzile naționale”, „partidul social democrat”, „tinerimea universitară română”, „reuniunile femeilor”¹⁴, având rolul de a arăta existența unui consens. În perioada următoare, Adunarea și Rezoluția sa au primit o recunoaștere din partea statului român prin menționarea lor în decretele regale, despre care voi vorbi mai jos, dar statutul lor juridic a rămas controversat, fiind interpretat (în general, implicit) în moduri diferite, chiar contradictorii¹⁵.

⁹ MOF, nr. 183, 6(19) noemvrie 1918, p. 3201.

¹⁰ MOF, nr. 191, 16(29) noemvrie 1918. Pentru detalii tehnice legate de sistemul electoral instituit prin acest decret, vezi Mihai Ghițulescu, *Alegerile din 1919 din Vechiul Regat. Comentarii juridico-aritmetice*, în „Revista Bibliotecii Academiei Române”, anul 4, nr. 1, ianuarie-iulie 2019, p. 57-71.

¹¹ *Marea Adunare Națională întrunită la Alba-Iulia în ziua de 1 Decemvrie 1918. Acte și documente*, 1928, p. 11.

¹² Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar roman (1918-1920)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1985, p. 9.

¹³ *Marea Adunare...*, p. 19.

¹⁴ *Ibidem*, p. 6-7.

¹⁵ Guvernul român, preluând în actele sale cu caracter legislativ unele prevederi ale Rezoluției, dar nesancționând-o ca atare, a ținut seama de ea, fără a-i recunoaște vreo forță juridică. Consiliul Dirigent pare să fi admis două categorii de prevederi: cele cu forță juridică (privitoare, de exemplu, la „autonomia provizorie până la întrunirea Constituantei” și la Marele Sfat Național în care Consiliul își avea originea) și cele cu caracter de principiu sau de deziderat, pe care nu le-a transpus în dreptul pozitiv, lăsându-le, cel puțin declarativ, în seama viitoarei Adunări Constituante.

Din punctul de vedere al drepturilor electorale, principiul enunțat în Rezoluție era o reiterare a ideilor susținute în anii anteriori de Partidul Național Român în lupta sa cu guvernul de la Budapesta pentru lărgirea sufragiului și adoptarea unui sistem care să nu-i mai defavorizeze pe etnicii români. Dar chiar acest prim text oficial din Ardeal lasă să se întrevadă imprecizia terminologică, pe care o putem considera sursa primară a ambiguităților și inconsecvențelor din perioada următoare. Din folosirea termenului „proporțional” nu rezultă clar un angajament de instituire a unui sistem electoral proporțional. După o jumătate de an, acesta avea să fie recunoscut, nu însă și realizat. Marea Adunare Națională a ales un Mare Sfat Național Român, organ deliberativ provizoriu, mandatat „să ia toate dispozițiunile, pe care le va afla necesare în interesul națiunii”. Acesta, la rândul său, a ales, a doua zi (19 noiembrie/2 decembrie), Consiliul Dirigent, „guvern provizoriu al acestor provincii” și totodată „comitet executiv” al Marelui Sfat¹⁶ (de unde i se vor deduce competențele legislative).

Datorită încărcăturii simbolice, este frecvent amintit în istoriografie Decretul nr. 3631 din 11 decembrie 1918 pentru ratificarea unirii cu România a „ținuturilor cuprinse în hotărârea Adunării Naționale de la Alba-Iulia”, dar, de multe ori, este lăsat deoparte decretul imediat următor (nr. 3632), din aceeași zi, care a integrat în sistemul instituțional românesc „consiliul dirigent emanat din Adunarea Națională de la Alba-Iulia”, însărcinându-l „în mod provizoriu și până la definitivă organizare a României întregite... cu conducerea serviciilor publice din ținuturile prevăzute în Decretul-lege No. 3631”, cu o serie de limitări materiale¹⁷. Pentru subiectul nostru, cel mai important este că, potrivit art. V al

În doctrină, a existat și varianta extremă, potrivit căreia Adunarea de la Alba-Iulia a fost o veritabilă Adunare Constituantă, care nu a făcut altceva decât să constituie „un stat nou: Statul liber și suveran al majorității etnice din Transilvania, al Românilor din Transilvania”, existent până la 11 decembrie, data ratificării Unirii. Autorul acestei teze admitea însă că „principiile fundamentale la alcătuirea statului român”, proclamate în art. III al Rezoluției, sunt „fără corespondent în lumea realităților, sau mai bine zis, realitatea pe care o implică – pe care are dreptul să o implice – e voalată de defectuositatea acestui text”, întrucât nu se putea admite nici ca Adunarea să „anticipeze” „o constituțiune celorlalte teritorii componente noului stat român, implicit vechiului regat”, și nici ca ea să prevadă „o unire cu condițiuni” (Titu Onișor, *Alba-Iulia în lumina tehnicii juridice*, în „Revista de drept public”, nr. 3-4, 1935, p. 264-280; textul a fost republicat în „Dreptul”, nr. 12, 2018, disponibil online la <https://lege5.ro/Gratuit/gm3dqnyjq4a/alba-iulia-in-lumina-tehnicii-juridice>, accesat la data 02.10.2020).

¹⁶ *Marea Adunare...*, p. 22.

¹⁷ Art. II al decretului enumera domeniile care „vor rămâne însă în administrația guvernului regal”: afacerile externe, armata, siguranța, căile ferate, poștele ș.a. Din punct de vedere formal, actul era un decret regal (contrasemnat de președintele Consiliului de Miniștri, Ion I. C. Brătianu, care era și însărcinat cu „aducerea la îndeplinire”), nu un decret-lege emis în sialul Decretului-lege nr. 3273 din 5 noiembrie 1918 (MOF, nr. 191, 16[29] noiembrie 1918, p. 3202), neconținând clauza de ratificare („sub rezerva ratificării [ulterioare a] Corpurilor Legiuitoare”), asemenea, de exemplu, decretului-lege electoral mai sus amintit. De altfel, în 1924, când decretule-lege au fost supuse în bloc ratificării, pe listă s-a aflat doar decretul-lege de desființare (nr. 1462 din 2 aprilie 1920) a Consiliului Dirigent (MOF, nr. 68, 27 martie 1924, p. 3506). E de discutat dacă acest decret din 11 decembrie a fost conceput ca o recunoaștere sau ca o investire a Consiliului Dirigent, deși, dată fiind precizarea competențelor, cred că suntem îndreptățiți să înclinăm spre a

acestui decret, Consiliul Dirigent primea ca sarcină prioritară elaborarea unui proiect de decret-lege electoral: „Consiliul dirigent are în primul rând misiunea de a ne prezenta în cel mai scurt timp, pentru ținuturile asupra cărora se întinde administrația lui, proiectul de reformă electorală pe baza votului universal și proiectul de reformă agrară”¹⁸. Nicio impunere deci în privința reprezentării proporționale. „Cel mai scurt timp” avea să se dovedească destul de lung, pentru că și Consiliul a preluat treptat în administrație ținuturile de peste munți¹⁹, pe măsura înaintării trupelor române.

Încă de la sfârșitul lui decembrie 1918/începutul lui ianuarie 1919, când Consiliul Dirigent controla efectiv destul de puțin din Ardeal, a existat o preocupare pentru pregătirea alegerilor, asociată celei pentru reorganizarea administrativă. La 28 decembrie/10 ianuarie, Resortul Afacerilor Interne (condus oficial de însuși președintele Consiliului, Iuliu Maniu), printr-o circulară, cerea „prefecților comitatelor (județelor)” ca, până la sfârșitul lunii (pe stil nou), să facă „propuneri precise și motivate” „de nouă împărțire resp. rectificare a circumscripțiilor din teritoriul nostru”, după două principii: (1) să se unifice circumscripțiile „în serviciile administrative, judecătorești și la alegerile pentru corpurile legiuitoare”; (2) „să unească pe singuraticile națiuni conlocuitoare în circumscripții după puțină națională”²⁰. Această din urmă intenție ridică, o dată în plus, semne de întrebare asupra felului în care era conceput – dacă era conceput –

doua variantă, interpretând actul ca pe „o manifestare de voință a suveranității Statului Român *întregit* [...]”, după cum, mai târziu, cu ocaziunea dizolvării Consiliului Dirigent, se va manifesta o asemănătoare manifestare a aceleiași suveranități, într-un sens contrar” (George Sofronie, *Actele de liberă determinare din 1918. Fundament juridic al unității naționale*, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1944, p. 117). E de observat că nu se făcea nicio referire la Marele Sfat (deci organul deliberativ nu era formal recunoscut) și că din formula „conducerea serviciilor publice” se pot deduce doar atribuții executive. Totuși, după cum se știe, din ianuarie 1918 până în martie 1920, Consiliul Dirigent a adoptat 24 de decrete (Titu Onișor, *Opera legislativă a Consiliului Dirigent*, București, Institutul de Arte Grafice și Editura „Marvan”, 1937, p. 16-17). Acestea erau acte legislative emise formal exclusiv de organul regional, fără vreo implicare măcar simbolică a Regelui, ca în cazul decretelor-legi ale guvernului central, și erau publicate nu în MOF, ci în „Gazeta Oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria” (în continuare GOf). Autorul mai sus citat a încercat să justifice activitatea legislativă a Consiliului Dirigent prin aceea că „noțiunea termenilor de «conducere a serviciilor publice» e atât de substanțială, încât permite cea mai extensivă interpretare” (*ibidem*, p. 6). Cred că, în realitate, chiar dacă centrul a acceptat în mod evident puterea legislativă a organului local, nu a dorit să își formalizeze acceptarea. Nu e singurul caz în care Consiliului Dirigent i s-a permis mai mult decât se prevedea în decret. De exemplu, potrivit art. IV, pentru „lucrările” care priveau Ardealul, pe lângă ministerele centrale urmau să fie numiți „consilieri speciali”, prin decret regal, la propunerea miniștrilor fără portofoliu, reprezentanți ai regiunii. Or, în lunile următoare, numirile s-au făcut pe baza raporturilor miniștrilor, dar „având în vedere și recomandarea consiliului dirigent al Transilvaniei” (MOF, nr. 264, 22 februarie/7 martie 1919, p. 5620; nr. 291, 27 martie/9 aprilie 1919, p. 7001 ș.a.). Ca acte executive, Consiliul Dirigent elabora „ordonanțe”, iar fiecare din departamentele sale („resorturi”) emitea „ordine circulare”. Deși despre activitatea Consiliului s-a scris de mult, nu există încă o analiză a diferențelor materiale dintre aceste tipuri de norme.

¹⁸ MOF, nr. 212, 13(26) decembrie 1918, p. 3750.

¹⁹ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 124-167.

²⁰ GOf, nr. 5, Sibiu, 5/18 ianuarie 1919, p. 1.

votul „pe comune, proporțional”. Oricum, în perioada imediat următoare, a început o adevărată febră a reorganizării, la Consiliu venind, până mult dincolo de termenul fixat, propuneri dintre cele mai diverse, de la simple rearondări de comune și/sau plase (preturi) până la constituirea de județe noi. Venind atât din partea etnicilor români, cât și a conlocuitorilor, propunerile erau adesea divergente²¹. Tendința de „românizare” administrativă a fost evidentă, dar modificări de mare amploare nu s-au operat, iar crearea de „circumscripții naționale” în același timp administrative, judecătorești și electorale s-a dovedit imposibilă.

Dincolo de acestea, în prima jumătate a anului 1919 nu se poate afla mare lucru despre reforma electorală și organizarea alegerilor în Ardeal. Într-un interviu din februarie, liderul Mihail Popovici, insistând asupra reformei agrare, asigură că „se lucrează de asemenea la reforma electorală care, bine înțeles, nu se va putea pune în aplicare până ce nu va fi eliberat întreg pământul românesc”²². Câteva zile mai târziu, era semnalată existența unui proiect²³, dar nu știm dacă aceasta era reală.

În vremea cât Consiliul Dirigent prelua și reorganiza administrația de peste munți, în Regat, alegerile convocate inițial pentru luna ianuarie și amânate, încă din 13 decembrie, pentru martie²⁴, au mai fost amânate de două ori, mai întâi pentru a doua jumătate a lunii mai, iar apoi pentru finalul lui iulie și începutul lui august. Motivele invocate în rapoartele președintelui Consiliului de Miniștri către Rege (în ambele cazuri interimarul Mihail Pherekyde) au privit exclusiv Basarabia²⁵. De fiecare dată, guvernul de la București părea determinat să organizeze alegeri parlamentare în teritoriile pe care le controla direct, lăsându-le pe cele din Ardeal (și Bucovina) pentru o dată neprecizată. Totuși, există mărturii care creează impresia că adevăratul motiv al amânărilor repetate a fost Ardealul. Găsim

²¹ Numeroase propuneri și planuri se găsesc în ANIC, fond Consiliul Dirigent – Administrația Generală, dosar nr. 1/1919. Găsesc ilustrativă o adresă din 5/18 martie 1919 a prefectului județului Mureș-Turda: „Consiliul național săsesc din Reghin a insistat la această prefectură o cerere către Consiliul Dirigent și un plan de arondare a comitatelor din punctul lor de vedere pentru a fi transpuse Consiliului Dirigent resortul Internelor. Cu onoare vă înaintez această cerere, și planul de împărțire, cu observarea că noi ne menținem propunerea înaintată deja cu privire la noua împărțire a circumscripțiilor administrative, și ne rugăm a dispune ca noua împărțire să se facă conform propunerii noastre, căci numai în felul acesta se poate asigura superioritatea și dezvoltarea elementului românesc în acest județ” (*ibidem*, f. 115). În apropiere, locuitorii unor „comune române” cereau alăturarea la județul Mureș-Turda, considerând că „dezvoltarea culturală și politică numai așa poate fi garantată [...], dacă se scot de sub influința administrativă a județului Ciuc, care urmărește influențe străine” (*ibidem*, f. 116 v.).

²² *Situația în Ardeal. Interview cu d. Mihail Popovici. Consiliul dirigent și teroarea maghiară. Reforma agrară și electorală*, în „Adevărul”, 12 februarie 1919, p. 1.

²³ Vezi Sorin Radu, *Modernizarea...*, p. 167-168.

²⁴ MOF, nr. 213, 14(27) decembrie 1918.

²⁵ Prima dată, s-a vorbit despre imposibilitatea tipăririi la timp a broșurilor de informare și a certificatelor de alegător, imposibilitatea confecționării la timp a „gheretelor” și a urnelor, lipsa magistraților care să prezideze birourile electorale (*ibidem*, nr. 261, 19 februarie/4 martie 1919, p. 5494). Apoi, amânarea a fost determinată de „nouvele evenimente cari au impus ca teritoriul Basarabiei să fie declarat zonă de operațiuni militare” (MOF, nr. 14, 3 mai 1919, p. 745).

la I. G. Duca, ministrul Cultelor și Instrucțiunii publice, unul dintre apropiații lui Brătianu, următorul pasaj: „[...] parlamentul fiind dizolvat și neavând din cauza Ardealului, unde situația nu era lămurită, posibilitatea să facem alegerile [...]”²⁶.

Lucrurile s-au precipitat în iulie, într-un nou context care trebuie menționat: trupele române erau aproape de eliberarea întregului Ardeal – și implicit Consiliul Dirigent pe cale de a prelua întreaga administrație²⁷. În plus, la ordinea zilei era semnarea Tratatului cu Austria, care determinase o criză guvernamentală și făcea necesară o strângere (cel puțin la nivel de imagine) a legăturilor cu regiunile reunite și o legitimare democratică a liderilor guvernamentali, participanți la Conferința de pace.

Printr-un nou decret, nr. 2903 din 8 iulie 1919²⁸, alegerile erau amânate pentru a doua jumătate a lui septembrie, motivația din raport fiind de această dată că decretul anterior nu cuprinsese „toate ținuturile cari s-au unit la regat” și că „nouile Corpuri legiuitoare constituante” trebuiau să fie „expresiunea reală a întreg poporului român astăzi unit”. Prin urmare, era convocat acum corpul electoral din „teritoriul vechiu al regatului, din Basarabia, Bucovina, Transilvania, Banat și ținuturile din Ungaria, cari s-au unit cu regatul și *se găsesc de fapt sub suveranitatea Statului român* [s.n., M.G.]”. Guvernul de la București era deci hotărât să organizeze alegeri oriunde ajunsese armata română, chiar dacă respectivul teritoriu nu era – și, pe alocuri, era evident că nici nu avea să fie – recunoscut ca parte a României. Alegerile erau astfel și o plebiscitare a stării de fapt, consolidând poziția guvernului în raporturile internaționale.

În Ardeal și Bucovina, alegerile trebuiau să se organizeze „potrivit decretelor legi ce se vor promulga ulterior”. Poate că e un semn de suspiciune excesivă să ne întrebăm de ce nu se mai făcea nicio referire la misiunea Consiliului Dirigent de a întocmi un proiect, de ce, eventual, nu i se fixa acestuia un termen pentru a-l înainta. Nu avem nicio dovadă că s-ar fi încercat impunerea unui act normativ în Ardeal, dar în rândul politicianilor regăteni exista ideea organizării alegerilor după o reglementare unică pentru întreaga Românie²⁹. Oricum, după

²⁶ I. G. Duca, *Amintiri politice*, vol. III, München, Jon Dumitru Verlag, 1982, p. 159. Ca de atâtea ori, mai plastic, C. Argetoianu, deși în tabăra adversă, scria în același sens: „Ca buni opozanți supuși unor moravuri politice împotriva cărora protestam de altminteri cât ne ținea gura, ne ridicam și noi, cei din Liga Poporului, împotriva acestei amânări pe care o calificăm de anticonstituțională, deși era cât se poate de justificată. După alipirea Ardealului și a Bucovinei, alegeri generale limitate la Vechiul Regat și la Basarabia ar fi fost mai mult decât un nonsens, ar fi fost o greșeală politică: ar fi însemnat o mărturisire de precaritate a noilor legături cu Bucovina și cu Ardealul, mărturisire cu totul străină de gândul nostru. În Ardeal și în Bucovina nu se puteau face însă alegeri cât timp alipirea lor nu fusese consacrată printr-un instrument internațional, cât timp nici măcar noile granițe nu fuseseră fixate, încât stabilirea circumscripțiilor electorale mărginașe ar fi putut provoca conflicte chiar cu unii din aliații noștri” (Constantin Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. VI (1919-1920), ediție și prefață de Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 1996, p. 25).

²⁷ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 162-163.

²⁸ MOF, nr. 66, 9 iulie 1919, p. 3585-3586.

²⁹ De exemplu, într-un interviu de la începutul lunii iulie, Take Ionescu spunea: „Politica cere soluțiuni la orice situațiune, oricât de grea. Soluțiunea pe care eu o văd astăzi este că în toată

experiența ultimelor trei amânări, când se văzuse cât de greu erau de organizat alegerile în România anului 1919, nu putem înțelege cum credea guvernul că va pregăti, în doar două luni, alegerile în toată România Mare, în condițiile în care Ardealul și Bucovina încă nu aveau legislația cadru.

„Consiliul Dirigent lucrează la proiectul legi electorale...”

Dacă decretul din decembrie 1918 pusese o singură condiție, „pe baza votului universal”, pentru proiectul ce ar fi urmat să fie întocmit de Consiliul Dirigent, cel din iunie 1919 a prevăzut de la început că, în toată țara, alegerile trebuiau să se facă „prin vot universal, egal, direct obligator și secret”. Mai mult, a stabilit și o normă de reprezentare generală, cea din decretul electoral pentru Vechiul Regat și Basarabia: „un deputat la fiecare număr de 30.000 locuitori și la fiecare fracțiune suplimentară superioară numărului de 20.000 locuitori”, respectiv „un senator la fiecare număr de 70.000 locuitori și de fiecare fracțiune suplimentară superioară numărului de 47.000 locuitori”. Sesizăm din nou că decretul vorbea doar de „un număr de deputați/senatori *proporțional* [s.n., M.G.] cu populația”, nu și de scrutin proporțional ori reprezentare proporțională.

A început imediat o confruntare între București și Sibiu pentru stabilirea sistemului electoral ardelean. Chiar dacă detaliile nu pot fi reconstituite, se poate simți tensiunea raporturilor și încercarea fiecăreia dintre părți de a-și impune varianta. Chiar din ziua publicării decretului de convocare a alegerilor, ministrul de Interne G. G. Mârzescu i-a scris personal „dlui I. Maniu, președintele consiliului dirigent, Sibiu”, cerându-i – ceremonios, destul de ferm, dar parcă neîncrezător – să trimită guvernului proiectul de decret electoral și să se asigure de desfășurarea alegerilor la termen³⁰.

România nouă, cu o lege electorală uniformă, să se facă alegeri generale, pentru ca din noua adunare să iasă organizarea noului stat” (Vasile Savel, *Ce ne spune d. Take Ionescu. Importante declarațiuni ale șefului partidului conservator-naționalist cu privire la situația internă și externă*, în „Românul”, Arad, anul VIII, nr. 54, 4 iulie 1919, p. 2).

³⁰ „Am onoare a vă aduce la cunoștința dvs. că prin Înaltul Decret Regal n. 2903 din 8 iulie, publicat în Monitorul Oficial no. 66 din 9 iulie, corpul electoral pentru Adunarea deputaților și pentru Senat în teritoriul vechiu al regatului, în Basarabia, Bucovina, Transilvania, Banat și ținuturile din Ungaria cari s-au unit la regat și se găsesc de fapt sub suveranitatea statului român, a fost convocat pentru zilele de 15, 16, 17, 20, 21 și 22 septembrie 1919. Alegerile din Bucovina, Transilvania, Banat și ținuturile din Ungaria unite la regat urmând să se facă pe baza decretelor legi ce se vor promulga ulterior, am onoare a vă ruga să binevoiți pe de o parte a ne trimite statutul electoral ce ați întocmit pentru a putea promulga cât mai curând decretul la care ne referim, iar pe de altă parte să luați măsurile ce veți crede necesare pentru a asigura efectuarea alegerilor la termenele fixate pentru toate provinciile românești. Am dat ordine direcțiunei imprimăriei statului să vă trimeată câte o sută exemplare din Monitorul Oficial cuprinsând decretul de convocare” (ANIC, fond Consiliul Dirigent – Administrația generală, dosar nr. 3/1919, f. 243-244). În schimb, în ordinul circular trimis în aceeași zi responsabililor din Regat și Basarabia (prefecți, primari, directori, judecători) avertiza că „timpul pentru efectuarea lucrărilor pregătitoare alegerilor fiind astfel foarte scurt – numai două luni –, aveți datoria de a proceda imediat la desăvârșirea acestor lucrări, potrivit instrucțiunilor noastre anterioare”. În plus, venea chiar în acel ordin cu

Maniu nu s-a arătat surprins și a reacționat rapid. Nu știm cum și cât se lucrase înainte reglementările electorale³¹, dar, la 11 iulie, în presa ardeleană se anunța că „Consiliul Dirigent lucrează la proiectul *legei electorale* [s.n., M.G.] pentru Constituantă”, că „reforma electorală se va face, ca și în vechiul regat, pe calea unui decret-lege”, care ar fi urmat să fie publicat „în cursul săptămânii viitoare”. Mai mult, la Resortul Organizării (condus de Ioan Suci), care de altfel se ocupa și de elaborarea proiectului³², s-ar fi studiat „chestiunea împărțirii viitoarelor cercuri electorale și a alcătuirii listelor electorale”³³. Lucrurile chiar se mișcau. Încă dinainte de avea o normă generală, s-a trecut la „lucrările pregătitoare”. La 12 iulie, Resortul Afacerilor Interne (sub semnătura secretarului general Victor Onișor, care conducea de fapt Resortul, în locul titularului Maniu, ocupat cu problemele prezidențiale) a trimis subprefecților (cu rol executiv, încă după modelul vice-comiților/*alispán*-ilor din vechea legislație maghiară) și primarilor un „Ordin circular pentru conscrierea alegătorilor și liberarea certificatelor de alegător”³⁴. Chiar dacă privea chestiuni birocratice, de organizare concretă, circularul nu avea cum să nu lase să se vadă cum se intenționa rezolvarea unor probleme fundamentale, legate în principal de dreptul de vot. Așa s-a aflat că sufragiul va fi universal, dar doar masculin³⁵, contrar a ceea ce prevăzuse Rezoluția de la Alba-Iulia („în mod proporțional, pentru ambele sexe”).

Nu era singura „scăpare din vedere a principiilor de la Alba-Iulia” reproșată Consiliului Dirigent în acele zile. O alta era neconvocarea Marelui Sfat Național pentru dezbateră reformelor, cauza fiind „ușor de cercetat”: „A prins și aici sistemul lesnicios al decretelor-legi, importat de peste Carpați”³⁶. „Sistemul lesnicios” prinsese, dar nu neapărat sub influența Regatului, ci pentru că așa alesese Consiliul Dirigent să legifereze³⁷. Se pare că au existat zvonuri că liderii ardeleni ar fi decis să nu mai convoace Sfatul nici pentru discutarea reformelor³⁸.

destule alte instrucțiuni (ANIC, fond Ministerul Justiției – Comisia Centrală Electorală, dosar nr. 114/919, f. 13-14).

³¹ Există informații că se discutase despre proiect în ședințele Consiliului din 2 și 3 iulie (Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 60), probabil când se aflase de intențiile guvernului de la București.

³² Vezi Sorin Radu, *Modernizarea...*, p. 168.

³³ „Românul”, anul VIII, nr. 59, 11 iulie 1919, p. 2.

³⁴ GOI, nr. 41-44, Sibiu, 10-17-21-26 iulie 1919, p. 3-6.

³⁵ Din redactarea circularului se vede dorința de a minimaliza, de a face cât mai puțin observabilă excluderea femeilor – evident, o naivitate. La finalul punctului 7, „Norme de conscriere”, după ce se detaliau condițiile pentru înscrierea în listele electorale, se preciza: „Drept de alegător exercează pentru alegerile la Constituantă numai bărbații” (*ibidem*, p. 4).

³⁶ *Alegerile – o scăpare din vedere*, în „Renașterea națională. Ziar național-poporan-independent”, Sibiu, anul I, nr. 145, 19 iulie 1919, p. 1.

³⁷ Deși potrivit Rezoluției de la Alba-Iulia ar fi trebuit să aibă puteri depline, am spus deja că decretul din 11 decembrie nu îl mai menționase, lăsând chiar întocmirea proiectelor de reformă în sarcina „comitetului” său, cum fusese considerat, cel puțin inițial, Consiliul Dirigent. Se pare că, în epocă, părerea ardelenilor au fost împărțite: unii îl considerau un organism parlamentar provizoriu, alții doar o adunare ad-hoc pentru dezbateră reformelor agrară și electorală (Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 67-68).

³⁸ *Marele Sfat Național*, în „Renașterea națională”, nr. 145, 23 iulie 1919, p. 1.

Au fost infirmate mai întâi prin declarații ale lui Teodor Mihali (ales vicepreședinte la 1 decembrie, devenit președinte în urma morții lui Gh. Pop de Băsești), care, pe 19 iulie, a și convocat Marele Sfat Național pentru 29 iulie³⁹. Cred că – fie că a fost dorită de la început, fie că nu – convocarea Marelui Sfat a avut o dublă rațiune: pe de o parte, de a răspunde nemulțumirilor unei părți a opiniei publice din regiune, iar pe de alta, de a asigura proiectelor un plus de tărie în fața guvernului central, putându-se invoca – ceea ce s-a și întâmplat – adoptarea lor în mod „democratic”.

Naționalism vs. reprezentare proporțională

Mult așteptatul proiect de reformă electorală a fost definitivat, se pare, pe 22 iulie 1919⁴⁰ și tipărit „ca manuscript” în cursul săptămânii următoare. Observațiile guvernului de la București asupra *draft*-ului au venit în chiar ziua deschiderii Marelui Sfat Național, la 29 iulie. Primul lucru care surprinde este chiar titlul: „Proiect de lege electorală pentru Transilvania, Bănat și Ținuturile românești din Ungaria”⁴¹. Dincolo de determinările geografice, care aveau să fie și ele schimbate, e interesantă folosirea termenului „lege”. Chiar dacă, în Ardeal ca și în Regat, „lege” era frecvent utilizat în discuțiile informale și chiar în unele acte, desemnând generic orice act legislativ (în epocă, decretul[-lege]) ori norma/dreptul în general, e greu de crezut că, în acest caz, a fost vorba de o simplă scăpare de redactare. Consiliul Dirigent legifera deja de mai bine de jumătate de an, avea să mai legifereze aproape un an și toate actele sale cu caracter legislativ au avut denumirea generică „Decret nr. [cifre romane] despre/pentru [ș.a.]...”. În plus, era știut că, de această dată, proiectul său trebuia să ajungă la București pentru „promulgare” (problemă asupra căreia voi reveni). Dat fiind că se intenționa dezbaterea și votarea proiectului de către Marele Sfat (prezentat ca organ parlamentar⁴²), se poate avansa ipoteza că liderii ardeleni doreau să creeze impresia unui ascendent asupra Bucureștiului, limitându-i acestuia posibilitatea de intervenție în privința actului. O „lege”, izvorâtă din voința reprezentanților poporului, era mai mult decât un decret, edictat de un organ executiv, și, prin urmare, „guvernul regal” trebuia să o accepte.

Din epocă și până azi s-a vorbit despre faptul că proiectul ardelenilor a avut ca bază/model decretul edictat în Regat în noiembrie 1918⁴³. Tot ce se poate, dar, dacă ardelenii anului 1919 aveau tot interesul să vorbească despre

³⁹ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 68.

⁴⁰ Sorin Radu, *Modernizarea...*, p. 168.

⁴¹ ANIC, fond CD-AG, dosar nr. 3/1919, f. 57.

⁴² De altfel, lucrările Marelui Sfat Național „se vor orienta” după Regulamentul Adunării Deputaților din România, publicat în extras la Sibiu, la sfârșitul lui iulie 1919 („Românul”, anul VIII, nr. 78, 5 august 1919, p. 2; „Gazeta Transilvaniei. Organ politic național”, Brașov, anul 80-lea, nr. 158, 5 august 1919, p. 2).

⁴³ *Legea electorală în Ardeal. Deosebirea față de cea din Vechiul Regat. Chestiunea cetățeniei române*, în „Adevărul”, 5 august 1919, p. 2; Sorin Radu, *Modernizarea...*, p. 167-168; idem, *Electoratul...*, p. 27.

originea comună și asemănările normelor pentru a câștiga bunăvoința regătenilor în privința deosebirilor de reglementare, a le prelua retorica peste ani înseamnă a minimaliza particularitățile. Or, una peste alta, diferențele au fost mult mai numeroase și mai importante decât asemănările, justificându-se formula politologului Cristian Preda: „1919-1926: o țară, două sisteme”⁴⁴. S-a spus, de asemenea, în zilele dezbatelor, că „actualul proiect este de altfel clădit pe temeliiile proiectului Partidului Național Român din 1913, care prevedea sufragiu universal, direct, egal, secret, cu votarea cea mai descentralizată pe comune”⁴⁵. Dincolo de aceste chestiuni generale – și chiar dacă se prevedea același tip de scrutin – diferențele sunt și în acest caz majore⁴⁶.

Cea mai importantă deosebire este cea privind scrutinul. Dacă în Regat și Basarabia se stabilise scrutinul proporțional de listă cu panașaj și alocarea mandatelor în județe prin metoda d'Hondt (iar în interiorul fiecărei liste, în ordinea voturilor candidaților), ardelenii au menținut scrutinul majorității absolute, adică majoritar în două tururi, în circumscripții uninominale. Opțiunea poate fi explicată în termeni de ceea ce politologia occidentală numește „seat maximization”⁴⁷. Partidul Național Român, dorind să își mențină controlul în

⁴⁴ Cristian Preda, *România postcomunistă...*, p. 64.

⁴⁵ *Reforma electorală. Bazele proiectului ce se discută în Marele Sfat Național*, în „Gazeta Transilvaniei”, 5 august 1919, p. 1.

⁴⁶ Destul de rudimentar, proiectul din 1913 a fost depus, fără prea mare speranță, de deputații români în Parlamentul de la Budapesta, ca reacție la proiectul guvernamental de reformă, care îi defavoriza grav pe românii ardeleni. PNR propunea o dublă reprezentare, etnică și teritorială, prin crearea de cercuri electorale uninominale cu norma de reprezentare de 50.000 de locuitori, dar luându-se „în considerare dislocația geografică a naționalităților și prin urmare sunt a se forma cercuri de naționalități teritorialește separate”. Cum crearea de cercuri omogene nu era posibilă, pentru minoritățile la nivel local („singuraticile naționalități”) urmau a se „forma cercuri electorale separate pe baze de liste deosebite”. Detalii concrete nu se dădeau, prevăzându-se doar că această situație „se va norma în lege deosebită” (*Proiectul de lege despre alegerea deputaților în camera ungară prezentat de deputații naționaliști români în ședința camerei ungare din 22 I.c.n.*, în „Gazeta Transilvaniei”, an LXXVI, nr. 9, 12 (25) ianuarie 1913, p. 1.

⁴⁷ În general, introducerea reprezentării proporționale este asociată cu lărgirea sufragiului în Europa (occidentală) și este explicată (așa-numita teorie Braunias–Rokkan–Boix) prin teama vechilor partide de a nu fi excluse din viața politică de cele noi (în special socialiste) dacă s-ar fi menținut scrutinul majoritar în condițiile sufragiului universal (vezi Carles Boix, *Setting the Rules of the Game: The Choice of Electoral Systems in Advanced Democracies*, în „American Political Science Review”, vol. 93, no. 2, September 1999, p. 601; Gary W. Cox, Jon H. Fiva and Daniel M. Smith, *Parties, Legislators and the Origins of Proportional Representation*, în „Comparative Political Studies”, vol. 52(I), 2019, p. 103). Evident, această teorie nu se susține în Vechiul Regat, unde partidul de guvernământ, PNL, a crezut că va câștiga mai mult prin scrutinul proporțional („[...] întrucât ne privește, am plecat în lupta electorală plini de iluzii, convinși că vom dobândi o serioasă majoritate în tot cuprinsul vechiului regat” – I. G. Duca, *op. cit.*, p. 190). Liberalii au fost dezamăgiți de rezultatul obținut în noiembrie 1919 și au acționat apoi pentru (re)majoritarizarea sistemului. În Ardeal, lucrurile au stat mai complicat și a pretinde că testăm teoria ar fi să facem istorie contrafactuală. În primul rând, în zonă, clivajele nu erau doar social-ideologice, ci și etnice. PNR, partid dintre cele marginalizate prin sistemul anterior, devenise partid de guvernământ pe cale revoluționară, putem zice, și căuta să își maximizeze șansele de a obține majoritatea și, implicit, de a controla regiunea.

regiune, intuia că, în condițiile scrutinului proporțional, multe mandate parlamentare ar fi mers către partidele minorităților etnice, către social-democrați ori către varii disidențe (uneori regionale), riscând chiar să nu obțină majoritatea. Discursul liderilor cu privire la renunțarea la proporțional și menținerea majoritarului – ce avea să fie vehement criticată în Marele Sfat, în special de către reprezentanții social-democrați – a urmat trei direcții. Mai întâi, s-a minimizat/obturat importanța deosebirii, spunându-se chiar că, la fel ca „decretul-lege din vechiul regat, proiectul ardelean prevede reprezentarea proporțională”⁴⁸. Nu putea fi vorba decât de „circumscripțiile din acele orașe municipale [neenumerate în proiect/decret, dar care vor fi: Arad, Cluj, Oradea și Timișoara – n.n., M.G.], cari vor alege câte doi deputați pe baza reprezentărei proporționale”. Era prea puțin ca pondere în totalul mandatelor și, oricum, la circumscripții cu doar două locuri, proporționalitatea nu putea funcționa practic, echivalând (deși textul nu e prea clar) cu un vot multiplu după regula majorității relative (pluralității). Apoi s-a argumentat imposibilitatea introducerii reprezentării proporționale: „[...] reprezentanța proporțională a minorităților [nu în sens (neapărat) etnic, ci ca grupări politice care nu au întrunit majoritatea – n.n., M.G.], având în considerare marele număr de analfabeți, nu se poate introduce decât numai pentru orașe”, spunea „ministrul” Ioan Suci⁴⁹. Insistențele „opoziției” i-au făcut pe lideri să se apropie de adevăr. Un factor declanșator au fost întrebările social-democratului Iosif Jumanca (șeful Resortului de Industrii din Consiliul Dirigent): „Se mai spune că sistemul proporțional nu se poate da țaranului ardelean care e incult; dar cel din țară este oare la un nivel mai înălțat? De ce i se dă totuși acestuia votarea proporțională?”⁵⁰ Protopopul Roșianu și-a permis să fie mai direct: „Domnilor social-democrați, noi nu dăm reprezentarea proporțională fiindcă metoda de vot a d-v. e grea și n-o pricepe țaranul. Vor vota însă streinii și de sigur nu cu noi, ci cu aceia cari ne dușmănesc”. I-a urmat imediat Aurel Vlad, șeful Resortului de Justiție: „[...] poporul nostru, încă neștiutor de carte, nededit la vot, ar fi pus în fața multor greutăți care l-ar zăpăci și opri de la exercitarea dreptului său. Streinii însă, având mai multă experiență, n-ar lipsi de la vot”⁵¹. În sfârșit, s-a spus că PNR nu renunța la principiul enunțat la Alba-Iulia, că soluția era „transitorie” și că reprezentarea proporțională avea să fie susținută în Parlamentul de la București. Încercând să convingă, Vasile Goldiș declara chiar că „nu primește vr’un loc în acel guvern, care nu dorește să introducă în primul guvern [sic] al României aceste principii”⁵².

În strânsă legătură cu tipul de scrutin vine și faimoasa prevedere – rămasă în decret și aplicată masiv la alegerile următoare – că „dacă este numai un singur candidat [președintele] îl declară ales de deputat, respectiv senator” fără

⁴⁸ „Gazeta Transilvaniei”, 5 august 1919, p. 1.

⁴⁹ „Românul”, 5 august 1919, p. 3.

⁵⁰ „Gazeta Transilvaniei”, 5 august 1919, p. 1.

⁵¹ Idem, 6 august 1919, p. 2.

⁵² „Românul”, 5 august, 1919, p. 1.

votare. Regula e frecvent amintită în istoriografie, ca un aspect inedit, chiar o „bizarerie”⁵³. Chiar dacă, privind retrospectiv, poate părea astfel, trebuie spus că nu era decât una din destulele prevederi din vechea legislație maghiară păstrate în decretul ardelean⁵⁴. Mai mult, în epocă nu era chiar o raritate, putând fi găsită, în perioada anterioară, și în legile electorale din Marea Britanie, Belgia (e adevărat, rar aplicată) ori Țările de Jos⁵⁵.

O altă deosebire era că proiectul Consiliului Dirigent nu prevedea votul „obligator”. Nu avem explicații în epocă, dar putem intui că se miza pe absenteismul „conlocuitorilor”, care nu putea decât să favorizeze Partidul Național Român. În discursurile din Marele Sfat, lipsa obligativității este adesea menționată printre micile abateri de la modelul regățean, cu intenția parcă de a minimaliza absența reprezentării proporționale. Nu voi insista asupra acestei chestiuni, care, de altfel, nici nu a atras reacția guvernului de la București.

Subiectul care a agitat cel mai mult în epocă, fiind foarte tentant și pentru istorici, este neacordarea sau amânarea acordării dreptului de vot femeilor, așa cum se promisese la Alba-Iulia. Preocupat fiind aici de aspectele formale și de sistemul electoral în sens restrâns, nu voi insista cât s-ar cuveni, mulțumindu-mă să notez, ca atâția alți autori, că a fost vorba de o cauză nu atât misogină, cât xenofobă. Oficial, s-a vorbit însă de „cauze tehnice” (Ioan Suciș). Motivul invocat a fost că „proiectul nu a putut înscrie postulatul de la Alba-Iulia, fiindcă nici în vechiul regat nu a fost acordat și reformele trebuiau puse în acord”⁵⁶. Au insistat mult și degeaba social-democrații (până la urmă, părăsind lucrările), cea mai vizibilă fiind, și datorită statutului de singură femeie membră a Sfatului, Nora Lemeny. Ca și în cazul reprezentării proporționale, Iosif Jumanca a avut o intervenție rațională:

Despre dreptul politic al femeilor obiecțiunea ce i se aduce – cum că nu a fost prevăzut în decretul de lege din vechiul regat și prin urmare nu putem face deosebire, separatism, noi ardelenii – spune că se întoarce împotriva alcătuirii actualului proiect care nu prevede reprezentarea minorităților, ceea-ce s-a introdus în decretul lege din vechiul regat. Nu este consecvență dar.

Evident nu era consecvență în plan declarativ, dar era în ceea ce privește motivele reale, după cum tot liderii ardeleni au arătat-o. Până la urmă, Ioan Suciș a spus:

⁵³ Cristian Preda, *Rumânii fericiți...*, p. 141.

⁵⁴ Andrei Florin Sora, *Cadrul legislativ*, în Bogdan Murgescu, Andrei Florin Sora, *op. cit.*, p. 57.

⁵⁵ Germain Antonin Lefèvre-Pontalis, *Les élections en Europe à la fin du XIXe siècle*, Paris, Librairie Plon, 1902, p. 62, 231, 303. E adevărat, exista și cazul Danemarcei, unde chiar unui candidat unic i se cerea să întrunească majoritatea voturilor, altfel fiind repetată votarea (*ibidem*, p. 353).

⁵⁶ „Gazeta Transilvaniei”, 5 august, 1919, p. 1.

Dacă am fi dat drept de vot femeilor, făceam un lucru potrivit intereselor neamului. [...] Azi sunt 800.000 de femei la noi, dintre cari 500.000 române și 300.000 streine. Dintre aceste femei, numai cele streine ar putea vota; celelalte – ale țărănilor noștri, nu se apucă de astfel de lucruri. Iată că dădeam, mai ales în orașe, majoritatea streinilor.

Deși înverșunarea era destul de puternică, naționaliștii români spuneau, și în acest caz, că nu au renunțat la principii și că vor susține dreptul de vot pentru femei în viitoarea Adunare Constituantă⁵⁷. La 1 septembrie, când lucrurile erau deja stabilite (decretul era publicat), Iuliu Maniu avea să îi explice lui Alexandru Vaida-Voevod (plecat cu Ion I. C. Brătianu la Conferința de Pace) motivele abaterii de la principiul enunțat la Alba-Iulia. Mai întâi, ar fi fost vorba de aceleași „greutăți tehnice”, anume că, la o „votare secretă cu țedule”, analfabeții ar fi fost „cel puțin duplicați prin femei votante”. Apoi, apărea problema etnică: „femeile maghiare locuiesc toate în centre, iar cele române răsfricate prin munți”, de unde „ușurința” cu care ar fi votat „femeia maghiară din oraș” și „greutatea aproape de neînvins a femeii române”. Potrivit estimării lui Maniu, „dând vot la femei, numărul de voturi efective maghiare ar fi crescut cel puțin cu 1/3 parte față de voturile române”. Concluzia era că riscul nu putea fi asumat, „cu tot dragul [...] pentru femei și validitatea drepturilor lor”⁵⁸. Nu știm cât de exacte erau socotelile, dar logica era clară. S-a apreciat că Iuliu Maniu a fost „în consens cu liberalii regăteni”⁵⁹, Ion I. C. Brătianu susținând, în cadrul unei anchete din 1919 a liderelor feministe, că acordarea dreptului de vot femeilor „nu este o chestiune de principii, ci de tactică și de oportunitate”⁶⁰. Fără a avea informații despre ce gândea „sfinxul de la Florica”, „tactica” sa a favorizat-o pe cea a „sfinxului de la Bădăcin”.

Jocul mandatelor și al circumscriptiilor

Revenind la sistemul electoral, deși, după cum am văzut, uneori invocau ferm constrângeri din Regat, chiar dacă acestea erau discutabile, alteori le relativizau pe cele ferme. Este cazul normei de reprezentare prevăzute în decretul de convocare a alegerilor. Aflăm din corespondența dintre Vaida-Voevod și

⁵⁷ Idem, 6 august 1919, p. 1-2. Discuțiile au ajuns adesea ridicole: „Și mă uit la săteanul Avram Olcuța. Țăran și socialist! Și cere drepturi pentru femei; pentru țărance. Dacă ar afla sătenii lui, l-ar bate”, zicea „săteanul rătăcit”, „adevărat fiu al poporului”, Uroș Păteanu (idem, 5 august, p. 2); iar „dl Grădinar, social-democrat din Brașov”: „Ele nu ne-au sărit în cap – cum zicea un dn orator, sătean – deși le-am dat acest drept în hotărârile de la Alba-Iulia. Aceea de cale vorbea dl orator se vede că e un specimen de femee”, spunea „dl Grădinar, social-democrat din Brașov” (idem, 6 august, p. 2).

⁵⁸ *Apud* idem, p. 33, n. 1.

⁵⁹ Andrei Florin Sora, *op. cit.*, p. 41.

⁶⁰ *Apud* Luciana M. Jinga, *Lungul drum al egalității dintre bărbat și femeie. Evoluția drepturilor și reprezentării politice feminine în România (1918-2018)*, în Adrian Cioroianu (ed.), *Un centenar și mai multe teme pentru acasă. Ce au învățat și ce nu au învățat românii din ultimul secol de istorie*, Iași, Editura Polirom, 2018, p. 204.

Maniu că liderii ardeleni erau nemulțumiți de numărul de 30.000 de cetățeni la un deputat (ar fi preferat 50.000), din aceleași motive pentru care refuzau reprezentarea proporțională și votul femeilor: lăsa loc prea multor reprezentanți ai „națiunilor conlocuitoare”. Când abia se convocaseră alegerile și decretul era în pregătire, Vaida scria:

Cei din Țara Veche trebuie să priceapă. E prea mare răspunderea de cât să putem admite un parlament cu peste 500 de inși în care, un grup de 50 străini ne pot paraliza orice muncă rodnică, plus demagogii noștri⁶¹.

Mai încolo, când proiectul era deja în dezbateră Marelui Sfat, îl acuza pe Maniu că a cedat. Nici după ce decretul fusese publicat, Vaida nu renunțase, interesându-se (prin intermediul lui Mihail Popovici) dacă nu cumva putea fi operată o revizuire (pentru ridicarea la 50.000). Târziu, la 1 septembrie, a venit și răspunsul lui Maniu, în care îi dădea dreptate și (se) explica:

[...] ai toată dreptatea că proporția de 1 deputat la 30.000 de locuitori e nenorocoasă. Am insistat nespun de mult ca să fie redusă la 50.000. Ministrul Mârzescu și colegii lui s-au opus însă cu toată hotărârea, cu motivarea că în Moldova, care și cu proporția de 30.000, scade în numărul deputaților”, cu proporția de 50.000 ar deveni cu totul nulificată, ceea ce opinia publică n-ar putea suporta⁶².

Să trecem peste argumentul Moldova⁶³, să remarcăm că Vaida-Voevod era un analist destul de bun – cifrele aveau să o indice – și să începem o discuție pornind de la aprecierea istoricului Sorin Radu, cel care a scos la lumină extrasele citate:

În interesul unei cât mai grabnice unificări instituționale, Consiliul Dirigent, în frunte cu Iuliu Maniu, a făcut unele concesii în puncte esențiale, printre care numărul de 30.000 de locuitori care desemnau un deputat, cerut de I. I. C. Brătianu⁶⁴.

Cum datele demografice pentru anul 1919 nu sunt certe și, în plus, nu știm nici gândurile reale ale celor care au făcut aranjamentele electorale, nici cifrele exacte avute în vedere de ei, suntem într-o zonă de nisipuri mișcătoare. Totuși,

⁶¹ *Ibidem*, p. 28, n. 2; idem, *Modernizarea...*, p. 169-170.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Putem presupune că e vorba despre Basarabia și argumentul (dacă a fost într-adevăr invocat) nu rezistă: regiunea era estimată la 15-16% din totalul populației (vezi *Anuarul statistic al României – 1922*, București, Tipografia Curții Regale, 1923) și la alegerile din 1919 avea să aleagă 90 din cei 568 de deputați (15,85%). E adevărat că, pentru aceste alegeri, basarabenii au reprezentat 26% din înscrișii în listele electorale, dar aceasta întrucât calculele au fost făcute fără totalul din Ardeal, care nu se cunoștea (vezi Marcel Ivan, *op. cit.*, Tablou 1). Oricum, e greu de crezut că acesta ar fi putut fi un obstacol, dacă ar fi existat voința politică.

⁶⁴ Sorin Radu, *Electoralul...*, p. 28, n. 2; idem, *Modernizarea...*, p. 169-170.

cu riscul destulelor erori, încerc o analiză pornind de la informațiile disponibile. Proiectul tipărit de Consiliul Dirigent⁶⁵, trimis guvernului de la București și prezentat Marelui Sfat, începea cu prevederea că „vor alege un număr de deputați proporțional cu populația, prin vot obștesc, egal, secret și cu votarea pe comune⁶⁶ toți cetățenii de 21 ani împliniți [...]”. Art. 3 repeta prevederea (cu diferența de vârstă, 40 de ani) pentru senatori, iar art. 2 și 3 prevedeau că „alegerea se va face pe circumscripții electorale” (se putea altfel?) și dădeau listele cu numărul de deputați/senatori ce urmau să fie aleși în fiecare județ. Mai încolo, în articolul 16, se preciza că în fiecare circumscripție se va alege câte un singur deputat sau senator, „eșecțiune” făcând „circumscripțiile din orașele municipale, care vor alege câte doi deputați pe baza sistemului de reprezentare proporțională”. Deși existase zvonul că delimitarea circumscripțiilor avea să se facă în Marele Sfat⁶⁷, proiectul a prevăzut (și așa a rămas) că aceasta se va „determina prin decret dat de Consiliul Dirigent”, „repartizând în mod practic în fiecare circumscripție un număr de comune a căror populație să dea aproximativ cifra de 30.000, respectiv 70.000 locuitori”. Chiar dacă nu prea riguroasă, soluția era într-adevăr „practică”, permițând desenarea circumscripțiilor uninominale cu respectarea în mare a normei de reprezentare stabilite de la București, dar și realizarea propriilor interese politice în teritoriu.

Totalul deputaților prevăzuți în proiect era de 175, iar al senatorilor de 74. Înmulțind aceste numere cu normele de reprezentare, obținem 525.000, respectiv 5.180.000 de locuitori, foarte apropiate de populația estimată a Ardealului pentru acel moment⁶⁸. Deci, per ansamblu, ardelenii reușiseră să se încadreze foarte bine. Trebuie precizat că alocarea numărului de deputați se făcea în funcție de numărul de locuitori, nu de cetățeni ori, cu atât de puțin, de cetățeni cu drept de vot. În Ardeal, date fiind condițiile impuse, diferența dintre totalul populației și totalul cetățenilor cu drept de vot trebuie să fi fost mai mare decât în Regat⁶⁹. Din păcate, nu avem cifre și nici nu putem estima.

⁶⁵ ANIC, fond CD-AG, dosar nr. 3/1919, f. 57-67.

⁶⁶ „Votarea pe comune” nu trebuie înțeleasă în nici un caz ca agregare a voturilor la nivel comunal, ci doar ca organizare a câte unei secții de votare în fiecare comună, și aceasta ca regulă generală, căci se permitea și gruparea, cu o limită de distanță.

⁶⁷ „Renașterea națională”, 19 iulie 1919, p. 1.

⁶⁸ Estimarea e de 5,1-5,2 milioane de locuitori. Vezi *Anuarul statistic al României – 1922*, p. 27. Datele au fost confruntate cu Cristu S. Negoescu, *Ardealul nostru – Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul – din punct de vedere geografic, economic, administrative și mai ales financiar*, București, Tipografia „Gutenberg”, Joseph Göbl, 1919, p. 41-53 și Ion Enescu, Iuliu Enescu, *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul din punct de vedere agricol, cultural și economic*, ediția a III-a augmentată, București, Editura Librăriei Sococ & Co., 1920, p. 13. Estimările sunt bazate pe recensământul maghiar din 1910, cu corecțiile statisticii din 1912 și ținând seama că nu întreg teritoriul unor vechi comitate (Bihor, Arad, Maramureș, Sătmăre, Torontal, Caraș-Severin) a intrat în componența statului român. Întâmplător, numărul 7.180.000 de locuitori e cel avut în vedere în 1925, când s-a elaborat Legea organizării administrative (MOF, „Dezbaterile Adunării Naționale Constituante – Senatul”, nr. 43, 22 martie 1925, p. 741).

⁶⁹ În Regat, în 1919, au fost incluși în listele electorale cca 1,3 milioane de cetățeni, reprezentând 17-17,5% din populație (Mihai Ghițulescu, *op. cit.*, p. 59-60).

Cum stăteau lucrurile în detaliu? În tabelul 1, propun un calcul al numărului de locuitori la care se repartiza un deputat/senator în fiecare județ. În plus, știind din dezbateri că liderii din Consiliul Dirigent urmăreau „românizarea” reprezentării parlamentare, indic ponderea etnicilor români din totalul populației fiecărui județ. Sigur, neavând siguranța datelor, nu poate fi vorba de adevăr istoric. Scopul este doar de a semnală o tendință generală în amenajarea alegerilor.

Tabelul 1. Populație și mandate în proiectul de reformă electorală al Consiliului Dirigent⁷⁰

Nr. crt.	Județ	Man-date deputați	Man-date senatori	Populație	Locuitori/deputat	Locuitori/senator	Etnici români	% Etnici români
1.	Alba-Inferioară	9	3	221.618	24.624	73.872	171.483	77,37
2.	<i>Arad cu teritoriile din Cenad și Bichiș</i>	15	5	397.969 +	26.531	79.593		62,40
3.	<i>Bihor</i>	13	5	489.680	37.667	97.936		58,50
4.	Bistrița-Năsăud	5	2	127.843	25.568	63.921	87.564	68,49
5.	Brașov	3	2	101.199	33.733	50.599	35.091	34,67
6.	<i>Caraș-Severin</i>	17	7	424.464	24.968	60.637		74,37
7.	Ciuc	4	2	145.720	36.430	72.860	18.032	12,37
8.	Cojocna	11	4	286.687	26.062	71.671	161.279	56,25
9.	Făgăraș	4	2	95.174	23.793	47.587	84.436	88,71
10.	Hunedoara	13	6	340.135	26.164	56.689	271.675	79,87
11.	<i>Maramureș</i>	5	2	152.695	30.539	76.347		69,36
12.	Mureș-Turda	8	3	219.589	27.448	73.196	71.909	32,74
13.	Odorhei	4	2	124.173	31.043	62.086	2.840	2,28
14.	Sălăgiu	8	4	230.140	28.767	57.535	136.087	59,13
15.	<i>Sătmăru cu teritoriile din Ugocia</i>	6	3	299.791 +	49.965	99.930		48,86
16.	Sibiu	8	4	176.921	22.115	44.230	113.672	64,25
17.	Solnoc-Dăbâca	10	4	251.936	25.193	62.984	189.443	75,19

⁷⁰ Pentru județele care nu au suferit modificări geografice am preluat datele demografice din recensământul maghiar (Ion Enescu, Iuliu Enescu, *op. cit.*, p. 13), presupunând că acestea erau cele cunoscute Consiliului Dirigent, și am calculat procentul etnicilor români. Pentru județele care au intrat doar parțial sub suveranitatea statului român (trecute în tabele cu italice), am preluat estimarea din *Anuarul statistic – 1922* și procentul etnicilor români din Recensământul din 1930 (*Populația după etnie în recensăminte din perioada 1930-2011*, disponibil online la www.recesamantromania.ro, accesat la data de 02.09.2020), considerând că acesta e mai apropiat de situația din 1919. Semnul „+” arată că e vorba doar de populația județului fără „teritoriile din...” alăturate.

18.	Târnavă Mare	5	2	148.826	29.765	74.413	60.381	40,57
19.	Târnavă Mică	4	2	116.091	29.022	58.045	55.585	47,88
20.	Timiș-Torontal	12	5	488.729	40.727	97.745		42,22
21.	Trei-Scaune	4	2	148.080	37.020	74.040	22.963	15,50
22.	Turda-Arieș	7	3	174.375	24.910	58.125	125.668	72,07
TOTAL		175	74	5.161.835				

Media numărului de locuitori la un deputat era de 30.093, deci se potrivea perfect cu cerințele guvernului de la București. Dar această medie rezultă din valori foarte disparate. Cea mai mare este aproape de 50.000 (Bihor), iar cea mai mică de puțin peste 20.000, ambele fiind în imediata apropiere a limitei admise („fracțiune suplimentară superioară numărului de 20.000 locuitori”) din decretul de convocare. Valoarea mediană era de 28.108. În toate județele situate mai jos de aceasta (cu excepția județului Mureș-Turda, care a dat unul din termenii centrali pentru calculul medianei) și care pot fi considerate favorizate, etnicii români erau majoritari. Cele mai favorizate erau: Turda-Arieș, Alba, Făgăraș și Sibiu. În 8 din cele 11 județe situate deasupra medianei, etnicii români erau minoritari. Excepții erau Sălajul (termen central), Bihorul și Maramureșul. Acestea din urmă, chiar dacă astăzi știm că în perioada interbelică au fost dominate demografic de etnicii români, suferiseră în 1919 rupturi teritoriale. Potrivit recensământului maghiar, românii fuseseră aici minoritari (puțin peste 40% în Bihor și între 20 și 25% în Maramureș) în Maramureș. E de înțeles că au fost tratate cu prudență în acele vremuri. Cele mai defavorizate erau Sătmar, Timiș-Torontal, Trei-Scaune, Ciuc, Brașov și Odorhei. Un exemplu care mi se pare ilustrativ pentru situație: județul Brașov trebuia să fie împărțit în trei circumscripții, iar Făgăraș, cu o populație mai mică, în patru; etnicii români reprezentau ceva mai mult de o treime în Brașov și aproape 90% în Făgăraș.

Privind din alt unghi, abaterile de la normă se văd mai clar. În tabelul 2 propun o proiecție a repartizării mandatelor în județele din Ardeal cu utilizarea strictă a regulii „un deputat la fiecare număr de 30.000 locuitori și fiecare fracțiune suplimentară superioară numărului de 20.000 locuitori”⁷¹.

Observăm că cinci județe (Bihor, Ciuc, Sătmar, Timiș-Torontal, Trei-Scaune) aveau în proiect mai puține mandate decât li s-ar fi cuvenit potrivit aplicării normei (în total, 13 mandate în minus). În toate, cu excepția incertului Bihor, etnicii români erau minoritari. Invers, 11 județe au fost avantajate (19 mandate în plus), din care 10 aveau majoritate etnică românească.

Pentru Senat, media reprezentării a fost de 68.820, iar mediana de 67.796, cu valori variind de la aproape 100.000 (Sătmar și Ugocia) până la sub 45.000 (Sibiu, deci sub fracțiunea de 47.000 care permitea alocarea unui mandat). Cele mai defavorizate erau județele de frontieră care suferiseră scindări (Sătmar cu

⁷¹ Numărul de deputați se obține împărțind populația fiecărui județ la 30.000, cu rotunjire în sus la fracțiunea mai mare de 0,66.

Ugocia, Bihor, Timiș-Torontal, Arad cu Bichiș și Cenad, Maramureș), iar cele mai favorizate – județele cu populație redusă (Brașov, Făgăraș, Sibiu). În cazul Senatului, corelația numărului de mandate cu elementul etnic nu mai e atât de puternică, în primul rând din cauza alocării a minim doi senatori pe județ (neimpusă formal), care lasă impresia de proporționalitate degresivă.

Tabelul 2. Proiecție a repartizării mandatelor de deputat pe județe (conform normei de reprezentare)

Nr. crt.	Județ	Populație (P)	P/30000	Mandate deputat (cf. normă)	Mandate deputat (proiect)	% Etnici români
1.	Alba-Inferioară	221.618	7,38	7	9	77,37
2.	Arad cu teritoriile din Cenad și Bichiș	397.969 +	13,26	13	15	62,40
3.	Bihor	489.680	16,32	16	13	58,50
4.	Bistrița-Năsăud	127.843	4,26	4	5	68,49
5.	Brașov	101.199	3,37	3	3	34,67
6.	Caraș-Severin	424.464	14,14	14	17	74,37
7.	Ciuc	145.720	4,85	5	4	12,37
8.	Cojocna	286.687	9,55	9	11	56,25
9.	Făgăraș	95.174	3,17	3	4	88,71
10.	Hunedoara	340.135	11,33	11	13	79,87
11.	Maramureș	152.695	5,08	5	5	69,36
12.	Mureș-Turda	219.589	7,31	7	8	32,74
13.	Odorhei	124.173	4,14	4	4	2,28
14.	Sălajiu	230.140	7,67	8	8	59,13
15.	Sătmăru cu teritoriile din Ugocia	299.791 +	9,99	10	6	48,86
16.	Sibiu	176.921	5,89	6	8	64,25
17.	Solnoc-Dăbâca	251.936	8,39	8	10	75,19
18.	Târnava Mare	148.826	4,96	5	5	40,57
19.	Târnava Mică	116.091	3,86	4	4	47,88
20.	Timiș-Torontal	488.729	16,29	16	12	42,22
21.	Trei-Scaune	148.080	4,93	5	4	15,50
22.	Turda-Arieș	174.375	5,81	6	7	72,07
	TOTAL	5.161.835		169	175	

Dar alocarea numărului de mandate pe județe nu rezolva problema. Fiind vorba de scrutin majoritar în circumscripții uninominale, foarte importantă era și desenarea acestora. După cum am spus deja, Consiliul se pregătea să obțină de la Marele Sfat dreptul de a uni comunele „astfel în cât să deie aproximativ...”. Cum ar fi fost aproximația nu putem ști. În acest moment, a intervenit (din nou) Bucureștiul.

Nu am aflat când a fost transmis proiectul, dar „observațiunile” guvernului⁷² au venit chiar în ziua deschiderii lucrărilor Marelui Sfat (29 iulie), sub

⁷² ANIC, fond CD-AG, dosar nr. 3/1919, f. 70-74. Vezi și Sorin Radu, *Modernizarea...*, p. 175-176 (autorul reproduce același document, dar având ca sursă expeditorul: ANIC, fond MAI, dosar nr. 460/1919, f. 80-81). O dovadă a crizei de timp, a precipitării, poate fi și

semnătura aceluiași G. G. Mârzescu⁷³, „luând și avizul consiliului”. Cel mai important era finalul mesajului, anume acceptarea scrutinului majoritar: „*presupunând motivele* [s.n., M.G.] nu insist asupra *deosebirei fundamentale* [s.n., M.G.] între legea noastră și proiectul în chestiune, care admite alegere pe arondisment, pe cercuri și comune, în opunere cu sistemul de alegere pe tot județul”. Mai preciza că, „în genere, proiectul trebuie revăzut ca redacție și evitate unele confuziuni și contradicții”, punctând două chestiuni legate de sistemul electoral:

(1) Proclamând principiul că deputații și senatorii se aleg proporțional cu populația [...], determinând numărul mandatelor ce revin fiecărui județ prin aplicațiunea acestui principiu, e necesar să se prevadă proporția adică numărul locuitorilor la care revine un mandat. Artic. 18 care presupunem că voește să facă aceasta este confuz redactat și fraza cu cifra de 30.000 respectiv 70.000 rămâne neînțeleasă. Cred că s-a înțeles că, în legea noastră, un deputat la 30.000 și un senator la 70.000 locuitori – aceasta trebuie lămurită; [...] (2) Artic. 16 stabilind că orașele municipale aleg numai câte doi deputați, mecanismul reprezentării proporționale cu mecanismul adoptat [inspirat din Regat, vot de listă, dar blocată, metoda d'Hondt – n.n., M.G.] este inaplicabil. Acest sistem reclamă un număr mai mare de mandate. Cred mai bine să vă mențineți la sistemul majorității absolute sau la sistemul majorității relative, dacă voiți să dați și minorităților posibilitatea de reprezentare⁷⁴.

Deci, fără a intra în detaliile repartizării pe județe, ministrul atrăgea atenția asupra nevoii de a preciza clar norma de reprezentare. Istoricul Sorin Radu nota că „se poate observa din parcurgerea legii adoptate că transilvănenii nu au ținut cont în cea mai mare parte de aceste observații”⁷⁵. Constatarea este doar parțial justă, pentru că, pe lângă revizuirea redactării, au urmat modificări importante.

Considerându-se, pe bună dreptate, o urgență, proiectul „legii electorale” a fost prezentat Sfatului la 30 iulie, constituindu-se imediat o Comisie electorală pentru examinarea acestuia (formată din 25 de membri, raportor fiind desemnat Constantin Bucșan)⁷⁶, la 4 august a fost pus în dezbateră plenului și la 6 august a fost votat⁷⁷. De la raportorul Comisiei aflăm că proiectul „am putea zice că a fost aprobat aproape în întregime, nefăcându-se decât unele mici modificări în

faptul că „observațiunile” transmise telegrafic au ajuns la Iuliu Maniu nu pe un formular obișnuit de telegramă, ci pe un unel de notificare a primirii coletelor. Mulțumesc istoricului Lucian Nastasă-Kovács pentru consultanța lingvistică acordată în acest punct al cercetării.

⁷³ Mârzescu era, la acea vreme, unul dintre puținii cunoscători ai problematicei sistemelor electorale, fiind de altfel autorul Decretului electoral din Vechiul Regat (I. G. Duca, *op. cit.*, p. 101; Gheorghe Gh. Mârzescu, *Fapte și impresii zilnice (1917-1918)*, ediție îngrijită și note de Ioan Lăcustă, București, Editura Curte Veche, 2004, p. 276-277 ș.a.).

⁷⁴ Se poate observa o scăpare la Mârzescu: „sistemul majorității relative”, adică majoritarul într-un tur nu este, în general, mai favorabil „reprezentării minorității”. În plus, în marile orașe din Ardeal, „minoritatea” erau etnicii români, deci PNR.

⁷⁵ Sorin Radu, *Modernizarea...*, p. 176.

⁷⁶ „Gazeta Transilvaniei”, 2 august 1919, p. 2.

⁷⁷ Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 73.

unele puncte”, menționând chiar modificarea titlului din „proiect de lege...” în „proiect de decret lege...”⁷⁸, suficient pentru a putea urma parțial firul altora⁷⁹. În aceeași zi, se pare că mai mulți membri ai Sfatului au intervenit cu privire la art. 2, care privea repartizarea deputaților, dar, conform relatărilor din presă, „d. Suci, șef de resort, dă unele lămuriri și spune că sunt de prisos amendamentele, cerând să se aducă modificări secundare care se primesc”⁸⁰. În ce au constat lămuririle, ce amendamente s-au propus și care au fost modificările secundare rămâne în continuare de cercetat.

Confruntând exemplarul cu modificări, păstrat în arhivă, cu forma finală, publicată, vedem că s-a ținut seama de observația lui Mârzescu și s-a introdus, la art. 2-3, norma de reprezentare prevăzută în decretul de convocare a alegerilor⁸¹, apărând formularea „la fiecare număr de 30.000/70.000 locuitori și la fracțiunea suplimentară superioară numărului de 20.000/47.000 locuitori”. Aceasta ar fi trebuit să aducă o ajustare a repartizării inițiale pe județe. A urmat însă mai mult decât atât. În arhivă, lista e pur și simplu tăiată cu tocul, așa că trebuie să ne raportăm doar la cea din decretul publicat. A fost redus numărul de mandate de la Arad (dar Bichiș și Cenad au primit reprezentare separată) și a fost ridicat semnificativ numărul din Bihor, Maramureș, Sătmăr cu teritoriile din Ugocia și Timiș-Torontal, totalul ajungând la 203, iar mai târziu la 205⁸²; numărul senato-

⁷⁸ *Ședințele Marelui Sfat Național – Ședința dela 4 August*, în „Românul”, 7 august 1919, p. 1.

⁷⁹ Textul proiectului existent în ANIC, fond CD-AG, dosar nr. 3/1919 prezintă modificări și completări făcute cu cerneală roșie, începând cu titlul. Fiind vorba de același scris, cred că putem presupune că toate intervențiile datează din perioada Marelui Sfat. E posibil ca unele să fie operate în timpul dezbaterilor în plen (de la care avem doar relatări lacunare în presa vremii). De exemplu, titlul anunțat de raportor este „Proiect de decret-lege pentru Transilvania, Banat și ținuturile românești din Ungaria”, iar modificarea de mână este „[...] Transilvania, Banat, Crișana, Sătmăr și Maramureș” (*ibidem*, f. 57). Totuși, e greu de crezut că modificările de fond la care mă voi referi aici au fost făcute cu participarea unui număr mare de oameni, fiind de presupus că au apărut în timpul lucrărilor în comisie.

⁸⁰ *Ședințele Marelui Sfat Național. Votarea legii electorale – 4 august*, în „Românul”, 9 august 1919, p. 1.

⁸¹ Se ridică semne de întrebare cu privire la ignorarea celeilalte observații, referitoare la reprezentarea proporțională în cele patru orașe mari. Aici, ardelenii s-au dovedit confuzi: nu doar că au preluat sistemul din Regat pentru un număr prea mic de mandate, anulându-i efectele așteptate (cum observase Mârzescu), dar, eliminând (pierzând?) panașajul, au făcut ca operațiunea finală (acordarea mandatelor în ordinea voturilor candidaților de pe o listă) să rămână literă moartă. Totuși, știut fiind că etnicii români erau minoritari în mediul urban, e de presupus că această reglementare „bizară” le-ar fi fost favorabilă, întrucât ar fi permis câștigarea unuia din cele două mandate de deputat cu puțin peste o treime din voturi. Ca o ironie a istoriei, la alegerile din noiembrie 1919, articolul nu a fost aplicat, întrucât la Arad, Cluj și Oradea a fost depusă câte o singură listă (a PNR), aleasă fără vot, iar la Timișoara listele (inclusiv cea a PNR) au avut... câte un singur candidat (*ibidem*, f. 50; vezi și Vasile Docea, *Timiș-Torontal*, în Bogdan Murgescu, Andrei Florin Sora (coord.), *op. cit.*, p. 196-203).

⁸² În primul rând, pentru că fusese omis de la numărătoare unul din cele două mandate ale circumscripției urbane Timișoara. Apoi, pentru că la 30 august 1919 a fost emis un decret-lege (regal, nr. 3593), care, bazându-se pe invocarea de către Consiliul Dirigent a unei erori de calcul, reducea cu 1 numărul deputaților din Sibiu și îl creștea cu 1 pe cel din Târnava Mare (MOF, nr. 107,

rilor a ajuns la 87. Noile totaluri corespundeau, după normă, unei populații de peste 6 milioane, apropiată celei a comitatelor ardelene conform recensământului din 1910 (cca 6,3 milioane). Iată cum liderii români care doriseră inițial un număr de 100 de deputați au ajuns la dublu!

Tabelul 3. Varianta inițială și varianta finală a repartizării mandatelor de deputat pe județe

Nr. crt.	Județ	Mandate deputați proiect	Mandate deputați decret	Populație	Locuitori/deputat proiect	Locuitori/deputat decret	% Etnici români
1.	Alba-Inferioară	9	8	221.618	24.624	27.702	77,37
2.	<i>Arad cu teritoriile din Cenad și Bichiș / Arad</i>	15	14	397.969 +	26.531	28.426	62,40
3.	<i>Bichiș</i>		2				
4.	<i>Bihor</i>	13	19	489.680	37.667	25.772	58,50
5.	Bistrița-Năsăud	5	5	127.843	25.568	25.568	68,49
6.	Brașov	3	4	101.199	33.733	25.300	34,67
7.	<i>Caraș-Severin</i>	17	17	424.464	24.968	24.968	74,37
8.	<i>Cenad</i>		4				
9.	Ciuc	4	4	145.720	36.430	36.430	12,37
10.	Cojocna	11	11	286.687	26.062	26.062	56,25
11.	Făgăraș	4	4	95.174	23.793	23.793	88,71
12.	Hunedoara	13	14	340.135	26.164	24.295	79,87
13.	<i>Maramureș</i>	5	9	152.695	30.539	16.966	69,36
14.	Mureș-Turda	8	8	219.589	27.448	27.448	32,74
15.	Odorhei	4	4	124.173	31.043	31.043	2,28
16.	Sălăgiu	8	8	230.140	28.767	28.767	59,13
17.	<i>Sătmăr cu teritoriile din Ugocia</i>	6	14	299.791 +	49.965	21.413	48,86
18.	Sibiu	8	7	176.921	22.115	25.274	64,25
19.	Solnoc-Dăbâca	10	10	251.936	25.193	25.193	75,19
20.	Târnava Mare	5	6	148.826	29.765	29.765	40,57
21.	Târnava Mică	4	4	116.091	29.022	29.022	47,88
22.	<i>Timiș-Torontal</i>	12	18	488.729	40.727	27.151	42,22
23.	Trei-Scaune	4	4	148.080	37.020	37.020	15,50
24.	Turda-Arieș	7	7	174.375	24.910	24.910	72,07
	TOTAL	175	205	5.161.835			

31 august 1919, p. 6049). În aceeași zi, Consiliul Dirigent emitea Decretul nr. XVI despre stabilirea circumscripțiilor electorale, în care Târnava Mare apărea cu 6, în loc de 5, dar Sibiu rămânea cu 7, cum fusese și inițial (GOf, nr. 54, 13 septembrie 1919, p. 417-418). Situația e interesantă, pentru că același număr din GOf publica decretul-lege nr. 3593 într-o formă diferită: atât din textul actului normativ, cât și din cel al raportului președintelui lipsea prevederea privitoare la reducerea de la Sibiu. Între timp, la 10 septembrie, mai fusese publicat un decret care stabilea numărul deputaților din Sibiu la 7, dar afirmând că rectifică o inexistentă eroare din decretul aprobat de Consiliul Dirigent, unde s-ar fi prevăzut 6 în loc de 7 (MOF, nr. 117, 12 septembrie 1919, p. 6695). Nu am reușit să urmăresc până la capăt firul legislativ, dar așa s-a prezentat situația la alegeri – 7 deputați la Sibiu (MOF, nr. 172, 19 noiembrie 1919, p. 2719).

Surprind creșterile importante de la Bihor, Maramureș, Sătmăr și Timiș-Torontal, care ajungeau astfel aproape de numărul de mandate la care ar fi fost îndreptățite dacă ar fi avut populația din 1910, cu precizarea că la Timiș nu trebuie adăugată și populația Torontalului, despre care era clar în acele momente că nu va reveni României. Ce s-a schimbat în raportarea la aceste județe? Să fi contat că armata română pătrunsese adânc în Ungaria?

Evident, simpla „recomandare” a lui Mârzescu de stabilire clară a normei de reprezentare nu putea determina o asemenea schimbare. Ce s-a petrecut? Ce i-a determinat pe liderii ardeleni să crească numărul de deputați în condițiile în care oricum li se păruse prea mare? Cum a acceptat guvernul de la București o creștere a ponderii reprezentărilor Ardealului în „Adunarea Constituantă”⁸³? Neavând pentru moment nicio informație certă, nu îndrăznesc nicio speculație.

Tabelul 4. Calculul mandatelor în județele divizate geografic, potrivit recensământului din 1910

Nr. crt.	Județ	Populație 1910	Mandate raportate la populația din 1910	Mandate 1919
1.	Bihor	646.301	21	19
2.	Maramureș	357.705	12	9
3.	Sătmăr cu teritoriile din Ugocia	396.632	13	14
4.	Timiș-Torontal	500.835	17	18 ⁸⁴

Oricum, s-a menținut defavorizarea județelor cu populație majoritară de altă etnie decât cea română. Media de reprezentare (fără Bichiș și Cenad) era de acum de 26.922, iar valoarea mediană, 25.917, în 7 din cele 11 județe de deasupra ei etnicii români fiind minoritari. Cele mai defavorizate erau Trei-Scaune, Ciuc, Odorhei și Târnavele, iar cele mai favorizate Maramureșul (cu sub 20.000 de locuitori/deputat), Sătmărul (în care românii reprezentau puțin sub 50%), Făgăraș, Hunedoara, Turda-Arieș.

În ceea ce privește aplicarea normei de reprezentare, se atenuau unele abateri, dar se creau/accentuau altele. Doar două județe (Ciuc și Trei-Scaune) rămâneau cu câte un mandat mai puțin decât rezulta din aplicarea normei la

⁸³ Având în vedere că numărul mandatelor din Regat și Basarabia a rămas același, este evident că s-a luat în calcul o populație a Ardealului mai mare decât inițial. Deputații ardeleni ar fi reprezentat conform proiectului 32,5% din total (175 din 538), corespunzător unei populații de cca 5,2 milioane (raportat la populația estimată a întregii țări de cca 16 milioane, cf. *Anuarul statistic*, 1922). Conform decretului, ei au ajuns să reprezinte 36,1% (205 din 568), corespunzător unei populații de cca 5,8 milioane, raportat la estimarea amintită, dar de cca 6,1 milioane, dacă se adaugă la estimare cca un milion. Totalul inițial de 538 deputați ar fi revenit, aplicând norma, unei populații de cca 16,1 milioane, iar cel final, unei populații de puțin peste 17 milioane.

⁸⁴ În decretul inițial au fost prevăzute 17, prin omiterea unui mandat de la Timișoara. Decretul Consiliului Dirigent din 30 august pentru delimitarea circumscripțiilor prevedea deja 18 (GOf, nr. 54, 13 septembrie 1919, p. 417-418). Un decret-lege (regal) de rectificare a venit abia la 10 septembrie (MOF, nr. 117, 12 septembrie 1919, p. 6695).

populație. În schimb, 17 aveau mai multe mandate, în total 32, din care 9 în zone cu majorități de alte etnii decât cea română. Până la urmă, se poate spune că, deși norma a fost înscrisă, ea nu a fost aplicată.

Ironic e că, oricum, potrivit formei finale a decretului, preocuparea pentru repartizarea pe județe a mandatelor ar fi putut fi inutilă. După stabilirea normei de reprezentare așa cum li se ceruse de la București, liderii de la Sibiu și-au luat o măsură de precauție introducând în art. 18 următoarea precizare: „Pentru motive de utilitate publică, circumscripțiile electorale ale unui județ vor putea cuprinde și comune cari fac parte dintr-un județ învecinat”. Cum a apărut această formulare nu e clar, dar e posibil ca ea să fi fost un amendament acceptat în Marele Sfat⁸⁵. Sigur, formula „cauze de utilitate publică” sună cinic. Trebuie însă avut în vedere că granițele României erau instabile și prevederea putea fi aplicată în zonele de margine pe care statul român/armata română nu le controla în totalitate. Dar, dincolo de asta, lăsa o foarte mare libertate Consiliului Dirigent atunci când avea să stabilească circumscripțiile. Rupând de la un județ și lipind la altul, putea modifica masiv repartizarea din decret.

Se pare că proiectul adoptat a fost trimis Consiliului de Miniștri de la București pe 12 august, aprobat de acesta în ședința din 20, „promulgat ca Decret-lege” pe 24⁸⁶ și publicat pe 26⁸⁷. Deși în epocă a fost folosit frecvent termenul „promulgare”, iar istoriografia l-a preluat masiv și necritic, acesta este înșelător. Se impun câteva precizări aparent strict formale, dar nu lipsite de importanță practică în perioada următoare. Formal, nu a fost vorba de „promulgare” (atestare oficială a existenței și investire cu caracter executoriu), cum nu era nici în cazul decretelor-lege emise la propunerea Consiliului de la București, ci de decretare/edictare, sub rezerva ratificării ulterioare de către Parlament. Chiar concepută de Consiliul Dirigent și dezbătută în Marele Sfat, „legea electorală” nu a fost un decret al Consiliului Dirigent, ci un decret-lege al autorității centrale. Îndeplinindu-și misiunea primită prin Decretul-lege nr. 3.632 din 11 decembrie 1918, Consiliul Dirigent prezentase Regelui „proiectul de reformă electorală pe baza votului universal” (ca de altfel și proiectul de reformă agrară), dar nu direct, ci prin intermediul Consiliului de Miniștri de la București (în care Ardealul avea trei reprezentanți). Formal, Regele emisese un decret-lege pe baza unui raport al prim-ministrului, a unui jurnal al Consiliului și „văzând și adresa... d-lui președinte al consiliului dirigent [...]”. Actul era contrasemnat (doar) de președintele Consiliului de Miniștri, de ministrul de Interne și de unul din miniștrii de stat reprezentanți ai Ardealului (Ștefan C. Pop).

⁸⁵ Avem următoarea relatare despre ședința din 4 august: „D. dr. Pompiliu Nistor cere să se precizeze la articolul 2 [repartizarea pe județe a deputaților – n.n., M.G.] dacă alegerile se fac ținându-se seamă de împărțirea veche de județe, care se făcuse nu după omogenitatea geografică, economică și etnografică, ci după intențiile politice de suprimare a naționalităților. Amendamentul dsale rămâne să se discute la articolul 18” („Gazeta Transilvaniei”, 9 august 1919, p. 1). Relatări despre discuția de la art. 18 nu am găsit.

⁸⁶ Vezi Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 73.

⁸⁷ GOf, nr. 103, 26 august 1919, p. 5733-5745.

Lucrurile nu au mers lin nici de aici înainte. Alegerile au mai fost o dată amânate încă dinainte de „promulgarea” decretului pentru Ardeal, printr-un decret-lege din 19 august, motivul declarat de Ion I. C. Brătianu în raportul către Rege fiind că nu erau încheiate „lucrările pentru stabilirea dispozițiilor pe baza cărora urmează să se facă alegerile în Bucovina”⁸⁸. Este știut că, în privința sistemului electoral, decretul bucovinean a fost masiv inspirat din cel ardelean, fiind și publicat odată cu acesta din urmă. Ca o curiozitate, trebuie spus că, pentru Bucovina, nu a mai fost considerat „confuz redactat” articolul: „Pe fiecare circumscripție electorală se va repartiza un număr de comune, a căror populație să dea aproximativ cifra de 30.000, resp. 70.000 locuitori”⁸⁹. A rămas așa în forma publicată.

Pasul următor avea să fie, așa cum prevedea decretul-lege, stabilirea de către Consiliul Dirigent, prin decret propriu a circumscripțiilor electorale, realizată pe 30 august⁹⁰. Aceasta necesită o analiză distinctă, urmărind demografia fiecărei comune și comparând circumscripțiile din 1919 cu cele dinainte de Unirea cu România. Până la aceasta, prezentarea de față rămâne cu o mare umbră. Cercetarea circumscripțiilor se impune cu atât mai mult cu cât, știind cât a ținut Partidul Național Român la „românizarea” votului și cum a acționat în perioada premergătoare alegerilor pentru a-și asigura dominația în Ardeal⁹¹, ne putem întreba dacă nu a existat ceea ce americanii numesc *gerrymandering*, adică (de)favorizarea electorală a cuiva prin manipularea frontierelor circumscripțiilor. Până la analiza amănunțită, mă limitez la o constatare generală: nu s-a întâmplat ceea ce se permisesese prin decret, alipirea de comune din alt județ, dar situația a fost departe de cea dorită la începutul anului, suprapunerea entităților electorale cu cele administrative. În multe cazuri, circumscripțiile au fost formate prin alăturarea de comune din plase diferite.

Nu alegerile în sine mă interesează aici. După cum se cunoaște, după încă o amânare, în zilele de 4, 5, 6 (pentru Adunarea Deputaților), 7 și 8 noiembrie 1919 (pentru Senat), Partidul Național Român a obținut o largă majoritate a mandatelor din Ardeal (165 de deputați și 73 de senatori), în condițiile în care în cele mai multe circumscripții (144 de deputați și 72 de senatori) nu s-a votat pentru că a existat o singură candidatură⁹². A ajuns astfel cel mai puternic partid

⁸⁸ MOF, nr. 99, 21 august 1919, p. 5474.

⁸⁹ MOF, nr. 103, 26 august 1919, p. 5724. Ca fapt divers, la 18 august, Nicolae Iorga nota: „[Ion] Nistor [ministru fără portofoliu pentru Bucovina – n.n., M.G.] sosește din Bucovina. [...] Aduce proiectele de reformă agrară și electorală, la care s-a lucrat mult, cinstit, și noaptea târziu” (Nicolae Iorga, *Memorii*, vol. II, București, Editura „Națională” S. Ciornei, f.a., p. 240).

⁹⁰ GOF, nr. 54, 13 septembrie 1919, p. 408-428. În mod evident, „lucrările” au precedat cu mult publicarea. Încă de la 10 august avem semnalată o *Ordonanță privitor la arondarea circumscripțiilor electorale din jud. Arad* („Românul”, 10 august 1919, p. 4).

⁹¹ E vorba în mod special de practica așa-ziselor „candidări oficiale” și descurajarea/împiedicarea „autocandidărilor”: „A candida înafară de partid înseamnă a abuza de situația grea [...]”; „Noi recomandăm mulțimei, țărânimei române, ca să țină de disciplina de partid, să dea votul exclusiv candidaților partidului” („Gazeta Transilvaniei”, 14 septembrie 1919, p. 1).

⁹² Bogdan Murgescu, Andrei Florin Sora, *Bilanț parțial*, în Bogdan Murgescu, Andrei Florin Sora (coord.), *op. cit.*, p. 212-214.

din primul Parlament al României Mari, baza Blocului parlamentar care a susținut guvernul Vaida-Voevod.

Epilog deschis

După câteva luni, când la putere a venit generalul Al. Averescu și s-a reluat vechea practică a dizolvării Parlamentului și a organizării de noi alegeri, chestiunea Ardealului electoral a fost readusă în prim-plan. În istoriografie, marele subiect al momentului îl reprezintă, pe bună dreptate, dizolvarea prin decret-lege a Consiliului Dirigent⁹³. Aici, de interes este modificarea reglementărilor pentru organizarea alegerilor. Printr-un decret din 26 martie 1920⁹⁴, acestea au fost convocate în toată țara pentru zilele de 25-27 mai (Adunarea Deputaților) și 30-31 mai (Senat). Noul guvern a redus numărul total al deputaților de la 568 la 369. Un decret (nr. 1460) din 2 aprilie a ridicat norma de reprezentare pentru Regat și Basarabia la „50.000/100.000 și la fracțiunea suplimentară superioară numărului de 30.000/60.000 locuitori” și a prevăzut un nou tablou al repartizării pe județe⁹⁵. Nu se făcea nicio referire la Ardeal, dar era de așteptat ca și aici să se ridice norma, exact așa cum o doriseră ardelenii în vara anului anterior, dar nu o mai doreau în noile condiții. Aceasta presupunea revizuirea decretului din august 1919 de către guvernul de la București. Normal, cei mai mulți politicieni ardeleni au protestat, invocând modul „democratic” în care fusese adoptată „legea electorală”. „Modificarea legii electorale prin decret lege eu nu o pot concepe, spunea Mihail Popovici. [...] Legea noastră electorală, din ținuturile de dincoace de Carpați, este o lege făcută de voința națiunii, votată de Marele Sfat și nimeni, afară de Parlament, nu are dreptul să o modifice”⁹⁶. Politic, argumentul ar fi trebuit să aibă greutate. Pentru Averescu însă nu mai conta; arătase deja prin desființarea Consiliului Dirigent că era hotărât să acționeze în forță. Juridic, după cum am spus mai sus, argumentul nu rezista, pentru că decretul întocmit la Sibiu fusese formal emis la București. În ciuda evidentului abuz, juridic, actul era mai bine întemeiat decât în multe alte cazuri. Totuși, „guvernul regal” trebuia să modifice și o normă legislativă a Consiliului Dirigent, Decretul nr. XVI despre stabilirea circumscripțiilor electorale, din 30 august 1919. O lună mai târziu, la 27 aprilie, alegerile din Ardeal au fost amânate pe motiv că nu existase timpul necesar pentru realizarea noului

⁹³ Decretul de dizolvare făcea referire la punctul II al Rezoluției de la Alba-Iulia (autonomia provizorie până la întrunirea Constituantei), la art. 1 al decretului 3631 din 11 decembrie 1918 (unirea „de a pururea”), la legea din 31 decembrie 1919 pentru ratificarea decretului 3631 (deși acesta nu avusese clauza de ratificare), dar nu amintea decretul 3632 care „însărcinase” Consiliul Dirigent cu „conducerea serviciilor publice” din Ardeal. Din prevederea că „atribuțiunile Consiliului dirigent trec asupra puterilor prevăzute la art. 32 și 35 din Constituțiune” (MOF, nr. 4, 4 aprilie 1920, p. 225) se deduce o recunoaștere retrospectivă a rolului legislativ al Consiliului.

⁹⁴ MOF, nr. 270, 27 martie 1920, p. 13421.

⁹⁵ MOF, nr. 3, 3 aprilie 1920, p. 137-138.

⁹⁶ „Gazeta Transilvaniei”, 7 aprilie 1920, p. 1.

„Tablou coprinzând circumscripțiile”. Acesta a fost prezentat într-un nou decret, la 1 mai, împărțind județele ardeleni în 121 de circumscripții uninominale de deputați și 50 de senatori, ceea ce însemna o reducere a reprezentării regiunilor de peste munți de la 36,1% la 32,8%. În privința scrutinului, singura inovație era că, marile orașe alegând de acum și ele câte un singur deputat, prevederile ambigue privind reprezentarea proporțională deveneau desuete. Este de observat că noul cadru al desfășurării alegerilor a fost stabilit pur și simplu prin enumerarea noilor circumscripții, fără precizarea vreunei norme de reprezentare. În plus, decretul nu a invocat niciun temei legal și nu a făcut referire la nicio normă anterioară, indiferent cine ar fi emis-o⁹⁷.

Ardelenii au continuat să protesteze, mai ales că, la alegerile din iunie, guvernul Averescu și-a atins – e adevărat, nu doar prin organizarea electorală – scopul de a elimina dominația Partidului Național Român peste munți. Nemulțumiri ale unor ardeleni aveau să se facă auzite, mai puternic sau mai slab, pe tot parcursul perioadei interbelice, unul dintre motive fiind, după unificarea din 1926, legea electorală. Deși decretul din 1919 avea să mai fie aplicat și la alegerile parlamentare din 1922, cred că, din mai-iunie 1920, Ardealul a fost integrat în sistemul politic românesc. În ciuda tuturor rezistențelor, avea să fie dominat electoral, asemenea celorlalte regiuni, pe rând, de partidele aflate la guvernare.

După cum se poate ușor observa din prezentarea de mai sus, multe lucruri rămân necunoscute și încă mai multe neclare în adoptarea legislației electorale provizorii a Ardealului. Cu toate necunoscutele, impresia generală e că lupta pentru „legea electorală” a ținut loc de luptă electorală, căci alegerile din Regat și cele din Ardeal s-au desfășurat aproape complet separat. Situația a rezultat în mare parte din sistemele electorale diferite și putem aprecia că a fost dorită de conducătorii ardeleni. Între Guvernul de la București și Consiliul Dirigent de la Sibiu a fost o cursă politică, cel dintâi dorind trecerea completă a Ardealului sub suveranitatea statului român, iar cel din urmă încercând să păstreze o oarecare autonomie și un control al regiunii, atât etnic, prin minimizarea reprezentării/ participării „națiunilor conlocuitoare”, cât și politic, prin cvasi-monopolul Partidului Național Român. Privind retrospectiv, cu toate stângăciile lor, liderii de la Sibiu par mai pricepuți în folosirea mecanismelor electorale, ei atingându-și obiectivul la alegeri. Voința lor nu a putut fi depășită decât prin acte de forță.

⁹⁷ În mod comic, decretul prevedea totuși că „circumscripția oraș Oradea-Mare alege cu vot proporțional un deputat” (MOF, nr. 23, 2 mai 1920, p. 1129-1137).

**The Electoral Transylvania (1919-1920).
Notes on the decree for the organization of elections
in “Transylvania, Banat, Crișana and Maramureș”
(Abstract)**

Keywords: Transylvania, Union, Old Kingdom, Electoral System, Constituencies.

In this paper, we discussed about the electoral Transylvania in the period immediately following the Great Union, more precisely about the electoral system (in a narrow sense, including the type of election, the constituencies and the electoral formula) adopted in 1919, during the autonomy, and applied in the counties over the mountains in the first three interwar parliamentary elections (1919, 1920, 1922). We brought to the fore and analyze a series of seemingly marginal issues, from the period between the establishment and dissolution of the Ruling Council, which may partly explain why and how the Transylvanians decided to elect their representatives in the Parliament of Bucharest differently than the citizens from the Old Kingdom (runoff voting/two-round system v. open list PR). We were particularly concerned with establishing the electoral constituencies. Despite all the unknowns, the general impression is that the fight for the “electoral law” was harder than the electoral fight. There was a political race between the Government of Bucharest and the Ruling Council of Sibiu, the former wanting the complete transfer of Transylvania under the sovereignty of the Romanian state, and the latter trying to maintain some autonomy and control of the region both ethnically, by minimizing representation/participation of “cohabiting nations”, but also politically, through the quasi-monopoly of the Romanian National Party. Looking back, with all their clumsiness, the leaders from Sibiu seem more skilled in using electoral mechanisms, reaching their goal in the elections. Their will could only be overcome by acts of force.

The Roman Catholic Bishopric of Iași and the Jews (1941-1944)*

Philippe Henri BLASEN**

The attitude of the Catholic Church towards the Jews during the Holocaust has been subject to a fierce discussion¹ and has come again to attention with the opening of the Vatican Apostolic Archive for the period of the pontificate of Pius XII. This article aims at illuminating the stance of the Catholic Church in Romania, on which there is still very little research. Past studies focussed mainly on the Apostolic Nunciature and the Archbishopric of Bucharest². Nothing has however been written specifically about the Roman Catholic Bishopric of Iași, whereas this diocese covered three of the four territories most affected by the deportations and killings of Jews carried out by the Romanian authorities: Moldavia, Bessarabia and Bukovina. (The fourth territory, Transnistria, was under the jurisdiction of the Catholic Mission of Transnistria, headed by Marcu Glaser.)³ One would expect the Bishopric of Iași to have been directly confronted

* This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Research and Innovation, CCCDI – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116, within PNCDI III.

We would like to thank Adrian Cioflâncă, Roland Clark, Andrei Cușco, Diana Dumitru, Andreas Pfützner, Ion Popa, Ottmar Trașcă, Chloe Wells, Cătălin Botoșineanu, and Simona Zetea for their contributions. We would like to express our particular gratitude to the Roman Catholic Bishopric of Iași, which has the courage to deal with the difficult aspects of its past.

** Researcher in the project “Migration and Identity within the Romanian Cultural Space. A Multi-Disciplinary Approach”, Romanian Academy, Iași; e-mail: blasen@protonmail.com.

¹ For a bibliography, see William Patch, *The Catholic Church, the Third Reich, and the Origins of the Cold War: On the Utility and Limitations of Historical Evidence*, in “The Journal of Modern History”, vol. 82, no. 2, June 2010, p. 396-433.

² For a bibliography, see Ion Popa, *Sanctuary from the Holocaust? Roman Catholic Conversion of Jews in Bucharest, Romania, 1942*, in “Holocaust and Genocide Studies”, vol. 29, no. 1, Spring 2015, p. 40-41. For an overview of the historiography of the Romanian Holocaust, see Roland Clark, *New models, new questions: historiographical approaches to the Romanian Holocaust*, in “European Review of History – Revue européenne d’histoire”, vol. 19, no. 2, April 2012, p. 303-320; idem, *From Source Collections to Peer-Reviewed Journals: Romanians Write the Holocaust*, in “Dapim: Studies on the Holocaust”, vol. 31, no. 3, 2017, p. 307-312.

³ About Glaser, see *Exceleța Sa Mons. Dr. Marcu Glaser*, in “Lumina Creștinului”, July-August 1943, p. 193-194; *Consacrarea întru episcop a Mons. Dr. Marcu Glaser*, in “Lumina Creștinului”, September 1943, p. 229-231; The Archives of the Roman Catholic Bishopric of Iași (hereafter AERCIS), 3/1943: the Bishop of Iași to the parish priests, 13 July 1943.

with the Holocaust and to have taken a stance towards issues resulting from the Holocaust, thereby revealing its attitude to the Jews. In this article, we examine how the Roman Catholic Bishopric of Iași dealt with the issues of 1) the appeals of Jews for baptism, the attempts of the Romanian authorities to impede the baptism of Jews, and the deportation of baptised Jews; 2) the involvement in the information service of the Catholic Church; 3) the expropriation of Jewish property, and 4) Jewish forced labour. Of these issues, the first one was by far the most complex, involving many different actors (the catechumens and converts, the priests, the Bishop, the Nuncio, “the leader of the state” Ion Antonescu, the Minister of Religious Affairs, various other ministers and ministries, and the local authorities) and requiring numerous actions by the Bishop of Iași. This issue therefore constitutes the main topic of this article.

Our analysis is mainly based on the archival materials and newspapers made available without restrictions by the Roman Catholic Bishopric of Iași. As far as we are aware, the outgoing correspondence of the wartime Bishop of Iași, Mihai Robu (1884-1944), is completely preserved. This permits a deep insight into the Bishop’s actions and thoughts. However, incoming correspondence has suffered significantly from war damage, with most documents missing, which makes it sometimes hard to know what exact situations Robu was acting upon. Other sources are *Actes et documents du Saint Siège* and *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri* [Stenographic records of the meetings of the council of ministers].

Antisemitism of the Catholic Church in Romania in the interwar period

In order to put our study in context, we will first present our findings concerning the stance of the Greek Catholic and the Roman Catholic Church in Romania towards the Jews during the interwar period.

It would seem that, during this time, the Romanian Greek Catholic Church shared the antisemitic ideas of the Orthodox Church⁴. The Greek Catholic press promoted religious antisemitic beliefs⁵, in particular the Jewish deicide⁶, but

⁴ For the attitude of the Romanian Orthodox Church towards the Jews before and during the Holocaust, see Ion Popa, *Miron Cristea, the Romanian Orthodox Patriarch: His Political and Religious Influence in Deciding the Fate of the Romanian Jews (February 1938 – March 1939)*, in “Yad Vashem Studies”, vol. 40, no. 2, 2012, p. 11-34; idem, *The Romanian Orthodox Church and the Holocaust*, Bloomington, Indiana University Press, 2017; Ionuț Biliuță, *The ‘Jewish Problem’ in the Light of the Scriptures: Orthodox Biblical Studies and Antisemitism in Interwar Transylvania*, in Eva Kovacs and Raul Cârstocea (eds.), *Modern Antisemitism(s) in the European and Colonial Peripheries from the 1880s to 1945*, Viena, New Academic Press, 2018, p. 237-254; idem, ‘Christianizing’ Transnistria: Romanian Orthodox Clergy as Beneficiaries, Perpetrators, and Rescuers during the Holocaust, in “Holocaust and Genocide Studies”, vol. 34, no. 1, 2020, p. 18-44.

⁵ See Ion Popa, *Nationalism, Conspiracy Theories, and Antisemitism in the Transylvanian Greek Catholic Newspaper Dumineca on the Eve of the Holocaust (1936-1940)*, in “Holocaust and Genocide Studies”, vol. 34, no. 1, 2020, p. 63-79.

⁶ The Jewish deicide has been part and parcel of the Byzantine ritual, including the Greek Catholic ritual: see Simona Ștefana Zetea, *The Jews, our ‘lawless’... ‘elder brothers’: Perspectives on*

also recent antisemitic conspiracy theories from *The Protocols of the Elders of Zion*⁷. The latter were translated in 1923 by Ion I. Moța, friend and future brother-in-law of the founder of the immensely successful antisemitic Legion of Archangel Michael (commonly known as the Iron Guard). *The Protocols of the Elders of Zion* were advertised in December 1924 in the Greek Catholic press⁸. Some members of the Greek Catholic clergy joined the antisemitic League for National Christian Defence⁹, whereas others criticised it for not being Christian¹⁰. Antisemitic sentiments were present even within the highest ranks of the Greek Catholic hierarchy. On 21 January 1938, Bishop Valeriu Traian Frențiu of Oradea sent the Minister of Religious Affairs his proposals regarding two antisemitic measures taken by the National Christian cabinet. He suggested a way to more efficiently prevent female Christian servants from remaining in Jewish households, as well as a scheme to conceal the antisemitic nature of the withdrawal of alcohol licences from Jews¹¹. Almost nothing is known about the stance of the Greek Catholic Church towards the Jews during the Holocaust. Bishop Iuliu Hossu of Cluj – Gherla, a diocese which was mostly under Hungarian rule from September 1940, is said to have launched an appeal for aiding the Jews on 2 April 1944, but even this information is contested¹².

In the interwar period, the monthly “Lumina Creștinului”, published by the printing press “Presa Bună” of the Roman Catholic Bishopric of Iași, also

the reception of the Second Vatican Council among an Oriental Catholic Church, in Alexandru Ioniță and Stefan Tobler (eds.), *Orthodox Liturgy and Anti-Judaism*, Bern, Peter Lang, 2021 (forthcoming).

⁷ E.g. P. Nicolae Franco, *Apărarea Creștinismului prin Unirea Bisericii (urmare)*, in “Curierul Creștin”, February 15, 1926, p. 23-25; Corneliu Zasloți, *Precursorii lui Antihrist*, in “Unirea: Foaie bisericească-politică”, March 3, 1934, p. 2-3; Protopop Petru Domșa, *Vremuri grele*, in “Clujul Creștin”, January 16-31, 1937, p. 1-4; Ion Pușcașiu, *Poporul Iudeu și Francmasoneria*, in “Dumineca: Organul Vicariatului Episcopal gr. cat. român din Maramureș și organ informativ al AGRU-lui din Eparhia Maramureșului”, January 17, 1937, p. 5-6; Ion Pușcașiu, *Poporul Iudeu și Francmasoneria (continuare din numărul trecut)*, in “Dumineca”, February 1, 1937, p. 3-5; I. Rinea, *Drumuri și popasuri sufletești: Note dintr'un pelerinaj la Lourdes*, in “Cultura Creștină”, January-December 1938, p. 9-36.

⁸ *Cărți & Reviste: 'Protocoloalele' înțelepților Sionului Unirea*, in “Unirea”, December 2-7, 1924, p. 8. About *The Protocols of the Elders of Zion*, see: Cesare G. De Michelis, *Il manoscritto inesistente: I «Protocolli dei savi di Sion»*, Venice, Marsilio Editori, 2004. In the same year 1923, a Romanian translation of the articles of “The Times” (1921), which exposed the *Protocols* as a plagiarism of Maurice Joly’s *Dialogue aux enfers entre Machiavel et Montesquieu* (1864), was published in Bucharest: *Protocoloalele Înțelepților Sionului din “Times” cu data de 16, 17 și 18 August 1921*, Bucharest, Tipografia “Triumful,” 1923.

⁹ *Destrămarea L.A.N.C.*, in “Unirea”, June 25, 1927, p. 2-3; Preot George Moody, *Crucea și svastica. Mișcarea cuzista (sic) a crucii încărligate duce la păgânism*, in “Unirea”, November 3, 1928, p. 3-4.

¹⁰ Prof. Augustin Popa, *Precizări într'o chestie de importanță*, in “Unirea”, December 25, 1926, p. 6-8.

¹¹ ANIC, Ministerul Muncii (2525), 665/1937, f. 108: copy of a letter of 21 January 1938 by the Greek Catholic Bishop of Oradea to the Minister of Religious Affairs.

¹² Tuvia Friling, Radu Ioanid, and Mihail E. Ionescu (eds.), *Raport final*, Iași, Polirom, 2004, p. 304 and note 69.

referred to the Jewish deicide several times. Usually, this happened in connection with prayer intentions for the conversion of the Jews¹³. One article from 1922 is signed “M. R.,” that is, Mihai Robu, who, in 1925, would become the first ethnic Romanian Roman Catholic Bishop of Iași¹⁴. In the article, Robu argued that out of gratitude, compassion, and love for God, Christians had the duty to hurry with the conversion of the Jews, which would be difficult, though not impossible¹⁵. Other articles in “Lumina Creștinului” associated Jews with atheism in Romania¹⁶, and communism in Russia¹⁷.

At least one priest of the Bishopric of Iași, Ioan Mărtinaș, was a member of the Iron Guard¹⁸. We did not look into the relations of Bishop Robu with Mărtinaș, but we found a letter that shows Robu’s position as regards the involvement of his flock in the antisemitic National Christian Party. In June 1937, Robu responded as follows to Canon László Zombory, who had informed him of the hostile stance of the Catholics in Roman and Bacău counties towards this party:

I do not do any kind of politics. I did not stop anybody from sympathising with Mr Goga. I did not give any order to this end. Not even was I asked for my opinion in this matter – either by priests, or by laypeople. Please inform Mr. Goga of this and correct the wrong opinion he formed about me¹⁹.

The last line suggests that the Canon and Octavian Goga, the chairman of the party, were close.

Moreover, it would seem that Robu did not stop Friar Georg Goebel, who was responsible for the Catholic youth and the German-language Catholic

¹³ M. R., *Intențiunea generală pe Iulie: Conversiunea poporului lui Israil*, in “Lumina Creștinului”, June-July 1922, p. 81-84; I. B., *Intențiunea misionară: Ca Anul Sfânt al Răscum-părării să contribuie cât mai mult la întoarcerea Evreilor*, in “Lumina Creștinului”, December 1933, p. 191; *Închinarea Crucii*, in “Lumina Creștinului”, April 1935, p. 75-76; *Pentru Creștinarea evreilor*, in “Lumina Creștinului”, December 1938, p. 177-178. About the Jewish deicide in Roman Catholic ritual, see: Hubert Wolf, *Papst & Teufel: Die Archive des Vatikan und das Dritte Reich*, Munich, C. H. Beck, 2009, p. 95-143.

¹⁴ Iosif E. Naghiu, *Episcopii catolici de Iași*, in “Lumina Creștinului”, October 1943, p. 267-271.

¹⁵ M. R., *Intențiunea generală pe Iulie...*, p. 81-84.

¹⁶ *Ateismul în România*, in “Lumina Creștinului”, December 1934, p. 179.

¹⁷ Felix Wierciński, *Cum se săvârșește azi serviciul divin în Rusia*, in “Lumina Creștinului”, October 1937, p. 150-152. The author of the article, Felix Wierciński, a Jesuit from West Prussia, who also worked in Russia and Estonia, published an openly antisemitic text in the newspaper “Vestitorul” of the Greek Catholic Bishopric of Oradea: Felix Wiercinsky (sic) SI, *Ce valoare ar avea Unirea?*, in “Vestitorul”, November 15, 1936, p. 162-163.

¹⁸ R. Chris Davis, *Hungarian Religion, Romanian Blood: A Minority’s Struggle for National Belonging, 1920-1945*, Madison/London, The University of Wisconsin Press, 2019, p. 62-64.

¹⁹ AERCIS, 3/1937, f. 526: Bishop Mihai Robu to Canon László Zombory, 16 June 1937: “Eu nu fac nicio politică; și n’am oprit nimănui să simpatizeze cu D-l Goga; și n’am dat niciun ordin în acest sens; nici măcar nu mi s’a cerut părerea mea în această chestiune – nici de preoți, nici de laici. Binevoii a spune acest lucru D-lui Goga; și a rectifica părerea greșită, ce și-a făcut-o cu privire la mine [...]”.

press²⁰, from collaborating with the National Socialist organisation of the German minority²¹. In June 1941, Robu gave Goebel an outstanding reference²². Maybe the Bishop shut his eyes to the collaboration because he believed that German Catholics would choose National Socialism over their Catholic faith if they were forced to choose, or maybe he thought that the Catholic Church could gain some influence over National Socialism.

Baptism of Jews and deportation of baptised Jews

While “Lumina Creștinului” had called for prayers for the conversion of the Jews up to December 1938, in July 1940, the legal framework changed. The Legionary Radu Budișteanu, Minister of Religious Affairs in Carol II’s last cabinet²³, whose wife was a Catholic,²⁴ prohibited the baptism of Jews²⁵. One month later, the Administrative Tribunal in Bucharest gave a ruling which basically abolished the possibility for Jews to notify the Registry Office of their conversion²⁶. (The law on religious communities of 1928 required that the intention of conversion be declared, in person and in the presence of two witnesses or by way of a certified statement, to the local registrar, who had to record the conversion after 30 days.²⁷) Although the concordat of 1927/1929 provided for the free exercise of the Catholic religion in Romania²⁸, “Lumina Creștinului” remained silent, as opposed to the Greek Catholic newspaper “Unirea”²⁹. We found no evidence that the Bishopric of Iași reacted to Budișteanu’s ban. If relevant, the difference between the silence of “Lumina Creștinului” and the protests of “Unirea” might reveal the weaker position of the Roman Catholic Church in a nationalist climate, as compared to the Greek Catholic Church. The Roman Catholic Church primarily consisted of members

²⁰ AERCIS, 5/1941, f. 1: reference by Mihai Robu, 2 June 1941.

²¹ See Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, RAV Czernowitz, Paket 6/5: the German Consul in Cernăuți to the Volksdeutsche Mittelstelle, 25 November 1939; Franz Lohmer to the German Consul in Cernăuți, 8 December 1939.

²² AERCIS, 5/1941, f. 1: reference by Mihai Robu, 2 June 1941.

²³ MOF, no. 156, 9 July 1940, p. 3470 (no. 2318).

²⁴ Constantin-Radu Budișteanu was born of two Orthodox parents on 11 October 1902 in Târgu-Jiu. His wife, Oriole-Maria Vignali, was born as a Catholic on 27 June 1903 in Iași. They married on 22 September 1928 in the 17e arrondissement in Paris and later divorced: SJAN Gorj, Colecția “Registre de stare civilă” Oraș Târgu Jiu, reg. 435/1902, f. 70; SJAN Iași, Colecția “Stare Civilă oraș Iași” născuți, căsătoriți, morți (2252), reg. 1903, f. 192; Archives de Paris, Actes d’état civil, Mariages, 17e arrondissement, 1928, f. 37 (n°1939); https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*B*B%2008.%20Bud%20-%20Bunus*Budisteanu%20Radu%20C (08.12.2020).

²⁵ *Subvenția acordată cultului mozaic a fost suprimată. Preenții nu vor mai boteza pe mozaici*, in “România”, 21 July 1940, p. 3.

²⁶ *Interdicția trecerii evreilor la religia creștină*, in “România”, 10 August 1940, p. 11.

²⁷ MOF, no. 89, 22 April 1928, p. 979-992 (art. 45).

²⁸ MOF, no. 126, 12 June 1929, p. 4478-4489 (art. 1).

²⁹ *Mergând...botezați!*, in “Unirea”, 27 July 1940, p. 1.

of ethnic minorities (mostly Csangos, Poles, and Germans in the Bishopric of Iași), while the Greek Catholic Church had a predominantly ethnic Romanian flock. As a consequence, their constitutional status differed. The Roman Catholic Church was merely one Church among others, while the Greek Catholic Church was a “Romanian Church” which took precedence over the other Churches, except for the Orthodox Church, which had been declared “dominant”³⁰. However, both Catholic Churches could rely on the Holy See’s diplomatic protection.

Budișteanu’s ban was probably not upheld, as, on 7 March 1941, the Minister of Religious Affairs, general Radu Rosetti, asked Antonescu to amend the law on religious communities of 1928 in order to bar Jews of Judaic creed from converting to another religion. Rosetti argued that Jews could conceal their ethnic origin by converting to one of the “national religions” (*religiunile [...] naționale*)³¹. On 17 March 1941, the Bishop of Iași informed the parish priest of Focșani that it was not forbidden to receive Jews in the Catholic faith, but that they needed to first undergo one year of religious instruction. Moreover, Robu authorised the priest to perform a baptism³². Three days later, on 21 March 1941, the amendment barring people of Judaic creed from converting was published in the official monitor³³. Possibly unaware of the new legal provision, the Bishop of Iași informed the parish priest of Siret on 1 April 1941 that the law on religious communities of 1928 provided for complete freedom of conversion. As the local Registry Office had refused to receive the notification of conversion, Robu gave instructions that people who wished to convert to Catholicism file a certified statement with the Registry Office, preferably in the presence of two witnesses. Robu authorised baptism within 30-40 days after filing the notification in this way³⁴. However, this was a measure of last resort. Regarding Jews who wanted to convert, Robu told the parish priest of Galați on 5 April 1941 that the catechumen had to comply with the administrative formalities³⁵ and instructed the parish priest of Poiana-Micului on 18 April 1941 that the notification of conversion needed be accepted by the registrar³⁶.

Reacting to the amendment of 21 March 1941 and its enforcement, the Nuncio in Bucharest, Monsignor Andrea Cassulo, spoke on 25 March 1941 to the Secretary General of the Ministry of Foreign Affairs. He threatened protests if the amendment restrained “the freedom of action of the Catholic Church” (*il libero esercizio della Chiesa cattolica*), as recognised by the concordat³⁷. On

³⁰ MOF, no. 282, 29 March 1923, p. 13315-13333 (no. 1360, art. 22); no. 48, 27 February 1938, p. 1109-1129 (no. 1045, art. 19).

³¹ MOF, no. 68, 21 March 1941, p. 1414 (no. 13568).

³² AERCIS, 4/1941, f. 290: the Bishop of Iași to the parish priest of Focșani, 17 March 1941.

³³ MOF, no. 68, 21 March 1941, p. 1414 (no. 711).

³⁴ AERCIS, 4/1941, f. 352: the Bishop of Iași to the parish priest of Siret, 1 April 1941.

³⁵ *Ibidem*, f. 379: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 5 April 1941.

³⁶ *Ibidem*, f. 402: the Bishop of Iași to the parish priest of Poiana-Micului, 18 April 1941.

³⁷ *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, Volume 8, *Le Saint Siège et les victimes de la guerre, Janvier 1941 – décembre 1942*, Città del Vaticano:

2 May 1941, he also took action in writing³⁸. On 9 May 1941, the Minister of Justice, Constantin C. Stoicescu, submitted the issue to Antonescu, who acknowledged the concordat's "international legal nature" (*caracter juridic internațional*) and ordered the Legal Council to study the compatibility of the amendment with the concordat³⁹. On the same day, the Ministry of Foreign Affairs responded to the Nunciature that the amendment did not affect the rights of the Catholic Church, and that the Romanian authorities did not see any problem with Jews converting to Catholicism, but that their conversion had no effect on their legal status⁴⁰. The second part of the answer raised the question of whether the Romanian state was committed to fulfilling all its obligations under the concordat. Accordingly, the Secretary Cardinal of State asked the Nuncio on 23 May 1941 for confirmation that the converts would enjoy the rights guaranteed by the concordat. On 29 May 1941, the Nuncio wrote again to the Minister of Foreign Affairs⁴¹ and received a positive answer on 21 July 1941⁴². Nonetheless, the answer of 9 May 1941 would become the central piece of the Roman Catholic Church's defence of its right to baptise Jews.

On 15 May 1941, the Bishop of Iași authorised the parish priest of Botoșani to baptise a Jew who had complied with the administrative formalities⁴³. This suggests that the local Registry Office had accepted her notification of conversion. The Archbishopric of Bucharest informed the Bishop of Iași only two days later of the answer of the Ministry of Foreign Affairs of 9 May 1941⁴⁴. The Bishop nevertheless remained sceptical. A letter which he sent to the parish priest of Grozești on 9 September 1941 shows that, four months later, he was still afraid that some authorities might prohibit conversions to Catholicism⁴⁵.

On 16 May 1941, the Secretary of the Holy Office communicated to the Nuncio a whole series of "general considerations" (*considerazioni di carattere generale*) of the Holy Office, in effect a set of instructions, on how to avoid conversions of Jews which were not completely sincere⁴⁶. The document most probably was made known to the Bishop of Iași⁴⁷. It might have convinced him

Libreria Editrice Vaticana, 1974, p.161-162 (no. 63): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 31 March 1941.

³⁸ AERCIS, 1/1943, f. 237-242: memorandum.

³⁹ *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri. Guvernarea Ion Antonescu*, Vol. III (*aprilie-iunie 1941*), Bucharest, Arhivele Naționale ale României, 1999, p. 357-358.

⁴⁰ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 187, footnote 2 (original in French); AERCIS, 3/1941, f. 39: the Ministry of Foreign Affairs to the Nunciature, 9 May 1941 (Romanian translation).

⁴¹ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 187, footnote 3.

⁴² *Ibidem*, p. 235, footnote 3.

⁴³ AERCIS, 4/1941, f. 524: the Bishop of Iași to the parish priest of Botoșani, 15 May 1941.

⁴⁴ AERCIS, 3/1941, f. 97: the Archbishopric of Bucharest to the Bishop of Iași, 17 May 1941.

⁴⁵ AERCIS, 5/1941, f. 229: the Bishop of Iași to the parish priest of Grozești, 9 September 1941.

⁴⁶ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 189-191 (no. 84): the Secretary of the Holy Office to the Nuncio, 16 May 1941.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 393-395 (no. 243): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 22 December 1941.

to uphold the one-year religious instruction for catechumens and to impose a strict scrutiny of Jews who wanted to convert.

There is no record of a reaction by the Bishopric of Iași to the Iași pogrom that started during the night of 28-29 June 1941, or of an immediate response to the deportation of Jews from Bessarabia and Bukovina across the Dniester, beginning in July 1941⁴⁸, after Romania reconquered Bessarabia and Northern Bukovina in June/July 1941.

Although the circumstances are unknown, a letter of 18 October 1941 shows that the Bishop intended to strictly abide by the answer of the Ministry of Foreign Affairs, which he referred to as “law”. Robu wrote to the vicar general of Bukovina:

We inform you that nothing can be done, as the law is categorical in this regard. The Jews may convert to the Christian faith, but this conversion gives them no rights and they will be treated as all the other unbaptised Jews⁴⁹.

On 22 October 1941, Robu also gave the following instructions to the parish priest of Bălți, Bessarabia, regarding the conversion of a Jew:

1) She has to notify the Registry Office in the town of Bălți of her conversion; 2) You have to train her in the Catholic faith for at least 6 months; 3) If she converts to Catholicism, she will not enjoy the privileges of the Christians, but will still be considered as a Jew and treated as such, in accordance with the laws in force⁵⁰.

It is obvious that Robu wanted conversions to be sincere, and not for temporal profit. He would state this very clearly on 9 April 1942 in a letter to the parish priest of Galați: “I wish with all my soul that all the Jews become Catholics by the grace of God, but that they do it out of love for their soul and for God”⁵¹.

By imposing a lengthy instruction period of usually one year⁵², Robu implicitly denied the Jews immediate protection. While Robu might have felt

⁴⁸ Tuvia Friling, Radu Ioanid, and Mihail E. Ionescu (eds.), *Raport final*, p. 133-134.

⁴⁹ AERCIS, 5/1941, f. 334: the Bishop of Iași to the vicar general of Bukovina, 18 October 1941: “Vă facem cunoscut că nu se poate face nimica, deoarece Legea în această privință este categorică și anume: evrei pot trece la creștinism, însă această trecere nu le dă niciun drept și vor fi tratați ca toți ceilalți evrei nebotezați”.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 340: the Bishop of Iași to the parish priest of Bălți, 22 October 1941: “1) Să declare trecerea la Starea civilă din orașul Bălți; 2) S'o pregătiți în religia catolică cel puțin 6 luni; 3) Trecând ea la catolicism nu se va bucura de privilegiile creștinilor, ci și mai departe va fi socotită ca evreică și ca atare tratată, conform legilor în vigoare.”

⁵¹ AERCIS, 4/1942, f. 294: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 9 April 1942: “Doresc din tot sufletul ca toți evreii să se facă catolici cu harul lui Dumnezeu, însă s'o facă din iubire către sufletul lor și către Dumnezeu.”

⁵² *Ibidem*, f. 8: the Bishop of Iași to the parish priest of Gura-Humorului, 8 January 1942; f. 41: the Bishop of Iași to the parish priest of Grozești, 20 January 1942. Robu allowed the parish

encouraged by the Holy Office, this was his own decision. Canon law required adults to have a sound preparation (752 § 1: “probeque instructus”), but did not prescribe a specific time frame. The Holy Office itself admitted that the mandatory duration of the catechumenate could not be defined with precision, but left it up to the bishops whether to set a time frame⁵³. As the example of the Archbishop of Bucharest, Alexandru Cisar, shows, prelates could also take a different stance. Cisar did not respect Canon law or the Holy Office’s “general considerations”. According to a report of 22 December 1941, in which the Nuncio described the rush for Catholic baptism⁵⁴, the Archbishop convened the Cathedral Chapter to discuss the issue. The decision adopted was to give a instruction to the people who requested baptism, and, subsequently, to baptise them under the obligation to attend church and a more complete catechesis before being admitted to communion. The Nuncio did not object, but advised the Archbishop to always keep in mind the canonical provisions and to be as cautious as possible⁵⁵. Eventually, four months later, the Holy Office set new norms, more or less along the lines of the Archbishopric of Bucharest⁵⁶. However, as shown below, not even the decision of the guardian of the doctrine made the Bishop of Iași change his policy.

In one documented case, nevertheless, the Bishop of Iași made an exception to his rule. Some time at the beginning of 1942, Anton Ghelles, an ethnic German Catholic of Cajba, Bălți county, wrote to Robu that he had been married to a Jew for ten years and that they had two baptised children. His wife had not yet been baptised because her parents had rejected her when she had married and resolved to poison themselves if she converted. Therefore, his wife had asked him to postpone baptism until after her parents’ deaths. Ghelles maintained that, after the reconquest of Bessarabia, his wife had learned all the prayers needed for baptism. Without mentioning deportation, Ghelles asked the Bishop to authorise the parish priest of Bălți to baptise his wife, “as it would be a great shame that I am left alone to take care of the 2 children, as I do not have at

priest of Huși and the dean of Rădăuți to decide how long the instruction should last: f. 44: the Bishop of Iași to the parish priest of Huși, 22 January 1942; f. 54: the Bishop of Iași to the dean of Rădăuți, 27 January 1942; f. 294: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 9 April 1942. For the cases which the dean of Rădăuți referred to, see: 4/1922, f. 153: Richard Adlersberg to the Bishop of Iași, 18 January 1942; f. 152: Berta Rudich to the Bishop of Iași, 19 January 1942; f. 151: the dean of Rădăuți to the Bishop of Iași, 23 January 1942.

⁵³ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 189-191 (no. 84): the Secretary of the Holy Office to the Nuncio, 16 May 1941.

⁵⁴ Around the same time, Jewish writer Mihail Sebastian depicted the frenzy in his diary: “Go over to Catholicism! Convert as quickly as you can! The Pope will defend you! He’s the only one who can still save you.” For several days I have been hearing this same refrain”: Mihail Sebastian, *Journal 1935-1944*, Chicago, Ivan R. Dee, 2000, p. 452 (17 December 1941).

⁵⁵ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 393-395 (no. 243): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 22 December 1941; see also p. 528-529 (no. 369): the Cardinal Secretary of State to the Nuncio, 8 May 1942.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 529-530 (no. 369, annex): the Assessor of the Holy Office to Cassulo, 30 April 1942.

present any financial resources and am blind in one eye and it would mean that I lose also my children”⁵⁷. On 7 February 1942, Robu allowed the secret baptism of Ghelles’ wife and their religious marriage, provided that she knew the bare minimum necessary for receiving baptism and accepted to get religious instruction afterwards. Robu argued that the family should not be destroyed by the deportation of the unbaptised woman⁵⁸.

Apparently, the Romanian State kept its promise of 9 May 1941, at least until February 1942. That month, the Directorate General of the Police launched an intimidation campaign, making it known that all the Jews who converted to Catholicism would be interned in camps, to set an example⁵⁹. Someone slipped a copy of the order under the door of the dean of Rădăuți, Bukovina, who informed the Bishop of Iași in writing on 26 February 1942. While the situation was clearly getting worse, the letter by the dean of Rădăuți shows how unrealistic the stance of the Roman Catholic Church was:

I also submit to you the application for baptism attached. The woman concerned did not present herself in person, but through an intermediary. During the evacuation of the Jews, her father and her daughter-in-law committed suicide. In my opinion, the applicant should make another request later. As she is an intellectual, I made her study⁶⁰.

Meanwhile, there were parishes which received no request for baptism, most probably because they were far less affected by the Holocaust. The parish priest of Focșani, Southern Moldavia, thus stated in a letter of 3 March 1942 that “cases of baptism of Jews in Focșani were unheard of” (*cazuri de botez al evreilor în Focșani nu s’a auzit*). As the parish priest was afraid of breaking the law by performing a baptism which the Archbishop of Bucharest had authorised⁶¹, Robu gave his standard answer that the law did not prevent the baptism of the Jews, but that their legal status remained unchanged. The Bishop set a religious instruction period of six months⁶².

In his letter of 9 April 1942 to the parish priest of Galați, the Bishop introduced a new element. Robu insisted that the Jewish couple who wanted to convert had to disregard financial sacrifices and that the best proof of their sincere intention was their readiness to make sacrifices to become Catholics⁶³.

⁵⁷ AERCIS, 3/1921, f. 115: Anton Ghelles to the Bishop of Iași, undated.

⁵⁸ AERCIS, 4/1942, f. 81: the Bishop of Iași to the parish priest of Bălți, 7 February 1942.

⁵⁹ AERCIS, 4/1922, f. 159: order no. 65859 of 10 February 1942 by the Regional Police Inspectorate in Cernăuți.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 156: the dean of Rădăuți to the Bishop of Iași, 26 February 1942: “Tot vă supun alăturată cerere pentru botez. Numita nu s’a prezentat singură ci prin un intermediar. Tatăl ei și nora ei cu ocazia evacuării a Evreilor s’au sinucis. Sunt de părere ca petiționară mai să facă, cu timp, încă o cerere. Fiind intelectuală, am pus-o la învățătură”.

⁶¹ AERCIS, 2/1854, f. 273: the parish priest of Focșani to the Bishop of Iași, 3 March 1942.

⁶² AERCIS, 4/1942, f. 191: the Bishop of Iași to the parish priest of Focșani, 6 March 1942.

⁶³ *Ibidem*, f. 294: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 9 April 1942.

Out of lack of context, it is not clear what kind of financial sacrifices Robu was referring to: bribes for the Romanian administration or donations to the Catholic Church?⁶⁴

On 18 April 1942, the Romanian Minister plenipotentiary informed the Holy See of his Government's request that Catholic baptisms of Jews be suspended at least for a time, for instance until the end of the war. The Romanian government deemed the number of requests for baptism too high and therefore extremely suspicious. The Cardinal Secretary of State told the Minister that the Church could not refuse baptism to a person who sincerely believed in the truth of the Catholic Faith and who was sufficiently instructed. He expressed his conviction that Church authorities in Romania did everything they could not to be deceived. At most, the Nuncio could be told to discretely and tactfully advise the Church authorities to be cautious⁶⁵. (Subsequently, the Cardinal considered this superfluous, but left it up to the Nuncio to make calls to order in a personal capacity⁶⁶). As the Bishopric of Iași was already exceedingly cautious, the diplomatic action of the Romanian state most probably had no effect and Robu continued to authorise baptisms of Jews⁶⁷.

That same month, the conference of the secretaries general of the ministries went even further than requesting the temporary suspension of baptisms. On 11 July 1941, the Superior Legal Council had argued against the viewpoint of the Legal Council of the Ministry of Foreign Affairs, on which the answer of 9 May 1941 was based, and had put forward the opinion that the amendment applied to all "historical denominations" (*culte istorice*), including the Catholic Church⁶⁸. On 30 April 1942, the conference of the secretaries general approved unanimously the opinion of the Superior Legal Council, concluded that conversions of Jews to Catholicism were inadmissible, and decided that the clergy and the Church bodies that broke the baptism ban should be subject to disciplinary and penal punishment. The Minister of Religious Affairs, Ion Petrovici, accepted the proposals of the conference. On the report of the conference proceedings, Antonescu wrote the following order:

For now, the Catholicised [Jews] will stay where they are [i.e. will not be deported], out of political opportunity. If Catholicising continues, we will start repressions

⁶⁴ Popa cites a note by the Detectives Corps, which suggested that Jews in Bucharest were paying to be baptised, and an article in the *Informational Report* of the Bucharest Police Prefecture mentioning taxes of the Bucharest Bărăția Church for catechesis, baptism, and certificates. However, he also quotes a note by the Detectives Corps stating that "it could not be established, up until now, that the Jews are officially charged": Ion Popa, *op. cit.*, p. 48-49.

⁶⁵ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 510-511 (no 353): the Cardinal Secretary of State, minute, 18 April 1942.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 528-529 (no. 369): the Cardinal Secretary of State to the Nuncio, 8 May 1942.

⁶⁷ AERCIS, 4/1942, f. 404: the Bishop of Iași to the parish priest of Iași, 23 May 1942; p. 411: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 1 June 1942.

⁶⁸ Lya Benjamin (ed.), *Problema evreiască în stenogramele Consiliului de Miniștri*, Bucharest, Hasefer, 1996, p. 269-272 (no. 100): minutes of the session of the Superior Legal Council of 11 July 1941.

also against them. But I believe that the lesson [the deportation of Jews converted to the Hungarian Reformed and the Unitarian confession] will teach everyone⁶⁹.

This order was referred to on 30 June 1942 by an undersecretary of state⁷⁰ and the Nuncio mentioned it in a report of 6 July 1942⁷¹. This proves that the order was enacted prior to 30 June 1942⁷². However, as shown below, it is not clear if it was enforced. In any case, the order reveals Antonescu's awareness that, by excepting Jews converted to Catholicism from deportation, he could gain political capital in Rome. This consciousness gave the Catholic Church considerable leverage over the self-proclaimed "leader of the state".

In May 1942, the parish priest of Chişinău, Mikołaj (Nicolae) Szczurek⁷³, an ethnic Pole⁷⁴, requested action in favour of converted Jews, so that they could be transferred to other towns in Romania. He argued that, in Chişinău, they were "condemned to starve" (*condannati a perire di fame*). Robu forwarded the request to the Nuncio⁷⁵. At that time, only a few hundred Jews remained in Bessarabia. Antonescu had ordered their deportation to Transnistria on 30 March 1942. On 6 May 1942, the Gendarmerie Inspector in Chişinău submitted a plan to deport 257 Jews from the town⁷⁶. This might have prompted Szczurek's action. The deportation took place on 20 May 1942⁷⁷, one day after Robu had sent Szczurek's request to the Nuncio. There is no record of an action by the Nuncio.

On 10 June 1942, the Nuncio, pressed by the vicar general of Bukovina, took action, however, in favour of the Catholics in Cernăuţi, Bukovina. The Nuncio's note mentioned that, reportedly, the local authorities did not recognise the instructions given in the past with regard to the new converts to Catholicism⁷⁸, which might refer to the answers of the Ministry of Foreign Affairs. It is not clear from the note if the vicar general had asked for a diplomatic action as far-reaching as the one Szczurek had requested.

According to a letter by the governor of Bessarabia, among the 204 persons deported from Bessarabia on 20 May 1942 and the 27 people deported from the

⁶⁹ *Ibidem*, p. 272-273, footnote 1: "Acei catolicizați vor fi lăsați încă pe loc, pentru motivul de oportunitate politică. Dacă catolicizarea se continuă, vom trece la represalii și în contra acestora. Dar cred că lecția va servi tuturor".

⁷⁰ *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri: Guvernarea Ion Antonescu*, Vol. VII (mai-iulie 1942), Bucharest, Arhivele Naționale ale României, 2003, p. 448.

⁷¹ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 586-587 (no. 421): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 6 July 1942.

⁷² Ion Popa expresses some doubt in this regard: Ion Popa, *op. cit.*, p. 43.

⁷³ For a short biography, see: Petru Ciobanu, *Biserica catolică din Basarabia în perioada interbelică*, Universitatea de Stat din Moldova: unpublished dissertation, 2019, p. 124-126.

⁷⁴ AERCIS, 3/1943, unnumbered: nominal list of the staff on the government's payroll, 24 February 1943.

⁷⁵ AERCIS, 4/1942, f. 395: the Bishop of Iași to the Nuncio, 19 May 1942.

⁷⁶ Paul A. Shapiro, *The Kishinev Ghetto, 1941-1942: A Documentary History of the Holocaust in Romania's Contested Borderlands*, Tuscaloosa, The University of Alabama Press, 2015, p. 82-84.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 84-86.

⁷⁸ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 557 (no. 395): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 10 June 1942.

same province on 10 July 1942 there were 14 Jews who had converted to Catholicism in 1942⁷⁹. It is not clear from the document whether these converted Jews were part of the first or the second transport. On 30 June 1942, the governor of Bukovina referred to the fact that, if only one member of a Jewish family had converted, he had ordered everybody but the converted Jew to be deported⁸⁰. This suggests that Antonescu's order was enforced in Bukovina, but not in Bessarabia. However, it is not clear when exactly Antonescu's order was enacted, when it reached the governor of Bessarabia, or when the converts from Bessarabia were deported.

It would seem that the Catholic Church had some influence not only on the "leader of the state," but also on local authorities. On 7 July 1942, the dean of Rădăuți thus assured the Bishop of Iași that a Jew, who had been deported to Mohyliv-Podilskyi, had been allowed to return, thanks to the vow to become a Catholic, which she had taken prior to deportation⁸¹. Although the Ministry of Religious Affairs had requested on 2 June 1942 a nominal list of the Jews converted to Catholicism⁸², Robu authorised the baptism of this person and of another Jew. However, he demanded that they have sufficient religious instruction and that there be a "serious hope that they would be practising Christians"⁸³. While conversions had become a matter of life and death – we discuss below how much Robu knew about it, – the Bishop was still insisting on the strict scrutiny of candidates. Similar attitudes could also be found at the local level. Thus, the vicar general of Bukovina, when submitting, on 13 July 1942, a more complex case to the Bishop, mentioned a waiting list of at least 50-80 persons, who had not yet been baptised because they had not finished their year of instruction⁸⁴. One might wonder if the fact mentioned by the governor of Bukovina on 30 June 1942, that in a family of 7-8 members and consisting of several generations, only one person of the middle generation had converted⁸⁵, could be attributed at least partly to the fact that the other family members were still on a waiting list.

The dean of Rădăuți also forwarded a memorandum by converted Jews of Rădăuți, who requested a diplomatic action by the Nuncio in order not to be deported to Transnistria. On 10 July 1942, Robu sent the memorandum to the Nuncio⁸⁶.

⁷⁹ Ottmar Trașcă (ed.), "*Chestiunea evreiască*" în *documente militare române*, Iași, Institutul European, 2010, p. 640-641 (no. 305): the governor of Bessarabia to Antonescu, 21 August 1942.

⁸⁰ *Stenogramele...*, Vol. VII, p. 448.

⁸¹ AERCIS, 4/1922, f. 179: the dean of Rădăuți to the Bishop of Iași, 7 July 1942; see 4/1922, f. 157: Klara Hamburger to the Bishop of Iași, 23 February 1942.

⁸² AERCIS, 1/1942, f. 132: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 2 June 1942.

⁸³ AERCIS, 4/1942, f. 535: the Bishop of Iași to the dean of Rădăuți, 10 July 1942: "dacă este speranța fundată că vor fi creștine practicante".

⁸⁴ AERCIS, 5/1937, f. 240: the vicar general of Bukovina to the Bishop of Iași, 13 July 1942.

⁸⁵ *Stenogramele...*, Vol. VII, p. 448.

⁸⁶ AERCIS, 4/1942, f. 528: the Bishop of Iași to the dean of Rădăuți, 9 July 1942; f. 531: the Bishop of Iași to the Nuncio, 10 July 1942.

In response to a similar memorandum⁸⁷, Robu took action personally three days later. He wrote to the governor of Bukovina:

Having learned that the deportation of Jews to Transnistria has restarted, we appeal to your sense of justice and to your Christian love in favour of the Jews converted to Christianity, in order that they be excepted from this measure. Indeed, according to the information we have got from the Roman Catholic vicariate general of Bukovina (which is under our authority), these converted Jews have a correct behaviour and fulfil their duties. Through this action, we do not intend to impede the course of justice in case some Jews converted to Catholicism committed acts that would deserve to be punished by deportation. Our hope is all the more high as you assured the representatives of the Catholic Church of Cernăuți (whom you had the kindness to receive during an audience on 23 June 1942) that nothing would happen to any of the Catholic faithful of Jewish origin⁸⁸.

Mentioning the audience of 23 June 1942, Robu presumably wanted to exhort the governor to stand by his word. However, the Bishop was very, perhaps too, cautious in the wording of his letter. He even provided the governor with a pretext for the deportation of the converted Jews by referring to deportation as a possible form of punishment. If Robu did not insist, it was probably because he did not believe he had enough influence. He admitted his scepticism in a letter to the vicar general of Bukovina: "We do not know to what extent this action will be useful. However, we hope that it will have some effect"⁸⁹.

Robu informed the vicar general that he was writing to the Nunciature so that the latter take diplomatic action in favour of the converted Jews. He argued that the Nunciature alone could achieve the desired effect, as it had proved in the case of the amendment of 21 March 1941⁹⁰. That same day, on 13 July 1942, he notified the Nuncio that he had written to the governor of Bukovina and asked the Nuncio to take direct action in favour of all the Jews converted to Catholicism, as the Nuncio's word would have far more weight than his own⁹¹.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 538: the Bishop of Iași to the vicar general of Bukovina, 13 July 1942; f. 539: the Bishop of Iași to the Nuncio, 13 July 1942.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 537: the Bishop of Iași to the governor of Bukovina, 13 July 1942: "Aflând că au reînceput deportările evreilor în Transnistria, apelăm la simțămintele D-Voastre de dreptate și iubire creștinească în favorul evreilor trecuți la creștinism, ca să fie exceptați de la aceste măsuri; întrucât, din informațiuni ce le avem de la Vicariatul General romano-catolic din Bucovina (pendinte de Noi), acești evrei convertiți au o purtare corectă și-și îndeplinesc datoriile lor. Nu intenționăm prin aceasta a stânjeni mersul dreptății în cazul că unii evrei convertiți la catolicism s'ar face vinovați de fapte vrednice de a fi sancționate prin deportări. Nutrim această speranță cu atât mai vârtos, că D-Voastră ați asigurat reprezentanților Bisericii Catolice din Cernăuți (pe cari ați binevoit a-i primi în audiență în ziua de 23 June 1942) că nu se va întâmpla nimic niciunui dintre credincioșii catolici de origine evreiască."

⁸⁹ *Ibidem*, f. 538: the Bishop of Iași to the vicar general of Bukovina, 13 July 1942: "Nu știm întrucât va folosi această intervenție; însă sperăm că va avea oarecare efect."

⁹⁰ *Ibidem*: the Bishop of Iași to the vicar general of Bukovina, 13 July 1942.

⁹¹ *Ibidem*, f. 539: the Bishop of Iași to the Nuncio, 13 July 1942.

Robu's scepticism proved: on 21 August 1942 he had not yet received an answer from the governor⁹².

On 17 July 1942, Robu took his only documented decision to refuse Jews baptism, in a more complex case presented to him by the vicar general of Bukovina on 13 July 1942. A Jew of Cernăuți, who had been baptised on 2 July 1942 in Fălticeni with the consent of the Bishop, had asked the vicar general of Bukovina that his wife and stepdaughter also be baptised. The vicar general stated several reasons for which that person had been refused baptism earlier that year: he had not finished the instruction of one year; without having been baptised, he had shown the Romanian authorities a baptism certificate issued by a member of the Brethren (*Creștini după Evanghelie*); and he had put his name on a list that had been antedated, so that it would appear that he had begun his religious instruction in September 1941. The vicar general did not conclude that the person was desperate, but rather that he was insincere. He also mentioned that a converted Jew had opposed this person's baptism, that it had not yet been established whether or not the person had joined the communists under the Soviet occupation, and that the person was divorced⁹³. Taking up the vicar general's idea that the person was insincere, Robu considered that he himself and the priest who had performed the baptism had been misled. He forbade the vicar general to baptise the wife and the stepdaughter, or to perform the religious wedding of the couple. Turning to another case, Robu ordered the vicar general to impose the required instruction period, "during which one will see whether these persons are driven by the sincere desire to become Christians or just by considerations that are natural and not at all supernatural"⁹⁴. The Bishop did not seem moved by the fact that the "natural" consideration was desperation.

Dated 28 July 1942, a memorandum addressed to the Bishop of Iași provided arguments against the deportation of the converted Jews of Bukovina and gave information on their status in the province. The authors spoke of various measures taken by the local Romanian authorities to hamper baptisms, beginning in autumn 1941. All converts of Jewish origin had to wear the yellow badge, which hindered their service attendance (see below). In most cases, they were not allowed to change their religion in their identity papers. Some catechumens had been summoned by the police, which had threatened them with deportation to Transnistria if they did not renounce their intention to convert. A short time before the drafting of the memorandum, it had been decided that all Jews baptised after 21 March 1941 were to be deported to Transnistria, and lists to that effect were being established. The authors mentioned that two converts had already been deported to Transnistria and that others were forced to move to the Cernăuți ghetto, suffering the very same treatment as the (unbaptised) Jews. The authors argued that the amendment of 21 March 1941 had been extended to

⁹² *Ibidem*, f. 640: the Bishop of Iași to the governor of Bukovina, 21 August 1942.

⁹³ *Ibidem*, f. 240: the vicar general of Bukovina to the Bishop of Iași, 13 July 1942.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 562: the Bishop of Iași to the vicar general of Bukovina, 17 July 1942.

Bukovina only on 4 September 1941 – in fact, the whole Romanian legislation enacted after 28 June 1940 had been extended to Bessarabia and Northern Bukovina on that date⁹⁵ – and that the amendment was against the provisions of the concordat. The memorandum continued with a series of religious and legal arguments against deportation. The authors emphasised that the converts had dissociated themselves completely from their former fellow believers. They implicitly turned the regime's slogan of "crusade against communism" against the Romanian authorities, stating that the deportation of the converts was all the stranger, as it came in the middle of a battle for the victory of Christianity. Furthermore, the memorandum addressed the issue of those who converted during the Soviet occupation, and who also risked being deported to Transnistria or sent to the Cernăuți ghetto. The authors had earlier mentioned the baptism of eight Jewish families at the Catholic church of Cernăuți during the first months of the Soviet occupation in 1940. They had suggested that numerous Christians of other denominations had also requested and received baptism at that time in order to exit Soviet-occupied Bukovina. They had not explained how conversion to Catholicism helped in leaving Northern Bukovina. Robu would interpret it in the sense that Catholic converts had been able to leave Northern Bukovina for Germany⁹⁶. Now, the authors stated that the administration of Bukovina, by a decision of October 1941 and an order of 2 March 1942, had recognised all civil-status documents from the Soviet occupation period and ordered that the conversions from that period be registered at the Registry Office of Cernăuți. However, following the replacement of the head of the administrative department, the latter had written to the Ministry of Justice about suspicions that part of the baptism certificates were forged or antedated. Subsequently, on 19 June 1942, the Legal Council of the Ministry of Religious Affairs had issued an opinion suggesting that all certificates of baptism of Jews performed under the Soviet occupation should not be considered valid⁹⁷. This opinion had been confirmed on 16 July 1942 by the Superior Legal Council. The authors argued that the Soviet legislation viewed religion as a private matter, in which the state did not interfere, that therefore conversions were not officially recorded, and that, as a result, the letter of the administrative department and the opinion of the Ministry of Religious Affairs were completely inaccurate with regard to the Roman Catholic church of Cernăuți and erroneous as concerned the Soviet legislation. (Another memorandum would, on the contrary, argue that Soviet law had not been in force in Bessarabia and Northern Bukovina.⁹⁸) Eventually, the authors asked Robu for support, so that they would be exempted from deportation and confinement to ghettos or Jewish quarters, as well as from the duty to

⁹⁵ See MOF, no. 209, 4 September 1941, p. 5196-5197 (no. 2507, art. 1).

⁹⁶ See AERCIS, 5/1937, f. 243; 4/1942, unnumbered: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 3 August 1942.

⁹⁷ The opinion is quoted in: AERCIS, 3/1943, unnumbered: undated memorandum.

⁹⁸ See *ibidem*.

wear the yellow badge, and that the Registry Office record the conversions from the Soviet occupation period and issue identity papers specifying their new religion⁹⁹. On 3 August 1942, Robu paraphrased the memorandum in a letter to the Minister of Religious Affairs. He added that the Roman Catholic Church rejected with indignation the opinion of the administrative department that baptisms had not actually been performed under the Soviet occupation and that baptism certificates were forged. Robu stated that the parish registers of Cernăuți and the declarations of the priests who had performed the baptisms proved their genuineness and conformity. As a result, he declared that he recognised the baptisms from the Soviet occupation period and that he therefore considered these converts as full members of the Catholic Church. He asked the Minister to recognise the validity of the baptisms from the Soviet occupation period and to take the necessary steps in this regard¹⁰⁰. The Bishop also sent the memorandum to the Nunciature, in order that they include it in their own diplomatic action¹⁰¹. Meanwhile, on 30 July 1942, two neophytes had written to the vicar general of Bukovina in order to confirm that those who had converted in 1941 and 1942 were to be deported. They mentioned that, independently of the administration of Bukovina, the local branch of the secret police *Siguranța*, acting on an order of the Directorate General of the Police, had already compiled lists of those who had converted in 1941 and 1942, which also included some converts from 1940. The authors requested urgent action at the Prime Minister's office and the Ministry of Interior, as deportation seemed imminent¹⁰². On 18 August 1942, the vicar general forwarded this letter to the Bishop¹⁰³.

At the end of July 1942, the Nuncio had also been confronted with another issue regarding baptisms. As mentioned above, on 2 June 1942, the Ministry of Religious Affairs had requested a nominal list of the converted Jews from the Catholic Dioceses¹⁰⁴. The Bishop of Iași was very slow to respond, answering only on 5 October 1942¹⁰⁵, possibly because he was afraid that the list might be used to target the converts. Perhaps as a consequence of the dioceses' slowness, at some point before 28 July 1942, the Ministry of Religious Affairs had sent an

⁹⁹ AERCIS, 5/1937, f. 241-242; 4/1942, f. 611: memorandum, 28 July 1942; see 3/1943 unnumbered: undated memorandum.

¹⁰⁰ AERCIS, 5/1937, f. 243; 4/1942 unnumbered: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 3 August 1942.

¹⁰¹ AERCIS, 5/1937, f. 243: handwritten note by the Bishop of Iași, 3 August 1942.

¹⁰² *Ibidem*, f. 244: two neophytes to the vicar general of Bukovina, 30 July 1942.

¹⁰³ *Ibidem* 5/1937, f. 255: the vicar general of Bukovina to the Bishop of Iași, 18 August 1942.

¹⁰⁴ AERCIS, 1/1942, f. 132: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 2 June 1942.

¹⁰⁵ See *ibidem*, f. 440: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 10 June 1942; 1/1942, f. 144: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 18 June 1942; 4/1942, f. 487: the Bishop of Iași to the parish priests, 24 June 1942; 1/1942, f. 148: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 27 June 1942; 4/1942, f. 609: the Bishop of Iași to the parish priest of Focșani, 3 August 1942; 1/1942, f. 259: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 29 September 1942; 4/1942, unnumbered: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 5 October 1942.

inspector general and a policeman to the Archbishopric of Bucharest to inspect the parish registers. The vicar general had requested instructions from the Nuncio, who had advised him to temporise. Having received a written statement from the vicar general, the Nuncio had discussed the issue with the Secretary General of the Ministry of Foreign Affairs. They had agreed that the inspection would not be carried out, but that a list of the converts would be handed to the inspector¹⁰⁶. After his discussion with the Secretary General, the Nuncio was convinced that the government would not press for an actual monitoring of the Catholic Church, as threatened by the Ministry of Religious Affairs¹⁰⁷. However, in an aide-memoire of 22 August 1942, the Romanian government spoke of the need to monitor the Church¹⁰⁸, thus reversing its pledge of 21 July 1941. The Nuncio attributed this step backwards to the Ministry of Religious Affairs' hostility towards the Holy See and to the Government's belief that Jews converted in order to escape the law and that the Church was supporting this against the State's interest¹⁰⁹. Acting on the instructions of the Holy See and in agreement with the Romanian Ministry of Foreign Affairs, the Nuncio submitted a note on 24 November 1942. The Holy See asked the Romanian government to examine once again the issue of the Jews who had converted to Catholicism "in the same spirit of broad understanding and of commitment to the agreements concluded between the Holy See and the Romanian government"¹¹⁰. The Minister, Mihai Antonescu, apparently gave a satisfactory answer, which the Nuncio attributed to Ion Antonescu, whom he characterised as a man "who understands the need for a good relationship with the Holy See and who has ideas proper to a broad understanding, which rises beyond the orthodox mentality"¹¹¹. In his report, the Nuncio also spoke of an attempt to stir the people against the Jews, which the Minister had stopped, and mentioned that Romania needed understanding abroad if it wanted to solve its serious problems¹¹². The Nuncio did not specify these problems. He might have referred to the "Jewish question" and suggested that the Holy See condone the Romanian solution to this purported issue. This would however have been out of character as, according to historian Ion Popa, the Nuncio "understood that the Jewish deportees were being sent to their death, and he stepped in to defend them"¹¹³.

¹⁰⁶ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 608-609 (no. 439): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 28 July 1942.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 630 (no. 458): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 31 August 1942.

¹⁰⁸ *Ibidem*, footnote 2.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 630 (no. 458): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 31 August 1942.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 723-726 (no. 550): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 24 November 1942: "dans le même esprit de large compréhension et de fidélité aux ententes passées entre le Saint Siège et le Gouvernement roumain".

¹¹¹ *Ibidem*, p. 751-752 (no. 568): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 16 December 1942: "che comprende la necessità di una buona intesa colla Santa Sede ed ha idee di larga comprensione che si eleva al disopra della mentalità ortodossa".

¹¹² *Ibidem*: the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 16 December 1942.

¹¹³ Ion Popa, *op. cit.*, p. 47.

In any case, the Nuncio's report shows that he appreciated Ion Antonescu for his support of the Catholic Church.

Returning to the Bishopric of Iași, it appears that the parish priest of Chișinău, Szczurek, had disregarded Robu's instructions, as the Bishop admonished him on 17 December 1942:

It is nice if you work for the conversion of the Jews, but you have to act with caution and not rush to receive just anyone for baptism, without a longer instruction period; indeed, in almost all the cases, these conversions are self-interested and insincere¹¹⁴.

As a consequence, Robu ordered Szczurek not to grant baptism to any Jew without a catechesis lasting a whole year and, after that year, to offer proof that the request for baptism was sincere and that there was a serious hope that the catechumen would be a good Catholic; to submit a motivated request for the Bishop's authorisation and to make it known to those who wanted to convert that they would not get any privilege by converting, but would still be treated as unbaptised Jews¹¹⁵. Robu's instructions suggest that he was worlds apart from Szczurek, who seems to have turned a blind eye to the religious preparation and the spiritual motivation of the converts. When Szczurek had to later admit that he had also neglected administrative formalities, he argued that "in the current circumstances, which are so difficult and abnormal, I, as a priest, could not turn down those who implored me for the protection of the Holy Catholic Church"¹¹⁶. It is possible that Robu's strict orders were additionally motivated by the threats coming from the Romanian authorities and by the fear that, if he opened the gates too wide, the Romanian state would put an end to his actions. He might have preferred to save the few instead of risking to lose all.

The Bishop continued to authorise his parish priests to perform baptisms, but only upon completion of the administrative formalities and the required instruction¹¹⁷. It should be noted that the Archbishop of Bucharest, while being more lenient, reportedly had also rebuked a couple of priests who, in the words of the Nuncio, "have been too prompt to admit to baptism individuals who were not always well prepared and moved by grace"¹¹⁸.

¹¹⁴ AERCIS, 4/1942, f. 865: the Bishop of Iași to the parish priest of Chișinău, 17 December 1942: "Este frumos dacă lucrați pentru convertirea evreilor, însă trebuie să procedați cu prudență și să nu Vă grăbiți a primi la botez nici pe cei dintâi veniți, nici fără un stagiul mai îndelungat; fiindcă în mai toate cazurile aceste conversiuni sunt interesate și nesincere."

¹¹⁵ AERCIS, 4/1942, f. 865: the Bishop of Iași to the parish priest of Chișinău, 17 December 1942.

¹¹⁶ AERCIS, 2/1855, f. 131: the parish priest of Chișinău to the Bishop of Iași, 23 January 1943: "La împrejurările actuale, așa de grele și anormale, eu în calitate de preot, n'am putut să-i refuz oamenilor cari m'au implorat de apărarea din partea Sfântei Biserice Catolice."

¹¹⁷ AERCIS, 4/1942, f. 870: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 19 December 1942; 3/1943, f. 28: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 16 January 1943.

¹¹⁸ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 545-546 (no. 384): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 24 May 1942: "che sono stati troppo facili ad ammettere al battesimo individui non sempre ben preparati e mossi dalla grazia"

On 9 January 1943, the Ministry of Religious Affairs, referring to a decision of Marshal Antonescu, asked the Bishop of Iași for supplementary information regarding the converts, *including their addresses*, threatening to impose penalties if the information was not provided in due time¹¹⁹. Considering Antonescu's decision, which the Ministry quoted only in a later document (mentioned below), the Ministry sought to gather from the dioceses all the information needed for the deportation of the converts. The Bishop of Iași this time reacted immediately upon receiving the letter, that is, on 16 January 1943¹²⁰. Simultaneously, he consulted with the Archbishop of Bucharest as to whether the Nunciature should take action so that such information would not be requested. Robu invoked the freedom of conscience and the government's own authorisation. (This was probably another reference to the answer of the Ministry of Foreign Affairs of 9 May 1941¹²¹). We found no evidence that the Bishops asked the Nuncio to act. Presumably, events were moving too fast.

On 29 January 1943, the Ministry of Religious Affairs, under the signature of its secretary general, wrote the Bishop of Iași a letter that apparently attacked all "recognised denominations" (*cultele recunoscute*) at once, although it possibly targeted the Catholic Church in particular. It started with a lengthy justification of the amendment of 21 March 1941, arguing that the amendment did not restrict freedom of conscience and that the Jews had always converted out of interest. It accused the recognised denominations that, after the enactment of the amendment, they had not stood by the state, but had disregarded the law and the "vital interest" (*interes vital*) of the country by baptising Jews. It mentioned that "certain Church authorities" (*unele foruri bisericești*) had requested that baptised Jews be exempted from deportation. The Ministry of Religious Affairs declared that therefore it had been forced to submit the issue to Marshal Antonescu. It stated that, as a consequence, the Prime Minister's office had informed it on 23 December 1942 of Antonescu's decision to deport all the Jews to Transnistria within two months, the governor being responsible for their lives. Moreover, Antonescu had resolved that the Ministry of Religious Affairs strictly enforce the law, without exception, arguing that "every [sign of] weakness leads to imitation, and we descend into anarchy". As a result, the Ministry of Religious Affairs demanded that the Bishop of Iași order his subordinates to immediately stop all preparations for the baptism of Jews, so as to avoid penalties¹²². Antonescu's decision completely reversed the answer of the Ministry of Foreign Affairs of 9 May 1941, his own order of spring 1942, and the decision,

¹¹⁹ AERCIS, 1/1943, unnumbered: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 9 January 1943.

¹²⁰ AERCIS, 3/1943, f. 29: the Bishop of Iași to the parish priests, 16 January 1943; 3/1943, f. 30: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 16 January 1943; f. 31: the Bishop of Iași to the vicar general of Bukovina, 16 January 1943.

¹²¹ *Ibidem*, f. 32: the Bishop of Iași to the Archbishop of Bucharest, 16 January 1943.

¹²² AERCIS, 1/1943, f. 25: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 29 January 1943: "Orice slăbiciune face școală și mergem la anarhie."

announced on 13 October 1942 by Mihai Antonescu, to temporarily suspend the deportations to Transnistria and to create a joint body in charge of deportations¹²³. The decision of the self-proclaimed marshal is all the more surprising as he had previously shown awareness that the concordat was an international treaty and that exempting converts from deportation had a positive impact on relations with the Holy See¹²⁴. There is no obvious explanation for Ion Antonescu's U-turn. He might have wanted to stand by the threat made in his order of spring 1942. He might also have yielded to the lobbying of the Ministry of Religious Affairs, as the latter suggested.

When the Archbishop of Bucharest informed the Nuncio about the letter of the Ministry of Religious Affairs, the Nuncio told the Archbishop not to take the letter into account and wrote to the Minister of Foreign Affairs, Mihai Antonescu¹²⁵. Meanwhile, on 4 February 1943, the Romanian government chaired by Mihai Antonescu debated the issue. Opposition against Ion Antonescu's decision might have come from within the ranks of the government, two days after the defeat at Stalingrad. According to historian Dennis Deletant, the defeat made Mihai Antonescu "[begin] to temper his anti-Semitic zeal and [seek] to present a more favourable image of himself to the Western Allies, seeking to distance himself from the genocidal measures for which he was partly responsible in the summer of 1941"¹²⁶. The item on the agenda was a "communication concerning the impediment of the conversion of Jews to Catholicism and the refusal of the Roman and Greek Catholic Churches to provide the information requested in the matter by the Ministry" (of Religious Affairs)¹²⁷. It is not known whether the communication was made by the Catholic Church or the Ministry of Religious Affairs and if the "refusal" concerned the request of 2 June 1942 or that of 9 January 1943. Addressing the Minister of Religious Affairs Ion Petrovici, Mihai Antonescu engaged in a long rambling speech, both advocating a favourable stance towards the Catholic Church and denying that he was making any concessions. Mihai Antonescu's motives were crystal clear when he mentioned "some baptisms, which could not have any kind of impact unfavourable to us on the international level, either"¹²⁸. Mihai Antonescu did

¹²³ Benjamin, *Problema evreiască*, p. 458.

¹²⁴ See historian Dennis Deletant's hypotheses regarding the decision announced on 13 October 1942: Dennis Deletant, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime: Romania, 1940-44*, Houndmills/New York, Palgrave Macmillan, 2006, p. 211-213.

¹²⁵ *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, Volume 9, *Le Saint Siège et les victimes de la guerre, janvier-décembre 1943*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1975, p. 127-128 (no. 52): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 14 February 1943.

¹²⁶ Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, p. 100.

¹²⁷ *Stenogramele ședințelor consiliului de miniștri: Guvernarea Ion Antonescu*, Vol. IX (*februarie-decembrie 1943*), Bucharest, Arhivele Naționale ale României, 2006, p. 24: "Adresă privitoare la împiedicarea acțiunii de convertire a evreilor la catolicism și refuzul bisericilor romano-catolică și greco-catolică de a comunica datele cerute de minister în legătură cu această chestiune".

¹²⁸ *Stenogramele...*, Vol. IX, p. 25-26: "câteva botezuri, care nici pe plan internațional nu pot avea niciun fel de înrăurire defavorabilă nouă".

not leave Petrovici any choice, telling him to explain to the secretary general of the Ministry of Religious Affairs that he had to work in this spirit. Petrovici, however, resisted, suggesting that the Nuncio was an understanding person. He mentioned that the Orthodox Church had protested because it had been forbidden to perform baptisms of Jews, while other Churches, endowed with lesser rights, were allowed to do this. He also implied that the Orthodox Church had been upset because it had lost a source of income. This might have been a reference to baptism taxes¹²⁹ or to the fact that converts had to pay the Catholic Church the worship and school taxes set by the Jewish Central Office (*Centrala Evreilor*)¹³⁰. Petrovici insinuated that the Catholic Church, by increasing the number of its faithful, could request the creation of new parishes to the detriment of the Orthodox Church. He mentioned a staggering 35,000 baptised Jews, but was immediately corrected by an undersecretary of state, who said he did not believe that their number had reached 1,000. Petrovici objected above all to the expansion of the Greek Catholic Church and spoke of his efforts to prevent the division between the Greek Catholic and the Orthodox Church from extending to the Old Kingdom. He was eventually interrupted by Mihai Antonescu when he hinted at the fact that the baptisms did not give the converts any rights. Antonescu confirmed that they did not and suggested that this might be even put into law. Antonescu also mentioned that he had talked with the Nuncio about probation periods and conditions and that the Nuncio had agreed to these. Therefore, Antonescu requested Petrovici to also make that suggestion. Antonescu spoke of his intent to threaten the Holy See “not to create movements that would turn against the Catholic Church by way of this proselytism”¹³¹, and to tell them to impose probation periods and temporal conditions “in order not to encourage these insincere conversions to the Christian Church”¹³². On 13 February 1943, Mihai Antonescu received the Nuncio and, in his presence, solved the problem, speaking on the phone with Petrovici. Reportedly, the latter did not know anything about his Ministry’s letter¹³³. As agreed, the Ministry of Religious Affairs informed the Nuncio the following day in writing that it retracted its letter of 29 January 1943 and that the Ministry’s viewpoint was the one which the government had set on 4 February 1943, to the effect that the Roman Catholic Church was granted the recognition of its right to baptise Jews, but that conversion had no effect on the legal status of the baptised¹³⁴. The Ministry of Religious Affairs thus confirmed the answer of the Ministry of Foreign Affairs

¹²⁹ See note 65.

¹³⁰ AERCIS, 1/1942, f. 210: the official for the regulation of the Jewish status in Romania to the Bishop of Iași, 20 July 1942.

¹³¹ *Stenogramele...*, Vol. IX, p. 27: “să nu creeze nici curente care să se întoarcă împotriva Bisericii Catolice prin această acțiune de prozelitism”.

¹³² *Ibidem*, “pentru ca să nu încurajeze aceste treceri nesincere la Biserica Creștină”.

¹³³ *Actes et documents*, Vol. 9, p. 127-128 (no. 52): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 14 February 1943.

¹³⁴ AERCIS, 1/1943, f. 38, 3/1943, unnumbered: the Ministry of Religious Affairs to the Nuncio, 13 February 1943.

of 9 May 1941, except that it restricted the guarantee to the *Roman* Catholic Church. This restriction was doubtless deliberate and Jews baptised in the Greek Catholic Church would face problems¹³⁵. The question of whether the converts were still to be deported to Transnistria remained open. On 19 February 1943, Mihai Antonescu hinted in a letter at the expected reward for his good services, expressing amongst others his “hope that the Holy Father will extend his protection to the 1,500,000 Romanians, the majority of whom belong to the Church of Rome, who, following the Vienna act of 1940, are left outside the borders of Romania”¹³⁶.

On 9 February 1943, the Bishop of Iași submitted the requested lists of converts to the Ministry of Religious Affairs. He explained that the baptisms had been performed with the authorisation of the Bishopric, on the grounds of the answer of the Ministry of Foreign Affairs of 9 May 1941; that the baptisms had not been communicated to the Registry Office after the offices had refused to record them upon notification; that no authorisation for baptism had been requested from the Ministry of Religious Affairs, as, to the best of their knowledge, such an authorisation was not stipulated by law; that they did not know the exact addresses of all the converts, but that they believed that the police had a record of all the residents of Romania¹³⁷.

As per the vicar general of Bukovina and the parish priests, the number of Jews baptised since 21 March 1941 was as follows: Botoșani – 1; Cernăuți – 50; Chișinău – 56 (of whom 19 had been deported to Transnistria); Focșani – 2; Galați – 4; Grozești – 1; Huși – 2 (secret¹³⁸, not communicated to the Ministry); Iași – 2; Rădăuți – 8¹³⁹. According to these data, most baptisms had been performed in the capital towns of Bukovina and Bessarabia. Cernăuți and Chișinău were more populous cities with larger Jewish communities, while Bukovina and Bessarabia were the provinces most affected by the deportation of Jews. As shown above, in Chișinău, the attitude of the parish priest, Szczurek, had also been decisive. In Cernăuți, the vicar general of Bukovina had however not taken any liberties, as he assured the Bishop in a report, in

¹³⁵ See *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*, Volume 10, *Le Saint Siège et les victimes de la guerre, janvier 1944 – juillet 1945*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1980, p. 176 (no. 100): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 11 March 1944. The relevant document has not been published.

¹³⁶ *Actes et documents*, Vol. 9, p. 142 footnote 2: “l’espoir que le Saint Père étendra sa protection sur les 1.500.000 de roumains, la plupart d’entre eux attachés à l’Église de Rome, qui, à la suite de l’acte de Vienne de 1940, se trouvent en dehors des frontières de la Roumanie”

¹³⁷ AERCIS, 3/1943, f. 69: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 9 February 1943.

¹³⁸ See AERCIS, 4/1942, f. 66: the Bishop of Iași to the parish priest of Huși, 2 February 1942.

¹³⁹ AERCIS, 3/1943, f. 71: summary of the lists of Jews baptised from 21 March 1941 until today, 9 February 1943; AERCIS, 2/1855, f. 126-130: list of Jews baptised in the parish of Chișinău, 23 January 1943; AERCIS, 1/1841, f. 599: the parish priest of Huși to the Bishop of Iași, 19 January 1943; AERCIS, 4/1922, f. 202: list of Jews baptised in the parish of Rădăuți, 18 January 1943.

which he mentioned more than 90 baptisms of Jews in 1941 and 1942¹⁴⁰. Here, the large number of converts might have resulted from the fact that the local Jewish community was not destroyed as extensively as the one in Chişinău, due to the action of mayor Traian Popovici¹⁴¹, or, according to another theory, of the German consul Fritz Schellhorn¹⁴².

While Robu acceded to the request of the Ministry of Religious Affairs, on 1 March 1943, he flatly refused a similar demand made on 25 January 1943 by the Iaşi office of the secret police *Siguranţa*. The Bishop argued that denouncing his faithful who had not committed any crime against public safety was incompatible with his spiritual authority. However, he mentioned the list sent to the Ministry of Religious Affairs, hinting perhaps that *Siguranţa* might get the information from the Ministry. He also referred to and attached the communication which the Ministry of Religious Affairs had made to the Nuncio on 13 February 1943, thus emphasising that Jews were allowed to convert and that the Roman Catholic Church was authorised to baptise them¹⁴³. In accordance with this communication, Robu continued to authorise baptisms of Jews¹⁴⁴. On 29 March 1943, he even gave the vicar general of Bukovina the authorisation to baptise Jews without asking each time for the Bishop's permission, provided that the vicar general judged them worthy to be admitted to baptism and that one year had passed since the beginning of their catechesis¹⁴⁵. This shows that Robu trusted the vicar general of Bukovina, who also informed him on 20 April 1943 that the Jews' catechist was severe and that he did not expect more than 10% of the 40 catechumens to be admitted to baptism¹⁴⁶. It seems that the Bishop had less trust in Szczurek, whom he submitted to a meticulous interrogation on 13 March 1943. Apparently, the dean of the Orthodox Cathedral of Chişinău had asked Robu to allow the acceleration of the baptism of a Jew, who wanted to marry a Romanian Orthodox man. Robu enquired if she was Szczurek's catechumen; if she and her husband were free to contract a religious marriage after her baptism; if her motive was sincere belief or the inability to get baptised in the Orthodox Church; if her instruction was sufficient and solid, so that there was a sound hope that she would be a good and practising Christian; and if her motive would not prevent her from fulfilling her duties as regards the Catholic baptism and education of her children. Robu forbade the

¹⁴⁰ AERCIS, 5/1937, f. 247: undated report by the vicar general of Bukovina.

¹⁴¹ Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu*, Bucharest, Hasefer, 1998, p. 212-225.

¹⁴² Hartwig Cremers, *Czernowitz 1941/1942 – der Einsatz des deutschen Konsuls Fritz Schellhorn für die Juden*, in SOF, no. 73, 2014, p. 444-473.

¹⁴³ AERCIS, 3/1943, unnumbered: the Bishop of Iaşi to the Iaşi office of Siguranţa, 1 March 1943.

¹⁴⁴ *Ibidem*, unnumbered: the Bishop of Iaşi to the vicar general of Bukovina, 2 March 1943.

¹⁴⁵ *Ibidem*, unnumbered: the Bishop of Iaşi to the vicar general of Bukovina, 29 March 1943.

¹⁴⁶ AERCIS, 5/1937, f. 289: the vicar general of Bukovina to the Bishop of Iaşi, 20 April 1943; see also *Actes et documents*, Vol. 10, p. 84-85 (no. 14): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 20 January 1944.

baptism as long as he did not receive the requested information¹⁴⁷. It seems that Szczurek provided satisfactory answers, since the only issue which Robu dealt with in a subsequent letter was that the husband was divorced. The Bishop forbade Szczurek from performing the baptism until there was proof that the ex-wife of the husband was dead – the uncertainty might have resulted from deportations during the Soviet occupation¹⁴⁸ – or until the Jewish woman separated once and for all from her husband¹⁴⁹.

For the Bishop of Iași, there was still no need to rush with the conversions. On 17 April 1943, he instructed the parish priest of Galați to postpone the baptism of a Jew until his wife could also convert, so that there would be no need for a dispensation for a mixed marriage¹⁵⁰. He gave his authorisation one and a half months later¹⁵¹. Regarding administrative formalities, Robu upheld his instructions that, in the presence of two witnesses, the catechumens file a notification of conversion to Catholicism with the Registry Office, regardless if the latter received it or not. The Bishop wanted to have insurance against accusations that the diocese had broken the law¹⁵². In the case of a married couple and a young woman of Galați, he also requested declarations that the converts had wanted to comply with the administrative formalities, but that they had been turned away by the Registry Office¹⁵³. This shows that local authorities still refused to register conversions. To make things clear, on 25 May 1943, the Nuncio informed the bishops that nothing prevented the baptism of Jews who, having been instructed as due, desired to embrace the Catholic faith, not for human goals, but for a supernatural reason. He also told the bishops that Jews who wanted to be taught the Catholic doctrine with a view to baptism had to be received by the priests and baptised in due form¹⁵⁴.

On 28 June 1943, the Ministry of Religious Affairs again asked for a list of the Jews baptised since 1 January. The Ministry was in a hurry, making its request by telegram and seeking an urgent response¹⁵⁵. Robu immediately complied, asking the parish priests to send him the lists. He did not, however,

¹⁴⁷ AERCIS, 3/1943, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priest of Chișinău, 13 March 1943.

¹⁴⁸ In another case, a divorced Jew wanted to convert and to marry his second, Roman Catholic wife in church. The problem was that he did not know if his ex-wife had been deported by the Soviets to Siberia (and was alive) or had died. Robu granted a dispensation and authorised the marriage: AERCIS, 5/1937, f. 303: Albert Luttinger to the vicar general of Bukovina (?), 22 November 1943; f. 302: the vicar general of Bukovina to the Bishop of Iași, 4 December 1943.

¹⁴⁹ AERCIS, 3/1943, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priest of Chișinău, 7 April 1943.

¹⁵⁰ *Ibidem*, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 17 April 1943.

¹⁵¹ *Ibidem*, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 5 June 1943.

¹⁵² *Ibidem*, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 23 April 1943.

¹⁵³ *Ibidem*, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priest of Galați, 29 June 1943.

¹⁵⁴ *Actes et documents*, Vol. 9, p. 314-315 (no. 200): the Nuncio to the bishops, 25 May 1943.

¹⁵⁵ AERCIS, 1/1943, unnumbered: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 28 June 1943.

include the addresses of the converts among the information he requested. The Bishop also ordered the parish priests to inform the Bishopric in future of every baptism of a Jew, so that the Bishopric would have all the data needed in case of further requests from the Ministry¹⁵⁶. According to the data provided by the parish priests, the following number of Jews had been baptised: Câmpulung Moldovenesc – 1; Cernăuți – 12 (of whom 3 had converted from Protestantism); Chișinău – 0; Galați – 6¹⁵⁷. The data from Cernăuți and Chișinău reflect the above-mentioned different situation in the two cities. In Cernăuți, a Jewish community continued to exist, while in Chișinău virtually all Jews had been deported. The fact that no Jew had been baptised in Chișinău also suggests that the conditions which Robu had imposed upon the Jew who wanted to marry a divorced Romanian Orthodox man had been too harsh for her to convert. The conversion from Protestantism to Catholicism might show that Protestant converts viewed as Jews under the law saw Catholicism as the more secure option. After the new census, Robu continued to authorise baptisms. Requests now came overwhelmingly from within the parish of Iași¹⁵⁸.

Despite the numerous actions taken by the Nuncio¹⁵⁹, the situation of converts in Bukovina did not improve. Moreover, as baptised and unbaptised Jews were treated in the same manner, converts in the province faced obstacles to practising their faith. The situation of the converts and the hurdles to their religious life were condemned in a lengthy undated and anonymous memorandum on the Roman Catholic parish of Cernăuți¹⁶⁰. On 20 September 1943, the vicar general of Bukovina also formulated a series of desiderata concerning the faithful of Jewish origin: 1) that the Registry Office receive the notifications of conversion [despite the action of the Bishop of 3 August 1942, the administrative department within the administration of Bukovina had ordered the Registry Office in September 1942 not to record conversions of Jews (from the Soviet occupation period?)]¹⁶¹; 2) that the Catholic religion be recorded in the

¹⁵⁶ AERCIS, 3/1943, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priests, 28 June 1943; the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 29 June 1943.

¹⁵⁷ AERCIS, 5/1937, f. 290: list of Jews baptised in Cernăuți, 6 July 1943; 2/1855, f. 136: the parish priest of Chișinău to the Bishop of Iași, July 1943; 3/1943, unnumbered: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 16 July 1943.

¹⁵⁸ AERCIS, 3/1943, unnumbered: the Bishop of Iași to the vicar cooperator of Iași, 8 September 1943; the Bishop of Iași to the vicar cooperator of Iași, 6 November 1943; the Bishop of Iași to the parish priest of Iași, 21 December 1943.

¹⁵⁹ See *Actes et documents*, Vol. 9, p. 82 (no. 16): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 14 January 1943; p. 305-306 (no. 194): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 20 May 1943; p. 475 (no. 330): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 6 September 1943; p. 490-491 (no. 348): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 25 September 1943.

¹⁶⁰ AERCIS, 3/1943, unnumbered: undated memorandum. This memorandum is perhaps the one that the Nuncio forwarded to the Romanian Minister of Foreign Affairs on 6 September 1943: *Actes et documents*, Vol. 9, p. 475 (no. 330): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 6 September 1943.

¹⁶¹ *Ibidem*, unnumbered, undated memorandum. The undated memorandum also referred to the *Decree-Law on the recognition of certain rights acquired in Bessarabia and Northern*

identity papers; 3) that the converts not have to wear the yellow badge; 4) that the Church may bury the deceased converts in the Catholic cemetery (according to one memorandum, the problem was that the cemetery belonged to the municipality and that the local authorities barred burials of converts whose conversions had not been recorded at the Registry Office¹⁶²); 5) that the converts be excepted from the curfew (Jews were allowed to walk in town only between 10 AM and 1 PM on working days¹⁶³) and thus be able to attend the religious services held at 7 AM and 7 PM; 6) that Catholic children of Jewish origin be allowed to take private lessons at home and to sit the official exam for private schools; 7) that the catechumens be exempted from the curfew, being allowed to go to church between 7 AM and 9 PM, when there were services or catechesis classes¹⁶⁴. The vicar general of Bukovina did not go as far as the memorandum, which requested that the converts be also exempted from the other measures taken against the Jews¹⁶⁵. Such a demand would have exceeded the provisions of the concordat and the readiness to compromise of the Romanian government, which was sticking to the principle that the conversion of the Jews had no effect on their legal status. Another difference between the memorandum and the desiderata was the justification of the request to except the converts from the obligation to wear the yellow badge. The vicar general used a theological argument, declaring that the star was the symbol of the Judaic belief in the future Messiah and referring to the Book of Numbers 24:15-19 (“a star from Jacob takes the leadership”). The memorandum merely stated that the converts, if wearing the yellow badge, could not attend service “in order not to create an unpleasant feeling, of a nature such as to tarnish the prestige of the Church in the eyes of other people”¹⁶⁶. This is the only insight offered by the available documentation into the hostile stance of priests and/or other faithful towards the converts.

On 6 December 1943, the penal code was amended to the effect that priests who performed a baptism or a marriage before complying with the administrative formalities could be punished by a prison term of one to six months and a fine of 10,000 to 25,000 lei¹⁶⁷. According to the explanatory memorandum drafted by the Minister of Justice, the amendment targeted the fact that parents

Bukovina, in accordance with the laws enforced by the occupying power, and on the creation, replacement, and reconstitution of the registers of births, marriages and deaths in these territories, published on 25 July 1942. However, this Decree-Law did not regulate the registration of conversions: MOF, no. 171, 25 July 1942, p. 6203-6206 (no. 2210).

¹⁶² AERCIS, 1/1943, f. 237-242: memorandum.

¹⁶³ AERCIS, 3/1943, unnumbered, undated memorandum.

¹⁶⁴ AERCIS, 1/1943, f. 236: the vicar general of Bukovina, desiderata of the Catholic Church concerning the faithful of Jewish origin, 20 September 1943.

¹⁶⁵ AERCIS, 3/1943, unnumbered: undated memorandum.

¹⁶⁶ *Ibidem*, unnumbered, undated memorandum: “pentru a nu stârni o senzație displăcută, de natură de a ştirbi prestigiul Bisericii în ochii altora”

¹⁶⁷ MOF, no. 285, 6 December 1943, p. 11288-11289 (no. 3163); see AERCIS, 1/1944, f. 12: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 8 February 1944.

did not declare the birth of their children at the town hall, but did baptise them¹⁶⁸. However, the amendment could also be used against Catholic priests who baptised Jews whose notification of conversion had been rejected by the Registry Office. Nonetheless, the Bishop did not give any instructions regarding this eventuality when he communicated the amendment to the parish priests on 14 February 1944¹⁶⁹. This is all the more surprising as the vicar general of Bukovina had informed him four days earlier by telegram that the Registry Office of Cernăuți did not obey an order by the Minister of Interior¹⁷⁰ which ruled that the converts had to be recorded as Catholics in the registers of births, marriages and deaths, as well as in their identity papers, this having no effect on the civil rights or the treatment of the converts¹⁷¹. On the contrary, the police was withdrawing the identity papers of converts, who had their Catholic religion written in their papers, forcing them to apply for identity documents mentioning the Judaic religion¹⁷². At the request of the vicar general, Robu had written to the Minister of Interior on 11 February 1944, asking for the Minister's order to be enforced¹⁷³. The Nuncio took action once more on 18 February 1944¹⁷⁴.

Around mid-March, at the time the Red Army reached Transnistria,¹⁷⁵ the Ministry of Religious Affairs ordered the diocese of Iași to evacuate to Beiuș, Bihor county, at the other end of Romania¹⁷⁶. On 23 March 1944, Robu gave the last authorisation for the baptism of a Jew¹⁷⁷. The Bishop of Iași died six months later, on 27 September 1944, in Beiuș¹⁷⁸.

The information service of the Catholic Church

The question arises what Robu knew and believed about the extermination of the Jews in Transnistria while strictly regulating conversions. Beginning in October 1940, Robu became involved in the information service of the Catholic Church. On behalf of people all over the world, the Catholic Church, mainly via

¹⁶⁸ MOF, no. 285, 6 December 1943, p. 11289 (no. 175055).

¹⁶⁹ AERCIS, 2/1944, f. 95: the Bishop of Iași to the parish priests, 14 February 1944.

¹⁷⁰ AERCIS, 5/1937, f. 246: the vicar general of Bukovina to the Bishop of Iași, 10 February 1944.

¹⁷¹ AERCIS, 2/1944, f. 82: the Bishop of Iași to the Minister of Interior, 11 February 1944. The order is mentioned by the Nuncio in a letter dated 7 December 1943: *Actes et documents*, Vol. 9, p. 594 (no. 458): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 7 December 1943.

¹⁷² AERCIS, 5/1937, f. 246: the vicar general of Bukovina to the Bishop of Iași, 10 February 1944.

¹⁷³ AERCIS, 2/1944, f. 82: the Bishop of Iași to the Minister of Interior, 11 February 1944.

¹⁷⁴ *Actes et documents*, Vol. 10, p. 140-141 (no. 68): the Nuncio to the Romanian Minister of Foreign Affairs, 18 February 1944.

¹⁷⁵ For the Uman-Botoșani Offensive, see: David M. Glantz, *Red Storm over the Balkans: The Failed Soviet Invasion of Romania, Spring 1944*, Lawrence, University Press of Kansas, 2007.

¹⁷⁶ AERCIS, 2/1944, f. 143: the Bishop of Iași to the dean of Beiuș, 21 March 1944.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 164: the Bishop of Iași to the vicar cooperator of Iași, 23 March 1944.

¹⁷⁸ *Ibidem*, f. 342: the diocesan secretary to the Archbishop of Bucharest, 2 October 1944.

the Vatican Information Office, sought information about their relatives affected by the war, in particular PoWs, but also persecuted Jews¹⁷⁹. On the one hand, via the Nunciature, the Bishop received enquiries from the Holy See Secretariat of State (probably acting for the Vatican Information Office), as well as from other offices and authorities of the Catholic Church, for example the Apostolic delegation in Palestine and the Archbishopric of Bucharest. He forwarded these enquiries to the parish priests and even to some Romanian authorities¹⁸⁰. On the other hand, he got requests from individuals in Romania, and sought news for them from the Holy See via the Nunciature, or from the parish priests when the people enquired about were thought to be staying in Romania¹⁸¹. Those

¹⁷⁹ Regarding the Information Office, see Francesca Di Giovanni and Giuseppina Roselli, *Introduzione*, in *Inter arma caritas: L'Ufficio Informazioni Vaticano per i prigionieri di guerra istituito da Pio XII (1939-1947)*, Città del Vaticano: Archivio Segreto Vaticano, 2004, p. 3-25.

¹⁸⁰ It is probable that the local administration of Chilia-Nouă provided the dubious information – which Robu trusted – that all the Jews of Southern Bessarabia had withdrawn together with the Soviet troops: AERCIS, 4/1942, f. 420: the Bishop of Iași to the Nuncio, 3 June 1942.

¹⁸¹ AERCIS, 6/1940, unnumbered: the Bishop of Iași to the parish priest of Pașcani, 21 October 1940; the Bishop of Iași to the Nuncio, 24 October 1940 (concerns the enquiry by Mr. Jacutovici or Iacutovici in Marseille about his family in Bălți); 5/1941, f. 349: the Bishop of Iași to the Nuncio, 24 October 1941 (concerns enquiries by Bernhard Goldfrucht of Cernăuți and Oreste Venturini of Iași); 5/1941, f. 497: the Bishop of Iași to the parish priest of Chișinău, 5 December 1941 (concerns the enquiry by Rinaldo Vassia about Natalia Cogan and his son Boris in Chișinău); 5/1941, f. 498: the Bishop of Iași to the parish priest of Gura-Humorului, 5 December 1941 (concerns the enquiry by Ch. Hammer of Tel Aviv about S. Hammer in Câmpulung Moldovenesc); 5/1941, f. 499: the Bishop of Iași to the local administration of Chilia-Nouă, 5 December 1941 (concerns the enquiry by Maria Romeo of Trieste about Ecaterina Galenco of Chilia-Nouă; the enquiry by Fanni Passalacqua of Rome about Moșca Bersadschi of Chilia-Nouă); 5/1941, f. 553: the Bishop of Iași to the Nuncio, 20 December 1941; 4/1942, f. 143: the Bishop of Iași to the Nuncio, 27 February 1942 (returns 1 information sheet about the family Handelsmann and forwards enquiries by the same family and others); 4/1942, f. 193: the Bishop of Iași to the Nuncio, 7 March 1942; 4/1942, f. 226: the Bishop of Iași to the Nuncio, 18 March 1942; 4/1942, f. 303: the Bishop of Iași to the Nuncio, 10 April 1942; 4/1942, f. 330: the Bishop of Iași to the Nuncio, 18 April 1942; 4/1942, f. 362: the Bishop of Iași to the Nuncio, 5 May 1942 (concerns the enquiry of a rabbi of Iași about the Bulgarian/Panamanian ship “Struma”, which transported Jewish emigrants, among whom were several of the rabbi’s brothers, and which purportedly was sunk on 20-24 February 1940); 4/1942, f. 337: the Bishop of Iași to the vicar general of Bukovina, 5 May 1942 (concerns the enquiry by Rose Colbert of Bucharest regarding her daughter Leny (Elene, Helene) Cleman-Colbert, aged 29, and her son-in-law Efim (Fima, Chaim), Cleman, aged 30, in Hotin); 4/1942, f. 364: the Bishop of Iași to the parish priest of Vatra-Dornei, 5 May 1942 (concerns the enquiry by Ernestina Pächt of Rome about her parents Schmil Itzig Pächt and Zil(l)i Pächt-Adelsberg, aged 89); 4/1942, f. 366: the Bishop of Iași to the local administration of Chilia-Nouă, 5 May 1942 (concerns Moșca Bersadschi); 4/1942, f. 367: the Bishop of Iași to the parish priest of Botoșani, 5 May 1942 (concerns Lotty Löwenkron of Dorohoi); 4/1942, f. 383: the Bishop of Iași to the Nuncio, 13 May 1942; 4/1942, f. 384: the Bishop of Iași to the parish priest of Gura-Humorului, 13 May 1942; 4/1942, f. 383: the Bishop of Iași to the Nuncio, 13 May 1942; 4/1942, f. 384: the Bishop to the parish priest of Gura-Humorului, 13 May 1942; 4/1942, f. 393: the Bishop of Iași to the Nuncio, 19 May 1942 (concerns Schmil Itzig Pächt, deported to Transnistria, and Zil(l)i Pächt-Adelsberg, deceased in Vatra-Dornei before the deportation); 4/1942, f. 397: the Bishop of Iași to the Nuncio, 22 May 1942; 4/1942, f. 413: the

concerned were Jews, in particular. While it was hard to get information from Transnistria¹⁸², the dean of Rădăuți informed the Bishop of Iași on 11 March 1942 of a rumour that Jews were dying on a massive scale: “I heard so often that a very large number of them died, but, as is the case for the kikes in that matter: fama crescit eundo”¹⁸³.

Did Robu believe the rumour or the dean? On the one hand, Robu’s see was in the very town where a pogrom had taken place and he spoke with members of the clergy who went to Transnistria and who might have corroborated the rumour. On the other hand, as shown above, the Bishop willingly believed the vicar general of Bukovina that a Jew was insincere. He might have done so because he adhered to the antisemitic cliché of the untrustworthy Jew. Recent research shows that this cliché was present even at the highest level of the Catholic Church. A minute for Pope Pius XII and the Cardinal Secretary of State, dated 2 October 1942, questioned the accuracy of information about the

Bishop of Iași to the Nuncio, 2 June 1942; 4/1942, f. 420: the Bishop of Iași to the Nuncio, 3 June 1942; 4/1942, f. 437: the Bishop of Iași to the parish priest of Hălăucești, 8 June 1942; 4/1942, f. 443: the Bishop of Iași to the Nuncio, 10 June 1942; 4/1942, f. 461: the Bishop of Iași to the Nuncio, 15 June 1942; 4/1942, f. 489: the Bishop of Iași to the Nuncio, 23 June 1942; 4/1942, f. 484: the Bishop of Iași to the Nuncio, 26 June 1942; 4/1942, f. 499: the Bishop of Iași to the Nuncio, 30 June 1942 (concerns Anna Popelniker of Vatra-Dornei, deported to Transnistria); 4/1942, f. 531: the Bishop of Iași to the Nuncio, 10 July 1942; 3/1941, f. 190: the Archbishopric of Bucharest to the Bishop of Iași, 12 July 1942 (concerns the enquiry by Miss A. Milman of Bucharest about the dentist Mania (Manea) Stilwasser-Milman and her husband Iosif Stilwasser of Briceni-Târg, deported to Transnistria); 4/1942, f. 552: the Bishop of Iași to the parish priests of Galați, Bălți, and Chișinău, 15 July 1942; 4/1942, f. 554: the Bishop of Iași to the vicar general of Bucharest, 16 July 1942 (concerns Iosif Stilwasser and his wife Mania (Manea) Stilwasser-Milman of Briceni-Târg, deceased in December 1941 at the hospital of Chechelnyk; the families Norbert Witner, Wolf Biler, Iosif Kerzman, Șloim Morgenstern, and Welve Gondelman, about whom nothing could be found out; the physician Gondelman, reported to stay at Dubyna, Dr Siegfried, brother of Norbert Witner, and Meri, née Laur, of Cernăuți, staying at Mohyliv-Podilskyi); 4/1942, f. 580: the Bishop of Iași to the Nuncio, 22 July 1942; 4/1942, f. 635: the Bishop of Iași to the Nuncio, 19 August 1942; 4/1942, f. 880: the Bishop of Iași to the Nuncio, 21 December 1942; 3/1943, f. 3: the Bishop of Iași to the Nuncio, 4 January 1943 (concerns Sali Grünberg of Suceava, deported to Transnistria); 3/1943, f. 58: the Bishop of Iași to the Nuncio, 1 February 1943; 3/1943, unnumbered: the Bishop of Iași to the Nuncio, 3 March 1943; the Bishop of Iași to the Nuncio, 5 May 1943. For obvious reasons, Romanian authorities sought to block the operation of the information service. In a letter of 21 July 1943, the Nuncio referred to the fact that in some places, the Romanian authorities censored the messages. At some point, the Archbishop of Bucharest instructed the Bishop of Iași not to send Vatican Red Cross information sheets by mail, but occasionally, through priests: *Actes et documents*, Vol. 9, p. 410-411 (no. 274): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 21 July 1943.

¹⁸² AERCIS, 4/1942, f. 226: the Bishop of Iași to the Nuncio, 18 March 1942; f. 303: the Bishop of Iași to the Nuncio, 10 April 1942; f. 383: the Bishop of Iași to the Nuncio, 13 May 1942; f. 393: the Bishop of Iași to the Nuncio, 19 May 1942; f. 499: the Bishop of Iași to the Nuncio, 30 June 1942; f. 554: the Bishop of Iași to the vicar general of Bucharest, 16 July 1942; 3/1943, f. 3: the Bishop of Iași to the Nuncio, 4 January 1943.

¹⁸³ AERCIS, 4/1922, f. 161: the dean of Rădăuți to the Bishop of Iași, 11 March 1942: “Atâta am auzit că au murit între dânsi foarte mulți, dar, cum este în chestia cazul jidanilor: fama crescit eundo.”

liquidation of the Warsaw Ghetto by referring to the Jews' purported propensity for exaggeration¹⁸⁴. Moreover, the Nuncio, whom Robu met at the end of April 1943, when the Nuncio was returning from Tiraspol and Odessa, Transnistria, had a rather positive impression of the concentration camps for "non-Aryan civilians" (*civili non ariani*), which he had seen there¹⁸⁵. If the Nuncio conveyed his impressions to the Bishop, this testimony had perhaps more weight for Robu than that of the presbyters. In conclusion, while it is clear that the Bishop knew at least of a rumour of scores of Jews dying, it cannot be established whether he believed that rumour or whether he had a more extensive knowledge of the extermination of the Jews in Transnistria.

The Bishop showed a lot of hesitation regarding his involvement in the information service. On 7 March 1942, he asked the Nuncio to communicate four enquiries by people from Iași to the people concerned in Palestine, but wanted to know if he was acting in accordance with the intention of the Holy See and the Nuncio¹⁸⁶. On 18 April 1942, Robu asked the Nuncio again if he should send the latter enquiries by people Iași, in order to get the requested information via the Holy See¹⁸⁷. It seems that the Nuncio's answer was positive as, on 5 May 1942, the Bishop sent new enquiries and informed the Nuncio that the Catholic Bishopric now had its own forms for that purpose¹⁸⁸. On 13 May 1942, Robu asked whether he could accept all enquiries and pointed out that the number of petitioners in Iași was growing each day. He wrote that he was "aware that the people are unfortunate" (*sapendo la gente disgraziata*) and that this was a way for them to get news of their dear ones. He concluded that receiving all the petitioners did not annoy him, but that he was afraid that it would burden the Nuncio¹⁸⁹. On 25 May 1943, the Nuncio made it clear that the Nunciature "is required" (*tenetur*) to engage in these exchanges, even with regard to Jewish civilians, and asked the dioceses for their help¹⁹⁰. On 15 June 1942, however, the Bishop enquired again if he could continue although the number of petitioners was increasing¹⁹¹. Finally, on 27 August 1942, Robu informed the Nuncio that the enquiries which he sent him were few because he did not accept any more requests, since these had become too numerous¹⁹². While the Bishop continued to send the Nuncio enquiries, their number had largely diminished. Robu's continuous hesitation suggests that his unilateral

¹⁸⁴ <https://www.zeit.de/2020/18/papst-pius-xii-holocaust-akten-information> (accessed 4 August 2020).

¹⁸⁵ *Actes et documents*, Vol. 9, p. 282-285 (no. 180): the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 9 May 1943.

¹⁸⁶ AERCIS, 4/1942, f. 193: the Bishop of Iași to the Nuncio, 7 March 1942.

¹⁸⁷ *Ibidem*, f. 330: the Bishop of Iași to the Nuncio, 18 April 1942.

¹⁸⁸ *Ibidem*, f. 362: the Bishop of Iași to the Nuncio, 5 May 1942.

¹⁸⁹ *Ibidem*, f. 383: the Bishop of Iași to the Nuncio, 13 May 1942.

¹⁹⁰ *Actes et documents*, Vol. 9, p. 314-315 (no. 200): the Nuncio to the bishops, 25 May 1943.

¹⁹¹ AERCIS, 4/1942, f. 461: the Bishop of Iași to the Nuncio, 15 June 1942.

¹⁹² *Ibidem*, f. 650: the Bishop of Iași to the Nuncio, 27 August 1942.

decision was less the result of the increase of requests than of a fundamental uneasiness the situation. It is possible that the Bishop was really afraid of pestering the higher Church authorities with secular business¹⁹³.

On at least one occasion, the Bishopric of Iași also acted as a cash handler for Jews in Transnistria. In spring 1942, a Jew from Bucharest, probably a convert, gave the Bishop of Iași 10,000 lei for her relatives, who had been deported to Transnistria. It seems that Robu entrusted the money to a priest who went to Transnistria, but who could not hand it over to the relatives, as they had already died in December 1941¹⁹⁴. How considerable a risk the Bishopric was taking can be seen from a similar case. At one point, two priests from Moghilău county (which was under the jurisdiction of the Catholic Mission of Transnistria, not of the Bishopric of Iași) were caught carrying letters for the Jews of Murafa village, as well as the sum of 17,000 *Reichskreditkassenscheine*. Officially, this money was destined for repairing the Catholic churches, but the gendarmes established that it was actually intended for the Jews. The Ministry of Religious Affairs spoke about an accusation “of an exceptional gravity” (*de o gravitate excepțională*) and asked the Bishop of Iași to suspend the priests¹⁹⁵. For unknown reasons, the court martial eventually acquitted them¹⁹⁶. The case of cash handling shows Robu’s inconsistency. Usually very cautious, in this instance, he took a significant risk.

Expropriation of Jewish property

While concerning conversions and the information service, the Bishopric of Iași showed rigidity and hesitation, regarding the expropriation of Jewish property, it displayed opportunism. On 11 October 1941, the Bishop asked the Minister of Religious Affairs to intervene at the Ministry of Public Domains and Agriculture or at another competent body so that the parish of Siret, Rădăuți county, which had no parish lands, be granted such lands, as there were two

¹⁹³ Robu was not the only Catholic Bishop to back away from the information service. In July 1943, the Catholic Bishop of Timișoara Augustin Pacha wrote to the Nuncio that his faithful were mainly of German ethnicity and that they were deeply indignant that the Catholic Church communicated information to the Jews and vice versa. In a letter to the Cardinal Secretary of State, dated 21 July 1943, the Nuncio asked if he had to temporarily suspend the service for Timișoara and other places, where it might be misinterpreted. In his answer, dated 20 August 1943, the Secretary of State pointed out that the Holy See acted regardless of religion and nationality, that most enquiries sent to the Information Office concerned Jews because there were many “non-Aryans” in Romania, and that giving another explanation meant disparaging the action of the Holy See: *Actes et documents*, Vol. 9, p. 410-411 (no. 274); the Nuncio to the Cardinal Secretary of State, 21 July 1943; p. 436 (no. 298); the Cardinal Secretary of State to the Nuncio, 20 August 1943.

¹⁹⁴ AERCIS, 3/1941, f. 190: the Archbishopric of Bucharest to the Bishop of Iași, 12 July 1942; 4/1942, f. 554: the Bishop of Iași to the vicar general of Bucharest, 16 July 1942.

¹⁹⁵ AERCIS, 1/1943, f. 195: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 3 July 1943.

¹⁹⁶ *Ibidem*, f. 252: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 1 October 1943.

estates expropriated from Jews in the county. Robu spoke of a “very justified request” (*cerere prea îndreptătită*)¹⁹⁷. At the end of the month, the Bishop sent a circular letter to the parish priests, asking them for information so that he could intervene at the Ministry of Religious Affairs in order that the parishes that had not been granted land by way of the land reforms of 1864 and 1921 or that had not been given the proper amount of land be now endowed with arable lands taken from the Jews¹⁹⁸. On 2 December 1941, Robu sent the Minister of Religious Affairs a list of 23 parishes¹⁹⁹. On 15 January 1942, the Ministry of Religious Affairs informed the Bishop that property expropriated from the Jews was not granted free of charge, that the Ministry did not have a budget to buy land, and that the Bishop should inform the Ministry if the Diocese had the funds needed²⁰⁰. There is no record of a decision by the Bishop to purchase land taken from the Jews.

Robu was not the only Catholic bishop in Romania to try to acquire Jewish property. On 23 July 1941, the Holy See had refused to take a stand regarding the acquisition of a stable by the Bishop of Timișoara²⁰¹.

Jewish forced labour

Concerning forced labour, the Bishopric also proved opportunistic. On 31 January 1942, its secretary asked the Service of allotment of Jews for community service to assign the Jewish youngster Norbert Weininger of Iași to the “Presa Bună” printing press, bookbinding section, arguing that they were in absolute need of a worker and that Weininger was competent²⁰². In a letter dated 19 May 1942 and addressed to the Commander of the local 4th Army Corps, Robu mentioned that “we have been given 2 (two) Jews” [*Ni s’au dat 2 (doi) evrei*], one of whom was Weininger. The Bishop asked the Commander “to grant them” (*a Ni-l concedia* [sic]) Weininger, a former polytechnic student, who had proven capable and who had mastered Romanian, German, and French²⁰³. On 3 September 1942, the diocesan secretary requested that Weininger be allotted once more to the “Presa Bună” printing press, after Weininger had

¹⁹⁷ AERCIS, 5/1941, f. 309: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 11 October 1941.

¹⁹⁸ *Ibidem*, f. 372: the Bishop of Iași to the parish priests, 31 October 1941.

¹⁹⁹ *Ibidem*, f. 480: the Bishop of Iași to the Minister of Religious Affairs, 2 December 1941; f. 481: list of the parishes concerned.

²⁰⁰ AERCIS, 1/1942, f. 7: the Ministry of Religious Affairs to the Bishop of Iași, 15 January 1942.

²⁰¹ *Actes et documents*, Vol. 8, p. 231 (no. 117): the Cardinal Secretary of State to the Nuncio, 23 July 1941.

²⁰² AERCIS, 4/1942, f. 61: the diocesan secretary to the Service of allotment of Jews for community service, 31 January 1942.

²⁰³ *Ibidem*, f. 392: the Bishop of Iași to the Commander of the 4th Army Corps, 19 May 1942.

left Iași in May 1942 with a forced labour detachment²⁰⁴. It is possible that the Bishopric of Iași wanted to protect Weininger. However, in that case, this protection was not (entirely) disinterested. Moreover, its way of referring to the “2 (two) Jews” suggests that the Bishopric thought of them in utilitarian terms.

Conclusions

The issues discussed in this paper reveal the ambivalent attitude of the Roman Catholic Bishopric of Iași towards the Jews. On the one hand, the Bishop of Iași fought for the right of the Church to baptise Jews and took action in favour of the converts, even writing to Romanian authorities on their behalf. He did not blindly comply with the orders to provide the Ministry of Religious Affairs with information on the converts. He also participated in the information service of the Roman Catholic Church. He even exhibited temerity by engaging in cash handling on behalf of Jews. On the other hand, Mihai Robu was exceedingly cautious. He was more “Catholic” than the Holy Office, upholding his rule of a one-year long religious instruction for Jewish catechumens even when the Holy Office made amendments to its own regulations. He also wanted to make absolutely sure that Jews requesting baptism were doing it out of true belief. Although showing understanding for the exceptional circumstances by making one exception to the duration of the catechumenate, he did not generally prove sensitive to the urgency of conversion. Moreover, while acknowledging the importance of the information service of the Catholic Church for the people concerned, Robu put an end to his full-scale involvement in it. He also proved opportunistic concerning property taken from Jews and Jewish forced labour.

It would seem that the subordinate presbyters generally held the same views as the Bishop, which might have encouraged the latter’s actions. The dean of Rădăuți even displayed antisemitic stereotypes, which might have corroborated the Bishop’s own views and thus his assessment of the mortal danger Jews were facing. The only parish priest who took a different standpoint, apparently baptising Jews in larger numbers without observing the probation period and the strict scrutiny imposed by Robu, was reprimanded by the Bishop.

In conclusion, the whole diocese, under the shepherding of the Bishop, worked for the conversion of the Jews, while maintaining rigid conditions of baptism that left a number of Jews outside the Catholic Church and therefore without the protection of the Bishopric and the Holy See. There is no record that either the Bishop or his subordinates tried to aid unbaptised Jews.

²⁰⁴ *Ibidem*, f. 644: the diocesan secretary to the Commander of the Office no. 9 of the general staff, 3 September 1942.

**The Roman Catholic Bishopric of Iași and the Jews
(1941-1944)**
(Abstract)

Keywords: Holocaust, Catholic Church, Bishopric of Iași, Moldavia, Bessarabia, Bukovina, Mihai Robu.

Based on archival sources and press materials from the archives of the Roman Catholic Bishopric of Iași, the article discusses how this Bishopric dealt with the following issues: 1) the appeals of Jews for baptism, the attempts of the Romanian authorities to impede the baptism of Jews, and the deportation of baptised Jews; 2) the information service of the Catholic Church; 3) the expropriation of Jewish property, and 4) Jewish forced labour. The article highlights how Mihai Robu, the Bishop of Iași, fought for the right of the Church to baptise Jews, took action in favour of the converts, and participated in the information service of the Roman Catholic Church for the benefit of Jews. It also reveals that the Bishop maintained rigid conditions of baptism that left a number of Jews outside the Catholic Church and therefore without the protection of the Bishopric and the Holy See. Moreover, the article shows the Bishop's opportunistic behaviour concerning property taken from Jews and Jewish forced labour.

Autori alofoni despre Moldova istorică și teritoriile învecinate. Pledoarie pentru un demers istoriografic

Iurie STAMATI*

„Scrierea istoriei – spunea Shlomo Sand¹ în cartea sa *Crépuscule de l’histoire* – poartă întotdeauna o dimensiune autobiografică semnificativă” și bineînțeles orice istoric, alegând o epocă sau un subiect de studiu, implicându-se într-un proiect de cercetare etc., este animat de anumite „motivații”, fie ele perfect conștientizate sau nu². Care este deci „dimensiunea autobiografică” și care sunt acele „motivații” ce au stat la baza creării acestei noi secțiuni în revista „Archiva Moldaviae”?

Scopul secțiunii

Înainte de toate, trebuie să spun că ea este rezultatul unor discuții pe care le-am avut în vara anului 2018, apoi în vara anului 2019, cu redactorul-șef de atunci al revistei, Dorin Dobrinu. Ideea pe care i-o propuneam era de a crea o „platformă”, prin care să facem cunoscuți publicului român (istoricilor, politologilor, antropologilor, sociologilor etc.) autori străini care, în scrierile lor publicate într-o altă limbă decât româna (rusă, bulgară, poloneză etc., deci nu în limbi de circulație internațională), au abordat subiecte legate de Moldova istorică și regiunile învecinate, și care ar putea îmbogăți sfera ideilor, teoriilor și, în general, dezbaterile istoriografice românești. Ideea era deci de a crea o cale sau un mijloc de „comunicare”. Or, cum scria sociologul francez Dominique Wolton, „comunicarea”, pe de o parte, scoate la iveală diferențele dintre oameni, valori și culturi, iar pe de altă parte are menirea de a-i/a le apropia³. După părerea aceluiași autor, tocmai „comunicarea” ar fi contribuit, începând cu secolul al XVII-lea, la

* Dr., Departamentul de Istorie, Universitatea Laurentienne; e-mail: istamati@laurentian.ca.

¹ Profesor de istorie contemporană la Universitatea din Tel-Aviv, Shlomo Sand este cunoscut mai ales pentru cărțile sale dedicate discursului național evreiesc: *Comment le peuple juif fut inventé*, Paris, Flammarion, 2010; *Comment la terre d’Israël fut inventée*, Paris, Flammarion, 2014; *Comment j’ai cessé d’être juif*, Paris, Flammarion, 2015.

² Shlomo Sand, *Crépuscule de l’histoire*, Paris, Flammarion, 2015, p. 18.

³ Dominique Wolton, *Penser la communication*, Paris, Flammarion, 1997, p. 13-20.

deschiderea graduală „a tuturor frontierelor, în primul rând a celor mentale și culturale”, având ca rezultat apariția a ceea ce s-a numit „epoca modernă”⁴.

Ideea acestei căi sau platforme de comunicare s-a „copt” destul de mult timp și se datorează unor observații, unele dintre ele datând chiar din perioada când îmi făceam studiile la Facultatea de Istorie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj (1994-1998). Atunci, fiind în anul trei sau patru, realizam că aflatam prea puține lucruri despre istoria țărilor învecinate cu România și mai ales că aș fi în mare dificultate dacă cineva m-ar fi rugat să-i dau măcar un nume al unui istoric bulgar, ucrainean, sârb sau polonez⁵. Pentru că sunt originar din Republica Moldova și pentru că făcusem doi ani de studii și la Facultatea de Istorie a Universității pedagogice „Ion Creangă” din Chișinău (1992-1994), evident cunoșteam câțiva istorici moldoveni. Știam și că printre ei sunt unii care scriu și publică numai (sau mai ales) în rusă și că sunt foarte puțin cunoscuți sau deloc în mediul istoriografic românesc, deși subiectele pe care le tratează sunt de multe ori direct legate (sau pot fi legate) de trecutul Moldovei istorice, al Basarabiei (al istoriei României în general), dar și de „istoria timpului prezent”⁶ prin care trece Republica Moldova. La drept vorbind, în anii '90, nici eu nu-i cunoșteam prea bine, iar lucrările lor (de cele mai multe ori fără a le fi citit) le consideram pur și simplu fără mare valoare științifică, și asta din cauza unor idei preconcepute preluate din lucrările unor istorici moldoveni românofoni, dar și din cauza propriului naționalism (filoromânesc)⁷.

La drept vorbind, nici unii autori rusofoni nu mă prea ajutau să-mi schimb această părere. Îmi amintesc cu câtă indignare am citit articolul istoricului Sergei Erlikh, *Rusia vrăjitorilor – 2 (Dezvelirea unui text sacru)* [Rossiia koldunov – 2 (Raskopki sakralinogo teksta)] apărut în numărul 5 pe anul 1999 al noii pe atunci – dar foarte interesantei și mai ales promițătoarei – reviste de antropologie culturală și arheologie „Stratum plus” (p. 469-499). În articolul său, care, la o primă privire, avea aerul unui text academic – cu trimiteri la lucrările unor somități printre care Dumézil, Berdiaev, Febvre, Le Goff, Weber, Fukuyama

⁴ *Ibidem*, p. 31-32.

⁵ În perioada când mi-am făcut studiile la Cluj, studenții de la Istorie care doreau să-și satisfacă curiozitatea în privința istoriei acestor țări aveau posibilitatea să urmeze cursul opțional *Istoria Europei Centrale și de Est în secolul XX*, ce dura doar un semestru și care, din câte îmi aduc aminte, în anul universitar 1995-1996, a fost ales doar de doi sau trei studenți (printre care și eu). Sigur, explicația dezinteresului din anii '90 pentru istoria țărilor vecine cu România rezidă în contextul politic și cultural postdecembrist, născut din năzuința unei mare părți a elitei intelectuale românești de a „integra” sau „reintegra Europa” și respectiv de a se „rupe” de „înapoiata” și atât de neîubită „Europă de Est”.

⁶ Noțiunea apare pe la sfârșitul anilor '70 ai secolului trecut în mediul academic francez, având ca sinonime „istoria ultimelor decenii” sau „istoria până în zilele noastre”. Vezi Patrick Garcia, *Histoire du temps présent*, în C. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia și N. Offenstadt, *Historigraphie. Concepts et débats*, vol. I, Paris, Gallimard, 2010, p. 282-293.

⁷ În anii '90, foarte puțini istorici din Republica Moldova au reușit, în scrierile lor, să depășească stereotipurile paradigmei naționaliste (fie ea de factură filorusă, filomoldovenească sau filoromânească) sau ale discursului geopolitic (pro-Est sau pro-Rusia, pro-România sau pro-Europa).

etc. – Erlikh, născut și școlit la Chișinău (este absolvent al Facultății de Istorie a Universității de Stat), dar instalat pe atunci la Sankt-Petersburg, anunța moartea cvasi-îmminentă a Rusiei, a unei Rusii mitice, care s-ar fi născut sub semnul războinicului zeu Perun. După părerea autorului însă, această măreață defunctă putea avea o urmașă demnă și anume, nici mai mult, nici mai puțin, decât „Moldova de la Oceanul Atlantic la Oceanul Pacific”. După convingerea lui Erlikh, clasicii ruși ar intra în fondul cultural al noii „civilizații” sau paradigme „cultural-istorice” (autorul folosește termenul de „tip cultural-istoric”) pe post de reprezentanți ai unei literaturi vechi moldovenești, iar rusa – ca limbă a literaturii, științei și comunicării orale. Argumentele unei asemenea construcții futurologice (dacă acestea pot fi numite cu adevărat argumente) erau edificate în baza unor speculații pure, a unor analogii istorice „trase de păr”, dar și a unor prejudecăți de inspirație rasistă. Nu voi detalia toate aceste „argumente”: până acum pentru mine rămâne o enigmă publicarea unui astfel de text într-o revistă atât de serioasă ca „Stratum plus”. Voi menționa doar ideea autorului conform căreia făuritorii noii civilizații sunt predestinați să fie etnicii ruși din Republica Moldova și în general orășenii care „vorbesc și gândesc rusește” (indiferent de originea lor etnică). „Moldovenii, în majoritatea lor”, împreună cu „intelectul rurală moldovenească” sunt, se pare, dați la o parte, în orice caz, nu ei vor constitui „creierul” acestui grandios proiect. De ce? Deși autorul se ascunde după unele relativizări care, după părerea mea, sună destul de fals, răspunsul pe care îl dă este unul foarte simplu – pentru că cei din urmă sunt proști (au facultăți mentale de „tip arhaic”, de aceea sunt buni doar în domeniul matematicii, informaticii, medicinei), iar primii – deștepți (spre deosebire de ceilalți, ei au capacitatea de a construi și vehicula noțiuni abstracte, de a face analogii etc.). Sigur, articolul lui Erlikh nu trebuie scos din contextul sau ambianța politico-culturală a sfârșitului anilor '80 și a deceniului următor (o primă variantă a articolului fusese publicată în 1995 într-o revistă din Rusia), când mediile intelectuale moldovenești erau animate cu adevărat doar de „duelurile” dintre discursurile pro-ruse (cu varianta sa pro-moldovenească) și pro-românești⁸.

Întorcându-mă însă la „dimensiunea autobiografică”, trebuie să spun că la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj am dat peste cărți interesante, iar la Universitate am avut câțiva profesori extraordinari, care m-au vindecat destul de repede de naționalism, fapt care, împreună cu banalul: „Istoricul trebuie să meargă direct la sursă!”, dar și mânat de curiozitate, am ieșit din „bula” istoriografiei românofone de la Chișinău (mă refer la istoriografia anilor '90). Întâlnirile și discuțiile cu unii dintre istoricii rusofoni, lectura publicațiilor lor m-au surprins. Sigur, unele atitudini sau lecturi păreau să-mi confirme anumite reticente

⁸ Deși în ultimii ani nu am mai urmărit ce a produs Sergei Erlikh în domeniul istoriei, se pare totuși că activitatea sa pe acest tărâm nu se reduce la elucubrații futurologice. În 2001, el și-a susținut teza de doctorat la Institutul de Istorie din Sankt-Petersburg, iar în 2015 a devenit doctor habilitat în istorie, fiind preocupat de problematica decemбриștilor. Este și un foarte activ editor de cărți și reviste academice semnate de istorici, antropologi, arheologi, sociologi etc. profesioniști.

sau prejudecăți mai vechi (nici cu unele poziții istoriografice promovate în paginile unor publicații nu eram complet de acord, situație însă cât se poate de normală în oricare mediu istoriografic), totuși acestea păleau în fața prezenței unor puncte de vedere comune (sau a unor puncte de vedere care m-au făcut să privesc „mai altfel” istoria regiunii), mai ales a unor așteptări comune și în privința istoriografiei moldovenești și a unor chestiuni care țineau (și mai țin) de trecutul, dar și de actualitatea Republicii Moldova. Voi aduce aici exemplul lui Mark Tkaciuk, cu siguranță unul dintre cei mai prezenți istorici rusofoni din *mass-media* moldovenească ai ultimilor ani. De pe la începutul anilor 2000, acest istoric (și arheolog și antropolog) s-a bucurat, în calitatea lui de politician și activist social, de mai multe epitete, printre care „pro-rus” și „anti-român”, ambele fiind adesea însoțite de superlative ca „fervent”, „aprig” etc. Mulți dintre cei care consideră că aceste epitete i se potrivesc ca o mânășă ar fi mirați să afle ce credea Tkaciuk, la sfârșitul anilor '80, despre rusificarea istoriei URSS și a popoarelor ei, dar și despre triburile vechilor slavi care au monopolizat discursul arheologic medievist din RSS Moldovenească și care, în perioada perestroikăi gorbacioviste, erau considerați de o mare parte a istoricilor și a intelighenției moldovenești în general ca un simbol al rusificării republicii lor. Iată ce spunea acest istoric într-un interviu dat unui ziar din Chișinău în 1989:

Nu este un secret că printre ideologii noștri a predominat și, în parte, mai este încă prezent stereotipul periculos de identificare a patriotismului sovietic cu cel rusesc. [Acest stereotip] a avut un impact și asupra științei istorice, care a fost supusă unei presiuni rusofile. Deschideți manualele de istorie a URSS-ului și veți vedea că acestea sunt în fapt manuale de istorie a Rusiei și nu a popoarelor [care locuiesc aici]. În arheologie s-a încurajat de asemenea tendința învechirii nejustificate a istoriei slavilor, ignorarea antichităților non-slave, minimalizarea rolului popoarelor nomade [...]. [Unii cercetători], ghidați de considerente oportuniste, au căutat să-i facă pe slavi semeni ai vechilor greci și romani, transformându-i în co-creatori activi ai istoriei antice, satisfăcându-și astfel ambițiile naționaliste⁹.

Iar într-un interviu destul de recent oferit *Europei Libere*¹⁰ vorbea de un crez de al său – o Moldovă în care toți cetățenii săi, „indiferent că se consideră români, ruși, găgăuzi, bulgari etc.”, să se simtă la ei acasă, să se simtă „moldoveni” (adică cetățeni cu drepturi egale ai unuia și aceluiași stat). Scopul

⁹ V. Zelinskii, *Puti konfrontatsii ili razumnoi aliternativy?* [Calea confruntării sau a unei alternative judicioase?], în „Molodezh Moldavii”, 45, 18 aprilie 1989, p. 2. Într-un interviu pe care Mark Tkaciuk mi l-a dat în 2010, în legătură cu un proiect de cercetare publicat mai apoi sub titlul *The Slavic Dossier, Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, Leiden/Boston, Brill, 2019, a ținut să-mi povestească cât de impresionat (pozitiv) a fost de primirea care i s-a făcut în România pe la sfârșitul anilor '80 sau începutul anilor '90, fiind într-o deplasare de documentare în calitatea sa de tânăr cercetător la Institutul de Arheologie din Chișinău.

¹⁰ *Moldoveanul rusofon (Mark Tkaciuk)*, emisiunea *Pur și simplu* (2016), la Radio Europa Liberă, Moldova. Vezi <https://www.youtube.com/watch?v=dOIXrv2xQjg&t=779s> (accesat la 23 aprilie 2020).

celor spuse nu este să arăt cât de nedrepte sau „luate din aer” sunt epitetele care i-au fost atribuite – nu este deloc ușor să scapi de o astfel de imagine când câțiva ani la rând ai făcut parte dintr-un partid (Partidul Comuniștilor), care a avut mulți membri ce s-au manifestat deschis, cel puțin la nivel de discurs, ca sinceri și înverșunați antiromâni și pro-ruși. Ce vreau să spun este că, în afara activității sale politice, Mark Tkaciuk este și autorul unor publicații de istorie, antropologie, politologie și că ideile expuse acolo ar merita să fie cunoscute și eventual dezbătute și în mediile intelectuale din România pentru o „democratizare” a surselor și respectiv pentru o mai bună înțelegere a proceselor politice, culturale și sociale din „stânga Prutului”. Sigur, Tkaciuk este doar un exemplu dintr-un șir mai mare de autori care ar merita să fie cunoscuți în mediul istoriografic (intelectual, în general) românesc.

Lucrând asupra propriilor proiecte de cercetare, am avut ocazia să cunosc și lucrările unor istorici, antropologi sau sociologi din medii istoriografice ceva mai îndepărtate care, după părerea mea, ar merita de asemenea să fie introduse în circuitul istoriografic românesc. Mă gândesc, spre exemplu, la lucrările rușilor Igor Danilevskii (istoric) și Viktor Schnirelmann (antropolog). Primul este un cercetător al evului mediu est-european, focalizat pe Rusia și regiunile învecinate, dar și al imaginarului contemporan asupra acestui ev mediu¹¹. Al doilea este interesat, printre altele, de ideologia naționalistă, de rasism, xenofobie și miturile istorice din Rusia și fostul spațiu sovietic¹².

Toate aceste experiențe care formează acea „dimensiune autobiografică”, a mea ca istoric, m-au făcut deci să ajung la ideea utilității unei astfel de „platforme” sau „căi de comunicare”. De ce m-am gândit anume la „Archiva Moldaviæ”? În primul rând, pentru că mai înainte publicasem un articol în

¹¹ Vezi, spre exemplu: I. N. Danilevskii, *Vostochnoslavianskie „plemennye soiuzy”: realnosti ili letopisnaia legenda?* [„Uniunile tribale” ale slavilor de est: realitate sau legendă cronicărească?], în *Kniga kartiny Zemli: Sbornik statei v chesti Iriny Gennadiievny Konovalovoi*, Moskva, 2014, p. 66-75; *Knezia domongoliskoi Rusi: „Svoi” ili „chuzhie”?* [Cnezii Rusiei premongole: „ai noștri” sau „străini”?], în *Trudy po rossieiefeniiu: sbornik nauchnykh trudov*, nr. 4, Moskva, 2012, p. 268-274; *Krupneishaia bitva rannego srednevekovia* [Cea mai mare bătălie din Evul Mediu timpuriu], în *Istoricheskie orientiry rossiiskoi gosudarstvennosti: Aleksandr Nevskii. Materialy obsh.-nauch. Konf. Programma „Aleksandr Nevskii” Tsentra natsionalnoi slavy MGIMO (Universitet) MID Rossii*, Moskva, 2008, p. 71-85; *Diskurs vlasti v „Povesti vremennykh let”* [Discursul puterii în „Povestea anilor trecuți”], în M. A. Boitsova, O. G. Eksle, *Obrazy vlasti na Zapade, v Vizantii i na Rusi: Srednie veka. Novoe vremia*, Moskva, 2008, p. 37-50; *Povesti vremennykh let: germeneticheskie osnovy izucheniiia letopisnykh tekstov* [Povestea anilor trecuți. Bazele hermeneutice ale studiului cronicilor], Moskva, Aspekt-Press, 2004.

¹² Vezi, spre exemplu: *Tri mifa o zagovore: antisemitskaia propaganda v sovremennoi Rossii* [Tre mituri despre conspirație: propaganda antisemită în Rusia contemporană], Moskva, Obshcherossiiskaia obshchestvennaia organizatsiia „Iuristy za prava i dostoinuiu zhizni cheloveka”, Academia, 2017; *Ariiskii mif v sovremennom mire* [Mitul arian în lumea contemporană], T. 1-2, Moskva, NLO, 2017; *Khazariskii mif: ideologiia politicheskogo radikalizma v Rossii i ee istoki* [Mitul khazar: ideologia radicalismului politic din Rusia și originile sale], Moskva, Mosty luitury-Gesharim, 2012; *Intellektualnye labirinty. Ocherki ideologii v sovremennoi Rossii* [Labirinturi intelectuale. Eseuri despre ideologiile Rusiei contemporane], Moskva, Academia, 2004.

această revistă, experiența colaborării cu redactorii ei (în special cu Ludmila Bacumenco-Pîrnău, dar și cu Dorin Dobrințu) fiind una foarte pozitivă, în al doilea rând pentru că revista mai publicase în volumele sale interviuri, discuții, articole semnate de autori proveniți din mediile istoriografice despre care am vorbit mai sus, dar și recenzii ale unor cărți apărute acolo. Nu în ultimul rând, trebuie să spun că știam câte ceva și despre pozițiile istoriografice, dar și despre cele extra-istoriografice ale redactorului-șef de atunci Dorin Dobrințu, multe din ele fiindu-mi foarte apropiate ca spirit, ceea ce m-a făcut să cred că va fi receptiv la propunerea mea. De altfel, în timpul discuțiilor noastre, Dorin Dobrințu a recunoscut că se gândea și el la un proiect foarte asemănător cu cel pe care i-l propuneam. Prin urmare, deși pornește de la o propunere și „motivații” iscate dintr-o experiență personală, această nouă „platformă” nu este un proiect personal.

Structura secțiunii

Autorii aleși (ruși, bulgari, ucraineni, greci, sârbi, polonezi, georgieni, turci etc.) vor fi prezentați în două modalități. Prima va consta în publicarea unui articol reprezentativ (în română sau într-o limbă de circulație internațională), însoțit de o prezentare bio (și biblio)grafică a autorului. A doua modalitate va fi sub forma unui articol sau studiu, care va trata sau analiza un autor și operele sale (sau un grup de autori și operele lor). Sunt sigur că mulți istorici, politologi, antropologi sociologi români sau de origine română, în contextul studiilor, cercetărilor, participărilor la activități științifice internaționale (congrese, simpozioane etc.), au cunoscut autori care ar merita să fie introduși în circuitul istoriografic românesc, de aceea comitetul de redacție așteaptă propunerile și contribuțiile lor.

În volumul de față va fi prezentat istoricul și antropologul chișinăuian Leonid Mosionjnic¹³, dar și istoricul polonez Ilona Czamańska. Pornind de la lucrările acestei din urmă autoare, profesorul Florin Curta, de la Universitatea din Florida, va face și o incursiune în chestiunea etnogenezei românilor, așa cum ea este văzută în istoriografia (și arheologia) poloneză.

¹³ În prezentarea unei cărți apărută în volumul precedent al revistei „Archiva Moldaviae”, l-am menționat pe acest istoric, mulțumindu-i pentru că m-a ajutat să fac rost de carte, dar i-am redactat numele greșit: Monsionzhnik. Iurie Stamatî, *M. B. Slutskii, V skorbnye dni, Kishinevskii pogrom 1903 goda* [Zile de doliu, Pogromul de la Chișinău din 1903], în „Archiva Moldaviae”, XI, 2019, p. 494. Varianta corectă este deci Mosionjnic.

Constituirea societății multietnice în Basarabia secolului al XIX-lea*

Leonid MOSIONJNIC**

Deseori se vorbește despre diversitatea etnică ca fiind o trăsătură specifică societății moldovenești. Fenomenul etnic ascunde însă o problemă foarte complexă, în esență de natură socială. În mare, putem evidenția două teorii sau căi de formare a societăților multietnice. Prima este cea „americană”, a „cazanului de topire”. De regulă, această cale presupune orientarea imigranților, de la bun început, spre integrarea lor în noua națiune, aceasta făcându-se de pe poziții de egalitate cu alți emigranți și nu ca grup distinct (facem abstracție de înființarea de noi colonii – timpuri în Statele Unite demult apuse împreună cu „părinții pelerini”)¹. Astfel, asimilarea este rapidă, uneori începând chiar cu prima generație. În Statele Unite, ideea că Anglia ar fi „patria-mamă” a dispărut destul de rapid. Deja Thomas Paine explica coloniștilor americani că, atunci când ei consideră Anglia drept patrie-mamă, nu numai că se înșală, ci se lasă manipulați de adversarii lor:

Patria Americii este Europa și nu Anglia. Lumea Nouă a devenit refugiul susținătorilor persecutați ai libertăților civile și religioase din toate colțurile Europei. Aceștia nu s-au refugiat aici din cauza gingașelor îmbrățișări materne, ci căutându-și scăparea de cruzimea unui monstru. În privința Angliei, aceasta este atât de adevărat, încât tirania care i-a alungat pe primii emigranți de acasă încă îi urmărește pe descendenții lor. [...] Doar mai puțin de o treime din populație, chiar și din această provincie [Pennsylvania] este de origine engleză².

Concluzia lui Paine este neechivocă: patria americanilor este America și nu Anglia.

Cea de-a doua cale poate fi numită „austriacă” sau „central europeană” (mitteleuropäisch). În această regiune, grupurile etnice își mențin propriile teritorii, iar asimilarea (percepută ca o amenințare) este lentă sau chiar inexistentă. Prezența grupurilor etnice în cadrul aceleiași entități politice este rezultatul unor cuceriri teritoriale sau căsătorii dinastice, care, de altfel, au avut loc cu mai multe

* Tradus de Iurie Stamati cu contribuția lui Eugen Cernenchii.

** Vezi nota biografică de la sfârșitul articolului.

¹ Această teorie are însă limitele ei: ea nu ține cont de populațiile indigene (zise și „primele națiuni”) și nici de descendenții sclavilor de origine africană, culturalizați în societatea americană în condiții deloc egale cu imigranții albi.

² Thomas Payne, *Zdravyi smysl* [Common Sense], în Thomas Payne, [Opere alese], Moscova, Academia de Științe a URSS, 1959, p. 36, 37.

secole în urmă. Inițial, o etnie nu ocupa toate nișele sociale. Ca rezultat, stările caracteristice societăților agrare devin *etnostări*: acestea, inițial de natură socială, încep să fie percepute ca entități etnice înăscute. Această percepție, relativ inofensivă timp de secole, poate deveni, în perioada de tranziție spre societatea industrială, o sursă de animozități acute – în esența lor de natură socială, percepute însă adesea ca fiind etnice. După cum vom vedea, Basarabia secolului al XIX-lea a urmat calea „austriacă”. Or, după cum se știe, în politica sa internă (mai ales în politica sa privind naționalitățile), Imperiul Rus a copiat cu precădere modelul austriac.

Cauzele în contextul european

Societatea europeană (mai ales cea occidentală) din Evul Mediu timpuriu includea doar trei stări sociale: nobilimea militară, clerul și producătorii de bunuri, adică țărani și meșteșugarii rămași încă strâns legați de lumea satului. Nobilimea militară (mai târziu – feudală) constituia și autoritatea judecătorească seculară, în timp ce clerul îndeplinea rolul „intelectualității clasei feudale”. Pentru a-l completa pe Gramsci, căruia îi aparține sintagma citată, vom adăuga că pe seama clerului erau puse toate îndatoririle intelectuale, începând cu cele ontologice (religia, care la acel moment servea și ca ideologie) și terminând cu cele practice (medicina, cancelaria de stat). O astfel de diviziune tripartită, pe care Dumézil o considera ca fiind o trăsătură distinctivă a comunităților indoeuropene, a existat teoretic până la izbucnirea revoluțiilor burgheze, iar în Franța, unde ea era legiferată – până în 1789.

Mișcarea comunelor orășenești din secolele XI-XIII a pus capăt acestei ordini sociale. Cneazul Piotr A. Kropotkin³, unul dintre cei mai importanți teoreticieni ai anarhismului rusesc, cunoscut și ca istoric și geograf, considera mișcarea comunelor orășenești ca fiind chiar „comunistă”, deși de fapt aceasta a fost prima revoluție burgheză. Pentru prima dată, stările orășenești (*bürgerliche*), în frunte cu burghezia emergentă, s-au constituit nu doar într-o forță socială, ci și politică, de care feudalii au trebuit să țină cont și pe susținerea cărora a contat monarhia. În orașele eliberate de tutela seniorilor feudali au început să se dezvolte în ritm susținut meșteșugurile și comerțul, au apărut universitățile, unde se studia nu doar „triviumul” și „quadrviumul”, ci și științele seculare. Exact atunci a început acel proces care deja în secolul al XIII-lea a permis Europei să devanseze lumea musulmană (căzută victimă a stihiei mongolo-tătărești), iar mai apoi să devină lider mondial.

Această revoluție însă a cuprins doar partea occidentală a continentului, în general, netrecând mai departe de Elba, Inna și Laguna Venețiană. Nu vom insista asupra faptului că mișcarea orășenească s-a desfășurat neuniform, în Spania ea fiind înăbușită la începutul secolului al XVI-lea (*Revolta Comunităților urbane* castiliene 1520-1521), iar în Italia – în timpul războaielor din

³ Piotr Kropotkin, *Anarkhia, ee filosofia, ee ideal: Sochineniia* [Filosofia și idealul anarhiei: opere], Moscova, EKSMO, 2004 [1904], p. 633.

1484-1549. Estul și sud-estul Europei nu au reușit nici măcar să pornească pe această cale. Aici, orașele care s-au bucurat de un grad destul de mare de autonomie, precum Novgorod, Pskov sau Dubrovnik, au constituit cazuri singulare și nu au putut influența evoluția generală a regiunii. Negustorii și meșteșugarii de aici au fost devansați de partenerii lor occidentali. Încă în secolul al XI-lea, vikingii efectuau expediții comerciale în regiuni îndepărtate folosind „drumul comercial de răsărit”, iar principii danezi construiau marele stat nordic. Însă, încă din secolul al XIII-lea, principii nord-germani puneau capăt acestor planuri în lupta de la Bornhöved, iar în noile orașe comerciale din Scandinavia – Bergen și Copenhaga – negustorimea era în mare parte deja germană. Același proces prevăzut de planurile *Drang nach Osten* se derula și în Europa de Est. Unicul rol economic independent (și necesar Occidentului), pe care această regiune l-a putut juca, a fost cel de intermediar comercial pe rutele transcontinentale, iar din secolul al XVI-lea – de exportator de produse agricole.

Mizând doar pe forțele și resursele interne, țările din regiune nu au putut egala Occidentul, care o luase pe calea unei dezvoltări economice vertiginoase: timpul fusese deja pierdut. Totuși, încercări de a-l ajunge din urmă au fost întreprinse mizându-se pe importul de specialiști (meșteșugari, negustori, bancheri, medici, oameni de știință, ingineri). Acești nou veniți aveau un statut diferit de restul populației, fiind sub protecția directă a monarhului. Populația locală însă conserva vechile structuri patriarhale cu tradițiile și credințele specifice ei. Orașul și satul se particularizau în entități distincte, în două lumi diferite în care se vorbeau limbi diferite, în sensul propriu al cuvântului. Aceste orașe nu puteau constitui o forță politică autonomă precum republicile italiene sau „Commons-urile” englezești: dimpotrivă, ele aveau nevoie de protecția monarhului contra abuzurilor feudalilor și mâniei țăranilor. Aceste orașe nu puteau deveni adevărate centre de dezvoltare economică și socială, cum erau urbele occidentale: ele nu se bucurau de aceleași libertăți, mai mult decât atât – nici nu le revendicau. În timpul mișcărilor sociale, ele nu-i susțineau pe țăranii răsculați (cum s-a întâmplat în Franța în timpul Jacqueriei), ci ordinea existentă. Situația permitea feudalului să continue să joace tradiționalul rol de „părinte” al țăranilor, iar influența economiei de tip marfă-bani, care putea submina temeliile gospodăriei moșierești și țărănești de tip patriarhal, era pusă pe seama presiunilor din partea unui „element străin”, diferit din punctul de vedere al statutului social, al limbii vorbite, dar și a credinței practicate (acest ultim element fiind din ce în ce mai frecvent invocat).

Astfel, în secolul al XII-lea, regii maghiari au permis sașilor să înființeze colonii în Transilvania. Dintre cele „șapte cetăți” sau „scaune” săsești (Siebenbürgen), cele mai importante au fost Brașovul (Kronstadt) și Sibiu (Hermannstadt). În timpul răscoalei de la Bobâlna a țăranilor-vlahi (1437), sașii din cele „șapte cetăți”, temându-se pentru privilegiile lor, i-au sprijinit pe feudali. După suprimarea răscoalei, a fost încheiat cunoscutul *Unio trium nationum*, conform căruia feudalii maghiari, elitele săsești din cele „șapte cetăți”, alături de cele secuiești au fost recunoscuți drept unicele „națiuni politice” ale Transilvaniei.

Totodată, în Ungaria a apărut conceptul de *natio Hungarica*. Din această „națiune” puteau face parte doar nobilii, indiferent de limba pe care o vorbeau acasă: limba oficială fiind latina⁴. Mai bine de o jumătate de secol, intelectualii maghiari au depus eforturi considerabile pentru a înlocui această percepție cu una mai familiară timpului nostru, adică cu cea etnicizantă, conform căreia toți vorbitorii nativi ai limbii maghiare, indiferent de clasa socială, fac parte din națiunea maghiară.

Epoca industrializării a provocat nu numai creșterea orașelor, ci și schimbarea structurii lor etnice. Or, întreprinderile din orașe își recrutau forța de muncă din rândul țăranilor din comunitățile sătești adiacente. Acest din urmă fenomen era mai puțin vizibil în capitale, unde creștea nu atât numărul muncitorilor, cât al funcționarilor. În orașele din Cehia, schimbarea structurii etnice a devenit vizibilă deja în secolul al XVIII-lea, odată cu industrializarea economiei din regiune:

Pozițiile dominante, ocupate în majoritatea cazurilor de reprezentanții unor cercuri alogene, deci de străini, nu puteau să nu aibă repercusiuni asupra proceselor în derulare. [...] O parte a burgheziei mici, nemaivorbind de plebe, era constituită din cehi. Situația lor dificilă, confruntarea continuă cu reprezentanții grupurilor etnice alogene, mai puternici din punct de vedere economic și politic, au întreținut conștiința națională cehă din perioada transformării treptate a etniei [cehe] în națiune, creând acel mediu în care a devenit posibilă apariția primei generații de promotori ai ideii naționale cehe. Pe măsura dezvoltării relațiilor burgheze, în orașe s-au consolidat acele cercuri pentru care promovarea conștiinței naționale devenea o veritabilă chestiune de viață și de moarte⁵.

Pentru că germanii din orașele cehe rămâneau un grup privilegiat (și instruit), care însă aveau toate motivele să se îngrijoreze pentru viitorul lor, conflictele inevitabile dintre muncitori și burghezie, precum și cele dintre diferitele facțiuni ale burgheziei însăși, au primit coloraturi etnice. Rezultatul a fost declanșarea acelor procese care au dus la dispariția monarhiei habsburgice.

Soarta acestei monarhii a atras atenția mai multor istorici din spațiul post-sovietic⁶. Întrebarea la care aceștia încearcă să răspundă este: Ar fi putut

⁴ Vezi, de exemplu: Oszkar Jászi, *Raspad Gabsburgskoi monarkhii* [The Dissolution of the Habsburg Monarchy], traducere de O. Yakimenko, Moscova, Editura „Tri kvadrata”, 2011, p. 46.

⁵ V. Freidzon (ed.), *Osvoboditel'nye dvizheniia narodov Avstriiskoi imperii: Vozniknovenie i razvitie. Konets XVIII veka – 1849 god* [Apariția și amplificarea mișcărilor de eliberare a popoarelor din Imperiul Austriac. Sfârșitul secolului XVIII – anul 1849], Moscova, Editura „Nauka”, 1980, p. 300-301.

⁶ De exemplu: Tofik Islamov, A. Miller (ed.), *Avstro-Vengriia: opyt mnogonatsional'nogo gosudarstva* [Austro-Ungaria: experiența unui stat multiethnic], Moscova, Институт славяноведения и балканистики, 1995; A. Stykalin (ed.), *Sredniaia Evropa: Problemy mezhdunarodnykh i mezhnatsional'nykh otnoshenii. XII-XX vv. Pamiati T. M. Islamova* [Europa Centrală: probleme de relații internaționale și interetnice, secolele XII-XX. În memoriam T. M. Islamova], Sankt Petersburg, Editura „Aleteiia”, 2009; M. Volos, G. Shkundin (ed.), *Narody Gabsburgskoi monarkhii v 1914-1920 gg.: ot natsional'nykh dvizhenii k sozdaniiu natsional'nykh gosudarstv* [Popoarele

Imperiul Habsburgic să evite prăbușirea? Or, vechea Austrie a fost țara unei culturi înalte, mai mult ca atât, țara unei simbioze interculturale, simbioză posibilă doar într-un asemenea stat multietnic. În plus, pe parcursul secolului al XIX-lea, diplomații diferitor țări considerau Austria ca pe o „necesitate europeană”, care contribuia decisiv la menținerea stabilității în sud-estul continentului. În cei o sută de ani care s-au scurs de la dispariția acestui imperiu, popoarele care cândva au făcut parte din el au cunoscut cataclisme, în comparație cu care guvernarea habsburgică nu mai apare ca un rău atât de mare. Să reiterăm: putea oare vechea Austrie să evite destrămarea?

Imperiul a intrat într-un impas, încercând să mențină pozițiile aristocrației, statul dinastic și alte elemente de sorginte medievală, care între timp au devenit anacronisme. Cu toate acestea, chiar și autorii sovietici considerau, în 1981, că a existat o alternativă: „[...] fie o revoluție democratică victorioasă, care ar fi deschis posibilitatea impunerii principiului egalității națiunilor, ca urmare a unor transformări socio-politice radicale – fie crearea unor state naționale independente”. Forțele democratice din Austria s-au dovedit însă a fi slabe, nu în ultimul rând din cauza condițiilor specifice, amintite mai sus, în care s-a format burghezia:

Burghezia națională nu mai era în stare să înfăptuiască o revoluție democratică, iar clasa muncitoare nu devenise încă hegemonul maselor populare. Cea mai mare parte a burgheziei națiunilor asuprite, precum și masele largi ar fi putut însă, în anumite condiții, să acționeze în sensul independenței naționale⁷.

Având o anumită reținere în privința ideii „hegemoniei maselor populare” (aceste cuvinte sună ciudat după 1991, când URSS a împărțit soarta Austro-Ungariei), trebuie recunoscută valabilitatea, măcar în parte, a afirmațiilor citate. Pentru că Austro-Ungaria nu a reușit să răspundă aspirațiilor sociale ale cetățenilor săi, aceștia au încercat să-și atingă obiectivele în cadrul unor mici state naționale. Secolului XX a arătat că această din urmă cale nu s-a adeverit a fi mai reușită. O demonstrează chiar procesul integrării europene, menit să lase în urmă moștenirea naționalistă a secolelor XIX-XX.

Perioada Principatului Moldovei

Calea descrisă mai sus a fost parcursă și de Principatul Moldovei, chiar de la constituirea sa. De altfel, situația regiunii noastre, adică nord-vestul Mării Negre, este una specifică. Aici se intersectează patru lumi sau civilizații⁸: Mediteraneană,

monarhiei habsburgice, anii 1914-1920: de la mișcările naționale la crearea de state naționale], vol. I, Moscova, Editura „Kvadriga”, 2012.

⁷ V. Freidzon (ed.), *op. cit.*, p. 276.

⁸ Mark B. Shchukin. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n.e. – I v.n.e. v Vostochnoi i Tsentral'noi Evrope* [La granița dintre epoci.

Occidentală, Est-europeană și a Stepei nomazilor. Conflictele dintre aceste lumi se desfășoară în regiunea Carpaților, Dunării și a Mării Negre. Marea Neagră avansează în interiorul continentului mult mai mult decât orice altă mare din lume, constituind pentru multe civilizații din trecut, dar și din prezent, calea unică de acces la comerțul și cultura mondială. Din această cauză, pe țarmurile ei, conflictele dintre marile puteri nu constituie o raritate, fiecare din aceste puteri depășind prin forța sa puterea oricărei comunități locale. Regiunea dintre gurile Dunării și Niprului s-a transformat în țara veșnicelor migrații, un port de tranzit al Europei.

În contextul dat și conform izvoarelor scrise și arheologice, orice entitate socio-politică și culturală, constituită în această regiune după consumarea unui cataclism istoric, dispune nu mai mult de 200-300 de ani pentru a se dezvolta. În acest răstimp, respectiva entitate apucă doar să integreze elementele alogene, lăsându-se puternic influențată și de vechile culturi sau civilizații vecine, la fel ca oricare altă societate aflată într-o etapă incipientă de dezvoltare. Acest proces este însă întrerupt de următorul cataclism istoric. Împotriva voinței proprii, populația aproape încetățenită aici este nevoită să părăsească regiunea, lăsând astfel locul pentru constituirea unei noi entități. Aceasta a fost soarta sciților, geților, bastarnilor, goților, slavilor timpurii, Hoardei de Aur etc.⁹. Țara Moldovei, în acest sens, constituie o excepție fericită: ea a avut la dispoziție cinci secole. Acest timp a fost suficient pentru ca pe teritoriul ei să se constituie, din elemente inițial eterogene (în principal din romanicii orientali și slavi, dar nu numai) o nouă entitate etnică, conștientă de locul ei pe harta lumii.

Deja în 1334, cu 25 de ani înainte de domnia lui Bogdan I Întemeietorul, în viitoarea capitală – Baia – este menționată o mănăstire franciscană și o biserică armeană. Pe harta lui D. Cantemir, ținutul Neamț era trecut sub numele „Districtus Nemcii”, iar în cronicile moldo-slave „Нѣмецъ”. Despre originea saxonă a locuitorilor săi au scris mai mulți istorici români, de altfel ca și despre originea vestitului vin de Cotnari de la cel de Rhein. Alexandru cel Bun (1400-1432) a acordat azil husiților cehi ținând piept presiunilor exercitate de Sigismund de Luxemburg de a-i extrăda¹⁰. Principala populație a țării – romanicii de est, slavii de est și slavii de sud – erau fie feudali, fie țărani – agricultori și păstori sedentari.

În anii 1970, importantul istoric moldovean de la Chișinău L. L. Polevoi a publicat o hartă toponimică a Țării Moldovei din secolele XIV-XV, în baza actelor de danie incluse în primele trei volume ale *Documenta Romaniae*

Exercițiu de reconstrucție istorică și arheologică a evenimentelor politice din secolul III e.n. din Europa Centrală și de Est], Sankt Petersburg, Editura Farn, 1994, p. 15.

⁹ Mark Tkachuk, *Nerusskaja ideia. Opyt patrioticheskoi germeneytiki* [O idee non rusească. Practica hermeneuticii patriotice], în idem, *Griadushchee proshloe. Tri esse o rozhdenii, gibeli i nadezhde. Antropologicheskaja proza* [Venirea trecutului. Trei eseuri despre naștere, moarte și speranță. Proză antropologică], Chișinău, Editura Stratum Plus, 2015, p. 80-82, 110.

¹⁰ În calitate de rege al Ungariei, Sigismund a fost unul dintre suzeranii Moldovei (alături de regele Poloniei), iar în calitate de rege al Boemiei și împărat german a condus lupta împotriva husiților.

*Historica*¹¹. Conform acestor date, în secolele XIV-XV, toponimia est-romanică era răspândită aproape pe întregul teritoriu al Moldovei dintre Carpați și Prut, iar pe teritoriul actual al Republicii Moldova – numai pe malurile Prutului și în regiunea Codrilor. În nord (Bucovina și cursul superior al Nistrului), în nord-est (zona Rezinei și Șoldăneștiului de astăzi) și parțial în regiunea Codrilor (în special raionul Strășeni) era răspândită toponimia slavă de răsărit, intercalată pe alocuri cu cea est-romanică. În regiunea Piatra Neamț sunt prezente toponime sud-slave. În aceste trei regiuni sunt răspândite toponime cu o vădită încărcătură etnică. Precizările făcute cu ajutorul hărții¹² a permis alcătuirea listei acestor toponime: Ungureni, Greci, Sârbi, Șchei (numele de „șchei” era folosit pentru desemnarea slavilor de sud), Comănești (cumani), Săseni (sași), Țigănești, Tătăraști, Belzeni (după orașul Belz, acum regiunea Lvov, Ucraina) etc. Acestea sunt răspândite pe întreg teritoriul unde predomină toponimia romanică. Pe harta întocmită de Polevoi, teritoriul de la est de Prut apare ca fiind semi-pustiu: aici, în zonele de stepă și silvostepă au fost făcute foarte puține danii. Hrisovul lui Iliș I și Ștefan al II-lea din 20 decembrie 1437 stabilește împroprietărirea lui Mihail de la Dorohoi cu un domeniu întins (51 de sate și seliști), care se întinde în fâșie de la Cernăuți, de-a lungul Nistrului, până la gura Răutului¹³. Înainte de această dată însă, pe timpul lui Alexandru cel Bun, în toată această fâșie, sunt menționate nu mai mult de cinci sate.

Populația urbană a principatului a fost destul de eterogenă. Potrivit datelor din 1643 (în timpul domniei lui Vasile Lupu), armenii constituiau 41,58% din numărul total al locuitorilor fostei capitale Suceava, 29,76% din locuitorii Romanului și 23,73% – Vaslui. În sud, catolicii (în principal maghiari, germani și polonezi) alcătuiau aproape o jumătate din locuitorii Bacăului, aproape o treime – în Trotuș, mai mult de 40% – în Huși (oraș fondat de cehi și numit în memoria lui Jan Hus). În schimb, ortodocșii constituiau 98% în Iași, reședința domnitorului și Hârlău, domeniul doamnei. Trebuie subliniat că aceste date reflectă doar situația confesiunilor, nu și a etniilor; nu se vorbește în termeni de moldoveni, bulgari, ucraineni, valahi, ruși etc.¹⁴. Încă în *Descrierea Moldovei* Cantemir afirma:

Credem că este puțin probabil ca în orice alt stat, închis în granițe atât de restrânse, precum Moldova, să locuiască atât de multe popoare. Pe lângă moldoveni, [...] ea este locuită de greci, albanezi, sârbi, bulgari, polonezi, cazaci, ruși, maghiari, germani, armeni, evrei și prolificii țigani¹⁵.

¹¹ Lazar Polevoi, *Očerki istoricheskoi geografii Moldavii XIII-XV vv.* [Eseu despre geografia istorică a Moldovei, secolele XIII-XV], Chișinău, Editura Știința, 1979, p. 90.

¹² G. Nicolaev, S. Tabuncic, *Țara Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare și Sfânt. Ținuturi, orașe, cetăți, ctitorii, așezări rurale atestate documentar*: [placardă]. Chișinău, Editura Integritas, 2007.

¹³ DRH, I, 1975, documentul nr. 175.

¹⁴ Pavel Sovietov (ed.), *Istoriia narodnogo khoziaistva Moldavskoi SSR (do 1812 g.)* [Istoria economiei naționale din RSS Moldovenești (până în anul 1812)], Chișinău, 1976, p. 178.

¹⁵ Dimitrie Cantemir, *Opisanie Moldavii* [Descrierea Moldovei], traducere de L. Pankratiev, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1973, p. 147.

Către sfârșitul secolului al XVIII-lea, numărul scăzut al locuitorilor din Basarabia a fost cauzat de războaie, incursiunile tătarilor și delapidările administrației domnitorilor, aceștia din urmă fiind creații otomane. Recensămintele din 1772-1773 și 1774 au arătat că, în cele șapte ținuturi situate pe teritoriul actualei Republici Moldova, se aflau doar 145.655 de contribuabili¹⁶. În același timp, chiar și în cel mai mare oraș – Movilău (astăzi Otaci) – erau doar 379 de case sau circa 1.900 de persoane (considerând, urmându-l pe P. G. Dmitriev, că într-o locuință puteau locui *grosso modo* cinci persoane).

Trebuie remarcat însă că recensământul din anii 1772-1774 a fost efectuat la un nivel destul de nesatisfăcător. Scopul principal al recensământului fiind identificarea pe teritoriul Moldovei a unor resurse de care armata rusă, condusă de P. A. Rumianțev, ar fi putut profita, boierii aveau deci suficiente motive ca să nu declare numărul real al contribuabililor. În afară de aceasta, recensământul a fost efectuat în timpul războiului, când mulți locuitori și-au părăsit locuințele, găsindu-și refugiul în altă parte. Astfel, în ținutul Cârligătura pentru anul 1772 sunt notate 1.027 de gospodării, dintre care numai 109 „moldoveni” (birnici) și „țigani domnești”¹⁷, de unde Rumianțev ar fi putut obține măcar ceva pentru armata sa. Pentru anul 1774, datele pentru același ținut arată deja 1.925 de gospodării, dintre care 1.048 birnici. Populația birnică din Iași, conform datelor din 1774, era constituită din 1.646 de gospodării, adică în jur de 8.230 de persoane, dacă acceptăm că, în medie, o gospodărie era constituită din cinci persoane¹⁸. În același timp, conform unor estimări franceze, pentru anii 1787-1788, Iașul avea 50.000 de locuitori, ceea ce făcea ca acesta să fie al șaselea oraș ca mărime din Imperiul Otoman – după Constantinopol, Cairo, Alep, București și Salonic¹⁹.

Pentru cenzori, etnia era doar o categorie fiscală. Astfel, în satul Ișnoveț (ținutul Dorohoi, ocolul Prutului) sunt indicați „2 *greci* străini cumpărători ai moșiei”. De asemenea, sunt menționați: „1. Iancu, *sârbul*, cumpărătorul moșiei” și „2. Tănase, tovarășul lui”²⁰ (s.n., L. M). Obscuritatea acestor recensăminte este accentuată și din cauza faptului că cenzorii nu aplicau peste tot aceleași criterii. Spre exemplu, în ținuturile Orhei-Lăpușna, Bacău, în orașele Târgu Neamț și Vijnița, evreii sunt incluși în categoria birnicilor, în timp ce în alte ținuturi ei figurează ca „rufeturi” (târgoveți mărunți care, se pare, nu plăteau impozit pe persoană, ci pe meșteșug și comerț). Mai mult decât atât, multe sate atestate în alte izvoare scrise nu s-au bucurat deloc de atenția cenzorilor. Pentru

¹⁶ Pavel Dmitriev, *Narodonaselenie Moldavii (Po materialam perepisei 1772, 1773, 1774 i 1803 gg)*. [Populația Moldovei (pe baza recensămintelor din 1772, 1773, 1774 și 1803)], Chișinău, Editura Știință, 1973.

¹⁷ Pavel Dmitriev, Pavel Sovietov (ed.), *Moldaviia v epokhu feodalizma* [Moldova în epoca feudalismului], vol. VII, partea I, *Perepisi naseleniia Moldavii 1772-1773 i 1774 gg*. [Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774], Chișinău, Editura Știință, 1975, p. 49-52.

¹⁸ *Ibidem*, p. 357-399.

¹⁹ L. de Beaufort, *Tableau statistique de l'Europe*, [Paris], Didot, 1789, p. 1, on-line la adresa <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k115621q/t2.item.zoom?fbclid=IwAR2zJ6pIJCUUAV9-zL8OV3lPE1quiYumy3eqtjQQwHvUpf8pOoJFiGkAmj0> (accesată la data de 15.12.2018).

²⁰ Dmitriev, Sovietov, *op. cit.*, p. 511.

că nu plăteau impozite, recensământul nu i-a luat în calcul nici pe boieri, nici pe călugări, cu excepția celor care locuiau în afara mănăstirilor.

În cazul diferențelor de cifre, P. G. Dmitriev, cel care a studiat în detaliu recensămintele din 1772-1774, nu a calculat media, ci a luat în considerație cifra maximă. Chiar și așa, rezultatele sunt departe de realitate. Astfel, pentru anul 1772, în Chișinău, au fost înregistrate doar 114 gospodării, iar pentru 1774 – 162 (respectiv 570 și 810 de persoane). În plus, nu s-a făcut distincția între târgul Chișinău, proprietate a domnitorului, și satul învecinat omonim, deținut de mănăstirea Sf. Vineri. Or, datele recent descoperite în arhive de Sergius Ciocanu și săpăturile arheologice din vara anului 2018, conduse de M. E. Tkaciuc, au arătat că Chișinăul a fost cu mult mai mare decât îl prezintă datele recensămintelor. Către 1812, Chișinăul număra 7.000 de locuitori, rămânând doar cu puțin în urma unor vechi orașe guberniale precum Novgorod sau Smolensk²¹. Acest număr este destul de mare, dacă luăm în considerație că Chișinăul devenise târg cu 150 de ani înainte și că a fost pustiit în întregime de șase ori.

Potrivit recensămintelor, într-un răstimp de 30 de ani (1774-1803), populația regiunii a crescut de 1,5 ori, nu fără aportul migrației interne din regiunea de la vest de Prut: o creștere pe cale naturală a populației nu putea să se producă cu o asemenea rapiditate. Chiar dacă populația de peste Prut era și ea în creștere, fenomenul s-a desfășurat cu mult mai lent. Pe de altă parte, nu este exclus să ne aflăm în fața unei iluzii cauzate de perfecționarea metodelor de înregistrare a populației (deși, în acest caz, nu este de înțeles de ce la vest de Prut această creștere este mult mai puțin vizibilă). Și către 1812, când regiunea a intrat în componența Rusiei, potrivit statisticilor, aici au fost înregistrați peste 250 de mii de locuitori. Brusc, a crescut populația celui mai mare centru administrativ – Orhei (de la 112 la 308 case). Extremitatea de sud (stepa Bugeacului) însă era complet pustiită: tătarii nogai au fost deportați în Crimeea, turcii au părăsit cetățile în 1806, împreună cu armata. În fapt, trebuie să se țină cont nu numai de imperfecțiunea statisticilor de atunci, ci și de trecerea Basarabiei sub stăpânirea Rusiei, care a fost însoțită de mișcări masive de populație – atât dinspre vest spre est (sub protecția Rusiei, care în acel moment se bucura de stabilitate politică), cât și viceversa (din cauza fricii în fața șerbiei). În această perioadă, noua administrație imperială abia se instala în regiune, de aceea nu a putut produce date sigure despre care dintre cele două fluxuri de populație a fost mai puternic. Toate evaluările legate de demografia din acea perioadă vor rămâne, cel mai probabil, relative, depinzând în mare măsură și de preferințele subiective ale cercetătorilor înșiși.

Colonizarea Basarabiei

În condițiile descrise mai sus, nicio țară (nici Moldova, nici Rusia) nu ar fi putut păstra acest teritoriu între granițele sale pe termen lung. Apariția aici, cât

²¹ Sergius Ciocanu, *Orașul Chișinău. Începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolele XV-XIX)*, Chișinău, Editura Cartdidact, p. 149.

mai rapid posibil, a unei populații numeroase și loială Rusiei putea rezolva această problemă. Pe o creștere naturală accelerată a populației nu se putea conta. De aceea, s-a lansat un amplu program de colonizare după modelul aplicat de Maria Tereza, în special în Banat, cunoscut ca „invazia șvabilor”. Acest model era foarte diferit de cel promovat de puterile coloniale maritime. În Austro-Ungaria și Rusia, din cauza sistemului iobăgist, libera circulație a indivizilor era destul de restrânsă: aici nu aveau cum să existe nici prea mulți aventurieri, nici colonizatori liberi și cu atât mai mult o populație de genul puritanilor (ortodocșii de rit vechi erau ademeniți mai ales de regiunile izolate, mai puțin accesibile administrației țariste). Tocmai de aceea, colonizarea nu a putut fi decât una organizată de stat, iar coloniștii înșiși să fie invitați în principal din afara granițelor rusești. Pe pământurile depopulate au fost colonizați bulgari și găgăuzi veniți din sudul Dunării din cauza asupririi otomane, germanii din Renania și sudul Balticii, dar și cazaci ruși și ucraineni (zaporojeni și nekrasoviți). Aceștia erau împroprietăriți cu pământuri, bucurându-se și de alte beneficii. În orașele din regiune aflate în creștere – Chișinăul care, în 1803, înregistra, conform recensământului, doar 270 de case, peste numai o jumătate de secol devine unul dintre cele mai importante orașe ale imperiului – se instalau în masă evreii veniți din vechile posesiuni poloneze. În afară de aceștia, noua provincie, practic liberă de servaj, a cunoscut un aflus de țărani din interiorul Rusiei, care astfel sperau să scape de moșieri. Adesea, țărani moldoveni îi ascundeau de reprezentanții administrației, ferindu-i astfel de deportare²². În cele din urmă, autoritățile au fost nevoite să le recunoască dreptul de instalare. Acest din urmă subiect ar merita poate să fie cercetat mai pe îndelete, aici însă este important să notăm doar rezultatul procesului de colonizare. Să reamintim numai că, și înainte de 1812, populația provinciei era eterogenă din punct de vedere etnic.

Alta era situația în județul Hotin, care, până în 1812, a fost raia. Imediat după intrarea sa în structura Rusiei, boierii moldoveni, prezentând acte, au cerut să li se retrocedeze fostele moșii din regiune. Deși autenticitatea multora din aceste acte nu a fost dovedită, guvernul rus, interesat de loialitatea moșierilor moldoveni, a satisfăcut cea mai mare parte a cererilor. Rezultatul a fost asimilarea localnicilor ucraineni, care au adoptat româna (sau moldoveneasca, după terminologia utilizată în statisticile oficiale), limba elitei sociale din respectivul județ. Existența acestui fenomen este probat și de mărturia adusă de L. S. Berg. Conform acestuia, „malorușii din Hotin, acolo unde ei intră în contact cu moldovenii, se expun românizării”, influența moldovenească exercitându-se „nu numai asupra limbii, ci și asupra vieții cotidiene, obiceiurilor”²³. Același autor observă însă

²² Lev Berg, *Bessarabiia: strana – liudi – khoziaistvo* [Basarabia: țara – oamenii – economia], Petrograd, Editura Ogni, 1918, p. 123; Valentin Zelenciuc, *Naselenie Bessarabii i Podnestrov'ia v XIX v. (Etnicheskie i sotsial'no-demograficheskie protsessy)* [Populația Basarabiei și Transnistriei în secolul al XIX-lea (Procese etnice și socio-demografice)], Chișinău, Editura Știința, 1979, p. 99-100.

²³ Lev Berg, *op. cit.*, p. 121.

că, „pe de altă parte, în extremitatea sudică [a Basarabiei], poate fi observat și opusul: moldovenii sunt expuși ucrainizării”²⁴. Berg se referă probabil la județul Akkerman, unde rolul moșierilor, nu numai a celor de origine moldovenească, era cu mult mai mic decât în județul Hotin²⁵.

Rezultatul politicii țariste a fost formarea în Basarabia a unei societăți în care decalajul dintre oraș și sat este foarte mare, exact ca în cazul Austro-Ungariei sau, pentru a aduce un exemplu mai contemporan, Americii Latine.

Structura etnică a Basarabiei în 1897

Singura radiografie, mai completă, a societății basarabene, din perioada țaristă, este furnizată de primul (și ultimul) recensământ general al Imperiului Rus, efectuat în 1897. Desigur, exactitatea acestuia este discutabilă. Astfel, organizatorii recensământului au ales limba drept criteriu de stabilire a etniei. Se știe însă că pe teritoriul oricărui imperiu se formează așa-zisele „etnii imperiale”, reprezentanții cărora adoptă limba de stat și cultura creată în baza acestei limbi. În zilele noastre, în Republica Moldova, astfel de indivizi sunt numiți „rusofoni”, printre aceștia ponderea etnicilor ruși nefiind atât de mare cum am fi tentați să credem. Despre o asemenea „etnie imperială” vorbește criticul literar Dmitrii Zatonsky în articolul său dedicat cunoscutului scriitor Elias Canetti, laureat al premiului Nobel pentru literatură (1981), evreu născut în Bulgaria, dar care se formase și activase în mai multe țări din Europa Occidentală, inclusiv în Austria, la Viena:

Unui vienez get-beget i se cuvenea o bunică cehă, un bunic maghiar, un unchi croat și multe alte rude de sânge sau prin alianță originari din Slovenia, Polonia, Galiția, Germania, iar dacă era norocos, atunci și din îndepărtatele Țări de Jos sau Spania. Aici până și unui venetic precum Canetti nu-i era dificil să se simtă [vinez] „get-beget”. Și el a făcut rădăcini, altfel spus, a devenit scriitor austriac²⁶.

Numeroși observatori au remarcat chiar existența unei deosebiri între psihologiile reprezentanților „etniei imperiale” din Rusia și cea a rușilor propriu-ziși.

²⁴ *Ibidem*, p. 122.

²⁵ Recensământul din 1859 înregistrează în județul Akkerman 171 de așezări (sate, cătune etc.), dintre care 61 sunt moșierești (35,67%), 86 aparțin statului (50,29% – majoritatea lor fiind colonii nou instalate pe terenurile statului), 2 – episcopatului, 10 – cazacilor. În același an, în județul Hotin au fost înregistrate 193 de așezări, dintre care 169 erau moșierești (87,56%), 12 mănăstirești (alte 6,22%), 9 aparțineau statului, 1 era proprietate mixtă moșierească și de stat. Vezi A. Artemiev (ed.), *Spiski naselennykh mest Rossiiskoi Imperii, sostavlennye i izdavaemye Tsentral'nyim statisticheskim komitetom Ministerstva Vnutrennikh Del* [Listele localităților Imperiului Rus, compilate și publicate de Comitetul Central de Statistică al Ministerului Afacerilor Interne], vol. III, *Bessarabskaia oblast'. Spisok naselennykh mest po svedeniiam 1859 g.* [Regiunea Basarabiei. Lista așezărilor conform datelor din 1859], Sankt Petersburg, Tipografia Carl Wulf, 1861.

²⁶ D. Zatonskii, *Avtor „Oslepeniia” Elias Kanetti* [Autorul romanului „Orbirea” Elias Canetti], în Elias Canetti, *Oslepenie (Die Blendung)*, Moscova, Editura Khudozhestvennaia literatura, 1988, p. 8.

Reprezentanții acestei „etnii imperiale” puteau fi și cei de origine mixtă, cât și membri ai unor grupuri etnice care au adoptat limba rusă pentru a accede la un statut social mai înalt (în zilele noastre – mai des, descendenții acestora). Această ultimă tendință a fost larg răspândită mai ales printre evrei²⁷, ea nefiind însă cu mult mai puțin utilizată și de păturile privilegiate, în special nobilimea de altă origine etnică decât cea rusească. Este suficient să amintim istoria familiei Krupensky – începând cu primii reprezentanți cunoscuți, pe care Dimitrie Cantemir îi cunoștea ca „polonezi”, și terminând cu A. F. Krupensky, șeful Uniunii monarhiste rusești din emigrație. Este probabil de prisos să insistăm asupra faptului că recensământul din 1897 nu a reținut prezența unei „etnii imperiale”, criteriul lingvistic de stabilire a etniei făcând ca mulți din cei care s-au declarat vorbitori de limbă rusă să fie trecuți ca „velicoruși”.

Nomenclatura etnică folosită în recensământ poate fi pusă și ea în discuție. Să amintim doar înregistrarea ucrainenilor ca „maloruși”. Nu este clar nici de ce limba idiș formată din dialectul șvab al Germaniei medievale a fost tratată ca fiind străină familiei lingvistice indo-europene. O problemă aparte pentru cenzori au constituit-o și găgăuzii. În 1897, aceștia nu aveau încă o conștiință etnică bine definită (despre existența unei astfel de conștiințe vorbește etnograful V. N. Butovici abia nouă ani mai târziu²⁸), cauză din care au fost trecuți ca „turci”, limba lor ca „turco-osmană”, iar preoții lor – găgăuzii fiind de confesiune ortodoxă – s-au trezit înscrși în rubrica „Clerul confesiunilor necreștine”. Probabil că unuia din redactorii de la Sankt-Petersburg însărcinați cu pregătirea datelor recensământului pentru tipar i s-a părut straniu că acești „turci” ar putea fi nemusulmani. De altfel, în capitala Imperiului, Basarabia era încă destul de slab cunoscută: de exemplu, pe hărțile din celebrul *Dicționar Brockhaus și Efron*, editat la Sankt-Petersburg în mai multe volume între anii 1880 și 1907, granițele celor trei județe sudice (Bender, Akkerman și Ismail) sunt trasate aproximativ la fel cum acestea au fost înainte de Războiul Crimeii. În studiul de față, analizând rezultatele recensământului din 1897, am corectat eroarea evidentă referitoare la clerul ortodox găgăuz, iar nomenclatura etnică a fost adusă la zi.

În tabelul XXII (relația dintre limba maternă și domeniul de activitate), însăși clasificarea domeniilor de activitate nu este efectuată conform unui principiu unic. Confuze sunt mai ales datele obținute în târguri (în rusă *mestechko*). Reamintim că în Imperiul Rus târgul (*mestechko*) era o așezare de proporții mici axată pe comerț și meșteșugărit, dar care nu avea statut de oraș și deci nu avea dreptul să aleagă o dumă orășenească. În Basarabia existau circa 20 de astfel de târguri.

²⁷ Yuri Slezkine, *Era Merkurii: Evrei v sovremennoe mire* [The Jewish Century], traducere S. B. Ilyin, Moscova, Editura Novoe literaturnoe obozrenie, 2005.

²⁸ În acest sens, a se vedea Ivan Grek, *Antroponimiia „zadunaiskikh pereselentsev” (posledniaia tret’ XVIII – nachalo XIX vv.)* [Antroponimia „imigranților transdanubieni” (ultima treime a secolului XVIII – începutul secolului XIX)], în „Stratum plus”, nr. 6, Sankt Petersburg, Chișinău, Odesa, București, 2010, p. 339.

În perioada sovietică aproape toate au devenit „așezări de tip urban” (orășele, în rusă *poselok gorodskogo tipa*), iar astăzi au statut de oraș. Recensământul din 1897 însă a inclus aceste localități în rubrica „județe fără orașe”, populația lor de natură mai mult urbană fiind astfel confundată cu cea rurală. Prin urmare, numărul locuitorilor rurali a fost distorsionat.

Potrivit lui B. Anderson, orice recensământ „încearcă să noteze cu abnegație obiectele imaginației sale debordante”²⁹, altfel spus, împarte oamenii în categorii create nu atât de realitate, cât de imaginația organizatorilor recensământului. Tocmai imaginația lor stabilește care laturi ale realității trebuie înregistrate. Pe de altă parte, recensământul din 1897 a fost singurul desfășurat pe întreg teritoriul Imperiului Rus pe o bază uniformă, astfel încât datele pentru diferitele gubernii sunt comparabile. În pofida unor eventuale rectificări, este puțin probabil ca imaginea de ansamblu oferită de acest recensământ să se schimbe în mod radical.

Conform datelor obținute în 1897, „moldovenii și românii” (așa cum sunt ei notați în materialele publicate) constituiau 53,55% din populația rurală și numai 14,16% din cea urbană. Dacă însă e să luăm doar cele 5 județe al căror teritoriu a intrat aproape în totalitate în componența actualei republici Moldova (Chișinău, Bălți, Bender, Orhei și Soroca), decalajul va fi și mai mare: 72,70% și respectiv 16,73%. În schimb, evreii constituiau în cele cinci județe cel mai numeros grup urban – 46,48%. În orașe precum Bălți, Orhei, Soroca, dar și în unele târguri (de exemplu, Călărași), evreii constituiau mai mult de jumătate din populație. În ceea ce-i privește pe ruși, aceștia se stabileau mai ales în centrul gubernial (27,01%) sau în Bender (34,54%), unde erau o fortăreață și o garnizoană militară. Acest tablou este însă unul extrem de simplificat: recensământul îi menționează ca locuitori ai provinciei și pe purtătorii limbii „malorose”³⁰, pe ortodocșii de rit vechi (începând cu secolul al XVII-lea), pe polonezi, armeni, bulgari, găgăuzi (cu toate că limba lor, în recensământ, a fost marcată sub numele de turcă), pe romi, chiar și pe albanezi și pe elvețieni. Însă, expuse astfel, aceste cifre ne oferă prea puține informații. Să analizăm deci rezultatele acestui recensământ mai în detaliu.

²⁹ Benedict Anderson, *Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniia ob istokakh i rasprostraneni natsionalizma* [Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism], traducere V. R. Nikolaev, Moscova, Editura KANON-Press-Ts i Editura Kuchkovo pole, 2001, p. 186.

³⁰ După cum remarcă etnograful moldovean V. P. Stepanov, moldovenii înșiși îi distingeau pe aceștia în două grupuri: *cazaci* și *ruși* (rusinii). *Cazacii* sunt descendenții ucrainenilor care s-au instalat în Moldova încă pe timpul războaielor căzăcești din secolul al XVI-lea, dar și mai târziu (nefiind vorba doar de cazaci în sensul direct al cuvântului). În privința datării apariției în Moldova a *rușilor* sau rusinilor nu știm nimic. Este cert doar că în momentul formării statului moldovenesc (mijlocul secolului al XIV-lea) ei deja locuiau aici. Vezi Alexey Romanchuk, Irina Tașci, *Ranniaia istoriia ukrainskogo sela Bulaeshty v kontekste istorii Moldovy (XIV – nachalo XVII vv. ot R. Kh.)* [Istoria timpurie a satului ucrainean Bulaești în contextul istoriei Moldovei (secolul XIV – începutul secolului XVII de la N. lui Hr.)], Chișinău, Școala Antropologică Superioară, 2010, p. 154-156.

Stările sociale conform recensământului din 1897

Expresia „calcularea obiectelor unei imaginații debordante” este cu atât mai adevărată dacă ne referim la stările sociale ale Rusiei. Vechea împărțire pe stări, care se mai menținea la nivel oficial în imperiul sfârșitului de secol XIX, era departe de a mai reflecta realitatea. În legătură cu aceasta, am luat în calcul datele referitoare la regiunea europeană a Rusiei în general, la Basarabia și la două gubernii învecinate cu aceasta din urmă, Podolia și Herson. Compararea datelor provenite din aceste regiuni dă rezultate destul de interesante (tabelele 1-3).

În primul rând, se constată că Basarabia era mai puțin „nobilă” decât celelalte gubernii examinate: nobilii ereditari constituiau aici doar 0,62% (media în regiunea Europeană a Rusiei fiind 0,95%, în Podolia – 1,00%, în Herson – 1,01%, toate calculele îi includ pe toți membrii familiei nobiliare). În schimb, numărul nobililor personali (cei fără drept de a transmite titlul urmașilor) și al funcționarilor fără statut nobiliar din această provincie se încadra în media generală (0,53 și 0,52%), deși trebuie subliniat că în orașe ponderea lor era cu o treime mai mică decât această medie (2,14 și 3,12%), iar în „județele fără orașe” – peste 1,5 ori mai mare (0,24 și 0,14%). Aceste date explică în mare parte de ce după 1905 nobilimea basarabească, indiferent de originea sa etnică, s-a dovedit a fi cea mai reacționară din întreaga Rusie. În Basarabia, poziția acestei stări privilegiate (amintim că nobilii aveau un rol primordial în adunările Zemstvelor provinciale), fiind atât de puțin numeroasă, era cu mult mai șubredă decât în alte gubernii. Orice schimbare – o revoluție sau chiar dispariția imperiului – constituia o amenințare la adresa ei și numai păstrarea Basarabiei între granițele Rusiei autocrate putea garanta menținerea statutului lor nobiliar și a privilegiilor prevăzute de acest statut. Deci, tocmai acest fapt și nu originea etnică a determinat conservatorismul extrem al aristocrației basarabene.

Nu este mai puțin important faptul că în orașele basarabene ponderea micilor burghezi (în rusă *мещане*) era foarte ridicată – 80,46% din totalul populației (față de 43,88%, media generală pe Rusia). Cifre apropiate sunt înregistrate și în guberniile învecinate. Desigur, la începutul secolului al XIX-lea, mulți fugari din interiorul Rusiei, pentru a evita deportarea, se înregistrau drept mici-burghezi³¹. Trebuie subliniat însă că astfel procedau doar rușii și numai înainte de abolirea iobăgiei. Subliniem de asemenea că și în zonele rurale ale Basarabiei micii burghezi constituiau 13,77% – față de 5,80%, media pe regiunea europeană a imperiului. N. A. Troinitsky, editorul materialelor recensământului din 1897, este de părere că aceste cifre „demonstrează dezvoltarea vieții urbane în gubernie”³².

În schimb, ponderea țăranilor în mediul urban era foarte mică: 12,03%, față de 17,31% în Podolia și 25,29% în Herson. Numai în Chișinău numărul

³¹ Natalia Abakumova-Zabunova, *Russkoe naselenie gorodov Bessarabii XIX v* [Populația rusească din orașele Basarabiei, secolul XIX], Chișinău, Editura Business-Elita, 2006, p. 48-49.

³² Nikolai Troinitsky (ed.), *Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii, 1897* [Primul recensământ general al populației din Imperiul Rus], vol. III, *Bessarabskaia guberniia* [Gubernia Basarabia], [Sankt Petersburg], Editura Slovo, 1905, XVIII.

țăranilor era de două ori mai mic decât în Odesa și de 4,5 ori mai puțin decât în Moscova (tabelul 4). Ce ne spun aceste cifre? Înainte de a răspunde la această întrebare, să vedem cine sunt de fapt țăranii din orașele de atunci.

După cum explică R. Pipes³³, aceștia erau țărani ruinați, care, pierzându-și locul în sat, se integrau în rândurile proletariatului industrial și *lumpenproletariatului*. Ei înșiși considerau că șederea lor în oraș este una temporară. De altfel, din punct de vedere juridic, ei continuau să-și păstreze statutul de țăran, exact așa fiind înregistrați și de către cenzorii recensământului. Proporția mare de mici-burghezi în orașele basarabene și numărul mic de țărani arată de fapt că vechile forme de meșteșugărit rămăneau încă predominante, și că revoluția industrială (care presupune nu doar prezența unei noi tehnologii, ci și sau mai ales o unei noi structuri sociale) abia începea. Dacă ar fi să comparăm cifrele după stări și domeniul de activitate (despre care vom vorbi mai jos), putem concluziona că majoritatea țăranilor din orașele Basarabiei erau încă antrenați într-o sferă tradițională de producție – de exemplu, se ocupau cu grădinăritul sau aveau livezi în suburbii.

Să comparăm această situație cu aceea din Cehia perioadei habsburgice. Acolo, încă din perioada medievală, regii locali invitau în orașe meșteri germani. La începutul secolului al XVIII-lea, aceste orașe erau locuite preponderent de etnici germani. În 1868, Franz Joseph, vizitând Praga, spunea că „dă impresia unui oraș pe deplin german”³⁴. Etnicii cehi, precum moldovenii în Basarabia, erau reprezentanți ai stărilor de sorginte feudală – moșieri și țărani. După faimoasa bătălie de la Muntele Alb (1620), o parte a nobilimii ceha a fost însă distrusă, alta a trecut în serviciul Habsburgilor, germanizându-se. Către începutul revoluției industriale, cehii constituiau în mare parte un popor de agricultori. Dezvoltarea industriei însă, precum și abolirea iobăgiei au făcut ca întreprinderile, în continuă creștere, să atragă în orașe populația din împrejurimi. „Afluxul țăranilor, care aveau puțin pământ sau care nu aveau deloc, spre orașe a provocat schimbări în structura lor etno-socială. Bineînțeles, procesul de înlăturare a elementului german a fost cu mult mai intens în centrele industrializate din regiunile naționale ale imperiului”³⁵. Acest lucru a dus la schimbarea compoziției burgheziei urbane, fapt care nu putea să nu submineze bazele monarhiei:

Burghezia de altă origine etnică secundată de o parte a burgheziei naționale era legată de nobilime și aplica forme feudale de exploatare. Burghezia națională, eterogenă din punct de vedere social și etnic, dar și puțin numeroasă și neinstruită politic, era în majoritatea cazurilor departe de a se erija într-o forță conducătoare a mișcărilor de eliberare națională. De regulă, ea acționa în alianță politică cu unele sau altele din facțiunile nobilimii³⁶.

³³ Richard Pipes, *Russkaia revoliutsiia* [The Russian Revolution], part I, *Agoniia starogo rezhima* [The Agony of the Old Regime], Moscova, Editura ROSSPEN, 1994, p. 120-122.

³⁴ Oszkar Jászi, *op. cit.*, p. 365.

³⁵ V. Freidzon (ed.), *op. cit.*, p. 57.

³⁶ *Ibidem*, p. 111-112.

Astfel, rolurile burgheziei locale și de origine străină erau diferite. Basarabia, în mod evident, trebuia să parcurgă aceeași cale, dar aici acest proces abia începea către sfârșitul secolului al XIX-lea și foarte curând va fi întrerupt.

Să notăm, de asemenea, și prezența unui procent neobișnuit de mare de supuși străini atât în orașele, cât și în satele basarabene³⁷. În total, în Basarabia a fost notată prezența a 23.157 de supuși străini, dintre care 69,1% fiind supuși ai Austro-Ungariei, 10,8% – ai României, 7,0% – ai Greciei, 5,5% – ai Imperiului Otoman, 7,6% – ai altor state³⁸. Aceste cifre arată că legăturile economice și culturale cu Austria au fost aproape de șapte ori mai mari decât cu România vecină. În ceea ce privește componența etnică a acestor supuși străini, 22,43% erau vorbitori de ucraineană (fiind cu siguranță originari din Galiția și Bucovina), 16,58% erau români, iar pe locul trei se plasau vorbitorii de limba rusă – 14,70%³⁹. Nu este exclus ca procentul destul de ridicat de vorbitori de rusă să se explice prin prezența ucrainenilor galițieni, care la acel moment își numeau limba *rusină* (rutenă) sau pur și simplu *rusă* („русский”)⁴⁰, fapt care probabil i-a dezorientat pe cenzori. Acest lucru este cu atât mai probabil cu cât, după cum am menționat, aproape 70% dintre supușii străini din Basarabia erau austrieci.

Să analizăm în continuare stările sociale privilegiate. Limba rusă ca limbă maternă a fost indicată de 74,05% din totalul nobilimii ereditare din orașe și de 39,51% din zonele rurale și târguri. Este însă dificil să stabilim câți dintre aceștia erau etnici ruși și câți erau reprezentanți ai deja discutatei „națiuni imperiale”. În general, moșierii ruși se mutau în Basarabia fără prea multă plăcere. După 1817, ei nu mai aveau dreptul să-și aducă aici iobagi din interiorul Rusiei⁴¹, iar după reforma din 1861 nu mai erau interesați nici să achiziționeze noi domenii. Cel mai probabil, în orașele basarabene, nobilii ruși erau funcționari iar la sate, proprietari de moșii de origine locală, adică moldoveni care au adoptat limba rusă pentru a-și facilita accesul la posturi mai importante. Pondere ucrainenilor în rândul nobilimii basarabene era de 9,87% în mediul rural și doar 2,70% în orașe, ponderea moldovenilor – 4,43% în orașe, 37,73% în mediul rural. Proporția nobililor polonezi era foarte mare: 15,43% în orașe, 10,65% în sate. Să amintim că Basarabia era una dintre puținele provincii unde nobilii polonezi puteau îndeplini diferite funcții fără a fi supuși discriminării. Pe de altă parte, după cum vom vedea mai jos, mai mult de jumătate din polonezii care locuiau în orașele din regiune erau militari, astfel șederea lor aici putea fi doar una temporară. Numărul nobililor reprezentanți ai altor grupuri lingvistice era foarte mic.

Situația funcționarilor este foarte asemănătoare cu cea a nobililor (personali și ereditari). Printre aceștia, în orașe, vorbitori de rusă erau 79,58%, de poloneză –

³⁷ În această privință, Chișinăul depășește Moscova, pierde cu puțin în fața Sankt-Petersburgului și are de trei ori mai puțin comparativ cu Odesa.

³⁸ Nikolai Troinitsky, *op. cit.*, p. XVIII.

³⁹ *Ibidem*, p. 227, tabelul XXIV.

⁴⁰ Lev Berg, *op. cit.*, p. 106.

⁴¹ Natalia Abakumova-Zabunova, *op. cit.*, p. 142.

5,67%, de moldovenească – 5,51%. În sate, raportul este complet diferit: rușii constituiau 44,54%, moldovenii – 34,75%, ucrainenii – 8,58%, iar polonezii – 7,53%. Și în cazul funcționarilor, restul grupurilor sunt slab reprezentate.

În cazul negustorilor, izbitor este numărul evreilor: 73,31% în orașe și 50,85% în sate și târguri. Trebuie însă subliniat că, după reformele din anii 1860, privilegiile acordate ghidei negustorești își pierd mult din importanță, astfel că mijloacele și eforturile depuse pentru a le obține nu se mai justificau. Aceste privilegii îi puteau interesa doar pe evrei, cărora li s-a acordat dreptul de a locui în afara zonei obligatorii de reședință a evreilor. Astfel, acest procentaj mărit nu reflectă realitatea.

Ocupațiile

La sfârșitul secolului al XIX-lea, statutul stărilor (juridic vorbind) reflecta nu atât rolul individului în viața publică, cât felul în care acest rol era văzut de funcționarii din Petersburg. Din acest punct de vedere, mult mai importantă este organizarea populației în funcție de ocupație. Or, clasele sociale, așa cum erau ele înțelese la momentul respectiv, se diferențiau nu prin statutul lor juridic și nici prin dimensiunea veniturilor („clasa bogaților”, „clasa săracilor”), ci prin *modul* de obținere a acestor venituri. În acești termeni definea clasele sociale și Lenin, punctul său de vedere fiind prezent în toate lucrările sovietice de economie politică. Modul de obținere a veniturilor determină și, sau mai întâi de toate, psihologia socială și comportamentul rezultat. Astfel, o persoană care folosește forța de muncă remunerată pentru a produce bunuri pentru piață este, prin definiție, un burghez, și asta chiar dacă profitul său este mai mic decât salariul vecinului său, salariat de înaltă calificare.

Bineînțeles, cenzorii din 1897 nu erau marxiști, dar au adunat informații importante în privința modului de obținere a veniturilor. Din acest punct de vedere, ne vom opri mai cu seamă asupra tabelului nr. XXII din varianta publicată a recensământului intitulat: „Distribuția populației pe grupuri de ocupație și pe grupuri etnice, în baza limbii materne”⁴².

Să analizăm compartimentele 5 și 6 alcătuite pornind de la tabelul de mai sus. În aceste compartimente a fost înregistrată doar „populația activă economic”. Cifrele notate aici sunt foarte diferite de ponderea aceluiași grupuri în totalul populației, ceea ce se explică prin dimensiunea diferită a familiilor. De aceea, de exemplu, proporția evreilor din totalul populației din orașele din Basarabia era de 37,18%, iar din totalul „populației active economice” doar 32,29% – fiecărui cap de familie care făcea parte din acest grup revenindu-i mai mulți membri ai familiei neangajați în câmpul muncii. Câmpurile a căror cotă depășește considerabil cota grupului lingvistic dat în structura generală a „populației active economice” sunt îngroșate.

⁴² Nikolai Troinitsky, *op. cit.*, p. 158-215.

Suma totalurilor pe coloane nu se ridică la 100%, deoarece unele grupuri („private de libertate cu ispășirea pedepsei”, „ocupație nedefinită” etc.) nu sunt incluse în cifra finală. Aceste grupuri sunt fie delimitate în funcție de un alt criteriu decât cel al ocupației, fie pur și simplu sunt prea mici la număr pentru a afecta imaginea de ansamblu. În plus, ar fi fost mai concludent dacă procentajul grupului „profesiilor intelectuale” era dat nu numai per total, ci și pe specialități individuale (medici, profesori, avocați etc.). De altfel, în acest grup, secțiunea „Științele, literatura și arta” uimește prin numărul foarte mic: doar 235 de persoane în întreaga gubernie, dintre care 67 bărbați și 168 femei⁴³. Or, numai lăutarii constituiau un grup cu mult mai numeros decât cifrele date în această secțiune. Foarte probabil că neglijarea lăutarilor rezidă în modul de percepere a artei de către intelectualitatea secolului al XIX-lea: arta populară nu era considerată adevărată și asta în pofida unor declarații contrare⁴⁴. Nu au fost incluși în secțiunea „Științele, literatura și arta” nici violoniștii amatori, chiar dacă unii dintre ei, cum ar fi K. P. Gulak-Artemovsky sau K. P. Shumsky, erau în acest sens destul de cunoscuți. Probabil tocmai din acest motiv, fondatorul școlii de muzică din Chișinău, V. P. Gutor, era convins că menirea lui era să răspândească cultura muzicală într-o provincie în care aceasta lipsea cu desăvârșire: „[...] să duc muzica acolo, unde ea nu este cunoscută”, „să ar un pământ virgin din punct de vedere al muzicii”⁴⁵.

Delimitarea altor grupuri este și ea destul de neclară. De exemplu, în rubrica „Venituri de pe capital și proprietate imobiliară, venituri ale părinților și rudelor” sunt incluși laolaltă moșieri, rentieri, dar și cei care, urmându-l pe Lajos Mesterházi, nu lucrează dar nu sunt șomeri. Sectorului de prestări servicii am atribuit trei genuri de ocupații: „Activități și servicii private. Servitori, lucrători cu ziua”; „Cârciume, hoteluri, saloane și cluburi”; „Activități legate de curățenie și igienă corporală”.

Am afirmat deja că unele grupuri etnice s-au constituit în etnostări, însă nu am demonstrat cum anume. În acest scop, vom arăta (în baza datelor din același tabel XXII) un alt calcul bazat nu pe ponderea grupurilor etnice în structura generală a ocupațiilor, ci dimpotrivă – pe ponderea unor ocupații specifice în interiorul fiecărui grup etnic. Cu alte cuvinte, vom vedea câte procente din numărul total al reprezentanților fiecărui grup etnic au constituit-o angajații din, spre exemplu, administrație, agricultură etc. Și aici rezultatele sunt date separat pentru populația urbană și pentru „județele fără orașe” (tabelele 7, 8).

Deși este foarte dificil să vorbim despre alegerea liberă a unei profesii pentru o societate împărțită în stări, tabloul care se profilează este unul destul de

⁴³ *Ibidem*, p. 151, tabelul XX.

⁴⁴ În aceeași logică, în perioada sovietică, muzica era împărțită în „profesionistă” și „de amatori”, în ultima categorie intrând, de exemplu, și „barzii”, și asta în ciuda faptului că mulți dintre ei aveau titluri științifice, unii fiind chiar doctori în știință.

⁴⁵ Boris Kotliarov, *Iz istorii muzykal'nykh svyazei Moldavii, Ukrainy, Rossii* [Din istoria relațiilor dintre Moldova, Ucraina, Rusia în domeniul muzicii], Chișinău, Editura Știința, 1982, p. 55.

interesant. Astfel, unul din patru ruși din mediul urban lucra în sectorul prestării servicii (ex., proprietari de crâșme și cluburi, dar și simpli servitori), iar în mediul rural aproape fiecare al doilea era angajat în agricultură. Mai mare este cota agriculturii pentru ucrainenii din mediul rural: patru din cinci. Peste 40% din armeni erau angajați în același sector de prestări servicii.

Suntem departe de a susține că un grup etnic ocupa obligatoriu toate nișele sociale. Astfel, rușii din Basarabia erau în general: 1) Funcționari și militari. Trebuie însă menționat că printre aceștia erau mulți ruși de origine germană, care însă, în privința serviciului prestat, nu se deosebeau de etnicii ruși; 2) Servitori de casă, veniți cu stăpânii lor nobili. Aceștia erau însă foarte puțini la număr. Spre exemplu, în 1861, în întreaga provincie erau doar 45 de servitori de casă de etnie rusă⁴⁶; 3) Ortodocși de rit vechi, care au început să se stabilească în Principatul Moldovei încă din secolul al XVII-lea; 4) Țăranii fugari care, în secolul al XIX-lea, au constituit cel mai mare val de colonizare rusească; 5) Diverși tehnicieni, ingineri, agronomi și lucrători la calea ferată. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, aceștia din urmă dar și agronomii au fost cei mai numeroși, dat fiind faptul că tocmai aceste domenii de activitate erau cele mai dezvoltate⁴⁷.

În ceea ce-i privește pe moldoveni, ei în cea mai mare parte au rămas țăranii. Încă din secolele XVI-XVII, mulți dintre ei și-au găsit refugiul, din cauza presiunii turcilor și a acoliților lor, în posesiunile poloneze, devenite mai apoi rusești. Recensământul din 1897 îi înregistrează pe întreg întinsul regiunii nordice a Mării Negre. Iată ce imagine ne oferă datele selectate (tabelul 10). După cum se vede, și în orașele din afara Basarabiei, moldovenii se stabileau cu puțină tragere de inimă. Proporția populației urbane în rândul moldovenilor din afara Basarabiei și a celor mai apropiate județe de ea din guberniile Herson și Podolsk este mare numai în două cazuri: fie numărul moldovenilor este în general mic (20-30 de indivizi), prezența lor fiind cauzată de factori aleatorii, fie este vorba de un raport cu totul inegal dintre sexe, fapt explicabil printr-o strămutare impusă (repartizare). Astfel, în guberniile poloneze, orașenii au reprezentat 31,7% din totalul moldovenilor, numărul bărbaților depășindu-l pe cel al femeilor de 402 ori; în regiunea Kars – 93,6%, numărul bărbaților depășindu-l pe cel al femeilor de 46 ori (din 47 de persoane); în regiunea Daghestan – 65,2%, numărul bărbaților depășindu-l pe cel al femeilor cu 15,5.

Dacă luăm în considerație că toate aceste regiuni erau zone de desfășurare permanentă a trupelor, atunci este clar că este vorba de soldați și ofițeri luați în evidență de recensământ la locul serviciului militar. Foarte puțin probabil ca acești moldoveni să fi fost țăranii sau chiar funcționari: nici unii, nici alții nu s-ar

⁴⁶ Natalia Abakumova-Zabunova, *op. cit.*, p. 132.

⁴⁷ În perioada sovietică, acestora li s-au adăugat și cercetătorii din diferite domenii ale cercetării academice și cadrele didactice repartizate în RSSM. Mulți dintre ei, convinși că aici, la periferie, presiunea ideologică este mai mică decât la Moscova sau Leningrad, s-au integrat cu bucurie în noile structuri academice și universitare create în RSSM.

fi strămutat fără soții (și familii). Aceștia nu puteau fi nici studenți: în regiunile menționate (cu excepția Varșoviei) la acel moment nu existau universități.

Alta este situația în cazul boierilor moldoveni. Datele recensământului din 1817 publicate de I. N. Halippa⁴⁸ arată că la acea dată proprietarii „moldoveni” de moșii din dreapta Prutului dețineau în Basarabia 207 moșii – fără a menționa cazurile în care cenzorii nu au reușit să stabilească supusul cărui stat era proprietarul. „Localnicii”, adică proprietarii de moșii din stânga Prutului, dețineau 345 de moșii. Sub termenul de „localnici” se înțelegeau atât proprietarii funciari originari din Basarabia, cât și ofițerii ruși, inclusiv fostul guvernator al provinciei, I. M. Harting. Proprietarii ruși din lista „localnicilor” pot fi identificați doar după numele lor. Numărul lor, după cum se poate vedea, este foarte mic. Să notăm că recensămintele din acea perioadă luau în considerare nu etnia, ci „cetățenia” proprietarului funciar.

Trebuie însă, în primul rând, să se țină seama și de mobilizarea proprietății funciare din epoca capitalismului timpuriu. În memoriile sale, publicate pentru prima dată în 1907, cneazul S. D. Urusov, guvernator al Basarabiei între anii 1903 și 1904, remarca:

În Basarabia, moșia este o cotă funciară care aduce un venit bun și trece cu ușurință din mână în mână, este o valoare de piață care circulă printre persoane întreprinzătoare datorită salturilor rapide în creșterea costului pământului. Unele moșii procurate în anii '70 cu 25-35 de ruble treceau pe timpul meu la al cincilea proprietar cu câte 250-350 de ruble desetina. [...] Luxul demonstrativ, beneficierea de bunurile vieții de la oraș, aspirația de a primi mai mult și de a cheltui și mai mult – acestea erau trăsăturile bătaoare la ochi ale moșierilor basarabeni, care privau agricultura nobililor din Basarabia de continuitate și trăinicie. Marile proprietăți de pământ de acolo se topeau repede și treceau din mână în mână⁴⁹.

În al doilea rând, situația Basarabiei era asemănătoare cu cea a Boemiei aflată sub stăpânirea austriacă: atât marii proprietari funciari veniți acolo, cât și cei de origine locală își vedeau garantate drepturile numai în cadrul monarhiei. De aceea, nobilimea își pierdea repede identitatea națională, oricare ar fi fost această identitate anterior (în Cehia – până la 1620, în Basarabia – până la 1812). Numai genealogia mai putea aminti originea unor astfel de familii aristocrate precum Kaunitz, Lobkowitz, Clam-Martinic, iar în Basarabia – Krupenschi sau liderii partidei „moldovenesti”⁵⁰ – Leonarzii. În al treilea rând, Austro-Ungaria

⁴⁸ Ion Halippa, *Rospis' zemlevladiiia i soslovnogo stroia naseleniia Bessarabii po dannym perepisi 1817 g. Obrabotal po ofitsial'nym dannym I. N. Khalippa* [Lista proprietăților funciare și a stărilor sociale ale populației Basarabiei conform datelor recensământului din 1817. Prelucrată conform datelor oficiale de către I. N. Halippa], în Ion Halippa (ed.), *Trudy Bessarabskoi gubernskoi uchenoi arkhivnoi komissii* [Lucrările Comisiei Științifice Guberniale a Arhivelor din Basarabia], vol. III, Chișinău, Tipo-litografia lui E. Șliomovici, 1907, p. 1-230.

⁴⁹ Prințul S. D. Urusov, *Însemnările unui guvernator, Chișinău, 1903-1904*, Chișinău, Editura Cartier, 2019, p. 109.

⁵⁰ La sfârșitul secolului al XIX-lea, în zemstva basarabeană s-au constituit două grupuri de proprietari de moșii: cea „grecească”, mai conservatoare, condusă de puternicul clan Krupenschi,

și Rusia țaristă erau state funcționărești, și nobilimea, în mod constant, își completa rândurile din contul unor păături sociale inferioare. Un exemplu în acest sens este familia Purișkevici. Bunicul și tatăl faimosului deputat al Dumei de stat, V. M. Purișkevici, au fost preoți în Chișinău. Bunicul său, protoiereul Vasile Purișkevici, este cel „care a obținut prin serviciile sale, prin intermediul crucii Sfântului Vladimir, titlul nobiliar”⁵¹. Nepotul său, amintitul V. M. Purișkevici, era deja latifundiar în județul Akkerman și liderul „stataliștilor” – și asta nu la nivel local, ci al întregii Rusii.

Știința de carte

Este bine cunoscut rolul jucat de cărțurarii secolelor XVIII-XIX în formarea conștiinței naționale. Ar merita deci să vedem cine anume făcea parte din Basarabia din această pătură socială. Aceste date se regăsesc în tabelul XV: „Distribuția populației în funcție de limba maternă, alfabetizare și grupuri de vârstă”⁵². Două categorii sunt luate în evidență: „Persoanele alfabetizate în limba rusă” și „Persoanele alfabetizate în alte limbi”. Judecând după datele prezentate, indivizii care știau să citească în două sau mai multe limbi, *inclusiv* în rusă, au fost incluși în prima categorie. Acest lucru reiese și din faptul că printre „ruși” (conform definiției vremii termenul îi desemna pe rușii propriu-ziși, pe ucraineni și bieloruși), nu era niciun „alfabetizat în alte limbi”, deși în jur de 10 mii dintre aceștia din urmă aveau „studii superioare celor primare”. Se știe că o pondere destul de mare în astfel de studii o aveau limbile străine și cele clasice. În categoria „Știința de carte în altă limbă” erau incluși 32.931 de evrei, 25.203 germani și doar 2.224 de moldoveni, dintre care 887 erau din județul Ismail, care până în 1878 a aparținut României.

Media generală de alfabetizare în provincie era destul de scăzută: 22% constituind-o bărbații și 8,9% femeile⁵³. Sigur, trebuie să ținem cont că „în 1840, chiar și în cele mai avansate state din Europa, Marea Britanie și Franța, aproape jumătate din populație era analfabetă (iar în înapoiața Rusie – aproape 98%)”⁵⁴. Chiar și așa, în 1897, Basarabia rămânea una dintre cele mai puțin alfabetizate provincii europene ale imperiului. De aceea, cifrele absolute vor fi, bineînțeles, mici. Imaginea se schimbă radical dacă luăm în calcul, în conformitate cu tabelul XV, mai întâi, cota grupurilor etnice din *numărul total al știutorilor de carte* și, apoi, cota știutorilor de carte separat, *pe fiecare grup etnic*. Vom lua în considerare, în principal, cifrele sumare (acestea sunt date

și cea „moldovenească”, axată pe piață de desfacere, condusă de Leonarzi. Diferențele etnice din compoziția lor nu sunt foarte vizibile, iar reprezentanții unor familii (de exemplu, Donici) făceau parte din ambele grupuri. Vezi Iurie Colesnic, *Chișinăul nostru necunoscut*, ediția a 2-a, Chișinău, Editura Cartier, p. 239.

⁵¹ Prințul S. D. Urusov, *op. cit.*, p. 118.

⁵² Nikolai Troinitsky, *op. cit.*, p. 94-131.

⁵³ *Ibidem*, p. XIX.

⁵⁴ Benedict Anderson, *op. cit.*, p. 97.

separat pentru bărbați și femei), deși, din motive bine știute, educația femeilor în acea perioadă, în comparație cu cea a bărbaților, rămânea cu mult în urmă.

Din tabelul 9 se poate observa că ponderea unor grupuri etnice în numărul total al populației și în numărul celor știutori de carte nu coincide, acest lucru nefiind întotdeauna legat de anumite privilegii. Sigur, existența privilegiilor explică faptul că, printre persoanele cu studii superioare, velicorușii constituie mai mult de jumătate (51,19%), în timp ce evreii sunt cu doar 7,4%, mai puțin decât ponderea lor în numărul general al populației. Reamintim că în cazul lor, în această perioadă, erau aplicate numeroase restricții, spre exemplu, cunoscuta „rata procentuală” care limita drastic accesul tinerilor din această comunitate la studiile superioare.

Și la acest compartiment, diferențele dintre oraș și sat sunt izbitoare. În orașe, 47,46% dintre persoanele știutoare de carte erau evrei. Pentru Chișinău, această cifră este chiar mai mare: 51,14% (50,19% bărbați și 53,08% femei). Rușii, inclusiv funcționarii trimiși aici de la centru, se situau pe locul doi: 26,12% (în capitală – 29,36%). În județe însă, situația este alta. Aici, locul întâi este ocupat de moldoveni (24,46%), al doilea de evrei (21,18%), urmați de germani (18,32%) și ucraineni (13,75%).

Acest decalaj dintre oraș și sat este foarte asemănător cu cel din vechea Austro-Ungarie. Există însă și o diferență semnificativă. Spre deosebire de germanii din Boemia, evreii din orașele basarabene, care constituiau majoritatea cărturarilor, formau un grup marginal în Rusia țaristă. Deși au fost educați în spiritul culturii rusești, ei nu agreau regimul autocrat, sperând la o Rusie liberală și democratică. Acest fapt este foarte vizibil, de exemplu, în memoriile lui M. B. Slutsky, medicul șef al Spitalului Evreiesc din Chișinău⁵⁵. Dintre toți suveranii sub care a avut ocazia să trăiască și să muncească, el își amintea cu căldură doar de Alexandru al II-lea al Rusiei, dar și, cu o satisfacție evidentă, de starea lucrurilor din timpul regelui român Ferdinand I, când Basarabia făcea deja parte din România Mare.

În ceea ce privește rata de alfabetizare în interiorul grupurilor etnice, ea se ridică la mai mult de jumătate doar în cazul germanilor (62,64%) și grecilor (57,40%). Aceștia erau urmați, cu ceva mai puțin de jumătate, de armeni (46,83%) și polonezi (46,65%). Printre evrei, știutorii de carte erau doar 36,13%, printre ruși – 25,56%. Pentru moldoveni, această rată era și mai mică – doar 5,84%, fenomen explicabil prin faptul că, la acea vreme, nu numai în Basarabia, ci și în restul Rusiei țariste, școlile rurale funcționau în mare parte datorită unui număr mic de entuziaști. Procentajul rușilor și moldovenilor știutori de carte este mai mare doar în orașe, mai ales în capitală, în cazul primilor el ridicându-se la 36,92% iar pentru ultimii la 12,23%. În cazurile celorlalte grupuri, diferența dintre oraș și sat este destul de mică.

⁵⁵ Moisei Slutskii, *Za tri chetverti veka. Moi vospominaniia iz detstva, iunosti i poluvekovoi vrachebnoi i obshchestvennoi deiatel'nosti. Chast' pervaiia (gody 1851-1900)* [Treisferturi de veac. Amintirile mele din copilărie, tinerețe și din jumătatea din secol de activitate medicală și socială], Chișinău, Tipografia S.A. „Unser Zeit”, 1927.

Două tipuri de conștiință socială

Până în 1812, Moldova istorică, deci și Basarabia, constituia, aplicând terminologia lui Weber, o societate tradițională, agrară sau pre-capitalistă. Să reamintim care sunt caracteristicile acestui de tip de societate: 1) Baza economiei o constituie agricultura rudimentară extensivă; 2) Principalele stări sociale sunt nobilimea deținătoare de proprietăți funciare, clerul și țărănimea, acestea din urmă deservind interesele primei. Alte grupuri mărunte pot fi identificate ca făcând parte din cele trei stări. Specific pentru Moldova istorică a fost faptul că, așa cum s-a întâmplat în multe țări din Asia, către secolul al XVIII-lea, nobilimea deținătoare de proprietăți funciare s-a transformat în una funcționarească (după cum spunea Nicolae Mavrocordat „boier este cel care deține o dregătorie”). În același timp, boierimea încetase să fie națională, locul de frunte fiind ocupat de etnici greci care făceau parte din suita domnilor fanarioți; 3) Tradiția și stabilitatea sunt valori supreme, orice schimbare (inclusiv socială și teritorială) fiind văzută ca o amenințare; 4) Aptitudinile personale ale unui individ (intelectuale, morale etc.) sunt considerate ca ereditare, adică datorate „sângelui” sau apartenenței la un anumit clan sau grup social, situație reflectată în simbolismul heraldicii feudale; 5) Din această cauză, membrii unui anumit grup social (și etnic) sunt, în principiu, văzuți la fel (acest lucru se reflectă, în special, în miturile etnogenetice). Tocmai de aceea, idealul politic nu este democrația (ca garant al echilibrului intereselor anumitor indivizi și grupuri), ci „sobornicitatea” care presupune unanimitate în luarea de decizii; 6) Exprimarea individualității în raport cu standardele grupului este tratată ca un păcat. Prin urmare, orice individ care deviază de la aceste standarde (fie el geniu, nebun sau un simplu nonconformist) este considerat ca fiind o „piesă defectuoasă” a mecanismului social, de altfel ușor de înlocuit; 7) Așezările urbane sunt de proporții mici, iar în condițiile Europei de Est acestea se deosebesc de sate prin structura lor etnică; 8) Pătura cunoscătorilor de carte nu este numeroasă, iar reprezentanții acesteia fie sunt dedicați unor chestiuni de ordin ideologic și religios, fie se află în serviciul statului. Potrivit lui Umberto Eco, în Evul Mediu, comunitățile eclesiastice și științifice se suprapun. În schimb, de regulă, cavalerul nu știa să calculeze (nici propriile datorii), negustorul era departe de filosofie, iar pentru țărani și meșteșugari știința de carte era un lux considerat inutil; 9) Cunoștințele sunt înțelese ca suma unor aptitudini și convingeri care nu au nevoie să fie rectificate sau completate, orice modificare sau completare fiind percepută fie ca neimportantă, fie ca venită de la „cel rău”. În acest context, nu se face nicio diferență între un fapt stabilit științific și un mit bine înrădăcinat: este suficient ca toți să creadă în el; 10) Dezideratele, chiar și pentru mișcările de protest social, nu depășesc limitele unei utopii țărănești cu o agricultură de subzistență.

În Basarabia, reprezentanții acestui tip de societate erau țăranii și moșierii, cei din urmă moștenind din secolul al XVIII-lea puternice tradiții fanariote. Aceste tradiții, implementate de otomani și acoliții lor greci, sunt în sine prea puțin măgulitoare. Două dintre ele au însă o deosebită importanță. În primul

rând, fanarioții obțineau scaunul domnesc contra unei sume bănești (mai precis, prin mezat) și pentru o perioadă limitată (de regulă, pentru trei ani). Prin urmare, domnia pentru aceștia și acoliții lor constituia doar un mijloc de îmbogățire, iar banii plătiți o investiție într-o afacere profitabilă. Nu este întâmplător faptul că, începând cu domnitorii fanarioți, stemele Valahiei și Moldovei se perindau pe același steag. Fenomenul nu se explică prin intenția grecilor de a promova o conștiință a unității etnice sau naționale – nu aveau niciun motiv să o facă –, ci prin faptul că ambele principate erau doar două „sucursale” ale uneia și *aceleiași* întreprinderi.

În al doilea rând, un astfel de domnitor, neputând conta pe o susținere internă, își întemeia puterea pe sprijinul exterior. Partidele boierești se deosebeau între ele numai după orientarea lor spre Imperiul Otoman, Rzeczpospolita, Austria sau Rusia (la fel precum succesorii lor din secolele XX și XXI – spre Europa și/sau România, sau Rusia). În aceste condiții, o partidă patriotică care să aibă ca ideal independența Moldovei nu avea cum să apară, principala, dacă nu unica, preocupare a boierilor fiind să afle care dintre „varegi”⁵⁶ vor atenta mai puțin la privilegiile lor. Bineînțeles, o asemenea putere nu putea să se bucure de respectul țăranilor moldoveni. Atitudinea acestora semăna, mai degrabă, cu frica în fața unui animal de pradă de la care nu poți avea nici milă, nici dreptate. Din secolul al XVII-lea, era cunoscut proverbul moldovenesc: „Schimbarea domnilor, bucuria nebunilor”⁵⁷. În prezent, din propriile noastre observații, la întrebarea: „Cum te poate ajuta statul?”, cel mai adesea moldoveanul va răspunde: „Numai să nu mă încurce”. Prin urmare, în secolul al XX-lea, ideea independenței statale moldovenești s-a ciocnit de nihilismul politic, care s-a format în perioada otomană și turco-fanariotă. Autoritatea clerului a fost mult mai puternică, iar din secolul al XIX-lea și cea a intelectualității laice care nu se afla în serviciul guvernului.

Primele alegeri libere universale desfășurate în gubernie – pentru Adunarea Constituantă a Rusiei (26-28 noiembrie 1917) – au arătat existența unei diferențe clare între starea de spirit din orașe și sate⁵⁸. Astfel, în zonele rurale din județele Bălți, Orhei și Bender, mai mult de două treimi din voturi le-au primit reprezentanții Partidului Socialist Revoluționar (eserii) și cei ai Sovietelor de deputați ai țăranilor. În schimb, în Chișinău și Orhei, în fruntea listei, cu un decalaj substanțial (54-58%), s-a plasat Comitetul Electoral Evreiesc (întrunindu-i pe sioniști și reprezentanții Partidului Popular Evreiesc), în Bolgrad – aceiași

⁵⁶ Adesea, în limba rusă modernă, cuvântul „varegi” desemnează persoanele invitate din străinătate pentru a contribui la rezolvarea unor probleme de ordin politic, economic etc. Expresia își are originea în cronica rusă *Povestea vremurilor de demult*, în care se spune: „Pământul nostru este mare și bogat, dar nu există ordine în el. Veniți și stăpâniți-ne” (citatul se referă la anul 862).

⁵⁷ L. Cepernin (ed.), *Istoriia Moldavskoi SSR* [Istoria RSS Moldovenești], vol. I, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1965, p. 157-158.

⁵⁸ Izyaslav Levit, *God sud' bonosnyi: ot provozglasheniia Moldavskoi Respubliki do likvidatsii avtonomii Bessarabii (noiabr' 1917 g. – noiabr' 1918 g.)* [Un an fatidic: de la proclamarea Republicii Moldovenești la lichidarea autonomiei Basarabiei (noiembrie 1917 – noiembrie 1918)], Chișinău, s. ed., 2000, p. 47-51, 250.

eseri. În ceea ce privește Partidul Popular Moldovenesc, acesta împreună cu Uniunea Basarabeană a Creditului și Societăților de Economii și Împrumut a obținut numai 2,3% din voturile chișinăuenilor și doar în județul Bender aproape 4%. Trebuie însă menționat că, în Chișinău, Orhei și Bolgrad, două treimi din alegători nu s-au prezentat la vot. Judecând după datele avute la dispoziție, în restul guberniei situația era asemănătoare.

În ceea ce privește orașele și gospodăriile coloniștilor, acolo se constituia un nou tip de societate – cel industrial (conform lui Weber). Chiar dacă acest proces a decurs sub egida Rusiei (mai ales ca urmare a accesului la vasta piață internă rusească), Basarabia, în care rămășițele iobăgiei erau mult mai puțin vizibile, se afla, în această privință, înaintea majorității guberniilor rusești. Trecerea la o societate industrială presupunea și o schimbare la nivel psihologic și al comportamentului social. Esența acestei schimbări a fost notată, nu fără ironie, de istoricul american Yuri Slezkine:

Modernizarea se exprimă prin faptul că: indivizii devin orășeni mobili, curați, știutori de carte, vorbăreți, fini intelectuali și flexibili din punct de vedere profesional; că nu se mai cultivă câmpurile și cirezile, ci oamenii și simbolurile; că avuția servește la educație, educația la înavuțire, ceea ce nu exclude faptul că avuția poate servi și la înavuțire iar educația la educare; că prinții și țărani se transformă în profesori și negustori, privilegiile ereditare făcând loc prestigiului dobândit prin propria activitate, iar locul stărilor sociale este luat de indivizi, familii mici dar și triburi (națiuni) știutoare de carte. Modernizarea înseamnă atunci când toți devin evrei⁵⁹.

O astfel de tranziție, însă, dădea naștere unor conflicte sociale care, mai devreme sau mai târziu, amenințau să devină etnice sau naționale. Orașele în plină ascendență dar și gospodăriile sau fermele coloniștilor s-au angajat ferm pe calea dezvoltării capitaliste în stil „american”. Această parte a societății basarabene se orienta spre Rusia, și împreună cu ea – spre Europa. Satele moldovenești din jurul Chișinăului, însă, păstrau nu doar modul de viață foarte aproape de cel medieval, ci și psihologia societății agrare pe care am descris-o mai sus. Aici, capitalismul s-a dezvoltat urmând calea „prusacă”: având ca punct de plecare nu fermele, ci latifundiile moșierești. Granița dintre cele două zone era constituită *grosso modo* de Valul lui Traian superior: la sud de acesta începe stepa Bugeacului, unde se aflau fermele coloniștilor.

În general, industrializarea a contribuit la dispariția satului patriarhal. Numai o foarte mică parte din proprietarii marilor latifundii s-au transformat în fermieri, ceilalți au dat faliment părăsind mediul rural. Astăzi știm că acest proces a fost unul firesc, inevitabil, nefiind planificat în mod intenționat de cineva. Astfel percepea acest proces și țăranul de atunci? Ce ar fi trebuit să creadă acesta despre progresul care treptat împingea lumea sa spre dispariție? Sigur, își dădea seama că marfa ieftină produsă în mediul rural și cea produsă în

⁵⁹ Yuri Slezkine, *op. cit.*, p. 9.

mediu urban, mai scumpă, nu pot concura, că orice inovație tehnică va spori decalajul dintre lumea sa și cea a orașului. Un țăran de rând nu poate supraviețui în astfel de condiții – doar marii latifundiari sau coloniștii, adică străinii, cei care de curând s-au așezat pe aceste pământuri.

Cu alte cuvinte, ca și în cazul Austro-Ungariei, la bazele societății multi-etnice din Basarabia, aflată încă în proces de formare, a fost instalat un dispozitiv exploziv care putea să se declanșeze oricând. Principiul liberal al „egalității șanselor” nu a funcționat: aceste șanse s-au dovedit a fi strâns legate de apartenența la un grup etnic sau național.

Ce-i drept, atunci conflictele etnice nu monopolizaseră încă spațiul public. Chiar și pogromul din Chișinău din 1903, cu care a început seria unor conflicte interetnice deschise, nu numai în Basarabia, ci și în restul Rusiei, nu a constituit o mișcare de masă. Organizatorii săi sunt bine cunoscuți: jurnalistul P. A. Krușevan, originar dintr-o familie de moșieri scăpătați, negustorul G. A. Pronin și starostele de breaslă Stepanov. Nici instigarea directă, nici vina personală a unor membri ai administrației țariste nu au fost dovedite, deși, fără îndoială, țarismul a fost vinovat pentru crearea unei atmosfere antisemite după cum bine o arată E. H. Judge în destul de echilibrata sa analiză a pogromului de la Chișinău⁶⁰. Aproape pe tot parcursul secolului al XX-lea, popoarele din regiune au conviețuit pașnic, sprijinindu-se reciproc, iar de „soluționarea problemei naționale” s-au ocupat autoritățile. Trebuie remarcat și faptul că în cadrul aceluiasi grup social (de exemplu, în interiorul mediului țăranesc de natură patriarhală care întrunea reprezentanți ai diferitor etnii) au existat mult mai puține conflicte decât la hotarele dintre diferitele grupuri sociale⁶¹.

Consecințele pentru ziua de azi

În zilele noastre, Republica Moldova se apropie foarte mult de un stat monoetnic. Conform recensământului din 2004, etnia titulară constituie trei pătrimi din populație (vom neglija datele, extrem de nesigure, ale recensământului din 2014: acesta fiind efectuat cu încălcări grave menționate atât în presă, cât și în Parlament). Pe de altă parte, satele și orașele, în pofida eforturilor depuse de puterea sovietică de a reduce decalajul dintre ele, continuă să constituie două lumi diferite. Problema nu constă atât în limba vorbită (cu toate că rusa este vorbită de 34,37% dintre orașeni și doar 4,44% din locuitorii satelor), cât în psihologia societății agrare (bazată pe puterea tradiției) sau a celei industriale.

⁶⁰ Edward H. Judge, *Paskha v Kishineve: Anatomia pogroma* [Easter in Kishinev: Anatomy of a Pogrom], traducător K. L. Jignea, Chișinău, Editura Liga, 1998, p. 118-147.

⁶¹ În a sa „Relatare despre schismaticii din Basarabia”, I. S. Aksakov nota unitatea și asistența reciprocă a moldovenilor, rușilor și evreilor în privința evaziunii fiscale și altor obligații impuse de autorități. Tot el vorbește și despre ajutorul reciproc în menținerea relațiilor cu centrele ortodoxe de rit vechi din teritoriile austriece. Vezi Ivan Aksakov, *Zapiska I.S. Aksakova o bessarabskikh raskol'nikakh* [Relatarea lui I. S. Aksakov despre schismaticii din Basarabia], în „Russkii Arkhiv”, cartea III, Vyp. 10, 1888, p. 437 și urm.

Țara este în mare parte rurală (61,4% din populație), cu o densitate ridicată a populației, media fiind peste 120 de locuitori pe kilometru pătrat. Regiuni sau spații nelocuite (pustii) nu sunt. Distrugerea colhozurilor și frica de o eventuală foamete au provocat pe parcursul anilor '90 părăsirea în masă a satelor. Ca și în 1897, orașele erau incapabile să absoarbă această masă nou venită de oameni: economia urbană strâns legată de piața internă a Uniunii Sovietice se baza pe materia primă provenită din exteriorul republicii, motiv pentru care nu a putut supraviețui prăbușirii URSS. Aceasta este unul din motivele proporției enorme ale migrației forței de muncă. Aproape fiecare al patrulea moldovean (indiferent de etnia sa) apt să lucreze se află temporar sau permanent la muncă în străinătate.

Uneori, Republica Moldova este văzută ca un oraș-stat: un moldovean din cinci locuind în capitală. Pierzându-și industria grea odată cu prăbușirea Uniunii Sovietice, Chișinăul și-a păstrat încă mult timp potențialul științific. Cu toate acestea și în ciuda informatizării sporite puse la cale de guvernul Partidului Comunist (2001-2009), în 2010, doar 19,7% din populație avea acces la internet, din acest punct de vedere țara situându-se, la acea dată, pe ultimul loc în Europa⁶². Este adevărat că în privința vitezei de acces (aceasta fiind 15 Mbit/s), Moldova se situa înaintea multor state din Uniunea Europeană, iar în cadrul Comunității Statelor Independente (CSI) fiind a doua după Rusia⁶³. Situația era însă valabilă doar pentru orașe, în special pentru orașele mari – Chișinău, Bălți, Tiraspol, Bender – ultimele două, făcând parte din Transnistria, nu sunt de fapt controlate de guvernul moldovenesc. În același timp, potrivit jurnalistei Olga Padalko⁶⁴, 61% dintre utilizatorii moldoveni consultă site-uri de limbă rusă. Aceasta înseamnă că satele moldovenești se află încă în epoca pre-computer sau pre-internet, locuitorii săi informându-se preponderent din surse „clasice” ca ziarele, radioul sau televiziunea. Să notăm și faptul că televiziunea moldovenească, pe teritoriul Republicii Moldova, nu este în măsură să concureze cu televiziunile străine, fie ele rusești sau românești. Nivelul de viață dar și prețurile din capitală se apropie de cele europene. Pentru locuitorii de la sate, Chișinăul rămâne încă o altă lume, complet diferită de a lor. Cu alte cuvinte, decalajul sau diferențele dintre oraș și sat rămân încă foarte mari. Și deși cauzele acestor diferențe sunt altele decât cele din secolul al XIX-lea, ele pot fi foarte ușor prezentate ca fiind de natură etnică.

⁶² A. Glebov, 2010. *Skol'ko pol'zovatelei v internete (2009-2010)* [Câți utilizatori sunt pe Internet (2009-2010)], URL: <http://www.promovare-site.md/viewarticle.php?id=5> (accesat la data de 19.05.2010).

⁶³ *Kolichestvo pol'zovatelei interneta v Moldove rastet stremitel'nyimi tempami* [Numărul utilizatorilor de Internet în Moldova crește într-un ritm rapid], Omega.md, 29 mai 2009, 13:12, URL: <http://omg.md/Content.aspx?id=3238&lang=3> (accesat la data de 20.05.2010).

⁶⁴ Olga Padalko, *Rol' moldavskikh internet-portalov v formirovanii obshchestvennogo mneniia* [Rolul portalurilor web din Moldova în formarea opiniei publice], lucrare de licență, Chișinău, Școala Antropologică Superioară, 2010 (manuscris păstrat în Arhiva Școlii Antropologice Superioare, Chișinău, Republica Moldova).

De aici rezultă și divizarea societății moldovenești care, în 2009, a dus la declanșarea acelei lungi crize politice. Atâta timp cât această fracționare va persista și Moldova va continua să fie împărțită în zone ale culturii urbane și rurale, nu vom putea vorbi de stabilitate. Unitatea societății poate fi atinsă pe diferite căi. Una ar fi aducerea satului la nivelul orașului, ceea ce presupune modernizare, implementarea noilor tehnologii, în special în agricultură. Această cale poate fi însă foarte dureroasă. Să ne amintim de primii pași făcuți pe calea industrializării în diferite țări, inclusiv în Anglia și SUA. Acea „deșțărănire” înfăptuită în Rusia secolului al XX-lea și pusă în cârcă bolșevicilor, în Anglia a avut loc în secolul al XVI-lea, pe vremea Tudorilor, iar în SUA în anii 1870-1890, în timpul așa-zisului „Gilded Age”.

O altă cale ar fi cea a aducerii sau coborârii orașului la nivelul unui mare sat, aceasta făcându-se sub diverse pretexte – salvarea tradițiilor, a rădăcinilor strămoșești sau naționale, a lumii rurale imaginate în culori idilice etc. Această cale presupune demontarea sau înlăturarea elementelor care sunt străine acestei lumi idilice, înțelegându-se aici industria modernă (cu excepția instalațiilor de asamblare), cercetarea științifică, dar și de sistemul educațional (să amintim că în societatea agrară alfabetizarea nu constituia o condiție pentru a supraviețui, precum este în zilele noastre). Această cale este însă una a regresului economic, calea unei republici bananiere, calea prin care Moldovei i se va da posibilitatea să joace în continuare rolul unei surse de forță de muncă ieftină, rezultatul final fiind înghițirea ei de oricare dintre vecinele sale mai norocoase.

Toate acestea, însă, nu trebuie să fie luate *ad litteram*. Atât la sat, cât și la oraș, situația este complexă. În plus, ea se suprapune peste problemele interetnice. Astfel, naționalismul implantat de sus a găsit sol fertil mai ales în orașe, unde prelucrarea ideologică a tineretului a fost mai consecventă: în 2004, 3,40% dintre orașeni s-au declarat români, în mediul rural numai 1,39%. Excepție sunt unele așezări rurale din apropierea capitalei, unde este posibilă conviețuirea psihologiei tradiționale și a mijloacelor moderne prin care aceasta este protejată și promovată.

În orașe, naționalismul este susținut în principal de intelighenție (de o mare parte a acesteia dar nu de toți) – fapt care provoacă nedumerire și chiar indignare printre cei care consideră că misiunea acestui grup ar fi trebuit să fie alta decât provocarea, directă sau indirectă, a animozităților de ordin etnic cu grave consecințe pentru societatea moldovenească, în general. Fenomenul însă nu este unul întâmplător, el fiind explicat de B. Anderson în analizele sale asupra „print capitalism”⁶⁵. De la bun început, tipografiile și editurile europene s-au constituit ca întreprinderi de tip capitalist, care aveau nevoie de piață de desfacere. În acest sens, latina nu avea un potențial prea mare, doar un cerc restrâns de oameni instruiți erau în stare să o citească și să o înțeleagă. Astfel, editurile s-au îndreptat spre consumatorul de masă, publicând în limbile vernaculare. Nu întâmplător, inventarea tipografiei nu a avut consecințe similare în

⁶⁵ Benedict Anderson, *op. cit.*, p. 60-61 și mai departe.

China: „[...] ea nu a provocat acolo nici o influență semnificativă, fapt explicabil prin absența capitalismului”⁶⁶.

Tiparul în limbile vernaculare a provocat fenomene care nu au mai depins de voința editorilor capitaliști. Nici limbile vernaculare nu erau accesibile tuturor: înțelegerea lor era limitată la teritoriile în care aceste limbi erau răspândite. Prezența unei varietăți dialectale în interiorul acestor limbi își spunea și ea cuvântul. Cea de-a doua circumstanță (varietatea dialectală) a fost depășită de dezvoltarea unei limbi literare *tipărite* (nici măcar scrise), care a substituit dialectele. În cazul în care unele dialecte pretindeau la statutul de limbă independentă, soarta lor se decidea de rapiditatea cu care se reușea crearea, special pentru ele, a unor tipărituri. Prima circumstanță (teritoriul de răspândire) a condus la faptul că, în diferite părți ale Europei (care nu erau încă percepute ca țări) au apărut grupuri de cititori independenți unii de alții. Membrii acestor grupuri erau coagulați în jurul unor lecturi comune (cărți și ziare tipărite în aceeași limbă, chiar dacă aceste publicații se situau pe poziții diferite, adică promovau idei divergente). Un alt element comun era că membrii acestor grupuri aflau despre cei mai mulți dintre ei doar din aceleași cărți și ziare⁶⁷. Tocmai aceste grupuri de lectură au devenit nucleele viitoarelor națiuni „lingvistice”. Pentru Europa de atunci, fenomenul descris mai sus era o noutate: până la apariția tiparului în limbile vernaculare, chestiunea diferenței dintre ele nu era atât de importantă. Astfel se explică de ce tocmai intelectualii, deși purtători ai unor valori înalte, au devenit propagandiști ai idealurilor naționaliste (îi regăsim inclusiv printre extremiști). Sigur, erau și ei oameni, veniturile lor și în general bunăstarea lor depindea direct de cuvântul tipărit. Este însă un aspect despre care B. Anderson nu scrie: dacă e să facem abstracție de onorarii și faimă, pentru ce sau pentru cine creează un scriitor, chiar și cel mai dezinteresat? Pentru cititori. Cine sunt cititorii săi? Sigur, numai cei care pot citi în limba în care el și-a scris opera. Cu toții știm cât de multe nuanțe se pierd, chiar și în cea mai bună traducere. De aceea, nu numai editorii, ci și autorii sunt interesați să-și extindă audiența în limba în care scriu, deși, pe de altă parte, motivele care îi animă pe unii și pe alții nu sunt întotdeauna identice.

Atât la oraș, cât și la sat există mari grupuri de persoane pe care aceste preocupări nu-i afectează personal. În plus, nicio ideologie națională nu depășește ca importanță consecințele dezastruoase pe care le-a avut dispariția colhozurilor și întreprinderilor agroindustriale asupra economiei din Moldova. De aceea, începând cu anul 1998, comuniștii au obținut cele mai multe voturi în zonele rurale din nordul republicii, unde majoritatea absolută o dețin etnicii moldoveni. În cele din urmă, nu trebuie să uităm despre interesele de clan care au puternice tradiții în Moldova: în multe cazuri, alegătorii votează un candidat

⁶⁶ *Ibidem*, p. 240, nota 21.

⁶⁷ Această nouă situație era complet diferită de cavalerii medievali, care cu diverse ocazii – de exemplu, în timpul convocărilor militare anuale – se puteau întâlni personal, deci nu se cunoșteau doar din cărți.

numai pentru că acesta este consăteanul lor, și nu pentru că programul acestuia, după ce l-a consultat, i-a căzut pe plac.

Aș dori să avertizez încă o dată asupra faptului că cele spuse mai sus nu trebuie să fie înțelese *ad litteram*: diferența dintre psihologia agrară și cea modernă nu este determinată de etnie și nici de prezența vizei de reședință în oraș sau în sat. În esență, este vorba doar de două tipuri de psihologie socială, tipul agrar – corespunzând realităților epocii feudale, tipul urban – celui capitalist. Ambele tipuri se regăsesc astăzi atât în urbi, cât și în mediul rural: în zilele noastre ele nu mai exprimă modul real de viață, ci obiceiuri, speranțe și nostalgii.

Cu atât mai mult nu trebuie să percepem lupta dintre structurile arhaice și moderne ca pe una care opune binele absolut răului. Este vorba doar despre o identificare clară a unor factori fără de care este imposibil să înțelegem realitatea complexă din Moldova de astăzi.

Notă biografică

Leonid Mosionjnic s-a născut la 7 noiembrie 1959 în orașul Bender, RSS Moldovenească, în familia profesorilor de școală generală Stela Treiger și Avraam Mosionjnic. Mama sa a predat limba franceză, iar tatăl său matematică și fizică. Deși încă din școala generală i-a plăcut istoria, a urmat sfatul părinților și a intrat la Facultatea de Medicină. Din cauza antisemitismului care s-a intensificat în URSS mai ales după Războiul de Șase Zile, prima sa încercare – Leonid Mosionjnic fiind de origine evreu – de a intra la Universitatea de Medicină din Leningrad (în anul 1976) a eșuat. A reușit însă să devină student, din a doua încercare, la Institutul de Medicină din Celeabinsk, administrația acesteia nefiind atât de riguroasă în privința verificării naționalității. După terminarea studiilor în 1983, s-a întors în orașul natal unde a practicat medicina până în 1995. Ideea de a deveni istoric nu dispăruse. Din cauza unei dispoziții guvernamentale însă, care prevedea că o a doua facultate putea fi făcută doar la trei ani după absolvirea primei și doar prin corespondență, a trebuit să aștepte până la sfârșitul anilor '80. Atunci, în toiul Perestroicii, a intrat la secția fără frecvență a Facultății de Istorie a Universității de Stat din Chișinău, pe care a absolvit-o în anul 1993. După cum mărturisește chiar el, toată viața, cu excepția a șase ani de studii la Celeabinsk, a petrecut-o în Moldova: până în 1999 – în Bender, din 1999 – în Chișinău. Din 1999 activează în cadrul Universității „Școala Antropologică Superioară” (din 2012 în calitate de conferențiar universitar). Între anii 2004 și 2015 (cu întreruperi) a îndeplinit funcția de șef al Catedrei de Antropologie și Tehnologii Sociale. Este membru al redacției revistei de antropologie culturală și arheologie „Stratum plus” afiliată aceleiași universități. A predat cursurile de *Antropologie culturală*, *Etnologie*, *Teoria autoorganizării*, *Activitatea editorială* și *Diversitatea culturilor europene prin prisma antropologiei culturale*.

În anul 2003, Leonid Mosionjnic și-a susținut teza de doctorat în istorie cu titlul *Tipologia civilizațiilor Orientului tradițional*. În trecut a fost interesat de civilizația chineză, în prezent însă se focalizează pe chestiuni legate de definirea procesului istoric, de mitologiile contemporane, cu precădere de mitologiile istoriografice, dar și de geografia istorică. Este autor a peste optzeci de studii și articole apărute în reviste de

specialitate și de popularizare din Moldova și Rusia. De asemenea, a semnat două monografii de autor – *Klassicheskii i sovremennyi marksizm* (Marxismul clasic și contemporan), Chișinău, Stratum Plus, 2011; *Tehnologiya istoricheskogo mifa* (Tehnologia mitului istoriografic), Sankt-Petersburg, Nestor-Istoriia, 2012 – și patru compendii pentru cursurile predate – *Antropologiya tsivilizatsii. Uchebnoe posobie* (Antropologia civilizațiilor. Material didactic), ediția a doua, corectată și adăugită, Chișinău, Stratum Plus, 2006; *Chelovek pered litsom kultury. Kurs lektsii* (Omul în fața culturii. Cursuri), ediția a doua, corectată și adăugită, Chișinău, Stratum Plus, 2006; *Sinergetika dlia humanitariiev. Uchebnoe posobie dlia vuzov* (Sinergetică pentru specialiști în științe socio-umane, Material didactic pentru instituții de învățământ), Chișinău, Nestor, 2003; *Sinergetika v naukah o cheloveke, pragmaticheskie aspekty* (Sinergetica în științele despre om, aspecte pragmatice), Chișinău, Stratum Plus, 2016. Este și traducător de cărți de istorie (din poloneză în rusă) – P. Pankovskii, *Rasizm i populiarnaia kultura* (Rasismul și cultura populară), Varșovia/Chișinău, Școala Antropologică Superioară, 2014; Ia. T. Gross, *Zolotaia jatva. O tom, chto proiskhodilo vokrug istrebleniia evreev* (Recolta de aur. Despre ceea ce s-a întâmplat în jurul exterminării evreilor), Moscova/Sankt-Petersburg, Nestor-Istoriia, 2017. În prezent lucrează la o altă monografie, cu titlul provizoriu *Mitologie și viitor*. (Iurie Stamati).

The Formation of a Multi-ethnic Society in the 19th Century Bessarabia

(Abstract)

Keywords: Bessarabia, Moldavia, Russian empire, multiethnicity, estates, ethnoses-estates, modernization, ethnic problems.

The paper analyses the multi-ethnic society formation process in Bessarabia, as well as the effects of this process on today's situation. It also points out the fact that in Bessarabia the ethnic diversity was generally formed by the same means as in the Habsburg provinces (especially the province of Bohemia) and it had similar consequences. First and foremost, we take into account the fact that different ethnic groups have occupied different social niches: the feudal states and the new social classes about to strengthen turned out to be different in terms of ethnic composition. The process under analysis began during the period of the Principality of Moldavia, it intensified after Bessarabia passed under the domination of the Russian Empire, it resulted in the formation of some communities which we referred to as ethnostates, namely groups whose social role is associated with a certain ethnicity. It is precisely this association that made social antagonisms look like ethnic antagonisms, a thesis supported by census data carried out by the tsarist authorities in 1897. The paper also points out the fact that this social structure has not disappeared, it is the basis of the difference in the attitude of town and village residents, of the urban intellectuals who can write in different foreign languages. We can conclude by saying that the conflicts in the current Republic of Moldova cannot be seen as linguistic ones, they are mainly geopolitical ones.

ANEXĂ

Tabelul 1. Media stărilor sociale din regiunea Rusiei europene, guberniile Basarabia, Podolsk și Herson (%)

Stări sociale	Rusia europeană	Basarabia	Podolsk	Herson
Nobili ereditari și familiile lor	0,95	0,62	1,00	1,01
Nobili personali, funcționari fără titlu nobiliar și familiile lor	0,52	0,53	0,34	0,86
Clerul confesiunilor creștine și familiile lor	0,54	0,57	0,47	0,30
Cetățeni de onoare ereditari și personali și familiile lor	0,33	0,92	0,32	0,39
Negustori și familiile lor	0,26	0,18	0,12	0,46
Mici burghezi	10,67	23,82	16,41	27,71
Țărani	84,39	73,02	81,12	68,29
Cazaci	1,55	0,06	0,10	0,07
Străini	0,45	0,00	0,00	0,00
Nativi finlandezi fără distincție pe stări	0,04	0,00	0,00	0,00
Persoane care nu aparțin stărilor sociale menționate	0,24	0,22	0,08	0,76
Persoane care nu au indicat starea socială	0,06	0,06	0,03	0,16
TOTALUL supușilor ruși	100,00	100,00	100,00	100,00
Supuși ai altor state	0,27	1,20	0,44	1,08

Tabelul 2. Media stărilor sociale din orașele Rusiei europene, guberniile Basarabia, Podolsk și Herson (%)

Stări sociale	Rusia europeană	Basarabia	Podolsk	Herson
Nobili ereditari și familiile lor	3,51	1,94	3,11	2,61
Nobili personali, funcționari fără titlu nobiliar și familiile lor	3,12	2,14	2,04	2,47
Clerul confesiunilor creștine și familiile lor	1,20	0,83	0,75	0,44
Cetățeni de onoare ereditari și personali și familiile lor	1,38	0,82	0,64	0,94
Negustori și familiile lor	1,60	0,91	0,81	1,30
Mici burghezi	43,88	80,46	74,53	64,41
Țărani	43,42	12,03	17,31	25,29
Cazaci	0,56	0,18	0,47	0,22
Străini	0,04	0,00	0,02	0,01
Nativi finlandezi fără distincție pe stări	0,17	0,01	0,00	0,00
Persoane care nu aparțin stărilor sociale menționate	0,87	0,53	0,22	1,95
Persoane care nu au indicat starea socială	0,26	0,15	0,11	0,36
TOTALUL supușilor ruși	100,00	100,00	100,00	100,00
Supuși ai altor state	1,02	1,77	0,47	2,77

Tabelul 3. Media stărilor sociale din județele fără orașe din regiunea Rusiei europene, guberniile Basarabia, Podolsk și Herson (%)

Stări sociale	Rusia europeană	Basarabia	Podolsk	Herson
Nobili ereditari și familiile lor	0,58	0,38	0,84	0,37
Nobili personali, funcționari fără titlu nobiliar și familiile lor	0,14	0,24	0,21	0,22
Clerul confesiunilor creștine și familiile lor	0,44	0,52	0,44	0,24
Cetățeni de onoare ereditari și personali și familiile lor	0,18	0,94	0,30	0,17
Negustori și familiile lor	0,06	0,05	0,07	0,12
Mici burghezi	5,80	13,77	11,80	13,18
Țărani	90,40	83,84	86,19	85,32
Cazaci	1,69	0,04	0,07	0,01
Străini	0,52	0,00	0,00	0,00
Nativi finlandezi fără distincție pe stări	0,02	0,00	0,00	0,00
Persoane care nu aparțin stărilor sociale menționate	0,15	0,16	0,07	0,29
Persoane care nu au indicat starea socială	0,03	0,05	0,03	0,07
TOTALUL supușilor ruși	100,00	100,00	100,00	100,00
Supuși ai altor state	0,16	1,09	0,44	0,40

Tabelul 4. Stările sociale din Chișinău în comparație cu Odessa, Moscova și Sankt Petersburg (%)

Stări sociale	Chișinău	Odessa	Moscova	Sankt Petersburg
Nobili ereditari și familiile lor	3,12	3,03	3,44	6,41
Nobili personali, funcționari fără titlu nobiliar și familiile lor	3,36	2,77	3,24	4,23
Clerul confesiunilor creștine și familiile lor	1,58	0,47	1,12	0,62
Cetățeni de onoare ereditari și personali și familiile lor	1,21	1,17	2,11	1,85
Negustori și familiile lor	1,57	1,29	1,90	1,40
Mici burghezi	74,00	60,50	22,27	21,63
Țărani	14,53	28,50	64,55	60,02
Cazaci	0,03	0,24	0,10	0,19
Străini	0,00	0,00	0,00	0,00
Nativi finlandezi fără distincție pe stări	0,00	0,01	0,03	1,42
Persoane care nu aparțin stărilor sociale menționate	0,43	1,57	0,94	1,72
Persoane care nu au indicat starea socială	0,18	0,43	0,30	0,51
TOTALUL supușilor ruși	100,00	100,00	100,00	100,00
Supuși ai altor state	1,67	4,81	1,31	1,75

Tabelul 5. Ponderea populației active pe grupuri etnice, gubernia Basarabia (%)

		Ucrai- neni	Polonezi	Bulgari	Moldoveni	Germani	Greci	Armeni	Romi	Evrei	Găgăuzi	Alții
	Totalul populației active	29,11	3,98	3,45	14,18	1,27	0,68	0,48	0,14	32,29	0,13	0,94
1	Administrație, judecătore și poliție	62,07	8,03	2,15	8,35	0,64	0,50	0,41	0,05	1,51	0,00	0,50
2	Funcții obștești, funcții pe stări sociale	9,50	10,08	3,68	10,27	0,58	2,33	0,58	0,00	9,11	0,19	0,97
3	Venituri de pe capitaluri și proprietăți imobiliare, bunuri ale părinților și rudelor	6,25	3,14	5,21	15,13	1,35	2,34	1,62	0,00	22,20	0,21	0,64
4	Forțe armate	45,81	17,85	0,97	5,26	5,74	0,15	0,12	0,01	7,53	0,03	4,01
5	Cler	21,65	1,13	1,92	15,22	0,90	0,79	0,90	0,00	50,28	0,00	0,34
6	Activitate juridică privată	50,98	11,76	3,92	7,35	0,49	1,96	0,98	0,00	17,65	0,00	1,96
7	Activitate educativă și pedagogică	28,74	2,53	1,73	4,84	2,25	0,58	0,52	0,23	51,21	0,00	2,65
8	Știință, literatură și artă	36,43	5,71	1,43	5,71	2,14	0,00	0,00	0,00	27,86	0,00	2,86

9	Activitate medicală și sanitară		6,54	8,15	1,61	9,10	0,85	0,76	0,66	0,00	27,87	0,00	0,47
10	Totalul profesilor libere	43,98	5,81	5,17	1,82	6,48	1,66	0,70	0,57	0,13	40,13	0,00	1,88
11	Venituri din cazna, instituții obștești și persoane fizice	30,42	9,22	1,77	2,63	35,96	0,48	0,38	0,41	0,03	18,00	0,06	0,63
12	Agricultură	17,20	34,51	0,63	6,21	36,17	0,21	0,34	0,46	0,14	3,45	0,24	0,44
13	Industria și meșteșugărit	26,37	7,82	1,89	5,32	6,49	0,78	0,61	0,44	0,19	49,41	0,12	0,57
14	Transport și comunicații	33,46	16,25	2,95	1,32	10,70	0,50	1,72	0,18	0,03	32,17	0,12	0,61
15	Instituții comerciale obștești și de credit												
16	Comerț	33,54	1,22	6,71	3,05	2,44	1,83	3,66	1,83	0,00	45,73	0,00	0,00
17	Prestări servicii	10,22	2,35	0,49	2,93	3,16	0,30	1,06	0,51	0,01	78,59	0,09	0,29
		34,07	17,04	2,68	2,55	18,05	0,74	0,54	0,49	0,09	23,16	0,16	0,43

Tabelul 6. Ponderea populației active pe grupuri etnice din zonele rurale și târgurile Basarabiei (%)

	Velico- ruși	Ucrai- neni	Polo nezi	Bulgari	Moldo veni	Germani	Greci	Armeni	Romi	Evrei	Găgăuzi	Alții
Totalul populației active	7,23	22,20	0,73	4,59	48,50	3,65	0,18	0,08	0,58	8,78	3,02	0,45
1 Administrație, judecătorie și poliție	46,79	22,95	5,77	1,92	15,51	1,67	0,26	0,13	0,38	3,59	0,00	1,03
2 Funcții obștești, funcții pe stări sociale	30,56	19,03	3,13	7,58	28,50	6,18	0,41	0,08	0,08	2,22	1,65	0,58
3 Venituri de pe capitaluri și proprietăți imobiliare, bunuri ale părinților și rudelor	21,35	11,10	3,17	3,29	30,41	5,45	0,77	0,86	0,27	22,18	0,77	0,38
4 Cler	10,82	9,51	0,03	3,38	61,34	0,42	0,18	0,10	0,00	13,78	0,21	0,24
5 Activitate juridică privată	59,26	0,00	11,11	0,00	22,22	0,00	0,00	3,70	0,00	3,70	0,00	0,00
6 Activitate educativă și pedagogică	23,76	9,39	1,87	3,39	14,90	4,62	0,49	0,20	0,00	40,09	0,39	0,89
7 Știință, literatură și artă	34,62	36,54	1,92	0,00	9,62	0,00	1,92	0,00	1,92	5,77	3,85	3,85
8 Activitate medicală și sanitară	27,10	13,74	6,87	1,53	23,41	6,62	0,13	0,13	0,13	17,43	0,89	2,04
9 Totalul profesilor liberale	25,19	10,97	3,31	2,80	17,18	5,04	0,41	0,21	0,07	32,99	0,59	1,24
10 Serviciu în cadrul instituțiilor caritative	20,00	0,00	40,0	0,00	0,00	20,00	0,00	0,00	0,00	20,00	0,00	0,00
11 Venituri din cazna, instituții obștești și persoane fizice	14,93	18,21	1,06	2,08	49,81	4,93	0,28	0,18	0,42	6,59	0,53	0,99
12 Agricultură	4,44	24,14	0,15	5,39	56,86	3,42	0,06	0,02	0,21	1,21	3,84	0,26
13 Industrie și meșteșugărit	11,44	13,24	2,32	3,22	19,54	9,84	0,35	0,11	5,17	33,18	0,91	0,68
14 Transport și comunicații	22,31	32,76	2,44	0,72	13,94	1,41	1,39	0,08	0,06	22,39	0,53	1,97
15 Instituții comerciale obștești și de credit	12,50	4,17	4,17	4,17	8,33	0,00	0,00	0,00	0,00	66,67	0,00	0,00
16 Comerț și finanțe	8,21	2,97	0,57	1,83	5,68	0,57	0,90	0,30	0,11	78,13	0,32	0,41
17 Prestări servicii	14,97	25,00	3,27	1,18	30,58	2,71	0,53	0,48	0,57	19,84	0,37	0,50

Tabelul 7. Ponderea profesiilor pe grupuri etnice (în orașe, %)

	Ocupații	Velico- ruși	Ucrai- neni	Polo- nezi	Bulgari	Moldo- veni	Germani	Greci	Armeni	Romi	Evrei	Găgăuzi	Alții
1	Administrație, judecătore și poliție	4,27	2,37	4,05	1,25	1,18	1,01	1,49	1,71	0,66	0,09	0,00	1,08
2	Serviciu public, funcții pe stări sociale	0,85	0,34	1,20	0,50	0,34	0,22	1,62	0,57	0,00	0,13	0,72	0,49
3	Venituri de pe capital și proprietăți imobiliare, bunuri ale părinților și rudelor	6,43	2,09	3,52	6,74	4,76	4,75	15,41	15,05	0,00	3,07	7,25	3,03
4	Forțe armate	18,84	11,22	53,70	3,37	4,44	54,03	2,70	3,05	0,66	2,79	2,90	51,32
5	Cler	0,60	0,42	0,23	0,45	0,87	0,58	0,95	1,52	0,00	1,26	0,00	0,29
6	Profesii liberale	3,51	1,25	3,72	1,51	1,31	3,74	2,97	3,43	2,65	3,56	0,00	5,77
7	Venituri din cazna, instituții obștești și persoane fizice	3,02	1,99	1,29	2,20	7,32	1,08	1,62	2,48	0,66	1,61	1,45	1,96
8	Agricultură	7,56	33,05	2,02	23,02	32,63	2,16	6,35	12,38	12,58	1,37	24,64	5,96
9	Industrie și meșteșugărit	18,11	11,70	9,47	30,81	9,15	12,30	18,11	18,29	27,15	30,59	19,57	12,12
10	Transport și comunicații	3,60	3,81	2,32	1,19	2,36	1,22	7,97	1,14	0,66	3,12	2,90	2,05
11	Instituții comerciale obștești și de credit	0,17	0,01	0,25	0,13	0,03	0,22	0,81	0,57	0,00	0,21	0,00	0,00
12	Comerț	4,96	2,49	1,75	11,99	3,14	3,38	22,03	14,86	1,32	34,35	10,14	4,30
13	Prestări servicii	25,19	27,45	14,51	15,94	27,39	12,52	17,16	22,10	14,57	15,44	26,81	9,87

Tabelul 8. Ponderea profesieiilor pe grupuri etnice (pe județe, %)

	Ocupații	Velico- ruși	Ucrai- neni	Polo- nezi	Bulgari	Moldo- veni	Germani	Greci	Armeni	Romi	Evrei	Găgăuzi	Alții
1	Administrație, judecătore și poliție	1,38	0,22	1,69	0,09	0,07	0,10	0,30	0,32	0,14	0,09	0,00	0,48
2	Funcții obștești, funcții pe stări sociale	1,40	0,28	1,43	0,55	0,20	0,56	0,75	0,32	0,05	0,08	0,18	0,42
3	Venituri de pe capital și proprietăți imobiliare, bunuri ale părinților și rudelor	2,73	0,46	4,03	0,66	0,58	1,38	3,90	9,35	0,42	2,34	0,24	0,79
4	Forțe armate	7,83	1,21	8,35	0,21	0,09	0,52	2,25	0,32	0,09	0,07	0,17	22,63
5	Cler	1,56	0,45	0,04	0,77	1,32	0,12	1,05	1,29	0,00	1,64	0,07	0,54
6	Profesii liberale	2,76	0,39	3,61	0,48	0,28	1,10	1,80	1,94	0,09	2,98	0,15	2,18
7	Venituri din cazna, instituții obștești și persoane fizice	1,61	0,64	1,13	0,35	0,80	1,05	1,20	1,61	0,57	0,58	0,14	1,69
8	Agricultură	46,16	81,74	15,43	88,35	88,15	70,59	25,38	18,39	26,69	10,34	95,35	43,74
9	Industrie și meșteșugărit	10,25	3,87	20,65	4,55	2,61	17,51	12,61	8,06	57,76	24,49	1,95	9,68
10	Transport și comunicații	3,05	1,46	3,31	0,16	0,28	0,38	7,51	0,97	0,09	2,52	0,17	4,30
11	Instituții comerciale obștești și de credit	0,01	0,00	0,04	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00
12	Comerț și finanțe	4,72	0,56	3,24	1,66	0,49	0,65	20,57	14,84	0,75	37,02	0,44	3,81
13	Prestări servicii	14,62	7,96	31,72	1,82	4,45	5,25	20,42	40,32	6,93	15,97	0,86	7,80

Tabelul 9. Ponderea populației alfabetizate pe grupuri etnice, gubernia Basarabia (%)

Limba maternă	Ponderea grupurilor etnice din totalul populației	Alfabetizați în rusă	Alfabetizați într-o altă limbă	Numărul total al populației alfabetizate	Indivizi cu studii superioare celor primare
Rusă	8,05	18,02	0	14,04	51,19
Ucraineană	19,62	15,63	0	12,18	5,46
Bielorusă	0,13	0,3	0	0,23	0,21
Poloneză	0,6	1,97	1,77	1,92	5,32
Bulgară	5,33	8,34	0,22	6,54	6,58
Moldovenească	47,58	23,34	3,55	18,97	18,72
Germană	3,11	5,66	40,25	13,3	2,03
Greacă	0,14	0,47	0,84	0,55	1,3
Armeană	0,11	0,37	0,23	0,34	0,88
Evreiască [idiș]	11,79	22,41	52,59	29,07	7,4
Găgăuză	2,88	3,02	0,11	2,37	0,13
Altele	0,66	0,47	0,44	0,47	0,77

Tabelul 10. Ponderea orășenilor moldoveni din afara Basarabiei după datele recensământului din 1897 (selectiv)

Județ	Numărul total al moldovenilor	Inclusiv în orașe
Gubernia Podolsk		
Balta	17.583	10
Olgopol	8.135	1
Iampol	50	4
Brațlav	331	0
Gubernia Herson		
Tiraspol	59.754	10.734
Ananiev	35.833	4.174
Elisavetgrad	36.819	1.625
Odessa	7.138	518
Gubernia Taurida		
Dneprovsk	432	0
Melitopol	47	10
Berdiansk	1.508	6
Gubernia Ekaterinoslav		
Ekaterinoslav	1.771	7
Bahmut	6.371	1
Slavianserbsk	839	1
Regiunea Kuban		
Ekaterinodar	1.056	23
Temriuk	3.393	20

The Romanian Ethnogenesis in Polish Historiography

Florin CURTA*

Before meeting Bartek¹, my notion of Polish-Romanian relations through history was restricted to what I knew from school: that Stephen the Great defeated John I Albert at Codrîi Cosminului in 1497; that Miron Costin studied at the Jesuit college in Bar in 1647; that the Hungarian army that occupied Transylvania in March 1849 was led by a Polish general named Józef Bem; and that, for about two decades, Romania and Poland had a common border, from 1918 to 1939. Throw in there the daughter of Vasile Lupu, Maria, who appears in Sienkiewicz's *Deluge*, one of my favorite childhood books; Dinu Lipatti, who, at 16, played Chopin's piano concerto no. 1 at the Romanian Athenaeum – my idea of genius for a long time; and the impact that Kieślowski's *Decalogue* had on my own generation shortly after 1989 – that's basically all that I knew about Poland. My grandparents in Ocna Mureș had friends who were of Polish origin. I distinctly remember my grandfather explaining to me what a refugee was. I was in college (University of Bucharest) with George Indruszewski, although he is a little older than me². I immediately applied my grandfather's explanation to Geo's family, rightly so. However, before meeting Bartek, I had never considered the long-term implications of what had happened during World War II. It was

* Professor, University of Florida; e-mail: fcurta@ufl.edu.

¹ Bartłomiej Szymon Szmoniewski (b. 1976), adjunct archaeologist, Institute of Archaeology and Ethnology in Cracow. I know Bartek for more than a decade now, for I first met him in person in Prague, on the occasion of my lecture at the Charles University at the invitation of Jan Klápště (2007). Four years later, at the 46th International Congress on Medieval Studies in Kalamazoo (Michigan, USA), he presented a paper on early medieval hoards from the forest and forest-steppe region of Ukraine in a session on the archaeology of early medieval Europe, which I had organized for that occasion. That paper was then included in the volume Florin Curta (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Leiden/Boston, Brill, 2008, p. 263-296. Another decade later we wrote together a book: *The Velesino Hoard. Casting Light on the Byzantine 'Dark Ages'*, Cham, Palgrave Macmillan, 2019.

² George Indruszewski (b. 1964) is now a specialist in Viking-age shipbuilding and navigation. See, for example, George Indruszewski, *Technological aspects of cultural identity: the case of early medieval shipbuilding and seafaring in the Baltic*, in Sławomir Moździoch, Błażej Stanisławski and Przemysław Wiszewski (eds.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, Wrocław, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 2013, p. 437-455.

Bartek who opened my eyes to the historical meaning of those events. It was through him that I learned about the large number of Polish refugees, who came to Romania between 1939 and 1945. His own great-grand-parents were among them³. From Bartek I learned about the Polish schools organized in more than 20 cities and towns in Romania, and the Poles who worked in Ploiești at that same time that my mother-in-law was growing up in that city. She was 8 years old when running with her younger sisters into the shelter during the American air attack on the oil fields in Ploiești – the operation Tidal Wave of August 1943. Two years later, Bartek's grandfather, Zbigniew Szmoniewski, at that time only a student, returned to Poland from Craiova carrying a Romanian ID card⁴. In that same year (1945) C. S. Nicolaescu-Plopșor, the founder of the Oltenia Museum in Craiova, published a brief note in *Dacia*, the main archaeological journal in the country. In that note, he presented one of the first "Slavic" bow fibulae discovered in Romania, at Desa⁵. More than 70 years later, Zbigniew Szmoniewski's grandson published another such fibula discovered during archaeological excavations in Dobrudja⁶. For Bartek not only loves Romania; he also comes almost every year to work on archaeological excavations in the Baba Cave, at La Izvor, Casian, Peștera Craniilor and Peștera Călugărului – all located in Cheile Dobrogei near Târgușor (Constanța County)⁷. He is not the only Pole to have such a close relation with Romania.

³ Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Kilka słów o polskiej szkole w Ploiești i Craiovej w latach 1939-1945*, in Stanislava Iachimovschi and Elżbieta Wieruszewska-Calistru (eds.), *We wspólnocie narodów i kultur. W kręgu relacji polsko-rumuńskich. Materiały z sympozjum*, Suceava, Związek Polaków w Rumunii, 2008, p. 237-240, here p. 237; Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *L'héritage culturel de la Pologne et de la Roumanie – quelques mots de l'école à Ploiești et à Craiova dans les années 1939-1945*, in Dariusz Kuźmina and Iwona Pugaczewicz (eds.), *Promotion et communication culturelle de l'immigration polonaise à travers le patrimoine culturel*, Warsaw, Polskie Towarzystwo Bibliologiczne. Oddział, 2014, p. 209-219, here p. 210. For the military refugees, see Petre Otu, *Considérations sur les réfugiés militaires polonais en Roumanie (1939-1945)*, in Dan Berindei, Andrei Pippidi, and Ioan Bolovan (eds.), *Romanians and Poles on Move from 1848 to 1944*, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 2019, p. 171-185.

⁴ Szmoniewski, *L'héritage culturel*, p. 212 and 219, fig. 11.

⁵ C. S. Nicolaescu-Plopșor, *Notes archéologiques*, in "Dacia", 11-12 (1945-1947), p. 309-311.

⁶ Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Nowe znalezisko zapinki palczastej typu Plenița-Tumiany (Werner I D) ze środkowej Dobrudży*, in Andrii V. Skyba and Sergei A. Gorbanenko (eds.), *Evropeys'ka arkeologiya i tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats' na chest' Liany Vasylivny Vakulenko*, Kiev, Instytut arkeologii, 2017, p. 181-190.

⁷ Bartłomiej Szymon Szmoniewski and Răzvan Petcu, *Preliminary report from the excavation in Baba Cave, Grădina village, Constanța county*, in "Pontica", 35 (2008), p. 35-47; Bartłomiej Szymon Szmoniewski and Valentina Voina, *Pogrebenie tiurkskogo kochevnika, otkrytoe v peshchere Baba v srednei Dobrudzhe v Rumynii*, in "Stratum+", 5 (2011), p. 287-298; Valentina Voina and Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *În umbra Casienilor...*, in "Lumină Lină", 2 (2011), p. 22-38; Valentina Voina and Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Din nou despre peștera Casian*, in "Pontica", 44 (2011), p. 221-238; Valentina Voina and Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Dynamique de l'habitation énéolithique jusqu'au début de la période médiévale dans la région Cheile Dobrogei – Valée Casimcea (Résultats préliminaires)*, in Jean-Paul Saint Martin (ed.), *Recherches croisées en Dobrogea*, Bucharest, Amanda Edit, 2013, p. 121-132.

Poles in Romania

In a 2018 interview for “Expat în România”, a show of Radio România Internațional (the main radio station that broadcasts abroad), the historian Michał Wasiucionek noted that the image of Romania in Poland had changed considerably since 2006 (the year of Romania’s accession to the European Union). To many Poles, Romania is by now an “interesting country”, and many have in fact moved to Bucharest permanently⁸. Wasiucionek is in fact one of them. Currently a research assistant at the “Nicolae Iorga” Institute of History in Bucharest, he is a historian of Walachia and Moldavia during the 17th century, and of their relations with the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth⁹. He now works and lives permanently in Bucharest, the only Polish historian to do so. Speaking Romanian fluently, he explained in the interview that the history of Romania is poorly known in Poland¹⁰. He is most certainly right, especially in relation to the Middle Ages.

Romanian history in Poland

Most recent works published in Poland on Romanian history concern the 19th and 20th centuries¹¹. There is also a clear interest in Romanian historiography, as illustrated by the Polish translations of Lucian Boia’s works¹². Polish-Romanian relations figure prominently in many studies published in the collections based on the papers presented at the Polish Days organized annually at Suceava¹³. However, most studies deal with the modern period, and only a

⁸ Michał Wasiucionek, interview for “Expat în România”, March 15, 2018, available at rri.ro/ro_ro/michal_wasiucionek-2578282 (visit of June 20, 2020). There is club of philo-Romanians Poles in Cracow called “Kornet Drum Bun” (drumbun.pl, visit of June 21, 2020).

⁹ With a PhD from the European University Institute in Florence (2016) and a M. A. degree from the University of Warsaw, Wasiucionek is the author of *The Ottomans and Eastern Europe. Borders and Political Patronage in the Early Modern World*, London, Bloomsbury, 2019.

¹⁰ He also added that Romanian expats elsewhere (“the Romanian diaspora”) need to appreciate what they have – namely a Romanian identity and the Romanian citizenship: “Romanians need to appreciate the fact that they are Romanians”.

¹¹ Remarkable in that respect is a monograph on the relations between Romanian and the Republic of Moldova: Kamil Całus, *W cieniu historii. Stosunki rumuńsko-moldawskie*, Warsaw, Centre for Eastern Studies, 2015.

¹² Lucian Boia, *Rumuni: świadomość, mity, historia*, translated by Kazimierz Jurczak, Cracow, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2003; *Dlaczego Rumunia jest inna?*, translated by Joanna Kornas-Warwas, Cracow, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016. The Romanian Cultural Institute in Warsaw organized in 2008 a conference on negative stereotypes in Polish-Romanian relations. The main question was how to explain that in Poland, negative stereotypes about Romanians abound, while in Romania, Poles are among the most beloved nations. More than a decade later, one of the conference’s organizers, Constantin Geambașu (a professor of Polish language and literature at the University of Bucharest) received the Transatlantic Award of the Book Institute in Cracow for the promotion of the Polish literature in the world.

¹³ See the papers from the symposium held on the occasion of the 15th iteration of the Dni Polskie held in Suceava in 2013 – Henryk Walczak, Elżbieta Wieruszewska-Caliștru, and Stanislava Iachimovschi (eds.), *Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i*

few concern the late Middle Ages¹⁴. The situation in Poland is no different. Over the last 30 years, only two books have been published in Poland on Romanian Middle Ages¹⁵. Their author, Ilona Czamańska (b. 1951), is a professor of History and Balkan Studies at the Adam Mickiewicz University in Poznań, from which she also earned her PhD in History, as well as her habilitation (1997). She is the chair of the Department of Balkan Studies, and the editor-in-chief of the journal “Balcanica Posnaniensia”. Under the web page of the Balkan Commission of the Poznań branch of the Polish Academy of Sciences, Czamańska’s current research project is entitled “Vlachs in the culture of Europe and in Poland. *Migration, settlement, and cultural heritage* (emphasis added)”¹⁶.

The title of this project would surely raise some eyebrows among Romanian historians, if they would know or even care about it. It is in fact based on a specific notion of the Romanian ethnogenesis, which has much to say about the general image of ethnic history in Southeastern Europe that some Polish historians currently share. A direct connection between early Slavic history and the territory of Romania was first established in the early 19th century by Joachim Lelewel, who identified the Slavs with the Getai described by Herodotus and with the Dacians. He believed that after the war of 105-106, the Dacians fled from the Romans across the Carpathians to the northwest¹⁷. Those were

kulturowych, Suceava, Związek Polaków w Rumunii, 2014. See also Ilona Czamańska, Helena Krasowska, Henryk Walczak, and Constantin Geambașu (eds.), *Polska i Rumunia: wspólnie, obok, blisko*, Suceava, Związek Polaków w Rumunii, 2015. The conferences organized in Suceava are centered upon the (now small) community of Poles still living in three villages of the Suceava county –Poiana Micului, Solonețu Nou and Pleșa.

¹⁴ Krzysztof Nowak, *Polsko-rumuńskie konferencje w Suczawie (1999-2017). Kształtowanie się ważnego forum polsko-rumuńskiej wymiany myśli naukowej*, in “Balcanica Posnaniensia”, 24 (2017), p. 171-195, here 181-183.

¹⁵ Ilona Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adam Mickiewicza, 1996; Idem, *Drakula wampir, tyran czy bohater?*, Poznań Wydawnictwo Poznańskie, 2003. Czamańska has also published a Polish translation, with commentary, of Miron Costin’s chronicle of Moldavia: *Latopis ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne*, Poznań, Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adma Mickiewicza, 1998. None of those books has been reviewed in Romania, and no Romanian historian seems to be aware of their existence.

¹⁶ <http://komisjabalkanistyki.pan.poznan.pl/czlonkowie/ilona-czamsanska>, visit of June 21, 2020. It is perhaps important to note in this context that Michał Wasiucionek’s tutor at the “Artes Liberales” Academy between 2010 and 2015 was Ilona Czamańska.

¹⁷ Joachim Lelewel, *Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski*, Nakład J. K. Żupanskiego, 1853; reprint Warsaw, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, chapters VI and VII. Lelewel was inspired by J. Ch. Gatterer, *Abhandlung über die Frage, ob die Russen, Polen und übrigen slavischen Völker von den Geten oder Daciern abstammen*, Bremen, Seyffert, 1805. Lelewel drew on Roman sources concerning Trajan’s wars with the Dacians, and upon the iconography of Trajan’s Column in Rome, to which he added the Russian Primary Chronicle (according to which the Slavs came from the south). He also relied on river names supposedly similar, which appear in Romania and Bulgaria, as well as in Poland. For Lelewel’s ideas see Kazimierz Tymieniecki, *Joachim Lelewel jako badacz najdawniejszej Słowiańszczyzny*, in Witold Hensel (ed.), *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa 14-18 IX 1965*, vol. 7, Wrocław/Warsaw/Cracow, Ossolineum, 1972, p. 60-64; Henryk Marek Słoczyński, *Światło w*

therefore the ancestors of the Poles. But in that respect, Lelewel had no followers among Polish historians and archaeologists.

Romanian ethnogenesis and Polish archaeologists

Shortly after World War II, when the emphasis was laid on Slavic history, the Romanian historian Nicolae Iorga was scolded for having endorsed Jan Peisker's negative views of the early Slavs, and on that basis, for having excluded them from Romanian history¹⁸. A similar position had Witold Hensel, when criticizing the Romanian archaeologist Constantin Daicoviciu for minimizing the role of the Slavs in the Romanian ethnogenesis¹⁹. Hensel insisted on

dziejarskiej ciemnicy: koncepcja dziejów i interpretacja przeszłości Polski Joachima Lelewela, Cracow, Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2010, p. 295-360; Eduard Mühle, *Inventing Slavic unity or the use of a Romantic concept. The case of Mikhail P. Pogodin and Joachim Lelewel*, in "Historia slavorum occidentis", 4 (2018), p. 94-118, here 101. For Lelewel and Gatterer, see Jan Trynkowski, *Problemy religii Getów w korespondencji Godfyda Ernesta Grodecka i Joachima Lelewela*, in "Przegląd Historyczny", 71 (1980), no. 2, 325-31, here 327-28.

¹⁸ Tadeusz Gostyński, *Zagadnienie Słowian na północ od Dunaju w świetle ostatnich rumuńskich prac wykopaliskowych*, in "Slavia Antiqua", 4 (1953), p. 440-453. For Iorga's views on the early Slavs, see Nicolae Iorga, *Români și slavi*, in RI, 6 (1920), p. 260; *Époque et caractère de l'établissement des Slaves dans la Péninsule des Balkans*, in RHSEE, 7 (1930), no. 1-3, p. 1-17; *Entre Slaves et Roumains*, in Fedor I. Uspenskii (ed.), *L'art byzantin chez les Slaves*, vol. 1, Paris, Librairie Paul Geuthner, 1930, p. 41-49; and *Hypothèses slaves et avars*, in RHSEE, 12 (1933), no. 1-3, p. 1-2. For Peisker's views, see Jan Peisker, *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung*, in "Vierteljahresschrift zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", 3 (1905), p. 187-360; Idem, *The expansion of the Slavs*, in H. M. Gwatkin and J. P. Whitney (eds.), *The Cambridge Medieval History*, New York/Cambridge, Macmillan/Cambridge University Press, 1926, p. 418-458. When excoriating Peisker, Gostyński took a page from Niederle: Lubor Niederle, *Des théories nouvelles de Jean Peisker sur les anciens Slaves*, in RES, 2 (1922), no. 1-4, p. 19-34. Trained as an art historian, Gostyński seems to have been unaware of Peisker's unfavorable views about Romanians: Jan Peisker, *Die Abkunft der Rumänen*, in "Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark", 15 (1917), no. 1-4, p. 160-205. For Iorga and the early Slavs, see Florin Curta, *The changing image of the early Slavs in the Romanian historiography*, in RESEE, 32 (1994), no. 1-2, p. 129-142, here 132-136.

¹⁹ Witold Hensel, *Szkice wczesnodziejowe, część VI. Udział Słowian w uformowaniu się narodu rumuńskiego*, in "Slavia Antiqua", 12 (1965), p. 35-50, here 44-45 with n. 5. Hensel's article is essentially a review of Constantin Daicoviciu, Emil Petrovici and Gheorghe Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucharest, Edition de l'Académie de la République Populaire Roumaine, 1963. Hensel was unaware of Daicoviciu's insistence upon the significance of early Slavs in proving the Romanian continuity in Transylvania, an idea that he put forward before the establishment of the Communist regime under Soviet tutelage. See Constantin Daicoviciu, *Bemerkungen zur Frage der 'slawischen' Bodenfunde aus Dazien*, in AISC, 4 (1941), p. 180-185; see Iurie Stamati, *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, Leiden/Boston, Brill, 2019, p. 167. The 1963 book on Romanian ethnogenesis is an expanded version of a "historiographic manifesto" first published by the same authors as *Zur Frage der Entstehung der rumänischen Sprache und des rumänischen Volks*, in NEdH, 2 (1960), p. 91-134. See also Constantin Daicoviciu and Emil Petrovici, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, in NEdH, 3 (1965), p. 41-43; Constantin Daicoviciu, *Der Ursprung des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen und Ausgrabungen*, in "Forschungen zur Volks- und Landeskunde", 10 (1967), no. 2, p. 5-19; Idem,

the fact that Romanians of later centuries appear in the written sources under a Slavic name – Vlachs. The Vlachs mentioned after the 10th century in the Byzantine sources as living in the Balkans cannot be used as an argument that the Romanian ethnogenesis took place in the lands south of the river the Danube. To Hensel, the defense of continuity (i.e., the indigeneous character of the Romanians in Romania) was justified²⁰. One could only hope (so Hensel) that the cemetery excavated at Sărata Monteoru, which the excavator, Ion Nestor, straightforwardly attributed to the Slavs, would one day be published, in order to elucidate the ethnic attribution of the pottery found there that is clearly not Slavic²¹.

Ion Nestor's ideas about the Romanian ethnogenesis were also on the mind of Zofia Hilczer-Kurnatowska, Hensel's student in Poznań, who picked up the same accusation against Nestor's student, Eugenia Zaharia: in her monograph on the early medieval settlement at Dridu, she had minimized the contribution of the Slavs to Romanian ethnogenesis²². Zaharia was right in pointing out that Bulgarian archaeologists had advanced an early dating for the so-called Dridu culture (called so after the eponymous site) not on the basis of archaeological criteria, but of the assumption that, since Dridu was the culture of the First Bulgarian Kingdom, it must have begun at the same time, namely in the late 7th century²³. However, Zaharia was in turn wrong when trying to restrict the

Originea poporului român după cele mai noi cercetări, in Dumitru Berciu (ed.), *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, Bucharest, Editura Academiei RSR, 1968, p. 38-91. As Hensel pointed out, the idea that the Romanian ethnogenesis is essentially a mixture of Dacians, Romans, and Slavs already appears in Paul Joseph Schafarik, *Slawische Alterthümer*, vol. 1, Leipzig, Wilhelm Engelmann, 1843, p. 32.

²⁰ Hensel, *Szkice*, p. 40 and 50. Hensel nonetheless criticized Daicoviciu for a subjective treatment of the written sources, and for ignoring demographic arguments. On a more general level, according to Hensel (*Szkice*, p. 43), Daicoviciu had a quite simplistic notion of the relation between archaeological cultures and ethnic groups, clearly not informed by Soviet archaeology, in particular by Petr N. Tretiakov, *Etnogeneticheski process i arkheologija*, in "Sovetskaia Arkheologija", (1962), no. 4, p. 3-16. Hensel's own notion of what ethnicity is and how it works results from his expressing hopes that the "chemical analysis of bones" (molecular anthropology) could elucidate the problem of the Romanian ethnogenesis (*Szkice*, p. 45).

²¹ Hensel, *Szkice*, p. 44, who cites Ion Nestor, *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru*, in "Dacia", 1 (1957), p. 289-295, here 289. The results of Nestor's excavations at Sărata Monteoru are still unpublished.

²² Zofia Hilczerówna, *Le problème de la civilisation de Dridu*, in "Slavia Antiqua", 17 (1970), p. 161-171, here 168. The article is essentially a review of Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucharest, Editura Academiei RSR, 1967. A decade later, Hilczer-Kurnatowska returned to the problem from a different perspective: Zofia Kurnatowska, *Rola strefy naddunajskiej w formowaniu się kultury słowiańskiej VIII-IX wieku*, in Bořivoj Dostál and Jana Vignatiová (eds.), *Sborník referátů ze sympozia "Slované 6.-10. století"*, Břeclav-Pohansko, 1978, Brno, Univerzita J. E. Purkyně, Fakulta filozofická, 1980, p. 155-167.

²³ Hilczerówna, *Le problème*, p. 164. The Polish archaeologist had in mind opinions that were published at the same time as her own article: Ivan Bozhilov, *Kulturata Dridu i pŕvoto bălgarsko carstvo*, in "Istoricheski pregled", 26 (1970), no. 4, p. 115-125.

dating of the Dridu culture's beginning to the second half of the 10th century. Her ethnic attribution of that culture (only Romanians) was contradicted by her own claim that Dridu was a variant of the Byzantine culture²⁴. It is curious to note that Hilczer-Kurnatowska had no knowledge of the alternative point of view expressed, ever since the late 1950s by Maria Comşa. Comşa maintained that her own excavations at Bucov near Ploieşti had revealed the true culture of the early medieval Romanians. In response to the concept of Dridu culture advanced by Ion Nestor and his student, Eugenia Zaharia, Comşa reserved the name "Balkan-Danubian" for the archaeological culture of the First Bulgarian Kingdom, which she therefore attributed to both Bulgars and Romanians, as well as other ethnic groups²⁵. That Hilczer-Kurnatowska ignored Comşa and her contributions to the problem of the Romanian ethnogenesis raises the question of whether Polish archaeologists had chosen, perhaps at Witold Hensel's advice, to endorse Ion Nestor's historical interpretation²⁶.

Ilona Czamańska

Be that as it may, it is remarkable how well informed, in general, Polish archaeologists were in the 1960s and 1970s about developments in the Romanian archaeology. They remained attuned to those developments even after the collapse of the Communist regime, as indicated by the publication in "Slavia

²⁴ Hilczerówna, *Le problème*, p. 166-168. Zaharia reproduced such contradictory positions in her articles, *Câteva observații despre arheologia și istoria sec. VIII-XI pe teritoriul RSR*, în "Aluta", 1 (1969), p. 115-130; *Données sur l'archéologie des IVe-XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, in "Dacia", 15 (1971), p. 265-287; and *Cultura Dridu și problemele arheologiei și ale istoriei secolelor VIII-XI*, in "Carpica", 14 (1982), p. 87-91. For a stridently nationalist interpretation of the archaeological data, see her *Les Roumains, synthèse de leurs glorieux ancêtres*, in "Roumanie. Pages d'histoire", 5 (1980), no. 1, p. 210-223.

²⁵ Maria Comşa, *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX-XI (studiu preliminar)*, in SCIV, 14 (1963), no. 1, p. 107-122; *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe siècles) sur le territoire de la RP Roumanie (origine, évolution et appartenance ethnique)*, in "Dacia", 7 (1963), p. 413-438; *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine aux VIe-Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, in "Dacia", 12 (1968), p. 355-380. By far more prolific than Zaharia, Comşa was a leading archaeologist in the 1960s. She is the author of an "official" report of the discussions between Romanian and Bulgarian archaeologists surrounding the Dridu culture. See Maria Comşa, *Otchet o rabotakh rumyno-bolgarskogo seminar, sostoiavshegosia mezhdu 12 i 15 noiabria 1962 g.*, in "Dacia", 8 (1964), p. 415-418. For the political context of those discussions, see Alexandru Madgearu, "The Dridu culture and the changing position of Romania among the Communist states", in "Archaeologia Bulgarica", 11 (2007), no. 2, p. 51-59. Hilczer-Kurnatowska should have known that if there was any archaeologist in the 1960s who did not deny the role of the early Slavs in the Romanian ethnogenesis, that was Maria Comşa. See, for example, her article *Slaves et autochtones sur le territoire de la RP Roumaine aux VIe et VIIe siècles d.n.è.*, in Massimo Pallotino and Luigi Cardini (eds.), *Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protoistoriche*, vol. 2, Florence, Sansoni, 1965, p. 162-166.

²⁶ For the conflict between Ion Nestor and Maria Comşa, see Stamati, *The Slavic Dossier*, p. 170-176; Florin Curta and Iurie Stamati, *Women Archaeologists under Communism. Breaking the Glass Ceiling*, Cham, Springer, forthcoming.

Antiqua” of an annotated bibliography of early medieval archaeology in Romania between 1994 and 1999²⁷. As “Slavia Antiqua” is published, ever since 1948, by the Poznań Society of the Friends of Science (the section for history and social sciences) and the Institute of Archaeology of the Adam Mickiewicz University in Poznań, the interest in Romanian archaeology expressed in its pages over the years must have quickly spread to historians teaching at that same institution of higher education. This was indeed the context in which Ilona Czamańska first presented her views on the Romanian ethnogenesis.

In a paper for “Balcanica Posnaniensia”, the journal published by the Institute of History of the Adam Mickiewicz University, Czamańska cited Victor Spinei, whom she apparently regarded as an authority in matters of the early medieval history and archaeology of Moldavia²⁸. She could hardly have found in his works the ideas that the Slavic colonization began in the 6th century, that Moldavia had been part of the Khazar khaganate in the 7th century, or that the legendary Etelköz associated with the Magyar ethnogenesis and migration was located between the Dniester and the Siret rivers²⁹. Equally foreign to

²⁷ Halina Gajewska, *Materiały do bibliografii archeologii wczesnośredniowiecznej w Rumunii za lata 1994-1999*, in “Slavia Antiqua”, 41 (2000), p. 225-230. A specialist in Classical archaeology, Gajewska worked on Roman fortifications in Dobrudja: Halina Gajewska, *Topographie des fortifications romaines en Dobroudja*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. See also Halina Gajewska, *Zabytki paleochrześcijańskie z obszaru rzymskiej Dacji III-V w.n.e.*, in “Archeologia Polski”, 37 (1992), no. 1-2, p. 12-35; *Miasta nad Dolnym Dunajem*, in B. Iwaszkiewicz Wronikowska and D. Próchniak (eds.), *Topografia świata wczesnochrześcijańskiego. Między starożytnością a średniowieczem*, Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001, p. 79-112; *Biskupstwo w Tomis i jego rola w kształtowaniu miast późnoantycznej Scytii Mnieszej*, in B. Iwaszkiewicz Wronikowska (ed.), *Symposium Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, vol. 3, Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 2002, p. 109-120. Her interest in the archaeology of Dobrudja has later extended into the early medieval period: Halina Gajewska, *Skalne kaplice, galerie i groby z X/XI w. w Besarabii, Dobrudża*, in Marek Dulinicz (ed.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Lublin/Warsaw, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003, p. 189-195.

²⁸ Ilona Czamańska, *Skład etniczny Moldawii i Wołoszczyzny w średniowieczu*, in “Balcanica Posnaniensia”, 11-12 (2001), p. 53-62, here 53, with citations from Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Bucharest, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, and *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, Junimea, 1985. She also cited from Georgii B. Fedorov and L. L. Polevoi, *Arkheologija Rumynii* Moscow, Nauka, 1973.

²⁹ Czamańska, *Skład etniczny*, p. 53. By the 1980s, the golden age of Ceaușescu’s nationalist Communism, the idea that the early Slavs colonized any part of the territory of Romania had been completely rejected. See Florin Curta, *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, in SOF, 53 (1994), p. 225-310, here 249-250. For a critique of the idea of a Khazar westward expansion beyond the Dniester, see Ion Tentiuc, *Pax Chazarica i regiony k vostoku ot Karpat v VIII-X vekakh*, in V. P. Kopylov (ed.), *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo Moria v drevnosti i srednie veka. Materialy XII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii (26-31 maia 2007)*, Rostov-na-Donu, Izdatel'stvo Rostovskogo pedagogicheskogo instituta, 1999, p. 98-101; Martin Bodinger, *Les Khazares, ont-ils habité le territoire roumain?*, in SAHIR, 9 (2005), p. 359-365.

Spinei's understanding of Romanian history is that the "Vlachs" (*Wolochów*, as Czamańska chooses to call them³⁰) came from Bulgaria, where they are mentioned by the Byzantine sources at the end of the 12th century³¹. One can easily recognize here Hensel's argument about Vlachs being first mentioned in Byzantine sources, albeit at an earlier date than that indicated by Czamańska. This sleight of hand is hardly an accident. Shortly after her habilitation, Czamańska began to shift her research interest from the medieval principalities of Walachia and Moldavia to the Vlachs in the Balkans. She must have therefore become familiar not only with Niketas Choniates' coverage of the Vlach rebellion of Peter and Asen, but also with the argument employed in Hungarian historiography, ever since the late 19th century, namely that Romanians were descendants of Vlach refugees from Bulgaria³².

Where did such ideas come from? To be sure, a late migration of the Vlachs to the lands north of the river Danube now within Romania is mentioned in an entry of the *Dictionary of Slavic Antiquities*, but Czamańska did not draw inspiration from there³³. Instead, her arguments were taken from the German archaeologist Uwe Fiedler, who had just published an article in Polish on the origins of the Vlachs and the Romanians. Fiedler explicitly referred to the Vlach rebellion of 1185 and the subsequent migration to the lands north of the river Danube³⁴.

For Etelköz, see Ferenc Makk, *Etelköz et la Mésopotamie de l'Occident*, in Károly Bibok, István Ferincz, and Mihály Kocsis (eds.), *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*, Szeged, JATE Press, 2002, p. 273-281; Oleksy V. Komar, *Drevnie mad'ary Ete'keza: perspektivy issledovanii*, in Petro P. Tolochko (ed.), *Madiary v seređn'omu Podniprov'i*, Kiev, Instytut arkeologii NAN Ukrainy, 2011, p. 21-78.

³⁰ There is no clear distinction in Polish between *Wolosi* and *Wolochów*, both meaning Vlachs.

³¹ Czamańska, *Skład etniczny*, p. 57.

³² For Choniates and the Vlach rebellion of 1185, see Alexandru Madgearu, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden/Boston, Brill, 2016, p. 35-83. For Choniates's image of the Vlachs, see Florin Curta, *Constantinople and the echo chamber: The Vlachs in the French crusade chronicles*, in "Medieval Encounters", 22 (2016), p. 427-462, here 442-445. For the interpretation of those events by Hungarian historians, see Jenő Darkó, *Die Übersiedlung der Walachen vom Süden nach Norden der Donau*, in "Izvestiia na Bălgarskoto istorichesko družestvo", 17 (1940), p. 173-180; Jenő Darkó, *Hungaro-byzantino-vlachica. Adalékok a XIII. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez küllönös tekintettel a romanság balkáni és erdélyi migrációjára*, in "Arany János Múzeum Közleményei", 11 (2008), p. 351-386; Attila Zsoldos, *Hongria als segles XII i XII*, in Ferenc Makk, Marina Miquel, Ramon Sarobe and Csaba Tóth (eds.), *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*, Barcelona/Budapest, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació/Okatási és kulturális minisztérium, 2009, p. 145-163.

³³ Wincenty Swoboda, *Wolosi*, in Gerard Labuda and Zdzisław Stieber (eds.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, vol. 6/2, Wrocław/Warsaw/Cracow, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich/Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977, p. 577-578, here 578.

³⁴ Uwe Fiedler, *Pochodzenie ludności romańskiej (Wolochów i Rumunów) na Półwyspie Bałkańskim. Głos w dyskusji*, in "Acta Archaeologica Carpathica", 34 (1997), p. 119-133, here

Iłona Czamańska had the opportunity in the following years to refine and adjust her ideas about the Romanian ethnogenesis. The opportunity was a conference on migration in human history jointly organized in May 2003 at the Collegium Maius in Cracow by the Institute of History of the Jagiellonian University and the Adam Mickiewicz University. The conference took place in an intellectual atmosphere marked by the controversy surrounding the Slavic ethnogenesis, which had heightened emotions and had led to personal attacks. The debate between autochthonists (those who advocated for a “local” ethnogenesis on the territory of present-day Poland) and allochthonists (those who advocated a Slavic migration to present-day Poland from elsewhere, namely from the territory of present-day Ukraine) was also a confrontation between two camps of scholars affiliated with two institutions of higher education in Poland – the Adam Mickiewicz University in Poznań and the Jagiellonian University in Cracow. Poznań was the redoubt of the autochthonists, who were primarily linguists and historians, while those affiliated with Cracow were overwhelmingly archaeologists (and disciples of Kazimierz Godłowski)³⁵. At the conference

125-126 and 130. Fiedler is not cited in Czamańska’s article. Despite citing Fedorov and Rikman’s book on Romanian archaeology, she could not have gotten the arguments from there. In Moldovan historiography, the immigration of the Vlachs is commonly regarded either as earlier or as later than the 12th century (Stamati, *The Slavic Dossier*, p. 192-193).

³⁵ For the debate see Paul M. Barford, *Crisis in the shadows: recent Polish polemic on the origin of the Slavs*, in “*Slavia Antiqua*”, 44 (2003), p. 121-155. See also Wojciech Szymański, *Trudne problemy w poznawaniu starszych faz wczesnego średniowiecza na ziemiach polskich*, in Michał Kobusiewicz and Stanisław Kurnatowski (eds.), *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu. Materiały z konferencji Dorobek polskiej archeologii i prahistorii ostatniego półwiecza w Puszczykowie koło Poznania, 27-30 października 1997 r.*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2000, p. 353-377; Andrzej Kokowski, *Etnogeneza Słowian. Rzeczywistość badawcza, emocje, odbiór społeczny*, in Andrzej Kokowski (ed.), *Cień Światowida, czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002, p. 87-170; Przemysław Urbańczyk, *Polski węzeł Słowiański*, in Przemysław Urbańczyk (ed.), *Nie-Słowianie a początkach Słowian*, Poznań/Warsaw, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2006, p. 133-153, 172-175. For autochthonism and allochthonism, see Adam Mesiarkin, *Prehľad pohľadov na etnogenézu Slovanov: hľadanie pravlasti jazykovedou a archeológiou*, in “*Historia nova*”, 2 (2011), no. 2, p. 9-27, here 17 and 20; Sylwia Jędrzejewska, *Początki wczesnośredniowiecznej kultury Słowian i problem ich praojczyzny w polskich badaniach archeologicznych. Rys historyczny*, in Barbara Chudzińska, Michał Wojenka and Marcin Wołoszyn (eds.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, Cracow/Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, p. 25-40, here p. 26-28 and 29-34; Ryszard Grzesik, *Etnogeneza slavian v pol'skoi istoriograficheskoj refleksii XX-XXI vv.*, in “*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, (2017), no. 2, p. 107-121, here 110, 112-113, and 115. For a good survey of the autochthonist arguments, see Tadeusz Makiewicz, *W sprawie aktualnego stanu badań nad problemem kontynuacji kulturowej pomiędzy starożytnością a wczesnym średniowieczem w Polsce. Punkt widzenia autochtonisty*, in “*Slavia Antiqua*”, 46 (2005), p. 9-38; Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *Ethnogenesis of Slavs viewed from Polish perspective – an overview*, in “*Soka University. Bulletin of Russian and Slavic Studies*”, 12 (2020), p. 23-43. The allochthonist position was solidified in the debates of the early 2000s, especially at the conferences organized in 2000 in

of May 2003, the Cracow-based archaeologist Michał Parczewski presented a paper on the then current state of research on the Slavic ethnogenesis and “the great migration of the Slavs”³⁶. Ilona Czamańska, although coming from Poznań, spoke about migration as well – not of the early Slavs, but of the Vlachs³⁷. She believed that the earliest source mentioning them was Emperor Constantine Porphyrogenitus’ *De administrando imperio*, in which she misread Dalmatia for Thessaly, and mistook *Romani* for Vlachs³⁸. That the Vlachs were not native to the lands north of the river Danube, on the other hand, results (so Czamańska) from the mention in the Russian Primary Chronicle, according to which the Vlachs came to the lands by the Danube after the Slavs³⁹. The Vlachs were nomads, because they relied almost exclusively on a pastoralist economy, since the *Gesta Hungarorum* called them “shepherds of the Romans”⁴⁰. In her paper, Czamańska summarized well Robert Roesler’s theory about the Romanian migration from the Balkans to Transylvania, as well as the autochthonist (in a Romanian sense of that word) reaction to it⁴¹. According to her, both the

Warsaw and in Poznań, as well as in that organized in 2001 in Cracow. The emotional and at times confrontational tone of those debates cannot be understood without reference to the political background, particularly to the long negotiations taking place at that time for Poland’s joining the European Union (which officially took place in 2004).

³⁶ Michał Parczewski, *Współczesne poglądy w sprawie etnogenezy Słowian oraz wielkiej wędrówki Słowian*, in Maciej Salamon and Jerzy Strzelczyk (eds.), *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Cracow, Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2004, p. 221-230.

³⁷ Ilona Czamańska, *Problem pochodzenia Wołochów*, in Maciej Salamon and Jerzy Strzelczyk (eds.), *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, Cracow, Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2004, p. 327-335.

³⁸ Czamańska, *Problem*, p. 328. The passage in question is in Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* 29, edited by Gyula Moravcsik and translated by Romilly James Heald Jenkins, Washington, Dumbarton Oaks, 1969, p. 123. Czamańska reproduced the mistake in her article *The Vlachs – several research problems*, in “Balcanica Posnaniensis”, 22 (2015), no. 1, p. 7-16, here 10: Constantine Porphyrogenitus “wrote about people who used the Latin language and lived in Tesalia, who according to him came from Italy and were settle in Tesalia during the Diocletian [sic] reign.”

³⁹ Czamańska, *Problem*, p. 328; Russian Primary Chronicle, translated by Samuel Hazzard and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, Mass., Medieval Academy of America, 1953, p. 53: “For when the Vlachs attacked the Danubian Slavs, settled among them, and did them violence, the latter came and made their homes by the Vistula, and were then called Lyakhs [...]”. This is in fact the same passage that inspired Lelewel’s interpretation of the early Slavic history.

⁴⁰ Czamańska, *Problem*, p. 329; *Gesta Hungarorum*, 9, edited and translated by Martin Rady, László Veszprémy, and János M. Bak, Budapest/New York, Central European University Press, 2010, p. 26 (Latin) and 27 (English).

⁴¹ Czamańska, *Problem*, p. 332. For Roesler’s ideas, see Robert Roesler, *Römänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1871. Czamańska, *Problem*, p. 333 with n. 41 with praise for Lucian Boian’s debunking of historiographic myths. She recommends that scholars pay more attention to the works of the Soviet scholars Gennadii Litavrin and Vladimir Koroliuk (Czamańska, *Problem*, p. 334 with n. 42). See Gennadii G. Litavrin, *Vlakhii vizantiiskikh istochnikov X-XIII vv.*, in Ia. S. Grosul (ed.), *Iugo-Vostochnaia Evropa v srednie veka. Sbornik statei*, vol. 1, Kishinev, Shtiintsa, 1972, p. 100-103

continuitist (autochthonist) and the immigrationist (allochtonist) theories have been influenced by Konstantin Jireček's studies on Vlachs in the archival sources from Dubrovnik⁴². Much like Zofia Hilczer-Kurnatowska, Czamańska correctly noted that the continuitist thesis relies heavily on the archaeological evidence, particularly on the Dridu culture⁴³. She expressed doubts about the intensity (and efficacy) of the Romanization in Dacia, given that the Roman occupation of that province was relatively short. On the other hand, according to her, no information about Walachians (Romanians) appears in the Byzantine sources before the 10th century. Particularly troubling (so Czamańska) is the absence of any mention of that population in Jordanes' *Getica*, a work which "described accurately the ethnic situation north of the Danube in the 6th century"⁴⁴. On the other hand, if the Romance-speaking population remained isolated in the lands north of the river Danube (after the withdrawal of the Roman army and administration in 271-273), then it is difficult to explain why Romanian is closer to the southern than to the northern Italian dialects⁴⁵. It is also difficult to explain similarities between Albanian and Romanian, which according to Czamańska, were not only lexical, but grammatical as well⁴⁶.

However, Czamańska did not endorse the immigrationist thesis. According to her, if one assumes that the Romanian ethnogenesis took place in the

[reprinted in Gennadii G. Litavrin, *Vizantiia i slaviane (sbornik statei)*, St. Petersburg, Aletea, 1999, p. 130-166]; Vladimir D. Koroliuk, *Slaviane, vlakhi, rimliane i rimske pastukhi vengerskogo Anonima*, in Ia. S. Grosul (ed.), *op. cit.*, p. 139-158. While Koroliuk's paper concerned the *Gesta Hungarorum*, Litavrin's has nothing to do with the lands north of the river Danube in present-day Romania. However, Czamańska, *Problem*, p. 334 with n. 42 also noted that in the historiography of Moldova, one can clearly see attempts to overestimate the role of the Slavs in order to create a basis for the idea that Moldovans are different from Romanians.

⁴² Czamańska, *Problem*, p. 332; Konstantin Jireček, *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa*, Prague, 1879-1880. Czamańska believed that the results of Jireček's research forced the Romanian historian Dimitrie Onciul to put forward his "admigrationist" thesis.

⁴³ Czamańska, *Problem*, p. 333 with n. 38, where both Hilczer-Kurnatowska and Wincenty Swoboda are mentioned for their reservations towards Romanian autochthonism.

⁴⁴ Czamańska, *Problem*, p. 334. Like most other Polish historians and archaeologists at that time, Czamańska took Jordanes at face value, and was apparently unaware of the large body of scholarly literature on the literary construction of the *Getica*. See, for example, Walter Goffart, *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550-800). Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*, Princeton, Princeton University Press, 1988; Florin Curta, *Hiding behind a piece of tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi*, in JGO, 47 (1999), p. 321-340.

⁴⁵ Czamańska, *Problem*, p. 334. The argument is of course irrelevant given that the Vlach dialects in the Balkans are also closer to southern than to northern dialects in Italy. Even more bizarre is Czamańska's other claim, according to which the particles "al" and "a" used as possessive pronouns in Romanian came into being as the result of Arabic influence upon the Romance languages. Another linguistic gaffe is the idea that the Hungarian name Erdély derives from the Romanian name Ardeal (Czamańska, *Problem*, p. 335).

⁴⁶ It is not clear what Czamańska had in mind with "grammatical similarities", but she immediately linked this linguistic observation to another: in the *Zakonik* of Stephen Dušan, the *Vlasi* and the *Arbanaši* were treated together as a social category. The incongruity of this line of reasoning is self-evident.

Balkans, the absence of any information about the Vlachs until the 10th century is even more troubling. Moreover, Romanization was supposed to take place faster and be more efficient in urban centers, while Vlachs appear from the very beginning as a pastoralist population⁴⁷. If Romanians migrated from the central and southern regions of the Balkans, how can one explain the Christian terminology of Latin origin, which strongly suggests a late antique conversion or adoption of Christianity? There are no traces of Christianity as an organized religion in those regions of the Balkans throughout the early Middle Ages. Moreover, if they would have converted to Christianity during that period, Romanians would employ a Christian vocabulary of Slavic origin. In addition, there would be many more loans from Medieval Greek, if the Romanian population came from the Balkans. Czamańska was undecided: the ethnogenesis of the Romanians remained an open problem⁴⁸. Nothing has apparently changed from the days of Gheorghe Brătianu. One is back to square one: the Romanians as an enigma and miracle of history⁴⁹.

Nonetheless, Czamańska's views evolved. More than a decade after the conference in Cracow, she described the Vlachs as "nomadic, migrating all the time and not permanently settled in one place". According to her, they had spread not only all over the Balkans and the Carpathians, but "probably also" over the Caucasus, the islands in the Adriatic Sea, and possibly over the entire region of the Mediterranean Sea⁵⁰. Their presence in southern Poland and in the Subcarpathian region of Ukraine raises the question of when the Vlachs of the Balkans have migrated to the lands north of the river Danube. According to Czamańska, nothing is known about the date of the Vlach colonization of the Walachian Plain in southern Romania, but by the 13th century, the process was undoubtedly completed⁵¹. No evidence is mentioned for this reconstruction of the medieval history of the Romanian lands, but Czamańska now champions ideas that would have been easily recognizable to Georgi Fedorov and other archaeologists and historians in the Soviet Republic of Moldova, whom she had

⁴⁷ Czamańska, *Problem*, p. 335.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Gheorghe Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucharest, Imprimerie Nationale, 1937. Nothing indicates that Czamańska was or is familiar with Brătianu's book.

⁵⁰ Czamańska, *The Vlachs*, p. 14. The question of the Vlach presence on the northern side of the Carpathian Mountains, in southern Poland (Zakopane), has long preoccupied Polish historians, particularly from a legal point of view (*ius Valachorum*). See Tadeusz Sulimirski, *Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów*, in "Acta Archaeologica Carpathica", 14 (1974), p. 79-105; Jerzy Nalepa, *Lemkowie, Wołosi i Biali Chorwaci. Uwagi dotyczące kwestii genezy osadnictwa ruskiego na polskim podkarpaciu*, in "Acta Archaeologica Carpathica", 34 (1997-1998), p. 135-177; Grzegorz Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi w późnym średniowieczu*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.

⁵¹ Ilona Czamańska, *Vlachs and Slavs in the Middle Ages and modern era*, in "Res historica", 41 (2016), p. 11-24, here 14.

otherwise criticized in her 2003 talk in Cracow. She is now convinced that the territory of Moldavia was densely inhabited by Slavs before the arrival of the Vlachs⁵². Aware of her earlier description of the Vlachs as pastoralist and nomadic, Czamańska believes that the colonization of Walachia, Moldavia, and (later) Transylvania was associated with a gradual move away from pastoralism to farming and agriculture, as well as the creation of cities⁵³. It remains a true mystery why the Vlachs switched from a pastoralist economy to agriculture and began building cities in the Romanian lands, but nowhere else in the “entire region of the Mediterranean Sea” or other parts of East Central Europe to which they supposedly migrated. Czamańska has no time to answer such troubling questions. She is quick to note, against all existing evidence, that the Romanian language was introduced to Transylvania the latest, and not quickly⁵⁴.

Why did Czamańska abandon her neutral, undecided stance of 2003 and begin to advocate an immigrationist point of view? How can one explain her view of Romanian history as essentially linked to the Balkans? Part of the answer, in my opinion, is the shift in her research from the medieval principalities of Moldavia and Walachia to the Vlach communities in the Balkans. Hers is not a unique position in Poland. The entire volume of *Res historica* in which her article was published is dedicated to the Vlachs (Aromuns), and some other contributions reflect a similar agenda. For example, to Ryszard Grzesik, the mention of Vlachs (*Blaci*) in the *Gesta Hungarorum* must be understood as indicating that in the eyes of the anonymous author, they had settled in Transylvania before he wrote his work, namely in the first decades of the 12th century. Grzesik believes that the anonymous author would not have otherwise acknowledged their presence in Transylvania, as natives at the time of the Magyar conquest⁵⁵. The latter took place before the 12th century, however, and it remains unclear how Grzesik came to the conclusion of a Vlach migration to Transylvania in the early 12th century. Much like Czamańska, Grzesik is well informed about the subject matter of his article⁵⁶. The image of the early history of the Romanians is therefore shaped not by ignorance, but by a deliberate decision to favor migration as the (only) explanation for ethnic history. South-eastern Europe is perhaps the part of the Continent in which migrations have been concocted out of thin air, against all evidence produced by archaeology. The same is true about Poland, where the allochtonist arguments seem to have won the day, and the migration of the early Slavs has now been accepted as a

⁵² Czamańska, *Vlachs and Slavs*, p. 15. For the ideas of the Soviet historians and archaeologists, see Stamati, *The Slavic Dossier*, p. 203-206.

⁵³ Czamańska, *Vlachs and Slavs*, p. 15.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 16-17.

⁵⁵ Ryszard Grzesik, *Blasi and pastores Romanorum in the Gesta Hungarorum by an Anonymous Notary*, in “*Res historica*”, 41 (2016), p. 25-34, here 32.

⁵⁶ He cited both Fiedler, *Pochodzenie* and Alexandru Madgearu, *The Romanians in the Anonymous “Gesta Hungarorum”: Truth and Fiction*, Cluj-Napoca, Center for Transylvanian Studies, 2005.

general explanation for the early medieval history of the country. It is therefore to be expected that in dealing with the history of another (formerly neighboring) country, Polish historians apply the same framework of reference to the early Middle Ages. It may seem like precious irony that in Poland, the immigrationist thesis about the Romanian ethnogenesis is supported by scholars educated in Poznań, the bastion of autochthonism in debates about the Slavic ethnogenesis. But when Poles who love Romania decide to move there permanently, they don't see themselves as emigrants. They remained expats, even in their own eyes.

The Romanian Ethnogenesis in Polish Historiography
(Abstract)

Keywords: Romanian ethnogenesis, Polish historiography, Ilona Czamańska, Slavic history, Vlach communities.

Despite the growing popularity of Romania and things Romanian among Poles, there is still much misunderstanding about Romanian history. To be sure, there is more evidence of Poles moving to Romania (like Michał Wasiucionek, a young historian working in Bucharest) than there is of Romanians moving to Poland. The interest in Romanian historiography may well be illustrated by the translation of Lucian Boia's works and Polish-Romanian relations are duly acknowledged (and celebrated) at the Polish Days organized annually in Suceava with the participation of many Polish scholars. However, the Romanian Middle Ages, particularly the early period, are largely unknown to the average Pole. Ilona Czamańska, a professor of History and Balkan Studies in Poznań, has probably done more than anyone to change that. In the process, however, she also reproduced a number of errors and stereotypes about Romanians and Vlachs, as well as about the Romanian ethnogenesis. The article attempts to explain the conspicuous lack of familiarity with the Romanian historiographic and archaeological literature and suggests that Czamańska's views are largely based on a migrationist approach to early medieval ethnogeneses. That approach still dominates the Polish historiography of the Slavic ethnogenesis (and the presence of the early Slavs in Poland). It is that approach that inspired Czamańska's views on Vlachs and the alleged migration of the Romanians into the land of their ancestors.

Spațiul românesc în izvoare topografice și cartografice rusești aflate la Kiev*

Mihai Anatolii CIOBANU**

Descoperirea unor planuri și hărți aflate astăzi la Kiev a început printr-un hazard, de la un inventar al Colecției hărților și planurilor Muzeului Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa, alcătuit în 1881 de N. N. Murzakevici. Muzeul Societății a luat naștere în anul 1839, prin ucaz – ordin – imperial, fiind deschis publicului în 1843; începând cu 1858 adăpostea și colecția Muzeului orașenesc.

Prin prezenta contribuție sunt aduse în atenția cercetătorilor date despre unele izvoare topografice și cartografice rusești aflate la Kiev, pornind de la inventarele Muzeului Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa, locul inițial al păstrării acestor izvoare, și urmărind soarta lor ulterioară. Pentru o mai bună înțelegere a contextului istoric, au fost sintetizate câteva informații despre Muzeul Societății Imperiale, exponatele sale privitoare la spațiul românesc, soarta colecțiilor după 1918, la care se adaugă inventarierea planurilor și hărților descoperite la Kiev, o bună parte dintre care s-a aflat cândva la Odessa, printre acestea fiind și planul orașului Iași, încheind astfel excursul despre „itinerarul” unor surse istorice valoroase. Inventarul este completat cu analiza planului bătăliei de la Popești, cu trimitere la surse rusești, arătându-se astfel importanța acestui tip de izvor istoric pentru înțelegerea unor evenimente, în cazul dat fiind vorba despre o confruntare armată între ruși și turci.

Muzeul Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa

În inventarul din 1881 se află trecut un plan al capitalei Țării Moldovei. Potrivit legendei sale este vorba despre: *Planul orașului Iași, capitala Moldovei*,

* Prezentul text a fost comunicat la Muzeul Național al Hărților și Cărții Vechi (MNHCV) din București, la 7 februarie 2020.

** Drd., Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași; masterand, Facultatea de Arhivistică, Institutul Istórico-Arhivistic, RGGU, Moscova / Михаил Чобану, магистрант 2 курса, Историко-архивный институт РГГУ, Факультет архивного дела (ФАД), Москва, ciobanumihaianatolii@gmail.com.

cu arătarea mănăstirilor, bisericilor precum și a construcțiilor importante și civile (locuibile), anul 1790. Cu explicații¹. Acest izvor topografic a fost analizat într-o contribuție recentă², datarea propusă la inventariere fiind greșită.

În opisul din 1881 sunt menționate și alte planuri pentru spațiul românesc, precum cel al bătăliei de la Stăuceni³, ale cetăților Hotin⁴, Ismail⁵, Chilia⁶, Tighina⁷, Cetatea Albă⁸.

Colecția Muzeului Societății de Istorie din Odessa a fost reinventariată în 1888, de Aleksandr Lvovici Berthier-Delagard. Opisul lui Delagard reia în mare informațiile semnalate în 1881, dar, în același timp, s-a arătat că unele documente semnalate în opisul lui Murzakevici lipseau, în timp ce apăruseră altele noi, urmare a completării colecției⁹. Situația este explicabilă, mai ales că, în anul 1883, prin decizia primarului orașului Odessa, Grigori Marazli, un grec din cale afară de bogat, a fost construit noul sediu al muzeului de pe strada Lanjeronovskaia 2. Or, se înțelege că a avut loc și mutarea colecției, fapt care cerea reinventarierea sa.

Colecția hărților și planurilor Muzeului Societății a apărut prin decizia membrilor Societății de Istorie, din 31 decembrie 1839. Conteul Mihail Semionovici Voronțov, pe atunci președinte de onoare al Societății, a donat primele două hărți¹⁰.

Am arătat într-o contribuție recentă că, la 31 martie 1881, colecția Muzeului era sistematizată în șase părți: I) Hărțile și planurile regiunilor, orașelor, cetăților și clădirilor; II) Hărțile mărilor, râurilor, golfurilor și porturilor; III) Biserici și

¹ *Каталог картам, планам, чертежам, видам хранящимся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей* [Catalogul hărților, planurilor, schițelor și vederilor păstrate la Muzeul Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa], alcătuitor N. N. Murzakevici, Odessa, 1881, p. 8, nr. 96.

² Astăzi la Biblioteca Națională a Ucrainei (în continuare, NBUV), Д18(4РУМ)2г, nr. 17369: *План столичному молдавскому городу Яссам с показанием во оному монастырей церквей также знатного и обывательного строения*, datat greșit în 1800. Planul a fost publicat și cercetat: Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea domnească din Iași? Informații inedite din surse cartografice*, în SMIM, vol. XXXVII, 2019, p. 195-234, studiu în care apar și date despre colecția muzeului și inventarele sale, unele dintre ele reluate aici.

³ *Каталог картам*, 1881, p. 2, nr. 17.

⁴ *Ibidem*, p. 2, nr. 24, 26, 27.

⁵ *Ibidem*, p. 3, nr. 34.

⁶ *Ibidem*, p. 3, nr. 35.

⁷ *Ibidem*, p. 3, nr. 36, 37, 39. În studiul Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea*, p. 197, nota 11, s-a trecut greșit „36” de două ori în loc de 36, 37.

⁸ *Каталог картам*, 1881, p. 3, nr. 40. În studiul Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea*, p. 197, s-a trecut greșit „orașelor”, fiind, în fapt, planuri ale cetăților, chiar dacă în inventar se amintește uneori despre „orașul Hotin”, „orașul Ismail” etc.

⁹ *Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей* [Catalogul hărților, planurilor, schițelor și desenelor păstrate la Muzeul Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa], alcătuitor A.L.B.D., Odessa, 1888, p. I.

¹⁰ *Ibidem*, p. IV.

obiecte bisericești; IV) Portrete, busturi, monumente; V) Vederi istorice și locale; VI) Obiecte vechi¹¹.

Printre documentele topografice și cartografice ale Muzeului Societății se regăsea cunoscuta *Carte de la Moldavie pour servir à l'histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs*, ridicată sub îndrumarea lui F. W. Bauer¹². În inventarul lui Delagard reapare trecut și planul orașului Iași¹³.

Muzeul deținea însă și alte exponate de proveniență moldavă. Bunăoară, potrivit opiselor colecției, într-una dintre sălile clădirii de pe Lanjeronovskaia 2, la etaj, se găseau patru steaguri și trei tuiuri otomane dăruite domnilor Moldovei din perioada fanariotă. Am aflat, grație informațiilor opiselor Muzeului Societății, că aceste însemne au fost duse de la Iași la Chișinău, în anul 1821, de Mihail Suțu¹⁴, fostul domn fugăr în Basarabia. Ulterior, tuiurile și steagurile au ajuns la Odessa, fiind, cel mai probabil, luate de la Chișinău de către autorități sau dăruite de nobilimea locală muzeului, în timpul Primului Război Mondial fiind expuse în sala nr. 5, în clădirea ridicată în secolul al XIX-lea¹⁵. În același muzeu se afla și o piatră din marmură cu herbul Moldovei și inscripție slavonă de la Cetatea Albă, mărturie a lucrărilor săvârșite în domnia lui Ștefan cel Mare la porțile cetății pontice¹⁶. Sunt amintite și urice moldovenesci¹⁷. În 1887, la etaj era o altă piatră cu inscripție grecească de la Cetatea Albă¹⁸, iar în sala mare a primului etaj o piatră din marmură cu inscripție slavonă, care era atribuită atunci domniei lui Petru Rareș, semnalând ctitorirea bisericii Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava pe țărmurile pontice¹⁹. În 1867, aceeași piatră avea însă o cu totul altă descriere, relatându-se despre: „Inscripție slavonă pe marmură, cu herbul moldovenesc, în amintirea ctitoririi bisericii din Belgrad (Akkerman) de către voievodul Petru al II-lea, domnind în anul 1447”²⁰. În 1916, pietrele de la Cetatea Albă erau deja în a treia sală a muzeului²¹.

¹¹ *Ibidem*, p. VI; Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea*, p. 198.

¹² *Каталог карт*, 1888, p. 2, nr. 15.

¹³ *Ibidem*, p. 21, nr. 57.

¹⁴ *Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древностей* [Indice pe scurt al Muzeului Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa], alcătuitor V. Iurghevici, Odessa, 1887, p. 22, nr. 42. În 1867, se relatea despre: „trei steaguri și trei tuiuri”: cf. *Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древностей* [Indice pe scurt al Muzeului Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa], alcătuitor V. Iurghevici, Odessa, 1867, p. 13, nr. 32.

¹⁵ *Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества истории и древностей* [Indice pe scurt al Muzeului Societății Imperiale de Istorie și Antichități din Odessa], ediția a VI-a, alcătuitor Ernest Romanovici von Stern, Odessa, 1916, p. 63, nr. 45.

¹⁶ *Краткий указатель*, 1887, p. 26, nr. 71.

¹⁷ *Краткий указатель*, 1867, p. 14, nr. 42.

¹⁸ *Краткий указатель*, 1887, p. 61-62, nr. 11. O altă descriere din 1867: „Inscripție grecească cu cruce în amintirea îngrădirii cu zid de piatră și turnuri a Belgradului (actualul Akkerman) împotriva turcilor de către domnul Moldovei Ștefan II, care a domnit începând cu 1446 și până în anul 1450”: *Краткий указатель*, 1867, p. 11, nr. 12.

¹⁹ *Краткий указатель*, 1887, p. 70, nr. 31.

²⁰ *Краткий указатель*, 1867, p. 11, nr. 17.

²¹ *Краткий указатель*, 1916, p. 50.

Ultima ședință a Societății de Istorie din Odessa a avut loc în luna mai a anului 1922. Ulterior, în 1959, a fost formată Societatea Arheologică din Odessa, urmașa *de facto* a vechii instituții științifice²².

Colecția Muzeului din Odessa a avut de suferit ca urmare a celor două conflagrații mondiale, a războiului civil rus și a preluării puterii de către bolșevici. În timp ce o parte a colecției a rămas în vechea clădire de pe strada Lanjeronovskaia 2, Muzeul Arheologic din Odessa al Academiei de Științe a Ucrainei continuând tradiția instituției imperiale fondate sub egida Societății de Istorie, altă parte a documentelor și exponatelor de la Odessa a ajuns la Kiev sau în România. Pietrele cu inscripții (pisanile) de la Cetatea Albă au fost luate de soldații români în timpul ocupației Odessei²³. La 12 decembrie 1945, pietrele au fost duse înapoi în URSS de către soldații sovietici și puse spre păstrare, din motive necunoscute, la Muzeul Regional de Studii din Herson, unde au fost redescoperite după zeci de ani de uitare²⁴. Cele de la Ismail au ajuns la Iași, unde se află și astăzi, deși există voci care cer retrocedarea lor Ucrainei²⁵. Întreaga colecție cartografică și de carte veche/manuscrite a muzeului din Odessa a ajuns la Kiev.

În adevăr, planul orașului Iași, semnalat în opusul lui Murzakevici, l-am găsit la Kiev, la Biblioteca Națională a Ucrainei „V. I. Vernadski”. Alături de acest plan am descoperit inițial alte 13 documente topografice și cartografice, dar și desenele unor pietre. Am demarat imediat procedura legală pentru obținerea copiilor acestora.

Inventarul celor 14 documente descoperite și ulterior copiate (fără planul orașului Iași)

1) Itinerar de la Hârșova la Kara-Su, Bazargic și Varna, 1773, 51×42 cm (Маршрут от Гирсова до Карасу, Базарджика и Варны. 1773 года)²⁶;

2) Planul tentativei de asalt turcesc asupra Hârșovei și atacul retransamen-tului în care se afla întâiul regiment de infanterie Moskovski și asupra altor forti-ficații; [inamicul a fost – n.n.] întâlnit, respins și urmărit de corpul armatelor

²² *История Одесского общества истории и древностей* [Istoria Societății de Istorie și Antichități din Odessa]: <http://archaeology.odessa.ua/ru/istoriya-odesskogo-obshchestva-istorii-i-drevnostej> [22.12.2019].

²³ În studiul Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea*, p. 200, s-a trecut greșit „pietrele lapidare”, fiind vorba despre un pleonasm.

²⁴ A. V. Krasnojon, *Закладные плиты Белгород-Днестровской крепости: опыт исторической реконструкции* [Pisanile de la Cetatea Albă: experiența unei reconstituiri istorice], în vol. *Новые материалы по истории фортификации* [Material nou despre istoria fortificațiilor], II, *Статьи и материалы III и IV междунар. науч.-практ. конф. „Памятники фортификации: история, реставрация, использование”* [Articolele și materialele conferințelor științifico-practice internaționale III și IV...], redactor I. M. Gostev, Arhanghelsk, 2016, p. 168.

²⁵ Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea*, p. 200.

²⁶ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, Д18(4БОЛ)725-6, nr. 6335. Titlurile în limbile rusă, germană și franceză se redau după inventarul Bibliotecii din Kiev, fără nicio intervenție.

rusești sub comanda domnului general-maior și cavaler Suvorov, anul 1773, 3 septembrie, 23×100 cm (План покушения турецкаго на Гирзов и атака ретранжамент в коем первой Московской пехотной полк находился и на другие укрепления российскими войсками корпусом под командою... Суворова встречен, разбит и преследован 1773 году сентября 3 дня)²⁷;

3) Desenele a trei pietre cu inscripții, 1842, 35×43 cm (Рисунки с планов 3 каменных фундаментов; камней различной величины с надписями и другими изображениями, найденными в склепе близ колонии Кортань, что против Турец. крепости Исаки. 1842 г.)²⁸;

4) Plan de la Forteresse et de la Ville de Brailow prise par les Russes le Juin l'an 1772 50×65 cm (План фортеці і міста Браїлів, захопленого Росією в червні 1772 р.)²⁹;

5) Planul cetății Brăilei, 1780 (?), 53×73 cm (План Браиловской крепости [1780])³⁰;

6) Planul castelului Hârșovei cu arătarea fostei suburbii și a situației anului 1775, februarie, 48×58 cm (План Гирзовскаго (!) замка с показанием бывшего форштата и ситуаций 1775-го года февраля дня 9)³¹; plan realizat, din câte se pare, la Sankt-Petersburg. În inventarul de la Kiev este trecută data de 9 februarie, care însă nu apare explicit în titlul acestui izvor topografic;

7) Planul cetății Brăilei cu arătarea suburbiei din apropiere și a împrejurimilor, 25 februarie 1775, 49×61 cm (План Браиловской крепости с показанием около оной форштата и окружностей 1775 г. февраля 25 дня)³²;

8) Prospectul cetății Brăilei din Valahia în ce stare se află la luarea de armatele rusești de la turci, 1770, 50×59 cm (Проспект Браиловской крепости, состоящей в Валахии в каком состоянии по взятъе российским войском от турок находится. 1770 г.)³³;

9) Planul mișcării corpului aflat sub comanda domnului general-locotenent și cavaler al diferitor ordine, Kamenski, cu arătarea atacului și a victoriei dobândite asupra inamicului amplasat lângă râul Călmățui și cătunul Brănești,

²⁷ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 6341K.

²⁸ NBUV, Д18(4РУМ) (?), nr. 6346.

²⁹ NBUV, Д18(4РУМ)8, nr. 8737 și 8738 (copie).

³⁰ NBUV, Д18(4РУМ)8, nr. 10138.

³¹ NBUV, Д18(4РУМ)72, nr. 13050. În *Каталог карт*, 1888, p. 21, nr. 54, apare un plan din 1773.

³² NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 13051 și 13052 (copie).

³³ NBUV, Д18(4РУМ)8, nr. 13053. Toate planurile cetății Brăilei au fost publicate: Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Noi planuri ale orașului și cetății Brăilei*, în vol. *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea septuagenarii*, editor Costin Croitoru, București, Editura Academiei Române, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2019, p. 363-383. Atragem atenția aici asupra a două scăpări: la p. 371 s-a notat greșit *profilelor*, în loc de *profilurilor*, iar la p. 371, nota 51, deși în text se relatează despre două planuri, în notă se trimite la trei cote arhivistice. În fapt, ar fi fost corect să se relateze despre trei planuri, potrivit cotelor. La Arhiva Istorică Militară a Statului Rus (RGVIA) se găsesc mult mai multe planuri ale Brăilei decât se știa la momentul redactării studiului citat – circa 100 de bucăți.

16 septembrie 1773, 50×31 cm (План движения корпуса под командою гд-на генерал-порутчика и разных орденов ковалера Каменского с показанием атаки и одержанной победы над неприятелем в положении при реке Колмаць и деревне Бранешти сентября 16 дня 1773 г.)³⁴;

10) Planul bătăliei de lângă cătunul Lopești a armatelor Înalțimii Sale Imperiale sub comanda generalului-locotenent și cavalerului von Essen împotriva armatelor turcești sub comanda lui Ahmed Pașa, 20 octombrie 1771, 54×74 cm [în realitate, fiind vorba despre localitatea Popești – n.n.] (План ордер Баталии при деревне Лопешти войск Ея Императорскаго величества под командою генерал-порутчика и кавалера фон Эсена против турецких войск под командою Ахмет Паши 1771 году, октября, 20 дня)³⁵;

11) Planul bătăliei și atacarea inamicului aflat în tabăra din apropiere de satul Kara-Su, care a avut loc la 27 mai acest an [1773 – n.n.], de corpul sub comanda domnului general-maior și cavaler baronul Otto Adolf Weismann von Weissenstein, 1773, 54×76 cm (План баталии и атаки неприятеля стоящего в лагере при селе Карасу, бывшей в 27 дня мае сего года корпусом под командою господина генерал майора и ковалера барона Вейсмана фон Вейсенштейна. 1773 г.)³⁶;

12) Planul fostei expediții peste Dunăre efectuate de detașamentul sub comanda domnului colonel și cavaler Klicika, între 15 și 29 aprilie 1773, la localitatea Tulcea, orașul Babadu (Babadag), spre satul Kara-Su și orașul Kara-Harman [satul Vadu de astăzi – n.n.], 45×74 cm (План бывшей за Дунаем экспедиции произведенной детаментом под командою гд-на полковника и кавалера Клички между 15 и 29 числа апреля 1773 году на местечко Тулчу город Бабаду на село Карасу и город Караарман. 1773 г.)³⁷;

13) Planul bătăliei la atacarea inamicului aflat în tabăra din apropiere de siliștea Gurobale (?), în ziua de 7 iunie, de corpul sub comanda domnului general-maior și cavaler baronul Weismann von Weissenstein, 1773, 50×71 cm (План баталии к атаке неприятеля стоящего в лагере при урочище Гуробале в 7 дня июня корпусом под командою гд-на генерал майора и ковалера барона Вейсмана фон Енгенштейна. 1773 г.)³⁸;

14) Planul bătăliei generale și a victoriei dobândite de corpurile unite ale armatelor imperiale aliate sub comanda generalilor Aleksandr Suvorov și prințul Coburg în număr de 18.000 asupra armatei otomane principale sub comanda marelui vizir Hassan Pașa... sfârșită lângă râul Râbnic, 11 septembrie 1789, 58×72 cm (План генеральной баталии и одержанной совершенной победы соединенными корпусами союзных императорских войск под предводительством генералов Александра Суворова и принца Кобурга в числе

³⁴ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 16598.

³⁵ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 16594.

³⁶ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 17170; inventariat și în *Каталог карт*, 1888, p. 17, nr. 15.

³⁷ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 17204; inventariat și în *Каталог карт*, 1888, p. 2, nr. 18.

³⁸ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 17386; inventariat și în *Каталог карт*, 1888, p. 17, nr. 16.

осмнадцать тысяч над главною турецкою армиею под командою верховнаго визиря Гассана Паши ... оконченной при речке Рыбник сентября 11-го дня 1789 года. [1790])³⁹.

Planul bătăliei de la Popești

Documentul nr. **16594** a fost inventariat la Kiev cu trimitere la cătunul Lopești. Este însă planul bătăliei de la Popești, în apropiere de București, arhi-viștii din Kiev citind greșit prima literă a localității indicate în legenda izvorului, fapt trecut neobservat și de noi atunci când am tradus inventarul Bibliotecii Naționale a Ucrainei într-o notă de subsol a unei contribuții recente⁴⁰. Planul s-a aflat la Odessa, unde fusese inventariat corect, sub toponimul Popești⁴¹.

Redăm aici legenda documentului cercetat:

„Explicația literelor:

A – Ordinea militară alcătuită din patru careuri lângă București;

B – Cavaleria;

C – Oastea ușoară;

D – Baterie din patru tunuri ale artileriei de asediu;

E – Tabără din care ușoare;

F – Două careuri în jos pe râul Dâmbovița, sub comanda generalului-maior Tekeli;

G – Lagărul inamic de lângă cătunul Dobreni [satul Dobreni din județul Giurgiu – n.n.]; marșul armatei turcești de la Dobreni până la siliștea Popești, infanteria sub litera **H**, iar cavaleria **I**; armata care este amplasată cu tabăra lângă Popești, unde au și început să facă retranșamentul, sub litera **K**;

L – Mișcarea în ordine militară a celor patru careuri, atunci când inamicul s-a arătat împotriva flancului stâng;

M – Marșul a două careuri, sub comanda generalului-maior Tekeli, în spatele inamicului și la retragere inamicul a fost atacat cu cavaleria, iar cu infanteria a fost urmărit până la tabăra **N**;

O – Marșul careului, sub comanda generalului-maior Gudovici, peste râul Dâmbovița, de la București spre întâlnirea inamicului, care a trecut râul în apropiere de cătunul Lacățel;

P – Atacul cavaleriei inamice asupra careului generalului-maior cneazul Dolgoruki și a baronului Igelström;

Q – Două batalioane din careu, ale generalului-maior Igelström, trimise pentru cucerirea retranșamentului inamic;

³⁹ NBUV, Д18(4РУМ)725-6, nr. 13459. Vezi și *Рукописні карт* [Hărți manuscrise]: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_sk/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=KARTM&P21DBN=KARTM&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=GRR=&S21COLORTERMS=0&S21STR=4%D0%A0%D0%A3%D0%9C%24 [20.05.2020].

⁴⁰ Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Cum arăta curtea*, p. 201, nota 32.

⁴¹ *Каталог карт*, 1888, p. 16, nr. 13.

R – Atacul cavaleriei noastre și urmărirea inamicului până la litera **S**; trei careuri pentru alungarea inamicului din retranșament și urmărirea sa până la litera **T**;

U – Fuga inamicului”.

Despre bătălia de la Popești a scris și A. N. Petrov, în unul dintre tomurile consacrate războiului ruso-turc din anii 1768(69)-1774, publicând, printre altele, și un plan al taberei otomane din 20 octombrie 1771⁴². Războiul a fost declanșat la 25 septembrie 1768, prin înțemnițarea trimisului împărătesei la Înalta Poartă, nu la 26, cum greșit am arătat cândva⁴³, dar mișcările armate rusești au fost inițiate efectiv în anul 1769. Planul publicat de Petrov este însă o variantă a autorului, nicicum cel aflat la Kiev, deși s-ar părea că Petrov a folosit o copie/originalul aflat astăzi la Moscova sau poate la Sankt-Petersburg⁴⁴. Altminteri, se știe că, la 19 octombrie 1771, turcii au trecut Argeșul și s-au îndreptat spre București, la acea vreme aflat sub ocupație rusească. Armata otomană număra circa 30/40.000 ostași de cavalerie și 7/8.000 de infanterie, fiind conduși de seraskerul Emir Mehmet⁴⁵. Argeșul și Sabarul le-au trecut în direcția Dobreni, unde au ridicat o tabără temporară (litera **G**).

Pentru apărarea capitalei și confruntarea cu inamicul, generalul Essen și-a împărțit soldații în patru careuri⁴⁶. În flancul drept se afla careul cneazului Iuri Vladimirovici Dolgoruki, iar în centru cel al iscusitului militar Otto Heinrich von Igelström, aflat în slujba împărătesei tuturor Rusiilor. Essen apăra flancul stâng, aflându-se în apropierea Mănăstirii Văcărești. În spatele cneazului Dolgoruki, la periferia capitalei Țării Românești, a fost amplasat careul lui Ivan Vasilievici Gudovici, cel care, la 14 noiembrie 1770, cucerise Bucureștii, însoțit de cavalerie, fapt indicat pe plan (literele **A** și **B**). Flancul stâng era apărat și de fortificațiile Mănăstirii Văcărești, unde se aflau patru tunuri (litera **D** a legendei planului: „Baterie din patru tunuri ale artileriei de asediu”). Cavaleria a fost amplasată între careuri (**B**), iar în spatele armatei rusești, spre București, s-a decis organizarea unei tabere de care (**E**). Flancul drept era apărat de un corp de oaste ușoară (**C**).

Turcii, ajungând la satul Popești, și-au ridicat tabăra și au început să o întărească printr-un retranșament (**K**)⁴⁷. Generalul-maior Essen era conștient de

⁴² A. N. Petrov, *Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769-1774 год* [Războiul Rusiei cu Turcia și Confederații polonezi începând cu anul 1769 și până în 1774], tomul III, *Год 1771* [Anul 1771], Sankt-Petersburg, 1874, p. 150-155; cf. planul nr. 5, care este o formă prelucrată de către Petrov a documentului de arhivă.

⁴³ Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Descoperiri în arhivele de la Moscova: planuri necunoscute ale orașului Iași*, în „Historia Urbana”, tomul XXVII, 2019, p. 202.

⁴⁴ La RGVA, f. 846, op. 16, d. 2250, se află *Planul bătăliei de lângă București a armatelor Înalțimii Sale Imperiale, sub comanda generalului-locotenent Esin (Essen), împotriva armatelor turcești, sub comanda lui Adji-Ahmet pașa, 20 octombrie 1771*; este un alt plan al aceleiași bătălii, poate cu unele diferențe ușoare, fie de natură tehnică, fie de conținut.

⁴⁵ A. N. Petrov, *Война России с Турцией*, III, p. 150.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 150-151.

utilitatea atacării fără zăbavă a inamicului, căci scurgerea timpului era în beneficiul otomanilor⁴⁸.

La 19 octombrie, generalul-maior P. P. Tekeli, dintr-o familie sârbească, al cărui ultim urmaș s-a stins în 1810, aflat anterior la Negoești, localitate pentru care la Arhiva Militar-Istorică din Moscova există mai multe planuri, inclusiv ale mănăstirii locului, fortificată de ruși, a trecut Dâmbovița cu două careuri (litera **F**) și a ajuns astfel în spatele adversarului, organizându-și oastea în apropiere de Căzănești (astăzi, cel mai probabil, parte a orașului Popești-Leordeni, unde există o stradă Căzănești; mișcările lui Tekeli sunt indicate pe plan cu litera **M**). Turcii însă au aflat despre acțiunea lui Tekeli și au trimis o parte din oastea lor pentru a contracara un eventual atac din direcția Căzănești⁴⁹. Generalul-maior a respins atacul cu regimentul de husari sârbi și cu regimentul de carabinieri Inghermanlandski (urmărindu-i pe turci până la locul arătat pe plan cu litera **N**)⁵⁰. Soldații lui Tekeli au fost ajutați de mișcările trupelor aflate sub comanda lui Essen. Atacul asupra taberei otomane de la Popești a fost deschis de Iu. V. Dolgoruki, la 20 octombrie. Turcii au răspuns prin lovături de cavalerie (litera **P**), dar au eșuat să oprească înaintarea armatei imperiale ruse. Puși în fața unei situații complicate, mai marii oștii otomane au decis să trimită o parte din forțele de care dispuneau spre București, pe malul stâng al Dâmboviței. Trecerea râului a avut loc în dreptul cătunului Lacățel. Este vorba despre satul Cățelu, sat aflat astăzi în componența comunei Glina din județul Ilfov. În întâmpinarea acestora a fost trimis locotenentul-colonel Cantemir cu cinci escadroane de cavalerie și cu infanterie, pericolul care plana asupra Bucureștilor din direcția cătunului Lacățel fiind grav⁵¹. Rușii au trecut Dâmbovița mai sus de Mănăstirea Văcărești, în apropierea capitalei. Ulterior, pentru sprijinirea eforturilor lui Cantemir, careul lui I. V. Gudovici s-a îndreptat pe malul stâng al Dâmboviței (litera **O**), focul tunurilor sale oprind înaintarea turcilor, care au fost forțați să facă cale întoarsă, fiind urmăriți de Cantemir⁵². În același timp, Essen s-a îndreptat cu trei careuri și cavaleria însoțitoare spre tabăra turcilor de la Popești (din formația de patru careuri **L** au rămas trei, Gudovici fiind plecat peste Dâmbovița). Turcii au atacat, dar nu au reușit să oprească înaintarea dușmanului. Două batalioane din careu ale generalului-maior Igelström au trecut din centru în flancul stâng și au fost trimise să cucerească retranșamentul inamic (litera **Q**). Turcii s-au luptat grozav împotriva rușilor, dar au fost forțați să se retragă, fiind urmăriți de cavaleria rusă (**R**) până la litera **S** și de trei careuri până la litera **T**. Urmărirea fugarilor a continuat sub comanda lui P. I. Pannin și a lui Tekeli. În timpul bătăliei de la Popești au fost uciși 2.000 de turci, iar alți 150 au fost luați în captivitate, alături de 200 de sârbi, bulgari și bosniaci. Până

⁴⁸ *Ibidem*, p. 151.

⁴⁹ *Vezi și ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, p. 152.

la 1.000 de moldoveni și munteni aflați în robie turcească au fost eliberați. Au fost capturate 10 steaguri și 14 tunuri⁵³.

Planul acestei bătălii cuprinde doar parțial ridicarea topografică a orașului București, deși din aceeași perioadă avem un șir de reprezentări aflate astăzi la Moscova, la Arhiva Militar-Istorică, unele dintre ele publicate de I. Ionașcu⁵⁴ și Mariana Șlapac⁵⁵. Cu ajutorul unui plan mai mare cu o legendă detaliată din 1807-1812, publicat recent împreună cu profesorul Laurențiu Rădvan, putem însă identifica unele biserici reprezentate în cazul documentului aflat astăzi la Kiev⁵⁶. Întâi, putem fi siguri de locul Mănăstirii Văcărești, fortificată de ruși pentru a se putea apăra de orice atac venit din partea inamicului. Apoi, credem că unele unități militare ale armatei imperiale au trecut pe malul stâng al Dâmboviței, pentru contracararea atacului otoman, în dreptul bisericii Foișor, ctitorită în 1745. Cele două mori din apropierea trecerii râului sunt redată și pe planul de la RGVIA. Mai jos, Mitropolia, dealul Mitropoliei fiind clar evidențiat de topografia armatei ruse, prin hașuri în creion, așa cum se cerea în asemenea situații. Alături, trecând un pod mic, biserica Domnița Bălașa, iar în josul Dâmboviței, biserica Sfântul Spiridon, Mănăstirea Radu Vodă și biserica Sfântul Athanasie. De altfel, această biserică a fost paraclis al Mănăstirii Radu Vodă. În sfârșit, după cum se vede și pe planul bătăliei de la Popești, ambele edificii de cult se aflau pe două delușoare. La marginea de jos a planului apare și Mănăstirea Cotroceni.

Ce ne pot oferi planurile aflate astăzi la Kiev? Prospectul cetății Brăilei este un izvor istoric important, care ne ajută la reconstituirea fortificației, dar și la o mai bună înțelegere a organizării unui centru militar și economic semnificativ pentru Imperiul Otoman. Planul Hârșovei este primul izvor topografic pe care l-am descoperit pentru această cetate dobrogeană, de la el pornind aventura unui lung șir de descoperiri în arhivele moscovite. De altfel, planul atacului otoman din septembrie 1773 asupra Hârșovei se află într-o copie și la Moscova. Harta Dobrogei din 1773 va fi publicată într-o contribuție următoare. Planurile bătăliilor sunt și ele izvoare valoroase, întrucât ne oferă date despre sate, poduri, mori, biserici, locurile unde au avut loc confruntările armate, direcțiile de atac și multe altele, fiind instrumente de lucru pentru arheologi, dacă se va gândi cineva să le utilizeze ca atare.

La Biblioteca Națională a Ucrainei din Kiev se păstrează și câteva hărți pentru spațiul românesc, dar și alte planuri militare pe care nu le-am copiat – am identificat 35 de bucăți; majoritatea lor sunt însă cunoscute, fiind realizate în Apusul european. Dintre ele, 11 sunt rusești (deși s-ar putea ca numărul lor să

⁵³ *Ibidem*, p. 153.

⁵⁴ I. Ionașcu, *Planul cartografic inedit al orașului București din anul 1770*, în RI, tomul XII, 1959, nr. 5, p. 113-131.

⁵⁵ Mariana Șlapac, *Planul topografic inedit al Bucureștilor, din 1772*, în „Historia Urbana”, tomul XXIV, 2016, p. 245-256.

⁵⁶ Pe larg: Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, *Noutăți din arhivele moscovite: Planul Harting și planul general al Bucureștilor și împrejurimilor (1807-1812)*, în AȘUI, tomul LXV, 2019, p. 451-478.

fie mai mare) și doar câteva par a aduce ceva noutăți, căci planurile expedițiilor generalului-maior von Weismann în Dobrogea sunt, în general, știute, precum și acel plan al bătăliei din 1711 dintre ruși și otomani.

În sfârșit, descoperirea acestor izvoare topografice și cartografice a fost mai mult accidentală, fiind opusul cercetărilor efectuate începând cu primăvara anului 2018 la Moscova, la Arhiva Militar-Istorică (RGVIA). La RGVIA se găsesc câteva sute sau chiar mii de planuri și hărți pentru teritoriul României de astăzi. Recent, la sfârșitul anului trecut, am identificat un fond necunoscut istoricilor români, inventariind 236 de unități arhivistice de interes. La acestea se adaugă alte circa 500 de planuri aflate în fondul nr. 438, câteva zeci în fondurile nr. 430, 464, 470, dar și alte sute în fondul nr. 846. Pentru București, pe lângă planurile deja publicate și copiile lor, mai există planurile din 1828, dar și cel din 1850, în mai multe planșe, cu o țidulă explicativă. Se mai adaugă cele pentru Iași, Botoșani, Vaslui, Ștefănești, Galați, Brăila, Tulcea, Isaccea, Măcin, Constanța, Hârșova, Giurgiu, Craiova, Râmnic, Negoiești, Buzău, Târgoviște..., orașe, sate, mănăstiri, cursurile unor râuri și multe altele. Până acum au fost copiate 105 dintre ele. Aceste planuri vor fi cuprinse ulterior în albume, precum cel pentru Iași, care trebuie neapărat să fie tipărit. Și dacă în cazul Kiev am căutat planurile semnalate aici și am inițiat demersurile necesare pentru obținerea copiilor lor singuri, având atunci și finanțele necesare, în cazul Moscovei am creat, putem spune, o echipă informală. Astfel, se înțelege că se urmărește identificarea – copierea – cercetarea – publicarea și utilizarea practică a tuturor izvoarelor topografice și cartografice rusești din vremea Imperiului.

*

* *

Dintre planurile și hărțile rusești aflate la Kiev amintim și:

1) nr. **13519, 15836, 17834**: Harta Poloniei și a Moldovei cu teritoriile din jur (Карта Представляющая Польшу и Молдавию с Около лежащими Землями), Sankt-Petersburg, 1769, 81×124 cm;

2) nr. **12770, 14717, 24394**: Harta generală a Valahiei, Bulgariei și Rumeliei (Генеральная карта Валахии, Булгарии и Румилии), litografiată pe lângă Arhiva Militar-Topografică, în 1828, autor: generalul-maior Hatov, Sankt-Petersburg, 1828, 92×108 cm;

3) nr. **16797**: Planul atacului și al victoriei săvârșite asupra dușmanului de armatele biruitoare ale Înălțimii Sale Imperiale în Moldova, la râul Larga, 7 iulie 1770 (План движений атаки и совершенной победы над неприятелем победоносных войск Е.И.В. в Молдавии при реке Ларге 1770 года июля 7 дня = Plan des tapfern Angriffs und vollkommenen Sieges der Russisch-Kayserlichen Waffen über die Turkische und Tattarische Armee an der Larga in der Moldau), Sankt-Petersburg, 1774, 56×78 cm;

4) nr. **6095, 8263, 17484**: Carte de la Moldavie pour servir a l'Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs, cunoscută, căci circulă și în format electronic;

5) nr. **11046**: Bătălia de la râul Larga (Баталия при реке Ларге), Sankt-Petersburg, 1770, 48×62 cm;

6) nr. **10709, 11749, 13205**: Harta Basarabiei, Moldovei, Valahiei și a teritoriilor din apropiere (Карта Бессарабии, Молдавии, Валахии и части земель к оным прилежащих), alcătuită pe lângă Arhiva Militar-Topografică, în 1817, și corectată în 1820, Sankt-Petersburg, 20 f., 29,5×34,5 cm.

**The Romanian Space in Russian Topographic and
Cartographic Sources from Kiev**
(Abstract)

Keywords: Russian topographic documents, Popești, Odessa, Odessa Historical Society, Kiev.

Recently, at the National Library of Ukraine in Kiev we found several topographic and cartographic documents regarding the Romanian space. We got copies of 13 such historical sources together with the drawing of some stones with inscriptions, most likely from the time of the Romans. Some plans, including that of the city of Iași and those of the citadel of Brăila, have been published separately. Those concerning the Ottoman Hârșova are to be included in other contributions. We wrote an inventory of the documents from Kiev with some data about the battle of Popești, between the Russians and the Turks, annexing the plan of this battle. All the topographic and cartographic sources described in this study once made up the collection of the Odessa Historical Society Museum.

ANEXE

Fig. 1. Planul bătăliei de la Popești.

Fig. 2. Detaliu. Periferie București.

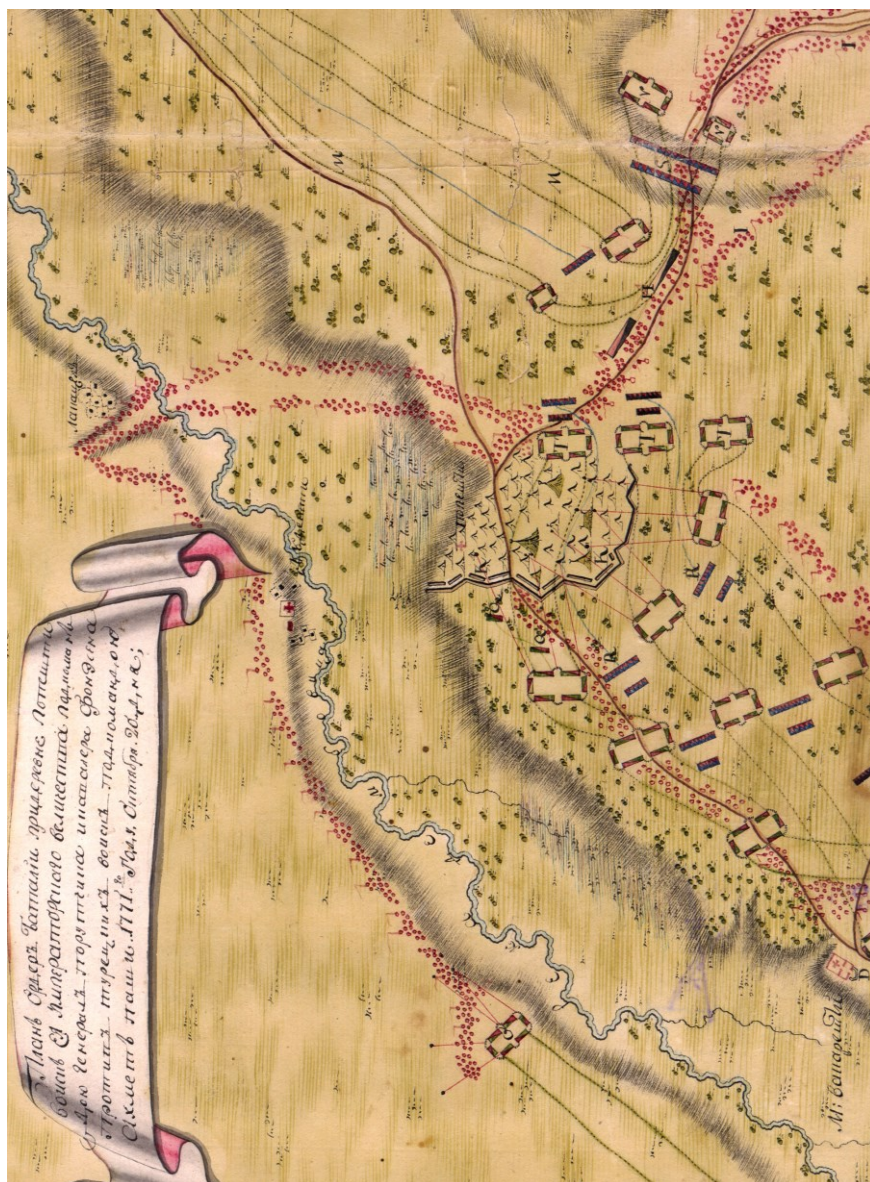

Fig. 3. Detaliu. Tabăra otomană de la Popești.

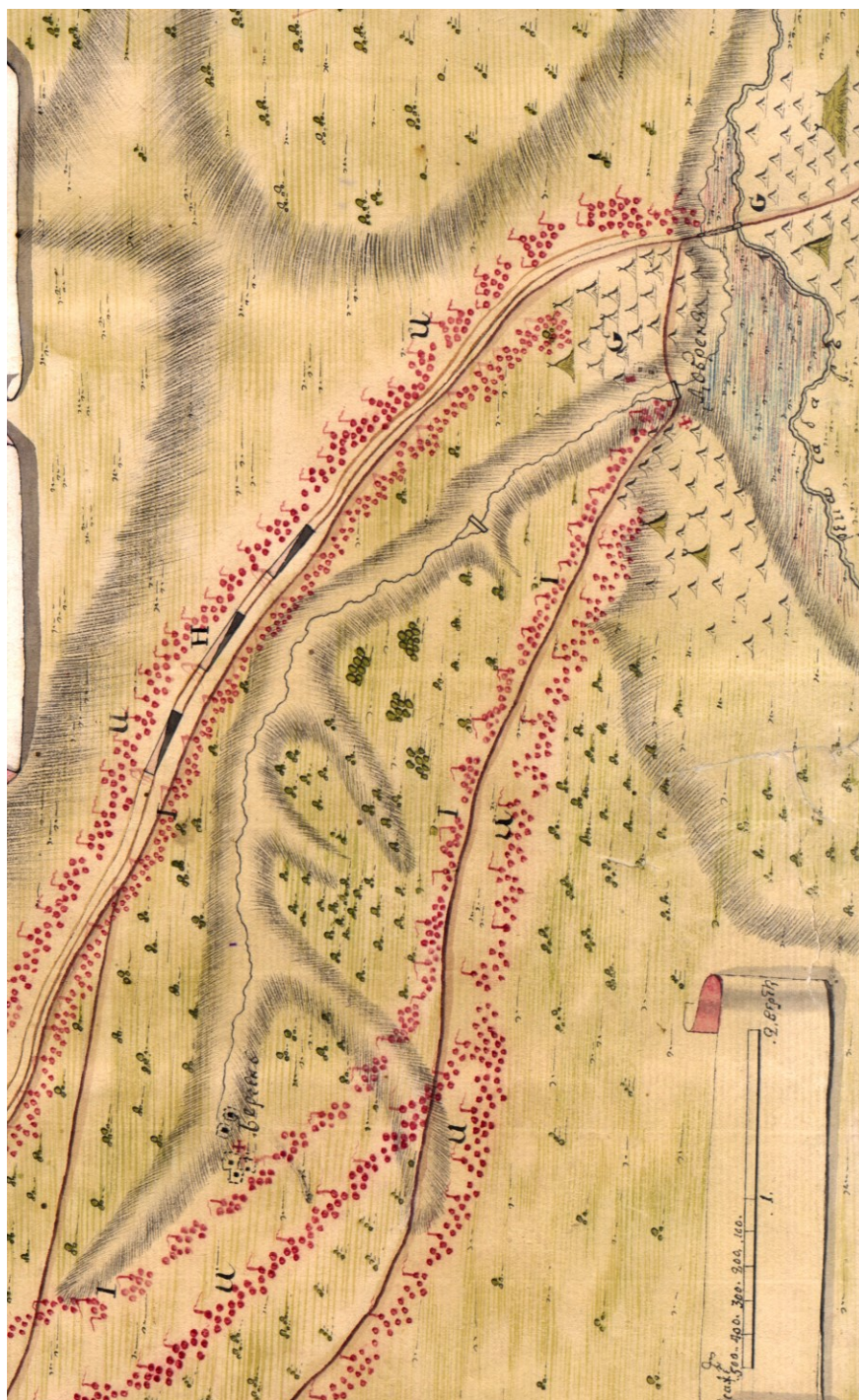

Fig. 4. Detaliu. Tabăra otomană de la Dobreni, iar mai sus de Dobreni, satul Berceni.

Informații despre arhivistica perioadei comuniste: fondul de Cămară al Arhivelor Statului din Iași (1950-1957)

Daniel CHIRIAC*

Instituția Arhivelor Naționale și domeniul pe care îl reprezintă au suscitat interesul mai multor cercetători interesați de istoria îndelungată a acestora. În pofda importanței, o istorie instituțională încă ne lipsește, în timp ce încercările de metodologie și de teoretizare a domeniului, cu unele excepții, se află încă în siajul unor concepții asupra arhivisticii formulate în perioada comunistă. În prezent, arhiviștii români definesc arhivele ca fiind un ansamblu de documente constituite organic referitoare la istoria unui popor, la activitatea unei organizații, la persoane particulare și juridice, destinate prin natura lor a fi conservate¹. Pe de altă parte, arhivistica este concepută ca o disciplină care are ca domeniu de investigație izvoarele scrise pe suporti friabili (ușor deteriorabili) și pe baza cărora se efectuează cercetări fundamentale și aplicative în vederea stabilirii soluțiilor optime de selecționare, ordonare, inventariere, conservare și valorificare a documentelor². Chiar și în prezent, arhivele și știința arhivistică românească au rămas tributare definițiilor formulate încă din 1970 de Aurelian Sacerdoțeanu, care a împărțit domeniile în trei mari diviziuni: arhivologia sau teoria arhivelor, care privește istoria arhivelor și a arhivisticii; arhivotehnia sau tehnica arhivistică; și arhivoeconomia sau administrarea generală externă a arhivelor³.

Pornind de la aceste referințe teoretice, scopul nostru este să prezentăm în cele ce urmează arhivistica ieșeană în perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial, așa cum reiese din Fondul de Cămară al Arhivelor Statului Iași. Momentul 23 august 1944 a avut un dublu impact asupra României. Pe de o parte, a salvat țara de eventualele consecințe ale desfășurării operațiunilor militare îndelungate pe întregul ei teritoriu, iar pe de altă parte, a dus la comunizarea

* MA arhivistică, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, e-mail: danielchiriac@yahoo.com.

¹ Federația Arhiviștilor din România, *Dicționar arhivistic*, editare electronică Bogdan-Florin Popovici, 2009, p. 18.

² Claudiu Porumbăceanu, *Arhivistica în perioada contemporană – Curs*, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2008, p. 6.

³ Vezi Aurelian Sacerdoțeanu, *Arhivistica*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970, p. 9-10.

societății românești și la instituirea unui regim totalitar, care avea să persiste aproape o jumătate de secol. Fundația puterii comuniste a fost pusă în perioada 1944-1950, când vechile instituții democratice au fost, rând pe rând, dezorganizate sau desființate și înlocuite cu cele de tip comunist importate din Uniunea Sovietică.

Ținând cont de noua perspectivă a puterii, interesată deopotrivă să promoveze politici memoriale publice și instituționale în concordanță cu ideologia – necesare unui exercițiu de rescriere/decupare/deformare a trecutului ori a realităților istorice –, la nivelul noilor structuri comuniste s-a pus problema fondurilor arhivistice ale foștilor creatori de arhivă, din perioada democratică a statului român, care se aflau într-o stare deplorabilă de păstrare. Nu starea de conservare era mobilul interesului arătat de autoritățile comuniste, cât mai ales nevoia de a controla potențialul subversiv al fondurilor fostelor instituții.

Prin Decretul nr. 17 din 1 ianuarie 1951, când Arhivele Statului au devenit o secție a Ministerului Afacerilor Interne, dar și prin Hotărârea nr. 472 din 29 mai același an, când au fost stabilite atribuțiile și normele de funcționare, s-a încercat reglementarea situației acestor fonduri de arhivă⁴. Aurelian Sacerdoțeanu, directorul din acel moment al Arhivelor Statului, se raporta la reorganizarea inițiată de regimul bolșevic ca la

[...] o cotitură fundamentală în istoria arhivisticii noastre. Pe de o parte ea schimbă radical modul nostru de lucru arhivistic, iar pe de alta ne dă sarcini care în adevăr ne onorează dar ne și onerează nebănuit de mult: de munca noastră de azi înainte depinde toată documentarea istorică a trecutului Patriei noastre⁵.

De fapt, prin reglementarea amintită, atribuțiile Arhivelor Statului au devenit mult mai largi. Până în acel moment, sarcina instituției era una mai mult istorică, iar în depozite intra doar material arhivistic oficial cu o vechime de cel puțin 30 de ani. Începând cu 1951, prerogativele Arhivelor s-au extins, preluându-se tot felul de materiale documentare, inclusiv arhive financiare, economice, sociale, particulare, intrate în patrimoniul statului cu o vechime care putea merge până la doi ani în urmă⁶. De asemenea, legea mai impunea controlul și dirijarea constituirii întregului material arhivistic din țară, întocmind în acest scop norme și instrucțiuni obligatorii⁷.

Abrogarea Legii arhivelor din 1925 și adoptarea noului cadru legislativ, precum și constituirea unor noi depozite de arhivă au adus arhivisticii românești

⁴ Pentru o imagine detaliată a schimbărilor legislative din epocă, vezi Corneliu-Mihail Lungu, *Legislație arhivistică românească*, București, Editura Fundației România de Măine, 2008; idem (coord.), *Arhivele înfruntând vremurile – mărturii documentare*, București, Arhivele Naționale ale României, 2006.

⁵ Corneliu-Mihail Lungu (coord.), *Arhivele înfruntând vremurile...*, p. 336.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Mihail Fănescu, Ileana Leonte, Victor Trandaf, Ion Vasile (coord.), *Arhivele Statului. 125 ani de activitate 1831-1956*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Populară Română, 1957, p. 214.

noi preocupări care au presupus, de multe ori, intersectarea cu unele interese de natură penală ale statului comunist. Din păcate, o imagine asupra preluărilor de arhivă din anii 1950, în arhivele regionale mai ales, este greu de documentat în condițiile unui acces greoi la dosarele fondurilor, unde se păstrează actele de preluare. De asemenea, prin Decretul 353 din 16 iulie 1957, privind înființarea Fondului Arhivistic de Stat⁸, s-au schimbat complet vechile paradigme, iar toate documentele din depozitele creatorilor au devenit proprietate a statului. Situația patrimoniului fostelor organisme din Regatul României a devenit o problemă care a intersectat interesul Arhivelor Statului, muzeelor locale, dar și al bibliotecilor universitare sau ale Academiei Republicii Populare Române. Cu alte cuvinte, noile criterii privind constituirea sistemului arhivistic comunist, care prelua aceleași spații de depozitare, au condus la situații în care multe dintre fondurile și colecțiile arhivistice ale instituțiilor interbelice au suferit dispersări, fragmentări și chiar pierderi.

Urmărind activitatea Serviciului Regional Iași al Arhivelor Statului marcat de instaurarea comunismului în România, cât și de noua legislație de sorginte sovietică (1950-1957), am remarcat o serie de aspecte pe care intenționăm să le analizăm: problemele de ordin arhivistic întâmpinate, precum arhivele preluate sau salvate de la distrugere în această perioadă; fondurile relocate odată cu înființarea depozitelor regionale, dar și situația privind prelucrarea și depozitarea arhivelor la creator. Apoi, într-o manieră comparativă, am identificat câteva situații încurcate de ordin arhivistic ce au fost întâmpinate la depozitele de arhivă aflate sub coordonarea instituției din Iași⁹.

La Iași, Arhivele Statului au luat ființă la 1 ianuarie 1832, ca instituție de sine stătătoare, inițiativă ce s-a înscris în cadrul mai larg al procesului de modernizare a structurilor și instituțiilor românești¹⁰. De la primul arhivist al Principatului Moldovei, Gheorghe Asachi, ne-a rămas schițat un program de activitate. Raportul redactat de el, la încheierea primului an de funcționare a noii instituții, se referă în întregime la dificultatea pe care a avut-o în a descoperi și a aduna vechile arhive¹¹. Asachi a indicat patru surse de unde puteau și trebuiau să fie achiziționate documente: arhivele mănăstirilor, așezămintele publice, arhivele particulare și depozite arhivistice din străinătate¹².

⁸ Vezi Bogdan Florin Popovici, „*Arhiva totală*”: *experiența românească*, în RA, nr. 1/2008, p. 24-50.

⁹ Filiala Arhivelor Statului din Roman, precum și cele din Vaslui și Huși au fost înființate prin decizia Direcției Generale a Arhivelor Statului din 16 iulie 1951. Bazele noilor depozite trebuiau să le pună Secțiunile Regionale ale Arhivelor Statului de la Bacău și Bârlad. Prin reorganizarea regiunilor din septembrie 1952, depozitele raionale din orașele amintite au trecut sub atenta coordonare a Serviciului de la Iași. După numai patru ani, prin Decretul 12 din 1956, regiunea Bârlad a fost desființată, iar depozitul de arhivă de acolo a devenit filială a Iașului.

¹⁰ Gheorghe Rusu, *Arhivele Statului din Iași – 160 de ani de activitate*, în RA, nr. 4/1991, p. 449.

¹¹ Mihail Fănescu, Ileana Leonte, Victor Trandaf, Ion Vasile (coord.), *op. cit.*, p. 11.

¹² *Ibidem*, p. 12.

Pornind de la cele patru direcții indicate de Asachi, de-a lungul timpului materialul documentar a sporit foarte mult, iar legislația s-a schimbat în permanență. Faptul a necesitat o atenție și mai mare din partea arhiviștilor, atenție de care nu a beneficiat mereu, cel mai adesea din cauza numărului mic de specialiști.

Odată cu Hotărârea nr. 472 din 29 mai 1951, munca arhiviștilor s-a dublat, deși personalul în cazul depozitului ieșean a rămas neschimbat. La 22 aprilie 1951, acesta avea în organigramă un număr de 18 posturi, din care trei erau vacante¹³. De asemenea, prin rotație, personalul trebuia trimis la noile servicii înființate în vederea începerii lucrărilor arhivistice sau „a pregătirii de cadre în sânul acestora”¹⁴. Colectivul redus numeric nu făcea față volumului imens de muncă, la care s-a adăugat lipsa rafturilor ce a reprezentat „una din cele mai mari piedici în muncă”¹⁵. Din cauza impedimentelor menționate, la sfârșitul anului 1951, în cadrul Serviciului Regional din Iași, jumătate din fondurile existente la acea vreme nu erau inventariate sau aveau inventare vechi în alfabet chirilic¹⁶.

Mai mult, în reglementările făcute în 1951, care au adus noi atribuții arhiviștilor, printre care și controlul documentelor la creator, se puneau problema stopării distrugerilor ilegale de documente, fără o selecționare prealabilă și fără înștiințarea Arhivelor Statului. S-au trimis circulare tuturor instituțiilor din teritoriu, atât „deținătorilor de arhive generale, cât și tuturor unităților și subunităților din subordine, instituții sau întreprinderi”, pentru a opri înstrăinarea sau distrugerea materialului arhivistic. În caz contrar, urmau să intre sub jurisdicția Codului Penal pentru distrugerea documentelor publice¹⁷. Astfel, fiecare creator de arhivă sau lichidator al unor instituții sau întreprinderi desființate era direct răspunzător de buna conservare a arhivei respective. S-au trimis chestionare serviciilor din țară pentru a fi înmânate tuturor instituțiilor subordonate din regiune cu scopul de a face o statistică a arhivelor existente la creator, a stării lor fizice, precum și modul în care puteau fi preluate¹⁸. Controlul total al statului asupra documentelor se poate vedea și prin locul unde au fost retrimise după

¹³ Dintr-o adresă informativă către Arhivele Statului putem distinge structura personalului angajat în februarie 1951. Acesta era format din trei îngrijitori, un paznic, un dactilograf, administratorului imobilului, un bibliotecar, patru ajutoare de arhiviști, doi arhiviști, un arhivist șef și un prim arhivist, care era și șeful serviciului, în persoana lui Gheorghe Ungureanu (AN-Iași, fond Arhivele Statului Iași, dosar 2/1951, f. 148).

¹⁴ *Ibidem*, f. 145.

¹⁵ *Ibidem*, f. 233.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, f. 84-90. Documentele oferă informații privind modalitatea prin care putea fi făcută selecționarea precum și tipul actelor care puteau fi date la topit. Astfel, arhivele din Ardeal și Bucovina până la 1872 nu puteau fi selecționate, iar cele din Vechiul Regat – până la 1878 inclusiv.

¹⁸ Chestionarul cuprindea data de început a activității și continuatorul acesteia, anii extremi ai documentelor din arhivă, cine era creatorul în cazul fondurilor provenite din altă parte, tipurile de documente, limba de redactare a actelor, cantitatea, modul de păstrare și întreținere, motivele pierderii sau distrugerii arhivei și capacitatea de depozitare a noilor documente create. Acest din urmă punct a fost pus probabil pentru a ști ce fonduri trebuiau preluate urgent de Arhivele Statului (*ibidem*).

completare. Fiecare chestionar trebuia expediat Arhivelor Centrale de la București, chiar dacă ar fi fost mult mai eficient să meargă mai întâi la serviciile arhivelor din teritoriu pentru că ele erau cele care rezolvau eventualele probleme.

Referitor la chestionare, Serviciul Regional din Iași – prin directorul¹⁹ său, Gheorghe Ungureanu – a trimis un răspuns extrem de interesant, la sfârșitul lui februarie 1951, arhiviștilor de la București. În primul rând, din document aflăm situația reală în ceea ce privește noua organizare a arhivelor statului. El cerea autorităților centrale să fie făcută o repartizare clară a localităților și regiunilor care urmau să fie sub coordonarea depozitului din Iași, ținând cont de preluările anterioare, pentru a nu se ajunge în situația fragmentării sau dispersării fondurilor arhivistice²⁰. Chestiunea, pusă în discuție de Gheorghe Ungureanu, o putem încadra în ceea ce numim astăzi principiul arhivistic al unității și teritorialității fondurilor.

În al doilea rând, documentul este important pentru că ne oferă informații despre situația fondurilor și a arhivelor din zona Moldovei și despre modul cum erau depozitate la creator, la începutul anului 1951. Se face precizarea că instituțiile creatoare „au arhiva veche aruncată, clae, grămadă, într-un subsol sau pod”²¹. Exemplul cel mai elocvent oferit a fost cel al Tribunalului Focșani, care a încercat să facă o selecționare asupra fondului începând din 1914. În urma controlului unui arhivist delegat din Iași, „în subsolul clădirii au fost găsite rafturi întregi cu arhive vechi, amestecate în așa hal că nu s-ar fi putut găsi cel mai vechi dosar, nici după o lună de cercetare”²². În urma verificării fondului, s-au găsit dosare începând cu anul 1864, deși instituția ar fi trebuit să aibă documente de la 1832. Aceeași situație a fost întâmpinată și la Tribunalul din Piatra Neamț, unde, „în mormanul de arhivă selecționată și depozitată sub niște scări, așteptând vânzarea, s-au găsit de către delegatul Arhivelor Statului majoritatea dosarelor răscoalei țărănești din 1907”²³, dosare care ulterior au fost preluate și depozitate la Iași.

Judecând după realitățile prezentate, dar mai ales după modul în care se raportau autoritățile vremii la documente²⁴, putem trage concluzia că asemenea situații se întâlneau în toată regiunea Moldovei. În contextul dat, Gheorghe Ungureanu și-a exprimat îndoiala asupra eficienței pe care ar fi avut-o chestionarele, mai ales că majoritatea creatorilor nu știau ce arhivă au în păstrare și cât de veche era, fiindcă nu fusese ordonată și nu exista niciun instrument de evidență

¹⁹ Termenul oficial în epocă pentru a desemna persoanele care erau însărcinate să conducă serviciile sau secțiile regionale era de *prim arhivist*, iar subalternul era denumit *arhivist șef*. Noi, însă, vom folosi termenul de director datorită rezonanței pe care acesta îl are.

²⁰ Acesta dă exemplul arhivei orașului Dorohoi după ce a fost alipit Arhivelor din Suceava (*ibidem*, f. 91-93).

²¹ *Ibidem*, f. 91.

²² *Ibidem*, f. 92.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Pentru a avea o perspectivă asupra modului în care au fost tratate documentele de arhivă de-a lungul timpului, vezi Gheorghe Rusu, *op. cit.*, p. 449-464.

a ei. Nu ar trebui să uităm, totuși, situația incertă din țară în acel moment. Era un regim nou, cu o legislație nouă, fără instrucțiuni pentru creatorii și deținătorii de documente, normative care aveau să fie elaborate mult mai târziu. Dată fiind situația, nu trebuie să ne mire organizarea precară a fondurilor de arhivă la începutul anilor '50.

Propunerea lui Gheorghe Ungureanu a fost una cât se poate de realistă, mai ales în contextul noilor legiferări. El considera că asemenea statistici, cât mai ales selecționările, trebuiau făcute cel mai eficient de către delegați ai Arhivelor Statului și nu de către instituția creatoare, dintr-un singur motiv: calitatea lucrării. Dar pentru îndeplinirea acestei condiții era nevoie de fonduri, care, cel puțin pentru depozitul din Iași, nu au fost alocate.

Într-o altă circulară, din februarie 1952, s-a adus în discuție organizarea de cursuri de calificare profesională interne, în fiecare depozit din țară. La Iași, cursurile înlocuiau, de fapt, ședințele săptămânale de pregătire profesională ținute de Gheorghe Ungureanu și Constantin Turcu. Ele erau asemănătoare planului de învățământ trimis de la București, dacă facem excepție de orele politico-ideologice²⁵. Asta demonstrează organizarea Serviciului din Iași și pregătirea profesională a personalului, care se datorează în mare parte celor doi arhiviști ieșeni amintiți.

La fel de bine pregătită a fost Instituția Arhivelor din Iași și în momentul în care, în decembrie 1955, de la București a fost trimis un proiect al „Instrucțiunilor pentru inventarierea sigiliilor moderne”, cu scopul clar de a aduce unele îmbunătățiri. Arhivele din Iași aveau deja o formă bună de evidență, printr-un registru inventar început în anul 1952²⁶, care până în 1955 reușise să înregistreze 1.280 de sigilii de metal, printre care și câteva domnești, pornind din anul 1806.

În ceea ce privește preluările de fonduri în contextul noilor acte normative, putem spune că inițiativele specialiștilor ieșeni au precedat circularele de la centru, de pildă cele ce prevedeau controale la instituțiile bancare. Profesionalismul Serviciului Regional din Iași era demonstrat prin faptul că o parte a fondurilor bancare din regiune erau deja preluate, ordonate, inventariate, selecționate²⁷ și așezate pe rafturi, iar cele rămase erau depozitate în condiții bune la creator²⁸. Eficacitatea sistemului arhivistic ieșean mai era relevat prin preluările și inventarierea colecțiilor de stare civilă începând din 1880²⁹. La Iași, în cadrul

²⁵ Pentru a vedea planul de învățământ realizat la Iași, vezi AN-Iași, fond Arhivele Statului Iași, dosar 1/1952, dosarul nu este numerotat.

²⁶ În acest context, arhiviștii ieșeni au oferit sugestiile cerute. Sigiliile au fost imprimate cu tuș pe o hârtie „velină mată de cea mai bună calitate, punând vată sub aceasta”. S-a folosit tuș în detrimentul cerii, pentru că aceasta din urmă fiind casantă se putea crăpa în momentul manipulării hârtiei (*ibidem*, dosar 1/1955, f. 20).

²⁷ Din fondurile bancare selecționate în prima parte a anului 1951 merită amintită Arhiva Băncii de Stat a RPR dintre anii 1931-1940 (*ibidem*, dosar 2/1951, f. 219).

²⁸ *Ibidem*, f. 109.

²⁹ Arhiviștii ieșeni propuneau pentru inventarierea dosarelor de stare civilă întocmirea pentru fiecare comună a câte trei registre: Născuți, Căsătoriți și Morți, iar în fiecare din aceste

arhivei fostei Prefecturi a Județului, au fost găsite documente de stare civilă din localitatea Catranic, județul Bălți³⁰, care intrase sub ocupația Uniunii Sovietice. Cazul nu a fost unul singular. Astfel, printr-o dispoziție din aprilie 1952, toate documentele de stare civilă găsite pe teritoriul țării privitoare la Basarabia trebuiau să fie depozitate și arhivate în Turnul Goliei³¹. Cât despre actele de stare civilă din satele și orașele regiunii, în 1952, o parte erau deja preluate, ordonate și inventariate, dovadă fiind dosare întregi cu cererile rezolvate în acea perioadă, de la primării sau persoane fizice, și păstrate în cadrul fondului la care facem referire³². Nu la fel de bine au stat lucrurile și în filiale. La Roman, de exemplu, în 1953 preluarea registrelor se făcea foarte greu, iar personalul, cum era de așteptat de altfel, a avut nevoie de timp și explicații concise despre modul cum trebuie inventariate³³.

În urma unor verificări pe teren a arhiviștilor din Iași, în anul 1952 au fost găsite foarte multe documente care, în mod normal, fără intervenția specialiștilor ar fi fost date la topit sau distruse în subsolurile unde erau depozitate. Asemenea situații s-au întâlnit la Sfatul Popular al Regiunii Iași, unde s-au găsit în subsolul clădirii și alte fonduri ale unor instituții desființate precum Camera de Agricultură, Rezidența, Inspectoratul Sanitar etc., documente care au ajuns să fie depozitate la sediul din Golia³⁴. La fel era situația și la Sfatul Popular al Raionului Târgu Frumos, unde au fost descoperite, tot la subsol, „pe niște cărămizi”, arhiva fostei Preturi a Plășilor Târgu Frumos și Podul Iloaie³⁵. În localul fostei Episcopii a Hușilor s-au găsit o serie de documente vechi scrise cu litere chirilice care aparțineau Eforiei Orașului Bârlad. Sub pretextul utilizării în lucrările istorice ale Academiei RPR, acestea au fost aduse și depozitate la Iași, întregind astfel fondurile deja existente³⁶. La fel, din clopotnița Episcopiei din Roman, donate de către familia Sturdza, a fost adusă la Iași o cantitate însemnată de documente și manuscrise foarte importante de la conacul Miclăușeni³⁷.

În ce privește arhivele judecătorești, preluarea a fost puțin mai delicată. Unele dintre ele au fost predate de bună voie, altele la insistențele creatorului. În primul rând, cea a Tribunalului Militar, care, urmare a unui ordin din partea

registre trebuiau să fie trecute în ordine cronologică și alfabetică numele persoanelor. Paralel trebuiau făcute și două registre de mențiuni și de certificate, după care să se întocmească un opis general alfabetic (*ibidem*, dosar 1/1952, dosarul nu este numerotat).

³⁰ Au fost găsite: Registrul de căsătorii, vol. I, din 1933; Registrul de nașcuți, vol. I, 1937 și Un cotor cu buletine de căsătorie din 1933. Toate acestea din Comuna Catranic, județul Bălți (*ibidem*, dosarul nu este numerotat).

³¹ *Ibidem*, dosarul nu este numerotat. Documentele de stare civilă s-au terminat de inventariat în prima parte a anului 1953, alcătuind în total 1.515 pachete (dosar 13/1953, f. 5).

³² *Ibidem*, dosar 5/1952. Dosarul cuprinde corespondență cu diferite primării comunale din regiune privind arhivele de stare civilă.

³³ *Ibidem*, dosar 13/1953, f. 10.

³⁴ *Ibidem*, dosar 1/1952, dosarul nu este numerotat.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

Ministerului, obliga instituția să trimită documentele la Otopeni. Arhiviștii ieșeni au făcut demersurile legale pentru a se reveni asupra deciziei, aducând ca argument respectarea principiului integrității și al teritorialității fondului, dacă e să ținem cont că documentele până în anul 1920 erau depozitate la Mănăstirea Golia, dar, din cauza controlului impus de noua conducere a statului asupra documentelor de arhivă, instituția a fost nevoită să trimită arhiva creată după anul 1920 la București³⁸. Diferit au stat treburile cu arhiva Tribunalului Popular al Raionului Hârlău, continuatoare a Judecătoriei Mixte înființate în 1833. O parte a documentelor erau organizate de creator și așteptau să fie preluate de către Serviciul din Iași³⁹. Dintr-un raport de inspecție am aflat că în 1952 au fost predate documentele până în anul 1944, iar cele rămase au fost depozitate într-o magazie neavând condițiile necesare⁴⁰.

Mari probleme a adus preluarea arhivei Tribunalului Popular al Orașului Iași. Trebuie să facem mențiunea că fondul a intrat în depozitul de arhivă din Turnul Goliei la insistențele creatorului și a unui „consilier de la Minister”, urmare a urgenței prilejuite de raionarea instanțelor judecătorești⁴¹. Astfel, în iulie 1952, a fost preluată arhiva Judecătoriilor I și II Mixte Iași. În contextul dat, au intrat în depozit și fondurile celorlalte instanțe judecătorești din oraș și regiune, „în cantitate de 20 de camioane”⁴². Documentele au fost preluate fără inventare verificate, doar pe baza unor procese-verbale, care nu corespundeau cu realitatea. Au fost așezate „de către personalul justiției, sub forma unei uriașe movile, care constituie un conglomerat de fonduri din diferiți ani”⁴³. Astfel, în cadrul Arhivelor Statului au intrat și dosare judecătorești ale arhivei curente, care nu erau închise. Mai mult decât atât, în urma cercetărilor, s-a constatat că dosarele nu respectau ordinea curentă a numerelor, ci erau puse la întâmplare⁴⁴.

Arhivele instituțiilor de cultură, precum cea a Teatrului Național, au fost și ele salvate de munca arhiviștilor ieșeni. În acest sens, a fost făcută o selecționare în urma căreia era păstrată și conservată atât arhiva veche creată de instituție, cât și cea nouă, ambele fiind aduse ulterior în depozitul de arhivă din Golia⁴⁵. Într-un raport de activitate pe primul trimestru al anului 1953, aflăm că în depozit au intrat, printre altele, „1.261 de manuscrise, majoritatea piese de teatru vechi”, multe din ele în alfabet chirilic, 827 de documente dintre anii 1518-1890, printre care un pergament de la Ștefăniță Vodă⁴⁶. În anul 1956 a fost preluată arhiva Institutului Pedagogic Vasile Lupu Iași dintre anii 1856-1930.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar 10/1955, f. 1-4.

⁴¹ *Ibidem*, dosar 13/1953, f. 40.

⁴² *Ibidem*, f. 36-38.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, dosar 1/1952, dosarul nu este numerotat.

⁴⁶ Pentru a vedea realizările arhiviștilor ieșeni în prima parte a anului 1951, vezi *ibidem*, dosar 27/1953, f. 4-7.

Arhiva amintită a suferit de-a lungul timpului serioase pierderi atât din cauza „amatorilor de rarități arhivistice”, cât și din cauza evacuării din timpul războiului sau a deselor mutări de sedii⁴⁷, astfel că intervenția arhiviștilor ieșeni a salvat-o.

Odată cu emiterea „Instrucțiunilor generale pentru organizarea și funcționarea arhivelor” din anul 1954, arhiviștii ieșeni au început să facă controale la instituțiile din regiune pentru a observa starea arhivei. În urma lecturii rapoartelor de inspecție putem trage o concluzie, care nu este deloc surprinzătoare. Mulți dintre creatorii și deținătorii de documente aveau arhiva curentă⁴⁸ în condiții „mulțumitoare”. Aceștia erau în plin proces de implementare a noilor instrucțiuni, realitate care s-a datorat coordonării specialiștilor din arhivele ieșene. Nu același lucru putem spune de arhiva veche, a fostelor instituții, pe care, din cauza interpretării greșite a instrucțiunilor elaborate de Arhivele Statului, arhiviștii au abandonat-o și păstrat-o în condiții improprii, neînțelegând că sunt continuatori ai activității⁴⁹. De asemenea, au fost în continuare cazuri de instituții care trimiteau către Direcția de Colectări și Achiziții documente fără aprobarea Arhivelor Statului. Este cazul Inspectoratului Școlar al Județului Vaslui⁵⁰. Aceasta nu a fost însă singura situație, personalul Arhivelor Statului, în special cei din filiale, fiind nevoiți să facă în permanență controale la instituția amintită cu scopul de a identifica documentele date ilegal la topit și de a salva unele din ele.

În ceea ce privește personalul Secțiilor Raionale ale Serviciului din Iași, în primii ani de la înființare lucrau una, maxim două persoane, ceea ce era foarte puțin, dacă ne gândim la volumul de muncă pe care l-a adus legea din 1951. Mai mult decât atât, își spunea cuvântul slaba calificare, dovadă fiind preluarea unor fonduri fără nicio formă de evidență⁵¹. Chiar dacă Serviciul de la Iași a făcut cerere la Minister privind detașarea unor persoane calificate, acest lucru nu a avut finalitatea dorită⁵². Personalul angajat rămânea redus numeric și, de cele mai multe ori, acesta a fost trimis de la Iași. De asemenea, pentru îmbunătățirea cunoștințelor arhivistice, s-a făcut un apel către conducerea Ministerului Afacerilor Interne cu propunerea ca, cel puțin șase zile pe trimestru, personalul din filiale să fie trimis la Iași, „unde vor putea lua cunoștință cu multiple probleme și sarcini arhivistice”⁵³.

⁴⁷ *Ibidem*, dosar 3/1956, dosarul nu este numerotat.

⁴⁸ Facem precizarea că prin arhivă curentă înțelegem documentele create de la înființare și până în anul 1955, în momentul controalelor. De asemenea, instituțiile la care facem referire sunt cele înființate odată cu organizarea administrativ-teritorială din 1950.

⁴⁹ În anul 1955 au fost controlate instituții ca Tribunalul Raional Hârlău, Tribunalul Regional Iași, Tribunalul Popular Feroviar, Oficiul Poștal Raional Iași, Sfaturile Populare etc. (*ibidem*, dosar 10/1955, dosarul nu este numerotat).

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ În 1953, la Roman erau angajați un arhivist și un îngrijitor, la Huși – un referent și un arhivar, iar la Vaslui – un arhivar și un îngrijitor (*ibidem*, dosar 13/1953, f. 26).

⁵² *Ibidem*, f. 25.

⁵³ *Ibidem*, f. 19.

La aceasta mai putem adăuga lipsa de comunicare și de coordonare cu centrul. Ca exemplu putem da filiala din Roman, care, în septembrie 1953, prelucra fondul Tribunalului din localitate, chiar dacă de la centru fusese dat un ordin ce prevedea interzicerea preluării fondurilor de la instituțiile judecătorești. Mai ales că arhiva „era bine ordonată și conservată și nu era cazul unei preluări”⁵⁴. De asemenea, planurile de muncă întocmite de filiale pentru anul 1953 sunt extrem de sărace și prevăd preluări de fonduri ale unor Instituții ca Prefectura, Primăria, Sfatul Popular sau Tribunalul⁵⁵. Trebuie însă să remarcăm că, odată cu venirea la conducere la începutul anului 1954 a lui Gheorghe Robu, de profesie istoric, la filiala din Roman am putut observa o îmbunătățire din punct de vedere arhivistic a obiectivelor propuse, spre deosebire de celelalte filiale unde existau în continuare mari dificultăți. Au fost preluate documentele unor importante instituții din raion. În același timp, s-au găsit documente vechi de o valoare istorică incontestabilă. Au fost făcute controale pe tot cuprinsul raionului, astfel încât instituțiile și întreprinderile să-și pună la punct materialul arhivistic, ceea ce în mare parte s-a reușit⁵⁶.

Un contraexemplu putem găsi la Huși, unde primul fond care a intrat în depozit a fost cel al Tribunalului din raion, în anul 1953⁵⁷. De atunci și până în 1956, problema inventarierii fondului nu a fost rezolvată, găsindu-se ulterior dosare care trebuiau predate notariatului⁵⁸. De asemenea, preluarea arhivelor judecătorești și selecționarea acestora au creat serioase probleme, nu doar la Huși. La București a fost ținută o ședință cu toți șefii serviciilor din țară, pentru a dezbate unele chestiuni, printre care și „expertizarea materialelor judecătorești preluate în anul 1952 și după această dată”⁵⁹. Tot la Huși au existat probleme și cu alte instituții din raion, care, la sfârșitul anului 1956, nu prelucraseră încă documentele pentru a putea fi predate la arhivă, cu toate că instrucțiunile fuseseră transmise de doi ani. Astfel, față de celelalte filiale, fonduri precum cele ale Prefecturii sau ale băncilor populare și cooperativelor nu erau încă preluate de la creator.

Una din problemele care aveau să apară din cauza preluărilor de fonduri, sub pretextul păstrării în condiții improprii la creator, a fost supraaglomerarea depozitelor de arhivă, provocând astfel dificultăți în desfășurarea activității curente. În acest sens, de la București a fost trimisă o circulară prin care s-a interzis intrarea în depozite a documentelor „neinventariate și neexpertizate”⁶⁰.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 8. Fondul menționat a fost preluat până la urmă în anul 1954 alături de fondul Fabricii de Zahăr Roman și cea din Ripiceni, precum și cel al Liceului Industrial de Băieți (*ibidem*, dosar 8/1954, dosarul nu este numerotat).

⁵⁵ *Ibidem*, dosar 13/1953, f. 14-18.

⁵⁶ *Ibidem*, dosar 8/1954.

⁵⁷ Pentru a vedea modul cum a fost inventariat, vezi *ibidem*, dosar 13/1953, f. 26-27.

⁵⁸ *Ibidem*, dosar 3/1957, f. 2.

⁵⁹ Alte probleme discutate au fost: „Întregirea fondurilor din depozitele Arhivelor Statului”, „Preluări de fonduri pe baza unei evidențe sumare” și „Întocmirea manualului arhivistic” (*ibidem*, f. 4).

⁶⁰ În documente apare mereu termenul de „expertizare” care, în transpunerea termenilor arhivistici de astăzi, ar însemna „selecționare”.

Urmare a acesteia, în depozitele Arhivelor Statului trebuiau să intre doar fonduri prelucrate și selecționate la creator⁶¹. Problema s-a întâlnit, îndeosebi, la depozitele raionale, din lipsa unor imobile corespunzătoare pentru un depozit de arhivă. La Roman, precum și la celelalte filiale, lipsa spațiului de depozitare a creat dificultăți încă din 1954, când s-au limitat doar la preluarea fondurilor „fără stăpân sau cele ale unor instituții desființate”, doar pe bază de inventar⁶².

Desele reorganizări administrativ-teritoriale aveau să aducă și ele dificultăți în gestionarea documentelor de arhivă. Într-un raport făcut de inspectorul șef al Arhivelor Statului București, în urma unui control la filiala din Roman, s-a constatat că, în anul 1952, când raionul depindea de regiunea Bacău, o serie de documente ale unor fonduri reprezentative pentru oraș au fost transferate la depozitul de acolo. Astfel, la Roman a rămas o mică parte a arhivei fostei Primării din anii 1865-1944, o parte a arhivei Băncii de Credit, precum și câteva registre de stare civilă⁶³. Au fost trimise, în schimb, de la Iași, în două rânduri, mai multe documente de stare civilă care aparțineau comunelor din raion⁶⁴, precum și dosare din perioada 1937-1938 care au aparținut Prefecturii județului Roman⁶⁵. La fel, în urma unui schimb de experiență cu un arhivist din Focșani, s-a făcut propunerea ca materialul arhivistic vechi al fostului județ Putna, depozitat la Iași, să fie trimis spre păstrare la Arhivele Statului din Focșani.

Asemenea permutări de documente între depozitele de arhivă din zona Moldovei au fost făcute permanent în perioada anilor 1950-1957, multe din ele sub pretextul reîntregirii fondurilor⁶⁶. Dintre ele putem aminti cazul colecțiilor de „matrici” din anii 1832-1865, care, după modul de inventariere „pe județe și ocoale”, au fost trimise spre păstrare noilor Servicii și Filiale ale Arhivelor Statului din zona Moldovei⁶⁷. Arhivele instituțiilor de învățământ desființate au trebuit să se întoarcă în regiunea unde școala și-a desfășurat activitatea⁶⁸. La Piatra Neamț, sub același pretext, au fost trimise documente ale fostei Prefecturi a județului, care erau aduse la Iași dinainte de noua organizare a Arhivelor Statului.

Aceeași soartă a avut-o și fondul fostului Tribunal Covurlui dintre anii 1832-1900. Documentele au fost preluate de Arhivele din Iași încă din anul 1940. Doar că, în 1951, printr-un ordin al Arhivelor Centrale de la București, inventarierea a fost oprită pe motiv că, „prin înființarea altor servicii și filiale, această arhivă trebuie predată Serviciului din Galați”, care trebuia să continue arhivarea⁶⁹. Predarea a fost amânată până în anul 1955, când arhivele din Iași au

⁶¹ AN-Iași, fond Arhivele Statului Iași, dosar 3/1956, dosarul nu este numerotat.

⁶² Pentru a vedea toate problemele cu care s-a confruntat filiala din Roman, vezi *ibidem*, dosar 8/1954, dosarul nu este numerotat.

⁶³ *Ibidem*, dosar 13/1953, f. 8-13.

⁶⁴ *Ibidem*, dosar 8/1954, dosarul nu este numerotat; dosar 3/1956, dosarul nu este numerotat.

⁶⁵ *Ibidem*, dosar 8/1954, dosarul nu este numerotat.

⁶⁶ *Ibidem*, dosar 3/1956, dosarul nu este numerotat.

⁶⁷ *Ibidem*, dosar 1/1955, f. 74-75.

⁶⁸ *Ibidem*, dosar 10/1955, dosarul nu este numerotat.

⁶⁹ *Ibidem*, dosar 1/1952, dosarul nu este numerotat.

făcut propunerea ca fondul să fie trimis la Galați⁷⁰ pentru a putea fi valorificat cât mai repede.

Pentru a întări cele spuse până acum, precum și pentru a vedea ce a însemnat Serviciul Regional Iași al Arhivelor Statului în anii stalinizării României, considerăm oportun să facem o scurtă prezentare a unui raport din anul 1955, realizat în urma unui schimb de experiență cu un arhivist de la Focșani. Raportul menționează locul unde era poziționat depozitul de la Golia. Acesta se afla „într-o curte mare înconjurată cu zid înalt, izolată de alte construcții, este o clădire solidă cu etaj, având ziduri groase”⁷¹. În clădirea menționată se aflau spațiile pentru păstrarea documentelor, birourile și sălile de lectură etc. O cameră separată era folosită pentru prelucrarea arhivei ce urma să intre în depozitele principale, iar alta pentru trierea fondurilor. În depozite se afla o cantitate de aproximativ „46 de vagoane” de documente, care era ferită de razele soarelui, iar lumina și umiditatea erau verificate în permanență. Un regim special aveau documentele vechi, ce începeau din anul 1399, fiind păstrate într-o cameră specială, în dulapuri închise. Numărul mare de documente vechi se datora preluărilor de documente de la Episcopiile din Roman și Huși, precum și prin cumpărare de la particulari, ceea ce înseamnă că Serviciul primise între timp fonduri. De asemenea, colecțiile de stare civilă, precum și cele de planuri, stampe sau fotografii erau păstrate separat. Nu în ultimul rând, depozitele aveau îndrumător topografic, unde era evidențiată poziția fiecărei unități arhivistice.

Raportându-ne la cele prezentate, putem trage concluzia că Instituția Arhivelor din Iași, în pofida personalului limitat de care a dispus, a încercat să se adapteze noii legislații. În condiții potrivnice, având de monitorizat arhive din orașele raioanelor Regiunii Iași, în primii ani ai regimului comunist arhivele au funcționat într-un regim de provizorat. Indicii ale acestei stări de lucruri pot fi documentate prin starea unor depozite improvizate în regiune, a angajaților nefamiliarizați cu practicile arhivistice, a ordinelor și instrucțiunilor succesive venite de la București sau intersectarea cu alte instituții care au preluat patrimoniul creatorilor de arhivă din interbelic. Această imagine, din interior, a instituției, mai trebuie cu siguranță completată, epopeea unor fonduri arhivă pierdute sau rătăcite constituind doar o parte a istoriei Arhivelor Statului din Iași.

⁷⁰ *Ibidem*, dosar 10/1955, dosarul nu este numerotat.

⁷¹ Raportul este mult mai mare și cuprinde o descriere detaliată asupra eforturilor arhivistice care se făceau la Iași în acea perioadă (*ibidem*, dosar 9/1956, f. 2-8).

**Information Regarding the Chancellor Fund
of the Archives of the State of Iași
(1950-1957)
(Abstract)**

Keywords: archivists, archive funds, archive repository, archival legislation, Iași Regional Service of State Archives.

The period from 1950 to 1957 can be considered one of the most complex in the history of Romanian communism, and why not, one of the most debated issues in contemporary history. This comprehensive character is given, in particular, by the transformations made to the state and by the involvement of the Soviets in the political and social life of the country. In all the plans of the organization of the state, it underwent radical transformations that would shape its destiny in the future. New archival legislation of Soviet origin brought important changes in the organization of the Iași Regional Service of the State Archives. Archival work doubled if not tripled, both by taking over economic, social, private documents and the control that the institution had to make to the creators and holders of documents. However, it also had a beneficial role in saving enough documents from destruction. There were enough cases of funds deposited at the creator that were in not-so-good conditions, mostly in basements, without evidence tools.

The archivists of the city have had some very important achievements in this regard. Many funds of the former institutions disbanded with the establishment of the new regime were saved, as well as the documents of creators from the cultural environment, which were normally not interesting for the new power. On the other hand, the judicial and military archives, in the light of their importance in the state's strategy, received increased attention from the communist power. So were the case with the bank archives and civil status documents, especially since many were found belonging to the institutions of Soviet Bessarabia. Most of the time the documents that aroused interest were those of the former institutions of leadership of the old regime such as the Prefectures, the Town Halls, the Popular Advice or the Tribunal. Most likely from a seemingly simple consideration, restricting access to information about the outdated system.

Între nevoia de memorie a comunităților și buna administrare a instituțiilor publice. Folosirea documentelor și rolul Arhivelor Naționale ale României

Cătălin BOTOȘINEANU*

Arhivele Naționale și atribuțiile „legale”

În titlul articolului de față am folosit o înșiruire a unor atribuții pe care instituția Arhivelor Naționale ale României (ANR) le are în legătură directă cu creatorii și deținătorii de documente. Deși poate părea ciudat, primele două obligații nu apar explicit în textul legii primare a ANR, legea 16/1996, republicată (LAN). Nu e nevoie să fac apel la cadrul legal în vigoare, articolul 5 mai exact, pentru că rolurile multiple ale instituției sunt menționate în sintagme și în vocabularul mai degrabă al vechiului Decret 472/1971. Instituție a administrației publice, vechile Arhive ale Statului au asumat, mai ales după anul 2007, și funcții care depășesc și completează rolul de unic administrator al arhivelor istorice¹. Normativul în vigoare consacră atribuțiile ANR doar asupra documentelor susceptibile de a face parte din Fondul Arhivistic Național (FAN), în timp ce restul documentelor intră în aria de responsabilitate a creatorilor. Mai multe paradoxuri însoțesc aceste realități care, din păcate, par minimalizate.

Nu doresc să aduc critici suplimentare sau nemeritate unei legi care era o necesitate în ultimul deceniu al secolului trecut și care, alături de instrucțiunile de aplicare², ne jalonează astăzi activitatea³. Timpul a decantat și unele lucruri

* Arhivist, AN-Iași, e-mail: catalin_botosineanu@yahoo.com.

¹ Perspectivele europene asupra arhivelor erau cunoscute și înainte de anul 2007, inițiative importante fiind coordonate sub egida Federației Arhiviștilor din România și impulsionate de către colegul Bogdan-Florin Popovici. Însă, abia odată cu numirea la conducerea Arhivelor Naționale a istoricului Dorin Dobrinu, s-a reușit și deschiderea instituțională către spațiul european, lucru care a permis un dialog constant al arhiviștilor cu domeniul lor de referință. Nu am eu căderea să evaluez producțiile în domeniul arhivistic al breslei, dar în mai toate regiunile istorice există arhiviști care au meditat profesionist asupra propriului domeniu, cu câștiguri certe pentru dezvoltarea acestuia, mai ales când au privilegiat perspectiva comparativă cu spațiile arhivistice pe care le cunoșteau.

² Instrucțiunile privind activitatea de arhivă la creatorii și deținătorii de documente, aprobate de conducerea Arhivelor Naționale prin Ordinul de zi nr. 217, din 23 mai 1996.

³ Critici pertinente asupra limitelor folosirii documentelor, prevăzute la anexa 6, au fost deja făcute: Bogdan Florin Popovici, *Datele personale și accesul la arhive în România: între protecție excesivă și ignoranță*, în RA, nr. 1/2009, p. 9-14.

pozitive influențate de o lege pentru arhive, chiar și prin absențele care ne limitează dialogul cu creatorii și deținătorii de documente, care fac parte din FAN, și care sunt efectiv evacuați din orice discuție profesională. Însă, nu doar cele două normative se află în portofoliul de prevederi legale de care dispune comunitatea arhiviștilor. Mai mult, la peste două decenii de la publicarea acestora, unele articole încă nu sunt aplicate sau înțelese în „sensul legii”. Ignorarea lor, inclusiv în unele proceduri interne ale Arhivelor Naționale, este de natură să afecteze atât starea de păstrare a arhivelor, cât și să prejudicieze drepturile cetățenilor sau să îngreuneze fluxul intern de documente al organizațiilor, cu implicații majore inclusiv asupra cheltuielilor publice.

Pentru un arhivist care își respectă profesia, a se citi și Codul deontologic⁴, cred că nu cadrul legal în vigoare și, implicit, normele de aplicare trebuie să fie surse de lamentare pentru lipsa unor prevederi sau, mai rău, de blocaj instituțional. După aderarea României la UE, codurile de bune practici⁵ au completat extrem de util actele legislative arhivistice produse în anul 1996. În lipsa unei expunerii de motive a celor care au inițiat legea și, mai ales, ca urmare a sentințelor instanțelor din ultimele două decenii, care ne-au pus serios la îndoială propriile interpretări în cazuistica legată de documentele creatorilor⁶, devine extrem de important să înțelegem și să dezvoltăm principiile care au stat la baza concepției arhivistice asupra documentelor produse în România, după anul 1996⁷. Dialogul, chiar polemicele cu instanțele sau alte autorități publice ne-au arătat că prerogativele Arhivelor Naționale nu pot particulariza doar interesul pentru memoria istorică a comunităților. Raportul s-a modificat între timp, iar garantarea drepturilor cetățenilor prin acte sigure și eficiența administrativă a organizațiilor, printr-un flux coerent și eficace al documentelor, devin atribuții la fel de importante.

Arhivele Naționale sunt o instituție a administrației publice, cu multiple roluri, dintre care unul prioritar este tocmai acela de a face inteligibilă contemporanilor o epocă trecută prin documentele păstrate, atâtea câte se mai regăsesc în arhive publice și private, muzee sau biblioteci. Deși, la rigoare, un istoric sau arhivist și un jurist au aceeași perspectivă metodologică asupra profesiei, „pe

⁴ Articolul 9 din Codul Deontologic al Arhivistului ne obligă la o formare profesională continuă. O discuție asupra prevederilor codului a se vedea pe blogul lui Bogdan Popovici: <https://bogdanpopovici2008.wordpress.com/2012/06/23/codul-etice-al-arhivistului-si-implicatii/>.

⁵ Numesc generic sub această sintagmă Standardele Internaționale, Recomandările UE, Standardele și rezoluțiile Consiliului Internațional al Arhivelor (CIA) sau alte forme ale dialogului profesional în domeniul arhivistic.

⁶ Pot fi contabilizate deciziile ale instanțelor pe linia documentelor cu valoare practică, urmare a modificărilor legii la începutul anilor 2000, dar și decizii mai noi pe linia calificării profesionale a angajaților operatorilor privați de servicii arhivistice. În principal, au fost interogate destul de serios atribuțiile ANR în relația cu creatorii de documente, competențele angajaților acestora, precum și modalitatea folosirii documentelor.

⁷ Cred că și Auditul realizat la ANR, în anul 2017, de către Curtea de Conturi, la raportul căruia corpul profesional a avut acces doar în parte, a punctat unele slăbiciuni structurale ale instituției: <http://arhivelenationale.ro/site/2017/12/22/sinteza-raportului-de-audit-al-curtii-de-conturi/>

teren” administrativ sau al instanțelor dialogul nu are loc în termeni amiabili. Aceste profesii încearcă să înțeleagă un act, o lege sau o situație trecută în termenii legilor existente în momentul respectiv, adică în contextul în care s-au produs. Între perspectiva istorică pe care o deține un arhivist și rigoarea juridică, care domină deciziile emise de instanțe sau opiniile complexe din punctele de vedere formulate de juriști, există mai mereu puncte de separație. Cauza principală este, cred eu, faptul că nu am reușit să oferim în afara cadrului legal în vigoare, legea și instrucțiunile aferente, alte puncte de sprijin, validate instituțional, pe care să se bazeze activitățile legate de arhiva creatorilor și deținătorilor⁸.

În primul rând, legea 16/1996 este de fapt un act normativ care reglementează atribuții, deci obligații, atât pentru instituția de reglementare, cât și pentru creatorii și deținătorii sau, după anul 2014⁹, operatorii privați de servicii arhivistice. Intitulată Legea Arhivelor Naționale, actul normativ legiferează, în cea mai mare parte a textului de fapt, obligațiile instituțiilor care produc arhivă, fie și parte a FAN. Instrucțiunile de aplicare sunt destinate strict creatorilor, dar nu le oferă acestora și o „traducere” adecvată. În lipsa unor cunoștințe minimale de arhivistică, prevederile legale sunt greu de înțeles și aplicat. Cred, asemeni altor colegi de ai mei, că se resimte stringent nevoia unor instrucțiuni sau norme de aplicare ale căror prevederi să fie și comentate în baza cazuisticii actuale¹⁰.

Consecințele sunt multiple. În primul rând, este afectată capacitatea de organizare și de adaptare a instituției Arhivelor Naționale la realități contemporane. Înșiruirea unor atribuții precise instituției cred că mai degrabă a blocat evoluția construcției instituționale. Mai curând cred că era potrivită formularea unor principii de funcționare și definirea rațiunii existenței unei instituții *particulare*, dar nu *singulare*, de administrare asupra arhivelor. Peisajul arhivistic din România nu este atât de uniform pe cât dorim să credem. SRI, Academia Română, Ministerul de Externe, DGIPI, Ministerul Apărării, Arhivele fostei Securități, structuri din Ministerul de Interne, arhivele cinematografice sau cine știe ce instituții indicate în alte normative își gestionează pe cont propriu arhivele. În marea lor majoritate, aceste instituții produc tot FAN și, mai grav, se sustrag de fapt oricărui control de specialitate sau rigorilor profesionale.

⁸ Modele avem, mai ales că le și cunoaștem prin colegii care au derulat stagii de perfecționare internațională. Am în vedere cazul Franței, unde se publică note și informări oficiale pentru a uniformiza practica: https://francearchives.fr/fr/circulaires?es_archival_field=Communicabilit%C3%A9.

⁹ În anul 2014, s-a republicat legea 16/1996, integrând și prevederile din legea 138/2013, care completa legea Arhivelor Naționale, referitoare la operatorii privați și la documentele cu valoare practică.

¹⁰ Nu cred că lucrarea domnului Laurențiu Mera, reeditată în mai mult ediții, dintre care a III-a este asumată de autor drept „revăzută și esențială”, poate satisface toate așteptările creatorilor sau deținătorilor. La fel cum nu cred că volumul doamnei profesor Bâzgan, o sinteză elaborată și documentată pentru uzul studenților la arhivistică, are darul de a ajuta creatorii, deținătorii sau operatorii privați. Laurențiu Mera, *Îndreptar arhivistic*, ed. a III-a, Cluj-Napoca, Editura Aronda, 2007; Melentina Bâzgan, *Noțiuni fundamentale de arhivistică. O arhivă pas cu pas*, Pitești, Editura Paralela 45, 2016.

Un al doilea paradox întâlnit în România este acela că, prin identificarea documentelor deținute de Arhivele Naționale drept FAN, ne situăm în afara discuției legate de patrimoniu imobil. O scrisoare a lui Mihai Eminescu, o stampă sau un pergament deținute de un muzeu sau o bibliotecă din România constituie parte a *patrimoniului național*, în baza legii pentru protejarea patrimoniului cultural național mobil 182/2000, în timp ce aceleași piese sunt doar *fond arhivistic* în posesia unui Serviciu Județean al ANR¹¹.

Modul în care relaționează Arhivele Naționale, sau au relaționat fostele Arhive ale Statului, cu creatorii și deținătorii de arhivă este, de cele mai multe ori, o componentă a actului managerial, care ține cont atât de prioritățile stabilite de conducerea de la București, dar și de numărul personalului aflat în subordine. Acest truism trebuie amendat prin precizarea importantă că obligația fundamentală a Arhivelor, legată de preluarea după 30 de ani a documentelor din FAN-ul produs în România, se află în directă corespondență cu spațiul de depozitare pe care momentan îl dețin. Din acest motiv, preluările unor fonduri de arhivă ale marilor creatori au încetat odată cu anii '90 ai secolului trecut.

Cred, totuși, că rolul Arhivelor Naționale nu poate fi atât de simplist redus prin absență profesională¹² sau prin medierea unor opinii cu profil juridic, fie și

¹¹ În România, Institutul Național al Patrimoniului, în baza legii 182/2000, art. 3 lit. e, acordă unor persoane care, deși nu au administrat și, cel mai probabil, nu au văzut niciodată o arhivă, calitatea de expert pentru patrimoniul cultural național mobil în documente de arhivă (vezi *Lista experților în domenii PCN*, la adresa <http://www.cimec.ro/scripts/RegistruExpertii/PatrimoniulMobil/sel.asp>). O consecință directă a acestei diferențe arbitrare este legată și de capitolul sancționării unei culpe vizând patrimoniul sau arhivele. În cadrul Inspectoratelor de Poliție există un ofițer de patrimoniu care anchetează orice faptă de natură să prejudicieze existența unor obiecte din muzee, biserici sau amenajări arheologice. În schimb, în cazul unor arhive distruse în mod premeditat, instituția Arhivelor Naționale este cea abilitată să aplice legea, de data aceasta legea arhivelor, care este însă mult mai neclară în privința sancțiunilor de natură penală. Aduag în ecuație și lipsa evidentă de pregătire a arhiviștilor de a instrumenta anchete penale. În județul Iași, arhiva fostei fabrici de zahăr din Pașcani, SC Nectarul, a fost distrusă în mod intenționat de fostul lichidator, prejudiciind drepturile celor peste 4.000 de angajați. Plângerea penală la adresa acestuia nu a fost luată în calcul de Judecătoria orașului. Este limpede că, în statul român, cazuistica a impus o diferență calitativă între patrimoniu și arhive.

¹² Astăzi, dar și mai ieri, prin „formare profesională”, diriguitorii resurselor umane, învechiți de vreme și nu înnobilați de experiență, înțeleg să își trimită arhivarii și arhiviștii la centre de formare ale unor imposturi academice dovedite, din cadrul unor structuri ale Ministerului de Interne. Aceste școli de formare sunt destinate, cum e și normal, instituțiilor de ordine publică, nicidecum formării profesionale în domeniul arhivistic. Facultatea de arhivistică, desființată în toamna anului 2020, organiza cursuri universitare de licență și master, dar și cursuri de formare și perfecționare de scurtă durată. Cu toate acestea, ANR au încetat colaborarea pe linie de formare profesională a propriilor angajați de aproape două decenii, lucru care a frapat pe orice observator neangajat. Cercurile arhivistice zonale, a căror tradiție a fost reluată în ultimii ani, mai compensează oarecum nevoia de dialog și formare profesională, cu toate că avem colegi care au prezentat etapele reale ale pregătirii unui arhivist în alte spații europene. Poate nu ar strica ca și cei care au patronat resursele umane, mai curând după un model sovietic, să se formeze profesional: Peter Moldovan, *Pedagogia arhivistică în practica germană*, în RA, nr. 1/2010, p. 76-88; Bénédicte Grailles, *Devenir archiviste: la construction de la professionnalité en formation initiale universitaire*, în „In Situ. Revue des patrimoines”, (en ligne) 30/2016, p. 1-16.

în decizii ale unor instanțe¹³. Atribuții legale, prevăzute atât în acte normative interne, cât și în cele europene, ne obligă la acțiuni mai concertate în acord cu rolul Arhivelor ca instituție a administrației publice. Asigurarea drepturilor cetățenilor care decurg din actele instituțiilor pe care le-au frecventat, asistența creatorilor în vederea gestionării eficiente a arhivei cred că pot completa rolul mai vechi al Arhivelor, acela de a păstori exclusiv documentele istorice. Din acest punct de vedere, modul în care ne raportăm la capitolul folosirii documentelor, din cadrul legii 16/1996, va fi decisiv pentru noua paradigmă în care vom gândi Arhivele Naționale în statul român. Creatorii și deținătorii de documente au nevoie de sprijin responsabil și transparent pentru a-și gestiona propriile documente, atât pentru a le garanta caracterul sigur/de încredere, autentic, utilizabil și original¹⁴, dar și pentru a-și îmbunătăți eficiența administrativă pornind de la asigurarea în mod coerent, inteligibil și recognoscibil a circuitul intern al acestora.

Arhivele Naționale și folosirea documentelor deținute: o ipoteză

În perioada pandemiei Covid-19, când s-au închis sălile de studiu ale Arhivelor Naționale, s-au succedat situații complicate nu doar pentru cercetători și publicul interesat, dar și pentru angajații sistemului. Solicitări dintre cele mai diverse, de la un public variat, transmise evident pe e-mail, au pus la grea încercare limitele procedurilor și regulamentelor în vigoare¹⁵. Pentru a fi malițios, dar de fapt pentru a evita ipocrizia care învăluie mai toate soluțiile administrative importate mecanic și abandonate ulterior, cred că, deși am verificat registrul de riscuri în vigoare în cadrul ANR, atât de valorizat în trecut, nu am găsit soluțiile diminuării riscurilor la care am fost supuși. Cred că totul se rezumă la lipsa unei minime culturi a informației în spațiul românesc. Fără să asum neapărat o soluție la acest capitol, voi încerca să formulez câteva ipoteze referitoare la modul cum folosim documentele deținute în depozitele ANR,

¹³ Mi se pare cel puțin problematic modul în care, în ultimii doi-trei ani, ANR au lăsat la latitudinea juriștilor instituției emiterea unor puncte de vedere asupra domeniului profesional. Nu am în vedere doar documentația care stă la baza unor procese, ci mă refer la relaționarea cu anumite servicii județene în cazuistica legată de autorizarea operatorilor privați. La fel de adevărat este și faptul că în mize mai pronunțate, legate de mandatul ANR pe linia FAN, în relație cu instituțiile din domeniul informațiilor clasificate, nu prea există puncte de vedere, ci doar punerea în practică a unor note sau circulare.

¹⁴ Standardul ISO 15489. Information and documentation – Records management, disponibil online la: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:15489:-1:ed-2:v1:en>

¹⁵ În aceeași situație au fost și alți mari creatori de documente, care au fost nevoiți să-și mute în format online toate activitățile legate de relaționarea cu publicul. Inclusiv universitățile au susținut, în această perioadă, licențele, dizertațiile sau lucrările de doctorat în sistem online. Înscrierile și depunerea tezelor s-au realizat doar apelând la soluția electronică. În cazul Iașului, este evident că nu responsabilul universităților a acordat asistență de specialitate pe această linie, pentru asigurarea legalității procedurii adoptate, singurele sale cunoștințe fiind legate de „arhiva-depozit” (sic!). Aceasta deși, în delatțiuni anonime la instituții școlare superioare sau în acte de control, „arhiviștii superiori doctori” se plâng de faptul că nu sunt invitați să țină cursuri de formare sau prelegeri la programul de masterat. Un arhivist trebuie să dețină o imagine de ansamblu asupra unei organizații, pornind chiar de la identitatea vizuală a documentelor și nu doar asupra dosarelor dintr-un depozit.

plecând de la experiența ultimului an¹⁶. Reamintesc faptul că Arhivele sunt deopotrivă o instituție a administrației publice, cât și a păstrării memoriei.

Sala de studiu nu mai este doar o încăpere în arhitectura interioară a instituției. O parte a inventarelor fondurilor care se dau în cercetare sunt publicate pe site-urile oficiale și pe portalul ANR. E foarte bine că s-a întâmplat acest lucru, iar accesul la documentele deținute de un serviciu județean se poate realiza fără a intra, practic, vreodată, în incinta sălii respective. Numai că cercetarea pe care o întreprinde un istoric, prin intermediul sălii de studiu, nu poate fi asimilată unei cercetări pe care o poate desfășura un angajat obișnuit, atunci când este desemnat în acest sens. Mai limpede spus, un cercetător poate solicita copii de pe filele unui dosar, de pe un act individual, dacă le cunoaște cotele sau le identifică în instrumentele de evidență publicate pe portal sau de pe site. În oricare altă situație, fără indicarea unei cote, cred că nu mai poate fi vorba de eliberarea unor copii digitale sau xerox, ci de cercetarea în vederea eliberării¹⁷. Indiferent de motivația solicitării – care deschide o discuție serioasă în jurul valorii copiei certificate și a celei conforme cu originalul – cred că responsabilitatea noastră trebuie să fie subsumată unei cercetări care se desfășoară pentru eliberarea unui act, lucru reflectat și în prețul taxei pentru eliberarea răspunsului¹⁸.

Alte solicitări sunt legate de identificarea unui istoric al... aproape orice, asta însemnând că Arhivele Naționale au preluat de la creatori istoricul 1, istoricul 2 etc. Mă întreb, retoric evident, dacă își mai au rostul institutele de cercetare, în condițiile în care istoricul multor entități – clădiri de patrimoniu sau biografiile unor personalități – ar fi deja realizat. Uneori, avem tendința de a cădea în capcana să credem că am fi în măsură să documentăm un „istoric total” și să uităm natura și genul documentelor pe baza cărora eliberăm copii, extrase și certificate. Ignorăm prea ușor natura diferită a unor inventare, mai ales pe cele ale actelor produse în serie.

Arhivele Naționale pot elibera, la cerere, copii certificate de pe documentele pe care le dețin, unor instituții sau persoane fizice, în baza mai multor condiții, asupra cărora nu insist aici. Dar, fundamental, sunt două componente în această operațiune. Actele de pe care se eliberează copii certificate conțin câteva elemente minimale, în funcție de contextul creării, care le identifică ca aparținând creatorului de documente (antet, ștampilă, semnătură sau număr de înregistrare). Dar, și mai important, ceea ce validează caracterul autentic al

¹⁶ Analize a modului în care am procedurat accesul la cercetarea documentelor s-au mai realizat: Bogdan Dumitru Aleca, *O analiză a Procedurii privind accesul la informare și cercetarea documentelor aflate în păstrarea Arhivelor Naționale și câteva concluzii referitoare la aplicarea ei*, în RA, nr. 1-2/2015, p. 23-42.

¹⁷ Micile noastre eschive și alibiuri, legate de faptul că am înregistrat cu indicativul „R” sau „C” solicitarea respectivă, cred că sunt pur și simplu ridicele.

¹⁸ Mă întreb dacă o persoană, care motivează un scop simplu de cercetare genealogică, deci nu dorește o copie certificată ci doar una conformă, indicând o perioadă temporală, o localitate și un nume sau mai multe, poate fi taxat cu suma de 1 leu pentru eliberarea unei copii digitale. Aceasta, în condițiile în care, neindicând cota unui dosar, eventual fila, pentru identificarea actului, se consultă inventare, opise, se realizează o cercetare detaliată de către personalul desemnat.

acestora este tocmai actul de predare-preluare de la creator a documentelor, dosarelor sau a registrelor. Apoi, în al doilea rând, aceste genuri de documente au fost emise într-o ordine pe care creatorul a realizat-o de cele mai multe ori după principii cronologice și a făcut-o inteligibilă, cuprinzând-o în instrumente de evidență: inventare, opise, registre de evidență.

În acest fel, la momentul preluării documentelor cu valoare probatorie sau practică de la creatorii și deținătorii de documente, ANR pot documenta circuitul acestor genuri de documente, precum și eventualele lipsuri, atât la nivel de unitate arhivistică, cât și la nivel de filă, din dosarele care cuprind decizii/hotărâri/acte de stare civilă, ale instanțelor, ale primăriilor sau acte de școlaritate. În mod legitim, având în vedere urmărirea parcursului acestor genuri de documente de la crearea lor și până la momentul preluării, pe baza evidențelor creatorilor, Arhivele Naționale pot elibera copii certificate ale acestor genuri de documente sau pot elibera o negație. Unele dintre aceste genuri de documente au un regim special în ceea ce privește termenul de dare în cercetare, conform anexei 6 din LAN996, republicată.

Dacă, de exemplu, un petent solicită o copie a unui act de naștere al unui bunic, care din varii motive nu s-a păstrat în registrul de stare civilă aferent perioadei, dar o copie sau un extras se află într-un dosar de personal al facultății pe care a urmat-o ulterior, acest lucru nu înseamnă că eliberarea unei negații, care menționează lipsa documentului din evidențele stării civile, constituie o culpă a funcționarului¹⁹. Documentele sunt identificate, în principal, în cazul eliberării unor răspunsuri la cererile primite, în fondurile creatorilor acelor documente. Doar în urma cercetării evidențelor acestor fonduri se poate elibera în deplină cunoștință de cauză un răspuns fie pozitiv, fie negativ. Apariția incidentală a unor copii ale documentelor în dosarele altor fonduri nu poate fi imputată vreodată instituției deținătoare.

În al doilea rând, Arhivele Naționale, având în vedere principala sa atribuție, de păstrător al FAN, au preluat de la creatori și alte genuri de documente cu valoare istorică, care au fost emise sau primite în timpul funcționării administrative a acestora. Aceste genuri de documente, în majoritatea cazurilor reprezentate de corespondența extrem de diversă a respectivelor instituții, sunt cuprinse în inventare și pot fi cercetate prin sala de studiu a Arhivelor Naționale. Inventarele conțin, în mod firesc, un rezumat al problemelor și nu un opis al fiecărui act din dosar. Aceste genuri de documente preluate de la creatori reprezintă doar eșantioane ale unor activități desfășurate de către aceștia, nicidecum activitatea

¹⁹ Cum, la fel, nu înseamnă că un dosar pus în cercetare, în care se identifică un act de stare civilă, care nu este mai vechi de 100 de ani, sau un document clasificat, ar contraveni cadrului legal în vigoare. Apariția incidentală în dosare a unor genuri de documente care, în baza anexei 6 sau a unor legi pe linia informațiilor clasificate, nu se pot da în cercetare, poate speria doar pe funcționarii blazați și, cel mult, alerta un angajat în structurile de protecție din Ministerul de Interne. Pentru o imagine asupra interferenței unor persoane diverse și a intereselor străine în gestiunea fondurilor deținute de fostele Arhive ale Statului, vezi Paula Ivan, *Crearea fondului de arhivă specială la Arhivele din Cluj. Premize și consecințe*, în „Anuarul Arhivelor Mureșene”, IV/2015, p. 61-69.

globală a lor. Pentru a putea documenta un astfel de istoric e nevoie de surse diverse, din instituții diferite și, poate, de un pic de rigoare metodologică. Evident, iau în calcul și lipsurile majore de documente din fondurile majorității instituțiilor. Din acest motiv, a solicita lista primarilor, istoricul unei clădiri, a unui lăcaș de cult, arborele genealogic sau orice altă chestiune care implică reconstituirea unei istorii arată o necunoaștere din partea petentului, fie el și istoric. În timp ce, în caz de demarare a „cercetării”, situația cred că probează carențe profesionale în rândul angajaților instituției, inclusiv, sau, mai ales, a șefului respectiv²⁰. Istoria a orice se recompune asemeni unui *puzzle* și nu se identifică în inventare, opise sau în serii de acte.

Creatorii între „arhivă” și „Arhive”

Subtitlul de mai sus încearcă să surprindă statutul complex pe care îl dețin documentele din arhiva unei organizații înainte de a deveni „Arhive”, adică anterior momentului în care sunt preluate în depozitele Arhivelor Naționale ca parte a FAN. Raportul creatorilor și deținătorilor de documente cu arhivele lor, dar și cu ANR, este unul care se desfășoară încă în orizontul unei perspective jalonate în urmă cu șapte decenii, de autoritățile comuniste²¹. Majoritatea covârșitoare a creatorilor încă cred că responsabilitatea unică asupra documentelor aparține Arhivelor Naționale. Deopotrivă, la fel de grav este și faptul că unii dintre arhiviști cred la fel. În așteptarea momentului împlinirii celor 30 de ani, după care, în teorie documentele din FAN ar trebui predate la structurile județene ale ANR, creatorii și deținătorii de documente își delegitimează de fapt calitatea de proprietar asupra documentelor. În răstimpul acesta, valoarea administrativă sau practică a actelor cu termen de păstrare temporar este una periferică la nivelul organizației, cu toate că acestea constituie cea mai mare parte din arhiva produsă și conțin informații care le pot asigura un probatoriu eficient sau le pot garanta drepturile angajaților, ale clienților cu care au intrat în contact sau ale organizației. Nu în ultimă instanță, costurile de gestiune ale spațiilor și cele implicate de litigii curente pot fi mult diminuate în contextul unei perspective de ansamblu asupra fluxurilor interne ale documentelor.

În sensul legii actuale, prezența Arhivelor Naționale la un creator și deținător de documente este circumscrisă la patru acțiuni în ordinea administrării documentelor. Nu iau în calcul, conștient, posibilitatea unui control, întrucât încă nu avem criterii de măsurare a eficienței unei astfel de activități²². Astfel, avizăm personalul

²⁰ Știm cu toții, astfel de cercetări pe tema unor istorii diferite s-au întreprins totuși la rugămintă fierbinți ale unor instituții sau persoane mai prestigioase sau mai sonore.

²¹ Bogdan Florin Popovici, „*Arhiva totală*”: *experiența românească*, în RA, nr. 1/2008, p. 24-50.

²² Planificate în planul anual de activitate, nu există astăzi niciun criteriu după care poate fi măsurată eficiența unui control, indiferent de natura acestuia. Acestea sunt doar bifate ca realizate, fără a se urmări dacă, în urma controlului realizat de un arhivist, instituția respectivă întocmește sau actualizează un nomenclator sau o procedură de lucru, selecționează arhiva, solicită o instruire sau își avizează personalul în funcția de arhivar. Există încă arhiviști care își fac un titlu de glorie

în funcția de arhivar sau spațiul de depozitare, apoi confirmăm un nomenclator²³ și aprobăm selecționarea documentelor²⁴. Nu știu dacă, din punct de vedere legal, formulele acestea care denumesc de fapt o aprobare, reluate uneori contradictoriu și în proceduri interne, nu acoperă de fapt același înțeles juridic. Doar la aprobarea selecționării arhivei, deci la finalul ciclului de viață a documentelor, un arhivist poate documenta modul în care asupra actelor create, de la diferite niveluri ale organizației, este prevăzută legătura cu funcțiile organizației și ale domeniului de activitate aferent. Dar este deja mult prea târziu, tot fluxul putând fi viciat pentru o mare perioadă de timp. Revenirile și optimizările la marii creatori se fac foarte greu și după un timp destul de îndelungat²⁵.

O lipsă resimțită astăzi, mai ales la marii creatori de documente, cum sunt universitățile, primăriile de municipii, consiliile județene, ministerele, edificiile religioase sau direcțiile deconcentrate mari, este lipsa unui arhivist al instituției. Practic, și pe fondul unei minime culturi a informării în spațiul românesc, instituția Arhivelor Naționale nu poate stabili un dialog cu marii creatori de documente. Vina este totuși una comună, atâta timp cât nu s-a reușit închegarea unui grup profesional în care să fie coopțați și arhiviștii altor instituții, atâta câți sunt, și impunerea unei politici publice în privința arhivelor acestui stat²⁶. Cred că obligarea/cointeresarea marilor creatori de a angaja arhiviști drept responsabili ai arhivelor lor va deveni o miză a următorilor ani. Marii creatori pot fi identificați prin criterii diverse, dar vechimea instituției, relevanța regională, numărul funcționarilor și cantitatea de documente pot fi indicii valabile.

Pe tot traseul parcurs de un document, încă înainte de a fi conceput și până la agregarea sa într-un dosar depus în depozit, un arhivist al Arhivelor Naționale

din a raporta doar două sau trei lucrări de selecționare pe an, considerând că, în acest fel, salvează de la distrugere arhiva. Mereu clamând eficiența sistemului „de arhivare a lui Asachi” sau denunțând colegii care „inventează arhivistica”, acești „profesionisti” își încălcă propriul cod deontologic, în timp ce sunt evaluați la superlativ de resursele umane din ANR.

²³ Deși avem mai bine de un deceniu de când ne-au parvenit mutațiile arhivistice internaționale, în special soluțiile lui Tery Cook asupra principiilor macro-evaluării și a modului cum funcțiile organizației sunt decisive în stabilirea importanței documentelor, verificarea unui nomenclator se realizează încă exclusiv pe baza organigramei, deși funcțiile organizației sunt descrise în cadrul ROF-ului sau în legi speciale ale domeniului respectiv. În aceste condiții, nu e întâmplător faptul că sunt confirmate nomenclatoare din care lipsesc genuri importante de documente și, de multe ori, chiar acte afișate pe site-ul instituției.

²⁴ Deși avem cadru legal în acest sens, art. 43 din ordinul MEFP 2634/2015, și chiar o circulară internă, încă acceptăm să fim sufocați de lucrări de selecționare ale unor creatori care nu creează FAN, cum ar fi Kaufland, asociații de proprietari, firme cu câțiva angajați, asociații individuale etc.

²⁵ Constantin Cheremidoglu, *Evaluarea arhivistă a documentelor*, în „Anuarul Arhivelor Mureșene”, IV/2015, p. 9-24; Peter Moldovan, *Evaluarea documentelor – dezbaterile din Vest și evoluția românească*, în „Acta Bacoviensia”, Bacău, VIII/2013, p. 570-580.

²⁶ *Strategia Arhivelor Naționale*, adoptată în mandatul fostului director, Ioan Drăgan, a rămas doar la stadiul de promisiune, într-o țară în care legile par mai mult adoptate pentru a mai slăbi din presiunea publică. Probabil și această opțiune de a impune ca prioritate Guvernului soarta Arhivelor Naționale trebuie reevaluată. *Strategia* e disponibilă online la adresa: <https://www.mai.gov.ro/wp-content/uploads/2019/01/Strategia-Arhivelor-Nationale-2015-2021.pdf>

este chemat să verifice/aprobe fluxuri mult după ce răul inițial a fost produs asupra soluțiilor de prelucrare a documentelor²⁷. După aderarea României la UE, organizațiile publice au avut obligația de a introduce principiile controlului managerial intern. Unul dintre standardele aferente, al 13-lea, îi obligă pe aceștia la întocmirea unei proceduri pe linia gestiunii și evidenței documentelor²⁸. Or, în practică, la creatori, avem proceduri extrem de deficitare și, de cele mai multe ori, la limita ridicolului²⁹. Reamintesc că, în spațiul francez, pilotajul arhivistic înseamnă de fapt avizarea procedurii de lucru, pe domenii de activitate, nicidecum la nivel de creator individual. Cred că de aici trebuie să înceapă și prezența Arhivelor Naționale în asistența arhivelor creatorilor.

În anumite organizații există proceduri de lucru interne (numite regulamente, instrucțiuni sau ordine în funcție de instituția emitentă), concepute fără a fi avizate sau măcar discutate cu instituția de reglementare, în situația de față ANR. Cazurile menționate ridică serioase semne de întrebare asupra aplicării prevederilor legale, de obicei norma internă prevalând asupra legii arhivelor și a instrucțiunilor de aplicare. Dacă procedura respectivă mai și inovează situații și fluxuri arhivistice, cum e cazul celor din Ministerul de Interne³⁰, doar hazardul mai poate salva predictibilitatea circuitului documentelor.

Avem deja experiența dosarelor de autorizare a operatorilor privați, unde Arhivele Naționale solicită existența unei proceduri de lucru particularizată pe tipul autorizației solicitate. De asemenea, în aceleași situații, solicităm angajarea unui număr de arhiviști sau arhivari. Nu știm și nici nu putem estima dacă vom reuși să avem o nouă lege într-un viitor apropiat. Această neîmplinire a ANR, dar și a statului român, care durează deja de peste un deceniu, nu poate însă să conducă la un blocaj în ceea ce privește luarea unor decizii pentru asistența gestionării documentelor organizațiilor creatoare de FAN. În definitiv, se asigură îndeplinirea mandatului pe care Arhivele îl au încă de la înființarea lor, în urma cu aproape 190 de ani.

Creșterea enormă a cantității de documente a creatorilor, sporirea complexității problemelor pe linie de secretariat, arhivă sau documente electronice, impun ca la marii creatori și la nivel de ramură de activitate să existe o procedură de lucru adaptată la necesitățile organizațiilor și, foarte important, aprobată de către Arhivele Naționale. În același timp, cred că trebuie să realizăm că soarta

²⁷ Anul 2020 este unul definitoriu din această perspectivă. O întrebare legitimă este aceea legată de soarta documentelor în format digital sau electronic, care s-au produs în perioada pandemiei, pe grupuri de lucru oficiale, cel mai frecvent pe *whatsapp*. Vom avea oare într-o arhivă electronică corespondența, procesele-verbale ale ședințelor, circularele și informările oficiale ale instituțiilor „din prima linie”?

²⁸ Ordinul 600/2018 al SGG al Guvernului, privind aprobarea Codului controlului intern managerial în entitățile publice, care modifică vechiul Ordin 400/2015.

²⁹ Instanțele au regulamente proprii, Camera Notarilor Publici la fel, inclusiv Ministerul de Interne posedă un portofoliu de proceduri interne: OMAI 650/2005 și Instrucțiunile 1000/2005.

³⁰ Am semnalat încălcările efective ale LAN de către OMAI 650/2005 și Instrucțiunile 1000/2005 în Cătălin Botoșineanu, *Instrumente de înregistrare și evidență în structurile MAI. Aspecte practice*, în „Acta Bacoviensia”, VIII, 2013, p. 545-553.

FAN-ul deținut de aceștia nu poate fi delegată unui administrator al unui depozit, anume arhivarul instituției. Este necesar ca organizațiile publice să numească arhiviști în posturile respective, cu roluri complexe de asistență a întregului parcurs al documentelor. Evident, și din partea arhiviștilor din cadrul ANR ar trebui să existe o empatie mai mare față de proprii lor colegi și o abandonare a auto-suficienței în care se complac unii dintre aceștia. În definitiv, avem cu toții același interes, și anume arhiva administrativă și apoi aceea care va deveni parte a FAN³¹.

Folosirea documentelor de către creatori: eșantioane

În art. 28, alin 1, din legea 16/1996, republicată, se menționează că documentele care fac parte din FAN pot fi folosite pentru cercetare științifică sau pentru eliberare de copii și extrase. În continuare, la alin. 2, se menționează expres că documentele care fac parte din FAN pot fi consultate, la cerere, după împlinirea termenului de 30 de ani de la crearea lor. Alineatul acesta trebuie coroborat cu art. 30 din lege și cu anexa 6 din aceeași lege, *Lista după care pot fi date în cercetare documentele privind interesele naționale, drepturile și libertățile cetățenilor*. Discuția e mai amplă, iar textul legii e insuficient în stabilirea unei politici cât de cât unitare privind accesul publicului interesat la documentele publice ale organizațiilor.

Ar fi simplu și eficient dacă această operațiune ar privilegia un singur act normativ sau un cadru unitar. Numai că, la nivelul instituțiilor publice sau ale celor private dar care au un rol public, cutumele legate de folosirea documentelor au în vedere, cel mult, cu titlu de inventar legislația arhivistică, românească sau europeană. Aceasta se află, de fapt, în competiție cu prevederi legate de documentele clasificate, de cele ale protecției datelor de interes personal, ale documentelor de interes public, de confidențialitatea surselor sau orice alte ordine interne care provoacă în cel mai mare grad rolul ANR ca instituție de reglementare în domeniul arhivelor. ANR nu pot să garanteze accesul la documentele publice, deținute de creatori, în temeiul unui cadru legal fără excepții și particularități. Acestea, de fapt, au rolul să îngreuească accesul cercetătorilor la documentele publice. Ca titlu de exemplu, aș fi curios să aflu dacă există cercetători care au avut acces la arhivele din Complexele Muzeale, ale Mitropoliilor sau ale Inspectoratelor de Poliție din anii 1980-1989.

Teoria are părțile ei de limpezime sau de neclaritate. Și alte medii arhivistice au aceeași problemă legată de accesul dificil la documentele publice și

³¹ Este încă la mare căutare, între unii arhiviști, pe care nu mă feresc să îi numesc impostori, o formulă din folclorul arhivistic, anume aceea că un arhivist trebuie să fie „sclavul documentului” (sic!). Sper doar că asemenea cazuri să fie din ce în ce mai puține și să polueze vesel alte domenii de activitate. Astfel de idiosincrazii au rămas la nivelul secolului al XIX-lea, discursul profesional fiind unul mult mai complex. Ultimul secol a produs mari dezbateri în domeniul arhivistic, cu implicații profunde asupra teoriei domeniului: Bogdan Florin Popovici, *Introducere în istoria ideilor arhivistice*, disponibil on-line: <https://bogdanpopovici2008.files.wordpress.com/2009/05/10-arhive-istorice.pdf>; Veronica Ilie, *Macro-evaluarea*, în RA, 1-2/2015, p. 44-60.

caracterul opac al legislațiilor conexe³². În spațiul românesc nu asta ar fi neapărat cea mai mare problemă, în condițiile în care cercetarea documentelor se limitează strict la fondurile deținute de ANR sau alte instituții similare. Tragedia este cea a dispariției, prin distrugeri conștiente, ale documentelor unor mari creatori. Totul cu știința și cu complicitatea, de data aceasta din necunoaștere, a instituțiilor statului român. Evident, pentru Arhivele Naționale pot menționa la cauze doar neputința. Cercetătorii și istoricii doresc, totuși, să aibă la dispoziție documente mai diverse și nemediate despre trecut. Oricum, rolul entităților și al grupurilor profesionale care pot fi cointerestate în păstrarea categoriilor de documente, mai ales în procesul selecționării, este încă o himeră în spațiul dezbaterii românești³³. Două-trei exemple din cele pe care le cunosc pot fi concludente.

La Pașcani, fosta fabrică de zahăr SC Nectarul, la încetarea activității, a intrat în insolvență, sub controlul unui lichidator judiciar. În urma unor petiții a foștilor angajați – peste 4.000, reprezentați de fostul lor lider de sindicat – adresate instituțiilor centrale (Administrația Prezidențială și Senat) și a unor controale ale Arhivelor din Iași, lichidatorul a dus la topit pur și simplu arhiva. Evident, plângerea penală aferentă, instrumentată de Parchetul din Pașcani, a clasat dosarul. În al doilea caz, arhiva Miliției din perioada comunistă, mai ales celebrele „lăzi verzi”, unde erau documentele urmăririi operative a foștilor deținuți politici, au fost pur și simplu distruse în ianuarie-februarie 1990, în baza unor ordine interne și, se pare, uneori chiar sub supravegherea unor ofițeri din fosta Securitate. Un al treilea caz intersectează și informațiile clasificate existente în documentele create de marile societăți industriale din Iași în regimul comunist. Astăzi, după descinderea instituțiilor care se ocupă de astfel de informații, în arhivele foștilor coloși industriali mai regăsim doar state de plată și dosare personale ale foștilor angajați.

Și un ultim exemplu, de data aceasta din regimul democratic, care are legătură cu vizita unor șefi de stat în Iași. Au fost două astfel de vizite, în 1991 și în 2019, a președintelui Franței, François Mitterand, la inaugurarea Centrului Cultural Francez din Iași, și, respectiv, a Papei Francisc. Astăzi, nu mai există documentele din jurul vizitei din anul 1991, nici la Prefectură, nici la Poliție, din același motiv: au fost clasificate și, evident, distruse. Recent, Iașul a fost vizitat și de către Papa Francisc. S-a observat aceeași tendință la instituțiile implicate în gestionarea vizitei – Poliția din Iași, Jandarmerie, Prefectură –,

³² Vezi *Raportul*, pe alocuri polemic, al vice-președintelui Consiliului Superior al Arhivelor Franței, doamna Christine Nougaret, pe această linie, mai ales secțiunea a III-a, la adresa: https://francearchives.fr/file/b0d655950508ab637adb10ece33d381644d6d37/2017_03_24_RAPPORT_DEFINITIF_NOUGARET.compressed.pdf

³³ Consiliul științific al ANR, prevăzut la art. 6 din LAN, a rămas doar la stadiul de promisiune mai veche. Nu discutăm eficient cu istoricii medicinei sau cu medicii când selecționăm arhivele spitalelor, la fel procedăm și în domeniul instanțelor sau nu cointereseăm cercetătorii istoriei locale atunci când stabilim criteriile evaluării arhivelor primăriilor, a consiliilor județene sau a prefecturilor. Exemplele pot continua pentru fiecare domeniu profesional, doar interesul pentru cercetare a unor arhiviști, aflați în dialog cu istoricii marilor centre universitare, compenșând această lipsă structurală totuși a ANR.

documentele fiind distruse, pe motiv de clasificare³⁴. Existând prevederi legale concurente, s-a reușit, doar prin cointerese și legături personale, păstrarea unor mape cu documente la Poliția Județului Iași. Nu aceasta însă este soluția. O întrebare retorică, desigur, se impune. Cine decide ce documente vor face parte din FAN-ul României? Arhivele Naționale, ca singură entitate de reglementare și control? Cred că trebuie să reevaluăm drastic autoritatea noastră pe această linie³⁵. Cu arhiviști care se declară, făloși, „sclavi ai documentelor”, cu lideri timorați sau obedienți în fața SRI, DGIPI sau a altor instituții din Ministerul de Interne și cu indivizi care își atașează, vizibil pe plan local, privilegiile din afara fișei postului de manager public, nici nu putem spera la altceva.

În cazul folosirii pentru cercetare științifică a documentelor, rămase la creatori din varii motive, cred că în România aceasta este cea mai arbitrară situație existentă în domeniul arhivistic. Odată pentru că această situație descrisă de lege nu a fost și explicată în instrucțiunile de aplicare, fiind probabil cauzată de percepția că oricum documentele vor ajunge în depozitele Arhivelor Naționale. Iată că, în anul 2020, FAN-ul din marile județe cel puțin, fostele arhive regionale, nu a ajuns în spațiile ANR. În al doilea rând, pentru că cercetarea unor documente din FAN rămase la creatori este pur și simplu lăsată capriciului creatorilor. Nici măcar autoritatea, atâta cât mai este, a Arhivelor Naționale nu este în măsură să limpezească oarecum lucrurile³⁶.

Pe această linie, voi exemplifica, prin situația documentelor de stare civilă existente la primării și după 100 de ani de la crearea lor, termenul conform căruia registrele trebuie predate Arhivelor. Continui să cred că, în cazul de față, cel al documentelor de stare civilă mai vechi de 100 de ani rămase la o primărie, trebuie aplicate prevederile LAN. În sensul legii, actele de stare civilă fac parte din FAN. În baza art. 13, lit. d, acestea se depun la Arhivele Naționale după 100 de ani de la întocmirea lor. Acolo, prin sălile de studiu, aceste documente intră în circuitul științific, putând fi consultate de către cercetători. În acest sens, la expirarea termenului de depunere prevăzut, acestor documente, care au regim special, specificat de legea 119/1996 și de HG 64/2011, ar trebui să li se aplice prevederile legii 16/1996 în ceea ce privește folosirea lor. Creatorii și deținătorii de documente pot deține documente care fac parte din FAN și după expirarea termenului de depunere, conform art. 14 alin 1. Dacă, din varii motive, creatorii și deținătorii de documente nu au predat către Arhivele Naționale, la termenele prevăzute de lege, documentele care fac parte din FAN, acest lucru nu trebuie să

³⁴ Vezi cazul distrugerii documentelor clasificate la Primăria Cluj în Livia Ardelean, *Probleme legate de crearea Fondului Arhivistic Național și problema distrugerii parțiale a arhivelor în secolul XX*, în „Anuarul Arhivelor Mureșene”, IV/2015, p. 96-106.

³⁵ *Principiile accesului la arhive*, adoptate de către Consiliul Internațional al Arhivelor în anul 2012, nu sunt folosite în jurisprudența românească a folosirii documentelor, întrucât rigoarea juridică a punctelor de vedere formulate de juriștii ANR sau unele decizii administrative, mai ales în relație cu organisme din MAI, nu reușesc să stabilească un dialog cu instituțiile care își promovează o legislație concurentă.

³⁶ Bogdan Florin Popovici, *Accesul la arhive. Abordări teoretice*, online la adresa: <https://bogdanpopovici2008.files.wordpress.com/2009/05/40-accesul-la-arhive.pdf>

conducă la îngrădirea accesului la cercetarea lor. Consultarea liberă și gratuită a documentelor, cu valoare istorică sau cele publice, create și deținute de către organizațiile creatoare este stipulată și de *Recomandarea nr. R (2000)13* privind o politică europeană asupra accesului la arhive sau în *Recomandarea 2002 (2)* a Comitetului Miniștrilor către statele membre privind accesul la documentele publice³⁷.

Numai că, la nivelul primăriilor, autoritățile pe linia registrelor de stare civilă sunt de fapt Direcțiile județene de evidență a persoanei și, implicit, Direcția de profil centrală (DEPABD). Acestea au emis, în mod expres, circulare prin care au atenționat asupra caracterului special al registrelor, inclusiv a celor care au împlinit termenul de 100 de ani. Prin urmare, acestora li se aplică prevederile legilor speciale, deci nu se pot da în cercetare publicului. O atenționare, destul de contondentă după părerea mea, a fost înaintată inclusiv Arhivelor Naționale, fără a produce urmări sau puncte de vedere ale juriștilor sau ale profesioniștilor, din păcate.

Revin la prevederea privind cercetarea documentelor la creatori, după îndeplinirea termenului de 30 de ani de la crearea lor. Uneori, această obligație se transformă și în momente de umilință pentru instituții ale statului român³⁸. În timpul controalelor efectuate la creatori, în puține cazuri se verifică dacă această obligație legală este dusă la îndeplinire. În principiu, creatorii ar trebui să prevadă un program în care se poate avea acces, într-un orar stabilit și o locație, apoi ar trebui să dețină inventare ale documentelor cu termen de păstrare permanent, create înainte de 1989. Foarte important, singur, cercetătorul ar trebui să indice inventarele pe care le dorește, și nu să i se pună la dispoziție instrumentele de evidență pe care creatorul le consideră „potrivite”. Acest lucru se poate realiza pe baza registrului inventarelor creatorului, acel model de registru, numit prețios, în lege, registrul de evidență curentă a intrărilor-ieșirilor unităților arhivistice (anexa 4). Din păcate, acest registru nu este folosit în peste 90% dintre instituțiile publice. Cred că, în contextul în care nu reușim să preluăm arhivele marilor creatori la împlinirea termenelor de depunere, în acord cu prevederile europene, se poate institui obligația organizațiilor să își facă publice pe site-ul oficial inventarele documentelor cu termene de păstrare permanent.

Mai există o situație complicată pe linia folosirii documentelor, care se reproduce periodic și va necesita soluții la nivelul statului român în perioada următoare. Este legată mai ales de angajații din generația cunoscută „decreței”,

³⁷ [https://www.standardejjustitie.ro/presasijustitia/Recomandarea%20Rec\(2002\)2%20a%20Comitetului%20Ministrilor%20catre%20statele%20membre%20privind%20accesul%20la%20documentele%20publice.pdf](https://www.standardejjustitie.ro/presasijustitia/Recomandarea%20Rec(2002)2%20a%20Comitetului%20Ministrilor%20catre%20statele%20membre%20privind%20accesul%20la%20documentele%20publice.pdf)

³⁸ La Iași, au fost cazuri ale unor doctoranzi francezi care au studiat relațiile româno-franceze în perioada comunistă. Orașul Iași se înfrățise în anul 1969 cu orașul Poitiers și, inevitabil, bursieri francezi veniți la Iași doreau să vadă arhiva Primăriei din acea epocă, care se află încă la creator. Sigur că răspunsul românesc este cel clasic, de tipul „nu avem”, însă această concluzie trebuie să îi aparțină cercetătorului. O arhivă poate fi consultată pe baza unor inventare și într-un spațiu amenajat, dar evident că aceste minimale rigori sunt normale numai în alte spații europene.

ce au debutat în producție începând cu anii '80 ai secolului trecut și care sunt în pregătirea dosarului pentru pensionare. Arhivele fostelor întreprinderi, scindate și privatizate după 1990, mai ales cele din domeniul construcțiilor, pisciculturii, industriei ușoare și al transporturilor, nu se mai regăsesc. Sau, într-o altă situație, au falimentat înainte de anul 2013 și un fost director sau angajat păstrează părți din arhiva fostei societăți. În aceste cazuri, ANR se află efectiv în imposibilitatea identificării unor soluții, în baza cadrului legal actual. Aceasta cu atât mai mult va provoca, din nou, valențele de instituție a administrației publice a ANR, ca în cazul mai vechi al anilor 2000-2013, când era de actualitate obligativitatea preluării statelor de plată. Deja, instituțiile statului român care relaționează cu angajații în prag de pensionare, ITM, Casele de Pensii, Comisiile de Dialog Social ale primăriilor sau prefecturilor, înaintează către Arhivele județene solicitări pe această linie.

În anul 2013, prin publicarea legii 138 și a Ordinului 137 al Ministrului Afacerilor Interne, s-a reglementat cadrul legal în care pot fi folosite actele cu valoare practică ale societăților intrate în procedura falimentului. Articolele legii 138/2013 au fost integrate în legea 16/1996, republicată în „Monitorul Oficial” nr. 293/22.04.2014. Din acest punct de vedere, intrarea în procedura falimentului și apoi radierea unei societăți înainte de anul 2013 nu presupuneau obligația notificării de către lichidator a serviciilor județene ale ANR. Pentru multe astfel de societăți nu mai poate fi documentată soarta arhivelor. În baza art. 18, alin (3) din legea 16/1996, republicată, adeverințele societăților aflate în procedura falimentului pot fi eliberate doar de către lichidatori, de către operatori economici autorizați de către ANR sau de un continuator al activității fostei societăți.

Este o situație întâlnită la nivelul județului Iași, mai ales pentru unele dintre societățile radiate înainte de anul 2013. Cele mai multe dintre acestea au dispărut atât instituțional, cât și din punctul de vedere al urmelor lăsate. Apoi, în a doua situație, deși societatea a fost radiată, arhiva există, dar, în legislația actuală, nu mai este un deținător legal care să poată elibera adeverințe către foștii angajați, adeverințe care să fie acceptate de către Casele Teritoriale de Pensii. Implicit, nu există o persoană juridică care să poată fi trasă la răspundere pentru refuzul de a elibera adeverințe foștilor salariați. Calitatea de deținător, mai ales în această ultimă situație, va trebui probabil reevaluată, întrucât cazurile acestea paradoxale se vor înmulți în perioada următoare. Este și dificil de explicat foștilor angajați că s-a păstrat arhiva, dar nu o poate administra nimeni, nici măcar Arhivele Naționale.

În ceea ce privește preluarea arhivei unei societăți lichidate înainte de publicarea legii 138/2013, din punct de vedere legal chestiunea este încă în suspensie. Aceasta și ca urmare a lipsei unei soluții pe linia legii insolvenței. În situațiile reglementate de către cadrul normativ în vigoare, prin art. IV, alin. 1 și 2 din legea 138/2013, care modifică unele prevederi ale legii 16/1996, s-a menționat că transferul arhivei se va face din bugetul operatorului economic autorizat. Este greu de pus în aplicare această prevedere, asumarea costurilor de

către operatorii privați de servicii arhivistice, întrucât aceștia percep chirie lunară pentru depozitarea arhivei și, mai ales, calculează în termeni de eficiență cantitatea și genul documentelor (număr de angajați care urmează să solicite adeverințe, sporuri avute, documente practice existente înainte de anul 2001, când a intrat în uz declarația 112, adeverințe deja eliberate, estimarea numărului celor care urmează să iasă la pensie, existența dosarelor de personal etc.).

În al doilea rând, în lipsa arhivei, foștii salariați, care au nevoie de adeverințe de vechime în muncă, nu pot identifica soluții și nici nu pot fi îndrumați în vederea obținerii în sensul actelor eliberate pe linia legii pensiilor (adeverințe cu salarii, sporuri permanente sau grupă de muncă). Prin urmare, singura soluție în acest moment este una care îi poate ajuta doar pentru perioada lucrată după anul 2001. Pentru documentarea drepturilor foștilor salariați, aceștia au doar posibilitatea apelului la instanțele de judecată. Pentru anii lucrați după anul 2001, sunt unele soluții punctuale, care pot dovedi vechimea în muncă, din păcate nu și restul drepturilor de care un fost salariat a beneficiat de la angajator. Începând cu anul 2001, în România s-a pus în aplicare raportarea electronică a salariilor, în baza formularului 112. Apoi, 10 ani mai târziu, în anul 2011, s-a implementat, în conformitate cu art. 34 din Codul Muncii, un registru electronic de evidență a salariaților. În concluzie, în lipsa cadrului legal de a intra în posesia unei adeverințe de vechime în muncă de la foștii angajatori, foștii salariați au posibilitatea adresării la structurile teritoriale ale ITM și să solicite eliberarea, contra-cost, unui extras din registrul electronic al salariaților, document doveditor al vechimii în muncă conform Ordinului Ministrului Muncii nr. 826/2014.

Sunt realități care se succed recurent pentru ANR în ceea ce privește folosirea arhivelor fostelor societăți industriale, unele dintre acestea cu zeci de mii de angajați, și care vor pune la încercare din nou atribuțiile instituției în administrarea arhivelor publice ale acestui stat. Este o problemă asupra căreia, în ciuda atâtor evidențe, convenim cu mare greutate. Mai mult, ostilizează inutil grupul profesional al arhiviștilor și obligă la regândirea rolului univoc al ANR în relația cu creatorii de documente, doar pe linia arhivelor cu valoare istorică. Înainte de a deveni FAN, documentele au o valoare administrativă, iar cadrul legal al folosirii acestora de către creatori trebuie să fie garantat de o instituție a statului român, în cazul de față Arhivele Naționale. Ar fi, de altfel, și greu de motivat pretenția noastră de a gestiona doar documentele din FAN, după ce, în prealabil, o altă instituție le-ar fi administrat și verificat în timpul ciclului de viață administrativ.

Epilog

În condițiile creșterii în progresie, uneori geometrică, a cantității de documente, a numărului mare de creatori și deținători sau de organizații private importante, a apariției operatorilor privați și a lipsei spațiilor de depozitare, Arhivele Naționale nu mai pot asigura la nivel acceptabil preluarea documentelor din FAN. Inclusiv asupra documentelor intrate în depozitele ANR s-au

produs mari mutații, Academia Română primind înapoi, prin decizii ale instanței, unele colecții de documente. Apoi, rolul de deținător legal al arhivelor ecleziastice a fost pus serios la îndoială de cultele și confesiunile din România, ale căror arhive, cu unele excepții, este aproape imposibil astăzi să le mai verificăm. Situațiile în care organizațiile sunt nevoite să păstreze sau să folosească, mult timp după termenul de predare a documentelor din FAN, s-au înmulțit, lucru care impune necesitatea ca acestea să fie accesibile cercetării în aceleași condiții în privința transparenței, precum cele gestionate prin sălile de studiu ale ANR. Aceste realități trebuie să conducă la realizarea avantajelor de a standardiza descrierile arhivistice asupra fondurilor de arhivă ale organizațiilor creatoare de FAN, care, din varii motive, își păstrează în continuare documentele. Evident, în condițiile în care dialogul se poartă cu arhivistul organizațiilor creatoare, unul la fel de legitim ca cel așa-zis oficial, din cadrul ANR.

De peste un deceniu, ANR încearcă să promoveze un nou proiect al legii arhivelor. Aflat în faze distincte ale aprobării și dezbaterii, acest proiect are scopul de a introduce instituția Arhivelor Naționale în secolul XXI. Motivele unui astfel de demers sunt de la sine înțelese, proiectul și dezbaterile aferente fiind expuse public, stârnind interes și opinii diverse. Este încă de discutat asupra oportunității ca actul normativ să fie o lege care privește doar Arhivele Naționale și arhivele publice sau cele de interes public. Arhivele și grupurile profesionale care gravitează pe altă orbită, decât cea a ANR, pot oare să fie cuprinse într-o lege sau într-un cod al fondului/patrimoniului arhivistic? Mai bine spus, am în vedere paradoxul că arhivele altor instituții (Ministerul de Externe, Apărării, SRI, Academia Română), nesupuse controlului din partea ANR, sunt parte integrantă a arhivelor publice, dar vor rămâne nemenționate într-un act normativ care le stabilește condițiile de posibilitate. Probabil, ca unică instituție de reglementare, ale cărei proceduri și norme sunt importate constant de către instituțiile așa-zis independente arhivistic, Arhivele Naționale pot asuma impunerea unei noi teorii – poate și o altă arhitectură instituțională – asupra Fondului sau Patrimoniului Arhivistic Național.

Astăzi, nu mai este posibilă o raportare la arhive ca la un simplu produs, realitățile ne obligă să le vedem ca un proces³⁹. Cantonată asupra conținutului documentelor, în contextul unui volum de arhivă uriaș la unele organizații, pierdem din vedere chiar organizația, funcțiile acesteia și implicit contextul în care au fost create acele documente⁴⁰. Pentru a fi eficientă, orice instituție are nevoie de distrugerea periodică a documentelor produse. A aborda evaluarea documentelor organizațiilor, prin prisma unei relaționări unilaterale, arhivist versus conținutul dosarelor, fără o minimă deschidere față de principiile macro-evaluării, poate deveni contra-productiv, atât asupra eficienței organizației, cât,

³⁹ Cristian Anița, *Evaluarea și selecționarea documentelor – între deziderate și realitate în arhivistica românească*, în RA, 1/2010, p. 10-26.

⁴⁰ R. Nauhet, *Macro-évaluation et respect des fonds. Réflexion sur leur mise en oeuvre au sein de gouvernement du Canada*, în RA, nr. 1-2/2014, p. 18.

mai ales, asupra mult clamatei noastre atribuții de a salva memoria istorică a comunităților.

Arhivele publice, din varii motive, dar prioritar din rațiuni care țin de insuficiența spațiilor de depozitare ale statului român, se păstrează la organizații mult timp după împlinirea termenelor de preluare de către ANR. Cercetătorii, istoricii, dar și publicul interesat resimt această stare de fapt în cel mai mare grad. Legislații concurente, uneori antinomice, mai ales în domeniul informațiilor clasificate, fac ca accesul la arhive în spațiul românesc să fie posibil prin prisma unor rezolvări personale decât în urma unor principii legale unitare, aplicate și verificate de către ANR. Aceasta deși accesul simplu și nediscriminatoriu la arhive este, în Uniunea Europeană, un drept al cetățenilor. Pentru publicul larg, modul în care ANR va reuși să asigure un profil mai conturat al rolului de instituție a administrației publice îi va defini statutul în următoarele decenii. Acest lucru nu va presupune neglijarea sau renunțarea la atributul colectării arhivelor din FAN, dar cred că interacțiunile periodice cu marii creatori de documente îi vor stabili priorități în acord cu principiile europene, în care drepturile cetățenilor ce decurg din acte sigure și din administrația eficientă și eficace a arhivelor organizațiilor sunt la fel de privilegiate.

**Between the Necessity of Collective Memory
and the Efficient Administration of Public Organizations.
The Access at the Documents
and the Role of National Archives of Romania
(Abstract)**

Keywords: National Archives, legal background, free access, public records.

This article aims to offer a perspective of National Archives of Romania evolution in the past two decades. The essay analyzes the history of archival common law in this period, around the role of National Archive as a memory office but also more as a public administration institution. The study questions the theory that was imposed by the archives act no. 16/1996, that the National Archive is the only Romanian agency that deals with the public archives. Also, is offered a perspective on the accessibility to the historical records of the organizations. The author believe that we need to reshape this theory, in order to integrate the mutations in our modern society. For more than 30 years, National Archives repositorys could not receive the records that are part of national archivist fonds. There are more causes of this reality. That involves also the difficult for the public to research those documents. Adverse legislation to the archives act create a important issue for the free access to the records of the public organizations. The debate on the legal background of the public archives should not be ignorant of European model, of Romanian competitive legislation on other species of records and, also, of institutions that produces informations that are part of national archivist fonds without any roles or professional control.

**Regimul Ceaușescu văzut din interior.
Convorbirile purtate de Vasile Malinschi,
guvernatorul Băncii Naționale a RSR,
cu diplomații sovietici de la București (1966-1976) (II)**

Lucica IORGA*

Continuăm cu prezentarea documentelor care cuprind discuțiile dintre Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a Republicii Socialiste România între anii 1963 și 1977, cu diplomații Ambasadei URSS la București. Ultima parte a culegerii de documente se încadrează, sub aspect temporal, între 7 noiembrie 1970 și 27 mai 1976. Spre deosebire de primul grupaj de documente, în care se regăsesc discuții între Malinschi și Aleksandr V. Basov, ambasador extraordinar și plenipotențiar al URSS în RSR între anii 1965 și 1971, în această serie nu au fost identificate convorbiri cu Vasili I. Drozdenko, ambasadorul sovietic în RSR între anii 1971 și 1982.

La fel ca în prima parte, în cea de-a doua, Vasile Malinschi surprinde, în timpul întrevederilor cu diplomații sovietici, aspecte ale vieții politice interne și externe ale statului român. În mod special, Malinschi atrage atenție asupra situației economice a statului român, caracterizată de neîndeplinirea planurilor în industrie și agricultură, de intensificarea fenomenelor inflaționiste, de creșterea datoriei externe a României; asupra cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu, a politicii de cadre desfășurate de către liderul român, precum și asupra luptei pentru putere din interiorul Comitetului Central al Partidului Comunist Român.

În ceea ce privește politica externă românească, Vasile Malinschi se pronunță pe marginea relațiilor politico-diplomatice româno-sovietice, analizându-le prin prisma interdependenței dintre necesitățile economice ale României și dorința conducerii de la București de a îmbunătăți relațiile cu Moscova. De asemenea, economistul român scoate în evidență specificul relațiilor româno-chineze și repercusiunile acestora asupra evoluției relațiilor româno-sovietice, precum și intenția conducerii române de a lărgi cooperarea economică cu statele din „Lumea a Treia”.

* Lucica Zavalisca (căs. Iorga), drd. la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, e-mail: lucia.zavalisca@gmail.com.

Documente

11. 1970 noiembrie 7, București. *Notă de convorbire dintre Aleksandr V. Basov, ambasador al URSS în R. S. România, și Ivan S. Ilyin, ministru-plenipotențiar al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Discuția a avut loc în timpul recepției organizate de Ambasada Sovietică la București cu ocazia celei de-a 53-a aniversări a Revoluției din Octombrie din 1917. Malinschi a vorbit inițial cu Basov, apoi a continuat să discute cu Ilyin. Malinschi informează despre stenogramele discuțiilor dintre Nicolae Ceaușescu cu Leonid I. Brejnev și cea dintre Ion Gh. Maurer cu Alexei N. Kosîghin; despre intenția României de a îmbunătăți relațiile economice cu țările socialiste; conducerea PCR profită de inundațiile din mai-iunie 1970; „România nu are rezerve, dar conducerea nu se gândește la aceasta, ci la rezerviști”; Josip Broz Tito îl folosește pe Ceaușescu pentru a-și atinge scopurile proprii; despre raportul de forțe la nivelul conducerii de partid și de stat, rolul tot mai scăzut al unor membri și tot mai sporit al altora, scurte caracterizări ale acestora; Nicolae Ceaușescu optează pentru dezvoltarea relațiilor româno-sovietice; subiectul Basarabiei, motiv de apropiere în relațiile româno-chineze.*

Из дневника А.В. Басова
и И.С. Ильна

СОВ.СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ
с председателем Национального Банка СРР
В. МАЛИНСКИМ

7 ноября 1970 года

На приеме в Совпосольстве по случаю 53-й годовщины Октябрьской революции в беседе с совпослом В. Малинский высказал ряд просьб личного порядка, а также затронул некоторые вопросы внутривосточного положения СРР и внешней политики румынского руководства¹.

Однако, учитывая трудности проведения этой беседы во время приема, дальнейший разговор на указанную тему был продолжен с В. Малинским советником-посланником Ильным И. С. в помещении посольства.

В. Малинский по своей инициативе остановился на некоторых политических и экономических проблемах Румынии, дав понять, что его высказывания по ряду вопросов совпадают с мнением Г. Рэдулеску.

Собеседник отметил положительное значение состоявшихся в этом году встреч советских и румынских руководителей на высшем уровне в Москве, а также подписанного нового Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи. Он сказал, что вместе с другими членами ЦК РКП

¹ Просьбы В. Малинского по личным вопросам изложены в отдельной беседе. [Примечание дается в самом документе – п.п.].

читал стенограммы переговоров товарища Л. И. Брежнева с Н. Чаушеску, а также товарища А. Н. Косыгина с И. Г. Маурером. В этой связи многие члены ЦК РКП в личных разговорах отмечают своевременность и правильность поставленных перед румынскими руководителями вопросов, на которые, как видно из стенограммы, Н. Чаушеску и И.Г. Маурер не могли дать вразумительных ответов.

Объективная необходимость, продолжал В. Малинский, свидетельствует о том, что Румыния без тесного экономического сотрудничества с Советским Союзом и другими братскими социалистическими странами не может успешно развиваться и строить социалистическое общество. Поэтому главная задача руководства СРР в текущем году состояла в том, чтобы с максимальной выгодой провести советско-румынские экономические переговоры и избегать в связи с этим каких-либо обострений в отношениях между двумя странами.

Исходя из этого, отметил В. Малинский, недавно руководство СРР приняло решение продолжать линию на улучшение экономических связей с социалистическими странами и вступить в Инвестиционный Банк стран-членов СЭВ.

В настоящее время, по словам собеседника, экономическое положение Румынии довольно трудное. Долг западным странам превысил 2,4 млрд. долларов. Для того, чтобы рассчитаться по некоторым краткосрочным займам, зимой этого года было продано 20 тонн золота, а недавно Малинский ездил в Базель, где продал еще 40 тонн золота. Сейчас золотой запас СРР составляет около 80 тонн золота. Не исключено, что из этого остатка также придется продать некоторое количество золота в начале 1971 года.

Для того, чтобы как-то улучшить финансовое положение внутри страны, руководством СРР было решено использовать наводнение весной этого года. В этой связи было официально объявлено о том, что убытки от наводнения составляют 10 млрд. лей. На самом деле они не превышают 4 млрд. лей, в том числе большую половину этой суммы составляют убытки частных граждан в результате разрушения индивидуальных домов в отдельных городах и селах.

Однако принятые правительством СРР меры дали значительные результаты. В частности, только в связи с собранными средствами внутри страны из обращения было изъято 1,8 млрд. лей. Кроме того, повышение цен на некоторые товары, дополнительные работы трудящихся в городе и деревне и другие мероприятия дадут поступлений в госбюджет около 40 млрд. лей.

Основная экономическая трудность, заявил В. Малинский, состоит в недовыполнении плана сельским хозяйством. Как известно, отметил он, низкая урожайность прошлого года и еще более худшие результаты текущего года серьезно отразились на жизненном уровне народа и на

экономике страны. Только в 1970 году невыполнение плана по сельскому хозяйству обойдется государству примерно в 18-20 млрд. лей. Кроме того, следует иметь в виду, что страна практически осталась без каких-либо серьезных продовольственных и материальных резервов.

В этой связи председатель Комитета государственных резервов Г. Апостол сказал Малинскому, что „Румыния не имеет резервов, но вместо этого руководство думает о резервистах”.

По словам Малинского, в конце этого месяца должен состояться Пленум ЦК РКП. На Пленуме имеется в виду обсудить вопросы пятилетнего плана развития народного хозяйства СРР, положение в сельском хозяйстве, информацию об итогах отчетно-выборной кампании в партийных организациях. Кроме того, ожидается, что Н. Чаушеску проинформирует о своих недавних визитах в США и СФРЮ.

Касаясь итогов указанных визитов, В. Малинский отметил, что они практически не дали Румынии каких-либо ощутимых результатов как в политическом, так и в экономическом плане. Во время этих поездок, по словам собеседника, главная цель состояла в том, чтобы подкрепить известный „независимый” внешнеполитический курс СРР. Кроме того, населению страны надо было показать, что эта политика пользуется повсюду поддержкой, а Н. Чаушеску во всех странах, в том числе и США, принимают как желанного гостя.

Продолжая далее свою мысль, В. Малинский подчеркнул, что националистические и мелкобуржуазные элементы внутри страны довольны поездкой Чаушеску в США, так как видят в этом определенное сближение Румынии с Западом. Однако многие коммунисты, рядовые румынские граждане не понимают этого шага, а некоторые из них прямо осуждают парадную шумиху, поднятую вокруг визита председателя Госсовета СРР.

По словам собеседника, встреча Н. Чаушеску с Тито была также больше показной. Здесь все больше складывается мнение, что опытный политик Тито использует Н. Чаушеску в своих целях, так как для всех совершенно ясно, что президент СФРЮ сам старается быть лидером в группе неприсоединившихся стран, а также на Балканах.

В. Малинский отметил, что настроение Н. Чаушеску после указанных визитов неважное. Некоторые из его приближенных лиц замечают участвовавшие случаи выпивок. Кроме того, Н. Чаушеску ведет себя после возвращения в Бухарест довольно странно. Об этом свидетельствуют, в частности, его неожиданные посещения городских рынков, отказ от выступления на митинге в Дафтани и т.д.

Далее собеседник отметил, что каких-либо существенных изменений в румынском руководстве не наблюдается. И. Г. Маурер, безусловно, скоро должен уйти на пенсию. Однако он сделал свое черное дело как главный антисоветчик. В свое время ему удалось толкнуть на националистический путь Георгиу-Дежа. Он приложил всё своё умение к тому, чтобы

поставить во главе партии Н. Чаушеску и направить его по националистическому пути.

В. Малинский отметил, что Маурер обеспечил себя и материально. Не вызывает сомнения, что в одном из швейцарских банков он имеет счет с крупной суммой свободно конвертируемой валюты.

Говоря о возможном преемнике Маурера, некоторые называют кандидатуры Г. Рэдулеску, И. Вердеца и М. Мэнеску. Однако, по мнению собеседника, наиболее вероятными кандидатурами являются первые двое.

В последнее время все более активную роль в качестве одного из приближенных к Н. Чаушеску лиц играет Д. Попеску. В некоторых вопросах он даже оттеснил на задний план П. Никулеску-Мизила. В частности, в руках Д. Попеску сейчас находится практически вся идеологическая работа. Все наиболее важные речи Н. Чаушеску также готовит или контролирует он. Здесь не исключают, что Д. Попеску может быть избран в Постоянный Президиум ЦК РКП.

Важной фигурой в руководстве продолжает оставаться Э. Боднэраш. Н. Чаушеску считается с ним при решении многих вопросов и использует его как одного из представителей старых коммунистов, тем более что Боднэраш полностью поддерживает и одобряет деятельность Генерального секретаря РКП.

Говоря о В. Трофине, собеседник заявил, что этот молодой руководитель в свое время вырос на антисоветизме и как активный защитник националистической линии развития страны. Однако по своим деловым качествам он является самым слабым работником. В последнее время Н. Чаушеску все менее полагается на него и не исключено, что вся вина за неудовлетворительное положение дел в сельском хозяйстве будет в конечном счете возложена на Трофина.

В. Малинский положительно охарактеризовал Г. Панэ, который в настоящее время занимается оргпарработой. Он держится спокойно, знает свое дело, не допускает каких-либо выпадов против СССР и других братских стран.

Из числа других руководящих работников В. Малинский дал высокую оценку М. КонстантINESку, И. Банку, министру внутренних дел К. Онеску. Одновременно он заметил, что в числе руководящих работников много хороших товарищей, но некоторые из них запуганы и, естественно, занимают иногда неопределенную позицию.

По мнению собеседника, Н. Чаушеску довольно часто высказывается за развитие в первую очередь экономического сотрудничества с Советским Союзом, без которого Румыния могла бы испытывать колоссальные трудности. Однако вместе с тем он хотел бы проводить свою старую внешнюю политику балансирования между социалистическими и капиталистическими странами. Генеральный секретарь РКП, по мнению собеседника, при проведении своей политики явно опасается возможных

мер со стороны СССР и других стран Варшавского Договора. Поэтому он пытается получить определенные гарантии своей независимой политики там, где только можно, в том числе в КНР и США. В этой связи, заявил Малинский, не случайным является тот факт, что РКП идет на активное развитие своих контактов и связей с компартиями, которые стоят на позициях, отличных от КПСС и других братских партий.

В. Малинский сказал, что по имеющейся у него достоверной информации, в конце этого года с визитом в Бухарест должен прибыть Чжоу Энь-лай.

Собеседник отметил, что, кроме вышесказанного, одной из причин, которая сближает СРР с КНР, является бессарабский вопрос. У Н. Чаушеску, как и [у – п.п.] некоторых других румынских руководителей, сохраняется прямо не высказываемое желание о воссоединении Советской Молдавии с Румынией. Это настроение известно многим румынским ученым, которые в своих трудах делают прозрачные намеки на якобы незаконное вхождение в СССР Молдавии.

Говоря далее о личности Н. Чаушеску, В. Малинский отметил, что Генеральный секретарь РКП возмнил себя „великим человеком”, „мудрым вождем”, „выдающимся стратегом и политиком”. Это мнение внушают ему некоторые деятели из близкого окружения, а также его жена.

Учитывая вышеуказанные личные качества Н. Чаушеску, а особенно его болезненное самолюбие, некоторые капиталистические страны пытаются использовать данное обстоятельство в своих целях. Об этом довольно наглядно свидетельствует прием, оказанный ему в США, а также в некоторых других странах.

Далее собеседник сказал, что несмотря на подписание договора с Советским Союзом, в Румынии продолжается обучение отрядов патриотической гвардии. Более того, в это дело вовлекается и руководящий состав. Так, по словам Малинского, в октябре с.г. на окраине Бухареста (район Бэнясы) был проведен однодневный военный сбор, на котором присутствовали руководители страны и все министры. На этом сборе демонстрировалось различное стрелковое оружие. Все присутствовавшие упражнялись в стрельбе из пистолетов и автоматов. Естественно, что этот сбор вызвал определенное недоумение, так как всем было совершенно ясно, что стране не грозит какая-либо военная опасность.

В конце беседы В. Малинский сообщил, что в сентябре с.г. его вызывал к себе Н. Чаушеску. После доклада о финансовом положении страны и обсуждения некоторых вопросов денежного обращения Н. Чаушеску проявил особый интерес к его отношениям с А. Бырлэдяну, с бывшим министром юстиции А. Думитриу и другими. Он подробно интересовался, чем занимаются эти лица. По мнению В. Малинского, не исключено, что Н. Чаушеску боится создания какой-либо группировки из работников, которые были освобождены от своих постов. Н. Чаушеску также проявил

интерес к его связям с Советским Союзом. На это Малинский заявил, что, кроме делового сотрудничества, у него других контактов с советскими товарищами нет.

Со своей стороны, касаясь отношений между нашими странами, отметил, что СССР всегда выступал и выступает за развитие дружественных отношений с Румынией. Об этом свидетельствуют встречи на высшем уровне, недавно подписанный новый договор, а также развитие экономического сотрудничества между нашими странами.

В беседе В. Малинский высказал несколько просьб личного порядка (см. отдельную запись беседы).

ПОСОЛ СССР В СРР	(А. БАСОВ)
СОВЕТНИК-ПОСЛАННИК	
ПОСОЛЬСТВА СССР В СРР	(И. ИЛЬИН)

RGANI, F. 5, op. 62, d. 401, f. 334-340.

Traducere

Din jurnalul lui A. V. Basov și I. S. Ilyin STRICT SECRET

Notă de convorbire cu V. MALINSCHI,
președintele Băncii Naționale a RSR

7 noiembrie 1970

La recepția de la Ambasada Sovietică, cu prilejul celei de-a 53-a aniversări a Revoluției din Octombrie, în discuția cu ambasadorul sovietic, V. Malinski și-a expus un șir de doleanțe cu caracter personal și, de asemenea, a abordat unele probleme cu privire la situația politică internă a RSR și ale politicii externe [promovate de – n.n.] conducerea română².

Însă, ținând cont de dificultățile desfășurării acestei convorbiri în timpul recepției, I. S. Ilyin, ministru-plenipotențiar, a continuat, în incinta Ambasadei, să discute cu V. Malinski subiectele referitoare la tema enunțată.

V.³ Malinski, din proprie inițiativă, s-a axat pe unele probleme politice și economice ale României, dând de înțeles că declarațiile sale cu privire la un șir de chestiuni coincid cu părerea lui Gh. Rădulescu⁴.

² Nota de subsol a documentului de arhivă informează că Vasile Malinski a înaintat câteva cereri cu caracter personal, care au fost expuse într-un document separat. Ele se referă în mare parte la pensia pentru soția sa.

³ Aici și în continuare subliniere de mână cu o singură linie verticală pe câmp.

⁴ Gheorghe (Gogu) Rădulescu (1914-1991), membru al Comitetului Central (în continuare, CC) al Partidului Muncitoresc Român/Partidul Comunist Român (în continuare, PMR/PCR) (1960-1989); membru al Comitetului Executiv (în continuare, CEx) al CC al PCR (1965-1974);

Conlocutorul a scos în evidență aportul pozitiv al întâlnirilor la nivel înalt dintre conducerea sovietică și cea română, care au avut loc în acest an la Moscova, precum și semnarea noului Acord de prietenie, colaborare și ajutor reciproc⁵. El a spus că, împreună cu alți membri ai CC al PCR, a citit stenograma discuțiilor purtate de tovarășul L. I. Brejnev⁶ cu N. Ceaușescu⁷ și, de asemenea, a tovarășului A. N. Kosîghin⁸ cu I. Gh. Maurer⁹. În această ordine de idei, mulți membri ai CC al PCR în discuțiile lor personale au remarcat cât de potrivite și corecte au fost întrebările adresate conducerii române, la care N. Ceaușescu și I. Gh. Maurer nu au putut, după cum se observă din stenogramă, să răspundă convingător.

Necesitatea obiectivă, a continuat V. Malinschi, adevărește faptul că România, în lipsa unei colaborări¹⁰ economice strânse cu Uniunea Sovietică și cu alte țări socialiste frățești, nu poate să se dezvolte și să construiască cu succes o societate socialistă. De aceea, pentru anul curent, conducerea PCR a fixat drept obiectiv primordial obținerea unui profit maxim de la negocierile sovieto-române cu privire la problemele economice și evitarea tensionării relațiilor bilaterale în acest domeniu.

Pornind de la acest deziderat, a menționat V. Malinschi, conducerea PCR a luat recent hotărârea de a continua linia de îmbunătățire a relațiilor economice cu țările socialiste și de a se alătura Băncii de Investiții a statelor-membre ale CAER¹¹.

membru al Comitetului Politic Executiv (în continuare, CPEx) al CC al PCR (1974-1989). În perioada menționată în document ocupa funcția de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri (1963-1975), reprezentant permanent al Republicii Socialiste România (în continuare, RSR) la Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (în continuare, CAER) (1965-1974), președinte al Comisiei de Colaborare Economică și Tehnică (1965-1974). Vezi Florica Dobre (coord.), *Membrii CC al PCR 1945-1989. Dicționar*, CNSAS, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 505.

⁵ Între 6 și 8 iulie 1979, o delegație a Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste (în continuare, URSS), condusă de Alexei N. Kosîghin, s-a aflat într-o vizită oficială în România. Cu prilejul vizitei a fost semnat un nou Acord de prietenie, colaborare și asistență mutuală între RSR și URSS (Marin Nedelea, *Istoria României în date 1940-1995*, București, Editura Niculescu SRL, 1997, p. 191).

⁶ Leonid I. Brejnev (1906-1982), Secretar General al CC al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (în continuare, PCUS) între anii 1964 și 1982.

⁷ Nicolae Ceaușescu (1918-1989), Secretar General al CC al PCR între 1965 și 1989. Vezi date biografice detaliate în Cristina Diac, *Nicolae Ceaușescu (1918-1989)*, în „Arhivele Totalitarismului”, nr. 1-2/2008, București, I.N.S.T., p. 234-239.

⁸ Alexei N. Kosîghin (1904-1980), om politic sovietic, între anii 1964 și 1980 a ocupat funcția de prim-ministru al URSS.

⁹ Este vorba despre întâlnirea la nivel înalt din 18-19 mai 1970 de la Moscova. În data de 29 mai 1970, Ion Gh. Maurer, Președintele Consiliului de Miniștri al RSR, a purtat o discuție cu Alexei N. Kosîghin, omologul său sovietic. Vezi „Ejegovnik bol'soi sovet'skoi entiklopedii” [Anuarul Marii Enciclopedii sovietice], vol. 15, 1971, Moscova, Editura „Enciclopedia Sovietică”, 1971, p. 57.

¹⁰ Aici și în continuare subliniere de mână cu o singură linie verticală pe câmp.

¹¹ Banca Internațională de Investiții (în continuare, BII), instituție financiară fondată la 10 iulie 1970 de către statele-membre ale CAER: R. P. Bulgaria, R. P. Ungaria, R. D. Germană, R. P. Mongolă, R. P. Polonă, R. S. România, URSS, R. S. Cehoslovacia. Activitatea propriu-zisă

În prezent, după spusele interlocutorului, situația¹² economică a României este destul de grea. Datoria¹³ către statele occidentale a depășit 2,4 miliarde de dolari. În iarna acestui an, s-au vândut 20¹⁴ de tone de aur pentru a achita unele credite acordate pe termen scurt, iar nu demult V. Malinschi a mers la Basel, unde a vândut încă 40¹⁵ de tone de aur. În prezent¹⁶, rezerva de aur a RSR constituie în jur de 80 de tone de aur. Nu este exclus faptul ca, la începutul anului 1971, să mai fie necesară vinderea unei anumite cantități din aurul rămas.

Conducerea PCR a hotărât să profite de inundația din primăvara acestui an pentru a ameliora situația financiară a țării pe plan intern¹⁷. Astfel, s-a anunțat oficial¹⁸ că inundațiile au provocat pierderi în valoare de 10 miliarde de lei. În realitate, ele nu depășesc 4 miliarde de lei, cu atât mai mult cu cât o bună parte din această sumă reprezintă pagubele suferite de cetățeni particulari în urma distrugerii imobilelor personale în unele orașe și sate.

Cu toate acestea, măsurile întreprinse de conducerea PCR au avut rezultate considerabile. De exemplu, numai datorită¹⁹ mijloacelor acumulate pe plan intern s-au retras din circulație 1,8 miliarde de lei. În afară de aceasta, creșterea prețurilor la unele mărfuri, orele de muncă suplimentară ale muncitorilor de la orașe și sate, dar și alte măsuri vor aduce un spor la buget de aproximativ 40 de miliarde de lei.

V. Malinschi a declarat că dificultatea de bază cu care se confruntă economia statului constă în neîndeplinirea planului din agricultură. El a menționat

a BII a început la 1 ianuarie 1971. Scopul de bază în momentul înființării era de a acorda credite pe termen lung și mediu pentru realizarea unor proiecte investiționale comune a statelor membre în vederea dezvoltării economiei naționale a acestora. R. S. România a devenit membru al BII în 1971 (*About IIB*, la adresa <https://iib.int/ru/about>, 05.10.2019).

¹² Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

¹³ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

¹⁴ Subliniere de mână în text.

¹⁵ Subliniere de mână în text.

¹⁶ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

¹⁷ Inundațiile din primăvara-vara anului 1970 sunt incluse astăzi în categoria celor mai grave calamități naturale care au lovit România în secolul al XX-lea. Revărsarea principalelor râuri, a afluenților acestora și a Dunării a fost provocată de topirea bruscă a zăpezilor și de ploile abundente care au căzut în lunile mai-iunie ale aceluși an. Au fost două valuri de inundații, primul în perioada 12-15 mai 1970, care a afectat 37 din cele 39 de județe ale țării, și al doilea val între 23-25 mai și 12-13 iunie 1970, când apele au lovit din nou numeroase zone ale țării. În 1971, generalul Ion Ioniță spunea că pagubele produse au fost evaluate la peste 10 miliarde de lei. În fiecare județ și în municipiul București a fost deschis la Casa de Economii și Consențămînturi un cont „CEC – 2000” în care cetățenii puteau depune sume de bani în sprijinul celor care au avut de suferit de pe urma inundațiilor (Denisa Florentina Budeancă, *Inundațiile din 1970. Acțiunile Securității pentru atragerea de ajutoare externe*, în „România literară”, la adresa de internet <https://romaniailibera.ro/aldine/delasarea-secului/inundatiile-din-1970--sectiunile-securitatii-pentru-atragerea-de-ajutoare-externe--prima-parte--364148>, 05.10.2019). Salariații au fost obligați să cedeze echivalentul unui salariu lunar pentru a compensa pagubele. Vezi Dinu C. Giurescu (coord.), *Istoria României în date*, ed. a III-a revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică, 2010, p. 614.

¹⁸ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

¹⁹ Aici și în continuare subliniere de mână în text și subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

că, după cum se știe, recolta scăzută din anul trecut și rezultatele încă și mai proaste din acest an s-au răsfrânt serios asupra nivelului de trai al poporului și asupra economiei țării. Numai²⁰ în 1970 neîndeplinirea planului din agricultură va costa statul aproximativ 18-20 de miliarde de lei. În afară de aceasta, trebuie să avem în vedere că țara a rămas, practic, fără rezerve alimentare și materiale substanțiale.

În legătură cu acest fapt, Gh. Apostol²¹, directorul general al Rezervelor de Stat, i-a spus lui Malinschi că „România nu are rezerve, dar conducerea nu se gândește la aceasta, ci la rezerviști”.

După spusele lui Malinschi, la sfârșitul acestei luni urmează să se desfășoare Plenara CC al PCR²². În cadrul Plenarei, se preconizează a fi discutate subiecte cu privire la planul cincinal de dezvoltare a economiei naționale a RSR, situația din agricultură, nota informativă despre rezultatele campaniei de dare de seamă și alegeri care a avut loc în organizațiile de partid. În afară de aceasta, se așteaptă ca N. Ceaușescu să informeze despre vizitele sale recente din SUA și RSFI²³.

V.²⁴ Malinschi, abordând tema acestor vizite, a menționat că ele, practic, nu i-au adus României niciun rezultat concret în plan politic sau economic. Din spusele interlocutorului s-a desprins ideea că principalul scop al acestor vizite a fost de a consolida cunoscutul curs „independent” al politicii externe a RSR. În afară de aceasta, populația țării trebuia să aibă dovada faptului că această politică se bucură pretutindeni de susținere, iar N. Ceaușescu, în toate țările, inclusiv în SUA, este întâlnit ca un oaspete de vază.

Continuându-și²⁵ gândul, V. Malinschi a accentuat că elementele naționaliste și mic burgheze din interiorul țării sunt mulțumite de deplasarea lui N. Ceaușescu în SUA, întrucât văd în aceasta o anumită apropiere a României de Occident. Totuși, mulți comuniști, cetățeni români de rând, nu înțeleg de ce s-a făcut acest pas, iar unii din ei condamnă vehement zarva stărnită în jurul vizitei președintelui Consiliului de Stat al RSR.

²⁰ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

²¹ Gheorghe Apostol (1913-2010), comunist român, principalul contracandidat al lui Nicolae Ceaușescu la funcția de secretar al CC al PCR după moartea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. În perioada menționată în document ocupa funcția de director general al Rezervelor de Stat (8 septembrie 1969 – 19 martie 1975). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 74-75.

²² Plenara CC al PCR a avut loc la 16 decembrie 1970. Vezi cuvântarea secretarului general al PCR rostită la încheierea lucrărilor plenarei în Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate. Rapoarte, cuvântări, articole*, vol. 5, iulie 1970 – mai 1971, București, Editura Politică, 1971, p. 352-364. În cadrul Plenarei CC al PCR au fost dezbătute proiectele planului de dezvoltare a economiei și bugetului de stat pe anul 1971 și aprobate propuneri de măsuri privind organizarea, planificarea și conducerea agriculturii (Marin Nedelea, *op. cit.*, p. 193).

²³ Între 13 și 27 octombrie 1970, Nicolae Ceaușescu, Președintele Consiliului de Stat și Secretarul General al CC al PCR, participă la sesiunea jubiliară consacrată împlinirii a 25 de ani de la crearea Organizației Națiunilor Unite (în continuare, ONU) și efectuează o vizită oficială în Statele Unite ale Americii (în continuare, SUA) (*ibidem*, p. 193), iar între 3 și 4 noiembrie 1970 face o vizită de prietenie în Republica Socialistă Federativă Iugoslavia (în continuare, RSFI), unde a purtat convorbiri cu președintele Josip Broz Tito. Vezi Dinu C. Giurescu (coord.), *op. cit.*, p. 616.

²⁴ Semnul bifei scris de mână la început de paragraf.

²⁵ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

După spusele interlocutorului, întâlnirea lui N. Ceaușescu cu Tito²⁶ a fost, de asemenea, mai mult de ochii lumii. Persistă din ce în ce mai mult ideea că Tito²⁷, fiind un politician cu experiență, îl folosește pe N. Ceaușescu în scopurile sale, întrucât pentru toți este absolut clar că președintele RSFI se străduiește să fie el însuși lider al grupului de state nealinate, dar și în Balcani.

V.²⁸ Malinschi a menționat că dispoziția lui Ceaușescu după aceste vizite este destul de proastă. Unele persoane din anturajul său apropiat observă că au devenit tot mai frecvente cazurile de beție. În afară de aceasta, N. Ceaușescu, de când s-a întors la București, se comportă destul de straniu. Într-o anumită măsură, acest fapt este dovedit de vizitele sale neașteptate în piețele orașenești, refuzul de a lua cuvântul la mitingul de la Doftana ș.a.m.d.

În continuare, interlocutorul a remarcat că nu există indicii cu privire la vreo modificare esențială la nivelul conducerii române. I. Gh. Maurer²⁹, fără îndoială, trebuie să se pensioneze în curând³⁰. Totuși, el, în calitate de principalul agent³¹ al antisovietismului, și-a dus până la capăt planul diabolic. În trecut, acesta a reușit să-l antreneze pe calea politicii naționaliste pe Gheorghiu-Dej. [Tot – n.n.] El și-a depus toată iscusința ca N. Ceaușescu să fie numit la conducerea partidului și pentru a-l îndrepta spre cursul de politică naționalistă.

V. Malinschi³² a menționat că Maurer s-a îndestulat și din punct de vedere material. Nu³³ există dubii că în una din băncile elvețiene el deține un cont în care este depozitată o sumă considerabilă în valută liber convertibilă. Vorbind despre posibilul succesor a lui Maurer, unii numesc candidaturile lui Gh. Rădulescu³⁴, I. Verdeț³⁵ și M. Mănescu³⁶.

²⁶ Josip Broz Tito (1892-1982), om politic și militar iugoslav. Între 1953 și 1980, președinte al RSFI.

²⁷ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

²⁸ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală, semnul bifei scris de mână la început de paragraf.

²⁹ Ion Gh. Maurer (1902-2000), înalt demnitar român în perioada comunistă, membru al CC al PMR/PCR (1945-1955, 1958-1974); membru al Comitetului Executiv al CC al PCR (1965-1974); membru al Prezidiului Permanent al CC al PCR (1965-1974). În perioada menționată în documente deținea funcția de președinte al Consiliului de Miniștri (1961-1974). Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 385. Subliniere de mână în text.

³⁰ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

³¹ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

³² Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală, semnul bifei scris de mână la început de paragraf.

³³ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

³⁴ Subliniere de mână în text.

³⁵ Ilie Verdeț (1925-2001), lider comunist român, membru al CC al PMR/PCR (1960-1986); membru al CEX al CC al PCR (1969-1974); membru al Prezidiului Permanent al CC al PCR (12 august 1969 – noiembrie 1974); membru al CPEx al CC al PCR (1974-1986). În perioada menționată în document ocupa funcția de prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri (1967-1978). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 614-615. Subliniere de mână în text.

³⁶ Manea Mănescu (1916-2009), politician comunist român, membru al CC al PCR (1960-1979, 1982-1989); secretar al CC al PCR (1965 și decembrie 1969 – noiembrie 1972); membru al CEX al CC al PCR (1969-1974); membru al CPEx al CC al PCR (1974-1979, 1984-1989). În perioada

Însă, după părerea interlocutorului, primele două candidaturi sunt cele³⁷ mai verosimile.

În³⁸ ultima perioadă, D. Popescu³⁹ joacă tot mai activ rolul uneia dintre persoanele apropiate de N. Ceaușescu. În unele chestiuni, el l-a pus în umbră chiar și pe P. Niculescu-Mizil⁴⁰. Printre altele, D. Popescu a concentrat în mâinile sale practic toată munca ideologică. Cele mai importante cuvântări ale lui N. Ceaușescu sunt, de asemenea, pregătite sau verificate de el. Există probabilitatea ca D. Popescu să fie ales membru al Prezidiului Permanent al CC al PCR.

E. Bodnăraș⁴¹ rămâne în continuare o figură importantă în cercul conducător. N. Ceaușescu ține cont de părerea lui în soluționarea multor probleme și îl folosește pe post de reprezentant al gărzii vechi a comuniștilor, cu atât mai mult cu cât Bodnăraș susține și aprobă pe deplin activitatea Secretarului General al PCR.

Vorbind despre V. Trofin⁴², interlocutorul a declarat că în trecut acest lider tânăr s-a format într-o atmosferă antisovietică și a devenit un apărător activ al liniei naționaliste de dezvoltare a țării. Însă, după calitățile profesionale, el este funcționarul cel mai neprofesionist. În⁴³ ultimul timp, N. Ceaușescu se bazează tot mai puțin pe el, nefiind exclus ca, în cele din urmă, toată vina pentru starea de lucruri precară din agricultură să fie pusă pe seama lui Trofin.

menționată în document ocupa funcția de vicepreședinte al Consiliului de Stat al RSR (1969-1972, 1982-1989). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 387.

³⁷ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

³⁸ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

³⁹ Dumitru Popescu (n. 1928), om politic, jurnalist, prozator, poet și memorialist român; membru al CC al PCR (24 iulie 1965 – 22 decembrie 1989); membru al Secretariatului CC al PCR (12 august 1969 – 28 noiembrie 1974); membru al CEX al CC al PCR (12 august 1969 – 28 noiembrie 1974); membru al CPEX al CC al PCR (28 noiembrie 1974 – 22 decembrie 1989). În perioada menționată în document ocupa funcția de secretar al CC al PCR (1968-1971). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 480.

⁴⁰ Paul Niculescu-Mizil (1923-2008), înalt demnitar comunist, membru al CC al PMR/PCR (1955-1989); membru al Secretariatului CC al PCR (1965-1972); membru al CEX al CC al PCR (1965-1974); membru al CPEX al CC al PCR (1974-1989). În perioada menționată în document ocupa funcția de secretar al CC al PCR. Vezi *ibidem*, p. 432-433.

⁴¹ Emil Bodnăraș (1904-1976), lider comunist român; membru al CC al PMR/PCR (21 octombrie 1945 – 24 ianuarie 1976); membru al Biroului Politic al CC al PCR (24 februarie 1948 – 23 iulie 1965); membru al Prezidiului Permanent al CC al PCR (23 iulie 1965 – 28 noiembrie 1974); membru al CEX al CC al PCR (23 iulie 1965 – 28 noiembrie 1974); membru al CPEX al CC al PCR (28 noiembrie 1974 – ianuarie 1976). În perioada menționată în document ocupa funcția de vicepreședinte al Consiliului de Stat al RSR (din 9 decembrie 1967) și era membru al Consiliului Apărării al RSR (din 7 aprilie 1969). Vezi *ibidem*, p. 104. Subliniere de mână în text.

⁴² Virgil Trofin (1926-1984), membru al CEX al CC al PCR (1969-1974); membru al CPEX al CC al PCR (1974-1984). În perioada menționată în document, ca secretar al CC al PCR, coordona activitatea Secției organizatorice a CC al PCR, a Uniunii Tineretului Comunist, a Consiliului Național al Femeilor și realiza legătura în problemele organizatorice cu Consiliul Uniunii Generale a Sindicatelor din România și a Uniunii Naționale a Cooperativelor Agricole de Producție. Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 583. Subliniere de mână în text.

⁴³ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

V. Malinschi⁴⁴ l-a caracterizat pozitiv pe Gh. Pană⁴⁵, care, în prezent, se ocupă cu munca organizatorică în partid. Acesta se comportă calm, știe ce trebuie să facă, nu-și permite vreun atac împotriva URSS și a altor țări frățești.

În⁴⁶ privința altor membri de la conducere, V. Malinschi i-a apreciat îndeosebi pe M. Constantinescu⁴⁷, I. Banc⁴⁸, [și pe – n.n.] C. Onescu⁴⁹, ministrul Afacerilor Interne. Totodată, el a remarcat că, printre funcționarii de la conducere, sunt mulți tovarăși buni, dar unii dintre ei sunt intimidați și, firește, au un comportament șovăielnic.

După părerea interlocutorului, N. Ceaușescu se pronunță destul de frecvent în favoarea acordării de prioritate dezvoltării cooperării economice cu Uniunea Sovietică, [deoarece – n.n.] în lipsa ei România ar putea întâmpina greutăți colosale. Însă⁵⁰, concomitent, el își dorește să pună în practică și vechea sa politică de echilibru între țările capitaliste și socialiste. Interlocutorul consideră că, indubitabil, Secretarul⁵¹ General al PCR, în timp ce pune în aplicare propria politică, are temeri față de acțiunile pe care le poate întreprinde URSS și alte state participante la Tratatul de la Varșovia. De aceea el se străduie să obțină, acolo unde este posibil, anumite garanții ale politicii sale independente, inclusiv în R. P. Chineză și SUA. Malinschi a declarat că, în acest context, nu este întâmplător faptul că PCR tinde să-și dezvolte activ relațiile și legăturile cu partidele comuniste ale căror poziții sunt distincte de cele ale PCUS și alte partide frățești.

⁴⁴ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁴⁵ Gheorghe Pană (n. 1927), demnitar comunist român, membru al CC al PCR (1969-1989); membru al Prezidiului Permanent al CC al PCR (1972-1974); membru al Secretariatului CC al PCR (1972-1984); membru al CEx al CC al PCR (1969-1974); membru al CPEx al CC al PCR (1974-1989). În perioada menționată în document ocupa funcția de prim-secretar al Comitetului regional/județean de partid Brașov (1966-1969) și de membru al Consiliului de Stat (1969-1986). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 447-448.

⁴⁶ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

⁴⁷ Miron Constantinescu (1917-1974), sociolog marxist, om politic comunist român; membru al CC al PCR (12 august 1969–18 iulie 1974); membru al Secretariatului CC al PCR (noiembrie 1972 – 18 iulie 1974); membru supleant al CEx al CC al PCR (martie 1970 – 18 iulie 1974). În perioada menționată în document ocupa funcția de rector al Academiei de Științe Social-Politice „Ștefan Gheorghiu” (1970 – 18 octombrie 1972). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 175-176.

⁴⁸ Iosif Banc (1921-2007), demnitar comunist român; membru al CC al PMR/PCR (25 iunie 1960 – 24 noiembrie 1989); membru al Secretariatului CC al PCR (21 iulie 1972 – 19 iunie 1973; 23 noiembrie 1979 – 24 noiembrie 1989); membru supleant al CEx al CC al PCR (23 iulie 1965 – 28 noiembrie 1974); membru al CPEx al CC al PCR (23 noiembrie 1979 – 24 noiembrie 1989). În perioada menționată în document ocupa funcția de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri (21 august 1965 – 24 aprilie 1972). Vezi *ibidem*, p. 82-83.

⁴⁹ Cornel Onescu (1920-1993), politician comunist român, membru al CC al PMR/PCR (1960-1984); membru al Comisiei Controlului de Partid (1960-1965). În perioada menționată în document ocupa funcția de ministru al Afacerilor Interne al RSR (1965-1972). Vezi *ibidem*, p. 545.

⁵⁰ Aici și în continuare subliniere de mână în text, semnul bifei.

⁵¹ Aici și în continuare subliniere de mână în text și subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

V. Malinschi a spus că, în conformitate cu informația veridică pe care o deține, la sfârșitul⁵² acestui an, Zhou Enlai⁵³ trebuie să sosească în vizită la București.

Interlocutorul⁵⁴ a menționat că, pe lângă cele expuse mai sus, problema⁵⁵ basarabeană reprezintă un alt subiect care apropie RSR de R. P. Chineză. Atât N. Ceaușescu, cât și alți lideri români, chiar dacă nu o fac public, își doresc ca Moldova Sovietică să se reunifice cu România. Această stare de spirit este cunoscută multor oameni de știință români, care fac în lucrările lor aluzii clare că Moldova intră, chipurile, ilegal în componența URSS⁵⁶.

Vorbind⁵⁷ în continuare despre personalitatea lui N. Ceaușescu, V. Malinschi a menționat că Secretarul General al PCR se crede „un om mare”, „un conducător înțelept”, „un strateg și politician remarcabil”. Această părere i-o însuflă unii activiști din anturajul apropiat, dar și soția sa [Elena Ceaușescu – n.n.].

Unele⁵⁸ țări capitaliste, ținând cont de trăsăturile lui N. Ceaușescu menționate mai sus, în special de amorul propriu bolnăvicios, încearcă să profite de circumstanța dată pentru a-și atinge scopurile. Primirea care i s-a făcut în SUA, dar și în alte țări, confirmă suficient de limpede acest fapt.

În⁵⁹ continuare, interlocutorul a afirmat că, în pofida faptului că a semnat Acordul cu Uniunea Sovietică, în România continuă să se desfășoare antrenamente ale detașamentelor Gărzii Populare. Mai mult decât atât, în această activitate sunt implicați și membrii conducerii. Așadar, după spusele lui Malinschi, în octombrie a.c., la marginea Bucureștiului (raionul Băneasa) timp⁶⁰ de o zi a avut loc o concentrare militară, la care a fost prezentă conducerea țării și toți miniștrii. La această concentrare s-au făcut demonstrații cu diferite arme de foc. Toți⁶¹ cei prezenți s-au antrenat prin trageri cu pistoale și automate. Firește că

⁵² Subliniere de mână în text.

⁵³ Zhou Enlai, (1898-1976), politician comunist chinez, ministru de Externe (1949-1958), vicepreședinte al CC al P. C. Chinez și premierul Consiliului de Stat al R. P. Chineze.

⁵⁴ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală, semnul bifei scris de mână la început de paragraf.

⁵⁵ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁵⁶ Protocolul secret al Pactului Ribbentrop-Molotov, semnat la 23 august 1939, prevedea anexarea la URSS a estului României, precum și a estului Poloniei și a Țărilor Baltice. Astfel, la 2 august 1940, Basarabia și Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească au fost unite în cadrul noii republici unionale – Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Vezi analiza detaliată a subiectului în Ioan Scurtu, *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 2003*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2010; Octavian Țăcu, *Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919-1939)*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2004; Mihai Tașcă (ed.), *Dezmembrarea României. Anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța – 1940 (studiu și culegere de documente)*, Chișinău, Editura Cartea Juridică: Serebia, 2015; Ion Șișcanu, *Raptul Basarabiei: 1940*, Ploiești, Editura Libertas, 2012; Gheorghe Buzatu, *Bătălia pentru Basarabia: (1941-1944)*, București, Editura Mica Valahie, 2010.

⁵⁷ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

⁵⁸ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁵⁹ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

⁶⁰ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁶¹ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

această concentrare a provocat o oarecare nedumerire, întrucât tuturor le era cât se poate de clar că țara nu este amenințată de vreun pericol militar.

La sfârșitul discuției, V. Malinschi a comunicat că, în septembrie a.c., a fost chemat de către N. Ceaușescu. După ce a raportat despre starea financiară a țării și au discutat unele chestiuni referitoare la circulația banilor, N. Ceaușescu s-a arătat deosebit de interesat de relațiile sale cu Al. Bârlădeanu⁶², cu A. Dumitriu⁶³, fostul ministru al Justiției, dar și cu alții. El⁶⁴ a vrut să cunoască până în cele mai mici detalii cu ce se ocupă aceste persoane. După părerea lui Malinschi, nu este exclus ca lui N. Ceaușescu să îi fie frică că funcționarii care au fost concediați din posturile lor se vor uni într-o grupare. N. Ceaușescu a manifestat, de asemenea, interes față de relațiile sale cu Uniunea Sovietică. La aceasta Malinschi a declarat că el nu are alte legături cu tovarășii sovietici decât cele de serviciu.

La rândul meu, abordând subiectul relațiilor dintre țările noastre, am menționat că URSS întotdeauna s-a pronunțat pentru dezvoltarea relațiilor de prietenie cu România. Acest fapt este demonstrat de întâlnirile la nivel înalt, de noul Acord semnat de curând, dar și prin creșterea cooperării economice dintre țările noastre.

În discuție, V. Malinschi și-a expus și câteva doleanțe de ordin personal (vezi nota de convorbire separată).

AMBASADORUL URSS ÎN RSR

(A. BASOV)

MINISTRU-PLENIPOTENȚIAR

AL AMBASADEI URSS ÎN RSR

(I. ILYIN)

RGANI, F. 5, op. 62, d. 401, f. 334-340.

12. 1971 mai 1, București. *Notă de convorbire dintre Ivan S. Ilyin, ministru-plenipotențiar al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Discuția a avut loc în timpul demonstrației de 1 mai. Malinschi îl informează pe diplomatul sovietic despre nemulțumirea lui Nicolae Ceaușescu față de Congresul al XXIV-lea al PCUS; relațiile economice româno-chineze.*

⁶² Alexandru Bârlădeanu (25 ianuarie 1911 – 13 noiembrie 1997), economist marxist, om de stat român, membru al CC al PMR/PCR între anii 1955 și 1969. În perioada 1940-1946 a ocupat funcția de cercetător al Institutului de Cercetări Economice din Chișinău, acolo unde a activat în calitate de prim-colaborator științific și Vasile Malinschi (din iulie 1940). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 92-93, 371.

⁶³ Adrian Dumitriu, ministrul Justiției al RSR între anii 1965 și 1970.

⁶⁴ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală, semnul bifei scris de mână.

Из дневника И. С. Ильина

СОВ. СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ
с председателем Госбанка СРР
Василе МАЛИНСКИМ

1 мая 1971 года

Во время первомайской демонстрации около правительственной трибуны встретился с В. Малинским и имел с ним непродолжительную беседу.

В. Малинский сообщил, что из некоторых высказываний Г. Рэдулеску ему известно о плохом настроении Н. Чаушеску после возвращения с XXIV съезда КПСС. Генеральный секретарь РКП в узком кругу румынских руководителей якобы заявил, что съезд прошел формально. Ни в докладах, ни в выступлениях будто бы не было ничего нового. По его словам, съезд можно было бы провести значительно быстрее.

Вместе с тем, продолжал собеседник, Н. Чаушеску положительно отзывался о посещенных им заводе и вычислительном центре в Москве.

Вообще, заявил В. Малинский, среди руководства чувствуется какая-то нервозность. Высказывая свое личное мнение, собеседник оценил как положительный факт то, что тов. Л.И. Брежнев не сделал остановки в Бухаресте, направляясь в Софию. Такой шаг, заявил он, действует отрезвляюще. Даже народ видит, что здесь что-то неладно.

Поинтересовался у В. Малинского итогами недавнего визита Г. Рэдулеску в Пекин. Насколько мне известно, ответил собеседник, эта поездка была осуществлена для решения вопросов использования ранее предоставленного китайцами кредита. Г. Рэдулеску говорил ему, что развитие румыно-китайских экономических связей может принести большую выгоду СРР. В частности, Китай способен закупить неограниченное количество румынских машин и оборудования. Одновременно СРР может приобрести в КНР некоторые небольшие промышленные предприятия для производства товаров народного потребления, которые находят большой спрос на мировом рынке. Вместе с тем следует учитывать, что в настоящее время, когда внешняя торговля Китая не особо развита, с ним можно договориться о расширении товарооборота на очень хороших условиях. КНР предоставила СРР заем на исключительно выгодных условиях, кроме того есть возможность получать в Китае и дальше займы, в том числе и в свободно конвертируемой валюте.

В остальном беседа носила протокольный характер.

СОВЕТНИК-ПОСЛАНИК
ПОСОЛЬСТВА СССР В СРР

(И. ИЛЬИН)

RGANI, F. 5, op. 63, d. 400, f. 132-133.

Traducere

Din jurnalul lui I. S. Ilyin

STRICT SECRET

Notă de convorbire
cu Vasile MALINSCHI, Guvernatorul Băncii Naționale a RSR

1 mai 1971

În timpul demonstrației de 1 mai, în preajma tribunei guvernamentale, l-am întâlnit pe V. Malinschi cu care am purtat o discuție de scurtă durată.

V. Malinschi a zis că a aflat, din unele afirmații făcute de Gh. Rădulescu⁶⁵, despre faptul că N. Ceaușescu s-a întors de la Congresul al XXIV-lea al PCUS⁶⁶ cu o dispoziție proastă. Secretarul General al PCR a declarat, chipurile, într-un cerc restrâns al conducerii române, că, după părerea lui, Congresul s-a desfășurat formal. A zis că nu a fost nimic nou nici în rapoarte, nici în luările de cuvânt. El consideră că lucrările Congresului ar fi putut decurge mult mai repede.

În⁶⁷ același timp, a continuat interlocutorul, N. Ceaușescu a avut cuvinte de laudă despre uzina și centrul de calcul vizitate la Moscova.

În general, a declarat V. Malinschi, la nivelul conducerii se simte o oarecare nervozitate. Interlocutorul, expunându-și părerea personală, a apreciat pozitiv faptul că, în drum spre Sofia, tov. L. I. Brejnev nu a făcut popas la București⁶⁸. El a declarat că asemenea pas te aduce cu picioarele pe pământ. Chiar și poporul vede că la mijloc ceva nu e în regulă.

L-am întrebat pe V. Malinschi despre bilanțurile vizitei recente a lui Gh. Rădulescu la Beijing⁶⁹. Interlocutorul mi-a răspuns că, din câte cunoaște el,

⁶⁵ Pentru date biografice vezi nota de subsol nr. 4 din prezenta culegere de documente.

⁶⁶ Congresul al XXIV-lea al PCUS s-a desfășurat la Moscova între 30 martie și 9 aprilie 1971. În urma raportului prezentat de Leonid I. Brejnev, Secretarul General al CC al PCUS, s-a adoptat rezoluția „Programul păcii” și directivele următorului plan cincinal de dezvoltare a economiei naționale a URSS în perioada 1971-1975. Vezi discursul ținut de Brejnev în „Pravda”, L. I. Brejnev, *Otcetnii doklad Tsentral'nogo Komiteta KPSS XXIV s'ezda kommunisticeskoi partii sovestskogo soiuz. Doklad Gheneral'nogo sekretarea TK tovarișcea L. I. Brejneva* [Raportul CC al PCUS prezentat la cel de-al XXIV-lea Congres al PCUS. Raportul secretarului general al CC, L. I. Brejnev], Moscova, 31 martie 1971, p. 2-10.

⁶⁷ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

⁶⁸ Vasile Malinschi se referă la participarea delegației sovietice în frunte cu Leonid I. Brejnev, Secretarul General al PCUS, la lucrările Congresului al X-lea al P. C. Bulgar, care s-a desfășurat între 20 și 25 aprilie 1971 la Sofia. Congresul a adoptat un nou program al partidului, care prevedea construirea unei comunități socialiste dezvoltate. Vezi G. G. Litavrin (ed.), *Kratcaia istoria Bolgarii, S drevneișih vremen do nașih dnei* [O istorie scurtă a Bulgariei, Din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre], Moscova, Editura „Nauka” (Știința), 1987, p. 554.

⁶⁹ În perioada 20-26 noiembrie 1970, Gheorghe Rădulescu, vicepreședintele Consiliului de Miniștri, a condus delegația română care a efectuat o vizită în R. P. Chineză. Ca rezultat, chinezii au oferit un credit pe termen lung, fără dobândă (vezi MNIR, *Politica externă – repere cronologice (1961-1970)*, la adresa <https://www.comunismulinromania.ro/index.php/politica-externa-repere-cronologice-ii-1961-1970/>, 08.10.2019).

vizita a fost întreprinsă cu scopul de a pune la punct condițiile de utilizare a creditului oferit anterior de chinezi. Gh. Rădulescu i-a mai spus că RSR poate obține un profit mare de pe urma dezvoltării relațiilor economice româno-chineze. Astfel, China⁷⁰ poate să achiziționeze o cantitate nelimitată de mașini și utilaje românești. La rândul său, și RSR poate să cumpere din R. P. Chineză niște întreprinderi nu prea mari pentru a produce mărfuri de larg consum, care se bucură de o cerere mare pe piața mondială. În⁷¹ același timp, trebuie să ținem cont de faptul că în prezent China nu dispune de un comerț extern suficient de dezvoltat, de aceea cu ea se poate negocia creșterea schimbului de mărfuri în condiții foarte profitabile. R. P. Chineză a acordat un împrumut RSR în condiții extrem de avantajoase, și-apoi există posibilitatea de a împrumuta și în viitor de la China, inclusiv în valută liber convertibilă.

În rest, discuția a avut un caracter de protocol.

MINISTRU-PLENIPOTENȚIAR
AL AMBASADEI URSS ÎN RSR

(I. ILYIN)

RGANI, F. 5, op. 63, d. 400, f. 133-134.

13. 1972 noiembrie 6, București. *Notă de convorbire dintre Vladimir L. Pescherskiy, consilier al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Discuția a avut loc în timpul unei recepții de la Ambasada Sovietică la București. Malinschi relatează despre dificultățile de îndeplinire a planului cincinal; politica de cadre a lui Nicolae Ceaușescu; încercarea liderului român de a se apropia de URSS din considerente tactice; Ceaușescu se lingusește pe lângă chinezi; datoria externă a României.*

Из дневника В. Л. Пещерского

СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ
с членом ЦК РКП, управляющим Национальным
банком СРР В. МАЛИНСКИМ

6 ноября 1972 года

На приеме в Совпосольстве обратился к Малинскому с рядом вопросов о положении в СРР. В этой связи собеседник доверительно сообщил, что обстановка в стране складывается тяжелая. Расчеты на получение хорошего урожая не оправдались из-за значительных потерь при его уборке. Свою роль в этом сыграли плохие климатические условия осени. Еще более тяжелые потери несет животноводство в результате начавшейся в западных

⁷⁰ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁷¹ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

районах страны эпидемии ящура. Крестьяне режут скот, что может серьезным образом подорвать рост в будущем его поголовья.

Наиболее сложной проблемой в стране сейчас является, однако, разработка плана на 1973 год. Хотя нигде больше открыто не говорится о пятилетке в 4,5 года, предусматриваются дальнейшие высокие темпы развития, которые должны дать 10 млрд. лей сверхплановой прибыли в будущем году. Намечаются высокие темпы румынского экспорта, однако мало кто себе представляет, как это может быть достигнуто.

И. Банк оказывает сильное давление на партийных руководителей и ответственных хозяйственных работников, чтобы завершить в ближайшее время проект плана на 1973 год.

Сложное положение складывается с кадрами. Н. Чаушеску не считает пока вполне созревшими условия для перевыборов в Постоянном Президиуме и Исполкоме ЦК РКП. В то же время он исподволь готовит некоторых членов руководящих органов партии к выводу из их состава. В частности, речь идет о Никулеску-Мизиле, В. Трофине и других. Вероятными выдвиженцами могут стать в дальнейшем К. Буртикез, И. Динке и Шт. Андрей. В самое ближайшее время будут приняты решения о перемещениях на уровне министров в связи с реорганизацией министерских аппаратов. Главным же вопросом, который будет решаться Пленумом в связи с кадрами, будет назначение М. Константинуеску секретарем ЦК РКП.

Все вышеуказанные вопросы должны были рассматриваться на Пленуме ЦК, который первоначально намечался на первую декаду ноября с.г., но затем ввиду трудностей подготовки был отнесен на более поздние сроки.

Сложное положение возникло с И. Г. Маурером. Н. Чаушеску настойчиво добивался его отставки, однако Маурер решительно этому воспротивился и начал действовать различными методами, чтобы остаться на посту председателя Совмина. В частности, он сознательно пошел на второстепенную операцию, чтобы получить медицинский бюллетень, который освобождает его от работы до января м-ца. Маурер уже вышел из больницы и в целом уже чувствует себя неплохо. Вопрос о его отставке, таким образом, не стоит пока на повестке дня.

Что касается перемещения М. Мэнеску, то оно было вызвано целым рядом соображений, о которых Н. Чаушеску широко не делился. Отставка же К. Мэнеску объясняется тоже рядом факторов, хотя конкретным поводом для этого послужила ссора Елены Чаушеску с женой К. Мэнеску, которую Е. Чаушеску считала своей „соперницей”.

По поводу некоторых вопросов внешней политики СРР собеседник заметил, что Н. Чаушеску ищет сближения с СССР по тактическим соображениям и ввиду невозможности добиться экономического подъема Румынии без тесного сотрудничества с СССР. Однако многие румыны принимают его слова о дружбе за чистую монету и надеются, что Н. Чаушеску искренне выступает за сотрудничество с Советским Союзом.

Собеседник высказал далее свое мнение, что было бы целесообразно, чтобы советская сторона добилась вначале визита в Советский Союз Н. Чаушеску, после чего был бы возможен и визит тов. Л.И. Брежнева в Румынию. В противном случае это было бы представлено Н. Чаушеску и его ближайшим окружением как уступка СССР политике СРР. Многие в Румынии, да и не только в ней, внимательно наблюдают, как складываются советско-румынские отношения и кто кого за собой сумел повести.

Вместе с тем Н. Чаушеску, по словам собеседника, не собирается отказываться от тесного сотрудничества с Китаем. Он по-прежнему заискивает перед китайцами, оказывая знаки большого внимания второстепенным китайским делегациям, посещающим СРР. Что касается визита в октябре с.г. в СРР вице-президента народного банка КНР Сяо Пей-сина, то он посетил Румынию по пути следования в страны Африки. Одним из вопросов, который затрагивался китайцем в беседе с румынскими представителями, было пожелание о развитии дружеских отношений между обеими странами, а также обмен опытом в области банковского дела. Сяо Пей-син откровенно жаловался, что отношения КНР с африканскими странами складываются неблагоприятно. Африканцы получили от КНР большие кредиты, а теперь отказываются их возвращать, хотя КНР сама испытывает материальные затруднения.

По поводу визита в октябре с.г. первого заместителя председателя федерального резервного банка Нью-Йорка Трайбера собеседник сообщил, что американский представитель предложил румынам, в частности, воспользоваться услугами его банка для помещения валютных средств на депозит, хотя у румын нет для этого свободных денег. СРР озабочена тем, где бы получить хотя малейшие кредиты. В связи с этим увеличивается внешняя задолженность СРР. Долг СРР Западу, по данным на лето с.г., составлял 2,3 млрд. долларов. К настоящему времени он увеличился, хотя, по словам собеседника, и не составил пока 3 млрд. долларов.

СОВЕТНИК ПОСОЛЬСТВА
СССР В СРР

В. ПЕЩЕРСКИЙ

RGANI, F. 5, op. 64, d. 381, f. 413-416.

Traducere

Din jurnalul lui V. L. Pescherskiy

SECRET

Notă de convorbire cu V. MALINSCHI,
președintele Băncii Naționale a RSR

6 noiembrie 1972

În timpul recepției de la Ambasada Sovietică i-am adresat lui Malinschi un șir de întrebări cu privire la starea de lucruri din RSR. În legătură cu aceasta,

interlocutorul mi-a comunicat în mod confidențial că situația⁷² din țară este dificilă. Din cauza pierderilor considerabile înregistrate în timpul recoltării nu s-au îndreptățit așteptările de a strânge o recoltă bogată. Condițiile climaterice nefaste din toamnă au influențat, la rândul lor, acest proces. Ca o consecință a epidemiei de febră aftoasă din regiunile vestice ale țării, sectorul zootehnic a suferit pierderi și mai mari⁷³. Țăranii sacrifică animalele, de aceea este posibil ca în viitor creșterea numărului de capete să fie grav compromisă.

În prezent, cea mai stringentă problemă cu care se confruntă țara este elaborarea planului pentru anul 1973. Chiar dacă nicăieri nu se mai pomeneste deschis despre planul cincinal realizat timp de patru ani și jumătate, se preconizează că în viitor procesul de dezvoltare va continua într-un ritm accelerat, fapt ce ar trebui să aducă în anul următor un profit supraplan de 10 miliarde de lei. În exportul românesc sunt fixate ritmuri înalte de creștere, cu toate că puțini își imaginează cum se poate atinge acest deziderat.

I. Banc⁷⁴ exercită o presiune puternică asupra conducătorilor de partid, dar și asupra funcționarilor responsabili de sectorul agricol, ca să pregătească cât mai curând posibil proiectul planului pentru anul 1973⁷⁵.

Situația din politica de cadre este încordată. N. Ceaușescu consideră că încă nu s-au întrunit condiții propice pentru a desfășura alegeri noi în Prezidiul Permanent și Comitetul Executiv al CC al PCR. Totodată, el⁷⁶ pregătește încetul cu încetul excluderea unor membri din componența organelor de conducere a partidului. Mai cu seamă este vorba despre Niculescu-Mizil⁷⁷, V. Trofin⁷⁸ și alții. C. Burtică⁷⁹, I. Dincă⁸⁰ și Șt. Andrei⁸¹ sunt persoanele care, probabil, în

⁷² Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁷³ România este afectată de febra aftoasă din anul 1972.

⁷⁴ Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 48 din prezenta culegere de documente.

⁷⁵ Iosif Banc în această perioadă ocupa funcția de ministru al Agriculturii, Industriei Alimentare, Silviculturii și Apelor (26 ianuarie 1971 – 24 aprilie 1972). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 83.

⁷⁶ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁷⁷ Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 40 din prezenta culegere de documente.

⁷⁸ Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 42 din prezenta culegere de documente.

⁷⁹ Cornel Burtică (1931-2013), politician comunist și ministru al Comerțului Exterior al RSR (29 aprilie 1969 – 23 februarie 1972); membru al CC al PCR (12 august 1969 – 8 octombrie 1982); membru al CPEx al CC al PCR (28 noiembrie 1974 – 8 octombrie 1982); membru al Secretariatului CC al PCR (28 noiembrie 1974 – 23 noiembrie 1979). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 121. Subliniere de mână în text.

⁸⁰ Ion Dincă (1928-2007), general de armată, demnitar comunist român; membru al CC al PCR (18 aprilie 1972 – 22 decembrie 1989); membru al Secretariatului CC al PCR (18 aprilie 1972 – 19 iunie 1973 și 3 noiembrie 1976 – 9 decembrie 1977); membru al CPEx al CC al PCR (3 noiembrie 1976 – 22 decembrie 1989); În perioada menționată în document era membru al Consiliului Apărării RSR (13 octombrie 1972 – 9 noiembrie 1973). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 211-212. Subliniere de mână în text.

⁸¹ Ștefan Andrei (1931-2014), politician comunist și ministru al Afacerilor Externe al RSR (28 martie 1978 – 11 noiembrie 1985; membru al Secretariatului CC al PCR (21 iulie 1972 – 22 decembrie 1989); membru al CC al PCR (12 august 1972 – 22 decembrie 1989); membru supleant al CEx al CC al PCR (18 aprilie 1972 – 28 noiembrie 1974); membru supleant al CPEx al

viitor vor fi promovați în posturi de răspundere. În timpul cel mai apropiat, în legătură cu reorganizarea aparatelor ministeriale se vor lua decizii cu privire la schimbările de cadre la nivel de miniștri. În ceea ce privește politica de cadre, numirea lui M. Constantinescu⁸² în funcția de secretar al CC al PCR va fi chestiunea de bază asupra căreia se va pronunța Plenara⁸³.

Toate problemele amintite mai sus urmau să fie examinate în cadrul Plenarei CC care trebuia inițial să se desfășoare în prima decadă a lunii noiembrie a.c., însă, ulterior, din cauza dificultăților de organizare, aceasta a fost amânată⁸⁴.

În⁸⁵ ceea ce îl privește pe I⁸⁶. Gh. Maurer situația e dificilă. N. Ceaușescu a încercat insistent să obțină demiterea lui, însă Maurer i s-a împotrivit din toate puterile și a început să acționeze prin diferite metode pentru a rămâne în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri.

De exemplu, el a recurs, în mod intenționat, la o intervenție chirurgicală minoră pentru a obține o foaie de boală care îl scutește de muncă până în luna ianuarie. Maurer a fost deja externat din spital și, în general, se simte bine. Prin urmare, problema demiterii lui nu se află, deocamdată, pe ordinea de zi.

Cât⁸⁷ despre transferul lui M. Mănescu⁸⁸, la baza lui au stat mai multe motive pe care N. Ceaușescu nu le aduce la cunoștință publicului larg. Un șir de factori explică și demiterea lui C. Mănescu⁸⁹, deși pretextul real pentru aceasta a fost conflictul⁹⁰ dintre Elena Ceaușescu⁹¹ și soția lui C. Mănescu⁹², pe care E. Ceaușescu o considera „rivala” ei.

CC al PCR (28 noiembrie 1974 – 22 decembrie 1989). În perioada menționată în document ocupa funcția de secretar al CC al PCR și prim-adjunct al șefului Secției Internaționale a CC al PCR (din 23 iulie 1966). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 71. Subliniere de mână în text.

⁸² Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 47 din prezenta culegere de documente.

⁸³ Miron Constantinescu a fost ales în cadrul acestei Plenare secretar al CC al PCR (noiembrie 1972 – 18 iulie 1974). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 175.

⁸⁴ Plenara CC al PCR a avut loc în 20 și 21 noiembrie 1972. Vezi cuvântarea secretarului general al CC al PCR în Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, vol. 7, *martie 1972 – decembrie 1972*, București, Editura Politică, p. 869-913.

⁸⁵ Paragraf cuprins în paranteze pătrate, scrise de mână.

⁸⁶ Subliniere de mână în text.

⁸⁷ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

⁸⁸ Manea Mănescu a ocupat din 13 martie 1969 până la 13 octombrie 1972 funcția de vicepreședinte al Consiliului de Stat al RSR, iar în 1972 a fost ales în funcția de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și președinte al Comitetului de Stat al Planificării (13 octombrie 1972 – 28 martie 1974). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 387-388.

⁸⁹ Corneliu Mănescu a fost demis din funcția de ministru al Afacerilor Externe pe care a ocupat-o în perioada 21 martie 1961 – 23 octombrie 1972 (*ibidem*, p. 387).

⁹⁰ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁹¹ Elena Ceaușescu (1919-1989), soția lui Nicolae Ceaușescu; membru al CC al PCR (21 iulie 1972 – 22 decembrie 1982); membru al CEx al CC al PCR (19 iunie 1973 – 28 noiembrie 1974); membru al CPEX al CC al PCR (28 noiembrie 1974 – 22 decembrie 1989); membru al Biroului Permanent al CPEX al CC al PCR (26 ianuarie 1977 – 22 decembrie 1989). În perioada menționată în document ocupa și funcția de director general al Institutului Central de Chimie (1972 – 1 aprilie 1980). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 138.

⁹² Corneliu Mănescu s-a căsătorit în 1950 cu Doina Dobrescu.

Referitor la unele probleme de politică externă ale RSR, interlocutorul a accentuat că N. Ceaușescu caută să se apropie de URSS din considerente tactice și din cauză că România nu are cum să ajungă la o creștere economică în lipsa unei colaborări strânse cu URSS. Totuși, mulți români iau în serios afirmațiile lui despre prietenie și speră că N. Ceaușescu este sincer în intenția lui de a coopera⁹³ cu Uniunea Sovietică.

Apoi interlocutorul a afirmat că, după părerea sa, ar fi rezonabil ca tov. L. I. Brejnev să vină în vizită în România doar după ce partea sovietică îl va convinge pe N. Ceaușescu să viziteze primul Uniunea Sovietică. În caz contrar, N. Ceaușescu și entourageul său apropiat vor prezenta acest fapt ca pe o cedare făcută de URSS în fața politicii RSR. Mulți în România, și nu numai, urmăresc atent cum evoluează relațiile sovieto-române și cine pe cine a fost în stare să atragă după sine.

În⁹⁴ același timp, N. Ceaușescu, după spusele interlocutorului, nu are de gând să renunțe la colaborarea strânsă cu China. El continuă să se lungească pe lângă chinezi, acordând semne de atenție deosebită chiar și delegațiilor chineze secundare ce vizitează RSR. În octombrie a.c., fiind în drum spre țările din Africa, Seao Pei Sin, vice-președintele băncii populare a RPC, a vizitat RSR. Unul dintre subiectele abordate de chinez în discuția cu reprezentanții români a fost dorința de a întări relațiile de prietenie dintre cele două state, precum și realizarea unui schimb de experiență în sfera afacerilor bancare. Seao Pei Sin s-a plâns în mod deschis că relațiile RPC cu țările africane sunt nefavorabile. Africanii au primit de la R. P. Chineză credite mari pe care acum refuză să le restituie, cu toate că R. P. Chineză întâmpină ea însăși dificultăți materiale.

Interlocutorul a relatat că, în timpul vizitei din octombrie a.c. a lui Traiber, vice-președintele Băncii Federale de Rezervă din New York, reprezentantul american a propus românilor, printre altele, să se folosească de serviciile băncii pe care o reprezintă pentru a plasa mijloace valutare în depozite bancare, deși românii nu dispun de bani liberi pentru aceasta. RSR este preocupată să găsească unde ar putea să împrumute măcar niște credite mici. În legătură cu acest fapt, crește datoria externă a RSR. Conform datelor din vara a.c., datoria RSR față de Occident a constituit 2,3 miliarde de dolari. În prezent ea a crescut, cu toate că, după spusele interlocutorului, încă nu a ajuns la 3 miliarde de dolari.

CONSILIER AL
AMBASADEI URSS ÎN RSR

V. PESCHERSKIY

RGANI, F. 5, op. 64, d. 381, f. 413-416.

⁹³ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁹⁴ Paragraful în care se relatează despre vizita delegației chineze este înscris de mână într-un chenar.

14. 1973 noiembrie 6, București. *Notă de convorbire dintre Vladimir L. Pescherskiy, consilier al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Discuția a avut loc în timpul unei recepții de la Ambasada Sovietică la București. Malinschi relatează despre intensificarea antagonismului româno-maghiar; Nicolae Ceaușescu este neliniștit de faptul că planul în industrie nu a fost îndeplinit și îi critică dur pe responsabili de acest domeniu; despre datoria externă a României; concurența ascunsă dintre unii membri ai CC al PCR; intensificarea fenomenelor inflaționiste.*

Из дневника В. Л. Пещерского

СОВ.СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ
с членом ЦК РКП В. МАЛИНСКИМ

6 ноября 1973 года

На приеме в Совпосольстве встретился и имел доверительную беседу с В. Малинским, который сообщил, что в последнее время румынское руководство испытывает растущие затруднения в достижении своих целей в области внутренней политики. В частности, отмечается обострение антагонизма между румынами и венгерским населением в ряде областей страны. Принятые до этого меры по урегулированию взаимоотношений нацменьшинств и румын оказались, по-видимому, недостаточными, и венгерское население все резче выражает недовольство материальными условиями жизни, обеспечением работой и культурным обслуживанием, имея в виду прежде всего обучение на родном языке.

Однако в большей мере Н. Чаушеску, по словам собеседника, выражает беспокойство по поводу срывов выполнения планов, особенно тяжелой промышленностью. Все крупные предприятия Бухареста не выполнили план девяти месяцев т.г., хотя по валу бухарестский промышленный район достиг уровня трехлетней программы 27 октября с.г. Подобное положение складывается и в ряде уездов.

Н. Чаушеску склонен объяснять существующие недостатки и трудности тем, что у него нет достаточно инициативных, энергичных и подготовленных помощников, с которыми он мог бы успешно работать. При каждом удобном случае он повторяет это, подчеркивая одновременно правильность общей линии РКП и непогрешимость его руководства. Н. Чаушеску резко критикует всех партийно-государственных руководителей за невыполнение ими принятых обязательств, имея в виду в ближайшее время переговорить непосредственно со всеми первыми секретарями уездных комитетов РКП и министерств, добиваясь от них форсированного выполнения плана. Однако партийно-государственные работники все

менее охотно берут на себя повышенные обязательства, понимая, что виновными за срыв плана будут они, а не Госплан СРР.

В силу названных причин очередной пленум ЦК РКП по итогам текущего года и плану на 1974 год несколько затягивается, но должен состояться в ноябре с.г. Пленум, по сведениям собеседника, скорректирует план с учетом его реального выполнения и имеющихся возможностей. Особое внимание при этом будет уделено согласованию отраслевых планов, между которыми усиливается диспропорция. Остро стоит вопрос о том, чтобы каждое предприятие выделяло соответствующие фонды, отвечающие требованиям мирового стандарта, для расширения экспорта. За счет этого СРР удалось в текущем году серьезно увеличить продажу своих товаров во многие капиталистические страны, но это не сняло вопроса о значительной задолженности Румынии перед ними. По состоянию на сентябрь с.г. Румыния была должна капиталистическим странам только по банковским платежам 2,4 млрд. долларов, а со срочными платежами общая сумма задолженности СРР составила около 3 млрд. долларов.

Предстоящий пленум рассмотрит и вопрос о капиталовложениях. Программа капиталовложений по-прежнему отстает от намеченного плана и принятые меры в этой связи не дали ожидаемых результатов. По словам собеседника, трудно найти решение указанного вопроса и неизвестно, как Н. Чаушеску сумеет его решить.

На пленуме Н. Чаушеску имеет в виду, по сведениям собеседника, затронуть также международные вопросы, подчеркнув высокую эффективность внешней политики Румынии, которая и впредь будет следовать своему особому курсу. Обращаясь постоянно к поддержке малых и средних стран, Н. Чаушеску, по словам собеседника, делает это „в пик” Советскому Союзу, рассчитывая одновременно на одобрение Китая, проводящего известную линию на изоляцию и разоблачение „сверхдержав”.

По сведениям собеседника, предстоящий пленум не будет якобы касаться серьезных кадровых перемещений в области партийного руководства. Однако ожидаются многочисленные перестановки руководящих работников в министерствах и ведомствах.

Как известно собеседнику, между секретарями ЦК РКП Д. Попеску и К. Буртикэ существует скрытое соперничество и борьба за первенство. Не сложились деловые и личные отношения между секретарем Шт. Андреем и министром иностранных дел Дж. Маковеску. Н. Чаушеску, кажется, знает об указанных противоречиях между его ближайшими сотрудниками, но они, по-видимому, устраивают его, так как дают возможность использовать это обстоятельство в его личных целях.

Старые партийные государственные кадры все больше опасаются, что Н. Чаушеску в скором времени постарается уволить их на пенсию. Некоторые из них в этой связи, по словам собеседника, не видят другого выхода, как заискивать и безоговорочно поддерживать Н. Чаушеску.

По сведениям собеседника, Н. Чаушеску в дальнейшем намеревается серьезным образом заняться вопросами финансов, учитывая, что в стране усиливаются инфляционные явления. Внутренняя цена золота, продаваемого населению, в последнее время повысилась почти в 2 раза. Недавно были пересмотрены оптовые цены в сторону их повышения.

СОВЕТНИК ПОСОЛЬСТВА
СССР В СРР

В. ПЕЩЕРСКИЙ

RGANI, F. 5, op. 66, d. 623, f. 234-236.

Traducere

Din jurnalul lui V. L. Pescherskiy

STRICT SECRET

Notă de convorbire cu V. MALINSCHI,
membru al CC al PCR

6 noiembrie 1973

La recepția de la Ambasada Sovietică m-am întâlnit și am avut o discuție confidențială cu V. Malinschi, care m-a informat că în ultimul timp conducerea română întâmpină dificultăți crescânde în atingerea scopurilor sale din domeniul politicii interne. Mai cu seamă, într-un șir de regiuni ale țării, se observă o intensificare⁹⁵ a antagonismului dintre români și populația ungară. Măsurile întreprinse până în prezent în vederea reglementării raporturilor dintre minoritățile naționale și români s-au dovedit a fi insuficiente, iar populația ungară își exprimă tot mai vehement nemulțumirea față de condițiile materiale ale vieții, asigurarea cu locuri de muncă și participarea la viața culturală, având în vedere, întâi de toate, învățământul în limba maternă.

Totuși, după spusele interlocutorului, ceea ce îl neliniștește⁹⁶ într-o măsură mai mare pe N. Ceaușescu este neîndeplinirea planurilor, îndeosebi de către industria grea. Toate întreprinderile mari ale Bucureștiului nu au îndeplinit planul pentru nouă luni ale a.c., deși din punct de vedere cantitativ raionul industrial bucureștean a atins la 27 octombrie a.c. nivelul programului de trei ani. Aceeași stare de lucruri caracterizează și alte județe.

N. Ceaușescu este predispus să explice deficitul și greutățile existente prin aceea că el nu are adjuncți îndeajuns de pregătiți, energici și cu inițiativă, cu care el ar fi putut să conlucreze productiv. El repetă acest lucru la fiecare moment oportun, accentuând, totodată, corectitudinea liniei generale promovate de PCR și infailibilitatea conducerii acestuia. N. Ceaușescu îi critică cu vehemență pe

⁹⁵ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁹⁶ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

toți liderii de partid și de stat, pentru că ei nu și-au îndeplinit angajamentele asumate, iar în perioada următoare preconizează să vorbească direct cu toți prim-secretarii de comitete județene ale PCR și cu [responsabilii din – n.n.] ministere, pentru a obține de la ei accelerarea ritmului de îndeplinire a planului. Cu toate acestea, funcționarii de stat și de partid își iau asupra lor din ce în ce mai puțin angajamente suplimentare, înțelegând că vinovați pentru neîndeplinirea planului vor fi ei și nu Planul de Stat al RSR.

Din aceste motive se tergiversează puțin convocarea următoarei Plenare a CC al PCR cu privire la bilanțul anului curent și la planul pentru anul 1974, dar ea trebuie să se desfășoare în luna noiembrie a.c.⁹⁷. Plenara, conform informațiilor relatate de interlocutor, va introduce unele modificări la plan, luând în considerare capacitatea reală de îndeplinire a acestuia și posibilitățile existente. În acest context, o atenție deosebită va fi acordată coordonării planurilor pe ramuri, între care crește disproporția. A devenit o problemă stringentă necesitatea ca fiecare întreprindere, în vederea creșterii exportului, să pună la dispoziție resurse care să corespundă standardelor internaționale. În anul curent, RSR a reușit, datorită⁹⁸ acestui fapt, să crească considerabil volumul de mărfuri vândute în mai multe țări capitaliste, însă problema datoriei semnificative pe care o are față de ele nu a fost soluționată. În septembrie a.c., doar la capitolul plăți bancare România⁹⁹ datora statelor capitaliste 2,41 miliarde de dolari, iar, dacă mai adăugăm și plățile urgente, suma totală a datoriei RSR a constituit aproximativ 3,1 miliarde de dolari.

Plenara care urmează să aibă loc va examina și chestiunea cu privire la investițiile de capital. Programul investițiilor de capital, la fel ca în trecut, rămâne în urmă față de planul fixat, iar măsurile întreprinse în legătură cu acest fapt nu au avut rezultatul scontat. Interlocutorul consideră că este dificil să identifice o soluție pentru această problemă și nu se știe cum N. Ceaușescu va putea să o rezolve.

Din informația primită de la interlocutor, N. Ceaușescu intenționează la plenară să abordeze, de asemenea, și probleme [ale vieții – n.n.] internaționale, accentuând în acest context eficiența sporită a politicii externe a României, care va continua să-și urmeze cursul său deosebit. Interlocutorul crede că N. Ceaușescu apelează permanent la susținerea statelor mici și mijlocii pentru a face „în ciudă” Uniunii Sovietice, contând în același timp pe încuviințarea Chinei, care promovează cunoscuta sa linie politică de izolare și demascare a „superputerilor”.

Conform informației transmise de interlocutor, plenara care urmează să aibă loc nu va avea, chipurile, repercusiuni semnificative asupra transferului de

⁹⁷ La 28 noiembrie 1973 s-au desfășurat lucrările Plenarei comune a CC al PCR și a Consiliului Suprem al Dezvoltării economice și sociale a României. Vezi cuvântarea secretarului general al CC al PCR în Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, vol. 9, *august 1973 – martie 1974*, București, Editura Politică, 1974, p. 597-669.

⁹⁸ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

⁹⁹ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu linie dublă verticală.

cadre la nivelul conducerii de partid. Totuși, se așteaptă multiple permutări ale funcționarilor aflați la conducerea ministerelor și a departamentelor.

Interlocutorul cunoaște că între¹⁰⁰ D. Popescu¹⁰¹ și C. Burtică¹⁰², secretari ai CC al PCR, există o concurență ascunsă și o luptă pentru întâietate. Între secretarul Șt. Andrei¹⁰³ și G. Macovescu¹⁰⁴, ministrul Afacerilor Externe, nu a fost posibil să se stabilească nici relații de serviciu și nici personale. Se pare că N. Ceaușescu cunoaște despre faptul că între colaboratorii săi apropiați există aceste contradicții, dar, pe semne, ele nu îl deranjează, întrucât îi oferă posibilitatea să le folosească în scopurile sale personale.

Cadrele de partid din garda veche sunt tot mai mult îngrijorate că Nicolae Ceaușescu va întreprinde în următoarea perioadă acțiuni în vederea pensionării lor. În această circumstanță, unii dintre aceștia, după cum mărturisește interlocutorul, nu văd altă ieșire din situație decât să fie slugarnici și să îl susțină fără rezerve pe N. Ceaușescu.

Din informația expusă de interlocutor, se poate afirma că N. Ceaușescu intenționează pe viitor să se ocupe la modul serios de problemele ce țin de finanțe, ținând cont de faptul că în țară se intensifică fenomenele inflaționiste. În ultima perioadă, prețul intern al aurului vândut populației s-a majorat de două ori. Nu demult, au fost revizuite prețurile engros în vederea majorării acestora.

CONSILIER AL
AMBASADEI URSS ÎN RSR

V. PESCHERSKIY

RGANI, F. 5, op. 66, d. 623, f. 234-236.

15. 1974 februarie 10, București. *Notă de convorbire dintre N. V. Maslennikov, ministru-plenipotențiar al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Nu se menționează locul întrevederii. Malinschi informează despre neliniștea provocată de neîndeplinirea planului pentru luna ianuarie 1974 și instituirea orelor suplimentare de muncă pentru lichidarea rămânerii în urmă de plan; înlocuirea tuturor automobilelor de serviciu cu cele de marca „Dacia”; Nicolae Ceaușescu vrea să așeze România la „locul cuvenit”; sesiunea ordinară a Academiei RSR.*

¹⁰⁰ Aici și în continuare subliniere de mână în text.

¹⁰¹ Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 39 din prezenta culegere de documente.

¹⁰² Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 79 din prezenta culegere de documente.

¹⁰³ Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 81 din prezenta culegere de documente.

¹⁰⁴ George Macovescu (1913-2002), politician comunist român; membru al CC al PCR (12 august 1969 – 22 noiembrie 1984). În perioada menționată în document ocupa funcția de ministru al Afacerilor Externe (23 octombrie 1972 – 28 martie 1978); Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 369.

Из дневника Н. В. МАСЛЕННИКОВА

СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ
с членом ЦК РКП, управляющим Национальным
банком СРР В. МАЛИНСКИМ

10 февраля 1974 года

Встретился с В. Малинским. Он рассказал, что руководство партии, и особенно, Н. Чаушеску, сильно встревожено невыполнением народным хозяйством страны плановых заданий января. По валовой продукции невыполнение составляет 1 млрд. 250 млн. лей. Самое тревожное то, что по экспорту план выполнен всего на 87 процентов. Не идут за границы такие товары, на которые у нас были большие надежды, в том числе трактора и автомашины, как грузовые, так и легковые. Это действительно серьезная проблема – рынки сбыта для нашей промышленности, и она будет все более и более сложной.

Н. Чаушеску провел на днях два совещания. Он был в весьма возбужденном состоянии и на последнем Постоянном Президиуме ЦК РКП. Сделанные им предложения свидетельствуют о его растерянности, и это понятно – невыполнение январских заданий – новый сигнал о нерезальности осуществления плана выполнения пятилетки в четыре с половиной года, от которого Генеральный секретарь РКП не отказался.

Было предложено всем министерствам, объединениям, предприятиям шире прибегать к сверхурочной работе, к работе в воскресные дни. Причем, Н. Чаушеску особо подчеркнул (в полном противоречии с тем, что он говорил в ноябре), что „не следует оплачивать сверхурочные часы, если за счет их предприятие ликвидирует свое отставание от плановых заданий”. Как известно, несколько ранее была введена практика вычетов из окладов руководящего состава предприятий за невыполнение плановых заданий. Теперь это распространено на министров и руководителей ведомств. Наконец, Н. Чаушеску заявил, что виновные за создавшееся положение будут отвечать независимо от их рангов и заслуг. Уже объявлено о снятии с работы генерального директора объединения автомобильной промышленности, бывшего директора Брашовского тракторного завода, Георге Трикэ, хотя совсем недавно его награждали, выдвигали, приводили в пример.

Основная причина невыполнения январского плана – его нерезальность, необеспеченность материальными ресурсами. И не надо забывать, что январский план – самый небольшой по объему в I квартале, примерно 25 процентов. Стремление догнать самые передовые страны естественно и оправданно, но сроки определяет не воля кого бы то ни было, а объективные условия. Н. Чаушеску слишком связал себя с этой идеей и боится даже подумать о том, что многое не зависит от желания.

Он постоянно призывает к экономии, хватается за мелочи. Так, на последнем совещании дал указание ускорить переход всего служебного автотранспорта на малолитражные автомашины румынского производства „Дачия”. К концу месяца все министры обязаны пересесть в эти автомобили. Уже сейчас законсервирован большой парк автомашин „Мерседес”. В Бухаресте они будут использоваться только для иностранных делегаций и то в крайнем случае. Было сказано, что это очень неэкономичные, очень дорогие в эксплуатации машины и что нечего в этом деле брать пример с иностранных дипломатов, ибо нечего стесняться ездить на том, что производим сами, этим надо гордиться.

Н. Чаушеску, продолжал В. Малинский, вызвал меня и спросил, кто дал команду транслировать по телевидению из Загреба чемпионат Европы по фигурному катанию и матч между боксерами Клеем и Фрезером. Это же валюта, воскликнул он. И сказал, что достаточно и румынских артистов, спортсменов, чтобы занять время.

Кто-то сказал ему, что одной из причин невыполнения январского плана явилось то, что большинство руководителей находилось в отпусках (решением Постоянного Президиума ЦК РКП в прошлом году были установлены для членов и кандидатов в члены Исполкома ЦК РКП дополнительные зимние отпуска в размере двух недель, а для министров и лиц, приравненных к ним, в размере одной недели). Н. Чаушеску немедленно реагировал на это замечание – дано указание, что эти отпуска переносятся на февраль.

Не отказался Н. Чаушеску и от своего стремления поставить Румынию „на надлежащее ей место”. Вот маленький пример. Как обычно, банк направляет ежемесячно записку о положении на международном валютном рынке. На этот раз эта записка поставлена на обсуждение на завтрашнем заседании Постоянного Президиума в качестве такого пункта: „Оценка положения на международном валютном рынке и позиция Румынии”. Конечно, мы можем обсудить и этот действительно важный вопрос, но практически от нас здесь ничего не зависит. Мы просящие, а не дающие, но тема для глобального выступления Н. Чаушеску здесь есть.

Н. Чаушеску не расстается с идеей о превращении лея в конвертируемую валюту. Разумеется, это не реально, и мы, банк и министерство финансов, постоянно в меру наших сил стараемся разъяснить существующее положение. Это наше горе, что многие руководящие деятели понимают конвертабельность валют как обмен личных денег при переезде границы. Ходили слухи о якобы намечавшейся денежной реформе у нас, но это нереально. Нам нет смысла это делать. Кстати, это могло бы подорвать наше положение в международном финансовом мире, ибо реформы проводят не от хорошей жизни. Что же касается конвертабельности лея, то сейчас имеем несколько курсов: официальный – 4,56 лея за один доллар, туристский – 14,36 лея, курс по которому продаем румын-

ским гражданам, разумеется, в исключительных случаях, – 27-28 лей и, наконец, реальный курс, по которому удастся иногда купить доллары, – 46-49 лей. Где же при таком положении добиться реализации идеи Генерального секретаря? Правда, от руководителей балканских стран, и от Чаушеску, и от Живкова, в экономических вопросах не знаешь сегодня, что можно ожидать от них завтра, но будем надеяться на их благоразумие.

Кстати, продолжал В. Малинский, начинают и наши министры „ворчать”. Раньше всё шутили над поездками Н. Чаушеску за границу, а теперь говорят с обидой: „Нас гоняет за январский план, а сам кататься едет в Сирию, Ливан и Ливию”. Никто не думает теперь, что мы получим какие-то выгоды от развития связей с развивающимися странами: там любят брать, а вот взять там нелегко. До сих пор по-настоящему мы не можем выйти на рынки этих стран.

В заключение беседы В. Малинский сказал, что получил повестку дня очередной сессии Академии СРР (он является действительным членом Академии). Сессия состоится 28 февраля с.г. На ней предполагается избрание новых действительных членов. Среди них член Исполкома и Постоянного Президиума ЦК РКП Г. Рэдулеску, кандидат в члены Исполкома, секретарь ЦК РКП М. Константинеску. Оба они перескакивают через ступень члена-корреспондента. Будет также избрана Е. Чаушеску, научные труды которой никому не известны, два первые что-то написали в соавторстве с другими, разумеется. Поговаривают об избрании Л. Рэуту. Наконец, в Академию будет избран и сам Н. Чаушеску. Это его давняя мечта – попасть в храм науки. Он очень любит звания, ордена. Но наиболее вероятно, что его изберут в качестве почетного академика.

СОВЕТНИК-ПОСЛАНИК
ПОСОЛЬСТВА СССР В СРР

Н. МАСЛЕННИКОВ

RGANI, F. 5, op. 67, d. 681, f. 35-38.

Traducere

Din jurnalul lui N. V. Maslennikov

SECRET

Notă de convorbire cu V. MALINSCHI,
membru al CC al PCR, Guvernatorul Băncii Naționale a RSR

10 februarie 1974

M-am întâlnit cu V. Malinschi. El mi-a relatat că neîndeplinirea de către economia națională a sarcinilor planificate pentru luna ianuarie a neliniștit profund conducerea partidului, mai cu seamă pe N. Ceaușescu. La nivelul producției globale, neîndeplinirea constituie 1,25 miliarde de lei. Cel mai

alarmant e faptul că planul la export a fost îndeplinit doar în proporție de 87%¹⁰⁵. Nu putem exporta peste hotare mărfuri în care ne puneam speranțe mari, inclusiv tractoare și mașini auto, atât camioane, cât și autoturisme. Pentru industria noastră piețele de desfacere sunt, într-adevăr, o problemă stringentă, și ea se va agrava din ce în ce mai mult.

N. Ceaușescu a avut zilele acestea două întruniri. La ultima ședință a Prezidiului Permanent al CC al PCR a fost extrem de agitat. Propunerile pe care le-a înaintat dovedesc cât de confuz este. Evident că acest fapt e cauzat de neîndeplinirea sarcinilor prevăzute pentru luna ianuarie, ceea ce reprezintă un nou semnal că este nerealist să îndeplinești cincinalul în termen de patru ani și jumătate, proiect la care Secretarul General, totuși, nu a renunțat.

Tuturor ministerelor, asociațiilor, întreprinderilor li s-a propus să recurgă pe larg la ore de muncă suplimentară în zilele de duminică. Totodată, N. Ceaușescu a accentuat în mod special (în deplină contradicție cu ceea ce a afirmat în noiembrie) că „orele suplimentare nu trebuie să fie plătite, dacă din contul lor întreprinderea își lichidează rămânerea în urmă față de sarcinile planificate”. După cum se știe, recent, pentru neîndeplinirea sarcinilor de plan, a fost introdusă practica reținerii din salariul plătit conducerii întreprinderilor. În prezent, ea s-a extins și asupra miniștrilor și șefilor de departament. În fine, N. Ceaușescu a declarat că, indiferent de rangul și meritele lor, cei care se fac vinovați de starea de lucruri creată vor răspunde. S-a anunțat deja că a fost eliberat din funcție Gheorghe Trică¹⁰⁶, directorul general al Centralei industriale de autocamioane și tractoare Brașov, deși nu demult acesta era premiat, promovat și prezentat ca exemplu.

Motivul care stă la baza neîndeplinirii planului pe ianuarie este lipsa de realism a acestuia, neasigurarea cu resurse materiale. Și nu trebuie să trecem cu vederea că, în primul trimestru, planul pentru ianuarie este cel mai mic după volum, aproximativ 25%. Tendința de a ajunge din urmă cele mai avansate state este firească și îndreptățită, însă termenii depind de condițiile obiective și nu de voința cuiva. N. Ceaușescu, care s-a atașat prea mult de această idee, se teme să se gândească la faptul că multe lucruri nu depind de dorință. Îndeamnă permanent la economisire, se agață de lucruri mărunte. Astfel, la ultima întrunire a dat indicația ca transportul auto de serviciu să fie cât mai repede înlocuit în întregime cu automobile marca „Dacia” produse în România și care au un consum redus. La sfârșitul lunii, toți miniștrii sunt obligați să treacă la aceste automobile. Deja a fost suspendată activitatea unui parc mare de autoturisme marca „Mercedes”. La București ele vor fi folosite doar pentru delegațiile străine și numai în cazuri excepționale. S-a afirmat că acestea sunt foarte neeconomice, foarte costisitoare în exploatare, și nu e cazul de a se lua exemplu de la diplomații străini, deoarece nu trebuie să îți fie rușine să te deplasezi cu ceea ce fabricăm singuri, dimpotrivă cu aceasta trebuie să te mândrești.

¹⁰⁵ Subliniere de mână în text.

¹⁰⁶ Gheorghe Trică (1917-1992), membru al CC al PCR (21 iulie 1972 – 28 noiembrie 1974). În perioada menționată în document ocupa funcția de director general al Centralei industriale de autocamioane și tractoare Brașov. Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 582-583.

N. Ceaușescu, a continuat V. Malinski, m-a chemat și m-a întrebat cine a dat comandă de a fi transmis la televiziune Campionatul European de patinaj artistic de la Zagreb¹⁰⁷ și meciul între boxerii Clay și Frazier¹⁰⁸. E [ne costă – n.n.] valută, a exclamat el. Și a adăugat că sunt suficienți artiști și sportivi români pentru a umple timpul [emisiunilor TV – n.n.].

Cineva i-a zis că una din cauzele neîndeplinirii planului pentru ianuarie a fost faptul că majoritatea conducătorilor erau în vacanță (anul trecut, Prezidiul Permanent al CC al PCR a hotărât ca vacanța de iarnă a membrilor și a membrilor supleanți ai Comitetului Executiv al CC al PCR să fie prelungită cu două săptămâni, iar a miniștrilor și a persoanelor de același rang cu o săptămână). N. Ceaușescu a reacționat imediat la această observație, a fost dată indicația ca aceste concedii să fie transferate pentru luna februarie.

N. Ceaușescu nu a renunțat nici la tendința lui de a așeza România „la locul cuvenit”. Iată un mic exemplu. Ca de obicei, banca trimite lunar o notă cu privire la situația pieței valutare internaționale. De această dată, nota este înscrisă pe ordinea de zi a ședinței de mâine a Prezidiului Permanent cu titlul: „Evaluarea stării în care se află piața internațională valutară și poziția României”. Desigur, noi putem discuta și această chestiune, într-adevăr, importantă, dar în acest domeniu de noi nu depinde nimic. Noi cerem, nu împrumutăm, dar N. Ceaușescu vede în aceasta o temă pentru un discurs cu pretenții globale.

N. Ceaușescu nu se desparte de ideea de a transforma leul în valută convertibilă. E clar că intenția e utopică, iar noi, banca și ministerul finanțelor, ne străduim permanent să explicăm cum stau lucrurile. E nenorocirea noastră că mulți funcționari de la conducere înțeleg convertibilitatea valutilor ca pe un schimb de bani personali la trecerea hotarelor. S-a zvonit cum că la noi se precizează o reforma bănească, dar ea este imposibilă. Nu există rațiuni pentru a o efectua. Apropo, ea ar putea să submineze poziția noastră în lumea financiară internațională, întrucât reformele nu se înfăptuiesc atunci când totul decurge bine. Cât despre convertibilitatea leului, în prezent există mai multe cursuri: oficial – 4,56 lei pentru un dolar, turistic – 14,36 lei, cursul după care vindem cetățenilor români, se înțelege, în cazuri excepționale, – 27-28 lei și, în sfârșit, cursul real, la care se poate uneori cumpăra dolari – 46-49 lei. Cum e posibil ca în asemenea situație să pui în practică ideea Secretarului General? Este adevărat că de la conducătorii țărilor balcanice, atât de la Ceaușescu, cât și de la Jivkov¹⁰⁹, nu știi astăzi la ce te poți aștepta mâine [de la ei – n.n.] la capitolul probleme economice, dar să sperăm că vor da dovadă de chibzuință.

¹⁰⁷ Campionatul European de patinaj artistic de la Zagreb s-a desfășurat între 29 ianuarie și 2 februarie 1974.

¹⁰⁸ Meciul între boxerii Muhammad Ali (născut Cassius Marcellus Clay Jr.) (1942-2016) și Joseph William Frazier (1944-2011) a avut loc la Madison Square Garden, în New York, la 28 ianuarie 1974.

¹⁰⁹ Todor Jivkov (1911-1998), lider al R. P. Bulgaria între 4 martie 1954 și 10 noiembrie 1989. Vezi date biografice complete la adresa https://www.peoples.ru/state/king/bulgaria/todor_zhivkov/, 06.10.2019. Subliniere de mână în text.

Apropo¹¹⁰, a continuat V. Malinschi, și miniștrii noștri încep „să mormăie”. Dacă înainte toți făceau glume pe seama deplasărilor lui N. Ceaușescu peste hotare, acum zic cu obidă: „Pe noi ne fugărește să împlinim planul pentru luna ianuarie, pe când el se plimbă în Siria, Liban și Libia”¹¹¹. În prezent, nimeni nu își face iluzii că vom obține vreun avantaj în urma adâncirii relațiilor cu statele în curs de dezvoltate: e complicat să împrumuți de la ei, pentru că lor le place doar să ia împrumuturi. Până în prezent noi nu avem cu adevărat acces la piețele din aceste țări.

În încheierea discuției, V. Malinschi a spus că a primit ordinea de zi a sesiunii ordinare a Academiei RSR (el este membru titular al Academiei). Sesiunea va avea loc la 28 februarie a.c. Se preconizează ca în timpul desfășurării acesteia vor fi aleși noi membri titulari. Printre ei se numără Gh. Rădulescu¹¹², membru al Comitetului Executiv și al Prezidiului Permanent al CC al PCR, M. Constantinescu¹¹³, membru supleant al Comitetului Executiv, secretar al CC al PCR. Ambii trec peste treapta de membru-correspondent¹¹⁴. De asemenea, va fi aleasă și E. Ceaușescu¹¹⁵, ale cărei lucrări științifice nu sunt cunoscute nimănui, primii doi au mai scris câte ceva, bineînțeles în lucrări colective. Se zvonește despre alegerea lui Leonte Răutu¹¹⁶. În sfârșit, însuși N. Ceaușescu va fi ales membru al Academiei. E visul său vechi – de a ajunge în templul științei. El iubește foarte mult să i se acorde titluri, [să fie decorat cu – n.n.] ordine. Cel mai probabil îl vor alege membru de onoare.

MINISTRU PLENIPOTENȚIAR
AL AMBASADEI URSS ÎN RSR

N. MASLENNIKOV

RGANI, F. 5, op. 67, d. 681, f. 35-38.

¹¹⁰ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

¹¹¹ Între 12 și 14 februarie 1974, Nicolae Ceaușescu efectuează o vizită oficială în Libia. Cu acest prilej s-a încheiat un acord general de colaborare între cele două țări; în intervalul 17-19 februarie 1970, vizită oficială a lui Ceaușescu în Liban, iar între 17 și 19 februarie 1970 în Siria. (Marin Nedelea, *op. cit.*, p. 232).

¹¹² Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 4 din prezenta culegere de documente.

¹¹³ Pentru date biografice, vezi nota de subsol nr. 47 din prezenta culegere de documente.

¹¹⁴ Miron Constantinescu a fost ales membru titular al Academiei RSR la 1 martie 1974. Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 176.

¹¹⁵ Elena Ceaușescu a fost aleasă membru al Academiei RSR la 2 martie 1974 (*ibidem*, p. 139).

¹¹⁶ Leonte Răutu (Lev Oighenstein) (1910-1993), om politic comunist de origine evreiască, membru al CC al PMR/PCR (1948-1958, 1960-1984); membru al Secretariatului CC al PMR/PCR (1965-1969); membru al CEx al CC al PCR (1965-1974); membru al CPEx al CC al PCR (1974-1981). În perioada menționată în document ocupa funcția de vicepreședinte al Consiliului de Miniștri (1969-1972). Vezi *ibidem*, p. 508-509.

16. 1974 decembrie 19, București. *Notă de convorbire dintre N. V. Maslennikov, ministru-plenipotențiar al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Nu se menționează locul întrevederii. Malinschi relatează despre Plenara CC al PCR din 18 decembrie 1974; Malinschi a fost ales din nou membru al CC al PCR.*

Из дневника Н.В. МАСЛЕННИКОВА

СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ

с членом ЦК РКП, управляющим Румынским национальным
банком В. МАЛИНСКИМ

19 декабря 1974 года

В. Малинский сказал, что на пленуме ЦК РКП, состоявшемся 18 декабря с.г., единственным докладчиком по всем вопросам был Н. Чаушеску. Я много видел пленумов, продолжал В. Малинский, но такого заседания руководящего органа партии не видел. Это произвело впечатление на многих членов ЦК партии. Обсуждались важные вопросы, были внесены поправки, и существенные, в программу партии, в её устав, в кодекс норм жизни и труда коммунистов, а создавалось впечатление, что это дело рук одного человека.

В своем выступлении, продолжал В. Малинский, в связи с обсуждением вопроса об изменениях и дополнениях в проект программы партии Н. Чаушеску предложил, чтобы та часть документа, где речь идет о Коминтерне, была сглажена, смягчена. Вопрос о Коминтерне, по словам Генерального секретаря РКП, не совсем ясный, он требует уточнения. Поэтому он предложил соответствующее место в программе переработать. Зато в другом вопросе Н. Чаушеску был более жестким и решительным – в вопросе с оценкой экономического кризиса на Западе. Он много говорил о тех трудностях, которые создаются в результате этого кризиса, о возможных последствиях и т.д. и т.п. Создавалось впечатление, что он пытался нагнать страх. В этом духе были внесены изменения и в проект программы партии.

В заключении беседы В. Малинский сказал, что не думал, что будет избран в новый состав ЦК. По каким-то соображениям руководство партии всё же решило оставить его в Центральном Комитете партии.

СОВЕТНИК-ПОСЛАНИК
ПОСОЛЬСТВА СССР В СРР

Н. МАСЛЕННИКОВ

RGANI, F. 5, op. 68, d. 1826, f. 1-2.

Traducere

Din jurnalul lui N. V. Maslennikov

SECRET

Notă de convorbire cu V. MALINSCHI,
membru al CC al PCR, Guvernatorul Băncii Naționale a RSR

19 decembrie 1974

V. Malinschi mi-a comunicat că N. Ceaușescu a fost singurul care a vorbit despre subiectele incluse în ordinea de zi a Plenarei CC al PCR, care s-a desfășurat la 18 decembrie a.c. Eu am văzut multe plenare, a continuat V. Malinschi, însă nu și o astfel de ședință a organului de conducere a partidului. Acest fapt a produs impresie asupra multor membri ai CC al partidului. S-au discutat chestiuni importante, au fost aduse amendamente substanțiale programului și statutului partidului, codului principiilor și normelor muncii și vieții comuniștilor, dar s-a creat impresia că doar un singur om și-a adus contribuția [pentru adoptarea acestora – n.n.].

V. Malinschi a continuat prin a menționa că N. Ceaușescu, în discursul pe care l-a rostit în contextul discuțiilor cu privire la introducerea unor schimbări și completări la proiectul programului partidului, a propus să se mai lucreze asupra părții din document în care se vorbește despre Comintern în vederea echilibrării conținutului. Problema Cominternului, după părerea Secretarului General al PCR, nu e suficient de clară și necesită precizări. Din acest considerent, el a dispus modificarea secțiunii respective din program. În schimb, în ceea ce privește problema evaluării crizei economice din Occident, N. Ceaușescu a fost mult mai dur și mai categoric. El a vorbit mult despre dificultățile provocate de această criză, despre posibilele consecințe care pot urma și așa mai departe. S-a creat impresia că a încercat să ne bage frica în oase. În aceeași manieră au fost introduse și modificările la programul partidului¹¹⁷.

La sfârșitul discuției, V. Malinschi a remarcat că nu s-a gândit că va fi ales în noua componență a CC. Totuși, din unele considerente, conducerea partidului a hotărât să-i fie păstrată calitatea de membru al Comitetului Central al partidului.

MINISTRU PLENIPOTENȚIAR
AL AMBASADEI URSS ÎN RSR

N. MASLENNIKOV

RGANI, F. 5, op. 68, d. 1826, f. 1-2.

¹¹⁷ Plenara CC al PCR din 18 decembrie 1974 a definitivat Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism elaborat pe baza Hotărârii Conferinței Naționale a Partidului din 19-21 iulie 1972 și aprobat de Congresul al XI-lea al PCR din 24-27 noiembrie 1974; vezi textul integral în *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, Editura Politică, 1975.

17. 1975 mai 8, București. *Notă de convorbire dintre N. V. Maslennikov, ministru-plenipotențiar al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Discuția a avut loc în timpul recepției de la Ambasada Sovietică la București. Malinschi povestește despre tensiunea de la locul de muncă întreținută artificial de conducere; situația dificilă din agricultură; relațiile economice ale României cu statele africane și cu cele din America Latină.*

Из дневника Н. В. МАСЛЕННИКОВА

СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ
с членом ЦК РКП, управляющим
Национальным банком СРР
В. МАЛИНСКИМ

8 мая 1975 года

На приеме в совпосольстве имел беседу с В. Малинским. Он пожаловался на то, что особенно в последнее время, приходится часто бывать в командировках в уездах, участвовать в различного рода проверках положения на местах. Большинство этих поездок не вызывалось какой-то срочной необходимостью. Наше руководство, продолжал собеседник, искусственно поддерживает напряженность в работе, пытается форсировать развитие экономики за счет энтузиазма масс и в то же время забывает зачастую о необходимости создания в первую очередь базы для подобного развития.

Много говорят, сказал далее В. Малинский, о том, насколько важно для Румынии сельское хозяйство, принято много постановлений, проведено два больших совещания, а дело с места не движется, потому что в достаточном количестве не поступают удобрения, так как их в этом году запродали буквально на корню за границу.

Ускоренное развитие промышленности частично осуществляется за счет покупки оборудования в капстранах, в то же время по-прежнему не удается расширить экспорт в эти страны. Задолженность в конвертируемой валюте продолжает расти, какого-то перелома пока не достигнуто. В прошлом году, например, за просроченные платежи пришлось платить из расчета 7,5% годовых.

Н. Чаушеску много надежд возлагал на развитие экономических отношений с африканскими странами, однако до сих пор чего-либо особенного там не удалось сделать. Трудно ожидать, что это удастся сделать, так как всем и давно известно в чьих руках фактически находится экономика в развивающихся странах Африки. Сейчас внимание генерального секретаря РКП обращено вновь на Латинскую Америку, где он собирается посетить Бразилию и Мексику, но вероятнее всего результат этой поездки не будет лучше прошлогоднего. На рынок латиноамериканских стран пока не пробились. Торговля идет в кредит и кредитором

является румынская сторона. Никто не знает, чем будут платить латиноамериканцы, филиппинцы, африканцы, если они даже начнут покупать румынские товары.

Результаты, сказал в заключение В. Малинский, деятельности в области внешней торговли таковы, что было решено в сообщении о ходе выполнения плана развития народного хозяйства за 1974 год этот раздел вообще опустить.

СОВЕТНИК-ПОСЛАНИК
ПОСОЛЬСТВА СССР В СРР

Н. МАСЛЕННИКОВ

RGANI, F. 5, op. 68, d. 1826, f. 124-125.

Traducere

Din jurnalul lui N. V. Maslennikov

SECRET

Notă de convorbire cu V. MALINSCHI,
membru al CC al PCR, Guvernatorul Băncii Naționale a RSR

8 mai 1975

În timpul recepției de la Ambasada Sovietică, am purtat o discuție cu V. Malinschi. Acesta s-a plâns de faptul că, mai cu seamă în ultimul timp, e nevoit să se deplaseze des în județe, să ia parte la diverse controale ale situației din teritoriu. Majoritatea deplasărilor nu aveau un temei urgent ca să fie întreprinse. Conducerea noastră, a continuat interlocutorul, menține tensiunea de la locul de muncă în mod artificial, încearcă să accelereze ritmurile de dezvoltare a economiei pe seama entuziasmului maselor, dar, în același timp, uită, de cele mai multe ori, că pentru o astfel de creștere economică este necesară, în primul rând, crearea unei baze.

Apoi, V. Malinschi a spus că se vorbește mult despre cât de importantă este agricultura pentru România, însă, cu toate că în acest sens au fost luate multe hotărâri, s-au ținut două întruniri mari, carul nu se mișcă din loc, deoarece cantitatea de îngrășăminte este insuficientă din cauza că, în acest an, ele au fost aproape în totalitate vândute anticipat peste hotare.

Ritmul accelerat de dezvoltare a industriei este parțial asigurat prin achiziționarea de utilaj din statele capitaliste, [însă – n.n.], în același timp, [noi – n.n.] încă nu reușim să creștem exportul în aceste state. Datoria în valută convertibilă continuă să crească, deocamdată nu s-a ajuns la o răsturnare de situație. De exemplu, în anul trecut, conform calculelor, am fost nevoiți să plătim pentru plățile întârziate 7,5% anual.

N. Ceaușescu și-a pus multe speranțe în dezvoltarea relațiilor economice cu țările africane, însă, până în prezent, în această direcție nu s-a realizat nimic

deosebit. Nu are rost să aștepti că lucrurile se vor schimba, întrucât toți cunosc demult în mâinile cui se află de fapt economia statelor dezvoltate din Africa. În momentul de față, Secretarul General al PCR și-a îndreptat din nou atenția spre America Latină, unde se pregătește să viziteze Brazilia și Mexic¹¹⁸, dar, cel mai probabil, rezultatul acestei deplasări nu va fi mai bun decât cel din anul trecut¹¹⁹. Încă nu ne-am croit drum pe piața statelor latino-americane. Comerțul se face prin credite, iar creditorul este partea română. Chiar dacă latino-americanii, filipinezii, africanii vor începe să importe mărfuri românești, nimeni nu știe cum aceștia vor plăti pentru ele.

În¹²⁰ încheiere, V. Malinschi a spus că rezultatele activității din domeniul comerțului extern sunt de așa natură încât s-a hotărât ca secțiunea respectivă să fie, în general, omisă din raportul cu privire la mersul îndeplinirii planului de dezvoltare a economiei naționale pentru anul 1974.

MINISTRU PLENIPOTENȚIAR
AL AMBASADEI URSS ÎN RSR

N. MASLENNIKOV

RGANI, F. 5, op. 68, d. 1826, f. 124-125.

18. 1976 mai 27, București. *Notă de convorbire dintre N. V. Maslennikov, ministru-plenipotențiar al ambasadei URSS în R. S. România, cu Vasile Malinschi, Guvernatorul Băncii Naționale a R. S. România. Nu se menționează locul întrevederii. Malinschi relatează despre panica de la București și alte orașe cauzată de mobilizarea parțială a rezerviștilor; caracterizează situația din țară ca fiind tensionată; datoria externă a României; stilul de muncă caracteristic lui Nicolae Ceaușescu.*

Из дневника Н.В. МАСЛЕННИКОВА

СОВ.СЕКРЕТНО

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ
с управляющим Национальным банком СРР
В. МАЛИНСКИМ

27 мая 1976 года

Встретился с В. Малинским, который рассказал, что паника, поднявшаяся в Бухаресте и в ряде других соседних городов в связи с

¹¹⁸ Între 4 și 7 iunie 1975, Nicolae Ceaușescu, președintele R. S. România, a efectuat o vizită oficială în Brazilia, iar între 7 și 11 iunie 1975 – în Mexic. (Marin Nedelea, *op. cit.*, p. 245).

¹¹⁹ Între 5 și 8 martie 1974, Nicolae Ceaușescu, președintele R. S. România, a efectuat o vizită oficială în Argentina; pe 9 martie, venind din Argentina și fiind în drum spre Guineea, liderul român a făcut o escală la Rio de Janeiro (Brazilia). Vezi Nicolae Ecobescu (coord.), *Relațiile internaționale postbelice*, vol. II, *Cronologie diplomatică 1965-1980*, București, Editura Politică, 1983, p. 245.

¹²⁰ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

проводившейся недавно частичной мобилизацией резервистов, перекинулась вчера в Браилэ и Галац, где до последнего времени было относительно тихо. Пришлось срочно кредитовать торговые организации этих городов для того, чтобы завести соответствующее количество товаров, на которые возрос спрос, а именно: сахар, мука, растительное масло и т.д. Вообще эта мобилизация никому не была нужна. Людей брали ночью, не ставили в известность руководителей предприятий. Их держат до сих пор там, они ничего не делают, потому что плохо подготовлены кадры для соответствующей переподготовки и, видимо, в ближайшие дни их придется распустить.

Надо добавить, продолжал В. Малинский, что паника была усилена тем обстоятельством, что мобилизация резервистов была проведена в нездоровой, ненормальной обстановке. В последнее время Н. Чаушеску сам неоднократно затрагивал т.н. „исторические вопросы[“ – n.p.], подчеркивал их важность и значение. Хотя он и не говорил о том, о чем говорили пропагандисты на местах, не упоминал о „бессарабском, буковинском и трансильванском вопросах“.

Если охарактеризовать в целом обстановку в стране, то ее можно назвать напряженной. Промышленность встречается с большими трудностями в выполнении плана, и, особенно, в реализации готовой продукции. Очень трудно идет исполнение высоких экспортных заданий. Несмотря на то, что румынские товары настойчиво пропагандируются, их не берут ни на Западе, ни на Востоке. Это вызывает большое недовольство у Н. Чаушеску. Он, например, никак не может понять, почему так дешево оценили последнюю новинку нашей мебельной промышленности: кровати с барельефами румынских воевод и господарей. За такие истинно художественные изделия национальной мебельной промышленности, сказал Н. Чаушеску, надо брать по 18-20 тыс. долларов, а фирмы предлагают 200 долларов. Особенно плохо обстоит дело с выполнением плана инвестиций. Начато строительство 400 крупных предприятий, когда они будут закончены – неизвестно. Н. Чаушеску на разного рода совещаниях постоянно говорит, что если бы мы выполняли планы, то мы получили бы 6 млрд. лей дополнительной продукции. Но он не говорил как превратить эти планы в действительность.

Продолжают оставаться большие трудности в области экономических связей с капиталистическими странами. Задолженность Румынии велика и равна на сегодняшний день 2 млрд. 760 млн. долларов. Правда, за последние годы она стоит почти на одном месте, но поставленная задача – добиться сокращения задолженности, не выполняется.

Стиль работы Н. Чаушеску – его окрики, постоянные накачки вызывают серьезное недовольство у руководящего состава. Недоволен и сам премьер-министр М. Мэнеску, который говорит, что с большим удовольствием ушел бы на научную работу – в Академию. Поговаривают,

что так именно и будет, есть все основания считать, что наиболее вероятной кандидатурой на этот пост явится Г. Опря, самым лучшим качеством которого является умение преданно смотреть в глаза начальству, хотя он в общем-то способный человек.

СОВЕТНИК-ПОСЛАНИК
ПОСОЛЬСТВА СССР В СРР

Н. МАСЛЕННИКОВ

RGANI, F. 5, op. 69, d. 2369, f. 103-105.

Traducere

Din jurnalul lui N. V. Maslennikov

STRICT SECRET

Notă de convorbire cu V. MALINSCHI,
Guvernatorul Băncii Naționale a RSR

27 mai 1976

M-am întâlnit cu V. Malinschi, care mi-a relatat că panica, ce s-a stârnit în București și în mai multe orașe din vecinătate în legătură cu recenta mobilizare parțială a rezerviștilor, s-a răspândit așeasă în Brăila și Galați, unde până nu demult a fost relativ liniște. A fost nevoie urgent să se acorde credite organizațiilor comerciale din aceste orașe pentru a cumpăra cantitatea necesară de produse la care a crescut cererea, și anume: zahăr, făină, ulei vegetal etc. În general, această mobilizare nu a fost nimănui necesară. Oamenii erau luați noaptea, directorii de întreprinderi nu erau anunțați. Îi țin până în prezent acolo, ei nu se ocupă cu nimic, deoarece cadrele [militare – n.n.] sunt slab pregătite pentru o asemenea recalificare și, pesemne, în zilele următoare vor fi nevoiți să-i demobilizeze.

Trebuie să mai adaug, a continuat V. Malinschi, că împrejurarea care a intensificat panica a fost atmosfera nesănătoasă, anormală în care s-a desfășurat mobilizarea rezerviștilor. În ultimul timp, însuși N. Ceaușescu a abordat de nenumărate ori așa-numitele „chestiuni istorice”, subliniind importanța și semnificația acestora. Totuși, el nu a vorbit despre ceea ce au spus propagandiștii în provincii, nu a amintit de „chestiunea basarabeană, bucovineană și transilvăneană”.

Dacă ar fi să caracterizez în ansamblu situația din țară, atunci ea poate fi descrisă ca tensionată. Industria se confruntă cu dificultăți mari la îndeplinirea planului și, mai cu seamă, la realizarea producției finite. Îndeplinirea sarcinilor majore de export are loc foarte anevoios. În pofida faptului că mărfurile românești sunt promovate cu insistență, ele nu pot fi vândute nici în Occident, nici în Orient. Situația dată îl nemulțumește la culme pe N. Ceaușescu. El, de exemplu, nu poate nicidecum să înțeleagă de ce a fost evaluată atât de ieftin ultima noastră noutate din industria de producere a mobilei: un pat cu basoreliefuri ale

voievozilor și domnitorilor români. N. Ceaușescu a afirmat că, pentru această veritabilă operă de artă a industriei naționale a mobilei, trebuie să cerem câte 18-20 de mii de dolari, iar firmele nu propun decât 200 de dolari. Îndeosebi de prost stau lucrurile în îndeplinirea planului de investiții. Au început lucrările de construire a 400 de întreprinderi mari, nu se știe când ele vor fi gata. N. Ceaușescu afirmă mereu, la diferite întruniri, că dacă am fi îndeplinit planurile, am fi obținut producție suplimentară în valoare de 6 miliarde de lei. Dar¹²¹ el nu a menționat cum anume să pui în practică aceste planuri.

Dificultăți mari continuă să persiste în sfera relațiilor economice cu statele capitaliste. Datoria¹²² României este mare și constituie în prezent 2,76 miliarde de dolari. Este adevărat că în ultimii ani această sumă rămâne aproape neschimbată, dar nu se îndeplinește sarcina trasată în vederea obținerii reducerii [cuanțumului – n.n.] datoriei.

Stilul de muncă caracteristic lui N. Ceaușescu, și anume strigătele sale, muștrările permanente îi revoltă foarte mult pe membrii conducerii. Este¹²³ nemulțumit și însuși prim-ministrul M. Mănescu, care zice că ar pleca cu mare plăcere la Academie pentru a lucra în calitate de cercetător științific. Se zvoneste că exact așa va fi, există toate motivele să considerăm că Gh. Oprea¹²⁴, al cărui punct forte este iscusința de a se uita cu devotament în ochii conducerii, ar fi cea mai verosimilă candidatură pentru această funcție, cu toate că, în general, el este un om capabil.

MINISTRU PLENIPOTENȚIAR
AL AMBASADEI URSS ÎN RSR

N. MASLENNIKOV

RGANI, F. 5, op. 69, d. 2369, f. 103-105.

¹²¹ Propoziție însemnată cu o bifă scrisă de mână.

¹²² Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

¹²³ Aici și în continuare subliniere de mână pe câmp cu o singură linie verticală.

¹²⁴ Gheorghe Oprea (1927-1998), om politic și comunist român, membru al CC al PCR (21 iulie 1972 – 22 decembrie 1989); membru al CPEx al PCR (28 noiembrie 1974 – 22 decembrie 1989). În perioada menționată în document ocupa funcția de viceprim-ministru al Guvernului (18 martie 1975 – 7 martie 1978). Vezi Florica Dobre (coord.), *op. cit.*, p. 442. Manea Mănescu a fost succedat în funcția de prim-ministru al Guvernului de către Ilie Verdet, care a deținut această funcție în perioada 30 martie 1979 – 22 mai 1982 (*ibidem*, p. 615).

**Inside Ceaușescu's Regime.
Conversation between Vasile Malinschi,
Governor of the National Bank of the S.R. of Romania, and
the Soviet Diplomats Accredited in Bucharest (1966-1977)**
(Abstract)

Keywords: romanian-soviet relation, Vasile Malinschi, soviet diplomats, economy, domestic and foreign policy.

These documents consists a collection of conversation notes between Vasile Malinschi, the Governor of the National Bank of S.R. of Romania (1963-1977) and deligated soviet diplomats in Bucharest. These are very recently declassified documents stored in Russian State Archive of Contemporary History (RGANI), Moscow, Russian Federation. V. Malinschi held several talks with representatives of the USSR embassy in Romania (A. V. Basov, I. S. Ilyin etc.) between 1966-1976. In these conversations Malinschi revealed confidential information not just about economical matters but also on political affairs of Romania. He also had described his views on the leading personalities of the Romanian Communist Party (N. Ceaușescu, I. Gh. Maurer, P. Niculescu-Mizil, Gh. Rădulescu, M. Mănescu, V. Trofin, I. Verdeț, Gh. Pană, L. Răutu, P. Lupu, I. Banc, Al. Bârlădeanu etc.) and assessed their activities.

V. Malinschi, who had Russian roots, disapproved the course of nationalist politics promoted by the leadership of Bucharest. In his opinion, this policy was one of the most important reasons that lead to deterioration of romanian-soviet relations. As an economist and Governor of the National Bank of S. R. of Romania, he believed that the USSR (CMEA, in extended format) is the only capable force of contributing to Romanian's economic growth. He considered that romanian-soviet political-diplomatic relations were depended on economic ones.

The published documents will contribute to the research of Romania's communist regime and reveals largely concealed information about events that took place inside de Ceaușescu's regime and their following consequences that had evolutionary impact on the romanian-soviet political-diplomatic and economic relations.

**Dezbaterea „Archiva Moldaviae” la bilanț:
un deceniu de cercetări independente și
lansarea volumului XI/2019 al revistei**

Dezbatere organizată de Societatea de Studii Istorice din România (SSIR).

Locul desfășurării: Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași.

Data: Luni, 17 februarie 2020, ora 17:00.

Participanți: Mihai Amărieuței, Cătălin Botoșineanu, Marius Chelcu, Mihai Chiper, Gheorghe Cliveti, Victor Cojocaru, Dorin Dobrincu, Florea Ioncioaia, Leonidas Rados, Flavius Solomon, Petronel Zahariuc.

Leonidas Rados: Dragi colegi, putem declara începută manifestarea de astăzi. Vă urez bun venit în sala de conferințe a Institutului „A. D. Xenopol” în numele Societății de Studii Istorice din România, organizatoare a evenimentului de astăzi, care este de fapt o dezbatere cu privire la rolul, la rosturile unei reviste precum „Archiva Moldaviae”, născută, așa cum cei mai mulți dintre noi știu, acum mai bine de un deceniu. Așadar, este vorba de un bilanț și, totodată, și de prezentarea ultimului număr – numărul XI –, care de abia a ieșit de sub teacurile tipografiei.

Primul care va lua cuvântul va fi domnul Flavius Solomon, care ne va vorbi despre structura acestui ultim număr al revistei. Vor lua cuvântul apoi și membrii redacției și, evident, sunt așteptate și intervenții din public, eventual critici, *feedback-uri* și altele, ce e bine, ce e rău în alcătuirea acestei reviste. Cred că și membrii redacției vor trebui să explice puțin ce este cu aceste cercetări independente, pentru că ele s-ar putea să nască oareșce fiori. Nu e vorba de vreo conspirație la mijloc, ci, pur și simplu aceste cercetări care nu pot fi foarte ușor întreprinse în cadrul instituțiilor, nu numai pentru că ar aborda și subiecte tabu, dar nu au finanțare de cele mai multe ori de la instituțiile care deja ne-au obișnuit în cercetare. De exemplu, vorbim de institutele Academiei, universități, muzee și biblioteci.

Așadar, vă rog, domnule Solomon.

Flavius Solomon: Mulțumesc, Leo. Am fost rugat de colegi să prezint acest număr, probabil și pentru că nu am apucat să dau anul trecut un material. În ultimii ani, am publicat câteva articole în „Archiva Moldaviae”. Cunosc această revistă de la începuturi, de când a apărut primul număr, fiind implicat cumva și în alcătuirea portofoliului la câteva numere. N-o să vorbesc în detaliu

despre această ultimă fasciculă pentru că sunt convins că ați răsfoit-o unii dintre dumneavoastră. Cei care n-ați văzut-o încă, o veți primi astăzi și veți putea vedea care sunt articolele, cine sunt autorii, care este tematica abordată.

Eu doar voi schița câteva elemente care mi s-au părut importante și voi porni, contrar unor obiceiuri, unor cutume atunci când se prezintă o revistă, de la capitolul de recenzii. Mie mi se pare că „Archiva Moldaviae” are un loc foarte bine așezat în peisajul revistelor de specialitate, de istorie, din România prin faptul că publică foarte multe recenzii. Anul acesta nu sunt așa de multe, dar chiar și așa, sunt câteva recenzii și toate sunt de o foarte bună calitate. Dacă veți răsfoi revista de la începutul ei până acum, veți observa că absolut toate recenziile sunt critice. Și când spun critice nu mă refer doar la ideea în sine de a critica un text al cuiva, ci pur și simplu de a observa care sunt punctele tari, care sunt punctele slabe. Sigur că sunt și recenzii aproape distrugătoare în ultimele numere, și acest număr de față nu este o excepție în acest sens, pentru că autorii care au recenzat pentru acest număr au identificat cărți care, din păcate, nu fac deloc onoare istoriografiei române. Pentru început, mă voi referi la o carte a lui George Dan Hânceanu, recenzată de către Adrian Andrei Rusu, istoricul și arheologul de la Cluj, care vă este foarte bine cunoscut, în special în ultimii ani, prin critica istoriografică pe care o face. De asemenea, sunt câteva recenzii semnate de Bogdan Caranfilof, un istoric aflat la început, doctorand, dar care deja are o mână formată în a detecta și prezenta în lumina în care merită cărțile mai puțin bune, apărute la noi.

Cât privește structura tematică a revistei, o să observați că sunt câteva compartimente foarte clar definite chiar și prin titlurile lor. Sunt studii privitoare la Primul Război Mondial, semnate de Ana Nica și Claudiu-Lucian Topor. Perioada interbelică, de asemenea, este foarte bine conturată, semnează Ovidiu Buruiană și Philippe Blasen. Istoria Bucovinei, din perspectiva experiențelor identitare ale grupurilor etnice: Andrei Corbea-Hoișie și Nora Chelaru. Discursul regionalist, care este prezent de la începuturi în „Archiva Moldaviae”, de această dată este discutat de către Mihai Chiper și Daniel Cîțirigă. O parte importantă a revistei este consacrată, așa cum ne-am obișnuit, istoriei intelectuale; în acest număr găsim două articole, unul semnat de colegul Leonidas Rados și altul de Mircea Păduraru. De asemenea, comunismul și postcomunismul au și ele locul lor: Alexander Vezenkov și Constantin Corneanu semnează studii foarte interesante. Istoria arhivelor este tratată de Cristian Anița și Ina Chirilă. O recuperare documentară foarte importantă este a Lucicăi Iorga Zavalîșca, doctorandă la Universitatea „Cuza” din Iași. Alte două studii de același gen aparțin lui Daniel Florin Predoiu și Emanuel Conțac. În sfârșit, amintesc dezbaterile istoriografică inițiată de către Dorin Dobrințu, plecând de la o carte semnată de colegul nostru din Austria, Oliver Jens Schmitt.

Iată și câteva chestiuni care privesc partea documentară a revistei. Răsfoind studiile, am observat că cele mai multe se bazează pe materiale mai puțin cunoscute, unele chiar inedite. Aici sunt foarte multe jurnale aduse în discuție,

unele încă nepublicate, presa mai puțin valorificată, documente inedite din arhive românești și străine. Și n-aș vrea să mă opresc asupra unuia dintre studii pentru că toate sunt foarte bine documentate și toate se bazează pe documente de arhivă încă puțin valorificate.

Câteva studii care mi-au atras în mod special atenția aș vrea să le amintesc aici. În primul rând, studiul Anei Nica, despre viața cotidiană în spatele frontului în timpul Marelui Război. Acest studiu este interesant prin faptul că abordează o temă mai puțin frecventată de către istorici. Noi am fost obișnuiți, atunci când discutăm despre Primul Război Mondial, să avem ca interes istoria politică și istoria militară. Însă, cum foarte bine știm, războiul nu înseamnă numai istoria militară, a operațiunilor militare, ci înseamnă mult mai mult. Și viața cotidiană în spatele frontului este unul dintre aceste aspecte, pe care Ana Nica îl discută în studiul său.

Mi-a atras atenția studiul lui Claudiu Topor, care introduce cititorul într-un scenariu pe care îl aveau Centralii în vedere la 1917-1918, în special înlocuirea dinastiei de Hohenzollern-Sigmaringen. Studiul este interesant prin faptul că aduce în discuție foarte multe documente germane încă puțin cunoscute.

Am remarcat și recomand cu toată căldura articolul lui Mihai Chiper – care este o continuare, partea a doua a articolului apărut în numărul anterior –, despre acțiunile politice moldovenești față de politica centralistă a guvernului de la București, de direcționare a resurselor financiare direct către capitală și județele din sud în anii 1870-1900.

Un articol foarte interesant este cel al lui Daniel Citirigă despre discursul autonomist și federalist al politicienilor ardeleni după 1918, pe baza studiului de caz Vaida-Voevod. El este foarte interesant, pentru că observăm în acest studiu cum s-a făcut trecerea de la filosofia autonomistă în cadrul Austro-Ungariei la cea autonomistă în cadrul României Mari, la intelectualii și politicienii ardeleni de la Primul Război Mondial către interbelic.

De asemenea, mi se pare foarte utilă discuția despre care aminteam deja, deschisă de Dorin Dobrințu, despre abordarea critică a istoriografiei românești privitoare la Unirea de la 1918, plecând de la cartea lui Oliver Jens Schmitt, *România în 100 de ani: bilanțul unui veac de istorie*.

Aceste lucruri sunt probabil suficiente pentru a vă provoca la o lectură atentă a numărului prezentat astăzi. Sunt convins că discuția care va urma va aduce și alte elemente referitoare la aceste subiecte. Vă mulțumesc mult!

Leonidas Rados: Mulțumesc. Nu știu dacă cumva echipei de redacție îi va fi ușor să mai prezinte și alte studii care au atras mai mult atenția. Chiar e extraordinar de greu ca membru într-o redacție să faci o triere. Aș vrea să-l provoc pe părintele spiritual, cu ghilimele sau nu, al acestui jurnal științific, domnul Dorin Dobrințu, să spună – deși probabil că a mai vorbit și cu alte ocazii – cum i-a venit propriu-zis ideea, ce a urmărit la început, pentru că domnia sa a fost energia care a dus mai departe cel puțin primele numere ale acestui jurnal. Dorin?

Dorin Dobrinu: Mulțumesc, Leo, dar cred că mai degrabă aş transfera ştafeta către Mihai [Chiper], pentru că el voia să explice de ce se află în titlul dezbaterii vocabula *independent* sau, mă rog, la plural, *cercetări independente*.

Mihai Chiper: Mersi. La început am crezut că invitația de azi trebuie să sune mai interesant și căutam o caracterizare într-un singur termen. Până la urmă, m-am oprit asupra formulei de față și mi-am dat seama că e mai mult decât ceea ce voiam inițial, dar de fapt reflectă întregul parcurs al revistei. Am și primit multe reacții pe Facebook: „Ce v-a apucat? Adică independent azi, în secolul XXI, față de cine, cine vă oprimă, care e problema dumneavoastră? Nu e cumva o chestiune de raportare poate greșită, deformată a dumneavoastră față de ce întâmplă în jur? Adică cine vă oprește să cercetați independent și liber și cât se poate de științific?”

Am să ocolesc puțin răspunsul frontal și am să vă rog să vă imaginați ce se întâmplă într-o campanie electorală când cineva recomandă pe X, eu îl recomand pe X, tu garantezi pentru Y și așa mai departe. Vă rog să păstrați această imagine în minte și să vă închipuiți că noi, cei de la revistă, nu am vrea să fim recomandați de nimeni, ba dimpotrivă. am vrea să fim dezaprobați de entitatea care se numește în mare *statul român*.

Statul român este foarte parșiv, așa, în felul în care ne educă, ne construiește ca indivizi și ca istorici. Încă de când suntem mici ne învață să ne atașăm de diferite simboluri. Ne educă apoi, ne pune creionul în mână și ne învață să recităm sau să cântăm imnul. Apoi ne învață, într-un foarte subtil șantaj emoțional, cum să fim atașați de el. În acest lanț pe care statul îl construiește și-l organizează în jurul nostru, ca indivizi, istoricii au un rol fenomenal. Noi suntem acele mici celule, mici rotițe pe care se bazează sistemul. Și mă întreb cât de conștienți suntem mereu de treaba asta, cum ne imaginăm noi rolul nostru, cât reușim noi să ieșim din statutul de salariat, de funcționar al statului și să fim intelectuali într-un sens mult mai larg, critic, foarte degajați sau relaxați față de stat. Să fim autonomi. Problema noastră – și uitându-mă așa în ultimii ani, ultimii treizeci, mai mult nu-mi permit – este că această autonomie este foarte selectivă și foarte puțin întâlnită.

Eu am identificat cam două mari categorii de istorici. În primul rând, sunt istoricii „iubăreți” de neam și de stat. Aceștia sunt istoricii care își iubesc patria, neamul, statul, grupul etnic în mod sincer. E un fel de mecanism cognitiv care survine natural, ține de construcția lor interioară. Dar majoritatea celor care își iubesc sau pretind că își iubesc sau răspund acestui șantaj emoțional din partea statului sunt în general oportuniști. Au înțeles că acest discurs emoțional față de stat, acest atașament este un extraordinar vehicul pentru carieră, pentru integrarea academică. Se potrivesc perfect canonului acesta, fie că s-a numit naționalism, național-comunism, mai nou neolegionarism sau criptocomunism ș.a.m.d. În al doilea rând, sunt istoricii independenți, care produc studii independente. Îmi place să cred că la un moment dat, poate la sfârșitul seriei „Archiva Moldaviae”, statul – care se bazează pe istoricii din prima categorie, în general – va zice

despre noi: „Dezaprobăm «Archiva Moldaviae» tocmai pentru că pune în mâinile unora instrumente de gândire prin care statul poate fi demontat, poate fi criticat, poate fi evaluat altfel decât într-un stil de mare *Cântare a României!*”

Mai sunt și alte motive foarte evidente pentru care suntem independenți – publicăm studii independente. Nu avem o finanțare de stat, nu suntem afiliați unei instituții, deși suntem cercetători în cadrul statului român, suntem salariați ai lui, întotdeauna am beneficiat de diferite subsidii din partea unor persoane private, firme ș.a.m.d. Apoi, este o independență care ține de emanciparea noastră individuală pe parcursul carierei. Fiecare dintre noi, dintre cei care suntem în redacție, îmi place să cred că la un moment dat a spus: „Gata, haideți să mai lăsăm discursurile astea cu care am fost învățați, gata, haideți să gândim critic, să facem altceva!” Și cam aceasta este agenda *grosso modo*, să zic așa, pe care se bazează revista și în jurul căreia se învârtă tot ceea ce înseamnă muncă editorială. În general, aici căutătorul de persoane, de autori, care doresc, care ar fi foarte potriviți pentru noi texte sau noi perspective este Dorin. El este cel care face câte un RMN, așa, pe internet. De asemenea, tot el face apel și la cunoștințe, plecând de la anumite afirmații la comunicări, conferințe, în texte etc. la care autorii – viitorii autori – nici nu s-au gândit că pot duce la studii sau la nu știu ce noi perspective.

Apoi mai sunt chestiuni care țin de raportarea pe care fiecare o are la ceea ce înseamnă în momentul de față, de exemplu, conducerea Academiei. Am observat în ultimii ani tendința Academiei de a se insera foarte interesant în viața societății, plecând de la comunicate care țin trena curentului iliberal din Europa, care pot fi într-un fel ținute din scurt, amendate, dacă, și când, și cum ne implicăm în această activitate.

Ar mai fi ceva de adăugat, însă contextual mi-am schimbat discursul la un moment dat. M-am întrebat întotdeauna în ce măsură această independență a noastră este asigurată de evaluatori și de evaluați, adică întotdeauna când primim materialele le predăm, rugăm diferiți evaluatori externi revistei să le citească, să-și spună părerea. Am avut experiențe dintre cele mai ciudate, de la autori care nu schimbă o virgulă, firește pentru că au texte perfecte, până la recenzori care, tocmai fiindcă evaluează în orb, nu cunosc numele, nu cunosc autorii, nu înțeleg despre cine e vorba, acuză sau pot acuza, spre surprinderea mea, de un anumit transfer tănuț de cunoaștere între recenzor, între evaluator și cel care este evaluat, adică ar fi vorba de un transfer de cunoaștere care umple golurile autorului, umple golurile de informație, umple golurile de metodologie. Adică la un moment dat s-ar putea obiecta că ar fi vorba de o practică deontologică discutabilă a revistelor în care se evaluează în orb textele. Vorbind de independență, noi am considerat întotdeauna că nu trebuie să ținem cont de cum se scrie și cine scrie, ci trebuie să lăsăm o mare libertate evaluatorilor, însă au fost cazuri, momente în care aceste lucruri au trebuit reechilibrate în cadrul redacției.

Vă rog acum să vă aduceți aminte chestiunea aceea cu *dezaprob* sau cu *aprob*, să vă gândiți dacă revista aceasta poate fi aprobată sau dezaprobată de

către dumneavoastră sau aprobată și dezaprobată de un stat foarte șantajist când se pune problema atașamentului sau a atitudinii față de el. Mersi!

Leonidas Rados: Mulțumesc, Mihai. Dorine, poți să...

Dorin Dobrincu: Îl rugăm pe Florea [Ioncioaia] să vorbească mai întâi. (Râde.)

Leonidas Rados: Ok. Florea, te rog. (Râde.)

Florea Ioncicioaia: Cred că este imprudent, întrucât eu reprezint concurența, ca să spun așa, și trebuie să-mi exprim dezacordul, dezaprobarea în general. (Râde.) Domnul Dobrincu a făcut imprudența să mă invite să mă uit puțin pe colecția revistei și...

Leonidas Rados: Punctul tău de vedere critic.

Florea Ioncicioaia: ...am două dezamăgiri. (Râde.) Dar înainte de asta aș vrea să completez puțin la ceea ce spunea Mihai, întrucât mai cunosc puțin din bucătăria revistei și sunt și eu un *reviewer* orb. Aș vrea să spun că o publicație de acest fel necesită o muncă imensă și este excepțional proiectul în sine. Orice am face, nu poți depăși acest lucru. Ori îți place sau nu-ți place revista, ori ești de acord sau nu cu proiectul ca atare, este o muncă pe care cineva o face în sens independent. Adică nu e plătit pentru asta, nu?! Câți dintre noi ar face așa cu entuziasm o muncă neplătită și care nu-ți aduce chiar așa de multe beneficii? Aș zice că, mai curând, nu-ți aduce niciun fel de beneficiu. Deci trebuie să lăudăm acest fapt. În sine. Ne place sau nu ne place, e acolo o investiție, o muncă pe care trebuie să o lăudăm în sine.

Al doilea lucru este că, în ciuda numelui și a intențiilor redacției, revista este destul de cuminte. Nu văd chiar motive așa multe încât statul – în sens filosofic sau în sens de administrație, nu SRI-ul sau cine știe cine – să se simtă agresat.

Uitându-mă prin arhivă, n-am văzut un caracter regionalist atât de pronunțat cum cred că editorii intenționau. Pentru că avem nevoie de o publicație regionalistă, nu în sens ideologic aici. Eu n-am treabă cu ideologia, nu mă interesează politica în momentul ăsta, vă spun, închid radioul, televiziunea. Eu cred că una din problemele istoriografiei – și aici mă refer la presa savantă, în general de istorie, istoriografică – este că noi n-am ieșit nu doar din paradigma statului, dar nici din paradigma holistă, paradigma istoriografiei holiste, pe care ne-a indus-o modelul de istoriografie naționalistă și în primul rând modelul comunist în sensul său. Și încă o dată spun, aici referința mea nu este ideologică, n-am treabă cu marxismul sau cu statul, cu Ceaușescu, cu nimic. Ci modul de a face istoriografie în comunism era funciarmamente centralist și unificator, omogenizator. Veți spune: „Bun! Și ce e rău în asta?” Pentru istorici este rău pentru că evoluția istoriografiei, evoluția istorică în general, demersul istoric în special trebuie să țină cont de tot ce înseamnă evoluția în istorie și ce înseamnă specificul fiecărei regiuni, specificul fiecărui spațiu, fiecărei văi, fiecărui sat la un moment dat. Or, când tu vrei să faci, de exemplu, monografia unui sat – tocmai m-a rugat primarul meu, nu știu de ce crede că eu aș putea să fac monografia satului meu – ești tentat să faci o monografie ca a unui sat din Republica Socialistă România sau

din România. Or, acest sat a fost întâi – vai de capul lui! – un sătuc acolo de clăcași, al unei mănăstiri grecești, în județul Baia, cu o istorie destul de complicată. Mă gândesc, de exemplu, dacă ar fi fost la frontieră, probabil că legătura acestui sat ar fi fost mai mult cu zona din jurul său, care astăzi poate nu se mai află în România. Ce faci? Îl tai cumva? Cum să spun, folosești foarfeca și ignori legăturile istorice? Ei bine, cam așa ceva se întâmplă și cu regiunile, cu spațiile mici, să zicem, cu ceea ce aș numi istoria locală în sens foarte larg.

De obicei, aici avem două tendințe, să spunem, extreme. Pe de o parte, acești colegi de care spuneam mai înainte, pe de altă parte parohialismul, adică faci o istorie care e complet autistă, adică nu are legătură, nu încearcă niciun fel de comparatism, nu are nicio legătură cu lumea exterioară. Până la urmă, dacă faci o istorie a satului tău, s-ar putea ca să găsești suficiente motive ca să faci o istorie comparativă a satului în general, la urma urmei. Satul este și ceva foarte local, pe de o parte, dar și ceva foarte universal, pe de altă parte, și acest raport, hai să spun această dialectică, așa ca să fiu mai în spiritul timpului, trebuie menținută. Din acest punct de vedere, cred că revista mai are de lucrat.

Leonidas Rados: De luptat.

Florea Ioncioaia: De luptat, da. Cred că aici trebuie mers mai departe. Sigur că eu știu foarte bine că nu ai cum s-o faci din punct de vedere practic. Știu cât e de greu să găsești colaboratori și, mă rog, cât de greu e să faci o revistă. Și aici ajung la a doua dezamăgire, care este de natură, haide să spunem, mai profesională, mai aproape de competențele mele, legate de publicistica savantă. Cred că în continuare revista, vrând-nevrând, e o replică nu în sens de reacție, ci de clonă mai curând a anuarului. Așa cum toate revistele românești sunt. Și revista pe care împreună cu domnul Rados o facem la Muzeu¹. De ce? Pentru că noi gândim așa, noi ne-am format așa, toată cultura noastră profesională este structurată așa. Adică ce sunt aceste reviste? Sunt reviste colectoare, nu sunt reviste critice în sensul propriu al lucrurilor, care să orienteze și să exprime o direcție. Sunt reviste colectoare. De ce? Pentru că asta e până la urmă, probabil, capacitatea noastră, a mediului nostru cultural de a produce. Adică mai mult nu putem produce. Asta e! Și datorită exigențelor academice și altor factori pe care probabil nu-i pot imagina aici. Asta m-a frapat mai ales când m-am uitat la rubrici. Eu sunt foarte atent la rubrici pentru că am lucrat în presă și știu cât de mult munceam la rubrici, cum trebuie să faci o rubrică. În fine, e greu să dai un titlu de rubrică. Și am fost puțin nemulțumit de asta, ca să fiu sincer. Îmi pare rău că nu i-am spus lui Mihai la timpul potrivit. Este vina mea, dar o să mai lucrez cu el și o să ameliorăm, sper, acest aspect.

În rest, îi felicit pe editori, dacă au nevoie de felicitările mele. Repet, e o muncă enormă în spate și eu cred că până la urmă independența, care e întotdeauna un construct, e un progres, se va realiza de o manieră sau alta, e un lucru excelent ăsta, nu trebuie să ne sperie în niciun caz.

¹ Este vorba despre „Historia Universitatis Iassiensis”, revista Muzeului Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Mihai Chiper: Un aspect foarte interesant e că în ultimele numere am observat următoarea chestiune: ni se propun niște texte care sunt refuzate, deci texte serioase, care sunt refuzate din varii motive publicistice în reviste consacrate pentru că intră în conflict, în contradicție cu marii patroni culturali, istoriografici.

Leonidas Rados: Păi, nu sunt motive publicistice, sunt de cele mai multe ori relații interpersonale.

Dorin Dobrinu: Și ideologice.

Mihai Chiper: Și ideologice. Mă rog, într-o anumită măsură, că nici nu ne dăm seama pe unde, dar sunt direcționate către revistă și în următorul număr veți vedea un asemenea material foarte interesant.

Florea Ioncioaia: Da, apropo, asta e o întrebare: n-ar trebui oare să renunțăm la formula de anuar? În general, vorbesc. Nu doar pentru revista dumneavoastră, în general pentru toate revistele noastre. Este foarte vetust, este de secolul XIX.

Leonidas Rados: Reviste mai mici și mai zglobii nu putem face.

Florea Ioncioaia: Trebuie să găsim o formulă să facem pentru că rămânem în afara lumii.

Leonidas Rados: Asta așa e. În general sunt mult mai zvelte și cu apariție mai frecventă, dar...

Florea Ioncioaia: E autocritică pentru că nici noi, la Muzeu, nu reușim să facem o revistă altfel.

Leonidas Rados: Nimeni nu poate reuși la ora asta. Cel puțin în Iași.

Florea Ioncioaia: Da, da, nu poți să faci. Asta e adevărat, dar cred că ăsta e un obiectiv pe care trebuie să-l avem în vedere.

Mihai Chiper: Problema noastră e de mediu de recrutare. La o revistă științifică din afară sunt sute, mii de propuneri. Aici, pe limba română, pe problematica românească nu ai de unde să găsești.

Florea Ioncioaia: Știu, Mihai. Eu spuneam în principiu.

Mihai Chiper: Dacă ne-am propune să devenim o revistă într-o limbă străină, cu relevanță sud-est europeană...

Florea Ioncioaia: Da, și asta e o discuție. Adică ar merita?

Mihai Chiper: ... dacă ar merita sau dacă ar fi pe direcția noastră discuția. Mai curând cred că nu.

Florea Ioncioaia: Nu știu. Mă gândesc pe de altă parte că trebuie să existe și o revistă în limba română pentru că istoriografia este totuși legată de stilistică în limba română și am pierde destul de mult, cred. Plus că există totuși o producție istoriografică locală care trebuie și ea într-un fel colectată. Adică dacă ai miza numai pe texte în limbi străine, care de obicei sunt scrise într-o limbă foarte robotică, îngrozitoare din punct de vedere stilistic, foarte simplă, în care de obicei nu se cam spune nimic...

Leonidas Rados: Nu primește nuanțele.

Florea Ioncioaia: Da. Și până la urmă, totuși, istoriografia este, dincolo de știință, să zicem, cât o fi, e și o artă, ține și de stilistică, ține și de un efort de exprimare, de expresie.

Mihai Chiper: De retorică.

Florea Ioncioaia: Da, ține de retorică, nu?! Și atunci, dacă o faci numai în engleză... Asta e o dilemă foarte importantă. Eu cred că ar trebui discutat genul ăsta de lucruri pentru că noi, în general, credem că producția istoriografică se construiește de la sine. Stă undeva un om într-un birou și scrie acolo tot ce-i vine lui. Or producția istoriografică este un construct cultural, ceva care se construiește împreună prin cooperare, prin critică, prin polemică, prin dezbatere, prin excitante intelectuale de felul acesta, când ne întâlnim, și în reviste. Mulțumesc!

Leonidas Rados: Te rog, Cătălin [Botoșineanu].

Cătălin Botoșineanu: Acum zece ani de zile, în H1 [Casa Catargi] se lansa practic primul număr al revistei², atunci era o afiliere instituțională, în sensul că aparținea Arhivelor din Iași. Pot spune mai multe lucruri despre acel moment fondator, dar el a rămas așa oarecum, nu neapărat o rană deschisă, dar putem discuta acest subiect legat de titulatura revistei, dacă noi am crezut ca instituție că vom putea duce acea revistă. Sigur, eram atunci și foarte tineri, dar nu lucrurile acestea vreau eu să le spun. În toți acești ani, în ultimii doi-trei mai puțin, dar eu am participat mult logistic și am rămas plăcut surprins să văd că în toate bibliotecile din României, Basarabia și inclusiv Cernăuți, dar nu numai atâta, în toate catedrele din universitățile europene unde se predă istorie românească sau există un lectorat, colecția revistei este acolo; în plus, spre comparație, nu sunt multe reviste cu circulația pe care a avut-o această revistă. Spațiul ex-sovietic iarăși a primit revista, prin cei care au fost, să spunem, provocați să dea texte sau care au devenit între timp prieteni ai revistei. Ei au ajutat la această distribuire. Cred că și peste ocean a ajuns revista. De aceea, cred că din perspectiva aceasta, mi-am exercitat oarecum rolul în cadrul revistei și am rămas surprins, nici nu știam că există atâtea universități în spațiul german unde se predă istorie românească, având lista unde distribuiau prin diverși colegi. Cred că este un mare merit că revista circulă și a ajuns în toate aceste locuri.

Leonidas Rados: Mulțumesc! Dorin, te rog.

Dorin Dobrinu: În legătură cu ceea ce spunea Cătălin, eu nu prea înțeleg cum e chestia asta cu rana deschisă. Eu nu am avut impresia niciodată că a fost o rană. Aș vrea să duc însă puțin povestea la începutul anilor 2000, când a apărut și Societatea de Studii Istorice din România (SSIR)³, care patronează această revistă începând de la volumul doi. Ceea ce voi spune eu nu reprezintă doar o perspectivă personală, știu că împărtășesc aceeași perspectivă colegii mei din SSIR și cred că chiar mult mai mulți oameni. Evident, unii s-ar putea să nu

² Vezi Cristian Zaharia, *Lansarea revistei „Archiva Moldaviae”, 11 octombrie 2010*, în „Archiva Moldaviae”, vol. II/2010, p. 451-455.

³ Societatea de Studii Istorice din România s-a născut în 2001, la Iași, ca un cerc de studii istoriografice, și a fost constituită ca organizație profesională în 2003. Istoricii care au fondat-o împărtășeau o cultură politică liberală, în sensul refuzului atracției autoritare, colectiviste sau izolaționiste. SSIR s-a definit ca un spațiu de reflecție și dezbatere profesională, dedicat cercetării științifice și transferului de cunoaștere istorică. Pentru detalii, vezi *website-ul* asociației: <https://ssir.org.ro/>.

fie de acord cu această perspectivă. La începutul anilor 2000 în România, din punct de vedere politic și intelectual am trecut printr-un moment de cumpănă, restaurația regimului Năstase. A fost o cumpănă și din punct de vedere politic, cel puțin în primii ani, a fost una și din punct de vedere intelectual, pentru că, vă aduceți aminte, a fost arestat în plină stradă Mugur Ciuvică – nu discutăm ce e astăzi personajul – pentru delict de opinie, pentru denunțarea abuzurilor, corupției ș.a.m.d. Unii dintre noi, și mă refer aici la cei care eram atunci în Academie, am resimțit asta și din punct de vedere istoriografic, instituțional. La „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»” – o revistă cu o vechime deja considerabilă – s-au întors de la București, de la Editura Academiei, texte cu recenzii, cu evaluări stranii, care ne aminteau unora dintre noi de anii stalinismului. Directorul Editurii Academiei Române făcuse comentarii pe marginea unui text întocmit de un coleg de-al nostru, Radu Filipescu, despre prezența și atitudinea armatei sovietice în Iașul anilor 1945-1946. Observațiile directorului de la București erau de felul: „De ce ne trebuie asemenea subiecte tocmai acum, de ce trebuie să punem paie pe foc în relațiile cu Rusia ș.a.m.d.? Acel text era absolut nevinovat, era foarte documentat pe baza arhivelor din Iași, erau niște lucruri care poate că pe oamenii din est care văd istoria așa, triumfal, i-ar deranja. Au mai fost asemenea atitudini care aduceau a cenzură, au fost inclusiv teme de plan respinse atunci de către conducerea Academiei Române sau de către conducerea Secției de Științe Istorice.

În acest context politic și intelectual a apărut această asociație – SSIR –, care reunea istorici din Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, de la Facultatea de Istorie și de la Facultatea de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Printre altele, a apărut inclusiv ideea de a avea o publicație. Ulterior, în ceea ce mă privește, s-a concretizat o nouă experiență instituțională, mai precis am ajuns la Arhivele Naționale ale României. Din punct de vedere intelectual, atmosfera nu era deloc una deschisă, eram în plin național-comunism. Asta se vedea și în felul în care arăta „Revista Arhivelor”. Din această întâlnire, din această experiență s-a născut și ideea apariției unei noi reviste la Iași pe care, trebuie să spun, am gândit-o atunci – pentru Arhive – ca pe una liberală în sens intelectual, istoriografic. Nu vreau să insist foarte mult pentru că aici s-ar putea să fie, apropo de ceea ce spunea Cătălin, o rană deschisă în relațiile dintre oameni, în special dintre anumiți oameni. Unii nu sunt aici și nu vreau să vorbesc despre ei. Așadar, revista a fost gândită în sensul pe care l-am precizat deja. În cei 11 ani de apariție revista s-a ținut de programul ei inițial. Dacă rămânea la Arhive probabil astăzi nu mai apărea, ceea ce urma neanunțându-se deloc deschis spre așa ceva. A existat acolo o încercare de a publica o revistă, cu mult înainte de a începe noi acest proiect, și care a murit după două fascicule. Oricând poate să apară o altă revistă la Arhive, numai să fie oameni dispuși să investească timp și energie.

„Archiva Moldaviae” a fost imaginată⁴ ca un spațiu de întâlnire, ca o revistă independentă în acest sens: să nu poată fi niciodată deturnată, să rămână una

⁴ Pentru programul revistei, vezi Dorin Dobrinu, *Archiva Moldaviae la început de drum*, în „Archiva Moldaviae”, vol. I/2009, p. 29-33.

deschisă, să respingă deopotrivă instrumentările naționaliste sau național-comuniste, dar și pe cele care, undeva mult mai în răsărit de noi, erau atunci și sunt și acum într-o ofensivă evidentă. Să fie, așadar, un spațiu care să poată reuni istorici altminteri foarte diverși, cu perspective variate, dar care respectă totuși câteva lucruri de bază. Adică în afară de respectul reciproc, de civilitate, respectă deontologia profesională, pun preț pe surse, nu fac propagandă prin ceea ce scriu. Este important de reținut că au fost colegi din afara redacției care ne-au întrebat dacă pot să publice studii din perspectiva lor. Am spus că era de la sine înțeles.

În cei unsprezece ani de când edităm revista, deja au apărut unsprezece volume și un supliment, totalizând 5.866 de pagini. Au publicat 177 de autori⁵. Mulți sunt din Iași, bineînțeles, dar ei nu reprezintă nicidecum majoritatea, mult mai mulți sunt din alte părți ale României, din Republica Moldova. Așa cum spunea Florea Ioncioaia, am gândit „Archiva Moldaviae” ca pe o revistă care să aibă un cuvânt de spus în spațiul de limbă română, pentru că limba este importantă pentru noi. Apropo – chiar dacă nu-mi prea place să vorbesc despre asta – este și o formă de interes și chiar de dragoste față de spațiul ăsta. Adică nu e nici indiferență, nici instrumentare, ci e o altă formă, un alt fel de a exprima interesul față de acest spațiu de care ne leagă nu doar istoria, ci și limba.

Proiectul nu a fost gândit nicidecum ca unul pe un segment restrâns temporal, ci ca unul de lungă durată – depinde de redacție cât poate duce – și ca un proiect colectiv, pentru că el reflectă totuși un anume mod de a înțelege istoria împărțită de mulți oameni. Acum nu știu cât suntem de mulți, dar oricum nu suntem puțini, și mă refer la ieșeni, mă refer la alții din Moldova apuseană, din România în ansamblu, din Republica Moldova, pentru că vorbim de spațiul de limbă română, dar mă refer și la oameni care fiind în alte medii culturale, istoriografice, în particular, au un interes față de acest spațiu. Nu este inutil de amintit aici că de-a lungul acestor ani au publicat în „Archiva Moldaviae” autori din Polonia, Rusia, Ucraina, Austria, Germania, Franța, Marea Britanie, Ungaria, Bulgaria, Statele Unite ale Americii, Canada și Australia.

Suntem interesați să putem ieși dincolo de granițele noastre culturale și politice actuale, punând alături România și Republica Moldova. Uneori primim texte cu o perspectivă ceva mai largă, dar bariera limbii e vizibilă și aici, pentru că istoriografiile din zonă comunică foarte puțin între ele. Adevărul e că nu știm ce se întâmplă, cu puține excepții, de exemplu, la Kiev. Poate ar trebui să știm. Știm ceva mai mult despre ceea ce se întâmplă la Moscova, dar suntem destul de aproximativi în această privință. Știm foarte puțin despre ceea ce se întâmplă la Sofia. Flavius [Solomon] remarcă studiul unui coleg de la Sofia, care știe românește foarte bine și care a putut să citească izvoare pentru un subiect de interes și pentru România, și pentru Bulgaria. Oamenii aceștia sunt destul de rari. Istoricii din afara comunității noastre politice, din afara României, respectiv Republicii Moldova, sunt în general în spațiile central-europene sau occidentale. Ei

⁵ Lista autorilor care au publicat în „Archiva Moldaviae”, în volumele apărute în anii 2009-2019, poate fi consultată la adresa: <http://www.archivamoldaviae.ro/author>.

păreau într-o vreme că se vor reduce numeric, dar de fapt constatăm că rămâne un interes constant și că acești cercetători reușesc să predea discipline de interes larg în universitățile lor și să își ia subiecte de cercetare pe spații mai restrânse, inclusiv privitoare la spațiile politice naționale din Răsărit, în cazul acesta România.

Ideea este că avem nevoie de spații de exprimare care să nu poată fi controlate administrativ și politic. Cred că avem nevoie de așa ceva într-o cultură care s-a schimbat foarte mult în acești treizeci de ani, și eu cred că în bine, în sensul libertății, dar care nu este suficient consolidată. Am făcut anterior referire la o cumpănă politică de acum două decenii, însă am văzut că în ultimii ani am avut parte de ceva asemănător, poate chiar mai grav din anumite puncte de vedere, situație pe care societatea românească a depășit-o, într-un context favorabil, în bună măsură prin propriile forțe. În mica noastră bucată de interes, care este cea istoriografică, cred că e important, este esențial să avem asemenea instrumente, care nu sunt împotriva a ceva, ci sunt în favoarea a ceva.

Leonidas Rados: Mersi, Dorin! Dacă tot ai vorbit de libertăți, inclusiv administrative, aș vrea să spun că în comparație cu alte spații, pot să dau spațiul grecesc, totuși noi stăm mult mai bine la capitolul acesta, paradoxal. Paradoxal pentru că cvasitotalitatea istoricilor din Grecia este formată, măcar parțial, în străinătate. Evoluția lor a fost astfel încât și-au putut permite să aibă stagii de pregătire, de doctorat, de master, în fine, în afară. Nu am putea învinui o spălare pe creier petrecută în afară, totuși e o conjunctură mult mai complicată decât cea de la noi. Eu mă simt mult mai fericit în istoriografia română decât în istoriografia greacă. Deci, în fine, s-ar putea și mai rău. Apoi, Florea, dacă îmi permiți să polemizez puțin în legătură cu limba revistei, eu le doresc celor din redacție să rămână revista în limba română, pentru că, după cum ai spus și tu, de altfel, o limbă străină, oricare ar fi ea, nu permite exprimarea fină a ideilor noastre, a nuanțelor, a contextelor. Nu înseamnă că lucrul s-a și petrecut. Deja cred că în aproape fiecare număr e câte un studiu – sau două – într-o limbă străină. Cred că e o formulă de mijloc foarte inspirată.

Haideți să începem dezbateră propriu-zisă cu critici din afară. Laude nu primim, nu le primește redacția. Domnule profesor, vă rog pe dumneavoastră întâi să ne dați un *feedback*, cum vedeți revista.

Gheorghe Cliveti: Mulțumesc! Am fost atent la intervențiile dumneavoastră, una mai interesantă ca alta, și am să mă refer doar la un aspect. Statutul revistei de istorie. A fost aici opinia că ar fi o revistă direcțională, direcționată tematic, conceptual, metodologic sau, cum s-a spus, o revistă colectoare. Tema e veche. Cel mai cunoscut exemplu, cea mai faimoasă revistă care a asumat miză tematică a fost cea a „Analelor”, cea franceză, care acum se bucură de grindină. Vă sugerez chiar să vedeți un material de Jaques le Goff, unul din părinții revistei „Analelor”, în imaginarul medieval, în limba română, de care s-a vorbit, în care autorul spune că s-a pornit pe o direcție greșită unidirecționând tematic pe studii de economie, pe studii de societate, cu privirea politicului ca fiind fapt accidental, evenimential, de suprafață. Revista a înnotat într-un marxism brut la un moment dat. Deci este recunoașterea venită de sus. A pune problema

statului, că a fost ridicată și această problemă, a pune problema societății, a pune problema satului, aș spune colegului Ioncioaia că într-un sat, oricât de izolat, sunt soldați, sunt învățători, sunt preoți care țin de biserică. Statul nu poate fi rupt de lumea în care este, de problema lumii în care este.

Până unde independența istoricului? S-a vorbit despre presiunea academismului în școala franceză. Cunosce mai bine, n-aș spune foarte bine. Pe la 1900: „Ne-am săturat de cei de la Academie! Ne-am săturat de «Revue Historique»! Vrem o altă școală istorică, vrem istoriografia ruptă de orice considerent exterior ei!” Iată că idealul funcționează, e un ideal frumos, e minunat. Dar vedeți că aceste instituții, mai precis statul – dacă vorbim de statul liber, nu de statul comunist, noi trăim totuși într-un stat liber cu toate disfuncționalitățile lui – este constituit în măsura legii determinate public, deci de noi înșine. Cel puțin în principiu. Instituțiile statului tind să asigure funcționarea unor legi care sunt determinate public. Sigur, putem vorbi despre istoriografia patriotică, istoriografia ancorată în proiecte finanțate. Și aici vreau să vă spun că astăzi, după o discuție, poate vă dau o veste tristă, este ultimul an în care viața noastră de institut va mai fi atât de liberă, în sensul să fie un fel de întreprindere browniană, să spunem așa. Fiecare face câte ceva. Astăzi spunea domnul [Victor] Spinei că există o discuție la Academie, de unde suntem finanțați, să căutăm posibilitatea – și cred că va fi și în alte direcții, și la muzee, și la Arhive, și oriunde – de funcționare în temeiul unor proiecte de rezistență. Ceea ce înseamnă ce? Finanțare, controlul de care se spunea. Deci eu rețin aici ca o dezbatere foarte interesantă, e un ideal frumos pe care îl pronunțați dumneavoastră. Dar știu eu până unde?!

Mihai Chiper: Până unde acceptăm!

Victor Cojocaru: Este vorba de reacția Securității, care continuă să țină în chingi istoriografia română. Și se pleacă de la nivelul cel mai înalt al Academiei Române. Ați înțeles care e miza. Adică partea cea mai văduvită este tocmai cea umanistă. Nu mă pot pronunța în domeniul fizicii, chimiei și în alte domenii, dar partea umanistă, istoria, știți foarte bine cine dă directive, de la ce nivel. E o rușine gravă pe istoriografia română. Sigur, toate laudele pentru că ați reușit, ați rezistat, ajungând aici. Materialele pot fi discutate, unele criticate, dar faptul de a impune o revistă într-un spațiu aparent saturat de publicații, de anuare și a intra pe o direcție este important, pentru că o direcție se coagulează și în timp cumva. A avea peste o sută, aproape 170 de autori în acești zece ani înseamnă ceva. Înseamnă 170 de istorici care cercetează în arhive, problematizează, își pun probleme, invită la dialog. Personal, m-am implicat doar ca referent, ca *reviewer* și la un moment dat, mea culpa, am refuzat din motive legate de veșnica criză de timp. Poate cândva voi participa mai consistent și la „Archiva Moldaviae”. Și, de altfel, ca observație minoră, la *Editorial board*, dacă tot aveți rezumate în engleză, puteți coopta și pe cineva din afară. Poate Oliver Schmitt, de ce nu?! Asta ca idee. Iar mai jos, la *Advisory Board*, poate eliminați cuvântul *international*. Eu cred că e un pic tautologic, în sensul că sunt foarte mulți colegi din Iași, din România. Și oricum reiese aspectul ăsta internațional. Astea ca mici observații, care nu afectează cu nimic rezultatele. În rest, astăzi și eu trebuia să

ajung la ședința de la Academie, dar nu am fost anunțat mai devreme. Din partea sindicatului trebuia să ajung. Poate că e bine că n-am ajuns, că ar fi ieșit cu mai multe scânteii. Sigur, e o reacție a totalitarismului care încearcă să revină, dacă se poate, la 1989, adică să ne impună ochelari de cal.

Leonidas Rados: Planuri.

Victor Cojocaru: Da, cincinalul, planul. Spun asta ca unul care a înființat și el o colecție, știți foarte bine, *Pontica et Mediterranea* – eu nu am ajuns decât la numărul nouă până acum – tot așa ca o colecție independentă cumva, care a funcționat cu colaborări internaționale, care s-a impus în plan internațional. Care colecție tot timpul a fost trecută în subsidiar, cum s-ar zice, pe un plan mai larg la Academie sau în altă parte. S-au făcut că nu o observă.

În rest, aveți toată admirația, este un moment aniversar. Sunt de luat în calcul și toate observațiile formulate de colegi mai implicați, care știu bucătăria, dedesubturile. O revistă crește de la număr la număr. Altfel, s-o țineți tot așa! Sigur, cu texte în română, cu rezumate în engleză. A menține în spațiul românesc o revistă în limbi străine, în engleză sau în altele, e o provocare foarte mare, mai ales în situația când nu ești finanțat, adică nu ai o finanțare cumva consistentă. E vorba că engleza trebuie să fie engleză, franceza trebuie să fie franceză. Astea sunt niște probleme cumva administrative, de bucătărie, pe care nu le putem rezolva atât de ușor. Edităm periodic câte un volum în limbi străine și știm foarte bine ce greutate implică, plus că un spațiu de exprimare românesc merită să aibă și reviste în limba română, cum s-a și spus. Foarte bine! Iar istoricii serioși din afară, care se ocupă de spațiul nostru, același Oliver Schmitt și alții cunosc foarte bine româna. Sigur, Oliver vorbește foarte frumos româna, iar alții cel puțin la nivel de lectură. Adică cei care se ocupă de spațiul ăsta ajung să cunoască, urmăresc revistele serioase, chiar dacă sunt publicate în România. Deci, din partea mea, toată admirația! Felicitări pentru efortul pe care îl faceți!

Gheorghe Cliveti: Doresc doar o scurtă intervenție. Mulțumesc pentru cuvânt. Nu-i vorba ca cineva să impună, știu eu, o anumită lege sau rigori sau chenar sau un interval în care să situăm ce scriem, e vorba că până la urmă ne salvăm din orice situație prin ce? Prin cota de profesionalism. Chiar și în regimul comunist au fost istorici care au dat probă de profesionalism și, e opinia mea, unele cărți stau încă mai în față decât multe din timpul nostru. Deci asta depinde. Și atunci revista, că e colectoare sau e direcționată tematic, e cota de rigoare, standardul de profesionalism pe care îl putem impune. Aici se salvează lucrurile. Și aici modelul pe care îl avem din istoriografia românească, cel mai frumos, eu zic că e „Revista Istorică Română” din perioada interbelică, acolo unde s-au întâlnit grupuri de profesioniști și au impus un anumit standard de profesionalism, adică studiile de acolo rămân încă de primă referință. Așa poate funcționa foarte bine o revistă. Dar e și foarte greu, stimați colegi, pentru că asta presupune o revistă întotdeauna: să adune grupul. Văd în dumneavoastră că aveți multe activități, văd rudenii între dumneavoastră. Vorbesc de colegii implicați în revistă, și asta e un lucru de salutat, dar nu e ușor. De regulă, asigurarea unei redacții, asigurarea unei orientări, a unor exigențe, aicea este o

temă mai grea. Sunt reviste multe, aproape toate suferă că nu au portofoliu. În 2008 am venit la Institut și „Anuarul” avea trei-patru numere din care trebuia să alegi. Astăzi găfăim să adunăm, să colectăm, cum a spus colegul Ioncioaia. E greu! Să nu zic câte reviste sunt în Iași astăzi.

Florea Ioncioaia: Iertați-mă, domnule profesor, aș vrea să spun ceva. Câte reviste istorice avem în Iași în momentul ăsta?

Dorin Dobrinu: Unsprezece.

Leonidas Rados: Vreo zece. Da, unsprezece?

Gheorghe Cliveti: Cândva erau două.

Florea Ioncioaia: Sunt destul de multe, ținând cont că populația de istorici se cam reduce, nu? Asta e impresia mea.

Leonidas Rados: Cred că a rămas aceeași.

Florea Ioncioaia: Pentru că studenții nu mai prea sunt interesați de cercetare din câte văd eu. Și la Litere și... în fine. Dar ce vreau să zic, poate că ar trebui să ne gândim în perspectivă, nu știu cum, totuși să scoatem o revistă într-o limbă străină. Lăsăm revistele astea, pentru că eu cred că trebuie să funcționeze la nivelul cel mai înalt posibil. O revistă, însă, cum au cei de la Cluj, care nu e grozavă, după cum știți foarte bine, dar care joacă un rol foarte important pentru promovarea mediului academic de acolo. Or, noi suntem lipsiți în Iași de așa ceva și n-o să putem face din niciuna dintre astea, nici din „Anuar”, nici din „Archiva Moldaviae” o revistă de felul ăsta, o revistă care să promoveze studiile valoroase.

Leonidas Rados: Trebuie născută astfel, nu poți transforma una dintre cele existente.

Florea Ioncioaia: Trebuie născută astfel, sigur, dar mă gândesc, prin cooperarea tuturor acestor publicații, medii, centre, știu eu, grupuri, pentru că eu cred că, totuși, cooperarea este lucrul cel mai important în mediul academic. Acest tip de cooperare, nu? Să scoți o revistă care să apară de trei-patru ori pe an, să zic așa, într-o engleză bună, cu studii standard, dar pe care să le poți vinde în afară, asta vreau să spun, la nivelul cel mai competitiv. Și cred că asta n-o poate face nimeni, adică individual, asta vreau să spun. Nu e posibil așa ceva.

Mihai Chiper: Pentru asta trebuie finanțată o redacție.

Leonidas Rados: Da.

Florea Ioncioaia: Nu știu. Trebuie cooperare, trebuie multe, multe, multe lucruri.

Victor Cojocar: Dacă-mi permiteți o paranteză. Dau un exemplu, revista „Ancient Civilizations from Scythia to Siberia”, pe care rușii o scot de prin '90-'91. Încercarea a fost să publice materiale care altfel apar în rusă, în „Vestnik Drevnei Istorii”, în alte reviste de istorie din Rusia, să le republice în engleză.

Florea Ioncioaia: Așa fac suedezii.

Leonidas Rados: Să le resusciteze.

Victor Cojocar: Ei, vreau să vă spun că din cauza acelei engleze – din „Ancient Civilizations” – multe reviste din vest au renunțat la ea după câteva luni, au renunțat, au zis că nu mai vor. Deci nici rușii, cu toată mașinăria lor, cu posibilitățile de după '90, n-au reușit să pună în engleză o revistă care să fie acceptată.

Petronel Zahariuc: Mă iertați. Academia Română avea „Revue Roumaine d'Histoire”, o revistă excepțională, care era o revistă colectoare, cu articolele cele mai bune și cu potențial de interes pentru întreaga suflare europeană.

Florea Ioncioaia: Și nu mai apare?

Petronel Zahariuc: A făcut-o Ștefan Andreescu, care e un istoric de fină condiție, dar Dan Berindei a luat-o, i-a încredințat-o fiului său sufletesc Mihai Rădulescu, care a îngropat-o. Și acum se aude că ar lua-o Clujul, ar lua-o Ioan Bolovan, ar lua încă o revistă pe care... Deci am avut așa ceva. La Institutul „Iorga”, ca să suplinească rapid preluarea „Revue Roumaine d'Histoire”, au făcut „Historical Yearbook”, o publicație care acum e de toată jena, care are grosimea revistei lui Mircea Ghenghea⁶, de la noi la facultate, 40-50 de pagini. Și nu e „Luceafărul”, nu e „Caiete critice”. Este pur și simplu o revistă care apare anual, de vreo 40 de pagini. Asta arată o hibă în care trăim. M-am dus la Târgoviște, au revistă în limbi străine, probabil știți și dumneavoastră, în care primul articol e *Istoria satului Săteni*, de lângă Târgoviște. E o istorie interesantă, dar când am văzut că e în engleză am aruncat-o pe geam, pentru că nu merita. Avem acum dorința asta de a se traduce totul în limbi străine. Uneori are dreptate domnul Ioncioaia, avem dreptate cu toții. Un stil într-o limbă ți-l faci greu. Durează ani de zile până ajungi să te exprimi, tu pe tine, personalitatea ta s-o pui în limba respectivă, după aia dai la un traducător și vezi ce iese.

Leonidas Rados: Păi, nu iese.

Florea Ioncioaia: Nu iese.

Petronel Zahariuc: Nu iese. Dacă tot am început să vorbesc, să zic și eu câteva cuvinte, chiar dacă domnul Rados nu m-a invitat, dar suntem colegi la Institut și pornesc de la ce a spus legat de istoriografia grecească. Dimineată am avut un mic diferend cu un grec și cu doi bulgari, Kostis Mirllis, care a trăit în America, și doi bulgari, unul care predă la Atena și unul care predă la Berlin. Și discuția e foarte simplă. Un act din 1416, în care e vorba despre Moldova, e scris în slava noastră, pe care bulgarii îl revendică cu ură, că e document bulgăresc. Și am spus: măi, băieți! Și vor să-l publice în limba franceză, în colecția lor atonită de la Paris. Și am spus: publicați-l, n-o să vă opresc eu! Numai că actul e românesc, înțelegeți, oameni buni! E limba slavă, dar actul e românesc! E vorba de Alexandru cel Bun. Ce treabă aveți voi? Nu! Și istoriografia bulgară și cea greacă au o doză și ele de naționalism, sau cum vreți să-i spuneți, patriotism, folosiți ce eufemism vreți, dintre cele mai dure. Și apoi un alt lucru, eu nu cred că neapărat este vorba de o răfuială, între ghilimele, cu statul român, vorbesc de termenul inspirat de Mihai, pentru că nu cred – știu cât de cât volumele din revistă – că sunt articole prea multe refuzate de alte reviste. Adică eu, spre exemplu, nu cred că unele dintre articole care ar cădea bine pe „Analele” Facultății sau pe „Anuar” nu ar fi fost publicate. Standardul cred că trebuie să fie calitatea, chiar dacă ele sunt direcționate într-un sens sau altul. Articolul tău

⁶ Referire la „The Romanian Journal of Modern History”.

din numărul trecut și din numărul ăsta mi se pare cel mai tematic, cel mai regionalist, în sensul bun al cuvântului. Dar dacă îl dădeai la Anale, ți-l publicam!

Mihai Chiper: Nu mă refer la articolele mele, nu m-am referit la ale mele.

Petronel Zahariuc: Nu, nu, dar eu te iau pe tine drept țintă că așa e cel mai bine. Deci să vorbești cu cine vorbește! Într-adevăr, se simte această direcție, dar nu cred că există chiar atâta aversiune din partea mediului celălalt. Eu aș spune că ar fi bine să adaugi și o *Revistă a revistelor*, cum aveau alte publicații, pentru că în Moldova de astăzi sunt reviste bune, reviste tolerabile, reviste acceptabile și reviste foarte proaste, alea cad în patriotismul nostru ăla vechi, în propaganda cea mai dură și aș putea să invoc câteva. De fapt, de unde vine asta? Mai ales la revistele de județ, din lipsa oamenilor. Dacă luăm revista „Hierasus”, care apărea pe vremuri la Botoșani, era o revistă bună, acum se cheamă „Acta Moldaviae Septentrionalis” și 80% nu ai ce face cu ea. „Carpica”, care apărea la Bacău, era o revistă excelentă, acum cade văzând cu ochii. S-au mai apucat câțiva colegi de la Arhive, în ultima vreme s-a orientat profesorul Gorovei și mai viază puțin. „Acta Moldaviae Meridionalis” de la Vaslui este iarăși varză. Acum în Iași, noi avem, numărat, șase reviste la Facultate. Vorbim de celebrele „Anale”, care merg cum merg, și apoi fiecare palier are câte două. Pe principiul că fiecare când crește puțin în spate, istoriografic, își face propria revistă. Spatele ăsta durează doi-trei ani. Revista asta ține pentru că rudenia spirituală dintre voi este foarte puternică. Cât va ține această rudenie – mi-a plăcut cuvântul și chiar e foarte potrivit –, spiritualitatea asta în lucrurile comune, va ține și revista. Și cred că sunt șanse să țină mult.

Mihai Chiper: Urmează transferul de generații. (Râsete)

Petronel Zahariuc: Mai sunt așa-zise reviste independente sau cum vreți, am înțeles cumva nuanța. „Arhiva Genealogică” a domnului [Ștefan-Sorin] Gorovei. Eu m-am ocupat câțiva ani, trebuie să mă laud pe mine, de „Revista de Istorie Socială”, pe care, tot așa, un *father* a făcut-o, e vorba de Mihai Răzvan Ungureanu, când era pe vremuri Societatea Istoricilor Tineri. Au apărut câteva numere. Numărul de la început e excepțional, de-o greutate... pfu! Și s-a văzut, nu pentru că am ajuns eu să mă ocup de ea, pentru că au murit, în sensul pur al cuvântului, oamenii care au contribuit la primul număr. Au murit fizic. Și după aceea, încetul cu încetul am ajuns la un moment dat, eu a trebuit să preiau „Analele” că erau undeva lăsate, și-am lăsat „Revista de Istorie Socială” și a dispărut, nu a avut cine s-o ducă mai departe. Uite așa!

Avem revista lui Nelu Zugravu, se cheamă „Classica et Christiana”, care e făcută revistă de om și aduce oameni de pe toate palierale, din Spania până în Brazilia. Nu vorbesc de calitate, eu spun că sunt reviste de toate genurile. Această revistă se cheamă – eu am ajuns să dau un material aici, colegii l-au primit –, eu iau titlul *stricto sensu*, „Archiva Moldaviae”. Mie așa îmi place titlul, și-l găsesc aicea cu mintea mea, este *mot à mot*, cuvânt pe cuvânt, „Archiva Moldaviae”. Și eu am dat un text tocmai pe Arhivele Moldovei. Deci asta am zis eu, fără altă tendință sau artă pentru artă. Cred, într-adevăr, și aici Flavius are dreptate, că partea de recenzii e un câștig, dar e un câștig în sensul

următor: trebuie văzut măsura în care nu se face cu țintă, că de multe ori unele dintre recenzii sunt țintite. Nu, nu cred că aveți voi ceva, careva dintre dumneavoastră, nu, nu asta spun. Am văzut deci: ia cartea asta, sunt cazuri în Iași de oameni care au fost măcelăriți pentru că cineva a avut ceva cu cineva. Știți, nu-i așa de rar. Deci partea de recenzii e foarte utilă, dar m-aș fi bucurat ca Mihai Amărieu să se fi întâlnit singur și la întâmplare cu cartea unui băiet – pentru că numele n-a fost pronunțat – care s-a apucat și el să facă istorie ecleziastică, să facă la la Monsieur Jourdain proză fără să știe, pentru că nu știe carte. E slab, e Monsieur Jourdain, el face poezie acolo. Recenzia e bună, nu asta spun, dar uneori poate ar trebui să găsim oameni prin preajma noastră cu care să ne luptăm. Există un caz celebru de laudă, laudă: când e vorba de Berindei, îl facem așa, îl dăm cu ruj, dar când e vorba de Aurel Zugravu de la Vaslui, dăm cu el de pământ, să-i iasă pe urechi! Eh, parcă nu-i în regulă!

Dorin Dobrinu: Cine-i Aurel Zugravu?

Petronel Zahariuc: Nu știu! Am zis un nume! (Râsete)

Cu alte cuvinte, revista este o minune că apare! Asta e, de fapt. Căci știm cât e de greu să aduni materiale pentru o publicație. Oricum ar fi ea, oricât de anuar, de anale, de cum s-ar chema ea. E o minune că apare, că are, nu atât contributory, cât recenzori, oameni care sunt dispuși să facă *pro bono* muncă. Eu trebuie să-i dau o bere acelui recenzor care a luat în serios textul meu. Îl știu, dar nu-i dau. Ce, l-am pus eu? Asta este! (Râsete) Deci eu zic că să vă dea Dumnezeu sănătate!

Florea Ioncioaia: Dar poate e singurul tău cititor! (Râsete)

Petronel Zahariuc: Nu mă-ndoiesc, nu mă-ndoiesc!

Florea Ioncioaia: Glumesc, dar din păcate cam așa e!

Petronel Zahariuc: Nu mă-ndoiesc pentru că nici eu nu mă mai citesc pe mine, nu e o problemă. Știți ce mă bucură întotdeauna: faptul că există și expresie de internet foarte bună a revistei și aici, cu asta trebuia de fapt să încep, în care ei știu bine cine și ce impact are fiecare studiu în parte. Trebuie să știe, căci există o măsurătoare. Am pus Analele pe CEEOL. Și ei sunt pe CEEOL. În fiecare an, la sfârșit, ne spune câți au accesat fiecare articol. Cu alte cuvinte, știu dacă sunt singurul cititor sau nu. Așa că Mihai poate să spună dacă sunt singurul.

Mihai Chiper: N-am verificat, dar mi-ați dat o idee. (Râde.)

Petronel Zahariuc: Faceți numărătura. (Râde.)

Leonidas Rados: Flavius, te rog.

Flavius Solomon: A plecat domnul Cliveti, dar cred că o chestiune pe care am putea-o discuta la modul serios – și nu voiam neapărat să-i dau dreptate, dar cumva are dreptate – este că Academia a avut și are și va urma să aibă un rol în continuare în a dirija cercetarea. Cred însă că ceea ce scapă Academiei este de a urmări lucrurile fundamentale. Și o să discut aici despre colecțiile de documente. Noi suntem o istoriografie, din punctul ăsta de vedere, încă foarte tânără. Istoriografiile consacrate sunt cele care și-au publicat documentele fundamentale, începând de la Evul Mediu până aproape de epoca noastră, mă rog, prima parte a epocii contemporane, până la al Doilea Război Mondial. Noi – cu excepția

documentelor care privesc Evul Mediu, și aici cu mari rezerve – am publicat foarte puțin. Nu avem colecții fundamentale de istorie modernă, de istorie a relațiilor internaționale, cu evoluția diplomatică. Au fost câteva inițiative care au murit. A fost Institutul Diplomatic Român, care a publicat două volume de istorie diplomatică. Nu se mai publică nimic. Nu s-au publicat documentele noastre economice etc., etc. Cred că în sensul ăsta ar trebui Academia să-și ia foarte în serios rolul. Și nu cred că este o instituție care e depășită. Sigur cu toată libertatea pe care trebuie să o aibă istoricul în a selecta documente și a le publica. De asemenea, nu avem compendii de istorie românească, lucrări care să poată fi folosite de occidentali. Sigur, s-au publicat tratate de istorie a românilor, dar s-au publicat în limba română. Ce a fost publicat în engleză a fost într-o engleză atât de supărătoare, încât au fost retrase volumele din circulație. Asta a fost prin anii '90, dacă îmi aduc bine aminte.

Florea Ioncioaia: Și conținutul, mai ales.

Flavius Solomon: Și în sensul ăsta, astfel de reviste nu sunt ca o alternativă, ci mai degrabă ca o completare la ceea ce ar putea face mediul istoriografic, independent sau liber. Deci de a aborda o tematică regională sau anumite subiecte de istorie culturală, de istoria ideilor, de istoria diplomației etc., etc. Și revista „Archiva Moldaviae” cred că are o nișă foarte importantă pe care o ocupă și cred că perspectivele sunt destul de bune, trebuie să ne gândim că apar timp de zece ani unsprezece numere, cu efortul colegilor din institut, în special Dorin, Mihai.

Leonidas Rados: Ideea e că nu-i o nișă, este pe o direcție majoră.

Flavius Solomon: Este o nișă! Încă o chestiune pe care voiam s-o spun. Fiecare nu am citit încă serios revista, sistematic, de la primul până la ultimul număr. Titlul „Archiva Moldaviae” poate deruta cumva. Ne-am gândit că, evident, cele mai multe studii sunt de istorie moldovenească, privesc arhivele. Nu e așa. Dacă vă uitați chiar la ultimul număr, o să vedeți că tematica pur moldovenească, basarabeană și cea din Moldova Apuseană, cum spunea Dorin, este mai degrabă ocazională sau slab reprezentată. Sunt 15-20%.

Dorin Dobrințu: S-a întâmpnat acum. În general este un procent destul de consistent care privește istoria Moldovei.

Flavius Solomon: Da, dar chiar și în numerele din ultimii ani. Este destul de echilibrată, da. Pe istoria Basarabiei, da, dar sunt subiecte de istorie general românească, de istorie universală etc.

Cătălin Botoșineanu: Eu am dat această revistă în Iași multor operatori privați. Aceștia au dreptul astăzi de a aduna arhivele private, spre exemplu cele economice din perioada comunistă, dar nu numai atât. Și au ajuns să dețină aproape o mie de fonduri de arhivă care nu aveau cum să ajungă la Arhivele din Iași. Spre exemplu, noi nu avem la Arhive Naționale niciun fond documentar al vreunui spital. Uneori i-am mai spus lui Dorin, alteori am făcut-o și de capul meu, am lăsat revista la acești operatori, tocmai pentru a-i impulsiona să nu arunce arhivele clinicilor, spre exemplu. Sub titulatura de arhive, am reușit prin

intermediul acestei reviste, prin relația pe care am avut-o cu operatorii, să induc ideea că arhivele au și menirea de a fi cercetate din punct de vedere istoric.

Florea Ioncioaia: Trebuie prezervate.

Cătălin Botoșineanu: Sunt peste o mie de astfel fonduri în județul Iași, adică atât cât au Arhivele din Iași. Fonduri au operatori mai mari sau mai mici, dar sunt și operatori uriași, precum FORTUS, fostul CUG, Fibre Sintetice etc. Adică istoria Iașului comunist e greu să ajungă la Arhive, adică salvăm fondurile ducându-le acolo, întrucât nu mai avem spațiu. Sunt și arhive pe care nu le avem. Dacă vă uitați la arhivele de la Iași, Neamț, Bacău, Botoșani, o să vedeți că Iașul nu are bănci populare, nu are spital, adică fizionomia arhivelor în comunism este cu totul diferită. Această revistă a încercat să suplinească acest gol. Sigur, colegii din jur, din celelalte județe, uneori au participat, alteori nu trimit texte. Ne interesează această zonă a arhivelor Moldovei, în definitiv, inclusiv Basarabia, Moldova de dincolo de Prut. Dar e un mare merit pentru că, așa cum spuneam, prin ea am reușit cât de cât să-i mai impulsionez pe acești oameni, pe operatorii privați să păstreze efectiv aceste fonduri de arhivă pentru că asta e o mare miză. În lipsa unui spațiu, noi n-o să putem prelua aceste documente. Adică e o mare provocare pentru noi.

Dorin Dobrinu: Trebuie să-ți iei mai în serios rolul de colecător de studii de la oamenii din Arhivele din Moldova. (Râde.)

Victor Cojocar: O întrebare tehnică: cum asigurați difuzarea în afară? Aici e o chestie reglementată sau pe relații personale?

Dorin Dobrinu: Pe relații personale mai ales. Oricum, acoperim ce ne-am propus. Este important de spus, cred, cam care sunt greutățile pe care le întâmpină o revistă pentru a apărea în format tipărit. Asta știe toată lumea de aici, pentru că oamenii au publicat și publică reviste, volume ș.a.m.d. În afară de voluntariatul autorilor, evaluatorilor, oamenilor din redacție, a celor care uneori ne ajută să distribuim revista, totuși ea are nevoie de bani pentru tipărire. Anumite cheltuieli le-am suportat noi. Am reușit, începând de la numărul II până anul trecut, să intrăm în competiții libere organizate de Consiliul Județean Iași, în baza Legii 350/2005. La început a fost o mare competiție, se lua aproape tot fondul alocat, după aceea rămâneam doar noi, „Archiva Moldaviae”, și încă una-două publicații din Iași. Anul trecut cei de la Consiliul Județean Iași au suprimat cu totul această linie de finanțare. Maricel Popa, președintele Consiliului, n-a mai înțeles la ce e bună cultura și tot programul ăsta pe cultură scrisă, adică pe tipărituri, a fost suprimat.

Leonidas Rados: A mers totul spre infrastructură. (Cu ironie.)

Dorin Dobrinu: La început erau în competiție câteva reviste culturale, literare, una a Mitropoliei din Iași. Pe urmă au dat totul deoparte pentru că nu reușeau, probabil, să influențeze. Nu știu, îmi scapă chestiunea asta. Noi ne-am îndeplinit, evident, obligațiile. Adică menționam pe pagina de gardă, verso, instituția finanțatoare. În noile condiții, ne-am orientat atunci spre mediul privat și am găsit suficiente resurse ca să asigurăm printul. Aceasta este o soluție, hai să

spunem, particulară, care rezolvă o nevoie punctuală. Dacă vrem mult mai mult de atât, e clar că sunt necesare resurse serioase. Spre exemplu, pentru o revistă în limbi străine, care s-a spus că e necesară. Noi nu vrem să o transformăm pe aceasta în așa ceva. Este evident și la revista aceasta că vrem să avem câteva studii în limbi străine, scrise bine. Există această practică pe care am asumat-o și noi, la care te obligă și bazele de date, dacă vrei să ai revista indexată acolo, și anume să ai rezumate în limbi străine, iar acum e vorba exclusiv de engleză. Dar ca să faci o revistă în engleză (sau în franceză) trebuie pur și simplu să ai o altă redacție, să ai oameni dedicați, să ai traducători foarte buni, adică resurse mult mai mari. Cred că la nivelul ăsta ai nevoie de bani mulți, care nu sunt nici la Universitate, nici la Academie.

Flavius Solomon: Ai nevoie de nativi.

Dorin Dobrinu: Da. Adică ar fi nevoie de un alt proiect pentru ca să scoți o revistă în patru fascicule anuale, e un efort de un alt tip, de la a identifica texte, de la atragerea lor până la publicarea lor. În plus, pentru piața internațională nu poți scrie cum scriem noi pentru publicul intern, pentru că suntem cu toții intimi cu spațiul nostru cultural, cu spațiul istoriografic. Însă dacă te adresezi istoricilor din Anglia sau din Germania, care nu au de-a face cu cultura noastră, trebuie să pui altfel în pagină materialul. Asta nu înseamnă că nu e nevoie să facem asta și când scriem în limba română. În acest sens, din fericire, lucrurile s-au schimbat destul de mult în ultimii zece ani.

Flavius Solomon: Legat de distribuirea revistei, de difuzarea ei, a spus și Petronel, s-a mai spus, există platforma CEEOL, unde revista este disponibilă⁷. Asta a fost un mare câștig. Revista apare acolo, sigur e important să fie și în biblioteci, pe rafturi, dar faptul că este în format digital și poate fi oricând citită contra plată.

Dorin Dobrinu: Colecția revistei este la liber pe *site*-ul nostru⁸.

Florea Ioncioaia: S-ar putea să vă interzică!

Dorin Dobrinu: Nu, nu. La CEEOL am negociat – dacă pot să vorbesc de negociere – atunci când am intrat acolo. Ne dădeau vreo două sute de euro pe an, dar am spus că noi nu vrem niciun ban, pentru că vrem să avem libertatea de a o pune revista pe propriul *site* și să păstreze ei banii pe care eventual îi încasează. Așadar, revista e la liber pe *site*-ul nostru.

Flavius Solomon: Dar e relevant că discuția nu este numai despre „Archiva”, ci despre toate publicațiile românești. Îmi aduc aminte, în 2011, pe *site*-ul CEEOL erau două-trei-patru reviste românești. După ce CNCS a pus condiția ca la evaluări să existe dovada că o revistă este pe o platformă digitală, numărul a explodat. Acum și revistele muzeelor din România sunt înregistrate pe CEEOL și lucrul ăsta este foarte important. Astfel o revistă poate fi citită oricând și de

⁷ „Archiva Moldaviae” este accesibilă pe *website*-ul CEEOL [Central and Eastern European Online Library]: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1418>.

⁸ Colecția „Archiva Moldaviae” poate fi consultată și descărcată în mod gratuit de pe *website*-ul revistei: <http://www.archivamoldaviae.ro/volumes>.

oriunde. Dar ar trebui totuși selectate vreo 15-20 de biblioteci din țară și din afară unde ar trebui expediată revista.

Cătălin Botoșineanu: Ajunge.

Flavius Solomon: Ajunge, dar ajunge prin: „Nu-mi iei și tu mie două reviste?” Lucrul ăsta merge un timp, dar nu este de durată.

Petronel Zahariuc: Costă, frate! Costă!

Flavius Solomon: Știu, costă imens. Poșta Română a avut grijă să crească prețurile în așa fel încât să te omoare.

Petronel Zahariuc: Au mărit prețurile foarte mult. Și nu e vorba de câteva sute de lei, e vorba de sume cu mai multe zerouri.

Flavius Solomon: Știu. Douăzeci de reviste expediate în afară costă mai mult decât tot tirajul de cinci sute de exemplare.

Mihai Chiper: Treizeci de lei costă expedierea unui volum.

Victor Cojocaru: Prin Consiliul Județean încercați măcar douăzeci de exemplare, an de an, să ajungă la biblioteci din astea mari.

Florea Ioncioaia: Nu, nu au bani pentru așa ceva. Pur și simplu nu prevăd.

Petronel Zahariuc: Nu prevăd în buget așa ceva.

Florea Ioncioaia: Și birocrăția asta nu înțelege exact care-i rostul acestei difuzări. După părerea lor, aceste reviste trebuie difuzate cu porumbeii.

Leonidas Rados: S-a terminat totul odată cu tipărirea, gata!

Florea Ioncioaia: Adică nu înțeleg chestia asta! Pur și simplu n-o înțeleg!

Petronel Zahariuc: Serviciul de difuzare al Academiei Române este un serviciu de difuzare în străinătate. Nu s-au difuzat revistele, iar bibliotecile mari nu le mai primesc.

Leonidas Rados: Da, dacă s-au descompletat colecțiile, nu le mai primesc.

Petronel Zahariuc: Gata, sănătate! Deci, noi putem trimite, dar și destinatarul să le primească. Aici e o întrebare. Bibliotecile le vor în format electronic acum. Nu mai au unde să le depoziteze. Putem trimite, cheltuim și nici înapoi nu se întorc, pur și simplu sunt distruse, pentru că fac un *review* pe ele, nu mai interesează. Deci, trebuie trimise acolo unde deja au prins colț, unde deja cineva s-a arătat interesat, cum este centrul de studii românești la Regensburg. Unde sunt centre de studii românești, acolo în primul rând, pentru că în rest nu sunt atât de încântați.

Victor Cojocaru: Biblioteca Congresului din Statele Unite.

Petronel Zahariuc: Aia ia tot.

Leonidas Rados: Ia absolut tot.

Florea Ioncioaia: Se pare că au început să refuze și ei de câțiva ani.

Victor Cojocaru: Eu unde am trimis în ultimii ani, toți mi-au mulțumit.

Petronel Zahariuc: Da, dar cercetarea voastră e pe limba tuturor. Cercetarea noastră nu este așa.

Victor Cojocaru: Se găsesc douăzeci de biblioteci în lume care să fie foarte interesate.

Petronel Zahariuc: Voi vă ocupați de Imperiul Roman. Toată lumea este interesată de istoria Imperiului Roman. Deci toate bibliotecile din Europa le

primesc fără probleme pentru că au parte de istorie clasică, de istorie antică, mai sunt și descoperitori de comori și alte chestii. Noi ce comoară am descoperit?

Victor Cojocaru: Noi reușit să băgăm „Arheologia Moldovei” în bibliotecă, care n-o primeau altfel.

Petronel Zahariuc: Dar ați reușit.

Florea Ioncioaia: Arheologia are un limbaj mai universal.

Marius Chelcu: Să spun și eu câteva cuvinte. În primul rând e de apreciat această muncă, sperăm să continue, sper că va continua. E adevărat că, la început, discursul m-a bulversat puțin, dar mi-am revenit repede. (Râde.)

Flavius Solomon: Ți-ai revenit repede.

Marius Chelcu: Mi-am revenit repede pentru că au fost explicațiile celelalte, care au lămurit situația, că s-a plecat cu un proiect într-o anumită conjunctură, care nu mai este cea de astăzi, spre fericirea și spre binele nostru. Sperăm să continue spre bine, adică acum văd, și s-a mai spus aici, anuarul și această revistă, sora sau fratele anuarului, sora independentă a anuarului. Iar dacă poate – sperăm să nu se întâmple asta – vom fi oprimați la „Anuar”, vom avea unde ne retrage și cred că în felul ăsta putem colabora în continuare, și unii și alții. Eu am dat la un moment dat un text, după aceea am mai lipsit, dar nu înseamnă că nu se pot face lucrurile. Asta e adevărat, trebuie găsită o anumită structură, adică într-adevăr e greu să faci o revistă pe o temă. Defilezi cu câți soldați ai și cum îi ai și speră să fie cât mai buni.

Petronel Zahariuc: Marius vorbește că el deja e posesor de revistă.

Marius Chelcu: Da, da. (Râde.)

Petronel Zahariuc: Acuma s-a făcut *apropitar* și împrumutându-se pe case, cum se spune, și el are nevoie de oameni. „Ioan Neculce” se cheamă revista, care are un trecut, are prezent și îi urăm un falnic viitor. Deci, dacă ne uităm aici, sunt mai mulți proprietari de reviste. (Râde.) De la Muzeu, de pe la alte instituții, de la Arheologie, de la Facultate ș.a.m.d.

Leonidas Rados: Și faceți troc!

Petronel Zahariuc: Deci noi aici zâmbim (râde), dar ne gândim cum putem să-i luăm pe-ai altora, cum am putea să-i tragem de partea noastră. (Râsete.)

Dorin Dobrincu: Trebuie să precizez că începând cu ultimul număr – XI/2019 – există responsabili diferiți ai revistei: Mihai Chiper este redactor-șef, Mihai Amărieuței este redactor-șef adjunct – acum avem trei Mihai în redacție.

Leonidas Rados: Așa înțeleg eu cu rubedeniile astea. (Râsete.)

Dorin Dobrincu: I s-a dat dregătorie.

Petronel Zahariuc: Așa tânăr și cu funcție așa mare?!

Dorin Dobrincu: E tânăr în institut doar!

Mihai Amărieuței: S-a plătit caftanul! (Râsete.)

Flavius Solomon: Și mai este un Mihai?

Dorin Dobrincu: Mihai Mîrza. Cum am mai zis, ei trei sunt hegemonii redacției. (Râde.)

Flavius Solomon: Eu o să-mi laud și fiul, pentru că aici avem cumetrism și nepotism. (Râde.) Coperta e făcută în mare parte de băiatul meu, pe când el era pasionat de informatică.

Dorin Dobrinu: Sunt mai mulți oameni care au muncit la copertă.

Flavius Solomon: Am spus „în mare parte”.

Petronel Zahariuc: Bine că mi-ați amintit de un băiat. Vorbeam de articole și în românește, și în limbi străine. Acum informal vorbesc, dar am ajuns să colaborez și la o revistă online făcută de Alexandru Gafton la Filologie, se cheamă „Diacronia”. E excelent făcută, dar are un băiat care se pricepe la computere fabulos de bine! Uitați-vă la ea cât de bine e făcută! Pentru că articolul are expresie românească și în limbă străină, are rezumate în românește și în limbă străină, doar online este făcută, are accesări enorme, este o redacție, tot așa, din afini spirituali. E o revistă independentă, făcută de Gafton cu grupul lui, nu este o revistă a facultății sau a altcuiva. Dar asta vreau să spun, site-ul vostru e bun, al „Anuarului” e foarte prost, asta e, instituțional stăm cum stăm. Dar al acestei reviste este un model, cât va ține și la ei, pentru cum trebuie să arate o expresie lingvistică și într-o limbă, și în cealaltă. Minunat, minunat! Deci ar trebui văzut și luat exemplul. Da, uitați-vă la „Diacronia”. Merită văzut cam ce se poate face.

Leonidas Rados: Încheiem aici dezbateră noastră. Mulțumim pentru participare!

*Transcriere de Ligia Dobrinu și Dorin Dobrinu
Editor: Dorin DOBRINCU*

**The “Archiva Moldaviae” Debate:
A Balance Sheet of a Decade of Independent Research and
the Launch of the Journal’s Volume XI/2019
(Abstract)**

Keywords: “Archiva Moldaviae”, historiography, independent research, the professional freedom of historians.

On the occasion of the tenth anniversary since the foundation of the journal “Archiva Moldaviae”, the Romanian Society of Historical Studies (SSIR), which provides logistical and academic support to this publication, organized a joint event, hosting both the launch of the most recent volume of the journal and an academic debate. This discussion took place on February 17, 2020, on the premises of the “A. D. Xenopol” Institute of History in Iași. Members of the journal’s editorial board, of the SSIR, joined by researchers who had published their work in the previous issues of the journal, as well as by members of the broader public interested in historical research attended the event. The speakers included, among others, Mihai Amăriuței, Cătălin Botoșineanu, Marius Chelcu, Mihai Chipur, Gheorghe Cliveti, Victor Cojocaru, Dorin Dobrinu, Florea Ioncioaia, Leonidas Rados, Flavius Solomon, and Petronel Zahariuc.

The concept of “independent research” could certainly elicit a reaction of puzzlement or even rejection, particularly from those historians who choose to follow the nationalist, state-centered, holistic, unifying, and centralizing tradition in Romanian historiography. This tradition went through various shapes, adaptations, reinterpretations and adjustments. The gradual distancing of historians from the state’s patronage and control – the state being defined, in this case, both from a philosophical and administrative point of view –, their liberty to openly pursue their investigations as liberal, critically minded, and autonomous intellectuals is essential for the production of independent research works. The emergence of the “Archiva Moldaviae” journal was itself directly linked to the need for the assertion and growth of the freedom of speech, to the rejection of political, intellectual, and administrative control and pressures of any kind, to the refusal to tolerate any ideologically or politically driven instrumental uses and abuses of history. Approaching the past, investigating it freely and critically, without any authoritarian intrusions from outside the profession, has a particular significance for those societies which have experienced totalitarianism. There is only so much autonomy and independence in the field of research as the historians are willing to accept and fight for. As the participants emphasized, scholarly independence is a construct, a work in progress. It can only be built and secured in a certain favorable political and cultural context.

The comments and remarks of the participants, especially those made by the members of the editorial board and by fellow historians closely affiliated with the journal, also highlighted certain “technical” issues. Among these issues were, e.g., the best strategy for constructing the journal’s portfolio, the system of external double-blind peer review, the securing of sufficient funding and financial resources, and the distribution of the journal in its printed version and in an electronic format. Last but not least, the fact that the journal is published as a result of the voluntary involvement and efforts of the editors, authors, and peer reviewers has been particularly emphasized.

The journal has acquired a solid reputation due to the variety of the topics discussed, to the high quality of the contributions, with many articles being based on unpublished and previously unknown sources, as well as to the interpretations and approaches proposed by the authors. The journal also maintains high scholarly standards when publishing book reviews. These reviews strive to flesh out both the strong points and the weaknesses of the books under discussion.

The 12 volumes published up to this point, including 11 yearly issues and a supplement, amount to a total number of 5,866 pages. The published articles, documents, debates, book reviews, and short notes belong to a total of 177 authors, coming from Romania, the Republic of Moldova, Poland, Russia, Ukraine, Austria, Germany, France, the United Kingdom, Hungary, Bulgaria, the United States of America, Canada, and Australia. Being a product of combined and collective efforts, “Archiva Moldaviae” aims at becoming an enduring and long-term project.

Societatea de Studii Istorice
din România

Vă invită la dezbateri

„Archiva Moldaviae” la bilanț: un deceniu de cercetări independente

Cu această ocazie va fi lansat
volumul XI/2019 al revistei

Luni, 17 februarie 2020, ora 17:00
Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași
Str. Codrescu 6, Pavilion C

**Keith Hitchins (1931-2020):
Trailblazer, Ambassador, and
Elder Statesman of Romanian Studies**

Paul E. MICHELSON*

Introduction

In midst of his 90th year, Prof. Keith A. Hitchins (2 April 1931 – 1 November 2020) has passed away. Professor of History at the University of Illinois, Champaign-Urbana, where he taught from 1967 to retirement in 2019, Prof. Hitchins was universally-known for his superlative grasp of an exceedingly complex and problematic Romanian past, culture, and civilization. He was known for his encyclopedic knowledge of Romanian bibliography and publications as well as the possessor of a legendary library, both of which he shared generously and without reservation. More than that, he was a much beloved and respected mentor to generations of students and a friend and colleague of numerous American, European, and Romanian scholars.

Keith Hitchins was a pioneer of Romanian studies in the United States. As a member of the first generation of indigenous Romanianists in the US, his path-breaking visits to Romania, writings, contacts, and patient efforts to navigate the ins and outs of Romanian culture and academia built bridges for the generations of scholars who followed.

Prof. Hitchins was not only a trailblazer. His focus from the beginning was to build scholarly bridges between American and Romanian academics. As such, he became an ambassador in several ways. In the first place, by establishing his own scholarly credibility and seriousness, he created legitimacy in Romania for the generations of American scholars who followed in his wake. In the second place, he became an emissary of Romanian civilization and culture to the Western academic world through his writings (including a phenomenal number of book reviews), his lectures, and his mediating of Romanian scholarly and other literature to American libraries and students of Romania. It was owing to Hitchins that “the cultural dialogue” between Westerners and

* Distinguished Professor Emeritus of History at Huntington University (IN), and a past President and former Secretary-Editor of the Society for Romanian Studies, e-mail: pmichelson@huntington.edu

Romanians began¹. Romanian culture had no better friend and interpreter than Keith Hitchins².

Lastly, through more than sixty years of professional engagement with Romania, he became the elder statesman of Americans preoccupied with the Romanian lands, and, in fact, of all those everywhere concerned with Romanian studies. One look at his bibliography is all that is needed to establish this fact³. Other evidences might include his election as an honorary member of the Romanian Academy in 1991, and his being awarded the Lifetime Achievement Award in 2000 by the premier US academic association for Slavic and East European Studies, the American Association for the Advancement of Slavic Studies⁴.

We have suffered a great loss with the passing of Keith Hitchins, but his monument will be these real and lasting achievements⁵.

Background, education, and university career

Prof. Keith Arnold Hitchins was born in Schenectady, New York in 1931⁶. His parents, Henry Arnold Hitchins and Lillian Turrian Hitchins, came from

¹ The phrase is from Corina Teodor, *Laudatio. Pentru conferirea titlului de Profesor Honoris Causa al Universității “Petru Maior” din Târgu Mureș domnului profesor Keith Hitchins (Universitatea Urbana, Illinois)*, in Nicoleta Sălcudeanu (ed.), *Keith Hitchins și istoria românilor*, “Vatra”, Târgu Mureș, vol. 33 (2006), no. 7, p. 42.

² Which explains why no fewer than eight Romanian universities, including the big three in Cluj, Iași, and București, awarded him honorary doctorates. In general I look askance at honorary degrees for academics, but these were genuine and merited recognitions of what Prof. Hitchins had done for Romanian scholarship and culture.

³ Marcel Popa (ed.), *Keith Hitchins at 85. Biographical and Professional Information*, București, Editura Enciclopedică, 2016, 111 p. The first version of this bibliography, *Professor Keith Hitchins at Seventy*, București, Editura Enciclopedică, 2001, was 75 pages; the second, *Professor Keith Hitchins at Seventy-Five*, București, Editura Enciclopedică, 2006, grew to 86 pages; and the third, *Keith Hitchins at 80*, București, Editura Enciclopedică, 2011, reached 100 pages. For a good survey, see Vasile Pușcaș, *Keith Hitchins: Honesty and the Writing of History*, in „Transylvanian Review”, vol. 20 (2011), no. 3, p. 88-125 (p. 101-125 is a bibliography).

⁴ For decades, Romanianists were increasingly annoyed that Romania was incomprehensibly included under the rubric of “Slavic Studies”. This was, in fact, a relic of the Cold War, which pitted the West against the Russians (i.e. the Slavic world). Happily, since 2010, the association is known as the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies. Unhappily, its journal remains “The Slavic Review”.

⁵ I am indebted to Prof. Glenn E. Torrey, who was my first teacher of things Romanian, for sharing with me his reminiscences about Prof. Hitchins and the early days of Americans studying in Romania. Prof. Torrey was in the second group of American Fulbrighters in 1961-1962, along with Gretchen Buehler and Bill Fell. Also useful in this regard are the contributions by Hitchins (p. 63-64) and Torrey (p. 140) in Liliana Ursu, Ioana Ieronim, and Archbishop Chrysostomos (eds.), *Să vezi lumea cum o văd ceilalți* [To see the world as others see it], București, Editura Vremea, 2003; the collections of interviews, memorials, and tributes in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 29-87; by Hitchins (p. 50-52, 139-149) and Kellogg (p. 53-56) in Remus Pricopie, Dorina Guțu, and Mihai Moriou (eds.), *Fulbright Ripple Effect on International Education*, București, Comunicare.ro, 2010; and Lucian Boia, *Tineri americani în România*, in Lucian Boia (ed.), *Dosarele secrete ale agentului Anton. Petru Comarnescu în arhivele Securității*, selected and introduced with commentary by Lucian Boia, București, Editura Humanitas, 2014, p. 231-273.

⁶ For the early years, see especially Corina Teodor, *Keith Hitchins în dialog cu Corina Teodor*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 29-35; and the obituary published by the Bond Funeral Home at

British and Swiss backgrounds, which provided him with a cosmopolitan perspective on life and probably sparked an early interest in foreign languages⁷. His mother passed away while he was young and he was particularly close to his father. It was not accidental that he dedicated his first book to his father and his second to his parents.

Prof. Hitchins was educated at Union College in Schenectady, one of the oldest (1795) and most respected liberal arts colleges in the US, graduating Phi Beta Kappa with a B. A. in 1952. This liberal education provided the essential foundation for his later multi-faceted approach to Romanian studies, and contributed to his belief in the necessity of an inter-disciplinary strategy to both civilizational analysis and area studies. In 1953, he received an M. A. in history from Harvard University. He followed this with the Ph. D. at Harvard.

Hitchins had the good fortune to study at Harvard with Robert Lee Wolff, who was one of the leaders of Balkan area studies in the US⁸. Wolff was an advocate both of the Western Civilization conceptualization of the past⁹ and of the interdisciplinary mode of attack on the past. Prof. Hitchins' encyclopedic curiosity reflected his mentor's methodology. Wolff also sparked his interest in Romania through his course on "The History of Southeastern Europe from the Fall of Constantinople to the Second World War". The youthful Hitchins was interested in Romania as a kind of *Terra Incognita*¹⁰, and Wolff urged him to study Romanian, which he did¹¹. As he discussed with Wolff his dissertation

www.tributearchive.com/obituaries/18868383/Keith-Hitchins/Schenectady/New-York/Bond-Funeral-Home (last accessed 1.12.2020). His grandparents spoke both German and French; in high school and at Union College, he studied Latin, French, Spanish, and Russian. He later affirmed that for the serious scholar, "Knowledge of the language of a country is essential". Corina Teodor, *art. cit.*, p. 35.

⁷ Eventually he knew nearly twenty languages. Though this will not be discussed below, his linguistic skills were such that he was also a respected expert on Georgian, Tadjik, and Kurdish history, literature, and culture, and a contributor to the *Encyclopedia Iranica*.

⁸ Wolff was the author of one of the few scholarly treatments of Southeastern Europe available in English, *The Balkans in Our Time* (Cambridge MA, Harvard University Press, 1956, revised edition 1974), which included Romania. Wolff had briefly visited Romania in 1944 and had acquired a surprising number of important Romanian books. He was also the co-author of Crane Brinton, John B. Christopher, and Robert Lee Wolff, *A History of Civilization* (Englewood Cliffs NJ, Prentice-Hall, 1955), which went through five editions by 1976. I used both books as a student and professor.

⁹ In Brinton, Christopher, and Wolff, "Civilization" is used interchangeably with "Western Civilization".

¹⁰ One wonders how much Hitchins might have been influenced by Prof. Henry L. Roberts who taught at Columbia from 1948 to 1967. Roberts was the author of the still valuable *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (New Haven: Yale University Press, 1951, 414 p.), and travelled in Rumania in 1944 with Wolff as American OSS East European (Balkan) experts. Hitchins's thoughts here mirror several prescient essays by Roberts later collected in his *Eastern Europe: Politics, Revolution, and Diplomacy* (New York, Alfred A. Knopf, 1970); *Eastern Europe and the Balance of Power* (1956); *Politics in a Small State: The Balkan Example* (1960); and *Eastern Europe and the Historian* (1961).

¹¹ He subsequently took Bulgarian and Serbo-Croatian at Harvard, and Hungarian and modern Greek at the *École des Langues Orientales* in Paris.

topic, Wolff showed him biographies of Șaguna by Ioan Lupaș¹² and Nicolae Popea¹³, and a volume of documents about Șaguna¹⁴, and suggested “he might do something about Șaguna”. When Hitchins received his Ph. D. from Harvard in 1964, he was informed by Prof. Wolff that his thesis was so good that the traditional dissertation defense had been waived. Hitchins later published an obituary for Wolff¹⁵, in which he wrote:

The wide range of Wolff's interests, his meticulous scholarship, and his high standards of style were constant sources of inspiration for a generation of younger scholars of Byzantine, Russian, and Balkan history. The intellectual stimulation and the friendship he gave will not soon be forgotten nor easily replaced.

Prof. Hitchins was an instructor and an assistant professor of history at Wake Forest University from 1958 to 1965, which he found to be an ideal place for a first appointment with bright students, supportive colleagues, and a pleasant environment. He then moved to an assistant professorship from 1965 to 1967 at Rice University, an up and coming center for American Habsburg studies under R. John Rath. Rath had arrived at Rice in 1963 from a full professorship at the University of Texas and one of his first steps was to found in 1965 the „Austrian History Yearbook”¹⁶. Part of Hitchins's new post included a position as associate editor of the AHY. This put him in on the ground floor of the newly burgeoning field of Habsburg studies in the US and brought him into contact with my mentors, Charles and Barbara Jelavich of Indiana University, who were the preeminent leaders in the field for the last half of the 20th century. Charles Jelavich was on the board of editors of the *Yearbook* from the outset as a longtime member of the US Committee to Promote Studies of the History of the Habsburg Monarchy, and Prof. Hitchins became a close personal friend and collaborator with the Jelaviches. I often heard them refer warmly to Keith with respect and approval.

Hitchins' tenure at Rice was relatively brief¹⁷, but he had become so rapidly prominent in the field (what was often referred to as “a hot commodity”), and

¹² Ioan Lupaș, *Mitropolitul Andreiu Șaguna*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezane, 1909¹, 404 p.; 1911², 338 p.

¹³ Nicolau Popea, *Archiepiscopul și Mitropolitul Andreiu Baron de Șaguna*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezane, 1897, 397 p.

¹⁴ Gheorghe Tulbure, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulări școlare. Diverse*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezane, 1938, 456 p.

¹⁵ Keith Hitchins, *Robert Lee Wolff, 1915-1980*, in “Slavic Review”, vol. 40 (1981), no. 2, p. 336.

¹⁶ On Rath, see *Biographical Sketch of R. John Rath (1910-2001)*, R. John Rath Papers, University of Minnesota Archives, <https://archives.lib.umn.edu/repositories/14/resources/1539> (last accessed 9.12.2020).

¹⁷ Prof. Rath's disappointment was somewhat assuaged by the almost immediate hiring at Rice in 1968 of Gale Stokes, a student of the Jelaviches and eventually a luminary of Southeast European studies in the US, serving in 2003 as president of the American Association for the

he could not resist Prof. Ralph T. Fisher, Jr.'s offer in 1967 to become an associate professor at what would become his academic home for the rest of his life, the University of Illinois. Fisher was the founder and guiding spirit behind the Center for Russian and East European Studies at Illinois (which he directed between 1960 and 1987 and made one of the five leading such centers in the US), creator of the Illinois Summer Research Laboratory on Russian and East European Studies which attracted scholars from all over the US and internationally. However, Fisher's major achievement was the focused attention he gave to the Slavic and East European collection at the University of Illinois Library. He saw "building the library's holdings in the field as essential for attracting outstanding faculty and graduate students"¹⁸. Fisher's aim was to build the largest such collection at any university in America. Funding was one measure of Fisher's success: when he arrived at Illinois in 1958, the library acquisitions budget for the area was a minuscule \$5,000 a year. This rose to \$34,000 in 1960-1961, and by 1965-1966 had risen to over \$100,000¹⁹. Fisher's "enthusiasm and perseverance" were doubtless responsible for convincing Prof. Hitchins that Illinois was committed long term to the right goals. Fisher kept his end of the bargain, and was unquestionably a key advocate and encourager of Prof. Hitchins' scholarly and bibliographical work in Romanian Studies at Illinois²⁰. Prof. Hitchins rapidly advanced to a full professorship in 1969 at the University, likely with Fisher's enthusiastic support, when his exceptionally well researched and written first book appeared²¹.

Keith Hitchins, pioneer of Romanian studies

Prof. Hitchins' first became engaged with Romanian studies in 1957-1958 with a Fulbright fellowship at the Institut d'Études Roumaines of the Sorbonne in Paris where he studied with Emil Turdeanu and Jean Boutière²². During that

Advancement of Slavic Studies, and the holder of Rath's Mary Gibbs Jones Professorship after Rath retired.

¹⁸ See Keith Hitchins's generous obituary, *In Memoriam: Ralph T. Fisher, 1920-2015*, in "Slavic Review", vol. 74 (2015), no. 4, p. 976-977.

¹⁹ On Fisher's career, see Ralph T. Fisher, *Swimming with the Current*, in "Russian History/Histoire Russe", vol. 21 (1994), no. 2, p. 149-170. Prof. Hitchins adds that Prof. Fisher's "success owed, in the first place, to his humanity and integrity" and "always thought of the center, the library, and the laboratory as cooperative ventures. Yet, everyone knew who the chief architect was. Such accomplishments and such modesty are rare things" (p. 977).

²⁰ It was representative that one of Hitchins' earliest articles was a collaborative piece: Lajos Jordáky and Keith Hitchins, *The History of the Habsburg Monarchy (1789-1918) in Romanian Historiography since 1945*, in "Austrian History Yearbook", vol. 4 (1968), p. 303-334.

²¹ This was his *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849* (Cambridge MA, Harvard University Press, 1969, xi + 311 p.), which will be discussed below.

²² On this and what follows, Hitchins went into considerable detail at the 2010 Fulbright 50th Anniversary meeting in București. See Keith Hitchins, *A Fulbright to Romania, 1960-1962*, in Remus Pricopie *et al.*, *Fulbright Ripple Effect*, p. 139-149. Turdeanu remained a close friend. His course on the nineteenth century Romanian classics probably was the inspiration for Hitchins'

time, he decided to make Romanian history and culture his specialization. When later asked about “why I chose Romanian history as a subject for research”, he replied, “I suppose because it is intrinsically interesting. But it also offers unique opportunities for comparative studies and for illuminating the general processes of historical development”²³. He also travelled to Vienna to see the Habsburg archives and to Sremski Karlovci where he was further inspired to study the life and work of Bishop Andreiu Șaguna through working in the archives of the Serbian Orthodox Church in the Habsburg Empire.

In 1960-1962, he became the first Fulbright scholar, along with Frederick Kellogg, in Iron Curtain Romania itself. From 1960-1961, he worked at the Institute of History in București, whose director Andrei Oțetea gave him strong and generous support, sometimes off the record. It was Oțetea who went out on a limb by arguing with Romanian archival and library officialdom that young American scholars – such as Hitchins and Torrey – had to be given open access not only to books but also to archives. If not, they would not make noteworthy contributions to Western knowledge of Romanian culture and the Romanian past, which, in the end, would be to the detriment of Modern Romania and Romanian civilization itself²⁴. He discovered that major academic libraries often had two card catalogues: a public one that had been sanitized for political and ideological reasons, and another with included those works officially prohibited for general audiences. He was pleased that he was allowed to use both.

Hitchins also met Petru Comarnescu, the noted art and literary scholar, who gave both Hitchins and Torrey much helpful advice about Romanian society, culture, and intellectual circles as well as about how to steer their way through the Romanian milieu and academic bureaucracy²⁵. Hitchins credits Comarnescu with doing more “than any other to make Romanians better acquainted with America and Americans”. Comarnescu “served as a mentor to young Americans studying in Bucharest [...]. I have always thought of Petru Comarnescu as someone who embodied the principles of the Fulbright experiment. He was, we might say, a Fulbrighter before the fact”²⁶. He also provided

life long preoccupation with Romanian literature. Boutière who taught him about medieval Romanian texts, wrote his dissertation on Creangă and influenced the young scholar's interest in both Romanian literature and folklore.

²³ Keith Hitchins, *A Fulbright to Romania, 1960-1962*, p. 149.

²⁴ Useful sources are the preface to Hitchins, *Rumanian National Movement*, p. vii-xi, and the acknowledgements in Keith Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873* (Cambridge MA, Harvard University Press, 1977), p. vi-vii, which when read between the lines along with Prof. Torrey's insights have a lot to convey about the 1960s in Romania.

²⁵ It later transpired that Comarnescu was an agent of the Securitate assigned to keep an eye on these suspect young Americans, which is why, unlike most Romanians, he was not hesitant about contacts with Americans. See Lucian Boia, *Tineri americani, passim*. However, as Torrey notes, these reports were generally positive about his supposed targets and Hitchins comes off as pretty savvy in them.

²⁶ From remarks made at the 50th Anniversary Fulbright Conference in București in 2010. See Remus Pricopie *et al.*, *Fulbright Ripple Effect*, p. 51. Comarnescu held a Ph. D. from the

them with many bibliographical suggestions and hard to get books, and apparently put him in touch with the legendary private Romanian book dealer, Radu Sterescu, who was the builder of libraries for countless subsequent American scholars²⁷. Sterescu was able to carry on with his more or less illegal activities because he was reputed to be protected by Ștefan Andrei, sometime Foreign Minister under Ceaușescu, who was a collector of Romanian first editions. Another source of books was Constantin Stavilă, whom he met at the Academy Library in București. The Stavilă frequently invited him to dinner and through their contacts with Orthodox clergy, he met many churchmen²⁸. Lastly, in București, Paul Simionescu proved to be on much the same wave length as Hitchins when it came to books and bibliography.

Hitchins very quickly decided that he needed to assemble his own research library because of the paucity of Romanian holdings in American libraries, and since it was unlikely that he would get a teaching position at an institution with much of anything on Romania in their collections. He also decided that his library would not just be books related to his specialty, but would include standard historical works as well as books on all aspects of Romanian culture and civilization²⁹. This collection began in Paris in 1957-1958 and followed by Romania during 1960-1962. He saw these works as “indispensable for my work as well as that of my colleagues and students”³⁰. Hitchins's amazing personal library, almost like Topsy, grew to such an extent that he eventually wound up converting his garage and most of his house into library space. In the end, he simply got rid of all the furniture in his house except for the kitchen to provide room for books. Need more be said?

Having found that the materials for his dissertation in Romania were much more extensive than he had thought, Hitchins applied for a second fellowship in 1961-1962, part of which was spent in Cluj. Cluj was the natural home for his research interests. Most significantly, it was the start of a lifelong friendship with Pompiliu Teodor, then working at the manuscript section of the Romanian Academy Library, later a stalwart of the Institute of History and the Department

University of Southern California in 1931 and was heavily involved in writing about America and promoting Romanian-American friendship. This naturally put him in a bad light after 1948 with the Communist regime and was one of the blackmail pressure points used to coerce Comarnescu into becoming an informer for the Securitate. A volume of his writings, including a 1946 translation of his dissertation was edited by Dan Grigorescu and Florin Toma, *Kalokagathon. An Anthology* with an introductory study and notes by Dan Grigorescu and a testimony by Valeriu Răpeanu (București, Editura Eminescu, 1985). See also Keith Hitchins, *Petru Comarnescu în anii '60: America revizitată*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 59-66, which includes several letters from Comarnescu to Hitchins in 1966-1969.

²⁷ See Keith Hitchins, *Petru Comarnescu în anii '60*, p. 60 ff.

²⁸ Idem, *A Fulbright to Romania, 1960-1962*, p. 145. Among others that he became close to in București over the years included Cornelia Bodea and Lucian Boia.

²⁹ For some detail, see *ibidem*, p. 146-147.

³⁰ Corina Teodor, *art. cit.*, p. 35.

of History at “Babeş-Bolyai” University³¹. Part of the same generation (Teodor was born in 1930; Hitchins in 1931), they not only shared a deep interest in the cultural and political history of 18th century; they found that they shared concerns on most everything else. Prof. Teodor had a complete command of the works and manuscripts of the scholars of the Transylvanian School, which Hitchins found immensely useful in his own work. Their daily routine usually began with the inevitable cups of strong fresh-brewed coffee, that anyone who subsequently became acquainted with Prof. Teodor knew were *de rigueur*. He was also soon invited to join the staff coffee break which allowed a good deal of informal discussion³². The two men formed a deep academic and personal bond that persisted to Teodor's untimely death in 2001, a connection that had been cemented when Prof. Teodor served as a Fulbright Lecturer in the Department of History at Illinois in 1972-1973.

While in Cluj, Hitchins also became acquainted with Romania's most outstanding specialist on the 18th century, Academician David Prodan, who was often on ill terms with the Communist academic bureaucrats even though he was a longtime advocate of Marxist approaches to the past. Prodan, for all that, was a genuine scholar, and his interdisciplinary methods were admired by Hitchins. Prof. Hitchins later wrote that Teodor and Prodan “aided me perhaps more than they realize in our discussions of the history of the Rumanians of Transylvania”³³.

Hitchins was in Cluj and Sibiu, not only during 1961-1962, but also during 1965-1966 and 1969-1970. He developed a close relationship with Mihail Triteanu, who was the Director of the Library of the Romanian Academy (1961-1969). Triteanu not only provided generous support for Hitchins' work, but also cooked breakfast every morning for the young American scholar at the Academy Library³⁴. Prof. Hitchins made prodigious book acquisitions in Bucureşti and especially in Cluj at the Academy Library, at the Institute of History (which had a whole basement full of pre-1948 books and journals that they were most generous in sharing with serious scholars), from his amazing network of friends and acquaintances³⁵, and at various and sundry anticariats. Triteanu, I was told, facilitated the shipping of most of these books back to the

³¹ See particularly Keith Hitchins, *A Remembrance of Pompiliu Teodor*, in Corina Teodor (ed.), *Pompiliu Teodor şi lumea prin care a trecut*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016, p. 127-131; and Keith Hitchins, *A Fulbright to Romania, 1960-1962*, p. 143.

³² Keith Hitchins, *A Fulbright to Romania, 1960-1962*, p. 144.

³³ Idem, *Rumanian National Movement*, p. xi.

³⁴ Hitchins noted that, although everyone he met was friendly, these “usually ceased when I left the building” (Keith Hitchins, *A Fulbright to Romania, 1960-1962*, p. 144). Among others that he was close to in Cluj were Liviu Maior and Vasile Puşcaş. Eventually, he befriended several generations of students at Cluj.

³⁵ Any scholar who has spent serious time in Romania can testify to the stunning generosity with which his or her Romanian colleagues share copies of their books and bibliographical knowledge.

US by simply ignoring the usual mountain of obligatory red-tape. This was the start of Hitchins' own legendary personal library, but also led later on to the bulk of the University of Illinois's superb Romanian collection acquired by Hitchins. This latter provided a bonanza for American scholars, especially those able to participate in Illinois' amazing summer laboratories on Russia and Eastern Europe.

Among others in Cluj and Sibiu that Prof. Hitchins singled out for notice were István Semlyén, Deputy Director at the Academy Library, who facilitated his "work in a variety of ways"; Ștefan Pascu, who made possible access to valuable materials³⁶; Sofron Vlad, Director of the Romanian Orthodox Theological Institute in Sibiu, who gave Keith "his support when it was badly needed"; and Protopop Ioan N. Beju, Director of the same Institute's Library to whom Prof. Hitchins had "Above all [...] a special debt [...] for his never-failing professional and moral support"³⁷. It was at Sibiu that he was given permission to study the Șaguna archive, which would be key for his second book. On his way home in 1966, he began research in the Hungarian National Archives and at the Széchényi National Library, both in Budapest.

In 1966, the Jelaviches, in cooperation with Rice's Rath, organized the pathbreaking international Indiana University Conference on the Nationality Problem in the Habsburg Monarchy: A Critical Reappraisal, April 1-6³⁸. This conference was considered a significant mile post in the study of Habsburg history. It was also an important step forward in Romanian-American scholarly relations as a large official Romanian delegation participated for the first time in an American academic conference. This was expedited by Hitchins' contacts so carefully nurtured in the early 1960s. Among the leaders of the delegation were the directors of the history institutes in București and Cluj, Andrei Oțetea and Ștefan Pascu, both of whom had first become acquainted with American scholarship through Hitchins.

The proceedings of the seminal Indiana conference were published in three hefty volumes of „The Austrian History Yearbook”³⁹. Keith Hitchins was an associate editor for all three volumes of this enormous undertaking. The first volume dealt with integrating and disintegrating forces in the Habsburg Empire and the dominant nationalities in the Monarchy. The second was devoted to the Slavic, Italian, and Romanian nationalities. And the third volume carried articles on religion, foreign policy, economic issues, the collapse of the empire, and the

³⁶ And kept the Securitate informed on Hitchens' activities as the CNSAS files show.

³⁷ On Triteanu and the others, see Keith Hitchins, *Rumanian National Movement*, p. xi; and idem, *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1977, p. vii-viii. At Sibiu he befriended Aurel Jivi and, especially, Mircea Păcurariu, who became the dean of Romanian church historians.

³⁸ See Charles Jelavich and R. John Rath, *The Conference*, in "Austrian History Yearbook", vol. III (1967), Pt.1, p. 1-7.

³⁹ "Austrian History Yearbook", vol. III (1967), Pt. 1, ix + 308 p.; Pt. 2, iv +531 p.; and Pt. 3, iv + 418 p.

state of Habsburg Studies in the US and Europe as well as an extensive index. The session on the Habsburg Minorities was chaired by Ștefan Pascu, with papers being presented by Stephen Fischer-Galati⁴⁰ and Andrei Oțetea⁴¹. John Campbell and Raymond Grew were the discussants⁴². In his concluding remarks, Rath noted with pleasure that

[...] the frequency with which both groups [the Americans and the Europeans] clearly understood and even sympathized with each other's approaches was remarkable. Equally refreshing was the amount of agreement between East European and Western scholars on many basic issues and the total absence, with one single exception, of the heated nationalistic polemics which have all too frequently marred discussions of the nationality questions of the old monarchy. The atmosphere at Bloomington, Indiana, was entirely different from that of the International Congresses of Historical Sciences at Stockholm in 1960 or even Vienna in 1965 [...]. It became obvious at Bloomington [...] a few American historians at times seemed [...] to voice stronger antipathy to the Habsburg government than scholars from areas which once belonged to the old monarchy [...]. There was a general feeling that West and East European and American historians need to continue to study the problem on a comparative basis and in close cooperation with each other⁴³.

It was not an accident that for years after, the “1966 Indiana Habsburg Conference” served as a familiar reference point in East European area studies.

Another important contribution of Prof. Hitchins to the early years of Romanian Studies were the five volumes of the journal „Rumanian Studies”, which he edited from 1970 to 1986 with the support of the University of Illinois. The idea for the journal had been born out of discussions with Petru Comarnescu and Glenn Torrey. While Hitchins and Torrey rounded up American contributors, Comarnescu circulated a journal prospectus to Romanian cultural authorities and recruited contributors from his large circle of friends⁴⁴. It was agreed that the scope of the journal would be “to present the fundamental problems of Romanian historical and cultural development from both Romanian and American perspectives.” When Comarnescu came to the US in 1968 on a lecture tour (which included stops at Illinois with Hitchins, Emporia State with Torrey, and Wichita State with Richard Todd), he further pressed the Romanian Ambassador, Corneliu Bogdan, and the cultural attaché to do all they could to support the journal. When he returned to Romania he continued his campaign, directly

⁴⁰ Stephen Fischer-Galati, *The Rumanians and the Habsburg Monarchy*, in “Austrian History Yearbook”, vol. III (1967), Pt. 2, p. 430-449.

⁴¹ Andrei Oțetea, *The Rumanians and the Disintegration of the Habsburg Monarchy*, in “Austrian History Yearbook”, vol. III (1967), Pt. 2, p. 450-476.

⁴² John C. Campbell and Raymond Grew, *Comments*, in “Austrian History Yearbook”, vol. III (1967), Pt. 2, p. 477-490.

⁴³ R. John Rath, *A Few Random Remarks*, in “Austrian History Yearbook”, vol. III (1967), Pt. 3, p. 315-318.

⁴⁴ See Keith Hitchins, *Petru Comarnescu în anii '60*, p. 60 ff. on this and what follows.

with the authorities in București and indirectly with his comments about American scholars and Romanian studies on a lecture tour he took to many cities, including București, Brașov, Cluj, Oradea, Arad, and Timișoara.

Prof. Hitchins wrote in his introductory *From the Editor*, that the impetus for the journal came from the success of US-Romanian exchanges between 1960 and 1970: “It seemed to some of us who participated in these exchanges that the time had come to extend the scope of collaboration to include new work being done on both sides of the Atlantic”. His hope was that “study in the United States of all aspects of Rumanian history and culture” would be furthered as well as offering a forum for Rumanian scholars “to inform a wider audience [...] about the new directions in research and the changes in interpretation that are taking place in their country.” He was ably assisted by four associate editors, Gretchen Buehler, Philip Eidelberg, Richard Todd, and Glenn E. Torrey, all people he had met as fellow American grantees in Romania; and by the cooperative attitudes of Romanian scholars, whom he had also met while in Romania, who agreed to contribute to the new venture.

Volume I (1970), vii + 221 p., carried out Hitchins' promise of an international journal, with contributions from Barbara Jelavich, David Prodan, Dan Berindei, Philip Eidelberg, Richard Todd, Mircea Zăciu, Petru Comarnescu, Ștefan Pascu, and Paul Simionescu. In later years, Simionescu, a noted bibliographer, became a Corresponding Editor. The contributors to Vol. II (1971-1972), 215 p., were Glenn E. Torrey, Ludovic Demény, Barbara Jelavich, Paul Cernovodeanu, Alexandru Duțu, Radu R. Constantinescu, Sergiu Columbeanu, Emil Turdeanu, Michel Impey, Robert Hall, Romulus Vulcănescu and Paul Simionescu; Vol. III (1973-1975), 220 p., carried articles by Paul W. Schroeder, Ștefan Ștefănescu, Barbara Jelavich, Lucian Boia, Philip Eidelberg, Paul Cernovodeanu, Keith Hitchins, Costin Feneșan, Sever Dumitrașcu, Paul Simionescu, Erica F. McClure, and Malcolm M. McClure; Vol. IV (1976-1979), 221 p., had pieces by Richard Todd, Barbara Jelavich, Keith Hitchins, Anthony Di Iorio, Glenn E. Torrey, Michael Impey, Erica F. McClure, and Malcolm M. McClure, with Impey joining the Associate Editors⁴⁵; and the final installment, Vol. V (1980-1986), 179 p., had contributions by Émile Turdeanu, Barbara Jelavich, Katherine Verdery, Catherine Durandin, Joseph L. Love, Dinu C. Giurescu, Ioana Em. Petrescu, and Michael H. Impey⁴⁶. Alas, this was the final issue of the review, probably caused by the relatively high price charged by Brill and circulation difficulties resulting from

⁴⁵ As I observed when reviewing volume 4, “Rumanian Studies” had “established itself as the most substantial journal currently dealing with the history and culture of Romania. This new volume enhances that reputation.” *Review of “Rumanian Studies”*, vol. 4, in “Slavic Review”, vol. 40 (1981), no. 3, p. 495-496.

⁴⁶ In my review of this volume, I underlined that “The fifth volume of *Rumanian Studies* continues a number of excellent traditions established by its predecessors: a wide variety of contributors, a combination of studies based on primary sources and more general syntheses, and an interdisciplinary selection of articles”. *Review of “Rumanian Studies”*, vol. 5, in “Slavic Review”, vol. 48 (1989), no. 2, p. 329-330.

price and from publishing and editorial office separation in the days before eMail. It was also the fact that by 1986, the climate in Ceaușescu's Romania was no longer hospitable to foreign scholarly cooperation and the free exchange of ideas was becoming increasingly dangerous particularly for those on the Romanian side.

Following the demise of „Rumanian Studies”, Prof. Hitchins moved on to his larger book projects, which will be discussed below. The stress here on the pioneering first decades of Prof. Hitchins' career is because it was in these years that he both set the tone for those who were to follow, opened the way for future generations of American scholars, and set the pace for everyone else in Romanian Studies. He continued over the decades to widen these shared contacts and insights into Romanian culture, civilization, and culture. To cite just one example, when asked about his memories of Keith Hitchins, Glenn Torrey warmly recalled him first of all as a mentor who was unreservedly generous with his contacts, knowledge, and books. Secondly, Prof. Torrey stressed his experiences with Prof. Hitchins as a lifelong friend and collaborator. As another close acquaintance of Prof. Hitchins emphasized, Prof. Hitchins' loyalty to friends was constant and legendary: once formed, he was never known to break a friendship with anyone⁴⁷.

Some memories of Keith Hitchins

My own contacts with Keith Hitchins mirror what others have said. When I became a member of the Board of the Society for Romanian Studies in 1976 and subsequently Secretary in 1977, he was active as a founding member (1973-1978) of the board. This was in spite of his well-known reluctance to dissipate his academic and scholarly energies on conference travel and interruption of work schedules. I once asked him about this and he replied candidly that going to a conference involved losing at least five days on route and with the meeting itself, all for very slight returns. On the other hand, if he stayed at home, he could get much more work done on his numerous projects. These were wise words indeed. However, this highlights the fact that this participation in and efforts toward the work of the Society for Romanian Studies came at considerable personal sacrifice. Keith Hitchins' role in the founding of the SRS and in development of Romanian Studies in the US as well as internationally is sometimes overlooked in the midst of his exceptional scholarly production. Because the members of the early generations of Romanianists grow fewer and fewer in number, it is important that a significant portion of this memorial be devoted to underlining his oft neglected pioneering contributions.

I also benefited from and appreciated Keith Hitchins' continual willingness to respond to bibliographical queries, even though my own work did not

⁴⁷ [Pompilia Burcică], *Eulogy in Loving Memory of Keith Hitchins*, delivered on November 17, 2020 at Bond Funeral Home in Schenectady, NY (www.tributearchive.com/obituaries/18868383/Keith-Hitchins/Schenectady/New-York/Bond-Funeral-Home (last accessed 1.12.2020).

coincide much with his. Further, I profited from his contributions to the building of the best American university library Romanian collection at Illinois. I knew that materials which could not be found elsewhere were often to be found there. One of the main attractions of the University of Illinois Summer Laboratories was the unlimited access that this gave to the University Library.

I also collaborated with Prof. Hitchins on Prof. James G. Chastain's ambitious but doomed *Encyclopedia of Revolutions of 1848* project. I was invited by Cornelia Bodea to become a co-editor of the Romanian articles to be written for the project. The first obstacle we had to face was the fact that the Hungarian editors had proposed more than twice as many articles as any other country group. In addition, they proposed as Hungarian entries a considerable number of people and events that we judged as properly belonging on the Romanian list. Chastain came to București in early 1990 to meet with Prof. Bodea and myself⁴⁸ to talk over and restart the project. We managed to assert Romanian priority on several entries and suggested that on some entries it might be appropriate to have both Romanian and Hungarian perspectives presented. This proved successful, and we proceeded to solicit contributors and entries. By the mid-1990s, we had edited and completed 34 entries. Among these were the usual expert pieces by Prof. Hitchins on George Bariț, Simeon Bărnuțiu, Timotei Cipariu, Avram Iancu, and Andrei Șaguna⁴⁹.

Sadly, this project was never completed. Unfortunately, the Hungarians were soon up to their necks in national politics and contributed nothing, which rather undermined the project. There were also some difficulties with the general article on the Romanian 1848 which was to be written jointly by Acad. Bodea and myself, as she wanted to see the equally delayed treatment of this period in the Romanian Academy's *tratat, Istoria Românilor*, a volume largely written by her nemesis Dan Berindei⁵⁰. However, by that time Chastain's original project was dead. Eventually, Prof. Chastain created an online site with the entries he had for his *Encyclopedia of 1848 Revolutions*. Though incomplete, it is still a useful work. The Romanian side was well-represented⁵¹.

⁴⁸ From 1989 to 1990, I was in Romania on a Fulbright grant researching the development of modern Romanian historiography, and, secondly, 1848 in the Romanian Lands.

⁴⁹ Among other contributors were Barbara Jelavich, Apostol Stan, Marin Bucur, Gh. Platon, Gerald Bobango, Gelu Neamțu, Anastasie Iordache, Simeon Mândruț, Ladislau Gyemánt, Teodor Pavel, Jean T. Michelson, and myself.

⁵⁰ Dan Berindei (ed.), *Istoria Românilor*, vol. VII, Part 1, București, Editura Enciclopedică, 2003. Incidentally, Acad. Bodea expressed to me several times her irritation at what she felt were unattributed borrowings from her published and manuscript works by Berindei, especially in his *Revoluția Română din 1848-1849. Însemnătatea și programele ei* (București, Editura Enciclopedică, 1998), which also appeared in several foreign language versions.

⁵¹ Located at www.ohio.edu/chastain/index.htm (last accessed 4.12.2020). It was originally published in 1999 and slightly updated in 2005. For links to Prof. Hitchins's contributions, see www.ohio.edu/chastain/authors/hitchen.htm (last accessed 4.12.2020). A later project based on the solid groundwork laid by the 34 Romanian entries, an *Encyclopedia of the Revolutions of 1848 in the Romanian Lands*, foundered when the publisher went out of business.

Keith Hitchins, scholar and author

We turn now to the work of Hitchins the scholar⁵². We begin with two bibliographical articles that illustrate his bookish interests: a bibliographical piece jointly written with Lajos Jordáky and Keith Hitchins, *The History of the Habsburg Monarchy (1789-1918) in Romanian Historiography since 1945*, published in the „Austrian History Yearbook”, vol. 4 (1968), p. 303-334. Early on, this showed his collaborative approach to Romanian scholars and his matchless knowledge of Romanian books and bibliography. The second, published nearly 25 years later was a comprehensive bibliographical piece, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Romania*, published in the premier American historical journal, „The American Historical Review”, vol. 97 (1992), no. 4, p. 1064-1083. Intended to be a guide for both specialists and the broader historical profession, Hitchins' work gave wider exposure to the profession of the progress of Romanian studies⁵³.

Hitchins' first book was *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*⁵⁴. This masterful study not only led to his rapid promotion to full professor at Illinois, it also established him as a leader in Romanian studies. While clearly setting forth the story of a key moment in Romanian history, the book opened to Western Romanianists the complex story of an area previously better known as the home of the fictional Count Dracula than anything else. Its comprehensive coverage of the history of Transylvania from the East European Enlightenment through the failed revolution of 1848-1849 made accessible for almost the first time the story of this complex area. It was also significant for highlighting the often overlooked critical role in the Romanian Transylvanian national movement played by priests and the sons of priests. Lastly, the comprehensive concluding *Bibliographical Essay* (p. 283-298) provided Western scholarship with a window into the riches of historical materials available on this rather unknown area. The book and the essay also demonstrated Prof. Hitchins' command of the confusing linguistic skills needed to study this era.

The reviews were somewhat mixed. Stephen Fischer-Galati congratulated the author for delineating

[...] the progress of the national movement with intelligence and good taste. At no time does he allow himself to become involved in the century-long controversies

⁵² See Marcel Popa, *Keith Hitchins at 85*, p. 21-111, for coverage up to 2016. It is to be hoped that an updated edition of this valuable bibliography will be published. Comments below are generally limited to books, including collections of essays. See Popa for a listing of Prof. Hitchins' articles. Recognition should also be given here of the important contribution to Romanian Studies of Prof. Hitchins' dozens of book reviews in all the major journals. See Marcel Popa, *Keith Hitchins at 85*, p. 21-111.

⁵³ It is noteworthy that Hitchins was the only contributor to this bibliographical issue of the AHR that was not of East European immigrant origin. The other contributors were Piotr Wandycz, Jiri Koralka, István Deák, Ivo Banac, and Maria Todorova.

⁵⁴ Keith Hitchins, *op. cit.*

which have embroiled Romanian and Hungarian historians and politicians into virulent disputes of doubtful academic or political merit⁵⁵.

So far, so good. However, Fischer-Galati went on to argue somewhat bizarrely that “This detachment, however, has impaired the value of the book in that it has forced the author into adopting an imperfect methodology. Hitchins's work is essentially descriptive”. One might have thought that being “essentially descriptive” was a virtue, not a deficit⁵⁶. This is followed by another strange (and rather incomprehensible) assertion: “The author's appraisal is accurate, at least in my opinion. Nevertheless, it would have been desirable for the author to have provided more refined explanations for the essential simplicity of the national movement”. Whatever that may mean.

Fischer-Galati then, rightly, observes that:

As the first American scholar able to study a major historical problem in postwar Romania, he had access to sources and men imbued with a curious mixture of Marxism and nationalism. It is to the author's great merit to have been able to distill and refine that mixture, as well as the essence of Romanian and Hungarian nationalism of earlier vintages, into a pure scholarly product.

This leads to the rather Aesopian conclusion: that Hitchins in creating this “pure scholarly product” somehow “sublimated his own critical spirit and has left much, perhaps too much, to his readers' historic knowledge and imagination”. This seems to subtly imply that Prof. Hitchins might somehow or other sold out to the Romanians or the Magyars or the nationalists of current or “earlier vintages”, any of which I think strains credulity⁵⁷.

Much more fairer and useful was Henry L. Roberts' review in „The American Historical Review”⁵⁸. Roberts observes that the story Hitchins tells is

⁵⁵ Stephen Fischer-Galati, *Review of Keith Hitchins, The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*, in “Journal of Modern History”, vol. 42 (1970), no. 3, p. 406-407.

⁵⁶ Prof. Hitchins later described “the role of the historian” which is “to discover the truth; to find out how things happened and, perhaps, even the causes which determined them; to transmit information to the following generations”. Response in a Roundtable discussion with doctoral students conducted by Iacob Mârza in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 47. In the same discussion, he outlines the history v. theory/social science debate in the US, and points out that historians have a certain training and point of view, “different baggage”, from that of sociologists and other disciplines. In the end, “we need to learn from the social sciences, but without abandoning our tradecraft” (p. 49).

⁵⁷ Prof. Fischer-Galati also did a brief review of the same book for “Slavic Review”, vol. 29 (1970), no. 2, p. 318, which would seem to be a rather questionable procedure. Here he dismisses the book as essentially completed by 1962: “Thus a book which in the early sixties would have been the authoritative study on the Transylvanian national movement has become just another scholarly work on a well-known topic [...]. The book is scholarly, informative, and impartial. However, it is also dated” something which Fischer-Galati “ascribed chiefly to the archaic methodology”. The reader can judge for himself or herself whether this book is “dated”, “archaic”, or obsolete even today, fifty years later.

⁵⁸ Henry L. Roberts, *Review of Keith Hitchins, The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*, in “American Historical Review”, vol. 75 (1970), no. 5, p. 1490-1491.

of “intrinsic interest in extending our understanding of the emergence of national self-awareness among the nationalities of Eastern Europe. Professor Hitchins' careful and substantial monograph carries us well beyond the picture thus far available in such works as R. W. Seton-Watson's general history of the Rumanians”. Roberts' conclusion? “While this book offers no startling historical revelations or revisions, the story has been well told, and it includes a helpful bibliographical essay”.

A third reviewer was J. Michael Kitch⁵⁹, who begins by calling Hitchins “a leading authority on Rumanian history” with “an already deserved reputation”. His book is a “thorough judicious monograph” that “shows the hand of a genuine scholar” an author who “displays a remarkable breadth of knowledge” which draws “upon an impressive array of biographical and bibliographical knowledge”. On the other hand, Kitch clearly prefers a social science approach to the past and faults Hitchins for not wanting to do likewise (“it is a work conceived and executed in conventional fashion, which is sad, for nationalism is a complex and illusive phenomenon not easily explained by orthodox historical means”. This seems like criticizing the author for not writing the book you would have written [...] if you had written one, which I think is reviewer malpractice.

His summary of Hitchins' book is accurate: “Professor Hitchins concludes that Rumanian nationalism, led by learned men, was western in orientation, rational in expression and moderate in intention”. But it is then that the crux of Kitch's disagreement becomes clear: Hitchins “emphasizes the intellectual élite to the virtual exclusion of other social elements”. In other words, he ignored the toiling masses. This seems more a matter of ideological preference and not really a critique of the book at hand⁶⁰.

Between his two Harvard treatises, Prof. Hitchins published several volumes of collected articles on Transylvania between 1970 and 1977. These were published in Romania itself, a first, through the good graces of Editura Dacia in Cluj: *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*⁶¹, and *Cultura și naționalitate în Transilvania*⁶², Dacia also published *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu, 1861-1892*⁶³. This got his work into the Romanian historiographical circuit and firmly established his credentials in Romania⁶⁴.

⁵⁹ J. Michael Kitch, *Review of Keith Hitchins, The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*, in “Slavonic and East European Review”, vol. 49 (1971), no. 115, p. 300-302.

⁶⁰ Later, Hitchins explicitly argued that “Intellectuals were the focus of study because they were mainly responsible for formulating the idea of a Romanian nation in the modern sense of the term”. However, “They were also fully engaged in propagating it among the broader layers of the population through their writings on Romanian history and language and the numerous institutions that they founded”. Keith Hitchins, *A Fulbright to Romania, 1960-1962*, p. 140-141; Cp. Lewis Namier, *1848: The Revolution of the Intellectuals*, London, Oxford University Press, 1946.

⁶¹ Cluj, Editura Dacia, 1970, 163 p.

⁶² Cluj, Editura Dacia, 1972, 93 p.

⁶³ Edited with Liviu Maior, Cluj, Editura Dacia, 1970, 254 p.

⁶⁴ In 1974, he also published in Western Europe: *The Nationality Problem in Austria-Hungary. Alexander Vaida's Reports to Francis Ferdinand's Chancellery*, Leiden, E. J. Brill, 1974, 188 p.;

Prof. Hitchins' next book was *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*⁶⁵, published by Harvard in 1977. It was the product of research grants to Romania in 1965-1966 and 1969-1970, and in Hungary in 1973. This produced for the first time in a Western language a book on the life and work of the dominant figure in mid-19th century Transylvanian Romanian life and development. As with his first book, Prof. Hitchins brought to bear his command of archival and published sources in a way that gave full credit to his historical actors without falling into the numerous pitfalls of bias that traditionally undermined writing on the subject.

Reviews were uniformly positive with one exception. Peter Sugar, one of the deans of East European Studies in the US, wrote "Carefully researched, well documented, clearly written, and well edited, this volume lives up to Hitchins' reputation as a first-rate scholar"⁶⁶, while Dennis Deletant declared the book to be "An objective reappraisal" of Șaguna, who "has now found a worthy champion". Șaguna's "activity, in all its facets, is admirably described and explained in this study which will no doubt establish itself as the standard work on the major figure of this period in Rumanian political life in Transylvania"⁶⁷.

The historical sociologist Daniel Chirot called Hitchins "the foremost historian of Rumania in the United States. His first book remains the definitive work on the origins of Rumanian nationalism in Transylvania. His many articles, and now this new book, form an exemplary body of sober, carefully researched, thorough work on a little known, important, and difficult topic"⁶⁸. Chirot is somewhat critical of the fact that Hitchins' work is traditional historiography, but refreshingly applauds "the vast labor of unearthing documents in many languages in Vienna, Budapest, Cluj, Sibiu, and Bucharest has been done", and points out that "those of us who engage in this flashy cross-disciplinary work tend to forget that we have neither the patience nor the skills necessary for basic archival work. Without books such as Hitchins' we would not even be able to start"⁶⁹.

and in 1977, edited "Studies in East European Social History", vol. I, Leiden, E. J. Brill, 1977, 191 p., vol. II appeared in 1981, 189 p.

⁶⁵ Keith Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1977, ix + 332 p.

⁶⁶ Peter Sugar, *Review of Keith Hitchins, Orthodoxy and Nationality*, in "American Historical Review", vol. 83 (1978), no. 2, p. 482-483.

⁶⁷ Dennis Deletant, *Review of Keith Hitchins, Orthodoxy and Nationality*, in "The Slavonic and East European Review", vol. 57 (1979), no. 4, p. 599-601.

⁶⁸ Daniel Chirot, *Review of Keith Hitchins, Orthodoxy and Nationality*, in "The Journal of Interdisciplinary History", vol. 9 (1978), no. 1, p. 176-177.

⁶⁹ Perhaps not surprisingly, the review by the veteran historian of Hungary, C. A. Macartney, was mostly negative: *Review of Keith Hitchins, Orthodoxy and Nationality*, in "Slavic Review", vol. 36 (1977), no. 4, p. 710-711. My own review, *Review of Keith Hitchins, Orthodoxy and Nationality*, in "The Historian", vol. 41 (1978), p. 131-132, not surprisingly, was positive. In connection with the history of the Orthodox Church in Transylvania, Hitchins subsequently published along with Ioan N. Beju, *Biserica Ortodoxă Română în secolul XVIII. Conscripții. Statistici*, Urbana-Sibiu, n.p., 1991, 212 p.; and edited along with Laura Stanciu and Daniel

In retrospect, *Orthodoxy and Nationality* brilliantly unraveled “a complex of religious, ethnic, and imperial issues, dealt with secularism, the relationship between church and state, and the problems related to political and social activism”, Prof. Pompiliu Teodor wrote in 1993⁷⁰. This, Prof. Teodor pointed out, was made possible by Keith Hitchins' deep knowledge of the Habsburg Empire and the connections between “the Romanian phenomenon and the processes taking place in Central Europe. It is a *summum*” because of Prof. Hitchins' “knowledge of the spirituality of the region” and his “exemplary objectivity”⁷¹.

The ideas of these two important works were augmented by three subsequent works published in Romania: *The Idea of Nation: The Romanians of Transylvania, 1691-1849*⁷², *A Nation Discovered: Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation, 1700-1848*⁷³, and *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860-1914*⁷⁴. He also published several collections of articles: *Studies on Romanian National Consciousness*⁷⁵; two volumes edited by Pompiliu Teodor of Prof. Hitchins' articles under the title *Conștiință și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)*⁷⁶, and *Conștiință și acțiune politică la românii din Transilvania (1868-1918)*⁷⁷. Taken together, these volumes provide the most extensive coverage in any language of the Romanian national movement in Transylvania from 1691 to 1914. The publication of most of them in Romania (and eventually in Romanian) meant that they were less accessible to Western audiences (though some were in English and others were translated into Western languages), but, at the same time, meant that the work of Prof. Hitchins on the Transylvanian Romanian national movement could become a fuller part of Romanian historical discourse⁷⁸.

Dumitran, *Despre Biserica românilor din Transilvania. Documente externe (1744-1754)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2009, 491 p. He also contributed to Johann Marte, et al. (eds.), *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*, two volumes with parallel Romanian and German texts (București, Editura Enciclopedică, 2010-2014), vol. 1: *De la începuturi până în anul 1700*, vol. 2: *De la 1701 până în anul 1761*. On Hitchins and religious life in Transylvania, see Daniel Dumitran, *Între tradiție și înnoire. Istoricul Keith Hitchins despre viața religioasă a românilor transilvăneni*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 81-82.

⁷⁰ Pompiliu Teodor, *Laudatio. Pentru conferirea titlului de Doctor Honoris Causa Domnului Keith Hitchins (University of Illinois, SUA)*, Cluj-Napoca, “Babeș-Bolyai” University, 1993, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 39-41.

⁷¹ Corina Teodor has pointed out that Hitchins was able to surprise the essence of Șaguna and his work, despite coming from outside both the Romanian and the Orthodox milieu (Corina Teodor, *Laudatio*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 42).

⁷² București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, 221 p.

⁷³ București, Editura Enciclopedică, 1999, 229 p.

⁷⁴ București, Editura Enciclopedică, 1999, 407 p.

⁷⁵ Milan-Rome, Nagard, 1983, 259 p.

⁷⁶ Edited with an introduction by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987, 254 p.

⁷⁷ Also edited with an introduction by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1992, 243 p. Prof. Teodor's discussion of these two volumes of selections from Hitchins' articles provides an expert historiographical overview.

⁷⁸ One salutary aspect of the post-1989 era is that most of Prof. Hitchins' books have been translated and published in Romanian. See Marcel Popa, *Keith Hitchins at 85*, p. 62 ff.

Prof. Hitchins next demonstrated his mastery of the history of the Romanian lands as a whole with a two volume contribution to the Oxford History of Modern Europe: *The Romanians, 1774-1866* and *Rumania 1866-1947*⁷⁹. Of course the parts dealing with Transylvania summarize his works mentioned above, but the rest was new. The focus was on the integration of the Romanian lands into Europe, the gradual rationalization of government, and is the story of modern nation-building⁸⁰. Their publication by a major university press definitely put modern Romanian history on the map for the Western reading public. As for the quality and scholarship of these works there can be no doubt. They are not a general synthesis slapped together on the basis of a few secondary works, but are the product of a profound reading in a wide variety of materials and a deep grasp of the Romanian intellectual milieu. I can attest to this by noting that as I read the 1866-1947 volume – much of which fell within my own areas of research and study – Prof. Hitchins made a number of affirmations which raised warning flags in my mind. In every instance, following a look at his sources which were usually familiar to me, I had to recognize that his take on the issue in question was correct or at least arguable⁸¹. Andrei Pippidi's comment on the two volumes summarizes well: "It is a synthesis which explores the sinuous history of the Romanians from 1774 to 1947 [...] [It is] clear and balanced, cleansed of all impurities of partisan passions"⁸².

⁷⁹ Oxford, The Clarendon Press, 1996 and 1994 respectively, xi + 337 p., and viii + 579 p.

⁸⁰ This was a note repeated by Prof. Hitchins in his remarks at the 2010 50th Anniversary Fulbright Conference in București, where he connected the Romanian-American exchanges with the broad process that brought modern Romania into being, a process beginning in the early decades of the nineteenth century and continuing down to today. „This process has often been called 'Europeanization', a term I would interpret as meaning a drawing nearer to Europe in social and political organization, in culture, and in mentality" (Remus Pricopie *et al.*, *Fulbright Ripple Effect*, p. 80). Hitchins thought Lovinescu's theory of synchronization described the process well. He also thought that part of Romania's uniqueness lay in the fact that it was both Western and Eastern and not Western or Eastern at the same time (Corina Teodor, *Keith Hitchins în dialog cu Corina Teodor*, p. 32-34). This idea can also be found in Lovinescu's *Istoria civilizației române moderne*, București, Editura Ancora, 1924, vol. 1, p. 20-23, which describes the influences on Romanian civilization as *ex oriente lux* and *ex occidente lux*. On Hitchins and modernization, see Al. Cistelean, *Modernizarea României (sub bagheta lui Keith Hitchins)*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 85-86; and Iulian Boldea, *România între tradiție și modernitate*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 86-87. Finally, modernization and nation-building are principal themes in Hitchins' *Ion I. C. Brătianu. Romania*, London, Haus Histories, 2011, 219 p., a volume in the *Makers of the Modern World. The Peace Conferences of 1919-23 and Their Aftermath* series. See my *Review of Keith Hitchins, Ion I. C. Brătianu. Romania*, in RESEE, vol. 50 (2012), p. 400-401.

⁸¹ My review of the book, Paul E. Michelson, *Review of Keith Hitchins, Rumania, 1866-1947*, in "Slavic Review", vol. 55 (1996), no. 3, p. 671-673, identified Hitchins as "the leading western authority on the last two centuries of the Romanian past [...] the depth and thoroughness of his scholarship are matched by clarity and breadth of presentation." I questioned his use of the word "party" to describe pre-World War I groupings that were not really parties (probably more people would agree with Hitchins than with me) and I objected to his use of the standard narrative concerning Romanian economic development, arguing that governmental developmental strategies were neither unavoidable nor effective, but, again, the consensus is with Prof. Hitchins.

⁸² Andrei Pippidi, *Un saint-simonian român*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 76.

In 1998, Prof. Hitchins was a co-author of what is arguably the best existing collective synthesis of the Romanian past: Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, and Pompiliu Teodor, *Istoria României*⁸³. His contribution dealt with the establishment and development of the Romanian state between 1821 and 1947, and was largely based on his two Oxford volumes.

This was followed in 2014 with the publication at Cambridge University Press of *A Concise History of Romania*. Here, in addition to what we know about his views on the 1691-1947 eras, we now have for the first time his perspectives on the totality of Romanian history from the pre-Roman beginnings through the Communist and post-Communist periods. Crediting Lucian Boia and Vasile Pușcaș for providing him with additional perspectives, Prof. Hitchins once more demonstrated his mastery of the sources and his remarkably readable writing skills. The theme once more is modernization and the geographical situation of the Romanian lands.

What especially may define the Romanians over the long term is their place between East and West [...]. They confronted the dilemma of choice between these two poles from the beginning of their statehood in the fourteenth century [...]. Or, if we are willing to stretch reason a bit, we may say that the East-West encounter began for them even earlier...with encounters between the Thracians and Dacians, first with the ancient Greek cities along the Black Sea coast and then with the Romans [...] the Romania that emerged in the twentieth century was a synthesis of East and West⁸⁴.

Two final books that deserve mention are *Mit și realitate în istoriografia românească*⁸⁵ and *The Identity of Romania*⁸⁶. These show his interest in broader, more philosophical aspects of Romanian history. Many of the pieces in the latter flip the question of the image of Romania in Europe (per “imagining the Balkans”) to consider the image of Europe in Romania, which turns out to be a much more interesting, important, and, in fact, a preoccupation of Romanians since the 19th century⁸⁷.

There is no surer guide through the intricacies of Romania's complex and convoluted past. It was not for nothing that Adrian Marino in his posthumously published 2010 autobiography, *Viața unui om singur*⁸⁸, singled out Prof. Hitchins

⁸³ București, Editura Enciclopedică, 1998. Hitchins' section was p. 351-485. Revised editions were published in București by Corint Educational in 2002, 2003, and 2014. In the final edition, his section covered p. 287-406.

⁸⁴ Keith Hitchins, *Concise History*, 2012, p. 1-2.

⁸⁵ București, Editura Enciclopedică, 1997, 323 p. For a discussion, see Laura Stanciu, *Despre o conduită istoriografică*, in Nicoleta Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 83-84.

⁸⁶ București, Editura Enciclopedică, 2002, 216 p., enlarged edition, București, Editura Enciclopedică, 2009, 307 p.

⁸⁷ See my *Romanian Perspectives on Romanian National Development*, in “Balkanistica”, vol. 7 (1981-1982), p. 92-120; and *Myth and Reality in Rumanian National Development*, in “International Journal of Rumanian Studies”, vol. 5 (1987), no. 2, p. 5-33.

⁸⁸ Iași, Polirom, 2010, p. 349.

as one of the few (“two or three”) American historians who really understood contemporary Romania as well as its history and culture.

Conclusions

Prof. Keith Hitchins was not only the outstanding American scholar of Romanian history and Romanian studies, he was arguably the world's leading expert on the “Romanian Phenomenon” anywhere. He was the author of robust works that, while they were written in traditional historiographical form, will remain standard for a long time. Finally, he was a tireless mediator of Romanian culture to academic and popular audiences around the world. In 2000, Keith Hitchins was the recipient of the highest honor that the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies (ASEES) bestows, the Lifetime Achievement Award for Distinguished Contributions. The award statement declared that Hitchins' “scholarship is recognized internationally for its volume and breadth, its cumulative quality and its lasting relevance”⁸⁹.

As a person, Keith Hitchins was of the old school: dignified, upholder of strict standards, and formal, almost unassuming. Yet he possessed an engaging sense of humor (I rarely saw him without a genial smile), and friendship emerged above as one of his gifts. Though he was a demanding professor, numerous of his students have testified that he was a gifted mentor and a great encourager. Prof. Hitchins had praised Ralph T. Fisher, Jr., for “his humanity and integrity”, his cooperative and collegial approach, and his modesty⁹⁰. These could very well be descriptors of Keith Hitchins himself. Another titan has been lost, but what he has left behind will perpetuate his memory for a long time.

Keith Hitchins (1931-2020):

Trailblazer, Ambassador, and Elder Statesman of Romanian Studies

(Abstract)

Keywords: Keith Hitchins, Pompiliu Teodor, Andreiu Șaguna, Romanian Studies, Transylvania, Romanian history, historiography, Romanian national movement, South-eastern Europe, Habsburg Monarchy, Orthodox History, modernization, Fulbright Program, University of Illinois.

The paper is an homage to the life and work of Prof. Keith Hitchins, pioneering American scholar, who was the first American grantee to study in Cold War Romania, 1960-1961. It reviews his illustrious academic career, surveys his outstanding contributions to Romanian studies and the Society for Romanian Studies, and evaluates his large impact on Romanian-American academic relations. Finally, it passes in review Prof. Hitchins' pathbreaking work on the Romanian national movement in Transylvania, on Romanian history as a whole, and on Romanian historiography.

⁸⁹ Prof. Hitchins was also the recipient not only of numerous other awards; he was awarded several honorary doctorates as well. See Marcel Popa, *Keith Hitchins at 85*, p. 7-8.

⁹⁰ Keith Hitchins, *In Memoriam: Ralph T. Fisher, 1920-2015*, p. 977.

Keith Hitchins and the Romanian Historical Canon

Sorin ANTOHI*

We have all taken Keith Hitchins and his seminal publications for granted; the same goes true for his many other services to scholarship and to all those (individuals and institutions) who have ever asked for his assistance or received it without asking for it; his monumental oeuvre, emerging as a series of detailed monographs and rapidly reaching the level of synthesis, has gradually become a classic – to the point of seeming *given*, beyond auctorial partisanship and mere situatedness. This, together with the sheer magnitude of the task, may explain why we have yet to see a critical engagement with his scholarly and existential contribution as a whole. In what follows, acting on a suggestion from Paul Michelson, I contribute a succinct historiographic perspective (from the vantage point of my own evolution as a reader, writer, and re-thinker of history) and finally a few disparate memories pertaining to my experience with Keith as a friend. Beyond my self-referential interpretation and my personal testimony (otherwise of little or no interest to others), both falling in the category of what Edoardo Grendi has aptly dubbed the *eccezionale normale*, I hope to convey a certain message that transcends them, and speaks about the intellectual horizon of the scholar, about the generosity of the man, and ultimately reflects on the way national narratives may sometimes evolve, at least for some, from the particular to the universal.

Foreigners and the (Romanian) Historical Master Narrative

In the fall of 1981, the late Luca Pițu (1947-2015), the most radical member of our small group of countercultural and counterideological (if I may coin a useful related concept) young Iași intellectuals linked to the local student press, introduced me to Alexandru Zub. Luca was trying, in his own antipedagogical and antipolitical style, to bring me closer to what could be perceived as the opposite of his (and my) approach to Romanian history and culture. While we were simultaneously marginal, (self-)subversive, reluctant postmodern deconstructivists

* Sorin Antohi is a freelance historian of ideas, essayist, and translator based in Bucharest. Member of the Academia Europaea (more at <http://www.sorinantohi.org/>); e-mail: sorin.n.antohi@gmail.com.

(steeped in what was emerging then as French Theory) and ambivalent anti-modernists (reading the relevant Romanian interwar authors as well as their Western models and counterparts), Alexandru Zub was famously if unassumingly standing for the grand tradition of enlightened Romanian nationalism and was epitomizing a possible moral, cultural, ideological, and political reconciliation between national (self-)criticism and emancipatory pro-European patriotism. While we were siding with Cioran, he was closer to Vasile Pârvan (his alter ego of choice) and Constantin Noica (the last domestically available and active interwar cultural hero – for better and for worse – in a lineage of extinct, censored, or exiled figures). Following Cioran, Luca and I were asking (ourselves and the world) the haunting question, *Comment peut-on être Roumain?*, concentrating on its metaphysical, self-stigmatizing dimensions (revolving around and eventually suggesting an apophatic way out of the Romanian *Selbsthass*), while Alexandru Zub was concentrating on its historical, self-asserting ones. What united us was a common antipathy to the surrounding official culture of national communism, which was recycling and instrumentalizing so many problematic and pernicious interwar materials in order to better keep Western democratic influences at bay, and had already devastated the social sciences and the humanities. Moreover, Luca and I were looking for the rare historians with an intellectual horizon, who could sustain a complex, transnational, interdisciplinary and intercultural dialogue on the world and on its history. Especially on Romania and Romanian history, for the study of which we could not rely on too many trustworthy Western authors.

This is true of the other countries outside the West, of course, and Western anthropologists (the first in line, since the 1970s), sociologists, and historians writing on the *people without history* (Eric Wolf) have been exposed as *handmaidens of colonialism*. But my point here is to remind ourselves the truth that many Western authors have been vital, indispensable, in the development of critical metanarratives, master narratives, and canonical narratives (down to the level of empirical detail) pertaining to various national histories. This is only normal, as Western national historical narratives and indeed many other national historical narratives have also reached their critical stage with help from foreigners (cf. the more successful cases, *autant que faire se peut*: French-German, French-British, German-Polish, etc.), and have reconstructed themselves after historical crises and catastrophies (revolutions, wars, genocides) largely thanks to various forms of cross-border mutual comparisons and triangulations. (Similar, frequently long-distance, postcolonial or post-soviet processes are still unfolding.) National canons are too important and too difficult to be left to the natives. On the contrary, the lack or the failure of such challenging interactions has led to protracted tensions and conflicts (cf. the more dramatic European cases: Armenian-Turkish, Turkish-Greek, North Macedonian-Greek, Serbian-Croatian, etc.). Closer to our attention and to the work of Keith Hitchins, the Hungarian-Romanian case has elements of both above-mentioned ideal-types. The ubiquitousness of such critical dialogues has further advanced the case for inventing

and using the concept of *entanglement*. This was originally just a word in the English dictionary, but German scholars of transnational history, over the last two decades or so, have transformed it into a concept or at least into a technical term. It turned out to be more successful than antecedents such as the morally obsoleted *influence* or the more recent and politically correct *transfer*, tainted as they were by an implicit assumption of unidirectionality or asymmetry.

It took me almost a lifetime to develop a (quasi-Hegelian, to add a tongue-in-cheek epithet) critical synthesis of the two positions (endogenous and exogenous, insider's and outsider's, thesis and antithesis, all dialectically interactive), but meeting Alexandru Zub and instantly becoming close to him (beyond our differences of status, formation, culture, visions, temperament) made me start resolutely from the historicity, intelligibility, and comparability of all things Romanian, and embark on their systematic critical study.

My 'Discovery' of Keith Hitchins

In this endeavor, while I was painstakingly developing my own approach, especially on the basis of theoretical and methodological readings, and in a permanent, passionate conversation with Alexandru Zub, I was looking for more kindred spirits among really-existing historians. And among philosophers, theologians, historians of religions, church historians, literary historians, historical linguists, anthropologists, sociologists, political scientists, economists, etc. Some of them were to be found, if placed in the right contexts and read critically/hermeneutically, in the Romanian historical writing canon and in the related ones (literary, artistic, etc.). Frequently, not on its most popular shelves, but definitely on the shelves of Alexandru Zub's Borgesian library. Deconstructing their arguments, and eventually discarding most of them, was a sobering, humbling mandatory experience. A more frustrating exercise, however, was finding more authors whose work could be engaged, beyond and even against the various 'usable pasts' of the historical vulgate, as a basis for the critical rethinking of our national history. The most likely such authors, I thought, could be the few foreigners who had written about Romania on a decent level of anthropological competence, professional expertise, and intellectual sophistication. By foreigners I mean mainly Westerners, as Ottoman, Balkan, Hungarian, Russian, and other such neighbors are usually, even unwillingly or with the best of intentions, biased, self-involved, and/or not self-reflexive enough to acquire what I would call a meso-regional (Stefan Troebst), comparative, self-critical form of 'cultural intimacy' (Michael Herzfeld). Thus, they are part of the problem, not of the solution. Exceptions exist, especially among the best meso-regional specialists (from within or without, with or without roots in, the diverse communities of any meso-region), but they are far from constituting a trend.

By the time I was starting my thorough adult training in matters Romanian, under the joint informal mentorship of Alexandru Zub, Mihai Șora, and Adrian Marino, I already knew many of the Western authors who had written on

Romania, from the early travelers and envoys of all sorts to the French Romantics (so cunningly manipulated by the Romanian 1848 generation) to the dandy Orientalist (or demi-orientalist, to use Larry Wolff's better term) visitors such as the almost esoteric aristocrat, Hermann Graf von Keyserling, or the endearingly superficial and openly opportunistic Paul Morand. But this vast, eclectic library, written before the 1950s, would include very few historians such as the ultimate Scotus Viator (the phrase could be read as a variation on Homo Viator, as authentic scholarly quests for the Other are personal spiritual quests), R. W. Seton-Watson, both personally and intellectually capable of dealing with the arcane history of Romania and other such countries from the Other Europe.

The onset of Cold War further complicated matters. While there was urgent (in the opinion of many, *vital*) geopolitical interest in the Sovietized part of the world, and consequently resources for research and education became available, Western specialists were still very hard to find. Expatriates (some keeping a low profile due to their interwar right-wing allegiances) were struggling for survival, credibility, and avenues of communication with the academic and publishing establishment. Among others, the new binary worldview and its propaganda machine (including state-sponsored – and censored – radio stations and publications, the easiest job market for exiles) were aggravating and reinforcing the old symbolic, 'civilizational' fault-lines, stereotypes, and mutual misunderstandings. Only very slowly, on the sunny side of the Iron Curtain, and later on its dark one, a new generation of scholars were starting a process of rapprochement and, later still, of collaboration. This chapter of world history is far from being written as it deserves, and its critical stage has not been reached yet, but we already have a certain knowledge of the main initiatives and of their actors, from individuals to states, going through the long list of hybrid (and some front) entities, many debatable as to their goals, ways, and means, but having an overall salutary effect. I only mention here a few, using their most familiar names, acronyms, and brands: Congress for Cultural Freedom, Fulbright, Humboldt, DAAD, Herder, etc.

It was under these circumstances that I 'discovered' Keith Hitchins (a Fulbright pioneer) and his ever-growing body of work. I had thumbed through his books that had been published in Romania, casually reading an occasional chapter or two, since the 1970s, as a high-school student. But I couldn't evaluate them professionally, and I was utterly suspicious of everything published officially. True, it crossed my mind, this author was a foreigner, even better, an American – so he could be trusted. (Such, such were the illusions of my generation, whose parents and grandparents had vainly waited for the US troops to deliver their/our country; we had to settle for the US jazz and pop bands, remaining prisoners in Communist Romania, but trying to liberate our minds and bodies.) Still, my Cartesian radical doubt, enhanced by the experience of state communism, was preventing me from taking statements (all statements!) at face value.

But I trusted Alexandru Zub (a Humboldt Fellow), who was placing at my disposal virtually all the scholarly production of Keith Hitchins, from books and collective volumes to special journal issues and book reviews. The same year, 1981, two other senior Romanian scholars I met in Alexandru Zub's office and befriended, Alexandru Duțu and Paul Cornea, encouraged me to keep reading Hitchins. Some three years later, in early 1985, Adrian Marino spoke to me on the phone (we shared the certainty that it was a public conversation, but we would go on unabated) about Keith Hitchins. Marino did so spontaneously, during a specific discussion on Romanian nationalism, praising Hitchins (an unusual attitude for that hypercritical mind), and even contrasting him to some prominent Romanian historians, especially from Transylvania. Marino, a Moldavian from the former upper class living in Cluj in a kind of internal exile, was an almost Kantian cosmopolitan patriot, weary of all forms of nationalism, and especially of its Iron Guard and Communist versions. I totally shared his standpoint, and we were both laughing at our 'un-Romanian' family names.

Thus, four canonical Romanian authors recommended to me a fifth author. A *foreign* co-author of the Romanian canon, as it were. For me, after having imagined such authors, the actualization of this theoretical possibility was a revelation. It encouraged me to continue towards the transnational study and rethinking of national history. And, moreover, to insist that Romanian authors do not have a monopoly on the Romanian objects of study. The first time I expressed this idea in writing was in a review essay written in 1988 and published by *Vatra* in February 1989. My starting point was *Transylvanian Villagers*, a book by another foreign contributor to the Romanian national canon, Katherine Verdery.

From the very outset, reading Hitchins was a rewarding experience. First of all, he seemed to have exhausted the primary sources and the secondary literature of the topics he was dealing with. Moreover, his multilingual erudition covered some parts of the relevant bibliographies that were hard to find in Romania, including Hungarian- and German-language works. Carefully and abundantly (but not pedantically) footnoted, his every claim could be independently retraced to its evidence and, whenever the case, to its scholarly history, complete with all the arguments, qualifications, and rebuttals. In many ways, one could accompany the author in his approach, from working hypothesis to conclusion. The resulting academic prose was simultaneously dense, stringently argued and highly readable. It was both elegant and definitive, and yet tentative and open-ended. It included crisp judgments and firm opinions, but they were delivered in elegant, serene scholarly prose. This was, it seemed to me then and it feels the same decades later, the distinctive style of a classic. In other words, in both content and form. The two are of course deeply integrated, as we were magnificently shown by Hayden White; besides, they are fused by and indeed *in* the author – Buffon already knew that *le style, c'est l'homme*.

A Foreigner Becomes a Canonical Author

Literary and art theorists have long debated notions such as *canon*, *canonical*, *canonicity*, taking inspiration from theology and routinely ending up in iconoclasm, relativism, and solipsism. Historians and their audiences have been slow in emulating this discussion and its various mood swings, manifestoes, fads, practices, exaggerations, contradictions, manipulations, etc. They usually supported or opposed, willingly or not, the stern Orwellian take on the rewriting of history. But they also followed, especially during axial times and less comprehensive but equally dramatic periods of historical reckoning (when „*The Times They Are a-Changin'*”, to use the legendary Bob Dylan title), quasi-esthetic or quasi-theological versions of radical change, going way beyond the true/false and fact/fiction dichotomies, and becoming *paradigm shifts*, *turns*, *revisionisms*, etc. Nonetheless, a certain need for reliable, authoritative, persuasive, limpid standard texts has reasonably survived most (anti)canonical battles. Denying this basic craving for sense, meaning, and orientation has also been suggested and even violently undertaken, in attempts to get rid of every suspicion of forced closure, dogma, censorship, imposition or tyranny, from more or less abstract *idola tribus* to various forms of received wisdom, all the way down to statues and street names.

As we all know, the 1990s witnessed such a movement in Romania, starting in literary circles. Unlike what we know from other countries in Europe, Romanian high culture is almost entirely wrapped up in literature. Thus, post-communist iconoclasm started with a virulent revision of the literary canon, and eventually resulted in a thorough rewriting of literary histories, literary dictionaries, monographs, down to school textbooks. I do not want to enter this discussion here, but I need to mention that the same anti-canonical spirit expanded to other areas, from debates about membership in the Romanian Academy to library holdings and the public presence (in person or symbolic) of pre-1989 figures that had been too closely associated to the Communist regime. While this national thirst for lustration never reached the level of the Constitution or of legislation, forms of *damnatio memoriae* were and still are, more than thirty years later, (at least rhetorically) on the agenda.

In the field of history, it was also literary iconoclasm that manifested itself originally. Literary studies authors were the first to rise up against the persistence of national-communist references in public culture and in textbooks, and they thought themselves entitled to do the same in historical studies, instead of the more restrained historians. It was against this background that the works of Lucian Boia were published and read. When I included Boia's *Istorie și mit în conștiința românească* (1997) in the history series I was editing for Humanitas, my intention was to provide the Romanian public, including the most vocal cultural iconoclasts, with a kind of alternative executive summary of the national historical canon. Most historical topics are too difficult to grasp and debate under a certain level of professional competence, and this is of course true of all

the other scholarly topics. I thought it wise and useful to promote a coherent alternative national history, equally distant from what I once called the *Party narrative* (a *sui generis* counterfactual national-communist take on a combination of the Romantic and the Iron Guard vulgates) and the raw laughter without irony of the literati, which had exclusively emplotted (Paul Ricoeur, Hayden White) Romanian history as a farce. This is not the place to elaborate on this crucial aspect. Suffice it to say that Lucian Boia has, with a few exceptions, continued to develop his work in the (intellectually weak and factually at least problematic) direction of relativism, a decision (if this was a decision, and not an inclination) that has both infatuated the public and alienated the specialists. Thus, his above-mentioned book failed to trigger a process by which the national historical narrative could be organized around a comprehensive, rational debate. It remained anti-canonical. Good for a while, but not good enough for a longer period. In the profession, the book has promptly inspired many (semi-)private comments, some as ‘uninhibited’ as those of the rudimentary nationalists of all sorts, but very few articulate reactions, however debatable themselves. The only book to deal with Boia’s bestseller frontally was Ioan-Aurel Pop’s *Istoria, adevărul și miturile*, whose main contribution was a very closely argued and documented extensive response to all the points made by Lucian Boia (self-ironically, Pop said that his book was an oversize book review). Reading critically both these books, and thus taking advantage of their almost line-by-line correspondence, could be a way of opening up a long-overdue professional and public dialogue. Since the historical canon, like all canons, is the ideal, ever-elusive outcome of arduous, long-term negotiations and *disputationes*. Together, they constitute a field, a discourse – more than a discipline – for which consensus is never mandatory, while relentless questioning is. This field cannot be reduced to either/or, neither/nor, and similar oversimplifications. Its living fabric is, like that of all fields (magnetic, etc.), in flux. Keith Hitchins, who was on cordial terms with both without essentializing or adopting any of their positions, but rather aiming at the center of the (battle)field and at its nexus of theses, arguments, and tensions, has left us, once more, a model of rational disagreement that aims at (a) synthesis.

To put it in a nutshell, the new Romanian national historical canon was slow in crystallizing, despite the rather numerous quality historical works contributed by Romanian and foreign authors (translated promptly into Romanian after 1989). A comprehensive metanarrative was sadly lacking way into the 1990s, depriving the educated public, history students and professionals alike of a useful common reference. One of the reasons for this lack is the hyper-specialization of Romanian historians before 1989, a professional survival strategy. Another reason is the absolute difficulty of writing a serious national history single-handedly.

Consequently, Keith Hitchins’ version of the Romanian historical canon, mentioned in the previous section of this essay, has come to the fore. Its nucleus

was the two-volume synthesis made up of *The Rumanians, 1774-1866* (1994) and *Rumania, 1866-1947* (1996), with a third volume in the works at the time of the author's death, and *A concise history of Romania* (2014). (Their first Romanian editions were published in the Humanitas history series I have already mentioned.) All his other works complement, support, and clarify this nucleus. Both in English and in Romanian translation, it constitutes an extraordinary achievement (not only for one person) and a measure of our own projects and aspirations. And a catalyst.

I can only hope that Hitchins' approach will inspire and prevail. Not as a definitive master narrative, but rather as a frame, as a paradigm, as a *Hospitable Canon* (with the felicitous title of the collection of literary theory studies edited by Virgil Nemoianu and Robert Royal in 1991).

Brief Encounters

On May 27-30, 1998, mainly with support from the *Journal of the History of Ideas*, and with additional contributions from the University of Pittsburgh, Central European University, and the Bucharest-based Fundația Cultura Europeană, I convened with Irina Livezeanu the international conference, „Culture and the Politics of Identity in Modern Romania”. It was held in Bucharest at Palatul Elisabeta, and the speakers were selected from among the most respected scholars at the time. The two keynote addresses were delivered by Keith Hitchins and Alexandru Zub, respectively. Alexandru Duțu, Paul Cornea, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, Matei Călinescu, to mention only those who have disappeared (Z. Ornea, invited and confirmed, could not make it ultimately). That conference came quite close to the ideal starting point for a debate in the spirit of this text. Unfortunately, the planned collective volume was never published, although the texts were collected. One day, not too distant, I would like that volume to materialize. And, parallel to that, I would publish the transcripts of the debates and post the tapes on some homepage or on YouTube. Such actions would document a remarkable collective effort and a unique encounter. And may trigger others.

From that moment on, Keith and I became friends. We continued to meet whenever possible (but I was out of the country most of times he was in Romania), we corresponded, we made plans. Little came of the latter, but their function was vital to me.

Thus, for me, Keith Hitchins the scholar, a central figure of the transnational effort to produce a Romanian national historical canon cannot be separated from Keith Hitchins the generous man, the friend in need. This is probably the case with many others, in several countries, cultures, and generations.

Keith Hitchins and the Romanian Historical Canon

(Abstract)

Keywords: Keith Hitchins, Romanian historical canon, foreigners and national narratives.

Shortly after his passing, I have written elsewhere, for a wider educated Romanian audience, a few pages on Keith Hitchins, placing him, however incompletely, in several defining contexts¹. I briefly return now to that framework and to those glimpses into Keith's life and work, in order to add a few elements for a critical history of historical studies on Romania and for a future comprehensive assessment of Keith's lifetime achievement and legacy. Between my two modest contributions, and in a similar vein, the first important steps towards that assessment have been taken by Paul E. Michelson in his substantial essay, *Keith Hitchins (1931-2020): Trailblazer, Ambassador, and Elder Statesman of Romanian Studies*.

¹ Sorin Antohi, *Amicus Romaniae. În memoria lui Keith Hitchins (1931-2020)*, in „Observator cultural”, XXI, nr. 1039 (780), p. 12-13. Available online at <https://www.observatorcultural.ro/articol/amicus-romaniae/>.

Radu Oltean, *Cetăți, castele și alte fortificații din România, volumul II, Secolul al XVI-lea*, București, Editura Humanitas, 2019, 120 p.

Radu Oltean este deja arhicunoscut în țară, dar și în străinătate, drept un foarte bun ilustrator pe teme istorice. Ilustrațiile, foarte bine documentate și realizate, apar atât în cărțile sale sau în reviste din România, dar și în paginile și pe copertele revistelor de istorie și istorie militară din lume. Biografia sa pe scurt și lista lucrărilor până în 2016 pot fi găsite în partea introductivă a recenziei pe care am făcut-o primului volum din seria de *Cetăți, castele și alte fortificații din România*, în volumul VIII/2016 al „Archiva Moldaviae”, volum care va avea în curând și o ediție în limba engleză. O biografie și o listă de lucrări de asemenea bogate se găsesc la începutul volumului de față. De aici aflăm că, din 2016, Radu Oltean a mai publicat *Bucureștii Belle Epoque* (2016, în colaborare cu Emanuel Bădescu) și volumul *Art historia. Ilustrația istorică între artă și știință/Historical Illustration between Art and Science* (2018), ultimul reunind unele dintre cele mai spectaculoase ilustrații de-ale sale, apărute în lucrări din țară sau din străinătate. În 2019 a apărut o reeditare a volumului său *Dacia. Războaiele cu romanii: Sarmizegetusa*, tot la Editura Humanitas, unde autorul/ilustratorul va publica de acum înainte. Pe lângă următoarele două volume din seria cu cetăți și fortificații, Radu Oltean mai pregătește cel puțin un volum bogat ilustrat despre istoria antică a teritoriului României, volum orientat spre cititorii mai tineri.

Textul și ilustrațiile aferente acoperă perioada secolului XVI, de la bătălia de la Mohács (1526) până la moartea lui Mihai Viteazul (1601), autorul axându-se în principal pe zbuciumata istorie a Transilvaniei, capitol relativ puțin cunoscut de cititorul român. Scris într-un mod lejer și foarte ușor de înțeles, textul cărții începe cu bătălia de la Mohács și dispariția fizică a Regatului Maghiar, continuând cu avansul otoman în Europa Centrală și a Austriei spre est, eveniment care a disturbat și reșezat raportul de forțe în această parte a continentului, cu urmări capitale pentru secolele următoare. În urma acestei bătălii, noi conflicte se vor naște între austrieci, otomani și transilvăneni, Principatul Transilvaniei intrând în scurtă vreme sub suzeranitatea otomană. Teritoriul Principatului, puternic fortificat și înainte, se va bucura în această perioadă de o nouă restructurare a defensivelor sale, ajungând unul dintre cele mai fortificate teritorii din Europa. Autorul continuă cu o bună parte de istorie a Transilvaniei în perioada următoare anului 1526, intercalată cu probleme de tehnică și arhitectură militară, inclusiv elemente de artilerie și de tipologii de turnuri, donjoane, bastioane folosite în această perioadă la fortificațiile singulare, bisericile fortificate și orașele înconjurate de ziduri și alte elemente de fortificare.

Abia după mijlocul cărții (după vreo două treimi, de fapt), autorul începe să prezinte și situația fortificațiilor din Țara Românească și Moldova. Textul prezintă din nou istoria militară a Țării Românești în secolul XVI, text intercalat cu ilustrații ale unor reședințe domnești și boierești din acest teritoriu – București, Târgoviște, mănăstiri fortificate – Govora, Comana. Se trece apoi la istoria militară a Moldovei, cu fotografii vechi și aeriene ale unor mănăstiri fortificate și cetăți de aici. Un capitol aparte descrie evenimentele militare din timpul Războiului cel Lung, 1593-1606, și acțiunea militară a

lui Mihai Viteazul ca parte a acestui război care a cuprins Țările Române, Ungaria otomană, Austria, parte din Balcani. Pentru prima dată avem ocazia să vedem o reconstituire grafică a cetății Hârșova, așa cum arăta ea în acele vremuri. Această ilustrație nu este unică în volum, trebuie menționate aici castelul Martinuzzi de la Vințu de Jos, aflat astăzi în ruină, și cetatea Gherla, închisoare de maximă siguranță de multă vreme și care oricum și-a pierdut elementele de fortificare între timp.

Intercalate în text, de asemenea, sunt casete cu studii de caz despre bătălii și asedii – Timișoara în 1552, personalități – Alioisio Gritti, Ștefan Mailat, fortificații – Alba Iulia, Brăila.

Avem din nou de-a face cu un volum bogat și variat ilustrat: 130 de stampe, tablouri, portrete, desene vechi, fotografii vechi și aeriene, planuri din arhive românești, austriece, germane, maghiare și, bineînțeles, hărțile și ilustrațiile făcute special pentru acest volum de autor. Unele dintre ele sunt inedite, cititorul român putând pentru prima dată să vadă cum arătau unele fortificații de pe teritoriul actual al țării, dintre care unele nu mai există astăzi deloc. Ilustrațiile se referă la biserici fortificate, fortificații modernizate, fortificații noi, fortificații urbane, cetăți, castele-reședințe fortificate, biserici fortificate, orașe săsești, unele cu detalii de fortificare care au dispărut între timp. O parte dintre ele sunt realizate tehnic și sunt însoțite de explicații de tir de artilerie și de tehnică de construcție. Stampe de epocă explică foarte bine cum era folosită artileria de pe bastioane și cum se făcea un asediu cu zig-zaguri și paralele. La final, o hartă foarte amănunțită și viu colorată vine să arate teritoriile despre care se face vorbire în carte, cu orașele importante, cetățile și alte fortificații, reședințe fortificate și diverse alte localități. Autorul-ilustrator ar fi putut insista puțin mai mult pe mănăstirile fortificate din spațiul românesc extracarpatic, dar probabil le vom vedea reconstituite grafic în volumul III al seriei, fiindcă sunt strâns legate de evenimentele militare ocazionate de războaiele ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea. Este oricum clar că munca de reconstituire grafică a tuturor fortificațiilor din spațiul românesc este practic imposibilă, necesitând un timp mult prea mare și informații clare și detaliate care nu sunt disponibile.

Bibliografia bogată este menționată pe ultimele două pagini ale volumului. În „mulțumirile” adresate de autor la începutul cărții sunt menționate sursele de arhivă, diverse documente obținute personal sau cu ajutorul unor cercetători în domeniul istoriei. Ca în cazul primului volum, la partea de text și ilustrație Radu Oltean s-a bazat mult și pe sfaturile date de diverși cercetători, astfel încât cartea este nu doar bine scrisă și foarte bine ilustrată, ci și foarte corectă din punct de vedere științific.

În final, nu pot decât să recomand cu căldură această carte atât cercetătorilor, cât și publicului larg. Volumul îmbină un scris degajat, clar, cu informații corecte, cu ilustrații mai mult decât lămuritoare. Avem deci de-a face cu o nouă carte marca Radu Oltean, de istorie ne-festivă ilustrată, care duce cu gândul spre volumele III și IV, care sperăm să fie măcar la acest nivel din toate punctele de vedere.

Andrei Pogăciaș

Arhivele Naționale ale României, *Testamente Regale*, editor Mirela Daniela Tîrnă, cuvânt introductiv Ștefania Dinu, București, 2019, 304 p.

Tema regalității în România a devenit una importantă odată cu perioada post-decembristă, și aceasta nu doar în grupurile celor declarați monarhiști. Pentru aproape

un secol, statul român a cunoscut instituția monarhică, perioadă care se suprapune epocii modernizării spațiului nord-dunărean. Istoriografia familiei regale a României primește prin volumul de față o binemeritată completare. Arhivele Naționale ale României, asumând în mod firesc și constant editarea surselor primare ale membrilor Casei de Hohenzollern, și-a propus să valorifice tezaurul din fondul Casa Regală. Mulți ani interzis cercetătorilor, astăzi, după trei decenii de acces la acest fond, încă se mai pot întreprinde șantiere solide în baza surselor existente. Nu mai e nevoie să adaug că acest fond a avut parte, anterior, și de editarea inventarului în mai multe volume¹.

Biografiile regilor sau istorii ale dinastiei, volume de memorii ale lui Carol I sau Carol al II-lea, ale Reginei Maria – proiecte memoriale care au sondat posteritatea familiei regale – erau deja cunoscute publicului larg. O temă particulară, cumva legată și de un discurs încărcat de revanșă și ură, era nevalorificată în acest peisaj de ansamblu. Testamentele membrilor familiei regale a României, deși cunoscute specialiștilor, nu erau încă publicate și aduse într-o dezbatere profesională. Din acest motiv, stereotipuri vechi, familiare epocii comuniste, au dăinuit și în ultimii ani, deși receptarea moștenirii familiei regale s-a realizat pe baza unor surse înfinit mai cuprinzătoare și mai diverse. Evident, nu mobilul polemicii cu cei care au inventariat la nivel hiperbolic averile personale ale regilor și reginelor a constituit miza volumului de față. Cercetătorii serioși și publicul necontaminat de reflexe neocomuniste înțeleg prea bine că Familia Regală a României a fost o problemă de stat, nicidecum una de natură privată. Înstrăinarea acesteia, în baza statutului regal dar și a demnității României, era o chestiune care avea o cuprindere legală și o justificare transpartinică.

Beneficiind de resurse puține, având de asumat proiecte expoziționale sau editoriale la diferite momente jubiliare, este aproape un miracol că, periodic, la nivelul Biroului Publicații din cadrul Arhivelor Naționale se reușește identificarea resurselor, de timp dar și umane, pentru asumarea și a unor inițiative care nu pot fi popularizate în spatele unor cifre jubiliare. Este, de fapt, o veche și, cum vedem astăzi, o constantă deprindere a grupurilor profesionale din domeniul istoriei, care a contaminat nu doar instituțiile publice dar și centrele de cercetare din țară și care încă își așteaptă un evaluator neangajat.

Fructificând o experiență mai veche, care a debutat odată cu editarea inventarelor fondului Casa Regală, apoi a continuat în anul 2013 cu o excelentă expoziție, *Copilărie Regală*, și, în anul următor, un volum omonim², interesul doamnei Mirela Daniela Tîrnă pentru universul Regalității din România este unul așadar legitim. Arhivist cu vechi state de plată în cadrul biroului amintit, cu experiență solidă în munca editorială și de documentare a temelor expozițiilor din ultimele două decenii, editorul lucrării de față, Mirela Daniela Tîrnă, a mai adăugat o filă importantă în raftul valorificării fondului Casa Regală de la Arhivele Naționale ale României.

Volumul are toate datele care compun un asemenea efort editorial și îi asigură relevanța în domeniul istoriei monarhiei. Astfel, o introducere consistentă semnată de dr. Ștefania Dinu, care prezintă atât implicațiile juridice, cât și pe cele simbolice ale actelor testamentare monarhice, lămuriri ale editorului, lista documentelor editate, un indice antroponimic și unul toponimic, precum și frumoase anexe, formate din fotografii ale membrilor familiei regale și documente olografe, alcătuiesc datele tehnice. Ediția de

¹ *Casă Regală. Documente Oficiale*, Inventar arhivistic, vol. I, 1866-1901, 2003, vol. II, 1901-1930, 2004, vol. III, 1930-1937, 2005, vol. IV, 1937-1947, 2006.

² Arhivele Naționale ale României, *Copilărie regală. Album*, text Filip-Lucian Iorga, postfață Mirela Daniela Tîrnă, București, Editura Corint, 2014.

față prezintă testamentele regelui Carol I, reginei Elisabeta, regelui Ferdinand și reginei Maria, practic ale membrilor titulari ai primelor două succesiuni monarhice la tronul României. Fiecare din cei patru monarhi are alocată o prezentare biografică care pune în context actul testamentar sau dispozițiile și completările ulterioare. Meritul deosebit al d-nei Tîrnă este acela că volumul nu s-a limitat la editarea testamentului propriu-zis, ci a urmărit, în fiecare caz în parte, prin documente conexe editate alături de actul juridic inițial, modul cum s-a pus în aplicare dispoziția testamentară. Astfel, prin procuri, legate și inventare diferite a averii mobile sau imobile, încasări de cupoane, preluări de opere de artă, avem conturat un tablou mult mai complex și mai veridic al destinului patrimoniului membrilor familiei regale. Avem prilejul să observăm, în ansamblu, opera de binefacere și de susținere a unor instituții culturale sau religioase, care sub patronaj regal se străduiau să suplinească efortul statului român în procesul modernizării.

Arhivele Naționale reușesc, prin acest volum de documente, să ofere un argument solid și de neocolit în dezbateră din societatea românească privind instituția monarhică și își îndeplinesc, astfel, una dintre atribuțiile care i-au definit existența în ultimul secol, editarea surselor primare ale temelor majore din istoriografia națională.

Cătălin Botoșineanu

Lupu C. Kostaki, *Memoriile unui trădător. Un înalt funcționar român sub guvernământul militar german (1916-1918)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Alexandru Istrate și Claudiu-Lucian Topor, București, Editura Humanitas, 2020, 384 p.

Memoriile lui Lupu C. Kostaki, fost responsabil girant la Ministerul de Interne în Bucureștiul ocupat, editate de Alexandru Istrate și Claudiu-Lucian Topor, se bazează pe manuscrisul păstrat la Biblioteca Academiei Române, la care au fost intercalate completările dintr-o versiune păstrată la Elena Monu, istoric din Bârlad, autor al monografiei familiei Costache. Un studiu introductiv bine gândit și documentat al editorilor face o adevărată breșă în copleșitoarea istoriografie patriotardă care parazitează amintirea Primului Război Mondial. Marea nedumerire rămâne, desigur, faptul că aceste scrieri au fost editate integral abia la un secol de la redactarea lor. Ce context politic și istoriografic le-a ascuns de marele public? Să fie doar jocul întâmplărilor și hazardul? Și de ce sunt, în fond, importante memoriile lui Kostaki?

Într-o ordine cronologică, memoriile au fost, mai întâi, amânate de la publicare de Editura Națională în 1922, în plină ordine politică antantistă, într-un context de *damnatio memoriae* a germanofililor care colaboraseră cu Puterile Centrale pe perioada ocupației. Apoi, regimul comunist l-a considerat util pe Lupu C. Kostaki în rememorările mișcării unioniste din Moldova, punându-l la treabă în 1959 pe istoricul Dan Berindei. Acesta a decupat fragmente dintr-o versiune a memoriilor obținute de la nora autorului, Florica, pentru a servi destoinic ideologia național-comunistă. După 1989, frânturi din manuscrisul păstrat la Biblioteca Academiei Române au fost publicate de scriitorul Ioan Lăcustă în „Magazin Istoric”, un eșec de receptare, care indica stadiul infantil al unei paradigme istoriografice populate încă de mitologii național-comuniste despre „războiul sfânt al înfăptuirii României Mari”. Și mai recent, istorici precum Ioan Bulei și Mihai Dimitrie Sturdza s-au mai servit punctual de aceste memorii, pe care le

folosește pe larg și le reabilitează ca semnificație Lucian Boia în *Germanofilia. Elita intelectuală în anii Primului Război Mondial* (2009).

Moldovean – este termenul cheie al înțelegerii personalității lui Lupu C. Kostaki, așa cum apare ea în memorii. P. P. Carp îi tutează, aproape profesoral, conduita politică: „Nu uita că ești boier moldovean, fii prudent în vorbă și țănoș în atitudine, fără a provoca pe cineva, dar și fără a implora ceva; cere să ni se recunoască drepturile ce ni se cuvin”. Prin Lupu C. Kostaki avem exprimată, de fapt, cea mai importantă voce din preajma grupului germanofil moldovenesc al lui P. P. Carp, ale cărui memorii (încă pierdute și negăsite) ar putea contribui la deconstruirea etichetelor sancționatorii și clișeele ignorante despre „dreptatea învingătorilor”. Kostaki se alătură astfel unui curent confesiv inițiat și dezvoltat de C. Stere, *Din carnetul unui solitar* (*Pentru ce sunt un trădător de neam*)¹, ori de Vasile Pârvan, *Părerile unui trădător de neam*², concurent celui antantist. Kostaki nu a avut nici poziția, nici anvergura intelectuală și poziția unui Al. Tzigara Samurcaș încât să se lanseze într-o consistentă memorialistică justificativă precum cea din *Mărturisiri nesilite* (1920). Pentru el tăcerea a însemnat un secol.

Așadar, pentru o lume a istoricilor români dominată de o paradigmă antantistă, cum poate fi explicată oroarea de Antanta? De ce a părut că boierul din Tutova s-a „împotrivit” istoriei? Când rostea Antanta, Lupu C. Kostaki înțelegea, de fapt, un singur lucru – Rusia. Avem peste tot amprenta unei rusofobii existențiale, aceea a unui boier moldovean, ce-și proiectase în strămoșul său direct, fostul vornic al Țării de Jos, Lupu G. Kostaki, imaginea patriotului model. Figura vornicului îi domină conștiința genealogică, modelată prin educația patriotică primită în familie în perioada unionistă, timpuri în care prin casa părintească se perindau în ședințe secrete marile figuri ale comitetelor unioniste – Costache Negri, Manolache Costache Epureanu, Al. I. Cuza, Mihail Kogălniceanu, Anastasie Panu, Costache Rolla. „Lupule – îi spunea Costache Negri – , când porți acest nume mare al familiei tale și al întregii Moldove, ai mare sarcină de dus în viața ta; caută de urmează drumul arătat de Marele Vornic Lupu Gh. Kostaki și pune moșia strămoșească mai presus de toate.” Nu e de mirare că, ulterior, Lupu C. Kostaki s-a imaginat ca pe un reprezentant al generației unioniste ce purta cu sine o ștafetă anti-rusă. O va face apăsător, ținând să-și lege numele de rezonanța unui eveniment simbolic din istoria Moldovei – blocarea armatei țariste la Stănilești pe Prut în 1711 –, care-i fixa coordonatele unei misiuni istorice proprii, o conduită moldovenească și anti-rusă de unire cu Basarabia.

Probabil că linia vieții lui Lupu C. Kostaki ar fi fost mai promițătoare dacă nu și-ar fi ratat studiile. Făcuse Liceul francez la Berlin, fusese admis la Politehnica din Zürich (viitorul Eidgenössische Technische Hochschule), urmând și cursuri de istorie și literatură la universitate, dar formarea sa intelectuală era curmată neașteptat, chemat acasă de datoria îngrijirii părintelui bolnav și pus în situația de a administra moșia familiei de la Ciortolom, din județul Tutova. În lipsa unor studii încheiate, care să-l califice pentru o poziție de prim-rang, era sprijinit de M. Kogălniceanu și M. C. Epureanu în obținerea unor posturi funcționărești mai mici în județ și apoi avansat în diferite funcții de liberali, în care se arată zelos și eficient.

Lupu era un „cuzist” convins, ca foarte mulți moldoveni ai epocii, de osatura morală a ultimului domnitor și de patriotismul lui indiscutabil. Legături familiale îi

¹ C. Stere, *Din carnetul unui solitar* (*Pentru ce sunt un trădător de neam*), în VR, X, nr. 5-6, 1915, p. 169-194.

² Vasile Pârvan, *Părerile unui trădător de neam*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1914.

prilejuiau, cu ocazia unei întâlniri de la Viena, în 1871, să asculte confesiunile lui Al. I. Cuza despre roșii munteni, care împiedicaseră reformele profunde complotând din interese mărunte și egoiste. Era o viziune specifică unei elite moldovenești care se simțea marginalizată, de fapt, de cea munteană, după epurările administrative și detronarea din februarie 1866, evenimente ce au alimentat discursul regionalist moldovenesc din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În contrapartidă, discursul muntenesc pune accentul pe autoritarismul și corupția care marcase perioada moldoveanului Al. I. Cuza în fruntea statului.

Rareori găsești atâta sensibilitate regională moldovenească, dar și demonstrații aplicate despre funcționarea politico-administrativă a statului român, marcat de puternice divergențe economice nord-sud. Când avea posibilitatea, Kostaki se opunea „muntenismului” – politica internă de favorizare a intereselor valahe și zădărnicierea celor moldovenești. În calitate de prefect al județului Covurlui, cerând sprijinul lui Eugeniu Carada, fondatorul Băncii Naționale, el reușea să blocheze intenția munteanului Gogu Cantacuzino, directorul general al Căilor Ferate, de a împiedica ridicarea unor docuri în Galați, ținând favorizarea intereselor comerciale ale Brăilei. Potențialul comercial al portului moldovenesc fusese oricum sugrumat prin construcția căii ferate care venea dinspre Moldova și ajungea în portul Brăilei. În epocă, „conjurația” valahă pentru sabotarea economică a Galațiului, prin *lobby*-ul informal și discret al cercurilor de afaceri, a făcut agenda multor interpelări parlamentare.

Având în vedere cele menționate mai sus, Lupu C. Kostaki intră în categoria celor pentru care memoria statului moldovean premodern era încă activă în mod natural, nu din considerente politicianiste, ci de conștiință istorică. Și în acest context își făcea intrarea pe sfâșietoarea și complicata scenă a Primului Război Mondial. În numeroase intervenții parlamentare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, lideri politici moldoveni – M. Kogălniceanu, N. Ionescu, Gh. Mârzescu, P. P. Carp – încercaseră să modeleze politica externă în jurul obiectivului prioritizării recuperării teritoriilor moldovenești, în special Basarabia. Stăpânirea austriacă din Bucovina, dar și Ardealul, nu erau perceptive de aceștia ca un adevărat pericol pentru deznaționalizare, cât era Rusia pentru Basarabia. Această tradiție moldovenească după unire avea să fie exprimată cel mai răspicat de P. P. Carp în preajma războiului și, împreună cu germanofilia, au conturat un curent contrar celui muntean – sensibil la întâietatea problemei ardelenesti în societatea românească. În subsidiar, așa cum reieșea din pozițiile exprimate pe perioada neutralității în „Moldova”, ziarul lui P. P. Carp, opțiunea pentru o ordine postbelică germanică era determinată de speranța unui altfel de model administrativ și instituțional al statului român care ar fi putut fi impus, dacă nu prin *soft power*-ul, măcar prin *hard power*-ul german. Era pusă în discuție nevoia de descentralizare, niciodată aplicată de la votarea Constituției din 1866, și despărțirea de modelul administrativ iacobin, ultracentralizat, ce împiedicase dezvoltarea Moldovei și o făcuse din ce în ce mai marginală, dar pe care muntenii îl preferau, folosindu-l ca o părghie de „dominație internă” de care s-au izbit în perioada interbelică și ardelenii.

Kostaki C. Lupu era parte a acelei grupări moldovenești alături de care P. P. Carp acționa din conștiință și din convingere pentru recuperarea Basarabiei. Cum arată și Lucian Boia, perspectiva unei reîntregiri cu Basarabia ar fi sporit și ponderea moldovenilor în raportul de forțe cu muntenii, predominanți mai ales după pierderea județelor din sudul Basarabiei prin Tratatul de la Berlin (1878). Falia conflictuală dintre moldoveni și munteni s-a dezvoltat în perioada neutralității, legată de politica de alianțe și opțiunile militare. Interesele divergente sunt exprimate de Kostaki printr-o amară cugetare,

probabil chintesența și *motto*-ul unei epoci: „Cu această ocazie am văzut că, deși uniți de 57 de ani, nu suntem cu totul contopiți într-un singur bloc. Muntenilor puțin le păsa de viitorul Moldovei de a fi rusificată și mai puțin încă se interesau de Basarabia și Bucovina. Va trebui multă minte, răbdare și patriotism la încheierea României Mari”.

Pariul pe germanofilie pentru a salva Moldova de la o anexare rusească completă sau de a recupera Basarabia se evidențiază ca o linie de discurs perdant în fața antantismului pro-ardelenesc, manifestat de liderii munteni. Pentru elita moldovenească (C. Stere, P. P. Carp), intrarea în război alături de Austria și Germania ar fi fost o soluție în vederea „întregirii moșiei lui Ștefan cel Mare”, urmând ca într-o lume germanică postbelică tratamentul românilor ardeleni să se amelioreze până când va veni momentul prielnic de unire cu aceștia. Analiza istorică a germanofililor moldoveni privind pericolul rusesc era confirmată mai târziu, cel puțin în parte, prin exportul sistemului bolșevic în estul Europei după al Doilea Război Mondial.

Memoriile lui Lupu pot fi incomode, pe alocuri de-a dreptul iconoclaste pentru istoriografia ghidată de un narativ antantist. Publicate la timp, ele ar fi putut sprijini un contra-curent de interpretare asupra definițiilor patriotismului în epocă. Cine oferea în fond lecții de patriotism? Etichetei de „trădător”, inculpat, și arestat pentru colaborare cu dușmanul, Kostaki îi răspunde acuzând oportunismul elitelor, preluat ca model de masă printre funcționari în momentul retragerii haotice spre Moldova. Lipsiți de orice simț al datoriei, el acuză că funcționarii au lăsat o populație de izbeliște, fără resurse financiare, favorizând un fenomen de implozie statală. Abandonul cinic al oamenilor nu avea nimic de-a face cu sacrificiul patriotic. O pletoră de sinecure și nenumărați birocrați angajați politic au dat bir cu fugiții, incapabili de orice urmă de responsabilitate, s-au transformat după sfârșitul războiului în învingători morali, pretinzând onoruri în numele sacrificiului pentru realizarea „idealului național”. Acești funcționari zeloși față de putere au devenit cei mai aprigi inchișitori ai celor rămași în teritoriul abandonat.

Ca orice damnat de contemporani, autorul se află într-un obsesiv dialog cu posteritatea, în încercarea de a-i împlânzi judecata și a-și reabilita numele. Kostaki insistă că nu a făcut parte din categoria germanofililor mercantili, care-și descoperiseră vocația în urma subvențiilor propagandistice ale centralilor, după modelul dezvoltat în oglindă de unii antantiști alunecoși – Take Ionescu. De aceea, îi repugna violent specia antantiștilor, nu puțini, subvenționați să câștige inimile celor nehotărâți, prin definirea patriotismului în cheie franco-rusă. În comparație, a murit sărăcit la propriu (aproape întreaga avere de la moșia din Ciortolom și-o vede pierdută în război) de opțiunea sa politică și patriotică.

Ce linie roșie a trecut Lupu C. Kostaki, urmărit de Curtea Marțială, sub învinuirea de criminal politic, după ce a fost lăsat responsabil girant la Ministerul de Interne în Bucureștiul sub stăpânire germană? Mandatul său a fost unul neclar, incapabil să cuprindă întreaga complexitate și evoluție a relației cu un regim de ocupație. La un moment dat, probabil, a fost luat de val; nu s-a distanțat, de pildă, de un proiect de schimbare dinastică, agreeat de Germania, după ce Ferdinand căzuse în dizgrația dinastiei Hohenzollern fiindcă optase pentru Antanta. Dimpotrivă, s-a implicat într-un soi de referendum, trimițând telegrame la prefecți, adunând listele cu semnăturilor celor care îi împărtășeau punctul de vedere. O făcea însă convins fiind că era unica șansă de întoarcere a destinului patriei sale.

Episodul Kostaki are consecințele lui implicate asupra peisajului de ansamblu a politicii românești interbelice. Prin portretizarea reprezentanților elitei moldovenești, în frunte cu P. P. Carp, ca „trădători”, se producea concomitent o epurare simbolică a componentei moldovenești din politica românească, cu un impact enorm asupra

expresiei politice a regiunii Moldovei reîntregite în granițele regatului interbelic. Așa se explică irelevanța Moldovei în ecuația internă în perioada interbelică. Venise vremea afirmării pe scena politică a României Mari a ardelenilor Iuliu Maniu, Vasile Goldiș ori Alexandru Vaida-Voevod.

Mihai Chiper

Sabrina P. Ramet (ed.), *Interwar East Central Europe, 1918-1941. The Failure of Democracy-building, the Fate of Minorities*, London and New York, Routledge, 2020, 360 p.

Expertiza occidentală asupra istoriei interbelice a Europei Central-Estice are deja o vechime considerabilă. Cercetările secvențiale asupra acestui spațiu s-au înmulțit în ultima perioadă în universitățile din Europa de Vest și de Nord, în Statele Unite ale Americii sau Canada, regăsindu-se în volume de autor ori colective sau în reviste ale unor universități și centre de cercetare din diverse țări. Însă ceea ce a atras și continuă să atragă atenția este mai ales capacitatea de sinteză a multor cercetători, fie că avem în vedere lucrările care privesc un stat din zonă sau întreaga regiune. Dintre acestea merită să le amintesc pe cele semuate de Hugh Seton-Watson¹, C. A. Macartney și A. W. Palmer², Joseph Rotschild³, Edward D. Wynot, Jr.⁴ și Ivan T. Berend⁵.

Chiar dacă în ultimul deceniu s-a deplâns scăderea interesului istoriografic pentru țările din Europa Central-Estică, realitatea este că unii dintre cercetătorii cu experiență au continuat să producă lucrări importante, în timp ce pe scenă intrau noi istorici interesați de diverse subiecte care privesc regiunea. Iar efortul de sinteză este departe de a se fi epuizat.

Recent a apărut o nouă lucrare – *Interwar East Central Europe, 1918-1941. The Failure of Democracy-building, the Fate of Minorities* –, rezultat al unui efort de echipă, sub coordonarea Sabine P. Ramet. Volumul privește cu precădere eșecul democrației și soarta minorităților etnice din țările regiunii. Fiecărei țări îi este dedicat un studiu, fundamentat pe lucrări variate, colecții de surse sau documente inedite. Mai întâi voi aminti numele contributorilor și titlurile studiilor pe care le semnează: M. B. B. Biskupski, *The Polish Second Republic: The geopolitics of failure*; Sabrina P. Ramet și Carol Skalkin, *Leff despre Interwar Czechoslovakia – a national state for a multiethnic population*; Béla Bodó, *Interwar Hungary: Democratization and the Fate of Minorities*;

¹ *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941*, Cambridge, Cambridge University Press, New York, Macmillan Company, 1945.

² *Independent Eastern Europe: A History*, London, Macmillan, New York, St. Martin's Press, 1962.

³ *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle and London, University of Washington Press, 1974. Acestui autor i s-a tradus în limba română o altă carte, care vizează perioada postbelică: *Întoarcerea la diversitate. Istoria politică a Europei Centrale și de Est după Al Doilea Război Mondial*, ediția a doua, traducere de Mihnea Columbeanu, București, Editura Antet, CEU, 1997.

⁴ *Caldron of Conflict: Eastern Europe, 1918-1945*, Harlan Davidson Inc., 1999.

⁵ *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley, University of California Press, 1998 (replicare în 2001).

Roland Clark, *Interwar Romania: Enshrining ethnic privilege*; Christian Promitzer, *Interwar Bulgaria: Populism, authoritarianism, and the ethnic minorities*; Stipica Grgić, *The Kingdom of Diversity and Paternalism: The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia, 1918-1941*; Bernd J. Fischer, *Interwar Albania*; Robert Bideleux abordează o temă care privește toate statele regiunii: *The Peasantries and Peasant Parties of Interwar East Central Europe*. Sabrina P. Ramet semnează și o extinsă introducere, iar Stefano Bianchini o posfață în care relecturează situația Europei Central-Estice între cele două conflagrații mondiale. Autorii au cariere solide în spate, stăpânesc principalele limbi din regiune, oricum pe cele ce privesc domeniile lor de studiu, și au produs lucrări recunoscute în lume.

Lucrarea mi se pare importantă nu doar prin soliditatea studiilor pe care le reunește, ci și pentru perspectivele pe care le propune. Tocmai de aceea, în paginile următoare voi insista asupra câtorva direcții și concluzii care se desprind din lectura cărții, opțiune preferabilă, cred, unei descrieri capitol cu capitol.

Cum a fost decupată – intelectual și geopolitic – macroregiunea avută în atenție? Editorea precizează în prefață că autorii volumului se referă la regiunea studiată folosind doi termeni, fie pe cel de Europa Central-Estică, fie pe cel de Europa Centrală și Sud-Estică. Țările incluse aici sunt Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, România, Iugoslavia, Bulgaria și Albania. Este vorba de șapte țări situate atunci în spațiul extins dintre Germania și Rusia Sovietică/Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, pe axa est-vest, și între Marea Baltică și Marea Adriatică, respectiv Marea Neagră, pe axa nord-sud. Este o abordare geopolitică oarecum diferită de cea de multă vreme uzuală în anumite spații culturale, care privește zona în discuție fie ca Europa Centrală, unde sunt incluse doar țările care făcuseră parte ori se aflau sub influența culturală și politică a Germaniei și Austro-Ungarei înainte de 1918, fie insistă asupra Europei de Sud-Est sau Balcanilor, cuprinzând statele care cândva făcuseră parte într-un fel sau altul din Imperiul Otoman. În privința României, aceasta a fost inclusă, de regulă, în cel din urmă bloc politico-imaginar. Alți cercetători introduc în conceptul de Europa Central-Estică și Austria, plus statele baltice, adică Lituania, Letonia și Estonia. Nu este însă cazul și în lucrarea de față. Regiunea studiată a aparținut până la jumătatea secolului al XIX-lea sau parțial chiar până la 1918 unor spații politice și culturale diferite: rus, austro-ungar, german și otoman. Nu putem vorbi nicidecum despre o zonă omogenă din punct de vedere civilizațional. Toate statele incluse în această analiză au avut regimuri comuniste după Al Doilea Război Mondial, însă niciunul nu a fost înglobat în URSS.

Spațiul în discuție a fost puternic marcat de Primul Război Mondial și de anii imediat următori: pe zone întinse se desfășuraseră operațiuni militare distrugătoare, pierderile umane și materiale fuseseră enorme. Trauma a marcat major populațiile din zonă. Situația politică internațională după 1918 s-a dovedit deosebit de complicată în regiune. Sfârșitul Primului Război Mondial a găsit unele țări în tabăra învingătorilor, cum a fost cazul cu Serbia (care avea să constituie nucleul Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor/Iugoslavia) și România. Altele în schimb se aflaseră în tabăra învinșilor, aici intrând Ungaria și Bulgaria. Polonia reapăruse pe harta Europei ca subiect de drept internațional după mai mult de un secol. Exista și o țară nouă, Cehoslovacia, care în partea cehă reclama o veche istorie. Albania se constituise ca stat cu un an înaintea războiului mondial, deci practic era și ea nouă în relațiile internaționale.

Imperiile Romanovilor, Habsburgilor și Hohenzollernilor au dispărut în 1917-1918. Însă îndelunga lor existență marcase teritoriul, comunitățile, oamenii. Sistemele administrative, juridice, legislative, educaționale, de transport, economice, vamale, monetare

etc. ale noilor state recent constituite reflectau construirea acestora pentru funcționarea în interiorul vechilor imperii, nu înăuntrul unor state naționale. Toate acestea provocau disfuncționalități diverse în statele extinse sau apărute după 1918. Spre exemplu, Polonia era constituită din teritorii care se aflaseră vreme de mai bine de un secol în componența Rusiei, Prusiei/Germaniei și Austriei. România avea teritorii care fuseseră în Vechiul Regat (mai înainte în Moldova și Valahia), Rusia și Austro-Ungaria. Iugoslavia era compusă din teritorii care fuseseră în regatul Serbiei, altele din Austro-Ungaria, inclusiv unele care cu puțin timp înainte se aflaseră în Imperiul Otoman. Ungaria reunea între granițele recunoscute în 1920 mai puțin de o treime din fosta parte sudică a monarhiei habsburgice. Bulgaria fusese otomană până în 1878/1908, iar unele din teritoriile sale chiar până în 1912-1913.

Pornind de la ideologia cu cea mai mare forță de structurare și de mobilizare din regiune, și anume etnonaționalismul, apoi adăugând compoziția etnică a statelor din regiune, se înțelege de ce problemele majore erau legate de ultranaționalism, cu urmările sale, inclusiv limitarea drepturilor politice și chiar civile pentru diverse grupuri etnice și religioase. De altfel, problemele interetnice din perioada interbelică au degenerat în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și explică în parte politicile genocidare din zonă în acei ani.

Statele care câștigaseră războaiele balcanice, mai ales pe cel de-al doilea, și Primul Război Mondial aveau o proporție mai mare de minorități față de statele care pierduseră. Asta doar din perspectiva proporției „naționalității titulare” a statului. Însă tabloul era mult mai complicat dacă avem în vedere și faliile de autopercepție națională sau pe cele religioase și regionale. Procente foarte ridicate aveau minoritățile etnice în Cehoslovacia (34,49% – era vorba despre noncehi și nonslovaci), Polonia (31,8%), România (28,1%) și Iugoslavia (25,64% – aici erau incluși cei care nu erau vorbitori nativi de sârbo-croată), deși ele nu erau lipsite de importanță nici în Ungaria (10,5%) ori Bulgaria (16,6%) sau chiar în Albania (8%).

În țările care aveau o bază etnică diversificată, unde măcar declarativ exista egalitate între grupurile „titulare”, unul dintre acestea domina prin argumentul constituirii statului, „jerfelor”, civilizației etc. Astfel s-a impus hegemonia cehilor în Cehoslovacia și a sârbilor în Iugoslavia. Nemulțumirile celorlalți – în special ale slovacilor, dar și ale rutenilor, germanilor și maghiarilor în primul caz, respectiv ale croaților, slovenilor, muntenegrenilor, macedonenilor etc. în cel de-al doilea caz – erau în creștere.

În pofida declarațiilor ritoase și angajamentelor asumate de diverșii actori statali, tratatele de pace de la Paris nu reușiseră să le asigure minorităților o cale rezonabilă de integrare într-un sistem internațional schimbat. Nu este de mirare că pierderile teritoriale și de populație, uneori a unor zone compacte sau oricum în majoritate locuite de grupurile politice și etnoculturale învinse, au dus la resentimente solide și la dorința de a repara ceea ce se considera nedrept și a recăștiga ceea ce se pierduse.

Minoritățile etnice au fost discriminate peste tot în regiune în grade și moduri diferite, de la utilizarea limbii proprii în educație și administrație până la taxare, punerea în practică a reformelor agrare, a colonizărilor interne și a represiunii politice până la lipsirea de cetățenie în unele locuri, spre finalul perioadei. Politicile de omogenizare etnică au fost o realitate în mai multe dintre țările din regiune. De asemenea, nu trebuie trecută cu vederea discriminarea pe criterii religioase.

Neîncrederea, resentimentele și ostilitatea la adresa „dușmanilor ereditari” interni sau din afară erau întâlnite peste tot în aceste țări. În mai multe dintre ele – România, Polonia și Ungaria – se adăuga antisemitismul, care era foarte puternic și cu vechi

rădăcini. Mobilizarea politică prin apelul la antisemitism a fost la cote ridicate în aceste țări. Anii 1920-1930 au cunoscut o creștere exponențială a antisemitismului, atrăgând masele și ducând la luarea de către unele state a unui șir de măsuri împotriva evreilor. Legislația antisemită a devenit o realitate în Ungaria (1920, 1938-1939) și România (1938-1940).

Europa Centrală-Estică era preponderent agrară, populația țărănească reprezentând mai mult de jumătate din total. Populația dependentă de agricultură în 1930 arăta astfel: Cehoslovacia – 33% (41% în 1910), Ungaria – 51% (67% în 1910), Polonia – 60% (76% în 1910), România – 72% (80% în 1910), Bulgaria – 75% (82% în 1910), Iugoslavia – 76% (82% în 1910), Albania – mai mult de 85% (fusesse peste 90% în 1910). Din motive sociale, etnice și politice, în mai multe dintre țările din regiune au fost puse în practică extinse reforme agrare, chiar în primii ani interbelici. Cu toate că în comparație cu perioada antebelică situația țăranilor se îmbunătățise oarecum, aceștia practicau în general o agricultură de subzistență. Orașele din regiune erau mai degrabă mici. Clasa de mijloc era redusă. În privința statelor, Cehoslovacia ocupa poziții superioare la mai mulți dintre indicatorii amintiți anterior, însă nu într-un mod omogen, zonele estice încadrându-se în media regiunii.

Una dintre mărcile regiunii o reprezenta analfabetismul, iar acesta afecta îndeosebi populația rurală. Cele mai mici rate le aveau Cehoslovacia (sub 5% în 1930) și Ungaria (9,6% în 1930), urmate la distanță apreciabilă de Polonia (23% în 1930). În schimb, Albania (cu 80% în 1920) se afla în vârful neștiinței de carte, urmată de România (cu 48,5% în 1930), Iugoslavia (cu 44,6% în 1931) și Bulgaria (31,4% în 1934). În penultimele două țări existau însă mari diferențe regionale în privința analfabetismului, cel mai bine plasate fiind fostele teritorii austro-ungare.

Schimbările regimului de proprietate au avut consecințe majore și de ordin politic. Un specific al Europei Central-Estice a fost dat de apariția și funcționarea partidelor țărănești/agrariene. Formațiuni politice de acest tip au existat în șase dintre țările din regiune, și anume în Bulgaria, România, Polonia, Cehoslovacia, Iugoslavia și Ungaria. Unele dintre aceste partide existau în multe locuri încă dinainte de Primul Război Mondial, dar au luat avânt după 1918/1919. Formațiunile politice țărănești au existat, cu unele sincope provocate de instalarea dictaturilor în anii 1930 și de al Doilea Război Mondial, până în momentul preluării puterii de către comuniști, în anii 1944-1947.

Partidele țărănești se considerau implicate într-o luptă politică pentru societăți mai democratice și mai egalitare. Potrivit evaluării lui Robert Bideleux, partidele țărănești au avut programe, politici și perspective mai practice, mai moderate, mai non-coercitive, mai umane în cele din urmă, în comparație cu alte partide declarat liberale (în realitate național-etatiste), conservatoare sau marxiste, ale căror idei, programe și politici erau prezentate ca panaceu al problemelor cu care se confruntau societățile interbelice ale Europei Central-Estice. Apariția și creșterea mișcărilor și partidelor țărănești a fost un fenomen întâlnit într-un spațiu larg din Europa, mai ales în partea centrală, estică și nordică, înscriindu-se în tendința mai largă și graduală a apariției partidelor de masă pe continent la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, ca urmare a extinderii dreptului de vot, iar în cele din urmă a sufragiului universal. Procesul a fost potențat de câțiva factori, precum creșterea conștiinței de sine a națiunilor de țărani și a gradului de politicizare a țăranimii în timpul și după Primul Război Mondial, reformele agrare radicale de după aceeași conflagrație, intensificarea competiției electorale între partidele rivale, rolul ideilor socialiste agrariene pornite dinspre Rusia înaintea războiului.

Europa Central-Estică a cunoscut în epocă încercări de consolidare a multipartitismului, de instituire a democrației și de consolidare a acesteia. În cel de-al treilea deceniu al secolului al XX-lea, toate țările din regiune au avut regimuri parlamentare. Însă pe parcursul celor aproape două decenii care despart prima conflagrație mondială de cea de-a doua, în Europa Central-Estică a avut loc un proces de degradare a sistemului democratic, ascensiunea unor partide de extremă dreaptă și ajungerea la putere a unor regimuri autoritare sau dictatoriale.

Euforia țărilor câștigătoare în Primul Război Mondial contrasta cu depresia din cele înfrânte. Reașezările politice și de graniță, pierderile teritoriale, izolarea internațională parțială, resentimentele etc. au jucat un rol important în nașterea și ascensiunea grupurilor politice antidemocratice, autoritare sau fasciste. Problemele interne ale țărilor din regiune erau legate de naționalism, conflicte interetnice, corupția politică și administrativă, violența politică. Nu au lipsit nici factorii externi. Doi sunt de amintit aici. În primul rând, criza economică mondială, începută în 1929, iar în al doilea rând – și poate cel mai important – apariția nazismului și preluarea puterii de către Hitler în Germania, țara cu cel mai mare potențial uman, economic, cultural și de inovare din Europa continentală.

Din punct de vedere politic, în special în privința menținerii sistemului parlamentar, Cehoslovacia a fost excepția regiunii – una parțială, democrația fiind mai degrabă una etnică, cu marginalizarea unor minorități consistente – până în 1938/1939. În contextul dezmembrării statului cehoslovac și apoi a ocupării Pragăi de către germani, sistemul democratic a încetat și acolo. Însă imaginea ultraluminoasă – și simplistă – proiectată asupra Cehoslovaciei interbelice trebuie amendată. Problema minorităților a fost una majoră. Cehii au controlat totul cu gelozie, chiar în raport cu slovacii, deși declarativ națiunea era comună, ceho-slovacă. Germanii sudeți nu au avut dreptul la autodeterminare. Maghiarii se treziseră parte a țării prin ocupație militară. Slovaci și rușii nu au avut autonomie, cum de altfel li s-a promis celor din urmă.

Grupările politice și intelectuale de orientare democrat-liberală – incluzându-i aici și pe vechii liberali, pe agrarieni și social-democrați – s-au dovedit mult prea slabe în țările din regiune pentru a prezerva sistemul parlamentar, iar odată cu acesta libertățile și drepturile cetățenești. În schimb, grupările politice de extremă dreaptă și elitele care se bazau pe stat și pe instituțiile acestuia – administrația, armata, poliția, serviciile secrete, biserica – au crescut în influență. Se observă în regiune și apariția unor grupări paramilitare, care au dus violența la cote tot mai ridicate, spre exemplu, cetnicii și ustașii în Iugoslavia, lăncierii cuziști și legionarii în România etc.

Loviturile de stat și asasinatele au fost comune statelor din zonă. Singura țară care nu a cunoscut lovituri de stat a fost Cehoslovacia. Bulgaria a înregistrat în 1923 înlăturarea premierului Aleksandar Stamboliyski, ucis la scurt timp după aceea. Organizația politică *Zveno*, compusă din civili și militari, a reușit o lovitură militară în 1934, a dizolvat Parlamentul și a interzis activitatea partidelor politice. Dictatura militară avea să fie înlocuită în 1935 cu o dictatură personală a regelui Boris al III-lea. Albania a avut parte de o lovitură de stat în 1924, prin instalarea lui Ahmed Zogu ca președinte, revenit în țară cu ajutor militar iugoslav. Zogu avea să se proclame rege în 1928. Polonia a trecut printr-o perioadă de tulburări în primii ani de după reconstituirea statului. Cu ajutorul foștilor camarazi loiali, mareșalul Józef Piłsudski a preluat controlul asupra puterii de la Varșovia, în 1926, chiar dacă el nu a deținut poziția de președinte sau prim-ministru. Iugoslavia a cunoscut în 1929 suspendarea Constituției de către regele Alexandru, care a instituit o dictatură personală. O altă lovitură de stat avea să aibă loc în martie 1941, în contextul disputelor privind orientarea politicii externe iugoslave.

România a înregistrat o lovitură de stat în 1930, când regele Mihai I, minor, aflat sub regență, a fost înlăturat, în locul său autoinstalându-se Carol Caraiman, devenit Carol al II-lea. În 1938 a fost instituită dictatura regală, iar în 1940 dictatura militară fascistă a generalului Ion Antonescu, care pentru scurtă vreme a împărțit puterea cu legionarii. Sabrina Ramet observă o lovitură de stat în România anului 1920, când regele Ferdinand I l-a adus la putere pe Alexandru Averescu, liderul Partidului Poporului. Cred că evaluarea este forțată. Nu putem vorbi de o lovitură de stat atunci. A fost mai degrabă vorba de o reminiscență a „rotativei guvernamentale”, chiar dacă România avea deja de câțiva ani mai mult decât două partide care alternau la putere.

Violența politică a fost o realitate în întreaga regiune a Europei Central-Estice în perioada interbelică, cum de altfel era cazul în cea mai mare parte a continentului. Cele mai vizibile au fost asasinările politice. În Polonia a fost asasinat chiar președintele statului, Gabriel Narutowicz, în 1922, la scurtă vreme după instalarea în funcție. În Bulgaria, prim-ministrul Aleksandar Stamboliyski a fost înlăturat de la putere în urma unei lovituri militare și asasinat, în 1923. În același an a fost asasinat un alt membru al partidului lui Stamboliyski, Raiko Daskalov. Iugoslavia a cunoscut mai multe asasinări ale unor lideri politici: Milorad Drašković, fost ministru de Interne, în 1921; Stjepan Radić și Đuro Basarariček, lideri ai Partidului Țărănesc Croat, în 1928. Chiar regele Alexandru avea să fie asasinat în 1934, la Marsilia, într-o acțiune a ustașilor croați, însă prin intermediul unui membru al Organizației Revoluționare Interne Macedonene; în timpul acțiunii a fost ucis și ministrul de Externe al Franței, Louis Barthou. În Albania au fost asasinați ex-premierul Eshad Pasha Toptari, în 1920, și Avni Rrustemei, membru al Parlamentului, în 1924. Cehoslovacia nu a dus nici ea lipsă de asasinări politice, cum a fost cazul cu Alois Rašin, ministru de Finanțe, în 1923. România a cunoscut de-a lungul perioadei interbelice mai mulți lideri politici importanți asasinați: doi prim-miniștri în funcție (I. G. Duca, în 1933, și Armand Călinescu, în 1939), doi foști premieri (Gheorghe Argeșanu și Nicolae Iorga, ambii în 1940), un ministru (Victor Iamandi, ucis la Jilava, în 1940) și un lider de partid (Corneliu Zelea Codreanu, în 1938).

Bogată în informații și oferind interpretări curajoase, departe de „istoria de serviciu”, *Interwar East Central Europe, 1918-1941...* va reține, cu siguranță, atenția cercetătorilor preocupați de perioadă și de regiune. Probabil că va fi tradusă în viitorul apropiat măcar în unele dintre țările din zonă. În orice caz, volumul ar merita tradus și în limba română, pus astfel la dispoziția unui public mai larg.

Dorin Dobrinicu

Tatiana Niculescu, *Seducătorul domn Nae: viața lui Nae Ionescu*, București, Editura Humanitas, 2020, 246 p.

Perioada interbelică, redescoperită în toată complexitatea sa după prăbușirea regimului comunist, rămâne încă un teren fertil pentru istoricii noștri, mai ales că numeroase subiecte se cer investigate cu detașarea și obiectivitatea mai mult decât necesare acestora. În plus, epoca dintre cele două războaie mondiale este ofertantă și din prisma analizei personalităților care au populat-o și i-au imprimat trăsăturile specifice. O epocă în mod inevitabil complicată, alienată de traumele Primului Război Mondial, potențate recurent și traduse în atitudini politice extremiste, crize economice de proporții

sau intoleranță etnică nu putea produce decât personaje contradictorii, alunecoase, rapace, oscilând între atitudini diverse și permeabili la schimbarea loialităților.

Un asemenea personaj a fost Nae Ionescu, figură de prim-plan a societății românești interbelice și în consecință supus la numeroase controverse, încă din timpul vieții. Misiunea de a reface traseul vieții sale a fost asumată recent de Tatiana Niculescu, prin intermediul lucrării *Seducătorul domn Nae: viața lui Nae Ionescu*. Autoarea este o scriitoare cunoscută în spațiul cultural autohton, care a realizat în ultimii ani o serie de biografii istorice despre Regele Mihai, Regina Maria, Corneliu Zelea Codreanu sau Arsenie Boca, precum și o carte care investighează celebra legătură dintre Regele Carol al II-lea și Elena Lupescu. Așadar, s-a remarcat printr-o serie de reconstituiri bibliografice ale unor personalități complexe, misterioase, tragice, marcate de un destin care le propulsează în legendă. În lumina acestei experiențe, cititorii se puteau aștepta din motive corecte la o carte bine scrisă, încheată și sprijinită pe o amplă documentație istorică, la îndemână, de altfel. Din nefericire, ca și în cazul majorității lucrărilor menționate, Tatiana Niculescu nu reușește să se ridice la înălțimea așteptărilor și își ratează obiectivele cu o candoare care ar merita aprofundată.

Nae Ionescu a avut o viață relativ scurtă, dar mai mult decât intensă. Născut în Brăila, a urmat acolo studiile gimnaziale și liceale, deși firea sa rebelă l-a dus la exmatriculare în ultimul an de liceu, fiind nevoit să susțină bacalaureatul la Galați. S-a înscris la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din București, pe care a absolvit-o cu o teză de licență apreciată. Drept urmare, Nae Ionescu a plecat în Germania pentru studii doctorale, inițial la Göttingen, ulterior la München. Izbucnirea Primului Război Mondial l-a surprins alături de prima mare iubire a vieții sale, Elena-Margareta Fotino, care i-a devenit soție și i-a născut trei copii, în Germania, ceea ce a dus la internarea sa într-un lagăr pentru ofițeri, aflat în apropiere de Hanovra. Va reuși cu greu să fie eliberat și să își susțină teza de doctorat, după care a revenit în țară.

Dacă această perioadă a vieții lui Nae Ionescu a fost marcată de sărăcie perpetuă, dificultăți morale în relație cu statutul de prizonier în Germania, odată cu întoarcerea în România, viitorul mentor al noii generații de intelectuali începe să urce din punct de vedere profesional, în paralel cu îmbunătățirea semnificativă a situației financiare, fie și prin metode aflate mult sub limita legalității. Cursurile ținute la Universitate îl vor face extrem de popular în rândurile studenților, indiferent de specializarea acestora, în timp ce direcția ziarului „Cuvântul” îi întregeste imaginea unei voci de conștiință a opiniei publice. A urmat inevitabil apropierea de mediul politic, cu toate intrigile presupuse de acesta, Nae Ionescu fiind într-o primă fază un susținător fervent al întoarcerii în țară a Regelui Carol al II-lea, al cărui apropiat a devenit. Afinitatea sa cu Mișcarea Legionară l-a îndepărtat însă de politica regală și a avut drept consecință perioade de reclusiune sau suprimarea ziarului pe care îl conducea. Atunci când a murit, în 1940, Nae Ionescu devenise cumva irelevant din punct de vedere politic, deși contextul internațional se agravase la cote inimaginabile și urma să schimbe din temelii arhitectura statală a României.

Adulat sau demonizat, Nae Ionescu era un personaj greu de ignorat, cinic, imoral, cu accente malefice, care nu a pregetat să își îndrepte talentul publicistic spre tabăra ce părea că îi poate conferi cele mai multe avantaje. A jucat un rol politic de prim rang în urma Restaurației din 1930, deși nu a deținut funcții executive; a fost ales, în schimb, de două ori deputat. În orice caz, a făcut parte din cercul de apropiați al celui mai puternic om al timpului, Carol al II-lea, respectiv al celui care părea să amenințe supremația regală, Corneliu Zelea Codreanu. A prosperat din punct de vedere financiar, uimind prin opulență, precum și prin gusturi extravagante. A reușit să fie unul dintre cei mai apre-

ciați profesori universitari, influențând puternic tineri intelectuali ca Mircea Eliade, Emil Cioran, Mihail Sebastian sau Mircea Vulcănescu:

Modul lui de a fi și de a preda, felul în care le vorbește studenților în afara cursurilor, stilul „călugăresc, intransigent și țeapăn, neplăcut, dar reconfortant” (Mircea Vulcănescu) care le sfredelește sufletele tinere îi aruncă pe unii în pragul deznădejzii și al marilor îndoieli existențiale.

La fel de elocvente sunt mărturiile lui Mircea Eliade, care era, la rândul său, fascinat de modalitatea de a preda a „Profesorului” și atras de personalitatea sa carismatică. Nu în ultimul rând, Ionescu a avut numeroase legături amoroase, nu de puține ori rezultate în urma avantajelor pe care putea să le obțină în perspectivă. Cele mai notorii au fost cele cu Maruca Cantacuzino, iubita și viitoarea soție a lui George Enescu, și cu Cella Delavrancea.

Este lesne de înțeles că protagonistul cărții scrise de Tatiana Niculescu a avut o viață realmente fabuloasă, cu atât mai mult cu cât a fost guvernată de o superioritate auto-indusă în raport cu orice provocare existențială sau ideologică: pretinde că, într-un tur de forță a citit *Critica rațiunii pure* a lui Kant în doar patru zile, cursurile audiate în Germania îl duc la concluzia că filosofia este o „vorbărie goală, o farsă pusă la cale de filosofi”, context în care se simte capabil de a construi un sistem filosofic superior celor ale lui Schopenhauer, Bergson sau Kant, este convins de valabilitatea de nezduncinat a argumentelor sale, indiferent de natura acestora și așa mai departe. Așa cum se știe, Nae Ionescu nu a reușit să creeze niciun sistem filosofic și nu a adus acestui domeniu nicio contribuție notabilă. El a fost un spirit socratic care și-a exersat talentul în articole și polemici, iar nu în redactarea vreunui curs universitar sau a unei opere filosofice. Dar dacă vanitatea sa este de înțeles, ținând cont de condiția umană supusă subiectivității, cum se explică carisma și puterea de atracție pe care în mod cert le-a exercitat, cel puțin asupra studenților săi, nu mai puțin cultivați și erudiți?

Cine va dori să afle răspunsul la această întrebare, precum și la altele, trebuie să consulte alte lucrări, pentru că Tatiana Niculescu nu și-a propus să aprofundeze nicio latură a personalității lui Nae Ionescu sau să analizeze cu acribie relația pe care a dezvoltat-o cu grupul de intelectuali reprezentativi pentru perioada interbelică, implicarea sa politică sau direcțiile publicisticii sale. Toate acestea sunt în cel mai bun caz schițate, poate cu excepția idilei premaritale cu Elena-Margareta Fotino, și reclamă cunoștințe extinse pentru a le putea înțelege în lumina potrivită. La fel, este foarte subțire prezentat antisemitismul funciar al lui Nae Ionescu, care a avut destule consecințe importante în epocă. Mai mult decât atât, problema plagiatelor („împrumuturi intelectuale”), de care Nae Ionescu a fost acuzat în epocă și asupra căreia s-au aplecat mulți cercetători ulterior, este menționată o singură dată, preț de câteva rânduri, care nu spun de fapt nimic. Acest fapt, paradoxal la prima vedere, are o explicație simplă: cei mai mulți istorici sau cercetători care au investigat perioada interbelică au consultat extensiv sursele timpului, au citit lucrările scrise pe tema respectivă sau au comparat diverse interpretări existente. În schimb, aparatul bibliografic folosit de Tatiana Niculescu este mai mult decât precar. Așa cum remarca și Mihai Iovănel, autoarea se bazează pe surse puține, unele de valoare îndoielnică pe care le folosește obsesiv, la care se adaugă masiva biografie a lui Nae Ionescu, scrisă de Dora Mazdrea și câteva scrisori, este drept, inedite. Ca și în cazul altor biografii pe care le-a scris, Tatiana Niculescu pare să ignore literatura de specialitate în general și titluri fundamentale asupra subiectului investigat în special.

În al doilea rând, faptul că autoarea nu este istoric de formație îi trădează lucrarea și îi dezvăluie carențe semnificative în cunoașterea istoriei propriu-zise, fie că este vorba de perioada modernă, fie de cea contemporană, interbelică mai exact. De pildă, Tatiana Niculescu scrie că, în timpul primului război balcanic, România și-a păstrat neutralitatea, fapt care a însemnat câștigarea teritoriului de la sud de Dunăre, numit Cadrilater. Or, în 1912, în negocierile de pace concretizate prin Tratatul de la Londra nici nu s-a pus această problemă, România anexând Cadrilaterul în urma celui de-al doilea război balcanic și a Tratatului de la București, din 10 august 1913. Este drept că autoarea scrie trei pagini mai încolo că României i-a revenit Cadrilaterul în august, în urma celui de-al doilea război balcanic, ceea ce nu relevă decât grava confuzie în care se află.

La fel, Tatiana Niculescu pare că scrie mai mult din imaginație atunci când se referă la orașul Brăila la sfârșitul secolului al XIX-lea, senzație întărită de faptul că nu face trimitere la nicio notă de subsol. Afirmă că „spre sfârșitul secolului al XIX-lea, în 1890, anul nașterii lui Nae Ionescu, se spunea despre Brăila că e cel mai cosmopolit și prosper oraș al țării”. Cine spunea? Probabil nu vom ști niciodată. Orașul Brăila, afirmă autoarea, înflorea, era iluminat cu lămpi de petrol, apoi cu becuri electrice, avea două bănci, bursă de mărfuri, cale ferată, tipografii, farmacie, școli publice, parcuri și așa mai departe, ceea ce o conduce spre o viziune idilică. Or, doctorul A. Fotino, care a inspectat orașul Brăila în 1891, îl descrie pe un ton foarte sumbru:

Presupunând orașul Brăila, fără bulevardele sale spațioase și fără stradele sale drepte și largi, sub raportul igienei publice și în mare parte chiar și a celei private, Brăila ar semăna cu un adevărat oraș extraordinar... Nici chiar Strada Regală, cea mai principală din oraș, nu este curată decât pe o mică porțiune. [...] Prin stradele mai periferice ale orașului, lumea vara se îneacă în praf și, în timpuri ploioase, precum și iarna pe dezgheț, în noroi. Pretutindeni pe strade se aruncă fel de fel de necurătenii, cu deosebire în drepturile hanurilor și locandelor. Piețele publice nu se țin în stare de curățenie și cu deosebire piața zisă a poporului prezintă o tristă icoană a solitudinii ce se are pentru sănătatea acestui popor¹.

În același registru se înscriu aprecierile asupra agriculturii românești: grâul românesc concurează cu cele mai bune soiuri din lume, iar România era un veritabil grânar al Europei, clișee care nu rezistă unei cercetări obiective și documentate și care au fost în consecință demontate într-un mod convingător și probabil definitiv de istoricul Bogdan Murgescu, în *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*. Este probabil cel mai bun exemplu pentru a demonstra decalajul imens care desparte cercetarea unui istoric profesionist de imaginația unui diletant în domeniu. Câteodată, încercăturile produse de autoare sunt de-a dreptul rizibile: afirmă, de pildă, că țărăniștii vor sprijini întoarcerea lui Carol al II-lea și repunerea sa în drepturi, în contextul sfârșitului previzibil al regelui Ferdinand, pentru ca, în următoarea pagină, să susțină că Iuliu Maniu nu agreea revenirea aceluiași Carol al II-lea. Nu ar fi surprinzător ca Tatiana Niculescu să nu știe că Maniu era liderul țărăniștilor. Dincolo de aceste erori, chiar și partea biografică este grevată de folosirea în exces a „construcțiilor ipotetice”, după expresia lui Mihai Stelian Rusu, așa cum s-a întâmplat și în cazul biografiei lui Corneliu Zelea Codreanu, scrisă de asemenea de Tatiana Niculescu: el să fi fost cel care, vor fi discutat, va fi făcut,

¹ A. Fotino, *Raportul d-lui dr. Fotino, membru consiliului sanitar superior, către d. Ministrul de interne, asupra rezultatului inspecțiunii sanitare făcute de d-sa în anul 1891, în județele Brăila, Tulcea, Constanța și Ilfov*, în „Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar”, anul IV, nr. 21, p. 337.

va fi realizat și așa mai departe, toate folosite în exces și evidențiind mai degrabă stilul literar decât cercetarea istorică.

În lumina celor expuse mai sus, concluzia se impune de la sine. Avem de-a face în mod cert cu o lucrare care avea potențial din mai multe puncte de vedere, dar s-a dovedit a fi o firavă tentativă istoriografică și biografică deopotrivă. Viața celui care a fost Nae Ionescu ne este expusă liniar, sec pe alocuri, fără analize serioase, investigații profesionale și fără un aparat critic adecvat, care să provoace cititorul să exploreze alte piste. Nu doar că ignoră multe surse indispensabile, dar autoarea reconstruiește viața lui Nae Ionescu după alte coordonate decât cele reale. Demersul nu e deloc inocent, accentul pus pe viața privată pare a fi un artificiu retoric pentru a crește numărul de cititori. În schimb, cartea abundă în explicații simpliste, contexte și personaje de-abia conturate și o metodologie improprie domeniului abordat. Tatiana Niculescu nu și-a propus niciodată să scrie o biografie istorică, ci să literaturizeze istoria. Autorii de acest gen sunt un pericol, mai ales că publicul nespecialist nu poate face diferența între ficțiunile ei și realitățile din surse. Este, cu alte cuvinte, una dintre cele mai slabe lucrări circumscrise perioadei interbelice, aceasta în condițiile în care genul acesta de cărți nu lipsesc din literatura de specialitate, dimpotrivă.

Chiar și în aceste condiții, trebuie recunoscut și subliniat talentul literar al Tatianei Niculescu, lesne decelabil pe parcursul acestei lucrări, dar și al altora. Iată, de pildă, cum descrie autoarea contextul în care, în timpul unei călătorii cu trenul, Nae Ionescu și-a cunoscut viitoarea soție: „E luna mai, pomii sunt în floare, cerul e senin, mirosul de sare și alge al mării pătrunde pe nesimțite pe fereastra vagonului”. Exemple de acest gen sunt numeroase, ceea ce naște inevitabil o întrebare: nu ar fi fost mai bine dacă Tatiana Niculescu ar fi scris romane istorice, care s-ar fi bucurat probabil de apreciere unanimă, în loc să forțeze un gen istoric pe care nu îl înțelege și nu îl va înțelege niciodată în complexitatea sa? Ar fi fost în mod cert un câștig important al literaturii românești, în timp ce istoriografia noastră nici măcar nu i-ar fi simțit lipsa.

Bogdan Caranfilof

Carmen Ciornea, *Sandu Tudor și asociațiile studențești creștine din România interbelică*, București, Editura Eikon, 2017, 364 p.

Most people are probably familiar with Alexandru Teodorescu (1896-1962), also known as Sandu Tudor, Brother Agathon, or Father Daniil, for his poetry, which blended modernist forms with traditionalist and religious themes, or for his involvement with the Burning Bush (Rugul Aprins) movement at the Antim Monastery during the 1940s. As Carmen Ciornea argues in this fascinating study, during the 1920s Sandu Tudor was also involved with student Christian groups such as the Young Men's Christian Association (YMCA) and the Romanian Christian Students Association (Asociația Studenților Creștinilor din România, ASCR). Drawing primarily on Securitate files held at in the CNSAS archives, 81 of which are reprinted in this volume, Ciornea reconstructs the activities of these associations between 1920 and 1928 in impressive detail. Despite the fact that Sandu Tudor's name appears in large red letters on the cover, the book is first and foremost a study of the history of the YMCA and the ASCR in the 1920s. Tudor's biography functions as a red thread that holds the narrative together, but his thoughts

and activities are secondary to the story of Christian student organising. Ionuț Butoi first drew attention to the importance of these groups in *Mircea Vulcănescu. O microistorie a interbelicului românesc* (Eikon, 2015), another study ostensibly centred on a single individual but which was really about much broader themes. Butoi used the history of ASCR to provide context on the origins of the ‘Young Generation’ and participants in the Gusti School. He noted the tensions between an internationally oriented evangelical current entering ASCR through the YMCA and the chauvinistic, ultranationalist orientation of the National Union of Christian Students in Romania (Uniunea Națională a Studenților Creștini din România, UNSCR). Ciornea tells essentially the same story, but with a focus on Tudor rather than Vulcănescu.

Ciornea’s account is based heavily on surveillance documents collected in a handful of Securitate files (most importantly, the Fonduri Documentare, dosare nr. 014758, 010767, 010769). The vast majority of these documents were reports by the secret police on student organising, which raises important questions about the biases and presuppositions in the narrative. Ciornea’s analysis is solid and impartial, but as she has not triangulated her sources with press clippings, memoir accounts, or student publications, it is impossible to know to what extent the story she tells is effectively the one that first the Siguranța and then the Securitate wished to tell about Tudor and his friends. For most of the decade, for example, members of ASCR would have characterised the movement as one about religious renewal, and connected their experiences with the global spread of student evangelicalism during those years. It was only after they came under the influence of Nae Ionescu that they perceived problematic Protestant currents in their books and prayers, rejecting them for a nationalist Orthodoxism. The Siguranța, on the other hand, was more concerned with student violence and threats to law and order. The Siguranța associated the story of the YMCA and ASCR with that of the UNSCR, examining the radicalisation of ASCR-ists through the influence of Nae Ionescu and the UNSCR’s attempt to restrict the activities of the YMCA. Both stories are, of course, true in the sense that the 81 documents Ciornea republishes here clearly testify to both narratives. But one wonders what other stories have been lost by the over-reliance on one type of source.

As a specialist on Tudor’s literary and religious work, Ciornea uses these sources to reconstruct this phase of Tudor’s spiritual biography. She argues that throughout the 1920s Tudor “subordinated every aspect of his existence to Christian Orthodox precepts,” (42) originally being caught up in ASCR’s “unique enthusiasm” (52) then coming to believe that “the Romanian Orthodox Church, as the carrier of a rich tradition, must stay away from foreign, international models and cultivate practices based in its own nature and humility.” (119) Given her interest in Tudor’s spiritual development, it is surprising that Ciornea does not engage with his contributions to “Gândirea” at all, focusing entirely on his activities within ASCR. This choice reflects her desire to offer a commentary on the documentary sources which make up the bulk of the book. Although the analysis of Tudor and ASCR might leave something to be desired, the book is very useful as a way of making these valuable sources available to a wider audience. Offering insights into student politics, university life, religious change, church politics, young women’s public activities, and the secret police, these documents will be helpful to historians working on a wide variety of topics related to 1920s Bucharest.

Roland Clark

Iurie Stamati, *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, translated by Ruxandra Iuliana Petrinca, Leiden/Boston, Brill, 2019, 310 p.

Publicată în seria „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450”, coordonată de Florin Curta și Dušan Zupka, cartea lui Iurie Stamati nu este o lucrare de arheologie, nici măcar de istorie medievală, ci este despre arheologi, despre competiția lor pentru poziții și resurse, despre politruci, propagandiști, despre felul în care puterea politică utilizează arheologia în scopuri ideologice și despre felul în care arheologii manipulează lumea politică în scopuri personale.

Cartea lui Stamati este un veritabil *thriller* care se citește pe nerăsuflăte. În rolul victimei este arheologia. Locul acțiunii este Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Principalele personaje: arheologii care au săpat în RSSM, după 1946, în căutarea slavilor și apoi pentru a explica etnogeneza moldovenilor. Două portrete sunt bine desenate de autor și domină povestea spusă de Iurie Stamati: Gheorghii Fedorov (1917-1993) și Ion Hîncu (1931-2003). Ei sunt liderii celor două „școli”, curente în arheologia de la Chișinău. Primul scoate în evidență rolul slavilor, al doilea rolul populației băștinașe, neo-latine, în formarea populației care locuiește între Prut și Nistru. Personajele secundare sunt distribuite pe trei scene, departe una de alta geografic (Moscova, Chișinău și București), dar care comunică între ele; în anumite perioade, ele comunică surprinzător de intens. Printre personajele secundare de la Chișinău, amintesc pe Gheorghii Smirnov, Gheorghe Cebotarenco, Pavel Bîrnea, Lazar Polevoi, Isak Rafalovici, Emmanuil Rikman, Boris Vizer, Artiom Lazarev; de la București: Ion Nestor, Maria Comșa, Constantin Daicoviciu, Radu Vulpe; de la Iași: Dan Gh. Teodor; de la Moscova: Boris Rîbakov, Artemi Arțihovski și însuși Leonid Brejnev.

Cartea este o variantă extinsă, tradusă din franceză în engleză, a tezei de doctorat susținute de autor la Universitatea Laval, sub coordonarea profesorilor Laurier Turgeon și Allison Bain. Teza și-a propus să explice miza „dosarului slav” din arheologia din RSS Moldovenească. Același material arheologic, aceleași vestigii materiale erau interpretate diferit. La întrebarea care e locul slavilor în istoria RSSM, rolul slavilor în geneza moldovenilor și culturii lor – subiect central pentru istoricii de la Chișinău – s-au formulat două răspunsuri. Primul discurs, dominant, afirmă că, din secolul al IV-lea până în secolul al XIV-lea, teritoriul a fost locuit de slavi, care au venit în câteva valuri și sub diverse nume. Populația neo-latină a venit mai târziu, din Transilvania, și a pătruns pe teritoriul RSSM în secolele al XIII-lea și al XIV-lea. Grupul etnic moldovenesc este rezultatul coabitării celor două grupuri. Acest discurs a fost șlefuit de arheologul Gh. Fedorov. Al doilea discurs apare la sfârșitul anilor 1950, principalul reprezentant este I. Hîncu și, fără să nege rolul slavilor, privilegiază aportul vlahilor la formarea poporului moldovenesc. Autorul acestui discurs subliniază că neo-latinii sunt autohtoni, nu au venit din alte părți. Această teorie devine pentru scurt timp dominantă, în a doua parte a anilor 1970, odată cu ocuparea postului de șef al Secției de Arheologie a Academiei de Științe de la Chișinău de către Hîncu.

Această dispută apare pe fondul afirmării ideii existenței unui grup etnic moldovenesc, diferit de cel românesc, prin istorie, cultură și limbă, și legat strâns de lumea slavilor de Est. Conceptul de limbă moldovenească, apărut în anii 1920, a fost acceptat fără rezerve la nivel oficial. S-a încercat construirea unei limbi diferite de cea română, prin alfabet chirilic, promovarea unor cuvinte slave, regionalisme și arhaisme sau chiar prin introducerea directă a unor cuvinte rusești sau ucrainene. Abia odată cu reformele

lui Mihail Gorbaciov, s-a revenit la alfabetul latin și s-a adoptat norma limbii române standardizate (1989).

Arheologia și-a asumat sarcina de a oferi noi argumente teoriei moldovenismului. Cine se așteaptă să găsească aici un plan dibaci, construit la CC al PCUS sau în sediul central al KGB din Piața Lubianka, o să fie dezamăgit. E mai mult o competiție între arheologii de la Chișinău și cei din Moscova pentru resurse și poziții decât un scenariu croit la Kremlin.

Capitolul I (*The Birth of a Paradigm: Moldovan Archaeology and the Slavic Problem*) prezintă începuturile arheologiei moldovenești de la Dimitrie Cantemir la Pan Halippa, trecând prin celebra Societate de Istorie și Antichități de la Odessa.

Cel mai important centru de cercetare din perioada postbelică era Secția de Arheologie a Academiei de Științe a RSSM. În 1964 aceasta număra nouă angajați. După destrămarea Uniunii Sovietice s-a transformat într-un Institut de Arheologie și Istorie Veche, cu 30 de oameni. Până la sfârșitul anilor 1960, arheologia moldovenească era controlată de Institutul de Arheologie de la Moscova. De fapt, începuturile arheologiei în RSSM se leagă de numele lui Gh. Fedorov, reprezentantul institutului moscovit la Chișinău. Ultimul cuvânt în alegerea șefului Secției Arheologice de la Chișinău l-a avut mereu directorul Institutului de Arheologie din capitala URSS. După 1970, arheologii de la Chișinău s-au bucurat de o autonomie mult mai mare, în raport cu Moscova. Cu toate acestea, rapoartele de săpături, studiile și cercetările erau scrise și publicate în limba rusă, ceea ce deosebea arheologii moldoveni de colegii lor ucraineni, baltici sau caucazieni. Potrivit autorului, asta se explică prin faptul că școala de arheologie de la Chișinău era în limba rusă, pentru că nu exista o tradiție locală.

Un rol important în apariția arheologiei moldovenești l-a jucat Gh. Fedorov, figură controversată, care până astăzi stârnește pasiuni. Adversarii l-au acuzat că ar fi un șarlatan care falsifică urmele arheologice, că a fost un agent al pan-slavismului, reprezentant oficial al Moscovei la Chișinău. A făcut studii (chiar în anii Marii Terori) la Universitatea din Moscova, unde a fost format de cunoscuții arheologi Arțihovksi și Rîbakov. Antistalinist declarat, a frecventat cercurile disidenților sovietici, Fedorov aducea pe șantierele pe care le conducea în RSSM oameni trecuți prin Gulag, aflați pe lista neagră a regimului, care găseau foarte greu de lucru. În vremea lui Nikita Hrușciov, Fedorov a semnat mai multe petiții de protest în sprijinul unor intelectuali persecutați. A fost urmărit de KGB; el și discipolii săi moldoveni au fost de mai multe ori anchetați de KGB; în cele din urmă, în 1975, KGB a pus capăt cercetărilor lui arheologice din RSSM. Până la destrămarea URSS n-a mai reușit să publice nimic din cercetările sale. În 1990 s-a mutat la Londra, unde a murit în 1993.

Cel descris în amintirile unor contemporani drept „unealtă a KGB”, „agent al Moscovei”, conformist și acuzat că ar fi falsificat grav istoria moldovenilor a avut mai multe dosare de urmărire, primul fiind deschis în 1947, când, pe fondul campaniei antisemite, a fost arestat un prieten al său, poet evreu condamnat ca „element social periculos”. KGB l-a supravegheat îndeaproape și anchetat de mai multe ori pe fiul arheologului, pictorul Mihail Fedorov-Roșal.

Poziția sa de autoritate se explică prin faptul că a lucrat împreună cu Rîbakov, șeful arheologiei sovietice vreme de decenii (a condus Institutul de Arheologie din Moscova între 1956 și 1987). Vanitos, cu uriașe pretenții intelectuale, autorul unor lucrări tipărite în sute de mii de exemplare, talentat dar total diletant, mai mult folclorist și etnograf decât arheolog, Rîbakov a încetat să mai fie luat în serios ca savant încă din timpul vieții. Fedorov n-a fost un proiect al Kremlinului sau al KGB. Cele mai veridice

surse ruse indică faptul că a convins conducerea institutului de la Moscova să-l trimită la Chișinău să caute urmele vechilor triburi slave. În climatul slavofil din URSS, proiectul a fost îmbrățișat cu entuziasm. În plus, a avut și susținerea autorităților din RSSM.

Celălalt personaj important al poveștii spuse de Stamatî este Ion Hîncu, singurul arheolog basarabean care a îndrăznit să susțină o teorie în care moldovenii erau elementul autohton, găsit de slavi la sosirea pe teritoriul RSSM.

Concepția lui Hîncu este explicată de autor prin contaminarea acestuia cu ideile arheologilor de la București. Pretext pentru un excelent capitol privind relațiile dintre arheologia sovietică și cea românească. Chiar dacă nu sunt lucruri fundamentale noi (cunoașterea detaliilor o datorăm studiilor mai vechi ale lui Florin Curta), introducerea Chișinăului în ecuația București – Moscova oferă o perspectivă nouă. Contactele dintre arheologii români și cei sovietici au început abia la mijlocul anilor 1950. Între 1956 și 1958, intensitatea schimbului de cercetători între București și Chișinău, expoziții de pictură și sculptură, prezentări de filme românești în RSSM este fără precedent. La Chișinău se organizează cu mare pompă Zilele Culturii Române și mai multe delegații din RSSM vizitează România. Arheologii și istoricii au beneficiat și ei de deschiderea politică fără precedent.

În viziunea oficială a istoriografiei române, slavii joacă un rol important. Triburile slave au ajuns pe teritoriul actual al României în secolul al IV-lea și au avut o contribuție politică, economică, socială și culturală decisivă. Principalul exponent al istoriografiei române, Mihail Roller, considera că teritoriul dintre Carpații Orientali și Nistru făcuse parte din statul kievean. Arheologii nu au dezamăgit puterea comunistă. Din 1949, aria „siturilor slave” creștea într-un ritm accelerat. De astfel de argumente avea Roller nevoie. Dacă, la Cluj, Constantin Daicoviciu era campion la găsit slavi, pe care atunci când au venit ungurii în Transilvania i-au găsit amestecați cu populație locală, vlahă, la București arheologi din generația mai veche, Ion Nestor și Vladimir Dumitrescu, au opus rezistență. Nici la Iași slavilor nu le-a fost mai bine, rapoartele arheologilor moldoveni înregistrând situri ale populației locale și abia în câteva găsindu-se și urme slave. În vreme ce câteva sute de metri mai încolo, peste Prut, siturile arheologilor sovietici erau exclusiv slave. Abia cu Maria Comșa, specialistă incontestabilă în slavi a arheologiei românești, cercetătorii sovietici au găsit un interlocutor la București. Numai că poziția ei de putere și prestigiul ei nu erau pe măsura celor ale prof. Nestor, cu care s-a aflat în conflict. Dacă influența Mariei Comșa asupra arheologiei românești e discutabilă, în schimb influența studiilor ei asupra arheologiei sovietice se poate observa până astăzi. De pildă, faptul că istoricii ruși acceptă existența unei componente neo-latine în cultura Dridu, pe care Comșa a numit-o cultura Balcano-Danubiană, denumire preluată și de arheologii sovietici.

Dacă paginile redactate de Maria Comșa în tratatul Academiei RPR de *Istoria României* surprind rolul slavilor în accelerarea relațiilor feudale, deci pozitiv, câțiva ani mai târziu, în sinteza de *Istoria românilor*, coordonată de Andrei Oțetea, slavii sunt un factor de destabilizare. Programul PCR (1975) i-a scos cu totul pe slavi din etnogeneza românilor, care rămâne rezultatul fuziunii dintre daci și români.

Ion Hîncu s-a inspirat din arheologii români, cel mai probabil din Maria Comșa. Au fost tentative de a-l zugrăvi pe Hîncu drept naționalist român, chiar șovin. Nimic mai puțin adevărat. În memoriile sale, *Scara vieții* (2016), nu e nimic antirusesc. Soția sa era rusoaică, venită de la Moscova. Reducerea importanței slavilor și accentul pe populația autohtonă, care vorbea o limbă neo-latină – a fost o teorie tolerată printre arheologii moldoveni.

Schimbările din Academia de Științe de la Chișinău au făcut ca această teorie tolerată inițial, care reducea rolul slavilor și-l creștea pe cel al populației locale, să devină oficială. E drept, pentru scurt timp. Asta se întâmplă în contextul reluării procesului de *korenizația* (indigenizare), adică de scoatere în față a reprezentanților „naționalității titulare”, în cazul RSSM a moldovenilor. Procesul s-a desfășurat în anii 1930. Acest puseu târziu de la Chișinău s-ar putea explica prin promovarea în funcții administrative a unor transnistreni care aveau în memorie acea perioadă și încercau s-o repete, de astă dată la Chișinău.

Iurie Stamatii identifică personajele-cheie în Boris Vizer și Artiom Lazarev. Cel mai important este cel din urmă. Lazarev a avut o carieră spectaculoasă, care s-a întrerupt brusc în 1963, pe motiv pe naționalism moldovenesc. Câțiva ani mai târziu, în 1966, după vizita la București, în drum spre Moscova, Leonid Brejnev a trecut prin Chișinău. Acolo ar fi cerut să se întâlnească cu Lazarev, alături de care lucrase la începutul anilor 1950, când Brejnev fusese numit prim-secretar la Chișinău. În discuțiile dintre cei doi a apărut probabil ideea cărții *Problema basarabeană*, publicată în 1974. Lazarev oferea un răspuns cu aspect academic „pretențiilor” românești asupra Basarabiei, în condițiile în care Ceaușescu ridicase chestiunea în fața lui Brejnev.

Lazarev e naționalist moldovean, dedicat construirii unei „adevărate republici moldovenești”. El a scris o istorie care să pună accentul pe „vechimea” moldovenilor pe teritoriul RSSM. Numit în 1968 rector al Universității din Chișinău, din 1970 membru corespondent și din 1976 membru plin al Academiei, al cărei vicepreședinte a fost, Lazarev i-a cerut lui Vizer să inițieze *korenizația*, adică promovarea moldovenilor, deci moldovenizarea Institutului de Istorie și a altor institute ale Academiei. În procesul de promovare a „cadrelor naționale”, Lazarev a sprijinit candidatura lui Hîncu la șefia Secției de Arheologie de la Chișinău. Esența politicii de moldovenizare este explicată de Lazarev într-o discuție cu Nicolae Chetraru, din care Stamatii publică un fragment (p. 222-223). Important de reținut este concluzia autorului: „[...] the campaign for an indigenous history of the Moldovans was a private initiative of Lazarev”. Rîbakov, care avea ultimul cuvânt în numirea șefului arheologilor din RSSM, nu aprobase viziunea lui Hîncu asupra etnogenezei. Dorința lui Hîncu de a arăta că moldovenii sunt autohtoni (iar rușii venetici, se subînțelegea!) nu era importantă pentru nomenclatura de partid, ci era o inițiativă a lui Lazarev și Vizer. A reușit pe moment doar pentru că Lazarev avea sprijinul personal al lui Brejnev, sau cel puțin părea să-l aibă.

Atât Vizer, în fruntea Institutului de Istorie, cât și Hîncu, în cea a Secției de Arheologie, au sfârșit prin a provoca nemulțumirea subordonaților care s-au plâns la Moscova. În cazul lui Hîncu, scrisorile și memoriile au mers la Rîbakov și în ele se încerca demascarea unui grup naționalist. Câtă vreme Lazarev le asigura protecție, politica de moldovenizare continua. La rândul lui, Lazarev era susținut de președintele Academiei, Iakim Grosu. Acesta însă moare în 1976, iar în locul lui Lazarev este preferat un biolog. Relația lui personală cu Brejnev nu l-a mai ajutat. Probabil că Lazarev era perceput la Moscova ca un naționalist periculos. Supărat că n-a fost ales președinte, Lazarev și-a dat demisia din funcția de vice-președinte. Lipsiți de protecție, Vizer și Hîncu au fost schimbați din funcție. Hîncu, care stărnise mari dușmăanii în Secția de Arheologie, a fost transferat la Sectorul Monumente Istorice ce ținea de Secția de Etnografie și Artă a Academiei. Va rămâne foarte activ următoarele decenii și va face mult pentru prezervarea moștenirii arheologice și protejarea patrimoniului arhitectural. Mutarea lui la altă secție a evitat un scandal, într-un moment tensionat. Noua conducere a Academiei nu avea nevoie de scandal. KGB-ul local a închis repede

ancheta, nu avea nevoie de un martir. Abia în vremea reformelor lui Gorbaciov, Ion Hîncu s-a putut întoarce la arheologie.

Am relatat aici povestea principalelor personaje ale acestei teze de doctorat, veritabil roman de aventuri. Foarte minuțios și scrupulos documentată, cercetarea se bazează pe mult material inedit, din Arhiva Academiei de la Chișinău, dar și interviuri de istorie orală. E un travaliu enorm, pe durata multor ani. Dar este o teză de doctorat serioasă, solidă, o remarcabilă contribuție la istoria intelectuală nu doar a RSSM, ci și a României Populare. Cei care se vor ocupa de istoria arheologiei și de istoriografia românească în vremea comunismului vor trebui să poposească pe paginile acestei cărți pentru a înțelege resorturile conflictului dintre istoricii români și cei sovietici. Și rolul neașteptat de important pe care-l joacă aici Chișinăul. Un exercițiu esențial ar fi traducerea acestei cărți și publicarea ei în România.

Armand Goșu

Elena Dragomir, *Opoziția din interior. România și politicile CAER față de CEE (1957-1989)*, vol. I, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2019, 336 p.

Elena Dragomir este un nume cunoscut pentru istorici datorită preocupărilor sale referitoare la politica externă a României comuniste, care de cele mai multe ori au luat forma unor cărți sau studii consistente, publicate atât în țară cât și în străinătate. Amintim aici doar două dintre contribuțiile semnificative ale autoarei: *Cold War Perceptions: Romania's policy change towards the Soviet Union, 1960-1964*, Cambridge Scholars Publishing, 2015; *Pericolul sovietic. Percepții și relații româno-sovietice în România postbelică*, Editura Humanitas, 2020, *ebook*. Aceste exemple sunt un argument pentru faptul că avem de-a face cu un cercetător experimentat, care se mișcă facil prin istoriografia occidentală asupra temei și care reușește să introducă subiecte aparent periferice în istoria mare a Războiului Rece.

Cartea de față continuă preocupările anterioare ale Elenei Dragomir. Autoarea nu și-a propus doar să reconstituie atitudinea României față de politicile CAER, ci a încercat să introducă în ecuație o variabilă nouă, cea a poziției țărilor din sfera de influență sovietică față de Comunitatea Economică Europeană. În ceea ce privește România și Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc, există câteva contribuții istoriografice anterioare, semnate de Liviu Țăranu, Brândușa Costache sau Andi Mihail Băncilă, însă tema atitudinii față de CEE este una total nouă pentru istoriografia română, doar Cezar Stanciu publicând câteva studii în care a abordat acest subiect tangențial.

Structura lucrării este împărțită în cinci capitole, care urmăresc firul cronologic al evenimentelor, din momentul înființării Pieței Comune până la căderea comunismului – Reorganizarea economică a continentului: CAER și CEE; România și coordonarea politicii economice a CAER față de Piața Comună, 1962-1969; România, CAER și politica comercială comună a CEE, 1969-1973; România și negocierea unui acord CAER-CEE, 1973-1980; România și relațiile CAER-CEE în anii '80. Lucrarea este fundamentată pe o cercetare exhaustivă în fonduri de arhivă românești și străine, unele dintre ele folosite pentru prima dată în istoriografia noastră. De asemenea, sursele complementare și bibliografia consistentă conferă greutate volumului. Autoarea și-a asumat un stil foarte didactic, la începutul fiecărui capitol prezentând, pe scurt, structura acestuia și ideile centrale urmărite.

Analizarea poziției României în cadrul CAER și a relației acestuia cu Piața Comună sau Comunitatea Economică Europeană nu este un lucru facil. Avem, în primul rând, un context internațional complicat la finalul anilor '40, care încă nu este pe deplin lămurit. De exemplu, Elena Dragomir se întreabă dacă Planul Marshall a influențat în vreun fel constituirea CAER. Inclusiv autoarea afirmă că întrebarea este una retorică, fiind așteptate lămuriri suplimentare de la cercetări viitoare. Contextul internațional nu poate fi exclus din această ecuație, este evident faptul că implementarea Planului Marshall, reforma monetară din Germania de Vest, eforturile unor țări ca Marea Britanie de a găsi piețe de desfacere în statele aflate în plin proces de comunizare au consolidat la Moscova ideea că era nevoie de un organism care să țină la un loc tinerele economii socialiste. În al doilea rând, în cazul țărilor comuniste avem această structură bicefală a puterii, ce pune serioase probleme în a identifica modul în care erau definite anumite obiective pe relația partid–stat.

Elena Dragomir își asumă riscul de a ține la distanță pe unii cititori și intră în detaliile birocratice ale funcționării CAER. Un demers greu de digerat de către un cititor mai puțin familiarizat cu importanța detaliilor, dar foarte util cercetătorilor care își doresc să aibă o imagine cât mai clară a mecanismelor decizionale din cadrul acestui for. Probabil, din dorința de a nu altera informația brută, autoarea abuzează pe alocuri de citate din documentele oficiale sau parafrazează într-un mod excesiv. Însă, acest lucru nu se răsfânge asupra narațiunii istorice, ci doar prezintă riscul de a pierde cititorul prin mrejele detaliilor.

Autoarea nu se rezumă doar la atitudinea României în cadrul CAER în contextul relațiilor cu CEE și extinde sfera analizei, facilitând astfel o mai bună contextualizare a reacțiilor Bucureștiului. De exemplu, subcapitolul dedicat atitudinii pe care a adoptat-o Uniunea Sovietică față de Piața Comună ne ajută foarte mult să înțelegem atât linia pe care a dorit-o să o impună CAER în această direcție, cât și opoziția României; opoziție care a fost mereu argumentată de pe poziții politice.

Elena Dragomir pare dispusă să ofere credit argumentelor invocate frecvent de delegațiile românești de la CAER, care se opunea unei mai mari coordonări în interiorul blocului socialist, invocând suveranitatea și apărarea intereselor naționale. Nu ni se explică îndeajuns de suficient ce însemnau atunci aceste interese naționale, dacă economiștii din aparatul de stat aveau aceeași opinie cu liderii politici, dacă aceștia din urmă înțelegeau cu adevărat fenomenul integraționist din Vestul Europei. Această imagine a României care ține piept Uniunii Sovietice și unui întreg lagăr socialist poate fi una înșelătoare. Avem obligația să ne întrebăm dacă, din perspectivă pur economică – a achiziției de produse calitative sau tehnologie la prețuri mici și a accesului la credite ieftine –, atitudinea de copil răzvrătit a României nu a slăbit puterea de negociere a țărilor comuniste cu țările din Comunitatea Economică Europeană. Acest comportament a adus României avantaje economice? Valoarea comerțului dintre România și țările vestice a crescut semnificativ ca urmare a acestei atitudini, în comparație cu schimburile comerciale ale unor țări precum Polonia sau Cehoslovacia?

Autoarea oferă informații detaliate despre schimburile economice dintre țările CAER și cele membre ale Pieței Comune, despre tertipurile utilizate de români pentru a se opune politicilor integraționiste sovietice, despre intențiile unor țări din vest de a avea schimburi economice cu țara noastră care să excedă cadrul CEE, însă evită să răspundă la o întrebare: cât de eficientă a fost atitudinea României din punctul de vedere al succeselor economice? Este evident că această imagine „de opozant din interior” a adus Bucureștiului o serie de avantaje și a deschis linii de negociere în vest, care altfel ar fi

rămas mult timp închise. În același timp, am văzut că această deschidere a avut limitele ei, că România a împins schimburile comerciale doar până la punctul în care nu deveneau periculoase din punct de vedere politic, dar, cel mai important, România nu a recuperat prea mult din decalajele față de țări precum Polonia sau Cehoslovacia, care, deși par că au fost mult mai docile în fața proiectelor sovietice din cadrul CAER, au reușit să aibă economii mai performante decât cea a României. Mai mult, cele două țări aveau la rândul lor relații privilegiate, pe anumite paliere, cu țările din cadrul CEE, așa cum autoarea prezintă în paginile cărții.

Sentimentul de cetate asediată pe care l-a dezvoltat România la finalul anilor '70, când, așa cum arată Elena Dragomir, s-a opus încheierii unor acorduri între blocuri, deși propusese acest lucru cu niște ani în urmă, arată că de fapt Bucureștiul a privit mereu relația cu cele două organisme în cheie ideologică. Liderii de la București au avut tot timpul o frică de necunoscut, au avut rețineri să se implice în proiecte ale căror efecte nu le puteau controla și despre care credeau că le puteau amenința pozițiile de putere pe care le aveau în țară.

România a avut puține opțiuni de politică externă în perioada comunistă și, așa cum subliniază Elena Dragomir, o distanțare reală de Moscova era greu, dacă nu imposibil, de realizat. Cu toate acestea, a încercat să limiteze cât mai mult posibil creșterea dependenței față de Moscova sau de oricare alt vecin, iar modul cum a făcut acest lucru este prezentat în detaliu și cu acribie în cartea de față. Autoarea face practic un inventar al strategiilor și mecanismelor prin care România a încercat să blocheze politicile integraționiste ale Moscovei și a căutat să aibă propriul drum în relația cu partenerii vestici.

Cartea Elenei Dragomir pune într-o lumină nouă politica externă a României comuniste, în relația acesteia cu Piața Comună și CAER. Autoarea nu prezintă doar o cronologie a faptelor, ci încearcă să contextualizeze acțiunile Bucureștiului în conjunctura mai largă a unei scene internaționale polarizate dar și a relațiilor intra-bloc din interiorul lagărului comunist. Țările comuniste nu au reușit să aibă o voce comună puternică în relația cu partenerii economici vestici, iar acest lucru a avut drept cauză atitudinea de veșnic opozant al României. Volumul de față deschide noi câmpuri de cercetare și lansează noi provocări pentru cei interesați de relațiile externe ale României, atât în plan politic, cât și economic.

Alexandru Aioanei

Claudia-Florentina Dobre, *Ni victime ni héroïne. Les anciennes détenues politiques et les mémoires du communisme en Roumanie*, București, Editura Electra, 2019, 246 p.

Claudia Florentina Dobre este doctor în istorie al Universității Laval din Canada (2007), activitatea ei profesională fiind legată într-un fel sau altul de memoria comunismului, aplecându-se în mod special asupra deținutelor politice ca făuritoare ale acestei memorii. Președintă și membră fondatoare a Centrului de Studii Memoriale și Identitare (CSMI) și a revistei „MemoScapes. Romanian Journal of Memory and Identity Studies” (din 2016), Claudia Florentina Dobre este autoarea mai multor articole, cărți, prezentări și prelegeri dedicate acestei problematice. Activitatea sa, nu numai cea de autor, ci și de editor de volume colective, coordonator de proiecte de cercetare și organizator sau co-organizator de evenimente științifice (conferințe etc.), este cunoscută

nu doar în mediile de specialitate din România, ci și în țări ca Polonia, Canada, Bulgaria, Franța, Moldova etc. Toate acestea le știu nu numai „din citite și auzite”, ci și pentru că am fost colegi la Universitatea Laval (2004-2007), dar și la L'École Doctorale Francophone en Sciences Sociales, Europe Centrale et Orientale (2003-2004).

Cartea de față, oferită de altfel de autoarea însăși (fapt pentru care îi mulțumesc!), se înscrie în aceeași linie de preocupări ale acesteia, adică a memoriei comunismului conjugată la feminin. Cartea este o reeditare „revăzută și adusă la zi” a cărții sale publicată în 2010 cu titlul *Vies menottées, paroles libérées. Témoignages des anciennes persécutées politiques roumaines* (Saarbrücken, Éditions Universitaires Européennes). Aceasta din urmă este la rândul său o variantă prelucrată a tezei sale de doctorat, susținută la Universitatea Laval. Preocupările mele de cercetare se întâlnesc uneori cu cele ale autoarei (mă refer mai ales la epoca studiată), totuși nu din această cauză am citit cartea și nu neapărat (sau nu numai) pentru că i-am promis autoarei că îi voi transmite impresiile mele (ale unui *outsider*, mă refer la subiectul intrinsec al cărții, nu și la metoda de cercetare, inspirată printre altele și din istoria orală și etnologie), ci și datorită preocupărilor mele personale privind memorialistica epocii pe care obișnuim să o numim „comunistă”. Mai ales din această din urmă cauză, dar și datorită stilului coerent și „aerisit”, am citit-o „dintr-o răsuflare”. Mărturisesc însă că nu am avut ocazia să citesc cartea publicată în 2010, de aceea nu voi vorbi în termeni comparativi și nu voi evalua măsura în care noua variantă este „revăzută și adusă la zi”, după cum subliniază autoarea (p. 9). Mă voi rezuma doar la a-mi prezenta impresiile despre volumul recent publicat.

Deși se concentrează pe experiența și memoria femeilor, volumul de față face de multe ori referire și la mărturiile unor foști deținuți politici bărbați. Intervievarea și analiza mărturiilor lor nu constituie o divagare de la subiectul anunțat în titlul cărții, ci se explică prin dorința autoarei de a compara modul în care cele două genuri își construiesc discursurile în ce privește trecutul lor de persoane persecutate politic (p. 79, 180-184). În mod special, autoarea își propune să verifice valabilitatea modelului prin care aprioric mărturiile bărbaților s-ar deosebi de cele ale femeilor printr-o emotivitate cu mult mai redusă, printr-un discurs care ar fi cu mult mai concis și logic. În legătură cu aceasta, întocmirea unui tabel comparativ în care să fi fost prezentate elementele distinctive ale celor două discursuri ar fi putut probabil ilustra și mai bine concluziile la care ajunge autoarea.

Unele pasaje mi-au atras în mod special atenția datorită subiectelor luate în discuție, dar și pentru că despre acestea citisem și în alte cărți de memorialistică. Observațiile autoarei referitoare la prezența (sau absența) corpului din discursul memorialistic al fostelor deținute, îndeosebi afirmația „L'enjeu pour les détenues, dans une prison communiste, n'était pas de punir le corps, mais de réussir à le *sauvegarder* [sublinierea mea]” (p. 186), m-au dus cu gândul la mărturisirile femeilor sovietice participante, în prima linie, la cel de-al Doilea Război Mondial, cărora nu le era frică atât de moarte, cât mai ales de felul în care vor arăta (fizic) în cazul în care vor fi omorâte în timpul vreunei lupte. Pentru acestea miza era nu atât viața în sine, cât păstrarea integrității corpului¹. Istorisirea, nelipsită de umor, a uneia dintre doamnele intervievate de Claudia Florentina Dobre, despre cum, în detenție fiind, a dat naștere fiicei sale (p. 178), mi-a amintit de memoriile cunoscutului dramaturg și scenarist sovietic, fost deținut politic între anii 1944 și 1954, Valeri Frid. În amintirile sale, pline de umor, Frid mărturisea că simțul

¹ Svetlana Alexievitch, *La guerre n'a pas un visage de femme*, Paris, Presse de la Renaissance, 2004.

umorului, dorința de a găsi în orice ceva amuzant, l-a ajutat să treacă prin toate încercările vieții carcerale².

În România, dar și în alte țări din Europa Centrală și de Est, memoria comunismului, în general, și a experiențelor carcerale, în special, fie ele conjugate la feminin sau la masculin, rămân încă subiecte destul de sensibile, poate nu atât pentru noile generații născute după căderea zidului Berlinului (pentru mulți reprezentanți ai acestor generații regimul căzut în decembrie 1989 pare mai curând unul „cool”, p. 37), cât mai ales pentru mulți dintre cei care au fost martori oculari și participanți, de multe ori fără voia lor, la „experiența comunistă”. Subiectul trezește emoții și celor pe care îi putem numi, preluând sintagma autoarei, „témoins de deuxième degré” (p. 9), adică a celor, dacă am înțeles bine, care au apucat să guste din acea experiență, dar care, datorită vârstei juvenile, au conștientizat și aflat mai multe despre epoca în care au trăit, după căderea regimurilor zise „comuniste” (din interviuri, articole, cărți, memorii, relatări ale rudelor și cunoștințelor etc.).

De cele mai multe ori, mărturisirile celor care au trecut prin închisorile din epoca comunistă șochează prin dramatismul și violența experiențelor trăite, cazurile luate în discuție de Claudia Florentina Dobre nefiind o excepție (vezi, de exemplu, fragmentul de interviu de la p. 98). Tocmai din acest motiv este foarte ușor de înțeles atitudinea de multe ori solidară a autoarei cu interviuatele sale, pe care, de altfel, preferă să le desemneze drept „colaboratoare”, în sensul de partener sau complice la cercetare și, prin urmare, la scrierea cărții. Această solidaritate este mărturisită și în *Cuvântul înainte (Avant-propos)* al cărții, în care autoarea afirmă că reeditarea cărții reprezintă pentru ea și o datorie („devoir de mémoire”) față de femeile și bărbații care au vorbit despre experiențele lor carcerale, „care au suferit în camerele de anchetă, în închisori, în lagărele de muncă forțată, în timpul deportărilor sau pur și simplu în viața de zi cu zi” și care „astăzi nu mai sunt printre noi” (p. 9-10). Această solidaritate este sesizabilă și atunci când autoarea acceptă punctul de vedere al „colaboratoarelor” sale, cel conform căruia ele nu ar fi victime ale regimului. Este un punct de vedere asumat de Claudia Florentina Dobre atât în conținut, cât și în titlul cărții. Mi-ar fi plăcut să fie mai clar afirmată și poziția cealaltă: și anume, de ce aceste foste deținute nu sunt nici eroine („ni héroïnes”), așa cum o spune același titlu (dar și titlul unui subcapitol, p. 213). Răspunsul la această întrebare poate fi doar bănuț din contextul general al cărții.

Trecând însă peste acest amănunt, trebuie să subliniez că, în general, cartea mi s-a părut echilibrată ca analiză și argumentare, iar utilitatea ei pentru înțelegerea memoriei comunismului și a locului femeii în construirea acestei memorii este, după părerea mea, indubitabilă. Scriitura coerentă și, după cum am mai spus, „aerisită” face ca lectura cărții să fie cu adevărat agreabilă – lucru important, mai ales că reeditarea cărții constituie pentru autoare și o datorie memorială. Or, ce poate fi mai bine venit pentru o carte, care își propune păstrarea și perpetuarea unei memorii, decât accesibilitatea și atractivitatea ei pentru un public cât mai larg?

Iurie Stamati

² Valerii S. Frid, 58 ½: *Zapiski lagernogo pridurka* [58 ½: Însemnările unui bufon de lagăr], Moskva, Izdatel'skii dom Rusanova, 1996.

Guillaume Sauvé, *Subir la victoire. Essor et chute de l'intelligentsia libérale en Russie (1987-1993)*, Montréal, Les Presses de l'Universit  de Montréal, 2019, 394 p.

Nu  in minte cum exact a început pentru mine Perestroika. Poate odată cu schimbarea sloganului de pe panoul din capătul pieței din centrul orașului, unde, de 7 noiembrie  i 1 mai, defilam cu  coala, cu baloane, placcarde  i urale în fața monumentului lui Lenin  i a portretelor membrilor biroului politic central? Poate când, fiind în clasa a  aptea, profesoara de franceză ne-a arătat în ziar silueta neagră a lui Stalin  i ne-a spus că este un criminal? Poate atunci c nd am devorat,  i nu numai eu, toate replicile  i gesturile flegmaticului, atât de diferitului de tinerii eroi cu care eram obi nui i, adolescentul Ivan din filmul *Kurier* [Curier] al regizorului Karen  ahnazarov, apărut pe micile ecrane în 1987? Poate atunci c nd a dispărut teama că „imperiali tii americani” vor arunca o bombă peste noi,  i eu am pus pe picioare prima  i ultima afacere b noas  din via a mea – confec ionarea  i vânzarea de insigne cu steagul american colegilor mei de școală (se vindea ca p inea caldă)? Poate, totuși, atunci când tatăl meu, trecut prin experiența dezghe ului hrușciovist, m-a trezit pe la unsprezece noaptea ca să mă uit la un film documentar, de fapt o anchetă jurnalistică despre sinuciderea suspectă a lui Maiakovski, spun ndu-mi să privesc „cu luare aminte pentru că cine știe c t vor mai dura toate astea”?

Toate aceste întrebări sau g nduri mi-au apărut chiar din primele pagini ale recent ap rutei cărți, *Subir la victoire. Essor et chute de l'intelligentsia libérale en Russie (1987-1993)*, al cărei autor este politologul canadian Guillaume Sauvé. Cartea lui Sauvé este o radiografie (destul de minu ioas   i interesantă, după părerea mea) a mi c rii liberale din Rusia gorbaciovist , încă sovietică,  i a primilor doi ani post-sovietici, radiografie care a fost efectuată în baza analizei mai multor articole –  n jur de 200 – apărute în marea lor majoritate în ziarele  i revistele epocii, dar  i a unor interviuri luate între anii 2010  i 2014 de la mai mulți protagoni ti ai mi c rii liberale.

Cei care sunt interesați de originea mi c rii, de „motiva iile” care au stat la baza activit ii reprezentanților ei, de „responsabilitatea” pe care marea lor majoritate o au în privința configurării în Rusia post-sovietică a unui regim de factură autoritară, au – după părerea mea – suficiente motive să o consulte. Cei interesați de aceste subiecte vor afla  i care este particularitatea mi c rii liberale rusești din perioada vizată în raport cu liberalismul occidental, care sunt ideile  i idealurile care i-au coagulat pe reprezentanții acestora în jurul unor forma iuni obștești, cum a fost clubul de discuții *Perestroika* sau *Tribuna Moscovei*, primul creat în 1987, al doilea în 1988, sau seminarul *Democra ie  i Umanism* apărut în 1987, ai cărui membri au încercat în 1988 să se constituie într-un partid de opozi ie, moment în care încă nu exista cadrul legislativ care ar fi permis o asemenea inițiativă. Cititorii vor avea ocazia să reviziteze  i profilurile  i implica iile politice ale unor figuri importante ale mi c rii liberale rusești. Este vorba, în primul r nd, de incontestabilii Andrei Saharov (1921-1989)  i Iurii Afanassiev (1934-2015), dar  i de, poate, mai puțin cunoscu ii ( n exteriorul spa iului ex-sovietic), dar nu mai puțin importanții Iurii Burtin (1932-2000), Iurii Kariakin (1930-2011), Len Karpinskii (1929-1995), Ales Adamovici (1927-1994), Gavriil Popov (n. 1935), Leonid Batkin (1932-2016), Igor Kliamkin (n. 1941), Andranik Migranian (n. 1949) etc.

Una din tezele de bază pe care le dezvoltă autorul în cartea sa este că ideile liberale au c  tigat în popularitate în principal pentru că au corespuns unor preocupări legate de sentimentul de declin moral al societății sovietice, preocupări care au impulsonat foarte mult  i Perestroika, mai ales în faza sa ini ial . Perestroika, spune Sauvé,

constituie „un proiect realmente perfecționist, al cărui scop este crearea condițiilor pentru realizarea armonioasă a persoanei și a triumfului adevărului asupra minciunii” (p. 156). După mine, această teză este destul de bine argumentată, confirmându-mi pe de altă parte (a câta oară!) și cât de selectivă poate fi uneori memoria umană. Perestroika, în special la începuturile ei, era asociată în memoria mea, în primul rând, cu lupta împotriva privilegiilor nejustificate și a corupției din eşaloanele de vârf ale nomenclaturii sovietice din republicile unionale și de la centru. Iar numele anchetatorului de la Procuratura generală a URSS, Telman Gdlian, l-aș fi invocat fără ezitare imediat după cel al lui Gorbaciov și al lui Saharov³.

În privința „responsabilității” intelectualilor liberali la configurarea în Rusia post-sovietică a unui regim autoritar sau „hiper-prezidențial”, autorul invocă numeroasele mărturii din epocă despre convingerea cvasiunanimă⁴ a acestor intelectuali în pertinența unei puteri (a unei „mâini de fier” sau a unui „despot luminat” privit de unii ca un „rău necesar”), care ar avea temporar dreptul să comită acte non-democratice în numele instaurării și menținerii democrației. Exact așa a fost privit Elțin, care s-a bucurat de o susținere aproape necondiționată a mișcării liberale, chiar dacă maniera sa de a proceda era vizibil antidemocratică și uneori chiar ilegală. Mai mult decât atât, unele din aceste acte, spre exemplu dizolvarea, în septembrie 1993, a Congresului Deputaților Poporului și a Sovietului suprem, a fost săvârșită și la îndemnul unor voci liberale. Sigur, Sauvé explică acest crez și această manieră de a proceda a intelectualității liberale rusești – una din principalele explicații fiind frica de pericolul „roșu-brun”, adică de ascensiunea comuniștilor și a naționaliștilor. Pe de altă parte, autorul atrage atenția că această susținere și în general evoluția Rusiei spre un regim autoritar, cu tot ce presupune el, inclusiv crearea unor partide loiale puterii, care doar dau impresia unui regim democratic, nu au fost inevitabile, făcând în acest sens referință la cazurile Poloniei și Lituaniei, ce au trecut prin unele situații asemănătoare cu cele din Rusia. Prima referință la Polonia (p. 214), apoi o alta, de data aceasta la Polonia și Lituania (p. 224), păreau să anunțe perspectiva unui demers comparatist. Această perspectivă însă în cartea lui Sauvé rămâne doar anunțată. Or, după părerea mea, un demers comparativ ar fi putut răspunde sau ar fi contribuit la găsirea unui răspuns la întrebări cu adevărat importante, cum ar fi: de ce, totuși, în alte țări din Europa de Est (Polonia, Lituania etc.) sistemul democratic (cu toate imperfecțiunile sale!) a câștigat și de ce în Rusia nu? De ce în alte țări din fostul lagăr socialist a fost posibilă crearea unui sistem în care partidele sunt cu adevărat autonome și acced la putere printr-un scrutin adevărat⁵ și de ce în Rusia nu a fost posibil?

O altă remarcă pe care aș face-o este legată de limita cronologică inferioară a lucrării, adică anul 1987. După părerea mea, aceasta merita să fie justificată ceva mai clar⁶. De ce, spre exemplu, nominalizarea, „începând cu anul 1986”, a mai multor

³ În familia mea (cu siguranță ca și în cazul multor altor familii) se discuta destul de intens „evenimentele zilei”. Iar cumpăratul ziarelor, în fiecare zi, era obligatoriu și în orice caz, pentru mine, era un act cu mult mai important decât cumpăratul pâinii.

⁴ Excepțiile de la regulă erau foarte puține, dacă nu chiar singulare. Două dintre aceste excepții – publicistul și criticul literar Iurii Burtin și istoricul Leonid Batkin – sunt analizate în ultimul capitol al cărții.

⁵ Sigur, am putea discuta mult și în privința autonomiei acestor partide și a scrutinelor adevărate, diferența însă, în acest sens, între ceea ce se întâmplă în țările citate și ceea ce se întâmplă în Rusia este mai mult decât reală.

⁶ Alegerea limitei superioare este destul de clară, ea fiind stabilită în funcție de adoptarea, în decembrie 1993, a „Constituției hiper-prezidențiale” („Constitution super-pr sidentielle”) care, notează autorul, anunța „vertiginosul declin al intelighenției liberale rusești” (p. 12, 212-226).

liberali la conducerea unor importante organe de presă sovietice („Ogonek”, „Znamia” sau „Novii Mir”), după cum notează chiar autorul (p. 53), nu ar marca începutul ascensiunii intelighenției liberale rusești?

Trecând însă peste aceste remarci, sunt convins că lucrarea lui Guillaume Sauvé va deveni o referință indispensabilă pentru cei care sunt interesați nu numai de „ascensiunea și declinul intelighenției liberale din Rusia”, ci și, în general, de „ultimele zile ale Imperiului roșu” și „primele zile” ale Rusiei de astăzi.

Iurie Stamati

Jill Massino, *Ambiguous Transitions: Gender, the State, and Everyday Life in Socialist and Postsocialist Romania*, New York, Berghahn Books, 2019, 454 p.

Reviewing *Ambiguous Transitions* as a male scholar feels something like ‘mans-plaining’. Men have systematically and comprehensively written women’s lives and voices out of histories of Romania since the modern history of the country began. In this book, Jill Massino gives us not only unique insights into women’s experiences of state socialism and post-socialism, but she gives it to us in their own words. Structured around one hundred interviews conducted with women in Brașov and Bucharest between 2003 and 2012, the book explores how women negotiated state socialism and its collapse, from the 1950s until the early twenty-first century. Writing as a man, I now have the privilege of evaluating Massino’s work and pronouncing judgement on the value of these women’s accounts. Although male voices are muted in this book, men’s demands and the country’s patriarchal social and political system structured the world these women lived in. As Massino takes pains to point out, this is far from being a situation that is unique to Romania, and her frequent comparisons to the state of women’s rights elsewhere in Europe reminds us that hegemonic masculinity is a widespread problem, even if it manifested in unique ways in socialist Romania. Particularly poignant is her discussion of the limited maternity leave women were allowed during the 1980s. Massino’s informants detail the manifold difficulties that only having 112 days of maternity leave posed for them as mothers and the creative ways they found to surmount this problem. Despite being woefully inadequate, this was far more than any of the book’s North American readers are currently entitled to by law.

Male dominance is represented in the book through the legal system, healthcare, films, self-help manuals, fathers, husbands, and employers. But the most frequent voice dictating to women how they should live comes through in the monthly women’s magazine “Femeia” (*Woman*). As Massino acknowledges, “Femeia” is a problematic source because it was a mouthpiece for Communist Party propaganda, and was recognized as such at the time. “Femeia” gave advice on numerous aspects of women’s lives, but it is not clear how seriously – if at all – readers took its advice about how to deal with children, husbands, sex, domestic violence, and workplace discrimination. Nonetheless, Massino argues that “because women read these magazines, albeit selectively, they should not be written off as empty rhetoric, but instead be considered complex and polyvalent sources that offer important insight into state constructions of gender and women’s roles in socialist society.” (20) Helpfully, Massino consistently presents articles from “Femeia” as evidence of what the Communist Party wanted women to do,

rather than as evidence of what they actually did. Throughout she contrasts “Femeia”’s advice with testimonies from her oral history interviews, in which women outline the strategies that they actually employed to survive and thrive under socialism.

Although all of Massino’s interviewees were living in Braşov and Bucharest at the time of the interviews, they came from diverse backgrounds and many were born in rural areas or had lived elsewhere in the country. The relative homogeneity of the group in terms of age and geography at the time of the interviews does raise questions about how representative the sample is, but as with all oral history, the point is that we are hearing individual perspectives rather than generalizable examples. Massino always provides useful information about informants’ backgrounds when she discusses their testimonies, and it is important for the reader to keep in mind that these women are speaking for themselves, not for “women” in general. One thing that becomes clear when listening to these accounts is that there was no single “female” experience of state socialism. Rather, financial status, geography, age, education, ethnicity, and religion all influenced their subjectivities and experiences. Massino is also clear that we are not accessing the past “*wie es eigentlich gewesen*”, but rather how it was remembered in the twenty-first century. She is attentive to the role of memory in shaping her informants’ accounts and the final chapter on “the transformation from socialism to pluralism” is useful for putting memories of socialism into perspective.

Unlike in many studies of state socialism, Massino’s writing is crystal clear and easy to read. Her prose is uncomplicated by unnecessary jargon, her surveys of longer historical periods are smooth, and students will find this text easy to engage with. I have used it for teaching graduate level classes, and student essays demonstrated that they understood *Ambiguous Transitions* much better than they did other, more demanding texts. In many ways this is a testimony to the intrinsic appeal that first-person testimony offers the reader, and the clarity with which Massino brings her sources to the fore allows for fruitful classroom discussions about methodology and interpretation of sources alongside debates over what actually happened. The wealth of sources, alongside the variety of topics the book discusses, make this a valuable text for both researchers and students alike.

Roland Clark

În atenția colaboratorilor

Archiva Moldaviae este o revistă cu specific istoric și arhivistic, cu apariție anuală, în cadrul căreia materialele sunt redată în limba română sau în limbi de circulație internațională. Ea urmărește să aducă în circuitul științific studii savante și surse inedite, în special documente de arhivă, referitoare în principal la trecutul Moldovei, precum și la România modernă și contemporană. Perspectivile integratoare, raportările la istoria Europei centrale-estice își vor găsi un loc binemeritat în paginile revistei. Publicația se adresează în mod deosebit istoricilor și arhiviștilor, dar ea este declarat deschisă pentru cercetători din câmpuri variate de cunoaștere, care apelează (și) la documentele păstrate în arhive publice sau private ori în biblioteci.

Archiva Moldaviae cuprinde următoarele rubrici:

- *Studii de istorie* (care se bazează pe surse diverse, inclusiv documente de arhivă);
- *Documente* (publicare de documente, cuprinzând atât transcrierea textului original, cât și – în cazul documentelor în alte limbi – traducerea sa în limba română, însoțite de studii introductive, note etc.);
- *Științe auxiliare ale istoriei* (paleografie, diplomatică, genealogie, heraldică, sigilografie etc.);
- *Prezentări de fonduri* (descrieri de fonduri și colecții arhivistice deținute de instituții publice sau de persoane private);
- *Studii de arhivistică* (teorie și practică arhivistică, istoria Arhivelor);
- *Restitutio* (introducerea în circuitul științific a unor materiale realizate de istorici, arhiviști etc. care, în urma dispariției autorilor, nu au mai apucat să vadă lumina tiparului);
- *Dezbateri* (discuții, polemici, conform regulilor academice);
- *Recenzii și Note bibliografice* (sunt secțiuni destinate recenzării, prezentării unor lucrări de istorie, arhivistică etc.);
- *Viața științifică* (prezentări ale unor conferințe, simpozioane, dezbateri, expoziții etc., desfășurate pe teme de istorie și/sau arhivistică).

Condițiile tehnice de publicare:

Textele (redate cu semne diacritice) vor fi trimise redacției în format Word, Times New Roman, corp de literă 12 pentru text, 10 pentru notele de subsol, distanța dintre rânduri 1,5. Eventuale materiale auxiliare (e.g., fotografii) vor fi expediate în format JPG, 300 dpi.

Studiile nu trebuie să depășească, pe cât posibil, 15.000 de cuvinte, respectiv 85.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 30 de pagini format A4). În cazul studiilor mai mari, redacția poate recurge la publicarea lor în două sau trei părți. Studiile vor fi însoțite de un rezumat redat atât în limba română, cât și în limba engleză (ori în franceză sau germană); lungimea rezumatului poate varia între 400 și 800 de cuvinte. Titlul studiului va fi tradus în limba engleză, la fel ca și 5-10 cuvinte cheie care privesc conținutul textului. Notele vor fi trecute în subsolul paginii (footnote), cu numerotare automată (auto number).

Recenziile nu vor depăși 3.000 de cuvinte, respectiv 22.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 6 pagini format A4); notele bibliografice nu vor depăși 1.500 de cuvinte, respectiv 11.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 3 pagini format A4); este preferabil ca, atașat recenziei/notei bibliografice, să figureze și o fotografie a copertii 1 a lucrării recenzate, în format JPG, 300 dpi.

Autorii vor trimite o notă autobiografică (de circa 200-250 de cuvinte) care va conține: prenumele și numele; facultatea și universitatea/institutul unde a fost susținut doctoratul, titlul tezei (doctoranzii vor trece instituția unde urmează stagiul de pregătire a tezei și titlul acesteia; în cazul cercetătorilor neînscrși într-un program doctoral se va preciza facultatea absolvită); afilierea instituțională; domenii de interes; publicații recente (trei cărți sau studii apărute în ultimii 5-6 ani).

Cei interesați să publice în revista noastră sunt rugați să transmită materialele, în format electronic, pe adresa electronică editor@archivamoldaviae.ro sau pe adresa Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, cu precizarea: pentru redacția *Archiva Moldaviae*.

Revista folosește sistemul *peer review* pentru selecția finală a materialelor publicabile. Manuscrisele trimise redacției și nepublicate nu se returnează.

Responsabilitatea pentru conținutul textelor revine în exclusivitate autorilor.

Echipa editorială *Archiva Moldaviae*

For the attention of contributors

Archiva Moldaviae is an annual historical and archival review containing papers in Romanian and foreign languages (English, French, German). Its purpose is to bring into the scientific circulation scholarly studies and unpublished sources, especially archival documents, pertaining principally to Moldova's past, as well as to modern and contemporary Romania. Integrating perspectives, studies relevant to the history of Central-Eastern Europe will find a well-deserved place within the pages of this review. The publication is addressed mainly to historians and archivists, but it is open to researchers from different fields who use documents preserved in public or private archives or libraries.

***Archiva Moldaviae* contains the following headings:**

- *History Studies* (based on different sources, including archival documents);
- *Documents* (publication of documents containing the transcription of the original text and also – for documents in foreign languages – the translation in Romanian language with introductory studies, notes, etc);
- *Auxiliary Sciences of History* (paleography, diplomacy, genealogy, heraldry, sigillography, etc);
- *Funds Presentation* (description of funds and collections preserved by public institutions or private persons);
- *Archival Studies* (archival theory and practice, the history of Archives);
- *Restitutio* (publishing materials produced by historians, archivists, that were not published during the authors' lifetime);
- *Debates* (discussions, polemics, according to academic rules);
- *Reviews and Bibliographic Notes* (sections dedicated to presentation of history and archival papers);
- *Scientific Life* (presentation of historical or archival conferences, symposia, debates, exhibitions, etc.).

Terms of publication:

Materials (including diacritics) should be sent to the editorial staff in Word, font Times New Roman, font size 12 for text and 10 for footnotes, at 1,5 interline. Any additional materials (e.g., photos) should be sent as JPG, 300 dpi.

Studies should not exceed, if possible, 15,000 words, respectively 85,000 graphic signs (no free spaces) (= about 30 pages A4). The editorial staff will decide whether to publish larger studies in two or three parts. Articles will include a summary in Romanian as well as in English (or French, and German), between 400 and 800 words in length. Article's title will be translated in English, along with 5 to 10 key words describing the content. Notes are to appear at the bottom of the page (as footnotes), with automatic numbering.

Reviews should not exceed 3,000 words, respectively 22,000 graphic signs (no free spaces) (about 6 pages A4); the bibliographical notes should not exceed 1,500 words, respectively 11,000 graphic signs (no free spaces) (about 3 pages A4); It is preferred that a cover photo accompany the reviewed paper, in JPG, 300 dpi.

Authors will send a short bio (between 200-250 words) with the following content: first name and last name, department and university/institute granting the doctorate, dissertation title (PhD candidates will include the institution from which the degree is expected and the dissertation title; researchers without a doctoral degree will list only the university from which they graduated); institutional affiliation; research areas; recent publications (1-3 titles published in the last 5-6 years).

Those interested in publishing in our review are requested to send materials in electronic format to **editor@archivamoldaviae.ro** or to the mailing address on Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod postal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, specifying: for *Archiva Moldaviae*.

The review uses the peer review system for the final selection of the publishable materials. The unpublished materials will not be returned.

The responsibility for the content of the texts belongs entirely to the authors.

Editorial Staff *Archiva Moldaviae*

ISSN: 2067-3930